

СЪВРЕМЕННИТЕ СОЦИАЛНО- ИКОНОМИЧЕСКИ СИСТЕМИ

УПРАВЛЕНИЕ,
ПЕРСПЕКТИВИ И
РЕШЕНИЯ

СБОРНИК НАУЧНИ ДОКЛАДИ
от VII Международна
научно-практическа конференция

2024

СБОРНИК С НАУЧНИ ДОКЛАДИ

VII Международна научно-практическа конференция
СЪВРЕМЕННИТЕ СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКИ
СИСТЕМИ: УПРАВЛЕНИЕ, ПЕРСПЕКТИВИ И РЕШЕНИЯ

София, 2024

- Нов български университет (София, България)
- Институт за наука, култура, изкуство и спорт (Скопие, Северна Македония)
- МИТ Университет (Скопие, Северна Македония)
- Университет УНИОН „Никола Тесла“ (Белград, Сърбия)
- Университет „Ян Кохановски“ (Келце, Полша)

С ПОДКРЕПАТА НА ЦЕНТРАЛНИЯ ФОНД ЗА СТРАТЕГИЧЕСКО РАЗВИТИЕ КЪМ НАСТОЯТЕЛСТВОТО НА НБУ.

„СЪВРЕМЕННИТЕ СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКИ СИСТЕМИ: УПРАВЛЕНИЕ, ПЕРСПЕКТИВИ И РЕШЕНИЯ“

е темата на VII Международна научно-практическа конференция, която обобщава условията и факторите, които формират системната динамика на социално-икономическите системи. Разнообразието и промяната са показани в развитие и произтичащите от нея иновации и взаимодействия.

Научните статии и студии дават широк поглед на развитието на съвременните социално-икономически системи в контекста на времето, в което живеем и бъдещето, което изграждаме.

Книгата се издава със съдействието на

АНГРО ТРЕЙД ООД

www.angro.bg

СБОРНИК С НАУЧНИ ДОКЛАДИ

VI Международна научно-
практическа конференция

СЪВРЕМЕННИТЕ
СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКИ
СИСТЕМИ

УПРАВЛЕНИЕ
ПЕРСПЕКТИВИ
РЕШЕНИЯ

16-18 февруари 2024 г.
гр. Ниш, Сърбия

АСКОНИ-ИЗДАТ
София, 2024

Съставители:

доц. д-р Ботьо Захаринов

доц. д-р Теодора Ризова

Отговорен редактор:

доц. д-р Теодора Ризова

Рецензенти:

проф. д-р Никола Колев

доц. д-р Александър Вълков

© доц. д-р Ботьо Захаринов, доц. д-р Теодора Ризова, 2024

© АСКОНИ-ИЗДАТ, 2024

ISBN 978-954-383-152-4

Тази книга е защитена от Закона за авторското право и сродните му права. Тя е предмет на авторско и търговско право на издателя.

ОРГАНИЗАТОРИ

- Нов български университет (София, България)
- Институт за наука, култура, изкуство и спорт (Скопие, Северна Македония)
- МИТ Университет (Скопие, Северна Македония)
- Университет УНИОН „Никола Тесла“ (Белград, Сърбия)
- Университет „Ян Кохановски“ (Келце, Полша)

ОРГАНИЗАЦИОНЕН КОМИТЕТ

Председател: доц. д-р инж. Ботьо Захаринов

Членове:

- проф. д-р Кристиян Хаджиев
- доц. д-р Ренета Димитрова
- доц. д-р Ангел Георгиев
- доц. д-р Надежда Димова
- доц. д-р Кирил Радев
- доц. д-р Надя Маринова

МЕЖДУНАРОДЕН НАУЧЕН КОМИТЕТ

Председател: доц. д-р инж. БОТЪО ЗАХАРИНОВ

Членове:

- проф. д-р ЛЮДМИЛ ГЕОРГИЕВ – член на Настоя- телството на НБУ, де- партамент „Администрация и управление“
- проф. д-р КРИСТИЯН ХАДЖИЕВ – ръководител на департамент „Адми- нистрация и управление“, НБУ
- проф. д-р МАРИАН СТЕФАНОВСКИ – Институт за наука, култура, изку- ство и спорт, Скопие
- проф. д-р НИКОЛАЙ АРАБАДЖИЙСКИ – департа- мент „Администра- ция и управление“, ръководител секция „Публична администрация“, НБУ
- проф. д-р БЛАГИЦА ЦЕКОВА – МИТ, Скопие, Македония
- проф. д-р АЛЕКСАНДЪР ИВАНОВИЧ АГЕЕВ –
- директор на Международен изследователски институт по проблемите на управлението
- доц. д-р ЮЛИАНА ГЪЛЪБИНОВА – заместник- ректор по качеството и акредитацията, НБУ
- доц. д-р ДИМИТЪР ПАНАЙОТОВ – департамент „Администрация и управление“, ръководител секция „Бизнес администрация“, НБУ
- доц. д-р РЕНЕТА ДИМИТРОВА – ръководител на департамент „Иконо- мика“, НБУ
- доц. д-р КИРИЛ РАДЕВ – департамент „Администрация и управление“, НБУ
- доц. д-р НАДЕЖДА ДИМОВА – департамент „Икономика“, НБУ
- доц. д-р АРТУР БОРЧУК – Университет „Ян Кохановски“, Келце, Полша
- доц. д-р ИВАН МИЦИЧ – Университет УНИОН „Никола Тесла“, Белград, Сърбия
- доц. д-р ИРЕНА ЕМИЛОВА – департамент „Администрация и управле- ние“, ръководител секция „Туризъм“, НБУ
- доц. д-р ТЕОДОРА РИЗОВА – департамент „Администрация и управле- ние“, НБУ

ПРЕДГОВОР

Конференцията обобщава условията и факторите, които формират системната динамика на социално-икономическите системи. Разнообразието и промяната са показани в развитие и произтичащите от нея иновации и взаимодействия. Предизвикателствата пред управлението и развитието на социално-икономическите системи се нуждаят от много критичен и конструктивен подход при анализа и оценката им.

Конференцията положи организационните основи на съвместната работа между експертите от различни области на знанието и практиката, чиито периодични срещи се превърнаха в конструктивен, академичен и приложен форум на интелектуалци и заинтересовани лица.

Непосредствената задача да се види как се развиват мениджмънта и бизнеса, туризма, геополитиката и как управлението интегрира екологичните, социално-икономически и управленски системи се реализира успешно.

Международната научно-практическа конференция „СЪВРЕМЕННИТЕ СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКИ СИСТЕМИ: УПРАВЛЕНИЕ, ПЕРСПЕКТИВИ И РЕШЕНИЯ“ се проведе в следните тематични направления:

- Мениджмънт и бизнес – нови парадигми в управлението;
- Икономика и геополитика;
- Туризм и бизнес развитие;
- Балканите – по пътя на европеизацията и глобализацията;
- Концептуални модели за устойчивост на сигурността;
- Интегрирано управление на екологични, социално-икономически и държавни системи.

В научното събитие взеха участие български, сръбски и македонски академични учени и изследователи и представители на бизнеса.

Научните статии и студии са представени в книгата по темата като дават широк поглед на развитието на съвременните социално-икономически системи в контекста на времето, в което живеем и бъдещето, което изграждаме.

Организаторите на конференцията изказват благодарност за подкрепата на Централният фонд за стратегическо развитие към Настоятелството на НБУ за реализиране на идеите на научния форум.

доц. д-р Теодора Ризова

СЪДЪРЖАНИЕ

ПЛЕНАРНИ ДОКЛАДИ

ПРИМЕНА НА РОБОТИКАТА И ВЕШТАЧКАТА ИНТЕЛИГЕНЦИЈА ЗА ВОЕНИ ЦЕЛИ: ПРЕДИЗВИЦИ, ПЕРСПЕКТИВИ И ЗЛОУПОТРЕБИ

<i>проф. д-р Маријан Стевановски</i>	19
APPLICATION OF ROBOTICS AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE FOR MILITARY PURPOSES: CHALLENGES, PERSPECTIVES AND ABUSES	
<i>Prof. d-r Marijan Stevanovski PhD</i>	21

ДЕКАРБЕНИЗАЦИЈАТА – НОВОТО ЕКОЛОГИЧНО ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВО ПРЕД ЕВРОПЕЙСКАТА ИКОНОМИКА

<i>доц. д-р инж. Ботьо Захаринов д.х.к.</i>	40
DECARBONIZATION – THE NEW ENVIRONMENTAL CHALLENGE FOR THE EUROPEAN ECONOMY	
<i>Assoc. Prof. Dr Eng Botyo Zaharinov DHC</i>	40

ЕКОЛОГИЧНИТЕ ИЗМЕРЕНИЯ НА УСТОЙЧИВОТО РАЗВИТИЕ И УЧАСТИЕТО НА БАНКИТЕ

<i>доц. д-р Ренета Димитрова</i>	58
THE ENVIRONMENTAL DIMENSIONS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND THE PARTICIPATION OF BANKS	
<i>Assoc. Prof. Reneta Dimitrova, PhD</i>	58

МЕНИДЖМЪНТ И БИЗНЕС – НОВИ ПАРАДИГМИ В УПРАВЛЕНИЕТО

ВИРТУАЛНИТЕ ЕКИПИ В НОВАТА УПРАВЛЕНСКА ПАРАДИГМА – ИНСТРУМЕНТИ И ПРОЦЕСИ

<i>проф. д-р Кристијан Хаджиев</i>	67
VIRTUAL TEAMS IN THE NEW MANAGEMENT PARADIGM – TOOLS AND PROCESSES	
<i>Prof. Kristian Hadjiev, Ph.D</i>	68

УСЪВЪРШЕНСТВАНЕ НА СИСТЕМАТА НА ОРГАНИТЕ НА ИЗПЪЛНИТЕЛНАТА ВЛАСТ В РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ – ПРОБЛЕМИ И ПЕРСПЕКТИВИ

<i>проф. д-р Николай Арабаджийски</i>	83
IMPROVING THE EXECUTIVE AUTHORITY SYSTEM IN THE REPUBLIC OF BULGARIA – PROBLEMS AND PERSPECTIVES	
<i>Prof. Dr. Nikolai Arabadzhiski</i>	83

ЧАСТИЧНА ОЦЕНКА НА ЖИЗНЕНИЯ ЦИКЪЛ КАТО ИНСТРУМЕНТ ЗА УСТОЙЧИВО УПРАВЛЕНИЕ В АГРОБИЗНЕСА

<i>гл. ас. д-р Екатерина Цветанова-Георгиева, проф. д-р Димитър Николов</i>	101
PARTIAL LIFE CYCLE ANALYSIS AS A TOOL FOR SUSTAINABLE AGRICULTURE MANAGEMENT	
<i>Assist. Prof. Ekatherina Tzvetanova-Georgieva, PhD, Prof. Dimitre Nikolov, PhD</i>	101

САЈБЕР БЕЗБЕДНОСТ И СОВРЕМЕНИОТ БИЗНИС: ЗАШТИТА ВО ДИГИТАЛНАТА ЕРА

<i>проф. д-р Маријан Стевановски</i>	106
CYBER SECURITY AND MODERN BUSINESS: PROTECTION IN THE DIGITAL ERA	
<i>Prof. d-r Marijan Stevanovski PhD</i>	107

ИМПЛЕМЕНТАЦИЈА НА КРП (КЛУЧНИ ИНДИКАТОРИ ЗА УСПЕШНОСТ) ВО ДЕЛОВНОТО ПЛАНИРАЊЕ НА КОМПАНИЈА ОД УСЛУЖЕН СЕКТОР

<i>др. проф. Емануела Есмерова</i>	123
IMPLEMENTATION OF KPI (KEY PERFORMANCE INDICATORS) IN THE BUSINESS PLANNING OF A SERVICE SECTOR COMPANY	
<i>Emanuela Esmerova, PhD</i>	124

ФУНДАМЕНТАЛНИ БИЗНЕС МОДЕЛИ В КООПЕРАЦИИТЕ – ТЕОРЕТИЧНИ И МЕТОДОЛОГИЧНИ АСПЕКТИ

<i>гл. ас. д-р Красимир Костенаров, д-р Атидже Алиева-Вели</i>	135
FUNDAMENTAL BUSINESS MODELS IN COOPERATIVES – THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ASPECTS	
<i>Chief Assist. Prof. Dr. Krasimir Kostenarov, Dr. Atidzhe Alieva-Veli</i>	135

НОРМАТИВНИ ИЗМЕРЕНИЯ НА ПОЛИТИКАТА ЗА РЕГИОНАЛНО РАЗВИТИЕ

<i>доц. д-р Юлияна Гълъбинова</i>	146
NORMATIVE DIMENSIONS OF REGIONAL DEVELOPMENT POLICY	
<i>Assoc. Prof. Juliana Galabinova, PhD</i>	147

**ИНТЕРДЕПАРТАМЕНТНИЯТ СБОРНИК „КРОСКУЛТУРНА
КОМУНИКАЦИЯ“ КАТО ОТГОВОР НА СЪВРЕМЕННИТЕ
ОБРАЗОВАТЕЛНИ ТЕНДЕНЦИИ ЗА ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНОСТ**

доц. д-р Татяна Фед..... 166

THE INTERDEPARTMENTAL YEARBOOK CROSS-CULTURAL
COMMUNICATION AS A RESPONSE TO CONTEMPORARY EDUCATION
TRENDS FOR INTERDISCIPLINARITY

Assoc. Prof. Tatiana Fed, PhD..... 167

НОВИТЕ ПОКОЛЕНИЯ В СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКАТА СИСТЕМА

доц. д-р Албена Павлова 175

THE NEW GENERATIONS IN THE SOCIO-ECONOMIC SYSTEM

Assoc. Prof. Albena Pavlova, PhD..... 175

**АСПЕКТИ НА УПРАВЛЕНИЕТО НА МНОГООБРАЗИЕТО И ИЗГРАЖДАНЕ
НА ПРИОБЩАВАЩА КУЛТУРА НА РАБОТНОТО МЯСТО
(ЗА СОЦИАЛНА СПРАВЕДЛИВОСТ И ДОСТОЕН ТРУД)**

доц. д-р Мария Александрова Иванова 189

ASPECTS OF DIVERSITY MANAGEMENT AND BUILDING AN INCLUSIVE
WORKPLACE CULTURE (FOR SOCIAL JUSTICE AND DECENT WORK)

Mariya Aleksandrova Ivanova, PhD..... 190

ПЛАНИРАНЕ И АНАЛИЗ НА РИСКОВЕТЕ

доц. д-р Надя Маринова..... 203

**ПЕРЦЕПЦИИ ЗА ОДНОСОТ НА МАКЕДОНСКАТА
МЛАДИНА КОН БУГАРИТЕ**

проф. д-р Марјан Младеновски 212

PERCEPTIONS OF MACEDONIAN YOUTH'S RELATIONSHIP
WITH BULGARIANS

Prof. Dr. Marjan Mladenovski 213

КЛЮЧОВИ ХАРАКТЕРИСТИКИ НА ГЛОБАЛНИЯ ПАЗАР

гл. ас. д-р Ваня Хаджиева 224

KEY FEATURES OF THE GLOBAL MARKET

Chief Assist. Prof. Dr. Vania Hadjieva 224

**СРАВНИТЕЛЕН АНАЛИЗ НА СТИМУЛИТЕ ЗА РАЗВИТИЕ
НА СЛУЖИТЕЛИТЕ В МЕСТНАТА АДМИНИСТРАЦИЯ ПО
ПРИМЕРА НА БЪЛГАРИЯ, СЛОВАКИЯ И ГЪРЦИЯ**

гл. ас. д-р Мария Тумбева, д-р Милена Михайлова 233

COMPARATIVE ANALYSIS OF INCENTIVES FOR
THE DEVELOPMENT OF EMPLOYEES IN LOCAL ADMINISTRATION
ON THE EXAMPLE OF BULGARIA, SLOVAKIA AND GREECE

Assist. Prof. Maria Tumbeva, PhD, Milena Mihaylova, PhD 234

ПОЛИТИКА ЗА ПРОФЕСИОНАЛНО ОБРАЗОВАНИЕ И ОБУЧЕНИЕ В РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ

<i>гл. ас. д-р Мариана Димитрова</i>	255
VOCATIONAL EDUCATION AND TRAINING POLICY IN THE REPUBLIC OF BULGARIA	
<i>Chief Assistant Prof. Dr. Mariana Dimitrova</i>	255

МОДЕЛИ ЗА ОЦЕНКА НА ЗДРАВНИЯ СТАТУС НА НАСЕЛЕНИЕТО – СИСТЕМАТИЧЕН ПРЕГЛЕД

<i>Гл. ас. д-р Екатерина Цветанова-Георгиева</i>	267
SOCIAL DETERMINANTS OF HEALTH MODELS FOR POPULATION HEALTH EVALUATION – SYSTEMATIC REVIEW	
<i>Assist. Prof. Ekatherina Tzvetanova-Georgieva, PhD</i>	267

ПРЕДОТВРАТИМ ПРЕСТОЙ В БОЛНИЦАТА КАТО ПОКАЗАТЕЛ ЗА ОЦЕНКА НА ЗДРАВНИЯ СТАТУС – ТЕНДЕНЦИИ В БЪЛГАРИЯ

<i>гл. ас. д-р Екатерина Цветанова-Георгиева</i>	276
PREVENTABLE HOSPITAL STAYS AS A HEALTH STATUS INDICATOR – TREND IN BULGARIA	
<i>Assist. Prof. Ekatherina Tzvetanova-Georgieva, PhD</i>	276

УЧАСТНИЦИ НА ГЛОБАЛНИЯ ПАЗАР

<i>гл. ас. д-р Ваня Хаджиева</i>	284
PARTICIPANTS IN THE GLOBAL MARKET	
<i>Chief Assist. Prof. Dr. Vania Hadjieva</i>	284

LANGUAGE ECONOMICS IN TECHNOLOGICALLY-DRIVEN LANGUAGE EDUCATION

<i>Chief Assist. Prof. Dr. Milka Hadjikoteva</i>	298
ЕЗИКОВАТА ИКОНОМИКА В ТЕХНОЛОГИЧНО-ОРИЕНТИРАНОТО ЕЗИКОВО ОБУЧЕНИЕ	
<i>гл. ас. д-р Милка Хаджикотева</i>	298

ПРЕВЕНЦИЯ НА РИСКА И СМЕКЧАВАНЕ НА ПОСЛЕДИЦИТЕ ОТ КЛИМАТИЧНИТЕ ПРОМЕНИ В ПЛАНОВЕТЕ ЗА ИНТЕГРИРАНО РАЗВИТИЕ НА ОБЩИНИТЕ В БЪЛГАРИЯ

<i>гл. ас. д-р Ваня Банкова</i>	306
RISK PREVENTION AND CLIMATE CHANGE MITIGATION IN INTEGRATED DEVELOPMENT PLANS OF MUNICIPALITIES IN BULGARIA	
<i>Chief Assistant Prof. Vanya Bankova, PhD</i>	306

КОНЦЕПЦИЈАТА ЗА ЧОВЕШКАТА СИГУРНОСТ В ПОЛИТИКИТЕ НА СЪВЕТА НА ЕВРОПА

гл. ас. д-р Дафинка Сидова..... 314

THE HUMAN SECURITY CONCEPT IN THE COUNCIL OF EUROPE'S POLICIES

Chief Assist. Prof. Dr. Dafinka Sidova 314

РАБОТА ОТ КЪЩИ И УДОВЛЕТВОРЕНОСТ НА СЛУЖИТЕЛИТЕ

гл. ас. д-р Александър Пожарлиев, Мария Златкова 326

WORKING FROM HOME AND EMPLOYEE SATISFACTION

Chief Assist. Prof. Dr. Alexander Pojarliev, Maria Zlatkova 327

ЕВАЛУАЦИЈА НА БЕЗБЕДНОСТ НА ХРАНАТА СПОРЕД ВИД НА ПРОИЗВОДСТВО

Асс. М-р сци. Д-р. Спец, Рената Младеновска, М-р фарм. Спец. Ирена Брчина 343

ПРОБЛЕМНИ АСПЕКТИ ПРИ УНИФОРМЕНОТО ОБЛЕКЛО НА ПОЛИЦЕЙСКИТЕ СЛУЖИТЕЛИ В РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ

Ас. д-р Петър Арабаджийски..... 353

PROBLEMATIC ASPECTS OF THE UNIFORM CLOTHING OF POLICE OFFICERS IN THE REPUBLIC OF BULGARIA

Assistant Petar Arabadzhyski, PhD 353

ОДНОС КОРУПЦИЈА – ОРГАНИЗИРАН КРИМИНАЛ

д-р Наташа Георгиева 367

ДИЈАРЕИ И ГАСТРОЕНТЕРИТИ ОД ИНФЕКТИВНО ПОТЕКЛО, КАКО ПОСЛЕДИЦИ ОД КОНЗУМИРАЊЕ НА НЕБЕЗБЕДНА ХРАНА

Асс. М-р сци. Д-р. Спец, Рената Младеновска, М-р фарм. Спец. Ирена Брчина 390

ПРАВНИ АСПЕКТИ НА КОРУПЦИЈАТА

д-р Наташа Георгиева 401

СЛЕДЕЊЕ НА ЦРЕВНИ ЗАРАЗНИ БОЛЕСТИ КОИ СЕ ПРЕНЕСУВААТ ПРЕКУ ХРАНА ОД БАКТЕРИОЛОШКИ АСПЕКТ

Асс. М-р сци. Д-р. Спец, Рената Младеновска, М-р фарм. Спец. Ирена Брчина 418

SWOT АНАЛИЗА КАКО МЕТОД НА СТРАТЕШКО ПЛАНИРАЊЕ

д-р Билјана Бузлевски, д-р Александра Цибрева Јовановска 428

SWOT ANALYSIS AS A METHOD OF STRATEGIC PLANNING

Biljana Buzlevski, PhD, Aleksandra Cibreva Jovanovska, PhD..... 429

ТРАНСФОРМАЦИЈА НА БИЗНИС ВО ЕРА НА ТЕХНОЛОГИЈАТА – ОД КОНЦЕПЦИЈА ДО РЕАЛИЗАЦИЈА

<i>М-р Кристина Стевановска Маневска</i>	438
BUSINESS TRANSFORMATION IN THE ERA OF TECHNOLOGY – FROM CONCEPT TO IMPLEMENTATION	
<i>Ms. Kristina Stevanovska Manevska</i>	439

ВАЖНОСТА НА ФОРМУЛИРАЊЕ НА СТРАТЕГИЈАТА ЗА РАБОТЕЊЕТО НА ПРЕТПРИЈАТИЈЕТО

<i>д-р Билјана Бузлевски, д-р Александра Цибрева Јовановска</i>	446
THE IMPORTANCE OF FORMULATING THE STRATEGY FOR THE OPERATION OF THE ENTERPRISE	
<i>Biljana Buzlevski, PhD, Aleksandra Cibreva Jovanovska, PhD</i>	447

ВСТЪПВАНЕТО В БРАК – ДЪЛГ КЪМ ОБЩНОСТТА, ДОГОВОРНО СЪГЛАСИЕ ИЛИ ТАЙНСТВО (ПРАВНИ АСПЕКТИ)

<i>Ния М. Караджова</i>	459
MARRIAGE – A DEBT TO SOCIETY, CONTRACTUAL CONSENT OR CHURCH SACRAMENT OF MATRIMONY (LEGAL ASPECTS)	
<i>Niya M. Karadjova</i>	459

ИКОНОМИКА И ГЕОПОЛИТИКА

СЪВРЕМЕННИ ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕД ОНЛАЙН ПАЗАРУВАНЕТО НА ПОКОЛЕНИЕ Z

<i>доц. д-р Надежда Димова</i>	473
CONTEMPORARY CHALLENGES TO GENERATION Z'S ONLINE SHOPPING	
<i>Assoc. Prof. PhD Nadezhda Dimova</i>	484

КОНЦЕПЦИЈА ЗА МЯСТОТО НА СЧЕТОВОДСТВОТО В УПРАВЛЕНИЕТО НА ПРЕДПРИЈАТИЈАТА

<i>доц. д-р Станислава Панчева</i>	480
A CONCEPT OF THE PLACE OF ACCOUNTING IN THE MANAGEMENT OF ENTERPRISES	
<i>Assoc. Prof. Stanislava Pancheva Ph.D.</i>	480

ИКОНОМИЧЕСКИТЕ И ПАРИЧНИ СЪЮЗИ В ЕВРОПА И АЗИЈА

<i>доц. д-р Ирена Николова</i>	487
ECONOMIC AND MONETARY UNIONS IN EUROPE AND ASIA	
<i>Assoc. Prof. Dr. Irena Nikolova</i>	487

ФИНАНСОВИТЕ ИЗМАМИ И ПРЕВЕНЦИЯТА СРЕЩУ ТЯХ	
гл. ас. д-р Пламен Илиев	494
FINANCIAL FRAUDS AND PREVENTION AGAINST THEM	
Ch. Assistant Dr. Plamen Iliev	494
ИНФЛАЦИЯТА – МЕТОДИЧЕСКИ АСПЕКТИ НА НЕЙНОТО ИЗМЕРВАНЕ	
д-р Емил Калчев	502
INFLATION – METHODOLOGICAL ASPECTS OF ITS MEASUREMENT	
Emil Kalchev, PhD.....	502
РОЛЯ НА ФИНТЕХ КОМПАНИИТЕ ПРИ ИНОВАЦИИТЕ ВЪВ ВГРАДЕНИ ФИНАНСИ – ВЪЗМОЖНОСТИ И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА	
гл. ас. д-р Ралица Димитрова	513
ROLE OF FINTECH COMPANIES IN EMBEDDED FINANCE INNOVATION – OPPORTUNITIES AND CHALLENGES	
Assist. Prof. Ralitsa Dimitrova, Ph.D.	513
КУЛТУРНАТА ИНДУСТРИЯ И БИЗНЕСА С ПАРФЮМИ НА БЪЛГАРСКИЯ ПАЗАР	
гл. ас. д-р Иво Ив. Велинов.....	526
CULTURAL INDUSTRY AND PERFUMERY BUSINESS ON THE BULGARIAN MARKET	
Chief Assist. Prof. Dr. Ivo Iv. Velinov.....	526
УСТОЙЧИВИ ФИНАНСИ И НЯКОИ АСПЕКТИ НА ДЕФИНИРАНЕ НА СТОЙНОСТТА НА КОМПАНИИТЕ	
Докторант Стефани Андреева	536
SUSTAINABLE FINANCE AND SOME ASPECTS OF COMPANY VALUATION	
Stefani Andreeva, Ph.D. Student.....	536
ИЗКУСТВЕНИЯТ ИНТЕЛЕКТ – КЛЮЧ ЗА ДИГИТАЛНА ТРАНСФОРМАЦИЯ НА ПУБЛИЧНИЯ СЕКТОР	
Александър Радонов	546
ARTIFICIAL INTELLIGENCE – A KEY TO DIGITAL TRANSFORMATION OF THE PUBLIC SECTOR	
Alexander Radonov	546
ГЛОБАЛИЗАЦИЯТА, ДИГИТАЛНИЯТ СВЯТ И ПОВИШЕНИТЕ ИЗИСКВАНИЯ ПРЕД ЧОВЕШКИЯ КАПИТАЛ В ТРАНСПОРТА	
Нели Лалковска	563
GLOBALISATION, THE DIGITAL WORLD, AND INCREASED DEMANDS ON HUMAN CAPITAL IN TRANSPORT	
Neli Lalkovska	564

ТУРИЗЪМ И БИЗНЕС РАЗВИТИЕ

НОВИТЕ ИКОНОМИЧЕСКИ И СОЦИАЛНИ ИЗМЕРЕНИЯ НА ТУРИСТИЧЕСКАТА ИНДУСТРИЯ

доц. д-р Ирена Емилова.....	575
NEW ECONOMIC AND SOCIAL DIMENSIONS OF TOURISM INDUSTRY	
Assooc. Prof. Irena Krilova Emilova, PhD.....	575

ТРАНСГРАНИЧНОТО СЪТРУДНИЧЕСТВО В ПОДКРЕПА НА РАЗВИТИЕТО НА ТУРИЗМА МЕЖДУ БЪЛГАРИЯ И СЪРБИЯ

доц. д-р Теодора Ризова.....	586
CROSS-BORDER COOPERATION IN SUPPORT OF TOURISM DEVELOPMENT BETWEEN BULGARIA AND SERBIA	
Associate Prof. PhD Teodora Rizova	586

НОВИТЕ ПАРАДИГМИ В УПРАВЛЕНИЕТО НА ЧОВЕШКИЯ КАПИТАЛ В ТУРИЗМА

доц. д-р Милена Караулиева	604
NEW PARADIGMS OF HUMAN CAPITAL MANAGEMENT IN TOURISM	
Associate Prof. PhD Milena Karailieva.....	604

SCIENTIFIC APPROACHES AND MODELS FOR THE DEVELOPMENT OF SUSTAINABLE ECO-FRIENDLY TOURISM

Msc. Nikolai Tashev, Assoc. Prof. Emil Kitchoukov	615

РОЛЯТА НА МЕЖДУНАРОДНИТЕ ЛЕТИЩА НА БЪЛГАРИЯ ЗА РАЗВИТИЕТО НА ТУРИЗМА В СТРАНАТА

доц. д-р Галина Тодорова.....	626

ПРОУЧВАНЕ НА ДОБРИТЕ ПРАКТИКИ В БИЗНЕС ПЛАНИРАНЕТО НА ТУРИСТИЧЕСКИТЕ ОРГАНИЗАЦИИ

гл. ас. д-р Маргарита Мишева	632
STUDY OF GOOD PRACTICES IN BUSINESS PLANNING OF TOURISM ORGANIZATIONS	
Chief Assist. Margarita Misheva, PhD.....	632

КЛЮЧОВИ ФАКТОРИ ЗА ЕФЕКТИВНОСТ ЗА ПРИНОС КЪМ БВП ОТ ТУРИЗМА В СТОЛИЦИТЕ НА ЕВРОПЕЙСКИ СЪЮЗ – ОСНОВНИ, ДОПЪЛНИТЕЛНИ УСЛУГИ И ТРЕТИЧНИ ПРИХОДИ, ДАНЪЧНО ОБЛАГАНЕ

ас. д-р Виолета Донева	640

**УСЪВЪРШЕНСТВАНЕ НА СПЕЛЕОЛОЖКИЯ ТУРИЗЪМ В БЪЛГАРИЯ
ЧРЕЗ УСТОЙЧИВИ И РАЗНООБРАЗНИ ПОДХОДИ**

д-р Аделина Стоянова	655
IMPROVING CAVE TOURISM IN BULGARIA THROUGH SUSTAINABLE AND DIVERSE APPROACHES	
<i>Adelina Stoyanova, PhD</i>	655

**БАЛКАНИТЕ – ПО ПЪТЯ НА ЕВРОПЕИЗАЦИЯТА И
ГЛОБАЛИЗАЦИЯТА**

**„СРЕЩИ, ПОСОКИ И НАПРАВЛЕНИЯ НА СЪВРЕМЕННОТО ИЗКУСТВО В
ПЛЕНЕРИТЕ (ПАТРА (ГЪРЦИЯ), ОРЯХОВО, РУДАРЦИ (БЪЛГАРИЯ))“**

доц. д-р Ралица Мирчева	665
„MEETINGS, TRENDS AND DIRECTIONS OF CON- TEMPORARY ART IN THE EN PLEIN AIRS (PATRA (GREECE), ORYAKHOVO, RUDARTSI (BULGARIA))“	
<i>Assoc. Prof. PhD Ralitsa Mircheva</i>	666

ПЛЕНАРНИ ДОКЛАДИ

ПРИМЕНА НА РОБОТИКАТА И ВЕШТАЧКАТА ИНТЕЛИГЕНЦИЈА ЗА ВОЕНИ ЦЕЛИ: ПРЕДИЗВИЦИ, ПЕРСПЕКТИВИ И ЗЛОУПОТРЕБИ

Проф. д-р Маријан Стевановски

*Меѓународен Славјански Универзитет-Свети Николе и Битола
Институт за наука, уметност, култура и спорт
Самостоен научен истражувач*

Абстракт. Во втората половина на 20-ти век, технологиите се унапредуваат со евидентна брзина што придонесува за појава на нови предизвици, можности но и страв од можна злоупотреба. Во моментот кога роботите и вештачката интелигенција (ВИ) активно се применуваат буквално во сите сфери од човековото живеење се поставува прашањето за нивната примена во воените цели. Овој труд ќе разгледа некои аспекти на оваа тема, истражувајќи ги перспективите, предизвиците и заканите од примена на роботите и ВИ за воени цели.

Автоматизацијата на воените системи а особено автономноста на ВИ создаваат систем за делумна или целосна замена на човекот. Од безпилотни летала до примена на автономни оружја, предизвикува неверојатна ефикасност во борбените активности со што едноставно кажано човековото влијание се исклучува.

Воведувањето на роботите и ВИ за потреби на воени цели секако дека го намалува ризикот за човечкиот живот особено во конфликтните подрачја. Безпилотните системи извршуваат ризични задачи а интели-

гентните алгоритми можат да извршат брза проценка на состојбата и превземат одлуки во реално време, во дадениот момент.

Примената на роботите и ВИ во воени цели поставува сериозни етички прашања? Како ќе се балансира потенцијалното подобрување на безбедноста со загриженостите за реалната надмоќ, принципите на моралноста и правата на човекот, можноста за катастрофални грешки кај автономните воени уреди и нанесување на огромни последици пред се од нивната злоупотреба.

Доколку не се применат соодветни контролни и регулативни мерки, роботите и ВИ можат и сигурно ќе бидат предмет на злоупотреба. Способноста за автономно делување може да предизвика непредвидени резултати и да создаде многу ризични состојби кои доведуваат до голема нестабилност особено во фазите на истражување и примена во денешните услови.

Затоа, многу развиени држави во светот, со своите законски регулативи утврдуваат начини на примена на различни роботи и ВИ во воени цели која мора да се одвива без автономија туку со човечко управување. Овој процес на соработка е неопходен. Но дали е навистина така? Дали навистина во иднина ќе биде така?

Многу теоретичари од страна на армијата и од страна на ВИ и роботиката сметаат дека во иднина треба да се очекува поинтензивна интеграција на роботи и ВИ во воени операции. Технологијата ќе се надградува и можеби ќе се развие во системи што се способни за разбирање на контекстот на опкружувањето за примена на воена активност и донесување на сложени одлуки.

Примената на роботите и ВИ во војната предизвикува морални, етички и практични прашања. За да се елиминираат перспективите, потребни се прецизни регулативи, етички стандарди и соработка помеѓу државите. Со влез на оваа технологија во воените операции, важно е да се осигураат човековите вредности и права и истите да не се искористуваат или компромитираат.

Дали тоа ќе се случи: ќе покаже иднината.

Клучни зборови: роботика, вештачка интелигенција, војна, цел, примена, злоупотреба, употреба.

APPLICATION OF ROBOTICS AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE FOR MILITARY PURPOSES: CHALLENGES, PERSPECTIVES AND ABUSES

Prof. d-r Marijan Stevanovski PhD

International Slavic University-Sveti Nikole, Bitola

Institute of Science, Art, Culture and Sports

Independent scientific researcher

Abstract. In the second half of the 20th century, technologies are advancing at an evident speed that contributes to the emergence of new challenges, opportunities, but also the fear of possible abuse. At the moment when robots and artificial intelligence (AI) are actively applied in literally all spheres of human life, the question of their application in military purposes arises. This paper will review some aspects of this topic, exploring the prospects, challenges and threats of applying robots and AI for military purposes.

The automation of military systems and especially the autonomy of AI create a system for partial or complete replacement of man. From unmanned aerial vehicles to the application of autonomous weapons, it brings incredible efficiency to combat operations that simply eliminates human influence.

The introduction of robots and AI for military purposes certainly reduces the risk to human life, especially in conflict areas. Unmanned systems perform risky tasks and intelligent algorithms can perform a quick assessment of the situation and take decisions in real time, at the given moment.

The application of robots and AI for military purposes raises serious ethical questions? How will the potential improvement in security be balanced with concerns about real superiority, the principles of morality and human rights, the possibility of catastrophic errors in autonomous military devices and the infliction of enormous consequences above all from their misuse.

If proper control and regulatory measures are not applied, robots and AI can and certainly will be subject to abuse. The ability to act autonomously can cause unforeseen results and create many risky situations that lead to great instability especially in the phases of research and application in today's conditions.

Therefore, many developed countries in the world, with their legal regulations, determine ways of applying various robots and AI for military purposes,

which must take place without autonomy but with human management. This collaborative process is necessary. But is it really so? Will it really be like that in the future?

Many theorists on the side of the army and on the side of AI and robotics believe that a more intensive integration of robots and AI in military operations should be expected in the future. The technology will be upgraded and possibly developed into systems capable of understanding the context of the military engagement environment and making complex decisions.

The application of robots and AI to war raises moral, ethical and practical questions. To eliminate the prospects, precise regulations, ethical standards and cooperation between states are needed. With the introduction of this technology into military operations, it is important to ensure that human values and practices are not exploited or compromised.

Will it happen: the future will tell.

Keywords: robotics, artificial intelligence, war, purpose, application, abus

BOBЕΔ

Во втората половина на 20-ти век, технологиите се унапредуваа со брзина што пред нас става нови предизвици и можности. Во момент кога роботите и вештачката интелигенција (ВИ) драстично напредуваат, се поставува прашањето за нивната примена во воени цели. Овој труд ќе разгледа некои аспекти на оваа тема, истражувајќи ги перспективите и предизвиците и можностите за злоупотреба во примената на роботи и ВИ за воени цели.

Најголемите воени сили секојдневно бараат начини како да бидат чекор или два пред конкуренцијата со цел да го задржат својот статус на воена сила и да останат на оној пиедестал од воениот арсенал кој го поседуваат.

Иако најсилното оружје останува нуклеарното, воените сили, традиционалните поттикнувачи во развојот на воениот технолошки напредок, од час во час работат на развој на нови технологии и евидентни промени во процеост на ратувањето особено во развојот на вештачката интелигенција и примена на роботи убијци.

Во принцип постојат четири вида на војни: *копно, море, воздух и свемир*. Со развојот на ВИ се појавува и пето поле ***информатичко кибернетска војна***.

1. АВТОМАТИЗАЦИЈА НА ВОЕНИ СИСТЕМИ

Воените операции и безбедноста на државите се постојано подложни на напредок во технологијата. Една од најсериозните технолошки трансформации во последните децении е автоматизацијата на воените системи. Оваа нова ера во воената технологија ги трансформира начините на кои се изведуваат воените операции и влијае на глобалната безбедност.

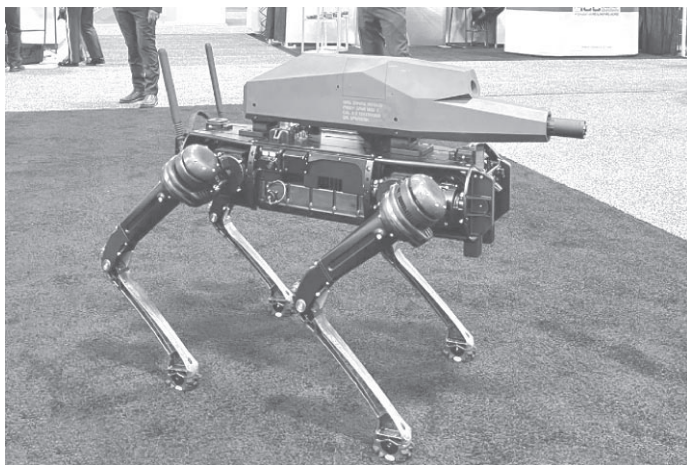
Автоматизацијата на воените системи се однесува на користење на различни видови на автоматизирани и роботизирани системи во воените операции. Ова може да вклучува: *безпилотни летала (дронови), автономни оружја, виртуелни воени симулации, како и системи за автоматско одлучување*. Овие технологии им овозможуваат на воените сили да имаат поефикасни операции, подобра безбедност и способност за одговор на предизвиците.

Сепак, автоматизацијата на воените системи создава и предизвици. Еден од најголемите предизвици е поврзан со етичките и правни аспекти. Со користење на автоматизирани системи за одлучување, постои ризик од грешки или неочекувани дејствија кои може да имаат сериозни последици. Исто така, се појавуваат и предизвици поврзани со сибер безбедноста, со безбедноста на податоците кои се користат во овие системи. Важно е да се осигура дека овие системи се сигурни од хакерски напади и не се подложни на други сибер ризици.

Во истата мерка, автоматизацијата на воените системи отвора и нови можности за развој и напредок. Тие можат да се користат за *намалување на ризиците по животот на војниците, за подобра воена комуникација и координација, како и за прецизни напади и заштита на границите*.

Автоматизацијата на воените системи е непресушен извор на дискусии и размислувања. Таа отвора врати на нови начини на мислење и развој во воената индустрија, но и бара одговорност и прецизно управување. Со правилно управување и примена, автоматизацијата на воените системи може да има значителен позитивен ефект врз безбедноста и стабилноста на светот.

Роботите во воени цели се користат уште од 2000 година во војните со Ирак и Авганистан. Сепак, тогаш истите највеќе се користеле за откривање на минирани полиња при што управувањето било далечинско. Се појавува првиот дрон „Предатор“ кој се покажал како добро оружје. Тогаш и за првпат се поставуваат прашањата за нивната автономност. Тоа значи состави кои ја анализираат околината и реагираат на неа а во исто време одлучуваат за своето маневрирање.

Слика 1 робот со снајперска пушка

Предводниците во развојот на ВИ за воени цели се: САД, Русија, Кина и Велика Британија.

Два фактора се клучни за развојот на овие технологии: *спречување на загуби на својата страна и зголемување на загуби на противничката страна* но и *деморализација на спротивната страна*. Постои еден слоган кој кажува „*навитисна е тешко да се борите против неуморен, нестопирачки и надмоќен непријател*“.

Онаа што е застрашувачко кај овие системи е феномен на ТРАНСХУМАНО ИСКУСТВО. Како што системот за игра Го која е многу пати покомплицирана и бара пошироко размислување од шахот, кој ги отфрла сите едукации човечки и создава нови, сопствени, така може да се очекува и нивно размислување и учење за примената во воени цели, систем на учење и реагирање кој не е создаден од човекот.

Сепак вештачката интелигенција има двострана намена. Многу е убаво да се размислува за робот кој спасува луѓе но истиот тој робот може да носи оружје и да убива луѓе. Еден снајперист од војната во Авганистан кажува: „*авганистанските војници испратија девојче мало да ја извиди нашата положба. Не ми падна на памет да пукам во тоа мало девојче. Согласно воените планови тоа би било дозволено. Доколку роботот ја имаше таа задача тој ќе го убиеше девојчето*“.

Од агенцијата за клиничка фармакологија е направен еден случаен но и многу карактеристичен обид. Тие работат со ВИ со цел да откријат нови

лекови кои можат да излечат болести кои не се истражуваат во доволна мера. Кога се откриваат лековите, земате постоечка молекула, малку ја променувате и добивате нов лек. Тие развиле модул на ВИ кој дава милиони идеи за многу брз временски период, бидејќи во исто време може да работи со повеќе милиони молекули. Но сепак истражувачот кажува: „но тоа има и темна страна за која мислев дека никогаш нема да ја видам. Се започна кога ме повика Швајцарската организација Spiez Laboratory да одржам предавање за потенцијална злоупотреба на ВИ. На мене ме текна една идеја: наместо ВИ да ја активирам за барање на модели за создавање на молекули кои би се користеле во откривање на потенцијални лекови и лечење на болести, да барам да ми генерира најтоксични можни молекули. Сакав оваа да го проверам. Искрено мислев дека нема да успее затоа што само направивме промена на бинарниот код од 0 во 1. Односно наместо ВИ да за насочуваме надвор од токсичноста ја насочивме кон неа. И тоа е се. Додека бев дома компјутерот работеше. Следното утро во компјутерот имав мапа а во неа беа околу 40.000 молекули кои беа потенцијално едни од најтоксичните молекули кои се познати на човечкиот род. Се наежив. Покрај тоа, ВИ даде неколку 10 000 идеи за нови хемиски оружја. Пазете, станува збор за најтоксична молекула VX или слични на неа. Сватив дека сум ја отворил Пандорината кутија. Изработив слајдови за презентација но си го поставував прашањето дека овој процес може секој да го направи. Доволно е само да се префрли склопката. Сето тоа го направив со 6 години стар компјутер и просечни перформанси“.

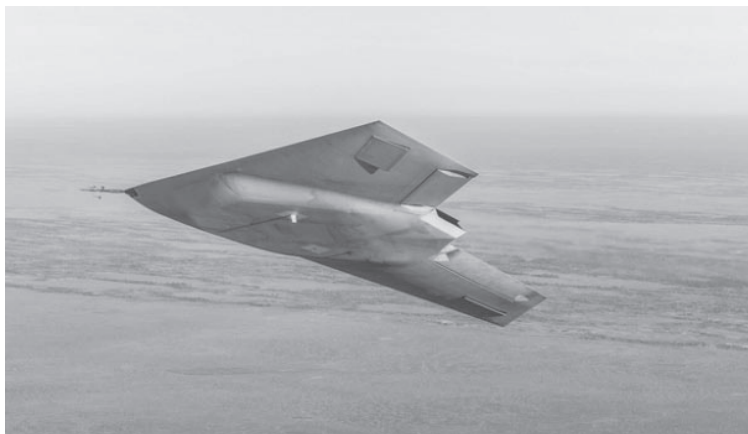
Уште една карактеристичина изјава од воздухопловната гранка:

„Јас сум Mike Benitez. Полковник во ратно воздухопловство на САД во активна служба 25 години. Досега сум учествувал во 350 борбени задачи. Завршив школа за авионско наоружување нешто како реална верзија на Тор Гип. Никогаш не сум летал против ВИ. Едва чекам да видам што може да се случи. Имаме напад на 1800 м.н.в. Започнуваме. Го снемив неговиот авион. Јас сум мртов. Беспрекорна победа на ВИ. Оваа се повторил уште 4 пати. ВИ маневрира многу прецизно и не можам да држам чекор кон неа. ВИ никогаш не се плаши. Во човековиот кокпит е елемент на емоции кои ВИ ги нема. Таа применува стратегија пукање во лице што едноставно кај човекот не постои. Човекот пилот пука одстрана затоа што е многу тешко да се отресиш од противникот. Пукање во лице се сулудо затоа што се движиме со преку 1000 км на час на 150 м. Одалеченост. Се рескира фронтален удар. Затоа човекот тоа не го работи. Но ВИ не се плаши доколку за тоа не е програмирана.“

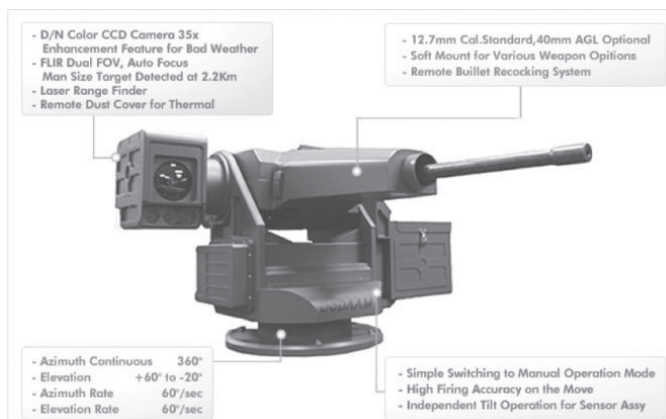
2. ПРЕДНОСТИ И ПОТЕНЦИЈАЛНИ ДОБИВКИ ОД ВОВЕДУВАЊЕ НА РОБОТИ И ВЕШТАЧКА ИНТЕЛИГЕНЦИЈА ВО ВОЕНИ ЦЕЛИ

Глобално изненадување претставува писмо кое поканува на целосен бојкот на Корејскиот напреден институт за наука и технологија (KAIST), како една од водечките светски институции за роботика и вештачка интелигенција. Првиот потписник се појавува професор Тоби Волш професор на Универзитетот Нов Јужен Велс кон кој се придружуваат уште педесетина водечки научници од областа на ВИ. Поканата за бојкот е објавена пред конференцијата на ОН во Женева на која претставниците на повеќе од 80 држави дебатираа за смртоносниот систем на автономното оружје познато како роботи за убивање.

Загриженоста оди до таму што еден од партнерите за развој на воена ВИ се појавува Hanwha кој и покрај забраните уште произведува касетна муниција која строго е забранета да се произведува и користи од ОН. Се провлекува загриженост во насока: *Кога на човекот му ја одземете моќта на контролата, автономното оружје започнува да станува оружје за масовно уништување. Еден програмер може да направи нешто за што порано било потребна цела армија од луѓе. Станува збор за индустријализација на воените дејствија. Тоа е причина зошто се нарекува трета револуција на војување после пронаоѓање ба барутот и нуклеарното оружје.*

Слика 2: Авион со вградена вештачка интелигенција

Слика 3: Super aEgis II, уништувачко оружје кое работи со вештачка интелигенција

На пример, британската компанија BAE Systems припрема автономни беспилотни борбени авион Taranis а јужнокорејската компанија Dodaam Systems од 2010 година продава борбен робот Super aEgis II кој ја детектира метата на одалеченост од 3 километри. Паметниот убиец чини 40 милиони долари а се продава како алва особено на Блискиот исток.

За популаризацијата на противењето на навлегувањето во вештачката интелигенција значително придонесоа 116 лидери од областа на ИТ, меѓу кои е и легендарниот претприемач и иноватор Илон Маск, кој тврди дека вистинската вештачка интелигенција може да значи крај на човештвото: „Свет со вештачки интелигенцијата би била дистопија наместо утопија. Имам увид во најновата вештачка интелигенција и мислам дека луѓето навистина треба да бидат загрижени за тоа. Постојано предупредувам, но додека луѓето не видат работи како шетаат по улица и убиваат луѓе, не знаат како да реагираат бидејќи тоа им изгледа толку нереално“.

Меѓу стотиците лидери е и Мустафа Сулејман, ко-основач на компанијата DeepMind, која развива програма која учи како да се играат видео игри на начин сличен на луѓето. Слични стравови сподели и познатиот (неодамна починатиот) теоретски физичар Стивен Хокинг, за кого развојот на вештачката интелигенција е навестување на апокалипсата. Затоа тој предупреди дека роботите и вештачката интелигенција можат целосно да го заменат човештвото и повика на итно создавање на регулаторни механизми за примена на вештачката интелигенција: „Се плашам од последиците од создавањето нешто што може да одговара или да ги надмине луѓето. Вештачката инте-

лигенција би можела да стане независна и да се редицајнира на уште повисоко ниво. Луѓето, кои се ограничени од бавната биолошка еволуција, не би можеле да се натпреваруваат со неа и би биле совладани“.

Дури и ко-основачот на Мајкрософт, Бил Гејтс, е свесен за ризиците и опасностите кои доаѓаат со развојот на роботиката и вештачката интелигенција, но тој верува дека вештачката интелигенција ќе го подобри животот на луѓето. Гејтс смета дека придобивките и предностите што ги носи вештачката интелигенција ќе бидат далеку поголеми од можните проблеми и предизвици, особено во областа на здравствената заштита. *„Тоа е вистински проблем, но тоа не е нешто за што треба веднаш да се алармира“*, изјави ко-основачот на Microsoft. И Марк Закенберг, сопственикот на Facebook, се обидува да ја вклучи вештачката интелигенција на сите начини и во сите производи. *„Мислам дека некој што ја негира вештачката интелигенција и ја претставува како суден ден... не го разбирам. Сметам дека е многу неодговорно“*. Тој тврди дека вештачката интелигенција толку многу ќе го подобри квалитетот на животот на луѓето во следните 10 години што не смее да се толерира прекинот на истражувањето и неговиот развој.

Воените операции во текот на времето се континуирано трансформирани со новите технологии и иновации. Во последните децении, роботиката и вештачката интелигенција (ВИ) почнаа да играат значајна улога во воената стратегија. Воведувањето на роботи и ВИ во воени цели може да има значителни предности и потенцијални добивки кои можат да влијаат на ефикасноста, безбедноста и стратегиските можности на воените сили.

Првата и најочигледната предност од користењето на роботи во воени операции е *намалувањето на ризикот по животот на војниците*. Роботите можат да бидат користени за изведба на опасни задачи, како што се пронаоѓање на мини, разузнавање на опасни објекти и учествување во опасни воени сценарија. Ова ги намалува ризиците за човечките војници и ја зголемува нивната безбедност на фронтот.

Втората предност е поврзана со *подобрување на ефикасноста и брзината на воените операции*. Роботите и ВИ можат да изведуваат задачи со голема прецизност и брзина, што ги прави идеални за различни видови на задачи како што се наведување на цели, супервизија на области, комуникација и поддршка за војниците. Ова може да доведе до подобра координација и управување на воените операции, како и до побрзи и ефикасни резултати.

Третата предност е во *подобрувањето на воениот интелигентен систем*. Роботите и ВИ можат да бидат опремени со напредни сензори и алгоритми за анализа на податоци, што им овозможува да прецизно забележуваат и

анализираат информации за ситуацијата на теренот. Ова може да им помогне на воените команданти да донесуваат подобри одлуки, да препознаат потенцијални жаришта и да одговараат на променливи сценарија.

Сепак, иако воведувањето на роботи и ВИ во воени операции носи со себе значителни предности, тоа исто така предизвикува и етички и безбедносни предизвици. Има забележани загрижености околу автономноста на роботите и ризикот од неконтролирани акции, како и безбедноста и приватноста на податоците кои се користат за управување со нив. Потребно е да се зеде предвид ова и да се осигура дека сите претпазливи мерки се применуваат за спречување на можни ризици.

Со правилно управување и примена, може да се постигнат значителни предности во поглед на безбедноста, ефикасноста и стратегиските можности на воените сили. Одговорноста и етичкото размислување треба да бидат најважни аспекти во секоја интеграција на роботи и ВИ во воени операции.

3. ПРЕДИЗВИЦИ И ЕТИЧКИ АСПЕКТИ ОД ВОВЕДУВАЊЕ НА РОБОТИ И ВЕШТАЧКА ИНТЕЛИГЕНЦИЈА ВО ВОЕНИ ЦЕЛИ

Сепак, за да се спречат негативните последици, Илон Маск донираше повеќе од милијарда долари на компанијата OpenAI за да создаде безбедна и пријателска вештачка интелигенција способна да соработува со човештвото, а не да се натпреварува со него. „Ако имате вештачка интелигенција и човек и двајцата се обидуваат да го придобијат другиот и го сакаат истото, тоа е рецепт за конфликт“, вели Сем Алтман, шеф на OpenAI.

Дилемите на човештвото воопшто не се наивни. Разбирливо е прво експертската, а потоа и лаичката јавност да се интересира за иднината на вештачката интелигенција – дали таа ќе влијае позитивно или негативно на нас, дали човештвото навистина може да очекува „сценарио Терминатор“ или сепак треба да бидеме оптимисти дека во блиска во иднина ќе бидеме заменети со роботи кои управуваат и возат авион. Не е рамнодушно кога ќе се слушне проценката дека различните форми на вештачка интелигенција ќе заменат речиси една третина од денешните работни места во светската економија. Судејќи според инвестицискиот бум, ова се златни години за инвеститорите во бизнисите и компаниите кои се занимаваат со вештачка интелигенција. Од 2014 година, инвестициите во почетни компании кои се занимаваат со вештачка интелигенција растат со годишна стапка од 300 проценти.

„Оној што владее со вештачката интелигенција ќе владее со светот“, смета рускиот претседател Владимир Путин, но веднаш додава дека нависти-

на не би сакал некој да има монопол. „Вештачката интелигенција е иднината не само на Русија, туку и на човештвото. Има колосални можности, но и ризици“ за кои Путин вели дека денес е тешко да се предвидат.

Зошто земјите развиваат вештачка интелигенција? Одговорот на тоа прашање го понуди истражувањето на Глобалниот институт McKinsey, кое покажа дека во 2030 година една третина од БДП на Германија ќе зависи од зголемувањето на продуктивноста, а најважен извор на продуктивност ќе биде вештачката интелигенција.

Воведувањето на работи и вештачка интелигенција (ВИ) во воени цели представува револуција во воената технологија, но истовремено отвора многу предизвици и етички дилеми.

Првиот предизвик е поврзан со автономијата на роботите и ВИ. Способноста на овие системи да донесуваат автономни одлуки може да биде извор на безбедносни ризици и неочекувани последици. Во ситуации каде животите на војниците и цивилите се загрозени, автономноста на роботите може да предизвика сериозни морални и правни прашања.

Вториот предизвик е поврзан со безбедноста на системите. Роботите и ВИ се ранливи на хакерски напади и саботажи, што може да има катастрофални последици во воени операции. Секој несоодветно заштитен роботски систем може да биде користен за нерпијателски напад или да биде искористен против своите креатори.

Третиот предизвик е поврзан со прашањата на етиката и правото. Воените работи и ВИ се поставуваат пред многу етички дилеми, вклучувајќи ја правилноста на автономните одлуки, пропорционалноста на употребата на сила и согласноста со меѓународните правни норми и конвенции.

Четвртиот предизвик е поврзан со прашањата на отвореноста и транспарентноста. Одлуките на роботите и ВИ често се базирани на алгоритми и модели кои се комплексни. Ова може да ги ограничи лицата кои донесуваат одлуки во нивната способност да ги разберат и контролираат дејствата на автономните системи.

Воведувањето на роботите и ВИ во воени цели носи со себе голем потенцијал за подобрување на безбедноста и ефикасноста на воените операции. Сепак, ова исто така создава многу предизвици и етички дилеми што треба да се надминат. За да се осигура успешната интеграција на овие технологии во воени операции, потребно е активно разгледување и рамнотежа помеѓу техничките, етичките и правните аспекти. Само преку таа анализа и дијалог можеме да се осигура дека роботите и ВИ се користат за подобра безбедност и стабилност во светот.

4. СОРАБОТКА И КОМУНИКАЦИЈА ПОМЕЃУ ЧОВЕКОТ И РОБОТИТЕ И ВЕШТАЧКАТА ИНТЕЛИГЕНЦИЈА ВО ВОЕНИ ЦЕЛИ

Соработката и комуникацијата помеѓу човекот и роботите, како и вештачката интелигенција (ВИ), во воени цели претставуваат комплексен и важен аспект од модерните воените операции. Оваа тема нуди можности за зголемување на ефикасноста и безбедноста на воените активности, но и создава нови предизвици и етички прашања што треба да се разгледаат.

Првичната точка за размислување е *во развојот на врски помеѓу човекот и роботите/ВИ*. Креирањето на ефикасен систем бара детално разбирање на потребите и можностите на сите вклучени страни. Во иднина мора да се создадат роботи и ВИ кои ќе бидат лесни за управување и разбирање од страна на војниците, истовремено ќе понудат доволна автономија за извршување на задачите. Комуникацијата помеѓу човекот и машината, преку различни интерфејси и протоколи, треба да биде интуитивна и ефикасна, за да се овозможи брзо и точно пренесување на информациите и реализација на задачите.

Второ, важно е да се размислува за етичките аспекти и правата на војниците во овие сценарија. Соработката со роботи и ВИ може да создаде состојби каде што човечката одговорност и контрола се ставаат под знак прашање. Треба да се усвои јасен етички кодекс за развој и употреба на автономни системи во воени операции, што ќе ги заштити правата и безбедноста на војниците и цивилното население.

Трето, треба да се размисли за обука и подготовка на војниците за работа со роботи и ВИ. Обука за правилно користење на овие технологии, како и за разбирање на нивните можности и ограничувања, е клучна за успешна соработка. Војниците треба да бидат обучени за работа со различни видови на роботи и ВИ, како и за разбирање на нивните функции и способности за соработка со човекот.

Последно, четврто, континуирана комуникација и обнова на технолошките способности се неопходни за одржување на ефикасната соработка помеѓу човекот и машината. Технолошкиот развој треба да биде во тек со најновите иновации во областа на роботиката и ВИ со цел да се имплементираат новите технологии и да се подобруваат постоечките.

Соработката и комуникацијата помеѓу човекот и роботите, како и ВИ, во воени цели се основни елементи за успех во модерните воени операции. Преодот помеѓу човекот и машината може да биде значаен но со правилно развивање и управување на технологиите, може да се оствари ефикасна и безбедна соработка што ќе ги подобри воените активности и ќе го заштити безбедноста на војниците и цивилното население.

5. АНАЛИЗА ЗА ПРИМЕНА НА РОБОТИ И ВЕШТАЧКАТА ИНТЕЛИГЕНЦИЈА ВО ВОЕНИ ЦЕЛИ

Примената на роботи и вештачка интелигенција (ВИ) во воени цели отвора многу можности и предизвици кои треба да се земат во предвид при вршење на анализа на нивната ефикасноста и имплементацијата. Еве неколку аспекти кои треба да се разгледаат:

Подобрување на безбедноста на војниците: Роботите и ВИ можат да бидат користени за изведување на опасни и ризични задачи, што може да го намали ризикот по животот на војниците. На пример, автономни роботи можат да бидат користени за дефузирање на експлозивни уреди или за истражување на непознати области пред војниците.

Повеќе ефикасни воени операции: Роботите и ВИ можат да се користат за подобрување на ефикасноста на воени операции преку брзо и прецизно извршување на задачите. Тие можат да изведуваат мисии како што се извидување, наведување на цели и пренос на информации, што ги олеснува воените операции.

Способност за автономно дејство: Роботите и ВИ можат да бидат опремени со автономни способности што ја олеснува изведбата на мисии без човечка интервенција. Ова може да им овозможи на војниците да се фокусираат на други задачи или да ја намалат зависноста од човечкиот фактор во некои сценарии.

Способност за прецизност и минимизација на колатерална штета: Роботите и ВИ можат да бидат програмирани да изведуваат задачи со голема прецизност и да ги минимизираат колатералните штети при воените операции. Ова може да има значителни последици за намалување на случајните грешки и непотребни жртви.

Етички и правни предизвици: Воведувањето на роботи и ВИ во воени цели сочинува сериозни етички и правни предизвици. На пример, употребата на автономни оружја може да предизвика морални прашања и безбедносни ризици. Треба да се разработи правна и етичка рамка што ќе ја регулира употребата на овие технологии во воени цели.

Размислување околу безбедноста и сигурноста: Роботите и ВИ се ранливи на хакерски напади и саботажи, што може да ја загрози нивната безбедност и сигурност а со тоа да предизвика загрозување на безбедноста и сигурноста на населението.

Примената на роботи и вештачка интелигенција во воени цели нуди голем потенцијал за подобрување на безбедноста, ефикасноста и прецизноста на воените операции. Сепак, сочинуваат и сериозни предизвици и ризици

што треба да се надминат преку развивање на правилни политики, етички стандарди и технички решенија. Внимателна анализа и примена на овие технологии може да доведе до подобрени воени операции и подобрена безбедност за сите вклучени страни.

7. ИДНИНА НА РОБОТИКАТА И ВЕШТАЧКАТА ИНТЕЛИГЕНЦИЈА ЗА НИВНА ПРИМЕНА ВО ВОЕНИ ЦЕЛИ

Различни министерства и сектори во светот разгледуваат повеќе различни апликација за вештачка интелигенција. Во моментот, истражувањето и развојот на вештачката интелигенција е оставено на дискреција на истражувачите организација во поединечни услуги, како што е DARPA (Defense Advanced Research Projects Agency) и Агенцијата за напредни истражувачки проекти (IARPA) во САД. JAIC е одговорен во САД да ги надгледува иницијативите на националните мисии, проекти кои ќе влијаат на вештачката интелигенција за справување со итни случаи. Американската канцеларија на потсекретарот за одбрана за истражување и инженерство, кој го надгледува развојот на стратегијата за вештачка интелигенција на Министерството за одбрана е исто така една институционална форма.

Џастин Санчез, почитуван американски биомедицински инженер на Универзитетот во Мајами, на една од конференциите на Тедкс во 2012 година, кажува дека благодарение на невронауката, т.е. нејзината технологија или електродите што ќе се применат на косата, можеме да го прочитаме нервниот код што ќе придонесе за полесно разбирање на физичките намери на лицата со тешка попреченост. Тогаш професорот Санчез нагласил дека оваа технологија е една од главните насоки на развојот на науката во иднина и дека ќе направи револуција во медицината.

Меѓутоа, неколку години подоцна, овој професор беше поканет да работи во агенцијата на Министерството за одбрана на САД одговорна за развој на нови технологии кои се применуваат во американската војска, таканаречената ДАРПА, а денес неговите алтруистички цели повеќе не се насочени само кон медицинските истражувања наменети за пациенти. Оваа агенција секако работи и на некои истражувања за да најде терапии за невродегенеративни болести, кои ги користи како свое алиби за повисоки цели. Една од нив е примената на невротехнологијата, која би им овозможила на војниците да контролираат и да комуницираат со роботите на далечина благодарение на нивната супер интелигенција, односно микрочипови кои би биле вградени во нивните мозоци. Формирањето и независноста на овие супер војници, комбинација на човек и машина, секако е една од главните цели на американската агенција, а кога станува збор за идните војни.

Програма N3

До 90-тите, медицината и биологијата не беа во фокусот на истражувањето на агенцијата Дарпа, додека не се случи голем проект наречен „Проект за контролирани биолошки системи“. На тоа работел зоолог и доктор Алан Рудолф, кој имал јасна идеја да ја зајакне фреквенцијата на пренос на сигнал помеѓу биолошките и вештачките системи, Тој дава изјава во која напомува:

„Во иднина, би можеле да откриеме мозочни сигнали кои се поврзани со движењата на телото, за да можеме да контролираме нешто што е надвор од нашето тело, како што се вештачка рака или нога, робот или, да речеме, интелигентна кука“,

Оттогаш, приоритет на агенцијата Дарпа станува исклучиво истражување за зајакнување на физичкиот потенцијал на луѓето, нивната поврзаност со роботите и формирањето на идни супер војници без физички, физиолошки и когнитивни ограничувања. И според друг научник во оваа агенција, Мајкл Голдблат, кој пред да пристигне во Дарпа, бил вработен како директор на одделот за истражување и технологија на Мекдоналдс, овие студии се целосно оправдани бидејќи војниците роботи ќе станат единствената надеж за опстанок во иднина, како и за одржување на американската доминација на нашата планета.

Овие и слични оправдувања доведуваат до проектот N3 или „Програма за нехируршка невротехнологија на следната генерација“, започната во 2018 година и која работи на развој на „невронски интерфејс“ што ќе им овозможи на војниците и машините да се поврзат преку мислите.

Ал Емонди, директор на Одделот за биологија и технологија во Дарпа, вели дека благодарение на невротехнологијата, нанотехнологијата и биомедицината, денес е можно да се постигне прецизна интеракција со многу мали делови од човечкиот мозок.

Проектот N3 ќе овозможи создавање на две нови технологии. Едната ќе биде интерфејс благодарение на кој се чита активноста на мозокот, а другиот ќе биде неинвазивна технологија која ќе го следи мозокот и машината.

Сè уште не е јасно како ќе се користат овие технологии, но Ал Емонди нагласува дека интерфејсот може да се користи за да им помогне на војниците да ги координираат беспилотните летала со своите мисли или да ги контролираат роботите на терен.

Иднината на војните и роботите убијци на фронтот

Во книгата „Каква ќе биде војната“ (Che guerra sarà), италијанскиот генерал Фабио Мини, поранешен командант на НАТО за земјите од јужна Европа

и поранешен командант на КФОР на Косово, го споредува развојот на споменатата технологија со развојот на геополитичката тензија во конфликтните зони, кои би можеле да станат голема опасност во блиска иднина.

„Во следните десет години ќе се развиваат нови типови на војници-роботи, во кои е вложено најмногу кога станува збор за нивната автономија и адаптација на терен. Сепак, останува проблемот со нивната логистика и прашањето: како овие машини ќе се снабдуваат со енергија?“, нагласува General Mini.

Меѓутоа, бидејќи американската агенција не остава ништо на случајноста, идеите за мини нуклеарни центри за напојување на овие машини веќе постојат. Иако сценариото наликува на научно-фантастични филмови, General Mini тврди дека првите примери на овие роботи војници можеме да ги очекуваме на терен веќе во 2025 година.

Како што стојат работите, приоритет кога станува збор за идните конфликти е спасувањето човечки животи, односно што е можно помалку жртви на вистински војници во конфликтните зони во замена за супер војници на фронтот, кои очигледно ќе ги имаат сите моќи како вистински војници.

Покрај роботи војници, американската влада инвестира и во развој на роботи животни. Покрај роботот ајкула попознат како „Пливач дух“ кој е веќе тестиран во водите на Вирџинија Бич за потребите на американската морнарица, кој се користи за извидување и надзор, тука е и четириножниот робот „Гепард“ кој може да достигне брзина од 45 километри на час и кој може самостојно да прескокнува пречки до висина на еден метар. Навистина не звучи реално, но од животните роботи се очекува многу, особено кога станува збор за логистика, надзор и развивање борбени стратегии. Тука би се напмнале и роботи инсекти кои имаат скоро слична или иста намена. Поради својата големина се во некои моменти и невидли, тешко распознатливи.

Опасност за човештвото и правата на хуманоидните роботи

Иако основачите на компаниите за роботика, 116 од нив, се обединија во 2017 година на Меѓународната конференција за вештачка интелигенција, што се одржа во Мелбурн, и испратија апел до Обединетите нации да се запре дизајнот на војници-роботи, сметајќи ги за потенцијална опасност за човештвото, проектот N3 беше лансиран 2021, а неговите први резултати веќе се покажуваат во 2022 година.

„Автономното смртоносно оружје се заканува да биде трета воена револуција. Откако ќе се развие, ќе овозможи вооружените конфликти да се водат во поголем обем од кога било досега, и побрзо отколку што луѓето можат

да замислат. Тоа се оружје со кое може да управуваат и терористи, или да бидат предмет на манипулација од хакери“, нагласуваат основачите на овие компании во своето писмо.

Од друга страна, колку повеќе роботиката во секоја смисла станува дел од нашите животи, толку повеќе се отвора прашањето за правата на идните роботи, пред се хуманоидите, и дали овие машини ќе бидат свесни за нивното постоење во иднина.

Професорот и директор на Италијанскиот институт за технологија, Роберто Чинголани вели дека: „визијата за иднината е продолжување на човечкиот живот, пред се благодарение на технологијата која ќе му служи на човекот, но до одредена граница. Покрај роботите кои ќе се користат за воени цели, науката секако развива пријателски роботи кои можат да им помогнат на старите или осамениите луѓе. Сепак, прашањето за етичките принципи и правила неопходни за соживот со овие машини останува фундаментално. Од една страна, односот на човекот со роботот е доведен во прашање, исто како и неговиот однос кон човекот.“

Иако сè уште нема јасни закони кои би го дефинирале односот помеѓу човекот и роботот, еден од пророците на иднината на роботиката, писателот Исак Асимов, во далечната 1943 година во својата книга „Јас сум робот“, напишал три закони на роботика, слика 4.

1. Роботот не смее да го повреди човекот ниту пак со својата неактивност ќе дозволи човекот да биде повреден.
2. Роботот мора да ги почитува наредбите на човекот освен доколку тие наредби се косат со првиот закон.
3. Роботот мора да ја штити сопствената егзистенција освен доколку тоа не се коси со првиот и вториот закон.

Слика 4: закони кон кои треба да се придржува секој робот

Роботите се интелигентни машини и преку вредносен систем кој би се вградил во нив со посебен софтвер би можеле да разликуваат добро од лошо, тврди Чинголани. Сепак, останува клучното прашање, кој би можел да управува со овие системи. Во секој случај, сакале ние или не, роботите одамна се дел од нашата реалност, а wars 2.0 сигурно ќе биде целосно автоматизиран и роботизиран.

Слика 5: целосно автономно воено возило

Иднината на роботиката и вештачката интелигенција (ВИ) за нивната примена во воени цели се предвидува да биде динамична и револуционарна, со голем потенцијал за промени во начинот на кој воени операции се изведуваат и како се водат воените кампањи.

Еве неколку аспекти за иднината на овие технологии во воени цели:

- **Повеќе автономни роботи:** Со напредокот на технологијата за автономност, се предвидува зголемување на бројот на роботи што можат да изведуваат задачи без човечка интервенција. Ова ќе овозможи поефикасни и безбедни воени операции, каде што роботите можат да дејствуваат независно или во соработка со човечки војници.
- **Интеграција на вештачка интелигенција:** ВИ ќе бидат се пошироко користени за анализа на податоци, предвидување на активности и одлучување за акциите во воените операции. Ова ќе доведе до подобрување на способностите за реакција и извршување на задачи, со цел да се намали ризикот и да се зголеми ефикасноста.
- **Развој на интелигентни системи за навигација:** Роботите и ВИ ќе бидат опремени со напредни системи за навигација и водење, што ќе ги олесни нивните функции во различни услови и околности. Ова вклучува развој на системи за автономно препознавање на терен и цели, како и за прецизно летање и навигација на дронови и други воздушни платформи.
- **Подобрување на комуникациските системи:** Воените роботи и ВИ ќе имаат напредни комуникациски системи кои ќе им овозможат на војниците и командите да комуницираат со нив, како и со други војни

сили и пратеници. Ова ќе ги олесни командните процеси и ќе го зголеми способноста за координација на воени операции.

- **Постојан напредок во сензорските технологии:** Роботите и ВИ ќе бидат опремени со напредни сензорски системи кои ќе им овозможат да препознаваат и реагираат на околните услови, пречки и опасности. Ова ќе ги олесни нивните функции во различни теренски услови и сценарии.

Со зголемувањето на напредокот во овие области, роботиката и ВИ ќе имаат сè поголемо значење за воениот сектор, со потенцијал да ги промени начините на кои се водат и изведуваат воени операции. Сепак, со овие напредоци идат и сериозни етички и безбедносни предизвици, што бара внимателно преовладување и регулација на употребата на овие технологии.

ЗАКЛУЧОК

Воведувањето на роботика и вештачка интелигенција во воени цели предизвикува сигурносни, етички и технолошки прашања кои треба внимателно да се разгледаат и да се дадат одговори на многу прашања. Нивната примена има потенцијал да донесе значителни предности, но и ризици кои треба да се управуваат.

Некои од основните елементи за кои треба да се размислува и донесе заклучок се:

Подобрување на безбедноста: Роботите и ВИ можат да намалат ризикот по животот на војниците со извршување на опасни задачи и минимизирање на изложеноста на опасности.

Повеќе ефикасни операции: Овие технологии можат да го зголемат капацитетот и ефикасноста на воени операции, што резултира во побрзо и прецизно извршување на задачи.

Етички предизвици: Употребата на роботика и ВИ во воени операции предизвикува сериозни етички прашања, вклучувајќи ги прашањата за моралноста на автономните системи и одговорноста за нивните дејства.

Сигурносни предизвици: Роботите и ВИ се ранливи на хакерски напади и саботажи, што може да предизвика сериозни последици во воени операции и безбедноста на војниците.

Неопходност за регулација: За да се осигура безбедна и етичка употреба на роботика и ВИ во воени операции, потребна е строга регулација и контрола на развојот и употребата на овие технологии.

Соодветното справување со овие предизвици и примена на најдобрите практики може да овозможи успешна интеграција на роботиката и ВИ во воени операции, со цел да се подобри безбедноста и ефикасноста на воените сили. Сепак, важно е да се води внимание на нивните потенцијални ризици и да се работи за минимизирање на негативните последици.

Доколку човекот не ја контролира технологијата таа ќе го контролира него. Но за жал нема да имаме шанса да го поправиме тоа што е сторено. Кога ќе го пуштите духот од шишето тешко го враќате внатре. Доколку сега нешто не превземеме може да биде предоцна. Или веќе е?

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

1. „Military Robots and Drones: A Reference Handbook“ (2013), Paul J. Springer.
2. „Artificial Intelligence for Autonomous Networks“ (2018), Yabo Dong, Junyu Wang и Liang Zhao.
3. „Autonomous Military Robotics“ (2014), Jai Galliot.
4. „The Future of Warfare: AI and Robotics“ (2020), Alex Roland.

ДЕКАРБОНИЗАЦИЯТА – НОВОТО ЕКОЛОГИЧНО ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВО ПРЕД ЕВРОПЕЙСКАТА ИКОНОМИКА

Доц. д-р инж. Ботьо Захаринов д.х.к

Нов български университет

Резюме. Превръщането на Европа в неутрален по отношение на климата континент изисква добра координация, съгласуваност на политиките и последователност в процеса на планиране в целия ЕС. Осъществяването на преход към икономика с нулеви нетни емисии изисква навременно и дългосрочно планиране. Числата показват, че за да се постигне реална промяна в предотвратяването на негативните климатични последици в глобален мащаб, са необходими съгласувани, колективни и навременни действия, подкрепени от систематичен подход и адекватно планиран както от най-големите причинители на вредните емисии, така и от най-малките. Вече все повече страни стигат до заключението, че енергийните и климатичните предизвикателства са с толкова голям мащаб, че е необходимо действие не на национално, а на глобално равнище.

Ключови думи: декарбонизация, климатични последици, преход към нулеви нетни емисии, енергиен пакет, зелена сделка, климатични предизвикателства, вредни емисии

DECARBONIZATION – THE NEW ENVIRONMENTAL CHALLENGE FOR THE EUROPEAN ECONOMY

Assoc. Prof. Dr Eng Botyo Zaharinov DHC

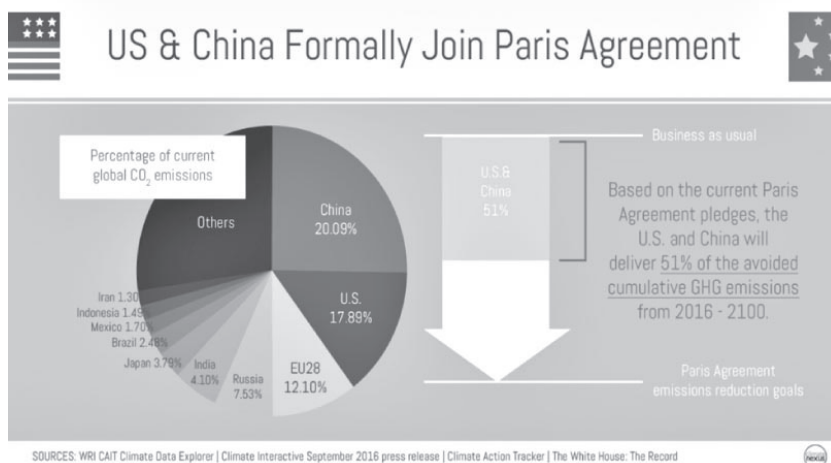
New Bulgarian University

Abstract. Making Europe a climate-neutral continent requires good coordination, policy coherence and consistency in the planning process across the EU. Making the transition to a net-zero emissions economy requires timely and long-term planning. The numbers show that to make a real difference in preventing negative climate consequences on a global scale, it takes concerted,

collective and timely action supported by a systematic approach and adequately planned by both the largest polluters and the smallest. Already, more and more countries are coming to the conclusion that the energy and climate challenges are so large that action is needed not at the national level, but at the global level.

Keywords: decarbonization, climate consequences, transition to zero net emissions, energy package, green deal, climate challenges, harmful emissions

Превръщането на Европа в неутрален по отношение на климата континент изисква добра координация, съгласуваност на политиките и последователност в процеса на планиране в целия ЕС. Осъществяването на преход към икономика с нулеви нетни емисии изисква навременно и дългосрочно планиране. За да се постигне реална промяна в предотвратяването на негативните климатични последици в глобален мащаб, са необходими съгласувани и навремени действия, подкрепени от системен подход и адекватно планиране. Енергийните и климатичните предизвикателства са в такъв голям мащаб, че са необходими действия не на национално, а на глобално равнище. Само САЩ и Китай взети заедно са отговорни за повече от 37% от глобалните емисии на парникови газове, а делът на ЕС е около 12%. (Фиг. 1). През последните десетилетия Европейският съюз (ЕС) си извоюва водеща роля в борбата с климатичните изменения. Това обаче няма да донесе желаната промяна, ако усилията не са обединени и с другите големи икономики.

Фиг. 1. Дял на отделните емисии на парникови газове по страни

Декарбонизация. Напоследък в живота ни широко навлезе термина декарбонизация. Но какво представлява тя? Какви цели си поставя? Терминът декарбонизация се повтаря все по-често в политическите речи в различни страни. Целта е да се предприемат действия за премахване на изкопаемите горива, които съдържат въглерод в молекулната си структура. Изкопаемите горива включват въглища, нефт, техните производни и природен газ (метан). Всички те имат общ химичен елемент въглерод (C). Колкото повече въглерод има в молекулната структура, толкова по-голямо е количеството на този елемент, освободен в атмосферата. При изгарянето на изкопаеми горива като нефт, въглища или природен газ, въглеродът съхраняван в тях в продължение на хиляди години се освобождава в атмосферата. Изгарянето произвежда и други вредни емисии, като прахови частици, въглероден оксид, азотни оксиди, серни оксиди и летливи органични съединения, които влияят на климата. Държавните органи и бизнеса се борят за постигане на въглеродна неутралност. Вече има решения за декарбонизиране на европейската икономика, чрез дълбока промяна в начина, по който произвеждаме и консумираме. Най-общо казано декарбонизацията се свързва пряко с борбата срещу изменението на климата. Думата декарбонизация се отнася до всички мерки, с които бизнеса намалява въглеродния си отпечатък, чрез намаляване емисиите на ПГ, въглероден диоксид (CO_2) и метан (CH_4). За да предпазят планетата от затопляне с повече от $1,5^\circ\text{C}$ над прединдустриалните нива, повечето държави имат за цел да достигнат нулево нетно ниво. Един от най-добрите начини за декарбонизация според ЕС, може да се изрази с девиза „консумирайте по-малко, консумирайте по-добре“. Това можем да постигнем като се стремим към енергийна ефективност чрез прилагане на подход, фокусиран върху развитието на енергийна достатъчност. Това включва намаляване на потреблението на енергия чрез използване на възобновяеми енергийни източници, които са по-екологични, като: 1) В краткосрочен и средносрочен план природният газ ще замени по-замърсяващите въглища и петрол, използвани за производство на електроенергия и отопление; 2) В дългосрочен план „зелените“ газове получавани от отпадъци ще заменят природния газ. Друг ефективен подход е чрез защита на поглъщащите въглерод естествени екосистеми (почви, гори и др.) и чрез разработване на съвременни технологии за улавяне и съхранение на CO_2 . Ефективната декарбонизация е начин да постигнем въглеродна неутралност при възможно най-ниска цена, така че всяка крайна употреба на енергия да намали емисиите, като използва най-конкурентните алтернативи. Предизвикателство за ефективния енергиен преход е пълното декарбонизиране на електроенергийния сектор като двигател на икономика-

та. Приема се, че към 2030 г. около 65% от общото производство на енергия ще бъде от възобновяеми източници, а към 2050 г. ще бъде постигнат ръст до 85%. Това ще изисква определени действия, като например: 1) Насърчаване на конкуренцията при производството на възобновяема енергия; 2) Развитието и цифровизацията на мрежовата инфраструктура; 3) Насърчаване на високо-ефективното съхранение на енергия и на високопропускливото управление на възобновяемата енергия. Второто предизвикателство на ефективния енергиен преход е да се декарбонизират другите сектори на икономиката чрез повишена електрификация. В транспорта чрез въвеждане на електрически превозни средства. В строителството на сгради чрез оборудването им с електрически термопомпи. За тази цел е необходимо въвеждането на балансирана конкурентна среда между енергиите: В съответствие с принципа „замърсителят плаща“, въвеждане на хомогенен данък, като всички енергийни източници поемат разходите за декарбонизация.

Поглеждайки назад във времето как се е развивал този процес, първият общ глобален инструмент в борбата с изменение на климата бе протоколът от Киото на Конвенцията на ООН по околната среда и климатичните промени, приет през 1997 г. Той е първият правно обвързващ развитите държави документ за намаляване на емисии на парникови газове. Съгласно Протокола индустриалните държави трябваше да намалят емисиите си на парникови газове – с около 5% спрямо нивата от 1990 г. през т.нар. „първи период на задължения“ от 2008 до 2012 г. За да се стигне до последната ключова международна среща по проблемите на околната среда, климата и устойчивото развитие, която се проведе в Париж през декември 2015 г. В нея участваха 196 страни. От тях 96 ратифицираха Споразумението от Париж, което цели за държане нарастването на средната температура на планетата под 2°C, спрямо прединдустриалните нива, като ще продължат усилията увеличението ѝ да не надвишава 1,5°C. Споразумението влиза в сила през ноември 2016 г.

ЕНЕРГИЙНАТА ПОЛИТИКА НА ЕС ПРЕЗ ПОСЛЕДНИТЕ 25 ГОДИНИ

Първите директиви за либерализация (т.н. Първи енергиен пакет) са приети през 1996 г. (електроенергия) и 1998 г. (природен газ). Вторият енергиен пакет е приет през 2003 г. и реално влиза в сила след 2007 г., като с неговото приемане промишлените потребители и домакинствата вече имат възможност да избират своите доставчици на природен газ и електроенергия от по-широк кръг конкуренти. През 2007 г. държавите членки на ЕС приемат първата Стратегия за енергийната политика на общността, която поставя на-

чалото на общия европейски курс в сферата на устойчивото използване на енергията с пряко отражение върху климата. В нейния План за действие са заложили дългосрочните цели на ЕС до 2020 г. или така известните цели „20-20-20“ (намаление на парниковите емисии с 20%; увеличението на дела на възобновяемата енергия с 20%; подобрението на енергийната ефективност с 20% до 2020 г.). В резултат на това през 2009 г. е приет Трети законодателен пакет (Трети енергиен пакет), който подпомага по-нататъшно либерализиране на вътрешния пазар на електроенергия и природен газ. Към 2020 г. ЕС успява да постигне заложените цели. През 2011 г. е публикуван и дългосрочният документ „Енергийна пътна карта до 2050 г.“, в който е заложила амбицията за намаляването на емисиите на парникови газове с 80-95% до 2050 г. Тази пътна карта на ЕС представлява насока за бъдещите инвестиционни и намерения в енергийната инфраструктура и за продължението на устойчивите политики на Общността и след 2020 г. През ноември 2016 г. Европейската комисия представи своя пакет от предложения, наречен „Чиста енергия за всички европейци“ (Четвърти енергиен пакет), който включва осем законодателни акта, подпомагащи енергийния съюз при изпълнението на ангажиментите на ЕС по Парижкото споразумение. С този пакет се премахват прегодите пред либерализацията на пазара и привличането на инвестиции в сектора, а потребителите и техният избор се поставят на първо място. България участва активно в договорния процес и в изготвянето на целите чрез своето председателство на Съвета на ЕС през първата половина на 2018 г. През май 2019 г. е приета новата регулаторна рамка. Тя е в съзвучие с целите на Конференцията на страните по Рамковата конвенция на ООН по изменение на климата (Конвенция на партньорите). Определени са и общите цели за климата и енергетиката на страните членки на ЕС до 2030 г.: 1) Намаляване на емисиите на парникови газове (ПГ) с най-малко 40% в сравнение с 1990 г.; 2) Повишаване на енергийната ефективност (ЕЕ) до поне 32,5%; 3) Увеличаване на дела на енергия от възобновяеми източници (ВИ) до поне 32% от брутното крайно потребление на енергия в ЕС; 4) Осигуряване на минимум 15% ниво на междусистемна електроенергийна свързаност между държавите членки. За да бъде изпълнена тази задача, всяка държава членка, в това число и България, представи на Европейската комисия проект на своя Интегриран национален план в областта на енергетиката и климата (ИНПЕК) Интегрираните планове в областта на енергетиката и климата ще се изпълнява за всяко ново десетилетие, като се създават условия за устойчива среда и сигурност на привлечените дълготрайни инвестиции. Планът включва основните цели и мерки за осъществяване на националните политики в областта на енергетиката и

климата, в контекста на европейското законодателство, както и следните основни принципи, приоритети: 1) Стимулиране на нисковъглеродно развитие на икономиката; 2) Развитие на конкурентоспособна и сигурна енергетика; 3) Намаляване зависимостта от внос на горива и гарантиране на енергия на достъпни цени за всички

ЕВРОПЕЙСКАТА ЗЕЛЕНА СДЕЛКА

Европейската зелена сделка е резултат от дългогодишните усилия на ЕС за изграждането на по-зелена, по-справедлива социално-икономическа система с минимален отпечатък върху околната среда и негативни последици върху климата. Прокарването на подобна амбициозна политика има за цел да бъде ограничена енергийната зависимост на ЕС. Дългосрочната тенденция сочи, че от 1990 г. до 2020 г. в ЕС нараства зависимостта от вносни горива. Докато през 1990 г. всички потребени вносни горива са 50,1%, то в 2020 г. тази стойност е вече 60,7% (в това число 97% от всички петролни продукти, 89% от природния газ и 44% от твърдите горива). Енергийната зависимост на Европа винаги е била крайъгълен камък в политиките на ЕС за ограничаване на нуждите от енергия. Ресурсната ѝ ограниченост е сред основните причини за иницирането на множеството стратегически документи в тази посока. „Европейска зелена сделка“ („Европейски зелен пакт“), представена през декември 2019 г., е амбициозна стратегия на ЕС за постигане на нулеви нетни емисии в борбата с глобалното затопляне до 2050 г. Тя представлява пътна карта за постигане на устойчивост на икономиката в рамките на ЕС. Целите на „Европейска зелена сделка“ са: 1) Намаляване на емисиите на парникови газове с 55% до 2030 г.; 2) Нулеви нетни емисии до 2050 г.; 3) Икономическият растеж да не зависи от използването на природни ресурси; 4) Никое лице или регион да не остане пренебрегнат от настъпващите промени. Тези намерения изискват мащабни действия във всички икономически сектори: 1) Инвестиции в нови екологосъобразни технологии; 2) Иновации в промишлеността; 3) По-чист и евтин транспорт; 4) Декарбонизация на енергийния сектор; 5) Реновиране на сградния фонд. Допълнителни усилия са необходими и в посока преговори с международни партньори за подобряването на екологичните стандарти на глобално равнище. Това се налага, тъй като има известен риск ЕС да остане в изолация поради високите си екологични цели, които респективно ще окажат влияние върху повишаването на цените на продукти и енергията, произведени съгласно новите условия и екологични изисквания. Друг подводен камък се явяват геополитическите аспекти на Европейската зелена сделка. Според едно от последните ак проучвания на Европейския съ-

вет за външна политика Зелената сделка ще доведе до дълбоки геополитически последици чрез въздействието си върху европейския енергиен баланс и глобалните пазари, върху страните производителки на нефт и природен газ в съседните на ЕС страни.

Фиг 2. Секторите на трансформация на икономиката на ЕС чрез Европейската зелена сделка.

Обсъждат се секторите на трансформация на икономиката на ЕС, които да подпомагат новата политика на ЕС и превръщането на потенциалните противоречия във възможности за възстановяване на международни партньорства: 1) По-високи критерии на ЕС в областта на климата до 2030 г. и до 2050 г.; 2) Осигуряване на достъпна, чиста и сигурна енергия; 3) Чиста промишленост и кръгова икономика; 4) Енергийно и ресурсно ефективно строителство; 5) Преход към устойчива и интелигентна мобилност; 6) Здравословна и екологосъобразна продоволствена система; 7) Опазване и поддържане на екосистемите и биоразнообразието; 8) Нулево замърсена и нетоксична околна среда.

Европейската зелена сделка се превръща в основна политическа рамка и двигател за устойчив икономически растеж и стабилизация след настъпването на глобалната пандемия и след последвалата я финансова и обществе-

на криза. Съвсем естествено Пакетът за възстановяване (NextGenerationEU, Механизъм от Плана за възстановяване на Европа) и дългосрочният бюджет на ЕС 2021-2027 г. се фокусират върху действия, свързани с устойчивото използване на енергийните ресурси, ускореното производство на енергия от възобновяеми енергийни източници и интелигентното управление на енергията. Неслучайно едно от условията в плановете за възстановяване и устойчивост, които държавите-членки трябваше да предоставят, за да имат достъп до финансовата подкрепа на механизма, е минимум 37% от планираните средства да бъдат насочени към реализация на зелени инвестиции.

КЛИМАТИЧНИЯТ ЗАКОН

За да се превърне намерението на ЕС в сериозна и дългосрочна инициатива през март 2020 г. бе предложен Законодателен акт в областта на климата (Закон за климата), който да прерасне в правен ангажимент. С него се цели гарантирането, че всички политики на ЕС допринасят за постигането на целта за нулеви нетни емисии към 2050 г. и че всички сектори на икономиката участват в нейното изпълнение. По този начин ЕС поема по пътя на „зеления курс“ и затвърждава намерението, че преходът към неутралност по отношение на климата е необратим. През май 2021 г. Европейският съвет и парламент постигнаха споразумение по текстовете на климатичния закон и потвърдиха приемането на целта за намаляване на парниковите емисии с най-малко от 55% до 2030 г. в сравнение с тези от 1990 г. През юни 2021 г. са преразгледани директивите и всички съпътстващи нормативни актове, които са свързани с провеждането на политиките към тази цел.

ФИНАНСИРАНЕТО

Финансовата подкрепа за осъществяването на целите на Европейската зелена сделка ще бъде осигурена чрез План за инвестиции за устойчива Европа (ПИУЕ). Очакванията са, че чрез него ще бъдат привлечени най-малко 1 трилион евро устойчиви инвестиции през следващото десетилетие. Планът за инвестиции цели да постигне резултати в три основни направления: 1) Подкрепа увеличаването на устойчиви инвестиции (с помощта на фонда InvestEU); 2) Създаване на благоприятна рамка за предвидимост за частните инвеститори и публичния сектор; 3) Осигуряване на подкрепа за публичните администрации и участници при подбора и изпълнението на устойчиви проекти.

Част от плана предвижда около 100 млрд. евро да бъдат осигурени за справедлив и равнопоставен преход към чиста енергия чрез т. нар. Механи-

зъм за справедлив преход (вкл. Фонд за справедлив преход с общ размер на средства от 17,5 млрд. евро), който ще подпомага онези региони и сектори, засегнати най-сериозно от енергийната трансформация като тези, зависими от изкопаеми горива (например Комплекса Марица-Изток) или промишлени процеси, които са свързани с производството на парникови газове (ТЕЦ). Фондът за справедлив преход има за цел да осигурява средства за развитието на икономическата диверсификация на териториите, които са най-засегнати от климатичния преход, преквалифицирането и активното приобщаване на работната ръка в тях.

ТЕРИТОРИАЛНИ ПЛАНОВЕ ЗА ОСИГУРЯВАНЕ НА ФИНАНСИРАНЕ

Задължително условие, за да бъде получена подкрепата от Фонда за справедлив преход, е държавите-членки да изготвят и предоставят на Европейската комисия за одобрение териториални планове за справедлив преход. Тези планове имат задачата да очертаят процеса на енергиен преход на засегнатите региони до 2030 г., в съответствие с националните планове за енергетика и климат на държавите.

Планът за всеки регион представя социалните, икономически и екологични предизвикателства и идентифицира нуждите от икономическа диверсификация, преквалификация и възстановяване на околната среда. В този смисъл териториалният план представлява типичен енергиен план, съдържащ конкретна инвестиционна програма, който напред ще показва неразривната връзка между икономическото, енергийното и социалното устройство и развитие на дадената територия. Устойчивото енергийно планиране е необходимият инструмент, който в максимална степен ще послужи за установяването на крехкия баланс между екологичните, икономическите и социалните фактори. Изготвянето и прилагането на плановете включва активното участие на местните, регионални и национални заинтересовани страни, които са преки получатели и участници в промяната. През май 2021 г. Европейският парламент гласува създаването на Фонда за справедлив преход. За България са предвидени средства в размер на близо 1,3 млрд. евро, които ще бъдат насочени към трите основни региона в страната с развит въгледобив – Перник, Кюстендил и Стара Загора. Другите региони, идентифицирани като силно засегнати, са Сливен, Ямбол, Хасково, Бургас, Варна, Ловеч, Габрово, Търговище. В тях ще бъдат заложили основите на бъдещото преобразуване на тези региони, което неминуемо ще има отражение и върху тяхното социално-икономическо развитие в бъдеще.

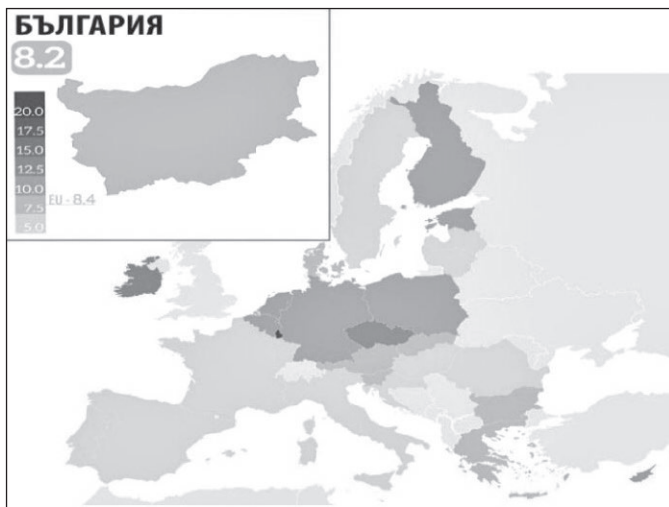
ДЕЙСТВИЯТА НА БЪЛГАРИЯ В ОБЛАСТТА НА КЛИМАТА

Законодателството на ЕС изисква от държавите членки да приемат Национални планове в областта на енергетиката и климата (НПЕК) за периода 2021 – 2030 г., за да допринесат за постигането на обвързващите цели на ЕС в областта на климата и енергетиката за 2030г.

Българският Интегриран национален план в областта на енергетиката и климата (ИНПЕК) предвижда обща цел от сравнително неамбициозните 27,09% дял на ВЕИ в енергийния сектор спрямо средните за ЕС. Целта е образувана кумулативно от следните сектори – 30,33% в електроенергийния, малко над 40% в сектор отопление и охлаждане и малко над 14% в транспорта. Планът има балансирана структура, която конкретно следва указанията на ЕК. Като сериозен пропуск се отбелязва липсата на финансова рамка, което представлява задължително условие за реализирането на набелязаните цели.

Информационната кампания в България за целите, ползите и инструментите, на Европейската зелена сделка бе оскъдна и изолирана. Това има съществено значение за разбирането и подкрепата от обществото за новите политики. Въпреки това скорошно европейско проучване показва, че за 85% от българите климатичните промени и глобалното затопляне са проблем от изключителна важност. В проучването още става ясно, че 76% от запитаните не са запознати с климатичната политика на България. Важно е да се отбележи, че 70% от анкетираните смятат, че климатичните промени и глобалното затопляне трябва да бъдат приоритет в политическите програми на партиите и че има нужда от повече дискусии по темата. Планът за възстановяване и устойчивост на България, който е изготвен по Механизма за възстановяване след пандемията Ковид-19 и в контекста на амбициите на Зелената сделка, е огромен шанс за кардиналното преобразуване на българската икономика в по-зелена и устойчива. Планът съдържа редица проекти в сектор „Зелена България“ като повишаване на енергийната ефективност, реновиране на сградния фонд и обновяване на предприятията. В сравнение с другите страни в Централна и Източна Европа, България не се възползва от възможностите за декарбонизация на енергийния сектор. Българското правителство беше сред последните в ЕС, които приеха своя Национален план за възстановяване и устойчивост (НПВУ) за реформи и декарбонизация на енергийния сектор. България представи своя окончателен НПЕК през март 2020 г. Основна реформа в НПВУ е създаването на Комисията за енергиен преход (КЕП), която да разработи подробна оценка на два сценария за отказ от въглищата до 2030 г. (ранен) и до 2038 г. (късен) като основа за разработването на Пътна карта за неутралност по отношение на климата до 2050 г. Все още, обаче,

липсва консенсус около заключенията в работата на КЕП. Като нов елемент може да се отбележи и намерението за създаване на Национален фонд за декарбонизация, който би имал потенциал да разгърне своята дейност в нови проекти, достъпни за крайните потребители.

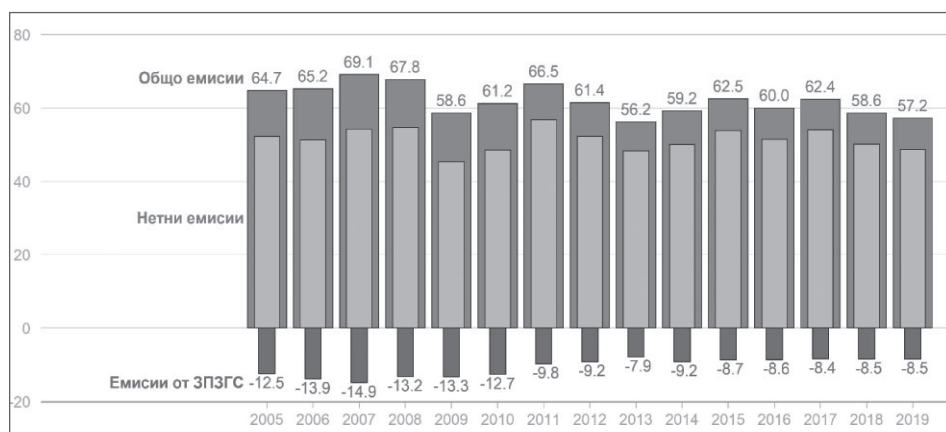
Фиг. 3. Общи емисии парникови газове (tCO_2e) на жител

90-те години на миналия век България претърпя структурни икономически промени, свързани с прехода ѝ към пазарна икономика. През 1990 г. общите емисии на страната възлизат на 103 милиона тона еквивалент на въглеродния диоксид ($MtCO_2e$) (без сектор „Земеползване, промени в земеползването и горско стопанство“ (ЗПЗГС) и с международното въздухоплаване). През 2005 г. общите емисии на парникови газове (ПГ) са с 37% по-малко в сравнение с 1990 г., докато през 2020 г. те са с 44% под равнището от 1990 г. В НПЕК на България са посочени няколко причини за намаляването на общите емисии на ПГ. Те включват: 1) Структурни промени в промишлеността, като спад на производството от енергоемки предприятия, 2) Увеличаване на дела на електроенергията от водни и ядрени централи, 3) Въвеждане на мерки за енергийна ефективност в жилищния сектор и 4) Преминаване от твърди и течни горива към природен газ в енергопотреблението. Според доклада за страната за 2020 г. обаче българската икономика е с най-голям интензитет на ПГ в Европейския съюз, а въглицата остават основният енергиен източник. В Европейския съюз през периода 2005 – 2020 г. средните емисии на ПГ на

жител бележат спад от 10,8 тона CO₂е на 8,4 тона CO₂е. В България от 2005 г. насам емисиите на ПГ на глава от населението варират под средните за ЕС. От 8,4 тона на човек през 2005 г. спада на 8,2 тона през 2020 г.

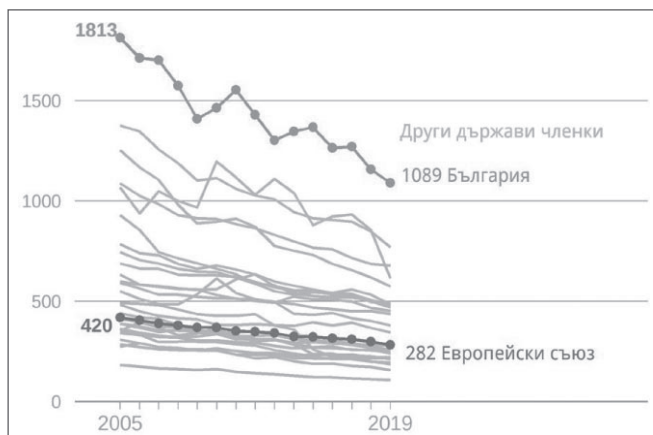
НАПРЕДЪКЪТ НА БЪЛГАРИЯ ДОСЕГА

В 2020 г. на България се падат 57,2 MtCO₂е от общите емисии (без сектор ЗПЗГС и с международното въздухоплаване), което се равнява на намаление с 11,6% в сравнение с 2005 г. и с 44,4% в сравнение с 1990 г. Като се вземат предвид отчетените поглъщания от ЗПЗГС, до 2020 г. България е отделила 48,7 MtCO₂е, което представлява намаление с 6,7% в сравнение с 2005 г.

Фиг. 4. Общи, ЗПЗГС и нетни емисии на парникови газове (в MtCO₂е)

Въглеродният интензитет на българската икономика намалява повече от наполовина между 2005 г. и 2020 г. В 2020 г. за всяко евро, генерирано в икономиката, страната емитира 1089 грама CO₂е в сравнение с 1813 грама CO₂е на евро през 2005 г. Съотношението на емисиите на ПГ към БВП обаче остава най-високото в Европа. С НПЕК на България се цели по-нататъшно намаляване на въглеродния интензитет на икономиката чрез енергийна трансформация, основно чрез увеличаване на производството на енергия от възобновяеми източници и повишаване на енергийната ефективност.

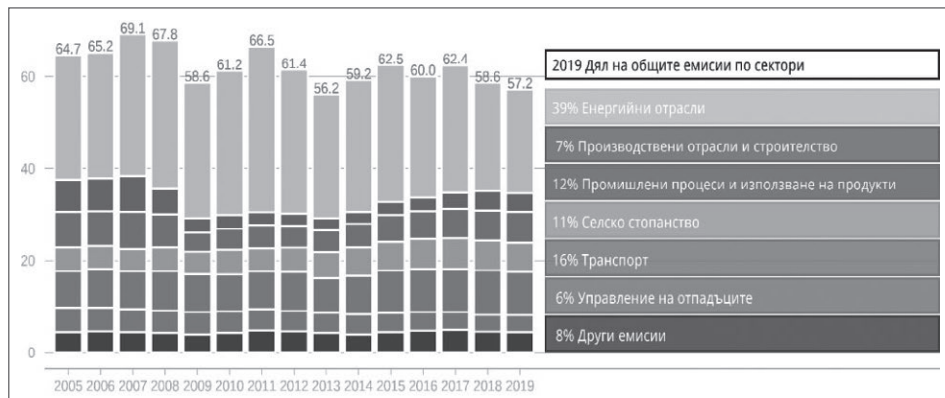

Фиг. 5. Въглероден интензитет на икономиката – емисии на ПГ (в грамове CO₂e) на БВП (в евро)

ЕМИСИИ В ИКОНОМИКАТА ПО СЕКТОРИ

В ЕС-27 енергоснабдяването и транспортът винаги са били най-големите източници на емисии на ПГ. Между 2005 г. и 2020 г. енергийният сектор остава основният източник на емисии на ПГ в България с най-голям дял в общите емисии. В 2020 г. емисиите на ПГ от енергетиката възлизат на 22,3 MtCO₂e, т.е. техният дял е 39%, следвани от емисиите от транспорта (16%), индустриалните процеси и използването на продукти (12%) и селското стопанство (11%). За декарбонизиране на енергийния сектор в НПЕК на България се предвиждат мерки, като преход от въглища към природен газ, увеличаване на дела на отоплението и охлаждането с възобновяеми енергийни източници, намаляване на загубите в преносните мрежи, използване на неконвенционални горива за производството на първична енергия, както и политики и мерки в битовия и публичния сектор биха могли да доведат до прогресивно намаляване на емисиите на ПГ. Докато емисиите от енергетиката намаляват, страната все още не е в състояние да ограничи нарастването на емисиите от транспортния сектор. Автомобилният транспорт се счита за ключова категория поради голямото количество емисии на CO₂ от използването на дизелово гориво, бензин и втечен нефтен газ (ВНГ). През май 2017 г. България прие своята Интегрирана транспортна стратегия в периода до 2030 г. Декарбонизацията, изисква мерки които имат за цел увеличаване на дела на електрическия обществен транспорт; насърчаване на използването на електрически и хибридни превозни средства; създаване на зони с ниски емисии в големите

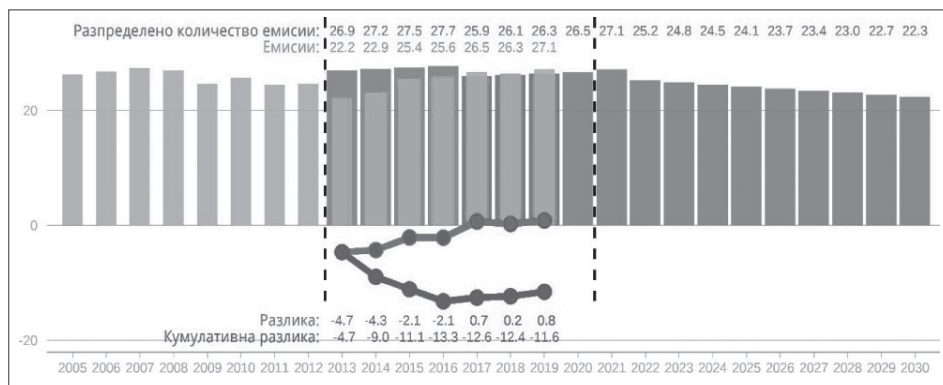
градове; въвеждане на интелигентни транспортни системи; и стимулиране на преминаването към други видове транспорт.

Фиг. 6. Общи емисии ПГ по сектори (в MtCO₂)

Секторът на управлението на отпадъците бележи постоянен спад на емисиите на ПГ и има най-нисък дял в общите емисии за 2020 г. Според НПЕК обаче все още има какво да се направи по отношение на предотвратяването на отпадъците, разделното събиране, повторната употреба и рециклирането, както и оползотворяването на биоразградимите отпадъци, което включва главно управлението на битовите отпадъци.

Законодателството на ЕС за разпределяне на усилията обхваща емисиите от сектори, които не са включени в схемата на ЕС за търговия с емисии (СТЕ), като транспорт, сгради, малки предприятия, селско стопанство и отпадъци. За периодите 2013 – 2020 г. и 2021 – 2030 г. в него се определят задължителни цели за емисиите на парникови газове за всяка държава членка, както и годишни разпределени количества емисии. В Решението за разпределяне на усилията се определят националните цели до 2020 г., докато в Регламента за разпределяне на усилията се определят целите до 2030 г. Целта е до 2020 г. да се постигне колективно намаление с 10% на общите емисии на ЕС от секторите извън СТЕ и с 30% до 2030 г. Днес емисиите от тези сектори съставляват около 55% от емисиите в ЕС. Емисиите на ПГ от производството на електроенергия и от промишлеността са обхванати от СТЕ на ЕС.

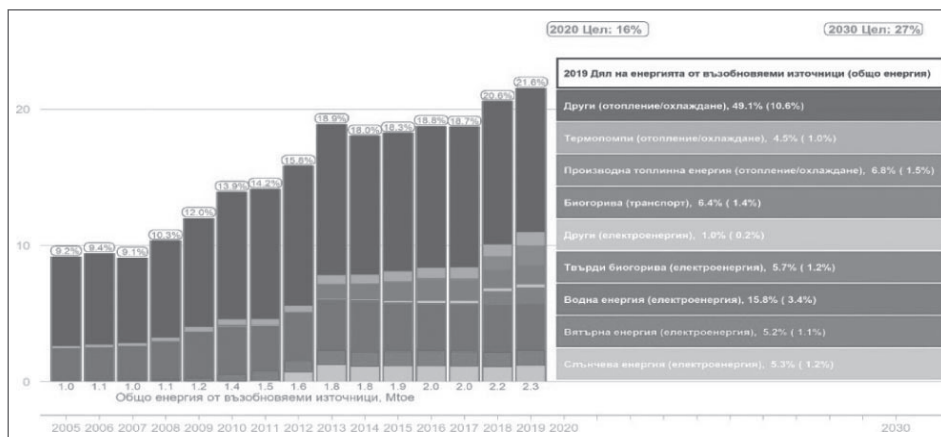
Фиг. 7. Емисии на България в обхвата на Регламента за разпределяне на усилията (MtCO_2e) (закръглени данни)

В ЕС повече от една трета от емисиите, обхванати от законодателството за разпределяне на усилията, идват от транспорта. През 2018 г. 86,9% от превозните средства в България са на възраст над 10 години, а новите превозни средства (на възраст между 1 и 5 години) представляват 5,6% от общия брой. От 2009 г. насам България постепенно намалява своите емисии на CO_2 от нови леки пътнически автомобили, но през 2018 г. все още остава над средното за ЕС равнище, въпреки наваксването.

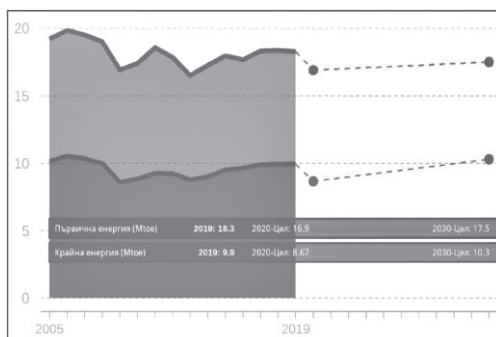
Фиг. 8. Средни емисии на CO_2 от нови леки пътнически автомобили (g/km)

От 2016 г. насам средните емисии на CO_2 от нови леки автомобили в България остават под средната цел за автомобилния парк на ЕС от $130 \text{ gCO}_2/\text{km}$, определена през 2015 г. и прилагана до 2020 г. Това обаче все още е с 34% над новата общоевропейска цел за емисиите от $95 \text{ gCO}_2/\text{km}$, приложима от 2021г.

Фиг. 9. Дял на ВЕИ в общото потребление на енергия

Към 2020 г. дялът на енергията от възобновяеми енергийни източници (ВЕИ) в брутното крайно потребление на България (дял на ВЕИ) е 21,6%. ЕС-27 си постави обвързваща цел за най-малко 32% дял на ВЕИ до 2030 г. За тази цел България ще допринесе с дял на енергията от ВЕИ от 27,09%, постигнат чрез увеличаване на потреблението на енергия от възобновяеми източници в секторите на отоплението и охлаждането, електроенергията и транспорта. Що се отнася до енергийната ефективност, държавите членки имат определени индикативни индивидуални цели за принос към постигането на целите на ЕС за 2020 г. и 2030 г.

**Фиг. 10. Енергийна ефективност:
Първично и крайно енергопотребление (Mtoe)**

ПЕРСПЕКТИВИ: ПЛАНОВЕ И ПОЛИТИКИ

В своята оценка на окончателния НПЕК на България Комисията отбелязва, че в повечето области политиките и мерките, планирани за следващите 10 години, са разширения на вече прилаганите до 2020 г. Що се отнася до декарбонизацията, до 2030 г. България възнамерява да намали своите емисии на ПГ с 49% в сравнение с нивата от 1990 г., главно посредством мерки в енергийния сектор, особено посредством мерки в подкрепа на трансформацията на сектора на ВЕИ. Страната очаква да постигне националната си цел за дял на ВЕИ за 2030 г., като достигне 30,33% дял на енергията от възобновяеми източници в производството а електроенергия, 42,6% в сектора на отоплението и охлаждането и 14,2% в транспорта. За тази цел България планира, например, да увеличи електроенергията, произведена от вятърна и слънчева енергия и биомаса, да разработи когенерационни инсталации, използващи биомаса, да увеличи дела на биогоривата в енергийния микс и да въведе биогорива от ново поколение от 2020 г. нататък и водород през 2030 г. Тя също така планира подпомагане за присъединяване към мрежата и увеличаване на използването на интелигентни мрежи и системи за съхранение. България обаче все още не разполага със стратегия за постепенно преустановяване на използването на въглища. Въпреки че се предвижда увеличаване на използването на биомаса, според НПЕК през следващите 10 години не се очакват значителни промени в сектора на ЗПЗГС. Що се отнася до енергийната ефективност, Комисията счита, че планираните политики и мерки са от значение за постигането на целите, но че целите остават доста под нивото на усилията на ЕС. В НПЕК на България се подчертава връзката между постиженията в областта на енергийната ефективност и политиката за саниране на сгради, като се предоставят индикативни междинни цели и оценки на икономии на енергия и намаленията на емисиите на CO₂. Въпреки че България все още е в процес на изготвяне на дългосрочна стратегия за саниране, тя вече е поставила цел за саниране и подобряване на енергийните характеристики на над 5% от обществените сгради годишно. Осъществяването на прехода към икономика с нулеви нетни емисии на парникови газове изисква навременно и дългосрочно планиране, подобряване на възможностите за реорганизиране на всички процеси в икономика ни и доверие у хората, че тази промяна е възможна и необходима.

ЛИТЕРАТУРА

1. Атанесян К., От Стокхолм до Копенхаген – обзор на значими международни конференции на ООН по околната среда, ВСУ „Черноризец Храбър“, 2004 г., с. 25-27.
2. „The geopolitics of the European Green Deal” by Mark Leonard, Jean Pisani-Ferry, Jeremy Shapiro, Simone Tagliapietra, and Guntram Wolff: <https://buff.ly/3cJHAjW>
3. Langsdorf S., Energy Roadmap 2050 – A history of EU energy policy, 2011 http://archive.gef.eu/uploads/media/History_of_EU_energy_policy.pdf
4. Доклад „Нашето общо бъдеще“, Световната комисия по околна среда и развитие-то към ООН, 20 март 1987 г. – http://www.papertiger-bg.com/Foreword_Brundtland.pdf
5. Европейска зелена сделка – <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/?qid=1596443911913&uri=CELEX:52019DC0640#document2>
6. Стратегия „Енергетика“ 2020 – <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:0639:FIN:En:PDF>
7. Енергийна зависимост на ЕС – https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Energy_statistics_-_an_overview&oldid=492784#Energy_dependency
8. Енергийна пътна карта на ЕС до 2050 г. – https://ec.europa.eu/energy/sites/ener/files/documents/2012_energy_roadmap_2050_en_0.pdf
9. Интегриран национален план в областта на енергетиката и климата /ИНПЕК/ (България) – https://ec.europa.eu/energy/sites/ener/files/documents/bg_final_necp_main_bg.pdf
10. Климатичен тракер по страни – <https://climateactiontracker.org/countries/china/> Проучване на Европейския съвет за външна политика (ЕЦВП) за нагласите на българите относно климатичните политики, проведено от „Алфа Рисърч“
11. Първи енергиен пакет на ЕС – <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/PDF/?uri=CELEX:52007DC0001&from=EN> Европейска комисия, Оценка на окончателния национален план на България в областта на енергетиката и климата, SWD (2020) 901, октомври 2020 г.
12. Европейска агенция за околната среда, Trends and projections in Europe 2020: Tracking progress towards Europe’s climate and energy targets (Тенденции и прогнози в Европа 2020 г.: Проследяване на напредъка към целите на Европа в областта на климата и енергията), ноември 2020 г.
13. Република България, Министерство на енергетиката, Министерство на околната среда и водите, Интегриран план в областта на енергетиката и климата на Република България 2021 – 2030 г. (НПЕК), февруари 2020 г.
14. https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:b828d165-1c22-11ea-8c1f-01aa75ed71a1.0017.02/DOC_1&format=PDF

ЕКОЛОГИЧНИТЕ ИЗМЕРЕНИЯ НА УСТОЙЧИВОТО РАЗВИТИЕ И УЧАСТИЕТО НА БАНКИТЕ

доц. д-р Ренета Димитрова

Департамент „Икономика“, Нов български университет

Резюме. Концепцията „Устойчиво развитие“ вече години наред е на дневен ред пред Организацията на обединените нации, Европейската комисия и много други международни институции, както и обект на обсъждане на различни международни и национални форуми. На търговските банки е отредена много важна роля в процеса на преход към устойчива икономика в Европейския съюз, а част от него е екологичната устойчивост. Участието на банките може да бъде разгледано в три насоки: разработване и предлагане на „зелени“ кредитни продукти, провеждане на „зелени“ инициативи и оценка на кредитоспособността на клиентите по отношение на изискванията на екологичност. В настоящото изследване ще се акцентира върху „зелените“ кредитни продукти на търговските банки и техните предимства.

Ключови думи: банки, устойчиво развитие, опазване на околната среда.

THE ENVIRONMENTAL DIMENSIONS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND THE PARTICIPATION OF BANKS

Assoc. Prof. Reneta Dimitrova, PhD

Department of Economics, New Bulgarian University

Abstract. The concept of „Sustainable Development“ has been on the agenda of the United Nations, the European Commission and many other international institutions for years, as well as the subject of discussion at various international and national forums. Commercial banks have been assigned a very important role in the process of transition to a sustainable economy in the European Union, and part of it is environmental sustainability. The participation of banks can be considered in three direc-

tions: developing and offering „green“ credit products, conducting „green“ initiatives and assessing the creditworthiness of customers in relation to environmental requirements. In the present study, the emphasis will be on the „green“ credit products of commercial banks and their advantages.

Key words: Banks, sustainable development, environmental protection.

НАКРАТКО ЗА КОНЦЕПЦИЯТА „УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ“

Концепцията „Устойчиво развитие“ има дълга история. Етимологията на понятието „устойчив“ е твърд, не се колебае, което дава основание устойчивостта да се разбира като стабилност. Според някои автори (ECO Center) за устойчиво развитие като концепция започва да се говори още през 1980 г., когато Международният съюз за опазване на природата съвместно със Световния фонд за дивата природа и Програмата на ООН за околната среда, разработват „Стратегия за опазване на света“ с подзаглавие „Опазване на жизнените ресурси на устойчивото развитие“. Именно там устойчивото развитие се разглежда като фактор, който е в състояние да предотврати влошаването на връзката между човечеството и околната среда за в бъдеще. В устойчивото развитие биват включвани опазването на природата и устойчивото качество на живот. Определение на понятието „устойчивост“ се дава през 1987 г. с доклада Брундланд, наречен „Нашето общо бъдеще“. В него устойчивото развитие бива определено като „развитие, което посреща нуждите на настоящето, без да прави компромис със способността на бъдещите поколения за посрещане на своите нужди“ (papertiger-bg.com).

Концепцията за устойчиво развитие влиза във фокуса на Европейския съюз през 2001 г. В Гьотеборг на срещата на Европейския съвет бива приета първата Стратегия на устойчиво развитие на Европейския съюз. В нея са изведени основните проблеми пред устойчивото развитие, които водят до неблагоприятни климатични промени, а именно: преноса и потреблението на енергия, индустриалните методи и други.

Ключова роля за утвърждаването на концепцията „устойчивост“ има Програмата на ООН за развитие на света след 2015 г., озаглавена „Да преобразим света: Програма до 2030 г. за устойчиво развитие“ (consilium.europa.eu). Срещата и приетата програма имат изключително важно значение, защото се отчита, че предизвикателствата продължават и концепцията за устойчиво развитие продължава да стои на дневен ред. Причините за това са: бедността, която не е премахната; екологичната устойчивост, която все още не е

постигната; рисковете пред нашия общ дом – Земята, които продължават да са реални. Заедно с това, Програмата определя пет ключови послания: Хора; Планета; Просперитет; Мир; Партньорство. Те са основата за последващата сериозна работа в следните насоки: Формулират се 17 цели и 169 подцели; Определят се средствата за изпълнение; Поставя се като изискване глобалното партньорство; Определят се последващи действия и преглед на постигнатото.

Поставените 17 цели на устойчивото развитие присъстват във всички последващи документи. Те могат да бъдат обединени в три групи: социални цели, екологични цели и цели в сферата на управлението. Екологичните цели са:

- Борба с климатичните промени;
- Живот под водата;
- Живот на земята;
- Чиста вода и санитарно-хигиенни условия;
- Възобновяема енергия;

През месец декември 2015 г. в Париж се провежда Конференция на страните от ООН за изменение на климата. Тя завършва с Парижко споразумение, което е подписано и от всички страни членки на Европейския съюз на 22 април 2016 г. и ратифицирано от Европейския съюз на 5 октомври същата година (Решение ЕС 2016/1841). Най-важното е, че те се задължават да превърнат съюза в първите неутрални по отношение на климата икономики и общество до 2050 г. (Paris agreement). Парижкото споразумение влиза в сила от 4 ноември 2016 г. и чертае амбициозна програма, която да обедини икономическите, социалните и екологичните измерения на устойчивото развитие. Съставен е план за действие, който цели да ограничи глобалното затопляне.

Европейският зелен пакт, приет през 2021 г., е политически документ, който включва пакет от инициативи за климата, околната среда, енергетиката, транспорта, промишлеността, селското стопанство и устойчивото финансиране, посредством които Европейският континент ще постигне климатична неутралност до 2050 г. Следва да се отбележи, че Европейската комисия има претенциите с разработената нова стратегия да заеме централно място в света по отношение изработването и прилагането на международни стандарти за финансиране на устойчивото развитие. В тази стратегия се определят шест групи действия (climate.ec.europa.eu): разширяване на съществуващия инструментариум в областта на финансирането на устойчивото развитие; засилване на приобщаването на малките и средните предприятия и на потребителите посредством осигуряването на подходящи средства и форми на поощряване за използване на финансиране; повишаване на издръжливостта

на икономическата и финансовата система спрямо рисковете за устойчивостта; увеличаване на приноса на финансовия сектор за устойчивостта; обезпечаване на почтеността на финансовата система в Европейския съюз и следене за организирания ѝ преход към устойчивост; изработване на международни инициативи и стандарти в областта на финансирането на устойчиво развитие и подкрепа на държавите-партньори на Европейския съюз.

Това са основните инициативи на ООН и Европейската комисия, които продължават в разработените директиви, регламенти, стратегии и политики, все в посока ограничаване на глобалното затопляне и опазване на околната среда.

ЕКОЛОГИЧНИТЕ ИЗМЕРЕНИЯ НА УСТОЙЧИВОТО РАЗВИТИЕ И УЧАСТИЕТО НА БАНКИТЕ С РАЗРАБОТЕНИ И ПРЕДЛАГАНИ НА КЛИЕНТИТЕ „ЗЕЛЕНИ“ КРЕДИТИ

Отчитайки факта, че някои климатични промени се оказват рисков фактор както за развитието на всяка икономика, така и на финансовите системи на отделни държави, постигането на по-зелена и чиста икономика се оказва една от стратегическите цели на страните по целия свят, а в т. ч. и в Европейския съюз. И ролята на търговските банки в нашата страна за постигане на екологична устойчивост, което дава основание те да бъдат определени като „зелени банки“, следва да бъде търсена в следните посоки:

- Да допринесат за опазване на околната среда с разработваните целенасочено и предлагани на клиентите кредити, които могат да бъдат наречени „зелени кредитни продукти“;
- Да дадат пример за ангажираност за постигане на екологична устойчивост като провеждат свои „зелени инициативи“;
- Да включат в анализа на кредитоспособността модел за оценка на дейностите на предприятието – кредитоискател по отношение на изискванията за екологичност (зелени дейности).

И петте най-големи банки според класификацията на БНБ са дъщерни дружества на чуждестранни банки от Европейския съюз. Като такива, УниКредит Булбанк АД, Юробанк България АД (Пощенска банка), Обединена българска банка АД, Първа инвестиционна банка АД и Банка ДСК ЕАД най-бързо стартираха дейността си по разработване основно на кредитни продукти, с които да съдействат за осъществяване на т. нар. „зелен преход“ и най-вече по отношение опазването на околната среда. Тези кредити бихме могли да ги определим като „зелено финансиране“ или „зелени кредитни продукти“.

Пощенска банка е една от много активните банки, която обявява, че ESG е нейната стратегическа визия (postbank.bg). Имайки себе си за отговорна финансова институция и водещ фактор в нововъведенията и формирането на тенденции в банковия сектор на България, Пощенска банка е приела важни управленски решения, свързани с опазването на околната среда, социалната дейност и корпоративното управление, представени на сайта на банката: да осигурява устойчиви финансови решения на клиентите си; да акцентира върху устойчивото си въздействие; да следи за ESG рисковете от дейността си; да информира служителите и заинтересованите страни за екологичните, социалните и управленските аспекти на бизнеса й.

На физически лица Пощенска банка предоставя кредит за покупка на изцяло електрическо или плъгин хибридно моторно превозно средство. Предимство на кредита е, че може да се вземе изцяло онлайн. На тях банката предлага и друг зелен кредит – Зелен жилищен кредит. Чрез този кредит банката цели да съдейства за намаляване на отпечатъка върху околната среда и това го постига с възможностите, които дава на своите клиенти.

Първа инвестиционна банка също предлага „зелени кредитни продукти“ за клиентите си (fibank.bg). И това е обяснимо след като е обявила, че банката ще води политика за намаляване на въглеродния отпечатък и инвестиции в устойчиво бъдеще. Такъв е кредитът „Зелен транспорт за домакинствата“. Предназначен е за покупка на ново електрическо или хибридно транспортно средство. Условието на кредита като размер, срок, гратисен период са изгодни за клиентите на банката. Банката предлага и ипотечен кредит за покупка на имоти в сгради със сертификат за енергийна ефективност клас А+, А или В, наречен „Устойчиво бъдеще“.

Клиентите на ОББ банк (ubb.bg) могат да получат ипотечен кредит за енергийно ефективен дом. Условие за одобрение е предоставянето на Сертификат за енергийна ефективност клас А, А+ или В. Банката е извела и предимствата на притежанието на енергийно ефективен дом и те са: по-ниски разходи за битови сметки; по-висока стойност на имота и по-ниска лихва по ипотечния кредит.

УниКредит Булбанк също е банка, която държи да се утвърди като водеща в развитието на екологичните, социалните и управленските фактори в устойчивия финансов сектор (unicreditbulbank.bg). Основна концепция на банката е да помага на клиентите си да намаляват екологичния отпечатък от своята дейност, да подобряват начина на живот и бизнеса, като правят по-екологични инвестиции.

Банката финансира проекти с цел придобиване или изграждане на не-

движим имот с висок енергиен клас. Кредитът има преимущество – допълнителна лихвена отстъпка от ипотечния кредит. Освен това, този вид имот дава оптимален комфорт, тишина и добър микроклимат. Но и той, както всички разгледани кредити от този вид влияе положително върху околната среда и намалява парниковите газове.

ДСК банк още през 2012 г. получава кредитна линия от Европейската банка за възстановяване и развитие от нейната Рамкова програма за предоставяне на кредити за енергийна ефективност на домакинствата (dskbank.bg). Целта на тази финансова инициатива е да се намалят енергийните загуби в жилищния сектор в нашата страна, а целта на кредитите е да бъде подобрена топлоизолацията на стените; да се инсталират енергийно ефективни прозорци, котли и системи за отопление наред с други съвременни техники за пестене на енергия; да се постигнат устойчиви енергийни инвестиции в българските домакинства.

И други банки, освен най-големите, offerират на своите клиенти кредити за покупка на електрически автомобили и кредити за енергийно ефективни жилищни имоти. Една такава банка е ПроКредит Банк (procreditbank.bg). Банката предлага кредит „ЕкоМобилност“. Целта на кредита е покупка на електромобил и процесът на кредитиране е изцяло онлайн, което е важно предимство на продукта. Банката предлага и Жилищен кредит „Нов дом“. При него не е поставено задължителното условие имотът, който ще се купува да бъде определен за „Зелен дом“, но се дава информация кой дом може да бъде приет за зелен въз основа на представен сертификат за енергийна ефективност с посочена стойност на специфичното годишно потребление на първична енергия за сгради с акт 16. За да бъде одобрена една сграда в строеж за зелена се изисква частта за енергийната ефективност от одобрения проект.

Анализът на банковия сектор показва, че търговските банки в нашата страна са по-активни по отношение на разработването и предлагането на „зелени“ кредити на предприятията.

Пощенска банка отпуска инвестиционен кредит на предприятия, наречен „Зелен кредит“, с който дава две възможности: за изграждане на фотоволтаична централа за собствени нужди и за изграждане на соларен проект, електроенергията от който да се продава на свободен пазар (postbank.bg). Този продукт, както банката обявява, е насочен както към големите, така и към малките и средните предприятия. Той има за цел да спомогне тези предприятия да постигнат оптимален размер на своите разходи за електроенергия.

Със своята стратегия „Зелено финансиране“ Първа инвестиционна

банка проявява стремеж нейните клиенти да придобият по-добри позиции в близко бъдеще (fbank.bg). Инвестиционният кредит, който банката предлага се нарича „Зелена енергия – собствено потребление“. Той, както и подобния кредит на Пощенска банка, дава възможност за продажба на произведената електроенергия. Условието по този кредит не се различават съществено от тези на Пощенска банка по отношение на размера, срока, обезпеченията и гратисния период.

Първа инвестиционна банка отпуска още един кредит за корпоративни клиенти – „Зелен транспорт“. Той е инвестиционен кредит с изгодни условия по отношение на размера; срока, който е обвързан с гаранционния срок на батерията на моторното превозно средство и обезпечението, което може да бъде особен залог на електромобила.

Обединена българска банка също финансира бизнеса за изграждане или покупка на фотоволтаична централа (ubb.bg). И няма как банката да не предлага такъв кредит, след като е обявила своята програма за устойчиво финансиране, която цели трансформация на основните източници на енергия и намаляване на въглеродните емисии.

УниКредит Булбанк предоставя кредит за изграждане на фотоволтаична централа и той е предназначен за малкия и средния бизнес (unicreditbulbank.bg). Според банката, той би бил полезен за производствени предприятия или бизнеси със значителна консумация на електроенергия, които искат да намерят начини за оптимизиране на разходите си и инсталирането на фотосоларна инсталация за собствено потребление на електроенергия ще допринесе за това.

Банка ДСК не е от активните по отношение разработването и обявяването на зелени кредити, предназначени за граждани и фирми, но на сайта си посочва, че „активно финансира зелени проекти, като те заемат нарастващ процент от портфолиото ѝ с корпоративни кредити и в същото време способстват за намаляване на емисиите на парникови газове и за повишаване на дела на енергията от възобновяеми източници и енергийната ефективност“ (dskbank.bg)

ПроКредит Банк също е една от банките в нашата страна, която работи за да стимулира създаването на екологично ориентиран бизнес. Кредитът за зелена инвестиция е точно такъв продукт.

Инвестбанк предоставя на малки и средни предприятия, корпоративни клиенти и земеделски производители инвестиционни кредити за зелена енергия (ibank.bg). Обявената цел на тези кредити не е само за изграждане на фотоволтаични централи за собствени нужди, а и за използване на други ме-

тоди за производство на електроенергия от възобновяеми източници, като например вятърни или водно електрически централи.

Още една банка обявява свой кредит, чрез който да финансира енергийната ефективност на малките и средните предприятия – Алианц Банк България (Allianz.bg). Банката е получила ресурс от Европейската банка за възстановяване и развитие по Програма „Енергийна ефективност и зелена икономика“, която е част от Оперативна програма „Конкурентоспособност“ Кредитът е предназначен за финансиране на разходите за изграждане на фотоволтаична централа, но заедно със земята, техническите проекти, разходите за присъединяване и други.

Банката, която като държавна търговска банка, специализирана в кредитирането на малките и средните предприятия, би следвало да е най-активна в подкрепата на българския бизнес в не лесния зелен преход, е Българска банка за развитие. Както е видно, тя не е единствената българска банка, която финансово подкрепя прехода на малкия и средния бизнес към ниско въглеродна икономика и устойчиви модели (bbr.bg), но имайки зад гърба си държавата и нейните политики за постигане на устойчиво развитие, би могла да бъде най-активна в кредитирането на зелени проекти за изграждане на фотоволтаични системи; инвестиции в енергийно ефективно оборудване, технологии и материали; кръгови бизнес модели. Българска банка за развитие кредитира микро, малки и средни предприятия за изграждането на фотоволтаична станция с мощност до 1 MW при минимално самоучастие (bbr.bg). За микро предприятия банката е разработила и предлага друг продукт за зелена енергия. Предназначението на кредита е изграждане на фотоволтаична централа в размер до 100 хил. лв. По тази причина и размера на кредита е между 20 хил. лв. и 100 хил. лв. Срокът е достатъчно дълъг – до 10 г., а гратисния период е 6 месеца. Изискванията към кредитоискателите са същите като при кредита за малки и средни предприятия с изключение на прогнозния паричен поток за срока на исканото кредитиране, който при този кредит не се изисква.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Осъзнавайки важната си роля за опазването на околната среда, търговските банки в нашата страна, както е видно, правят големи усилия за успешно провеждане на зеления преход. За да отговорят на амбициозния план на Европейските институции, те вече няколко години насочват усилията си към разработване на продукти, с които да съдействат за постигане на наутралност по отношение на климата, а именно: кредити за покупка на изцяло елек-

трическо или хибридно моторно превозно средство, кредит за покупка на енергоефективен дом, инвестиционен кредит за изграждане или покупка на фотоволтаична централа за собствени нужди или за продажба на електроенергия, както и за производство на електроенергия от вятърни и водноелектроенергически централи и други. С тези продукти те съдействат от една страна за улесняване достъпа на физическите и юридическите лица до финансиране на „зелени“ проекти, а от друга, стимулират опазването на околната среда, което и част от екологичния преход.

ЛИТЕРАТУРА

1. www.uni-ecoaula.eu/index.php/bg
2. <https://papertiger-bg.com>
3. <https://www.consilium.europa.eu/bg/press/>
4. <https://climate.eu.europa.eu/strategy-and-policy/>
5. <https://www.postbank.bg/bg/>
6. <https://www.fibank.bg/>
7. <https://www.ubb.bg/>
8. <https://www.unicreditbulbank.bg>
9. <https://dskbank.bg>
10. <https://www.procreditbank.bg>
11. <https://www.ibank.bg>
12. <https://www.allianz.bg>
13. <https://www.bbr.bg/bg/>

МЕНИДЖМЪНТ И БИЗНЕС – НОВИ ПАРАДИГМИ В УПРАВЛЕНИЕТО

ВИРТУАЛНИТЕ ЕКИПИ В НОВАТА УПРАВЛЕНСКА ПАРАДИГМА – ИНСТРУМЕНТИ И ПРОЦЕСИ

проф. д-р Кристиян Хаджиев

Департамент „Администрация и управление“, НБУ

Резюме. В доклада се изследват видовете екипи в управлението, като се идентифицират същностните характеристики на прилаганите в управленската практика организационни модели – работна група – екип – самоуправляващ се работен екип и виртуален екип. Анализират се ключовите организационни предпоставки и елементи, свързани с управлението на виртуални екипи. Фокусът се поставя върху еволюционното развитие на тази организационна технология в условията на информационното общество и икономиката на знанието. Детайлно се изследват предимствата и недостатъците на виртуалните екипни структури през призмата на дистанцията (физическа и психологическа) и използваните информационни и комуникационни технологии, като се идентифицират конкретни инструменти и специфични иновативни практики при управлението на виртуални екипи в среда с висока степен на неопределеност. Усилията се насочват към създаване на адекватна организационна среда, която е част от един интегриран подход за постигане на конкурентно предимство чрез човешкия капитал в организацията. Акцентиращ се върху развитието на компетенции (знания и умения) в

областта на социалните отношения и комуникация, изграждането на доверие, ново поведение и адаптирано управленско лидерство, което да координира технологиите и процесите в многокултурна бизнес среда.

Ключови думи: група, екип, самоуправляващ се работен екип (СУРЕ), виртуален екип, организационна динамика, е-лидерство, нова парадигма, човешки капитал, управление на промяната

VIRTUAL TEAMS IN THE NEW MANAGEMENT PARADIGM – TOOLS AND PROCESSES

prof. Kristian Hadjiev, Ph.D

Department of Administration and Management, NBU

Abstract. The report examines the types of teams in management, identifying the essential characteristics of organizational models applied in management practice – work group – team – self-managing work team and virtual team. The key organizational prerequisites and elements related to managing virtual teams are analyzed. The focus is placed on the evolutionary development of this organizational technology in the conditions of the information society and the knowledge economy. The advantages and disadvantages of virtual team structures are explored in detail through the prism of distance (physical and psychological) and the information and communication technologies used, identifying specific tools and specific innovative practices in managing virtual teams in an environment with a high degree of uncertainty. Efforts are focused on creating an adequate organizational environment that generates conditions for effective learning and is part of an integrated approach to achieving competitive advantage through human capital in the organization. The focus is on the development of competencies (knowledge and skills) in the field of social relations and communication, confidence building, new behavior and adapted managerial leadership to coordinate technologies and processes in a multicultural business environment.

Keywords: group, team, self-managing work team (SMWT), virtual team, organizational dynamics, e-leadership, new paradigm, human capital, change management.

В съвременния мениджмънт виртуалните екипи са нова парадигма в теорията и управленската практика. Информационните и комуникационни технологии трансформират икономиката, бизнеса и институциите в обществото. В продължителен период от развитието на управлението ударението е върху установяването на устойчива среда, йерархия, традиционни роли и рутинни операции. Интензивното пазарно проникване във всички сектори на икономиката, глобализацията и развитието на средствата за информационно общуване налагат промяна в поведението на организацията, свързана с нарастващите изисквания на потребителите, по-късия жизнен цикъл на продуктите, технологичните новости, политическата и икономическата нестабилност. Движещата сила на тези трансформационни промени са комуникационните и информационни технологии. Новите възможности за генериране и предоставяне на информация променят начина на живот, на работа и мислене. Изискванията се увеличават на всяко ниво, от индивидуалното през екипното до глобалното. Безпрецедентният брой на фирмени фалити и корпоративни сливания през последните няколко години илюстрират една негативна тенденция в съвременния бизнес. Тя се характеризира с неспособността на редица организации, в различни сектори на световната икономика, да се адаптират към динамичните промени във външната среда. Това налага преоценка на редица смятани за безспорни до сега схеми на управление и генериране на нови отправни точки и организационни решения.

При научните изследвания в сферата на екипната дейност и управленския процес настъпват процеси на еволюция на концепциите, промяна в нагласите и общоприетите истини, които водят до качествено развитие на натрупаното знание.

Динамичното развитие на информационните и комуникационни технологии (ИКТ) през последните години даде силен тласък на глобализацията на компаниите. В следствие на това много организации трансформират своята дейност като инициират промени. Масово навлизат нови управленски инструменти и методологии, чрез които в условията на виртуална среда от дистанция да се възползват от потенциала на ресурсите, технологиите и човешкия капитал. Организациите експериментират постоянно. Някога екзотичното изискване към служителите за работа във виртуален екип сега вече е доминираща всекидневна дейност. Предимствата на виртуалната работа позволяват при някои дейности многократно да се увеличи производителността при минимални разходи. Виртуалните комуникации са норма за редица организации[1]. Барьерите, който поставят времето и дистанцията, се преоформят в развитието на технологиите. Разширява се достъпа до експерти от

цял свят. Управлението на виртуални екипи и участието на мениджмънта в организацията на тяхната дейност се превръща в основен проблем и задача.

Виртуалните екипи еволюират по естествен начин от традиционните. Основните бариери за работа във виртуален екип са породени от различията в културите, неразбиране ролята и значението на комуникациите и информационните технологии за ефективното им функциониране. Предизвикателствата са свързани с трудности в управлението на екипа от разстояние и изграждане на доверие и адекватни междуличностни отношения.

Функционирането на организациите в среда с висока степен на неопределеност, бурното развитие на ИКТ и глобализацията в бизнеса са предпоставки за развитието на виртуалните екипи в управлението.

В доклада се изследват видовете екипи в управлението, като се идентифицират същностните характеристики на прилаганите в управленската практика организационни модели – работна група – екип – самоуправляващ се работен екип и виртуален екип. Анализират се ключовите организационни предпоставки и елементи, свързани с управлението на виртуални екипи. Фокусът се поставя върху еволюционното развитие на тази организационна технология в условията на информационното общество и икономиката на знанието. Детайлно се изследват предимствата и недостатъците на виртуалните екипни структури през призмата на дистанцията (физическа и психологическа) и използваните информационни и комуникационни технологии, като се идентифицират конкретни инструменти и специфични иновативни практики при управлението на виртуални екипи в среда с висока степен на неопределеност.

I. ВИДОВЕ ЕКИПИ В УПРАВЛЕНИЕТО – СЪЩНОСТ И РАЗГРАНИЧЕНИЯ

В теорията и управленската практика термините „група“ и „екип“ се употребяват като синоними, въпреки че те идентифицират различни организационни модели. В много ситуации границите са размити и неопределени. Групите в управлението имат по-широк смисъл отколкото екипите и се прилагат в по-голям брой социални и организационни форми [2]. Изследванията в областта на груповата динамика (терапевтчни групи, Т-групи и др.) показват, че основната задача на членовете на групата е реализирането на индивидуални цели. Терминът „група“ е обобщено понятие и се разграничава от работната група по два основни критерия – диференцирани роли и задачи, които се изпълняват от членовете.

Екипът е малка група от хора с допълнителни знания и умения (тех-

нически, функционални, междуличностни, социални, когнитивни), които са свързани пряко при постигането на специфични общи цели и уникални резултати, чрез подход за който се държат взаимно отговорни [3]. Ако се извадят фразите „специфични общи цели“, „уникални резултати“ и „взаимна отговорност“, то това определение може да се отнася до групите. Основната характеристика на екипната дейност е **координацията**, чрез която членовете на екипа се саморегулират за реализирането на планираните цели. Функционалните изисквания, които се идентифицират като ключови характеристики на екипната среда са едновременност (паралелно изпълнение на дейностите) и съгласуваност (екипните задачи и междинни резултати са вход за други членове на екипа).

При работните групи индивидуалните роли и отговорности са в основата на резултата. Груповите дейности са свързани със споделяне на информация, формиране на базисни ценности и взимането на критични решения. Основната им характеристика е, че членовете на групата изпълняват взаимно-заменяеми функции. В контекста на екипите ролите и отговорностите са разширени (обогатени), а функциите и задачите предварително разграничени.

Традиционно екипите имат история и бъдеще, докато групите в управлението се създават за изпълнение на конкретна цел и се разпадат след като задачата е реализирана. Това, обаче не трябва да се абсолютизира, тъй като някои видове екипи (например проектните) също имат преходен характер и са детерминирани във времето. Освен това някои работни групи функционират относително постоянно в бизнес организациите.

Лидерството е друга ключова разделителна характеристика между екипите и групите в управлението. Безспорен факт е, че различните ситуации и организационни модели изискват адекватни и специфични стилове на ръководство. Ефективността в работните групи е директно свързана с оптимизиране на личностния принос и е във функционална зависимост от потенциала на индивидуалните части. Лидерските роли в този процес са категорично изразени. В екипна среда по-високите нива на организационна ефективност са пряко свързани със синергитичните ефекти – цялото е по-голямо от сбора на съставните му части. Лидерските роли са споделени между членовете на екипа и са функция на обстоятелствата и спецификата на контекста. Ефективните лидери инстинктивно фокусират своите усилия върху екипните резултати, а не върху перфектността на изпълнение на дейностите и индивидуалните постижения. Това изисква допълнителни, полифункционални умения, които обединяват в едно индивидуалните компетентности за постигането на общите цели и задачи. Всичко това води до силна взаимна отговорност.

Изследването на екипите в управлението достига качествено ново равнище с обособяването на СУРЕ-концепцията (самоуправляващи се работни екипи) [4]. Феноменът СУРЕ е нова управленска парадигма, която създава предпоставки за уникален баланс между бизнеса, техническата и социалната система. Членовете на СУРЕ имат властта да модифицират техническите характеристики на своята работа и ежедневно си социално поведение, което води до минимизиране на разходите и максимизиране на непосредствените резултати.

Самоуправляващите се работни екипи (СУРЕ) са група служители, които са отговорни за управлението и изпълнението на специфични задачи, свързани с производството и реализацията на стоки или услуги, предназначени за вътрешен или външен потребител. Обикновено екипите се състоят от 5 до 15 служители, отговорни за управлението на определени работни процеси или дейности, включващи например планиране и съставяне на графици, мониторинг и набиране на човешки капитал. Също така те са отговорни за техническите аспекти на дейността. Особено тук е, че членовете на един СУРЕ обикновено се редуват периодично при носенето на **тези управленски и технически отговорности**.

В литературата често вместо самоуправляващи се работни екипи се използва понятието „работни групи“ [5]. Трябва да се отбележи, че СУРЕ не са работни групи, както ги дефинират Джонсън и Джонсън, защото **взаимната зависимост между членовете на работната група обикновено е ниска, а отговорността за работата е концентрирана предимно върху индивида, отколкото върху групата като цяло**. СУРЕ не са екипи с краткосрочни цели, подобно на виртуалните екипи и екипите за изпълнение на конкретен проект. От друга страна, логично е да се очаква, че много от факторите, които са важни за добро изпълнение на СУРЕ, са приложими и за работните групи и краткосрочните екипи.

СУРЕ функционират в сложна работна среда. На членовете на групата се дава възможност да използват различни умения, да изпълняват взаимосвързани задачи, да вземат важни решения и да получават адекватна обратна връзка за постигнатите резултати. Тази комбинация удовлетворява индивидите, които имат потребност от независимост, отговорност и значими задачи.

СУРЕ-концепцията, като произведен и еволюционен модел на екипната философия, е резултат от международната конкуренция и динамичните промени във външната и вътрешна среда. Това мотивира бизнес организациите да потърсят адекватни начини за прилагането на тази нова управленска технология. Непосредствените ползи от въвеждането на корпоративните мрежи

в СУРЕ са по-високите нива на организационна ефективност и изпълнение на планираните дейности с цената на по-малко разходи. Разбира се, тези резултати трудно се доказват статистически поради сложността да се изолират индивидуалните ефекти на самоуправлението от действието на много други фактори на работното място. Поради тази причина ефектите на СУРЕ могат да се определят най-добре чрез използването на методологии, тясно свързани с качествени изследвания (case studies) вместо количествени анализи.

Изследванията показват, че при подходящи условия СУРЕ получават много по-високи резултати в сравнение със служителите, организирани в йерархична традиционна структура. Причината е, че те влагат не само технически, но и управленски умения. Освен това решенията, вземани от СУРЕ, са много по-ефективни, защото членовете им непосредствено участват в целия работен процес. Това създава предпоставки за иновации и творчество.

Основните конкурентни предимства на СУРЕ се изразяват в постигането на високи нива на сътрудничество и степен на взаимозаменяемост при изпълнението на планираните дейности. Те са в състояние да разпределят роли и отговорности на базата на потребностите и компетентността. В сравнение с традиционната работна среда при СУРЕ се намалява броя на супервайзорите, тъй като членовете носят голяма част от управленските отговорности.

От друга страна, способността на СУРЕ да постигат по-добро изпълнение при по-ниски разходи, зависи от множество фактори като работни и междуличностни процеси, непосредствената среда, управленска подкрепа и квалификация, структурата на екипа и характеристиките на самите членове. Ако те не се планират и прилагат в тяхната непосредствена взаимовръзка, СУРЕ не могат да разкрият своя потенциал.

Изводът, който се налага е, че уникалността на СУРЕ в сравнение с изследваните организационни модели (група и екип) се състои в това, че членовете на СУРЕ имат властта да вземат решения и да управляват вътрешните процеси, свързани с производството на специфичен продукт, услуга или решение, като едновременно с това носят управленски и технически отговорности.

II. ТЕОРЕТИЧНА И МЕТОДОЛОГИЧНА РАМКА НА ФУНКЦИОНИРАНЕТО НА ВИРТУАЛНИТЕ ЕКИПИ

Работата от дистанция и в различно време не е новост в организационната теория и практика. Тя възниква през последните две десетилетия. Развитието на виртуални екипи е непосредствен резултат и от СУРЕ-концепцията. През 80-те и 90-те години на 20-ти век редица компании в САЩ (Моторола,

Дженерал Електрик и др.) въвеждат саморегулиращи се екипи. В тези нови структури традиционните основни функции на мениджмънта (планиране, организиране, ръководство и контрол) се прехвърлят върху екипа. Основната цел е да се намали бюрокрацията и да се увеличи ефективността.

Еволюционното развитие на тази организационна технология в условията на информационното общество и икономиката на знанието е работата от дистанция (telework) и формирането на виртуалните екипи. Мартинс в един свой литературен обзор по темата прави извода, че „с малки изключения екипите във всички организации до известна степен са виртуални“ [6].

Хертел и екип анализират и разграничават различните форми на организация при работата от дистанция – виртуални групи, виртуални екипи и виртуални общности [7]. Различните форми на „виртуалността“ се дефинират според броя на участниците и степента на взаимодействие между тях. Работата от дистанция се извършва частично или изцяло извън организационните граници чрез информационни и телекомуникационни средства. Характерно при „*виртуалните групи*“ е, че индивидите работят дистанционно, като всеки един се отчита на конкретен мениджър. За разлика от тях, членовете на *виртуалните екипи* взаимодействат по между си в процеса на реализирането на общи цели.

Виртуалните общности са по-големи единици, в които членовете участват чрез интернет пространството. Те имат общи цели, роли и норми. Една от основните разлики от виртуалните групи и екипи е, че тези общности не са включени в организационната структура и в повечето случаи са формирани като инициатива на някои от членовете. Пример в това отношение са проектите с отворен код.

В теорията няма единна дефиниция на термина „виртуален екип“. Някои автори (Гасман и фон Зедвитц; Лийндерс и екип) поставят фокуса върху физическото разпределение и степента на виртуалност [8]. Факт е обаче, че членовете на виртуалните екипи могат да работят на едно място, но да присъстват по различно време [9]. Това, което ги обединява като дефинитивна характеристика е прилагането на информационните и комуникационни технологии в работните и междуличностни процеси.

В контекста на този анализ и на базата на теоретичен мониторинг можем да дефинираме виртуалните екипи като малки временни групи от хора с допълнителни знания и умения, които работят (комуникират, взаимодействат и формират отношения) извън пространствените, времевите и организационните граници чрез мрежи от комуникационни технологии за постигането на специфични общи цели и задачи. Ако се извадят фразите „мрежи от

комуникационни технологии“ и „пространствени, времеви и организационни граници“ то тази дефиниция може да се отнася и до екипите [10].

В зависимост от естеството на извършваните дейности и специфичните предизвикателства Дуарте и Снайдер разграничават следните видове виртуални екипи [11]:

- Мрежови екипи. Състоят се от хора, които си взаимодействат за постигането на обща цел. Тези екипи работят съвместно, но в различно време, от дистанция и извън организационните граници. Възможно е в някои ситуации членовете на екипа да не са информирани за всички участници в мрежата.
- Паралелни екипи. Изпълняват специфични задачи или функции, които традиционната организация не иска или не е в техническо състояние да изпълнява. Разликата с мрежовите екипи е в обособеното членство. Изграждат се за изпълнение на краткосрочни проекти, свързани с оптимизиране на процеси или решаване на специфични бизнес проблеми.
- Проектни екипи. Създават се с цел постигане на конкретен резултат и се разпадат след приключване на дейностите по проекта. За разлика от **паралелните**, проектните екипи съществуват и функционират по-продължителен период от време. Общото между проектните и мрежовите екипи е, че участниците могат да влизат или излизат от него, когато тяхната експертиза е необходима. Ключовата разлика е, че членовете на проектните екипи **принадлежат трайно** към други екипи в организацията, но за определен момент са интегрирани в границите на проектния екип и стават част от две структури. Проектните екипи са актуален бизнес модел при разработване на нови продукти и услуги, изграждане на вътрешни системи в организацията, въвеждане на промени или постигане на резултати, с дефинирани параметри и срок за реализация.
- Работни екипи. Изпълняват регулярна и непрекъсната във времето дейност. Съществуват в рамките на една функция на организацията, като например финанси, маркетинг, тренинг и др. Имат обособени граници и изразено членство, което ги разграничава от другите структури на организацията. Много работни екипи функционират виртуално, разделени във времето и пространството.
- Мениджърски екипи. Изпълняват регулярни и непрекъснати във времето **управленски** функции. Съществуват извън националните, но в рамките на организационните. Те са типичен бизнес модел за

транснационалните и международни корпорации. Членовете на екипа са част от една организационна структура, но с цел оптимизиране на процесите са географски раздалечени.

- Оперативни екипи (action teams). Прилагат се в критични ситуации. Функционират виртуално, разделени във времето и пространството.

Виртуалните екипи за разлика от традиционните модели на управление, имат редица безспорни предимства. Основните положителни страни могат да бъдат сведени до следните няколко направления:

- Безпрецедентно ниво на гъвкавост. Привличането на човешки капитал в организацията се осъществява без инициране на промени в административната структура, работното пространство и други усложнения, характерни за традиционните екипи;
- Съкращаване на времето и разходите чрез информационните и комуникационните технологии;
- Осигуряване на равни възможности на работното място, чрез намаляване на възрастовата и расова дискриминация. Виртуалните екипи се оценяват главно по резултатите, а физическия вид на членовете остава анонимен. Допълнително те осигуряват равномерно участие при хетерогенни групи. Чрез технологиите се елиминират невербалните знаци и статусни различия;
- Високи нива на продуктивност, свързана със съкращаване времето за излизане на пазара – например чрез работа по дизайн на продукта на няколко екипа паралелно. Виртуалните екипи прилагат принципа на „следване на слънчевата светлина“ – т.е. членовете се активират в различни точки на земното кълбо, в зависимост от придвижването на границата на деня, за да гарантират 24/7 достъпност на услугата или процеса;
- Трансфер на знания и осигуряване на достъп до таланти, независимо от организационните и националните граници – международните виртуални екипи са източник на директен достъп до информация, практики и идеи;
- Ниски разходи за обучение.

Бизнесът търси възможности да се възползва от тези предимства, но дистанционният метод е нова управленска философия, която крие редица предизвикателства пред мениджмънта на виртуални екипи. Основните недостатъци в най-общ план са:

- Използване на сложни технологични приложения, усвояването на които увеличават разходите и времето за обучение;

- Липса на физически взаимодействия, което води до замъряване на комуникацията и неразбиране на посланията, комуникирани чрез индиректни носители (скайп, мейл и др.). Независимо от динамичното развитие на дистанционните средства за предаване на информация, мисловните модели са настроени към директно ниво на общуване. Съвместната работа (лице в лице) е по-ефективна при създаването на концепция за решаване на проблеми;
- Липса на доверие, в следствие на прекъсвания в комуникацията и намаленото влияние на ръководителя. Създават се предпоставки за конфликти и борба за власт;
- Предизвикателства при определяне на адекватна технология. Причината е, че дейностите по изпълнението на конкретен проект могат да бъдат координирани както асинхронно, така и синхронно. Във всяка една от тези две категории съществуват редица ИТ решения за работа в екип;
- Предизвикателства при управление на конфликти. Липсата на социален контакт създава среда, в която членовете на виртуалния екип неадекватно интерпретират фактите и правят грешни предположения. Нарушават се междуличностните отношения и се създават предпоставки за възникване на конфликти, които влияят отрицателно върху продуктивността на виртуалния екип;
- Културното и функционалното разнообразие във виртуалния екип предизвиква различия в мисловния процес на неговите членове. В резултат на това създаването на доверие е предизвикателство пред мениджмънта на екипа;
- Потребността от специализирано обучение и техническа експертиза са основни предпоставки за ефективното функциониране на виртуалния екип.

Независимо от посочените недостатъци, виртуалните екипи се налагат като норма в бизнес организациите. Ефектите от минимизиране на разходите, безпрецедентните нива на гъвкавост и преодоляването на времеви и географските бариери значително надвишават проблемите, свързани с включването на ИТ решения и липсата на физическо взаимодействие. Изводът, който се налага е, че при проектирането на виртуални екипи трябва да се максимизират предимствата при дизайна и управлението на работата от дистанция и да се неутрализират недостатъците, свързани с приложенията на технологиите, координационните механизми, решаването на конфликти, лидерството и мотивацията.

III. ИНСТРУМЕНТИ ЗА УПРАВЛЕНИЕ НА ВИРТУАЛНИ ЕКИПИ

Проектирането и управлението на виртуален екип изисква комплекс от знания, умения и адекватни практики. Виртуалната дистанция е специфична характеристика, като на първо място тя е географска, но трудностите при управлението на тези екипи, обаче идва от психологическата дистанция, която намира конкретен израз в социокултурните, професионалните и статусните различия на членовете на екипа. Това поражда проблеми във възприемането и интерпретацията на определени екипни процеси. Географската и психологическата дистанция условно се разделят на три вида [12]:

- Физическа: представлява разделение, породено от локацията на членовете на екипа, както и от разликата в часовите зони;
- Психологическа: свързана с идентификацията на отделната личност, която е детерминирана от културните и статусните различия, както и от нивата на взаимозависимост между членове на екипа и изградените взаимоотношения;
- Оперативна: разделието се свързва с вариацията в размерите на екипа, степента на ангажираност на отделните членове с други проекти, чувството за присъствие (face-to-face), техническите умения и бързината за реакция в кризисни ситуации.

Основните комуникационни канали при виртуалните екипи са чрез информационни технологии, уеб-базирани системи и платформи, което налага е-лидерите да притежават меки умения или комбинация от личностни характеристики (критично мислене, продуктивност и адаптивност, управление на времето), поведение и социални нагласи, силна ситуационна информираност, емоционална интелигентност, които позволяват на ръководителите да общуват ефективно, да си сътрудничат и успешно да управляват конфликти. Влошените комуникации са причина за хаос в организацията, а това е неизбежно, когато тези канали са само виртуални.

При управлението на виртуални екипи фундаменталните рискове са свързани със липса доверие, вътрешно удовлетворение, дефицит на идеи, неспособност за иновации и лошо изпълнение на поставените цели. В основата на тези проблеми е липсата на невербална комуникация във виртуалното пространство, което води до непълно разбиране на чувствата, емоциите, настроянията и отношенията в екипа.

При комуникациите между е-лидера и членовете на екипа, с цел вземането на адекватни решения, трябва да се има предвид и т.нар. крива на „прегрупване“, свързана с филтрирането на информацията, поради невъзмож-

ността да бъдат разчетени невербалните сигнали.

Друг проблем е свързан с избора на информационни и комуникационни канали. Основно изискване е осигуряването на ефективна обратна връзка, както и преодоляването на естествените бариери за активното слушане. Според проведено проучване с виртуални екипи 82% от анкетираните членове си признават, че правят нещо друго, докато са в конферентен разговор – от сърфиране в мрежата до други странични дейности.

Всички тези фактори, ако не са управлявани адекватно, са в основната на по-ниските нива на екипна ефективност във виртуален контекст. Това налага да се следват някои принципи правила при ръководството на виртуални екипи. Вниманието към тази форма на сътрудничество трябва да е много по-голямо, отколкото при управлението на традиционни екипи, които са в непрекъсната физическа връзка.

Проектирането на ефективни виртуални структури, изисква внимателен избор на участниците в екипа, основно на база допълнителни умения (технически, функционални, междуличностни, когнитивни и социални), адекватно разпределяне на роли и отговорности, както и детерминиране на големината на екипа. Успешните членове на виртуални екипи имат общи характеристики – комуникативни умения, висока емоционална интелигентност (самосъзнание – самоуправление – социално съзнание – социално умение), способност да работят независимо и гъвкавост в хаотични и сложни ситуации, които неизбежно възникват при подобни форми на сътрудничество. Основно изискване в този процес е интеркултурната социална компетентност, която е необходимо условие за адаптация в мултикултурен контекст.

Един от основните елементи за създаване на ефективен екип е малкият брой хора (от двама до двадесет и пет човека), като числеността действително зависи от мисията, специфичните цели, използвания подход, допълнителните умения и взаимната отговорност. По-големите групи трябва да се разделят на подекипи или в противен случай има опасност от конфронтация и комплексни противоречия, които са естествена бариера при интензивното споделяне на гледни точки и изказване на лично мнение, което прави екипа практически неуправляем.

Във виртуален контекст, ефективните екипи адекватно разпределят роли и отговорности, като фокуса в този процес е способността да се използва комбинацията от таланти и възможности на участниците. Когато проекта изисква усилията на много хора от различни отдели, е препоръчително да се формират подекипи, които се структурират на три нива: сърцевина (ядро), оперативна и външно ниво. Ядрото (изпълнителната власт) се състои от ръководители, отговорни за стратегията на проекта. Оперативната група упра-

влява и взема решения за ежедневните задачи (имплементация на проекта), без това да включва по-сложни дейности, които се ръководят от ядрото. И накрая, външното ниво, се състои от временно наети специалисти в конкретна област, чийто знания са важни за даден етап от осъществяването на проекта. Разделянето на екипите на нива е на база роли и отговорности, като се дефинират междинни цели с висока степен на конкретност, които водят до реализиране на непосредствените и крайни резултати на проекта.

Ефективното управление на виртуални екипи изисква прилагането на някои критични поведенчески практики, свързани с изграждане на доверие, стимулиране на отворени комуникации, формулиране на конкретни цели и договорени крайни резултати. Доверието е изключително важен елемент – без него не може да съществува успешен екип, нито виртуално, нито физически. Екипните лидери трябва да работят за изграждането на съпричастност и доверие, които създават нагласата за взаимозависимост. В основата на доверието е уважението и емпатията, които създават предпоставки за положително взаимодействие и сътрудничество. Изграждането на взаимоотношения във виртуална среда е непрекъснат процес, който трябва да се стимулира от е-лидера. Въпреки, че не съществува универсална комбинация от личностни характеристики, които да гарантират проектиране на ефективни екипни структури, фундаментални лидерски качества в тази посока са:

- **Способности:** знания, умения и високи нива на компетентност, както и реализиране на конкретни резултати и нагласи за непрекъснато учене;
- **Интегритет:** изграждане и налагане на културни ценности в екипа, ориентирани към устойчиви резултати, а не към перфектност в изпълнението на екипните дейности;
- **Толерантност:** морална ангажираност по отношение на екипните цели и интереси. Лидерът трябва ясно и целенасочено да поддържа целостта на групата, чрез реални действия, независимо от социалните, културните или религиозните различия на участниците.

Способността на виртуалните екипи да се адаптират към нови начини на работа е една от ключовите детерминанти на ефективната екипна дейност. В тази посока ролята на лидера е фундаментална, тъй като той трябва да проектира обучението във виртуалните структури и чрез своето поведение да създаде среда на психологическа сигурност, мотивация за придобиване на нови умения и компетентност.

Когато говорим за реформи и развитие на бизнеса в България често изпадаме в повторения като цитираме едни и същи проблеми, решения и в крайна сметка резултати. По едни или други причини, голяма част от бизнес

организациите в България в някакъв момент преминават към „фиктивно“ съществуване, след което се изправят пред предизвикателствата на българското икономическо ежедневие, особено в условията на глобална икономическа криза. Някои от тях са силно притиснати от условията на пазарната среда и невъзможността да се справят с нейните предизвикателства. Други продължават да функционират, колкото да покриват разходите за „съществуване“ на своите собственици. Разбира се, има и такива които постигат успехи и устойчиво развитие в своята сфера на дейност. И все пак трудностите си остават като не подминават нито една организация.

Виртуалните екипи също са предизвикателство, но от съвсем друго естество. Те водят до качествено нов модел на взаимодействие и мислене в българските организации, като създават предпоставки за справяне с трудностите и логично – по-високи резултати. Качество и промяна – две ключови характеристики, които могат да бъдат носители на развитие за българските организации. Следва да прибавим – постоянство, усъвършенстване и визия.

Феноменът виртуални екипи е нова управленска парадигма на теория, но с доказана висока ефективност за социалната практика като устойчив и гъвкав инструмент. Тя създава предпоставки за уникален баланс между бизнеса, техническата и социалната система. Членовете на виртуални екипи имат властта да модифицират техническите характеристики на своята работа и ежедневното си социално поведение, което води до минимизиране на разходите и максимизиране на непосредствените резултати.

Виртуалните екипи функционират в сложна работна среда. На членовете на екипа се дава възможност да използват различни умения, да изпълняват взаимосвързани задачи, да вземат важни решения и да получават адекватна обратна връзка за постигнатите резултати. Тази комбинация удовлетворява индивидите, които имат потребност от независимост, отговорност и значими задачи.

Социалните потребности на участниците се изясняват в процеса на виртуално взаимодействие чрез информационните и комуникационни технологии. Те позволяват на членовете на екипа да поддържат връзка с външните групи, както и да идентифицират индивидуалните нагласи и потребности в границите на виртуалността, независимо дали те произтичат от характера на извършваната дейност. На тази база членовете на екипа структурират техническите задачи, разпределят роли и отговорности, като редовно търсят информация по въпроси, свързани с естеството на работа.

Подходът към функционирането на виртуални екипи еволюира. Той се концентрира върху **неосезаемите аспекти**, като процеси и резултати, ролите в икономическата среда и въздействието върху индивидите.

Философията и принципите на виртуалните екипи не са универсално средство, чрез което да се трансформира бизнеса за един ден. Те обаче са изключителен фактор, неоспоримо предимство, което не може и не трябва да бъде пренебрегвано от нито една организация. Въпрос на управленска далновидност е модела на виртуалните екипи да се разпространи и в българската социална практика. Съвършените (целево-адаптивни) виртуални екипи постигат брилянтни резултати с обикновени хора, които обаче имат непреодолими нагласи и вътрешна мотивация да усъвършенстват работните и междуличностни процеси.

Това може да е трудно, но не е невъзможно.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Bergiel, B.J., Bergiel, E.B. & Balsmeier, P.W., 2008. Nature of virtual teams: a summary of their advantages and disadvantages. *Management Research News*, 31(2)
2. Hackman, J., 1987. The design of work teams. In *Handbook of organizational behavior*. Enlewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall
3. Хаджиев, Кр., 2005. Управленски процес и екипната дейност в управлението, НБУ, София
4. Хаджиев, Кр. 2010 Самоуправляващи се работни екипи (теория и методология). С. А. „Д. А. Ценов“-Свищов
5. Johnson, D. W., Johnson, F. P. (1994). *Joining together: Group theory and group skills* (5th ed.). Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall
6. Martins, L.L., Gilson, L.L. & Maynard, M.T., 2004. Virtual Teams: What Do We Know and Where Do We Go From Here? *Journal of Management*, 30(6)
7. Hertel, G., Geister, S. & Konradt, U., 2005. Managing virtual teams: A review of current empirical research. *Human Resource Management Review*, 15(1)
8. Gassmann, O. & Zedtwitz, M., 2003. Trends and determinants of managing virtual R&D teams. *R and D Management*, 33(3)
9. Leenders, R.T.A., van Engelen, J.M. & Kratzer, J., 2003. Virtuality, communication, and new product team creativity: a social network perspective. *Journal of Engineering and Technology Management*, 20(1-2)
10. Хаджиев, Кр. 2005 Управленски процес и екипната дейност в управлението, НБУ, София
11. Duarte, D. & Snyder, N., 2006. *Mastering virtual teams: Strategies, tools, and techniques that succeed* 3rd ed., Jossey-Bass
12. Ferrazzi, K., 2015. *Getting Virtual Teams Right.*, Harvard Business Review: HBR. – Boston, Mass. : Harvard Business School Publ. Corp., 12/2014

УСЪВЪРШЕНСТВАНЕ НА СИСТЕМАТА НА ОРГАНИТЕ НА ИЗПЪЛНИТЕЛНАТА ВЛАСТ В РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ – ПРОБЛЕМИ И ПЕРСПЕКТИВИ

Проф. д-р Николай Арабаджийски

Нов български университет, Република България

Резюме. Целта на доклада е да се представят идеите за усъвършенстване на системата на органите на изпълнителната власт на Република България и реализираните политики на българските правителства за прилагането им в периода от 1991 г. до 2023 г. Вследствие на извършени анализи на научни разработки, стратегически документи и нормативни актове се извеждат проблемите при изграждането и функционирането на тази система за административно управление. Направен е опит да бъде защитена тезата, че като цяло политическите идеи за реформи в системата на органите на изпълнителната власт, които са осъществени в предприсъединителния период за пълноправно членство на Република България в Европейския съюз, се прилагат и в съвременни условия. Усъвършенстването на тази система от административни органи следва да се осъществява чрез нови политики, стратегии и законодателни промени, които да имат висока степен на одобрение в обществото.

Ключови думи: система, политики, стратегии, административни органи, второ ниво на управление, местно самоуправление, децентрализация

IMPROVING THE EXECUTIVE AUTHORITY SYSTEM IN THE REPUBLIC OF BULGARIA – PROBLEMS AND PERSPECTIVES

Prof. Dr. Nikolai Arabadzhiski

New Bulgarian University, Republic of Bulgaria

Abstract. This report aims to present ideas for improving the system of the bodies of the executive power of the Republic of Bulgaria and the policies of

the Bulgarian governments for their implementation in the period from 1991 to 2023. Following the analysis of scholarly research, strategic documents and regulations, the problems in the construction and functioning of this administrative management system are identified. It is suggested that the political ideas for reforms in the system of the executive authorities, which were carried out in the pre-referendum period for full membership of the Republic of Bulgaria in the European Union, are also applicable in today's conditions. The improvement of this system of administrative bodies requires new policies, strategies, and legislative changes enjoying a high degree of public approval.

Keywords: system, policies, strategies, administrative bodies, second level of government, local self-government, decentralization

ВЪВЕДЕНИЕ

Актуалността на разработката е продиктувана от необходимостта да се представят основните теоретични възгледи и реализираните политики чрез стратегии и пормени в законодателството за усъвършенстване на системата на органите на изпълнителната власт в Република България в периода от 1991 г. до 2023 г. Предмет на изследване са процедурите за конституиране на тези органи и изискванията към лицата, които се номинират.

В българската административноправна теория почти всички автори изследват сигемата от органите на изпълнителната власт. Анализ на някои от техните разработки показват несъответствия. Основните са между използваните понятия, като „държавен механизъм“, „държавен апарат“, „административен апарат“ и др., с които се идентифицира и прави опит да се разкрие същността на тази система. Част от авторите възприемат, че „държавният механизъм в тесен смисъл на думата представлява държавния апарат“.[1] Други от авторите възприемат, че „свкупността от всички органи на държавното управление образуват системата на държавния административен апарат“, като под понятието „държавни органи“ те възприемат, че това са централните и местните органи на държавно управление, а всички те представляват системата на органите на администрацията.[2] Съществува становище и че „държавното управление в организационен аспект, представлява апарат, призван да осъществява дейността по държавното управление“, както и че „държавният апарат като широкообхватна структура, включва в себе си както държавните органи, така и други персонални веще-

ни части“. В този аспект „основната и преобладаващ често от държавното управление се осъществява от административния апарат“.[3] Според други автори „административният апарат е организационният сбор от държавни и местни органи, които са предназначени да осъществяват задачите на държавното управление“.[4]

Анализът на разработки на български юристи – административисти, показва, че в административноправната теория липсва единно становище за дефиниране и разкриване на същността на системата на органите на изпълнителната власт. Някои я определят като „държавен апарат“, други като „административен апарат“, но всички свързват тази система с понятието за „държавно управление“. Съществуват и разногласия и по отношение на субектите, които осъществяват това управление – дали са държавни органи, административни органи, изпълнителни органи или др. Съществува становище дори, че „по изключение по изричната воля на законодателя, изпълнителна власт могат да осъществяват и други държавни органи, включително съдебни и прокурорски, а дори и представители на гражданското общество, общински съвети и населението, като субекти на представителното и непосредствено осъществяване на местното самоуправление.“[5]

За да се изясни същността на системата на органите на изпълнителната власт е необходимо да се разкрие същността на съставляващите го понятия не само в теоретикоюридически, но и в тълкователен и управленски аспект. В тълкователен аспект понятието „система“ се схваща като „свкупност от отделни части или органи, които представяват една цялост“.[6] Носители на изпълнителната власт са нейните органи, които имат функции да прилагат законите.

В своята свкупност органи на изпълнителната власт съставляват организирания сбор от административни и местни органи, които са предназначени да осъществяват задачите на административното управление, и да развиват конкретна, изпълнително-разпоредителна дейност. Субекти на това управление са всички административни органи – органите на изпълнителната власт. Обекти на това управление могат да бъдат всички сфери на държавна дейност, в които се проявяват формите на административна дейност. При осъществяване на това управление органи на изпълнителната власт се подпомагат от администрация.[7]

В управленски аспект тази системата на органите на изпълнителната власт съдържа редица организационни нива и подразделения, административно-организационни единици, органи и администрация, която да ги подпомага, за да предоставя публични услуги на гражданите и обществото. Ха-

рактерна черта на тази система е йерархията на нейните органи и нивата на структурните звена на администрацията в него. Тази йерархия се проявява в подчинеността на актовете и действията на по-нисшите органи на висшестоящите органи, както и във възможностите за административен контрол, упражняван от висшестоящите органи по отношение на нисшестоящите органи. [8]

В следствие на резултатите от теоретичните анализи може да се направи **обобщен извод**, че:

Системата на органите на изпълнителната власт представлява *изкуствено създадена социално управляема система, която прилага законите, чрез които се осъществява административното управление в различни сфери на държавна дейност, в които се проявяват формите на административна дейност.*

Системата на органите на изпълнителната власт в Република България се състои от:

- **централни органи на изпълнителната власт** – Министерски съвет, министър-председател, заместник министър-председатели, министри;
- **териториални органи на изпълнителната власт**:
 - областни управители; кметове на общини; кметове на райони; кметове на кметства; кметски наместници;
- **други органи на изпълнителната власт**:
 - председатели на държавни агенции; държавни комисии; изпълнителни директори на изпълнителни агенции;
 - ръководители на държавни институции, създадени със закон или с постановелние на Министерски съвет, които имат функции във връзка с осъществяването на изпълнителната власт;
 - ръководни органи на административни структури, отчитащи дейността си пред Нардното събрание;
 - ръководни органи на специализирани териториални администрации, създадени като юридически лица с нормативен акт.

1. ЦЕНТРАЛНИ ОРГАНИ НА ИЗПЪЛНИТЕЛНАТА ВЛАСТ

Министерски съвет (правителството) – той е *централен орган* на изпълнителната власт и оглавява нейната система. Това дава основание да се приеме, че той е титуляр на изпълнителната власт. Той е *колективен орган* по своя състав. Състои се от равноправни членове. Макар че се възглавява от министър-председател, правата и задълженията на останалите негови

членове, от които се състои/заместник министър-председатели и министри/, са еднакви при обсъждането и решаването на съответни въпроси. Всеки от членовете на Министерския съвет има право на един глас при вземане на колективните решения. В това си качество Министерският съвет действа като *колегиален орган*. Министерският съвет е *орган с обща компетентност*. Неговите правомощия се отнасят до всички сфери и отрасли на държавното управление. Той ръководи и осъществява вътрешната и външната политика на страната в съответствие с *конституцията и законите*. Административните актове, които приема, са *постановления, разпореждания и решения*. С *постановления* Министерският съвет приема *правилници и наредби*, които са подзаконовни нормативни актове за изпълнение на приетите от Народното събрание *закони* в тяхната цялост.

Министерският съвет е изборен орган, който не се избира пряко от избирателите, а от Народното събрание по регламентирана в *Конституцията на Република България процедура*.^[9] В продължение на 32 години до приемането на промените в *Конституцията на Република България*, които влязоха в сила на 22 декември 2023 г., процедурата бе следната: „След провеждането на парламентарни избори и конституиране на Народното събрание президента провежда консултации с парламентарните групи. Най-голямата по численост парламентарна група излъчва кандидат за министър-председател. Президентът връчва на кандидата мандат за съставяне на правителство. Кандидатът за министър-председател трябва да изготви проект на структурата и персоналия състав на Министерския съвет в срок от 7 дни. Ако не успее, връща мандата. Ако изготви състава на Министерски съвет, Народното събрание гласува предложенията. Изборът е успешен при гласували най-малко 121 депутата от 240 присъствали в зала. Ако изборът е неуспешен, президентът връчва нов мандат на излъчен кандидат за министър-председател от втората по големина парламентарно представена група. Ако и неговите предложения не се приемат от народните представители, президентът връчва трети мандат на избрана от него от останалите парламентарни групи. Ако народните представители не гласуват предложенията и на третия кандидат за министър-председател, президентът разпуска Народното събрание и насрочва предсрочни парламентарни избори.“

Министерският съвет може да бъде и назначаем орган. Когато президентът насрочи предсрочни парламентарни избори, той назначава служебно правителство. Това правителство има основните функции в рамките на до 2 месеца да организира и произведе предсрочните парламентарни избори.

Промените на Конституцията през 2023 г. регламентираха нова проце-

дура: „Ако не се постигне съгласие за образуване на правителство, президентът след консултации с парламентарните групи и по предложение на кандидата за служебен министър-председател назначава служебно правителство и насрочва нови избори в двумесечен срок. За служебен министър-председател се назначава измежду председателя на Народното събрание, управителя или подуправител на Българската народна банка, председателя или заместник-председател на Сметната палата и омбудсмана или негов заместник. [10] Нов момент е, че Обикновеното народно събрание продължава да функционира до избирането на ново.

Министър-председател – той е *централен едноличен орган* на изпълнителната власт с *обща компетентност*. Той свиква и председателства заседанията на Министерския съвет. Министър-председателят ръководи общата политика и текущата дейност на Министерския съвет и носи отговорност за тях пред Народното събрание. Той определя правомощията и ресорите на заместник министър-председателите и координира работата им, както и назначава и освобождава от длъжност заместник-министрите в министерствата. С допълнения на Закона за администрацията през 2016 г. се регламентира, че „заместник-министрите трябва да имат висше образование с минимална образователно-квалификационна степен „магистър“.[11]

Министри – те са *централни еднолични органи* на изпълнителната власт със *специална компетентност* и ръководят отделно министерство. Министрите ръководят, координират и контролират осъществяването на държавната политика според своите правомощия. По своята правна природа и по мястото, което заемат в държавния апарат, те изцяло са в сферата на изпълнителната власт, като присъстват и работят в нея в няколко качества. Министрите са членове на правителството. Те са *еднолични държавни органи със специални компетенции*, като ръководят и отговарят за определен ресор и публичен сектор в изпълнителната власт. Министрите стоят на върха на една административна пирамида в отделен ресор на административното управление. Длъжността им има политически характер. Министрите издават *правилици, наредби, инструкции и заповеди*.

С допълнения на Закона за администрацията от 2016 г. се регламентира, че „за *еднолични органи* могат да бъдат назначавани лица, които са български граждани, с доказан професионален опит в съответната област и които не са осъждани за умишлено престъпление от общ характер, освен ако са реабилитирани.“[12] Този регламент съществено повишава очакванията на гражданите към номинираните за избор или назначаване, като еднолични органи на изпълнителната власт да бъдат професионално компетентни и

да притежават необходимите знания, умения и опитност, за да осъществяват ефективно административно управление. Като цяло системата от органи на изпълнителната власт би следвало да се усъвършенства.

Министър-председателят, заместник министър-председателите и министрите създават на свое пряко подчинение политически кабинет. Те са организационни структури със съвещателни, контролни и информационно-аналитични функции, които подпомагат съответния орган на изпълнителната власт при определянето и провеждането на правителствената политика в сферата на неговите правомощия, както и при представянето ѝ пред обществото. За реализирането на програмата на Министерския съвет съответният политически кабинет предлага на органа на изпълнителната власт стратегически приоритети, цели и решения, свързани с неговата компетентност, и следи за тяхното изпълнение. Той организира и връзките на органа с другите държавни органи и с обществеността.

През изследвания 32-годишен период/от 1991 г. до 2023 г./ българските правителства са приели множество стратегически документи за развитието на държавната администрация. Такива са: *Стратегия за изграждане на модерна административна система на Република България от 1998 г.*, *Стратегия за модернизиране на държавната администрация от присъединяване към интегриране от 2002 г.*, *Стратегия за модернизиране на държавната администрация 2003-2006*, *Стратегия за развитието на държавната администрация 2014-2020*. Анализът на посочените стратегически документи показва, че в нито един от тях няма заложили стратегически цели, свързани с усъвършенстване на процедурите за конституиране на централните органи на изпълнителната власт, както и по отношение на изискванията за тяхното номиниране.

За период от 32 години *избраните и назначените* правителства на Република България са общо 21. От тях 12 редовни и 9 служебни. Само в периода от последните 2 години/от 2021 г. до 2023 г./ бяха назначени от президента Румен Радев 4 служебни правителства. Изненадващо за опозицията в 49-то Обикновено народно събрание и за част от обществото парламентарните групи на ПП-ДБ /политическа коалиция между коалиция „Продължаваме промяната“ и коалиция „Демократична България“/ и ГЕРБ-СДС/политическа коалиция между ГЕРБ, Съюза на демократичните сили и движението „Гергьовден“, подкрепени от ДПС/политическа партия Движение за права и свободи/ инициираха съществени промени в *Конституцията на Република България*. Част от тях са мотивирани с *усъвършенстването на системата на органите на изпълнителната власт*.

Съществено изменение на *Конституцията* са регламентираните нови промени в конституирането на Министерския съвет, засягащи изискванията за избиране на неговите членове:

- първото изискване е, че „членове на **Министерския съвет** могат да бъдат български граждани, които отговарят на **условията за избиране на народни представители**/бел.авт. в съответствие с чл. 65, ал. 1 тези условия са: *да е български гражданин, който няма друго гражданство, навършил е 21 години, не е поставен под запрещение и не изтърпява наказание лишаване от свобода*;
- второто изискване е, че „условието по чл. 65, ал. 1, изречение второ „*За народен представител може да бъде избран български гражданин, който има и друго гражданство, когато е живял последните осемнадесет месеца в страната*“ **не се прилага**. [13]

Веднага след обнародването на промените в *Конституцията* те бяха атакувани пред **Конституционния съд на Република България** от президента Румен Радев и опозиционните партии „Гергьовден“, БСП и „Има такъв народ“ с искане да бъдат обявени, като противоконституционни. В мотивите са изложени подробно *проблемните аспекти* на приетите промени – основни от които са: необходимостта от приемането на промените от Велико народно събрание, бързината на тяхното приемане, възможността със закон да се определят квалифицирани мнозинства за избора на ръководства на държавни органи, реда за назначаване на служебно правителство.

2. ТЕРИТОРИАЛНИ ОРГАНИ НА ИЗПЪЛНИТЕЛНАТА ВЛАСТ

Териториалните органи на изпълнителната власт се създават и функционират в съществуващите административно-териториални и териториални единици. Основните *структурни единици на територията* на Република България в съответствие с *Конституцията на Република България* са областите и общините. [14]

Органи на изпълнителната власт в областите са **областните управители**. Те се назначават от Министерския съвет и се подпомагат от областни администрации.

Органи на местното самоуправление в общините са **общинските съвети**, които се избират от населението на съответната община за срок от четири години по ред, определен със закон.

Органи на изпълнителната власт в общините са **кметовете**. Те се избират от населението или от общинския съвет за срок от четири години по ред, определен със закон.

Други административно-териториални единици са създадени в съответствие със Закона за административно-териториалното устройство на Република България. [15] Такива са:

- Административно-териториални единици – област и община;
- Съставни административно-териториални единици – район и кметство;
- Териториални единици – населено място и селищно образувание. [16]

В съответствие с приетия през 1998 г. в Република България Закон за администрацията [17] **областните управители** и **едноличните органи на местното самоуправление – кметове на общини, кметове на райони, кметове на кметства и кметските наместници** са териториални органи на изпълнителната власт.

В Република България се **избират 265 кметове на общини и 35 кметове на райони** – в Община Столична – 24, в Община Пловдив – 6 и в Община Варна – 5, **кметове на кметства – 3159 и кметски наместници – 841**. [18]

Независимо, че в Конституцията на Република България териториалните органи на изпълнителната власт са регламентирани заедно в нейната Глава седма с наименование „Местна власт и местна администрация“ тяхното конституиране, като нива на управление, процедури и изисквания към номинирането им, е различно. По този начин в държавата се изграждат три нива на управление:

– първо ниво на управление – централните органи **Министерски съвет и министри**;

– второ ниво на управление – териториалните органи **областни управители**, които централизирано се управляват от министър-председателя;

– трето ниво на управление – териториалните органи за местно самоуправление **общински съвети и кметове на общини**, които са децентрализирани.

През изследвания 32-годишен период са приети от българските правителства множество стратегии за децентрализация в местното самоуправление. Такива са: Стратегия за децентрализация 2006-2009, Актуализирана Стратегия за децентрализацията 2006-2015, Стратегия за децентрализация 2016 – 2025.

Анализът на посочените стратегически документи показва, че в нито един от тях няма заложен стратегически цели, свързани с усъвършенстване на процедурите за конституиране на териториалните органи на изпълнителната власт, както и по отношение на изискванията за тяхното номиниране. Целите са за оптимизиране на „второто ниво на управление“, за „броя на де-

концентрираните структури“, за „броя на общините“ и за „прехвърлянето на публични услуги от централните към териториалните администрации“ в Република България, но голяма част от тези стратегически цели не са достигнати, а дискусиите продължават.[19]

Анализът на приетите нормативни актове през изследвания период за избора на териториални органи на изпълнителната власт показва, че политиките за усъвършенстване на подсистемата от тези органи, които са част от системата на органите на изпълнителната власт в Република България, са реализирани основно чрез промяна на регламенти в законодателството.

Областни управители – те са *органи на второто ниво на управление* и са *еднолични териториални органи на изпълнителната власт* в областта. Те осъществяват в нея държавното управление, и осигуряват съответствие между националните и местните интереси при провеждане на *регионалната политика*. [20] Фигурата на областния управител възниква по системата на *назначението*, и то безсрочно.

Всеки от **28-те областни управители** се определя с решение на Министерския съвет и е пряко подчинен на министър-председателя. Те са *органи с обща компетентност*, въпреки че компетентността им е определена от тяхната роля да осъществяват децентрация на държавната власт с цел постигане на ефективна *регионална политика*. Те издават *заповеди* в границите на предоставените им правомощия. Те създават на свое пряко подчинение *политически кабинет*, който включва *заместник областните управители* и *служителя за връзка с обществеността*. *Заместник областните управители* се назначават от министър-председателя.

Основните политики за повишаване изискванията към номинираните за назначаване, като **областни управители** и *заместник областни управители*, се реализират през 2016 г. с допълнение на ал. 5 и ал. 6 в чл. 19 на *Закона за администрацията*. Съгласно тях областните управители и заместник областните управители трябва да имат висше образование с минимална образователно-квалификационна степен „магистър“, като за такива могат да бъдат назначавани лица – български граждани, с доказан професионален опит в съответната област и които не са осъждани за умишлено престъпление от общ характер, освен ако са реабилитирани. Тези регламенти съществено повишават очакванията на гражданите към номинираните за назначаване **областни управители** и *заместник областни управители* да бъдат професионално компетентни и да притежават необходимите знания, умения и опитност, за да осъществяват ефективно административно управление в областта.

Общински съветници и кметове – те са *органи на третото ниво на*

управление и са териториалните органи за местно самоуправление.

Общинските съвети са *колективни органи* на местното самоуправление и се избират от жителите на *общината* при условия и по ред, определени от закона. Те одобряват *структурата* на *общинската администрация* по предложение на **кмета на общината**. **Общинският съвет** приема *Правилник за организацията и дейността на общинския съвет*, избира състава на неговите *комисии* и определя процедурите по взаимодействието му с *общинската администрация*.

Кметовете на общини, кметовете на райони, кметовете на кметства и кметските наместници са *органи с обща компетентност*, каквато имат и **областните управители**, но те упражняват своите *правомощия* на територията на съответната *община, район или кметство*. Те функционират в две качества: *като органи на местно самоуправление в общината, района или кметството*, и *като административни органи*. Като *органи на изпълнителната власт* те притежават *специална компетентност*, а във второто си качество са *недържавни органи*.^[21] Така **кметовете** се явяват *изпълнителни органи* не само с *властнически правомощия*, произтичащи от местното самоуправление, но и с *държавновластнически правомощия*.

Основните *политики* за повишаване изискванията към номинираните за избиране, като **общински съветници и кметове**, се реализират чрез усъвършенстване на *изборното законодателство* след приемането на *Конституцията на Република България* през 1991 г.

Със *Закон за избиране на народни представители, общински съветници и кметове*^[22] през 1991 г. се определя редът и условията за тяхното избиране, както и редът за прекратяване на правомощията им. Право да бъдат избирани за **съветници в общинските съвети** и за **кметове** имат всички граждани на Република България, които са навършили 18 години, не са поставени под запрещение, не изтърпяват наказание „лишаване от свобода“ и са адресно регистрирани на територията на общината, съответно на населеното място, най-малко 2 месеца преди изборния ден.

Изборът на **съветници в общинските съвети** се произвежда по *пропорционалния принцип* с изборни листи на партии, независими кандидати, коалиции от партии и коалиции от партии с независими кандидати в общините, всяка от които представлява *многомандатен избирателен район*. Независимите кандидати трябва да представят **500 подписа на избиратели от съответния избирателен район**, а за населени места под 1500 избиратели – една трета от техния брой.

Кметовете на общините се избират пряко от избирателите на община-

та. **Кметовете в населените места** се избират пряко от избирателите на съответното населено място.

През 1995 г. е приет нов *Закон за местните избори*. [23] С него се определят условията и редът за избиране на **общински съветници, кметове на общини, кметове на райони и кметове на кметства**. Няма промяна в условията им за избор. Кандидатите за **общински съветници** и за **кмет** се посочват и предлагат за регистриране от централните ръководства на политическите партии и коалиции, които отговарят на изискванията на *Закона за политическите партии* [24] и са регистрирани пред Централната избирателна комисия за местни избори и пред общинската избирателна комисия, че ще участват в изборите. Не могат да бъдат посочвани и регистрирани като кандидати за съветници и кмет от името на политически партии и коалиции офицери, сержанти и старшини от Министерството на отбраната/МО/, служители в дипломатическата служба, държавни служители от Министерството на вътрешните работи/МВР/, съдии, прокурори и следователи. Тези граждани могат да участват в изборите като независими кандидати.

След приемането на Република България за пълноправен член на Европейския съюз през 2007 г. условията за избиране на **общински съветници и кметове** се изменят и допълват в *закона*. Право да бъдат избирани имат:

- *българските граждани*, които нямат друго гражданство в държава извън Европейския съюз, навършили са 18 години към изборния ден включително, не са поставени под запрещение, не изтърпяват наказание лишаване от свобода и са живели преди датата на насрочване на изборите в съответната община;

- *всеки гражданин на държава членка на Европейския съюз*, който не е български гражданин, няма гражданство в държава извън Европейския съюз, навършил е 18 години към изборния ден включително, не е поставен под запрещение, не изтърпява наказание лишаване от свобода, има статут на продължително или постоянно пребиваващ в Република България, живял е преди датата на насрочване на изборите в съответната община, не е лишен от правото да бъде избран в държавата членка, на която е гражданин, и с писмена декларация е заявил желанието си да бъде избран.

Изборите за **общински съветници** се произвеждат по пропорционалната система, а за **кметове** се произвеждат по мажоритарната система.

От 2011 г. изборното законодателство в Република България се кодифицира, като изборите на **общински съветници и кметове** се регламентират с *Изборен кодекс* [25]. Няма промяна в общите условия за техния избор. Завишават се само изискванията за уседналост, а именно да са живели най-малко

през последните 6 месеца в съответното населено място.

Изборният кодекс регламентира в чл.41б **необходимия брой избиратели, които подкрепят независим кандидат според броя на жителите на населението.**

Изборите за **общински съветници** се произвеждат по пропорционална изборна система с кандидатски листи на регистрирани в многомандатни изборни райони партии и коалиции от партии и независими кандидати.

Изборите за **кметове** се произвеждат по мажоритарната изборна система с кандидатски листи на регистрирани в едномандатни изборни райони партии и коалиции от партии и независими кандидати. В разпределението на мандатите участват партиите, коалициите от партии и независимите кандидати, получили действителни гласове не по-малко от общинската изборителна квота.

През 2014 г. е приет нов *Изборен кодекс*.^[26] В съответствие с неговите регламенти изборите за **общински съветници** се произвеждат по пропорционална изборна система с регистрирани в многомандатни изборни райони кандидатски листи на партии и коалиции и инициативни комитети, като условията към кандидатите не са променени. При гласуване за кандидатска листа на партия или коалиция избирателят може да отбележи едно предпочитание (преференция) за кандидат в кандидатската листа за **общински съветници**, като по този начин изрази своето предпочитание (преференция) относно реда на подреждане на кандидатите от кандидатската листа, за която гласува. Няма промяна в разпределението на мандатите да участват партиите, коалициите и независимите кандидати, получили действителни гласове не по-малко от общинската изборителна квота.

Изборите за **кметове** се произвеждат по мажоритарна изборна система с регистрирани в едномандатни изборни райони кандидатски листи на партии и коалиции и инициативни комитети.

3. ДРУГИ ОРГАНИ НА ИЗПЪЛНИТЕЛНАТА ВЛАСТ

Председатели на държавните агенции – те се определят с решение на Министерския съвет или се избират от Народното събрание. В дейността си се подпомагат от заместник-председатели, чийто брой се определя със закона или постановлението за създаването на държавната агенция. С допълнения за Закона за администрацията през 2016 г. се регламентира, че „председателите и заместник-председателите трябва да имат висше образование с минимална образователно-квалификационна степен „магистър“. Председателите на **9-те държавни агенции** в Република България са *органи по назначаване-*

то на държавните служители в агенциите. Те създават на свое пряко подчинение *политически кабинет*.

Държавни комисии – те са *колегиални органи* към Министерския съвет или към министър за осъществяване на контролни, регистрационни и разрешителни функции по прилагането на *закон* или *постановление* на Министерския съвет. С *постановлението* за създаване на държавна комисия Министерският съвет определя начина на функциониране и необходимата административна организация за осъществяване на дейността ѝ. *Председателите* и *членовете* на държавните комисии се определят с *решение* на Министерския съвет. С допълнения за Закона за администрацията през 2016 г. се регламентира, че „членовете на държавните комисии трябва да имат висше образование с минимална образователно-квалификационна степен „магистър“. *Председателите на 5-те държавни комисии* в Република България ръководят дейността им и ги представляват. Те са *органи по назначаването* на държавните служители в администрацията на комисиите.

Изпълнителни директори на изпълнителните агенции – те се определят от министъра, към който е създадена изпълнителната агенция, съгласувано с министър-председателя. С допълнения за Закона за администрацията през 2016 г. се регламентира, че „изпълнителните директори трябва да имат висше образование с минимална образователно-квалификационна степен „магистър“. С тях се сключва *договор*, който се изменя и прекратява от съответния министър. **32-та изпълнителни директори на изпълнителни агенции** са *органи по назначаването* на държавните служители в агенциите.

Като *органи на изпълнителната власт* законодателно са установени и:

- **ръководителите на държавни институции, създадени с нормативен акт, които имат функции във връзка с осъществяването на изпълнителната власт** – такива са **71 ръководители** на главни дирекции, дирекции, институти, центрове, агенции, комисии, надзорни съвети, съвети, фондове и др.;
- **ръководни органи на административни структури, отчитащи дейността си пред Нардното събрание** – такива са **17 ръководители** на държавни комисии, комисии, надзорни съвети, съвети, управители, подуправители, председатели.
- **ръководните органи на специализираните териториални администрации, създадени като юридически лица с нормативен акт** – такива са **144 директори** на дирекции, природни паркове, станции, инспекции и други структури.[27]

Конкретните изисквания за назначаване на тези ръководни органи на изпълнителната власт са регламентирани в актовете за създаването и функционирането на институциите. Основните изисквания са за притежаване на съответна образователно-калфикационна степен, професионален опит, професионален стаж, мандат на заемане на длъжността.

В периода от 2021 г. до 2023 г. неправителствената организация **Български институт за правни инициативи/БИПИ/** реализира *проект „Граждански мониторинг на публичните назначения – стратегически инструмент на добро управление“*. Резултати от реализирането на проекта са публикуваните анализи: „Висшите публични назначения в изпълнителната власт. Анализ на нормативната рамка и институционалната практика при назначаването на ръководители на структури в публичната администрация“(2022) и „Из коридорите на властта. Как се назначават ръководителите на териториалните структури в страната?“(2023).[28]

Резултатите от тези анализи ракриват множество от съществуващите проблеми, свързани с изискванията към номирините за избор и назначаване на ръководни органи в изпълнителната власт, както и при прилагането на законоустановените процедури за това в практиката на българската публична администрация.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Вследствие на извършени анализи на научни разработки, стратегически документи и нормативни актове за изграждането и функционирането на системата на органите на изпълнителната власт в Република България могат да се направят следните обобщени изводи:

- политическите идеи за усъвършенстване на системата на органите на изпълнителната власт на Република България и реализираните политики на българските правителства за прилагането им в периода от 1991 г. до 2023 г. се реализират единствено чрез *промени на законодателството*:
 - за колективния орган на централната изпълнителна власт **Министерски съвет** реформите се реализират през 2023 г. с изменение и допълнение на *Конституцията на Република България*;
 - за териториалните органи на изпълнителната власт реформите се реализират през 1995 г., 2007 г., 2011 г. и 2014 г. с изменение и допълнение на *изборното законодателство*;
 - за други органи на изпълнителната власт реформите се реализират през 2016 г. с допълнение на *Закона за администрацията* и с

изменения и допълнения на *нормативни актове за създаването и функционирането на институциите, които ръководят;*

- проблемите, които се констатира в изследвания период, са вследствие на регламентирани и законоустановени процедури за т.нар. „политически избори“ и „политически назначения“ на органи на изпълнителната власт, които не са с фокус върху изисквания за притежаването на съответна експертност в публичната сфера на управление от номинираните, необходима образователно-калфикационна степен, която трябва да притежавадат, техния професионален опит, професионален стаж и мандатността за заемането на длъжността.

Посочените **обобщени изводи** не потвърждават **тезата**, че „като цяло политическите идеи за реформи в системата на органите на изпълнителната власт, които са осъществени в предприсъединителния период за пълноправно членство на Република България/от 1995 г. до 2007 г./ в Европейския съюз, се прилагат и в съвременни условия.“ Такива реформи са реализирани перманентно чрез изменение и допълнение на законодателството. Като проблем се констатира, че политическите идеи за тези реформи са осъществени, без да са формулирани като стратегически цели в стратегически документи, които да са представени за широко обсъждане в обществото.

Перспективите за усъвършенстването на системата от органите на изпълнителната власт в Република България са то да се осъществява чрез нови политики, заложи като стратегически цели в стратегически документи, които да са получили висока степен на одобрение в обществото и едва след това да се пристъпва към законодателни промени, за да не се атакуват пред **Конституционния съд**.

ЛИТЕРАТУРА

1. Цит. Ангелов, Ав, Г. Костадинов, Ив. Дерменджиев (1968) Административно право на НБР. Обща част. София, Издателство: СУ „Кл.Охридски“, с.100 и Костадино, Г., Ив. Дерменджиев(1975) Административно право на НРБ. София, Издателство СУ „Кл.Охридски“, с.41
2. Цит. Дерменджиев, Ив, К. Костов, Д. Хрусанов (1996) Административно право на Република България. Обща част.София, Издателство: Тилиа, с.98 и с.103
3. Цит. Димитров, Д. (1995) Административно право. Обща част. София, Издателство за правна литература: Сиби, с.40 и с.43

4. Цит. Къндева, Ем. (1998) Публична администрация. София, Издателска къща Сиела, с.85
5. Цит. Димитров, Д. (2006) Основи на публичното право. София, Издателска къща: Сиела, с.46
6. Вж. Андрейчин, Л. и колектив (1994) Български тълковен речник. София, Издателство: Наука и изкуство, с.886
7. Вж. Арабаджийски, Н. (2014) Държавно и публично управление. София, Издателство: Нов български университет, с.60
8. Бел.авт. По-подробно за осъществяването на *административния контрол* вж. Балабанова, Хр. (2004) Административен контрол. Варна, Издателство: ВСУ „Черноризец Храбър“
9. Конституция на Република България, обн.ДВ.бр.56/1991 г., с посл. изм. и доп. ДВ.бр.106/2023 г. – отменен чл.99
10. Конституция на Република България, обн.ДВ.бр.56/1991 г., с посл. изм. и доп. ДВ.бр.106/2023 г. – чл.99
11. Закон за администрацията, обн.ДВ.бр.130/1998 г., с посл. изм. и доп. – чл.19, ал.5
12. Пак там. – чл.19, ал.6
13. Конституция на Република България, обн.ДВ.бр.56/1991 г., с посл. изм. и доп. ДВ.бр.106/2023 г. – чл.110
14. Пак там. – чл.135
15. Закон за административно-териториалното устройство на Република България, обн.ДВ.бр.63/1995 г., с посл. изм. и доп.ДВ.бр.102/2023 г. – чл.2 и чл.3
16. Бел.авт. По-подробно за *видовете* административно-териториални и териториални единици вж. Ботев, Й. (2012) Административно-териториално устройство на Република България. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, с.64-76
17. Закон за администрацията, обн.ДВ.бр.130/1998 г., с посл. изм. и доп. ДВ.бр.88/2023 г. – чл.19, ал.3
18. Бел.авт. Данните са към 30.12.2023 г. и са публикувани в Интернет в „Интегрирана информационна система на държавната администрация – Административен регистър“
19. Вж. Арабаджийски, Н. (2023) Неслучилата се децентрализация в местното самоуправление в Република България, Сборник с научни доклади от VI Международна научно-практическа конференция «Социокултурните кодове на съвременното развитие», 17-19 март гр. Пловдив, Издателство: АСКОНИ-ИЗДАТ, София, с.77-96
20. Вж. Закон за администрацията, обн., ДВ, бр.,130/1998 г., с посл. изм. и доп. ДВ.бр.88/2023 г. – чл. 29, ал. 1

21. Вж. Балабанова, Хр. Администрация на изпълнителната власт в законодателството на Република България. С., 2000 г., с. 42
22. Закон за избиране на народни представители, общински съветници и кметове, обн., ДВ, бр. 69/1991 г. – отменен
23. Закон за местните избори, обн.ДВ.бр.66/1995 г. – отменен
24. Закон за политическите партии, обн.ДВ.бр.29/1990 г. – отменен
25. Изборен кодекс, обн.ДВ.бр.9/2011 г. – отменен
26. Изборен кодекс, обн.ДВ.бр.19/2014 г., с посл. изм. и доп. ДВ.бр.104/2023 г.
27. Бел.авт. Данните са към 30.12.2023 г. и са публикувани в Интернет в „Интегрирана информационна система на държавната администрация – Административен регистър“
28. Бел.авт. Анализите са публикувани в Интернет: Анализи – AppointmentsBG-Платформа за гражданско наблюдение на публичните назначения в Република България (appointmentsboard.bg)

ПРЕДСТАВЯНЕ НА АВТОРА:

Проф. д-р Николай Арабаджийски е ръководител на секция „Публична администрация“ към департамент „Администрация и управление“ на НБУ от 2017 г. Основните му научни и практико-приложни приноси са в областта на публичното управление и публичната администрация. Допълнителни изследователски интереси има в областта на националната сигурност. Автор е на множество научни публикации и чете академични курсове в тези области. Член е на редакционния съвет на Годишника на департамент „Администрация и управление“ на НБУ.

ЧАСТИЧНА ОЦЕНКА НА ЖИЗНЕНИЯ ЦИКЪЛ КАТО ИНСТРУМЕНТ ЗА УСТОЙЧИВО УПРАВЛЕНИЕ В АГРОБИЗНЕСА

Гл. ас. д-р Екатерина Цветанова-Георгиева

проф. д-р Димитър Николов

Нов български университет

Резюме. Частичната оценка на жизнения цикъл е важен инструмент за устойчиво управление, оценявайки ефекта от използваните ресурси в производствения процес върху околната среда. Настоящата разработка цели реализацията на систематичен анализ, който да позволи открояването на определени тенденции в конструирането и употребата на този анализ. Поставен е фокус върху оценката на ефекти върху парниковите газове от дейността на фермерите. Изведени са резултати, които да послужат за последваща разработка на частичната оценка на жизнения цикъл за българските фермери.

Ключови думи: частичната оценка на жизнения цикъл, парникови емисии, въглеродни емисии

PARTIAL LIFE CYCLE ANALYSIS AS A TOOL FOR SUSTAINABLE AGRICULTURE MANAGEMENT

Assist. Prof. Ekatherina Tzvetanova-Georgieva, PhD

Prof. Dimitre Nikolov, PhD

New Bulgarian University

Abstract. Partial life cycle analysis is a crucial tool for sustainable management as it could evaluate the effect of the input resources in production on the environment. The study aims to make a systematic review. It will draw trends in the model usage and construction. It derives conclusions that will be valuable for partial life cycle model construction for Bulgarian farms.

Keywords: partial life cycle analysis, GHG, carbon emissions

ВЪВЕДЕНИЕ

През последните две десетилетия компании, правителства и глобални организации насочиха вниманието на обществата към изследването на въздействието на различни продукти и услуги върху околната среда. Това е особено важно за първичните отрасли като селското стопанство, където следва да се посрещнат предизвикателства, като ограничение на земни и водни ресурси, намаляващо биоразнообразие и плодородие на почвата [1].

Анализът на жизнения цикъл е един от често използваните инструменти за оценка на ефекта върху околната среда, използвайки последователните и взаимосвързани етапи на дадена продуктова система, от придобиване на суровини или генериране на природни ресурси, през производство и използването им до окончателно изхвърляне.

Рамката на анализа на жизнения цикъл е описана в ISO 14040:2006 Environmental management — Life cycle assessment — Principles and framework. Частичната оценка на жизнения цикъл представлява оценка на въздействието на процеса по създаване на продукт или услуга върху една или две избрани категории.

Целта на настоящата разработка е да се направи систематичен анализ на публикациите, представящи концептуални модели за оценка на практики, прилагани в земеделието и насочени към здравето на почвата. Тези оценки следва да са направени с помощта на анализа на жизнения цикъл.

МЕТОДИКА ЗА РЕАЛИЗАЦИЯ НА АНАЛИЗА

Настоящият анализ е базиран на търсене в базата данни на Springer.

Търсенето обхваща период до март 2023 г. Използваните ключови думи за търсене са: life cycle analysis, soil health practices, soil health, greenhouse gas, carbon dioxide, methane, nitrogen oxide.

Критериите за включване в анализа са: публикацията да е на английски език; да е насочена към прилагането на практики за подобряване на почвеното здраве; да се оценява ефектът от дейността и въздействието ѝ върху парниковите газове.

За да се изготви систематичният преглед е използван Preferred Reporting Items for Systematic Reviews and Meta Analysis (PRISMA).

ЕМПИРИЧНИ РЕЗУЛТАТИ

Анализът започва от 316 статии, които обхващат периода от 1968 до 2024 г. Едва пет от тези статии отговарят на посочените критерии за избор

[3–8].

Главно анализите са насочени към ферми, които произвеждат млечни продукти. При тези ферми се оценява както ефектът от това с каква храна се хранят животните, така и от биологичните отпадъци, които оставят самите животни. Срещат се анализи във ферми, отглеждащи трайни насаждения като ябълки. Там фокусът е насочен и към ефекта, който третираните с химикали плодове оказват върху здравето на човека.

От методологична гледна точка авторите рядко използват готов софтуер, а когато се използва – най-често е SimaPro. Обикновено авторите прилагат вторични данни за реализация на оценките. Най-често измерваният показател за оценка на ефекта от парниковите газове е този, на въглеродния диоксид.

Резултатите показват, че такива анализи са комплексни за изпълнение, но могат да доведат до съществено намаляване на парниковите газове, което да осигури устойчива околна среда. Нещо повече, такъв тип анализи позволяват оценката на ефектите върху хората от употребата на различни химикали в производството на храни [9].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Частична оценка на жизнения цикъл е важен инструмент за устойчиво управление в агробизнеса. Тя дава възможност да се направи оптимален избор на суровини, които да се вложат в процеса на отглеждане, като същевременно се осигури устойчивост на средата.

Проведеният систематичен анализ показва съществени ползи от прилагането на оценка на жизнения цикъл.

Изграждането на методологията на този анализ е сложен процес, който изисква внимание към детайла, за да може да се изгради сигурен инструмент за вземане на решение, който да осигурява дългосрочна устойчивост [10–13]. Съществено предизвикателство се явява реализацията на такава оценка на ниво държава, защото често подходът при конструирането ѝ е свързан със спецификите и нуждите на дадено стопанство.

Въпреки комплексната си природа, оценката на жизнения цикъл има потенциала да се превърне във важен инструмент за устойчиво управление в агробизнеса.

ЛИТЕРАТУРА

1. Russo V., Strever, A. and Ponstein, H. (2021). Exploring sustainability potentials in vineyards through LCA? Evidence from farming practices in South Africa. *The International Journal of Life Cycle Assessment*, 26, pp. 1374–1390 <https://doi.org/10.1007/s11367-021-01911-3>
2. ISO 14040:2006 Environmental management — Life cycle assessment — Principles and framework
3. A. Singaravadelan, Sachin, P.B., S Harikumar, Vijayakumar, P., Vindhya, M.V., F M Beegum Farhana, Rameesa, K.K. and Mathew, J. (2023). Life cycle assessment of greenhouse gas emission from the dairy production system — review. *Tropical Animal Health and Production*, 55(5). doi:<https://doi.org/10.1007/s11250-023-03748-4>.
4. Suchada Ukaew, Weerawun Weerachaipichasgul, Noppawan Motong, Pamornrat Chantam and Wattanachai Yaowarat (2023). Implication of soil carbon changes on the greenhouse gas emissions of pickled ginger: a case study of crop rotation cultivation in Northern Thailand. *Energy, Ecology and Environment*, 8(4), pp.370–387. doi:<https://doi.org/10.1007/s40974-023-00282-9>.
5. Ravani, M., Georgios Liantas, Alvanou, M.V., Evangelia Tampaki, Ioanna Chatzigeorgiou, Giantsis, I.A. and Ntinis, G.K. (2023). Life cycle analysis of semi-intensive and intensive sheep milk production. *The International Journal of Life Cycle Assessment*, 29(2), pp.218–239. doi:<https://doi.org/10.1007/s11367-023-02245-y>.
6. Cheng, J., Wang, Q. and Yu, J. (2023). Life cycle assessment of potential environmental burden and human capital loss caused by apple production system in China. *Environmental Science and Pollution Research*, 30(22), pp.62015–62031. doi:<https://doi.org/10.1007/s11356-023-26371-0>.
7. Batoukhteh, F. and Darzi-Naftchali, A. (2023). A global study on decoupling greenhouse gas emissions from agricultural development. *Environ Dev Sustain.* <https://doi.org/10.1007/s10668-023-04137-5>.
8. FaST Navigator (2022). Study for the development of a common framework for the quantitative advice of crop nutrient requirements and greenhouse gas emissions and removal assessment at farm level FaST-Navigator Final report FaST-Navigator Final report 2022 Directorate-General for Agriculture and Rural Development FaST-Navigator Final report. ISBN 978-92-76-44622-4 doi: 10.2762/57669.
9. Grazia Maria Cappucci, Neri, P., Anna Maria Ferrari and Fantke, P. (2024). Evaluating toxicity impacts of local chemical emissions in Life Cycle Assessment. *The International Journal of Life Cycle Assessment*. doi:<https://doi.org/10.1007/s11367-023-02262-x>.
10. Pogue, S.J., Bamber, N., Hugues Imbeault-Tétreault, Baudoin, A., McPherson, A., Kega, S., Tom, M., Kröbel, R., Ominski, K., Beauchemin, K.A., Grant, B. and McAllister, T.A. (2023). Regionalized life cycle inventory data collection and calculation for perennial

forage production in Canada: methodological best practices and limitations. *The International Journal of Life Cycle Assessment*. doi:<https://doi.org/10.1007/s11367-023-02199-1>.

11. Montemayor, E., Andrade, E.P., Bonmatí, A. and Antón, A. (2022). Critical analysis of life cycle inventory datasets for organic crop production systems. *The International Journal of Life Cycle Assessment*. doi:<https://doi.org/10.1007/s11367-022-02044-x>.
12. Mankong, P., Fantke, P., Phenrat, T., Mungkalsiri, J., Gheewala, S.H. and Prapasongsa, T. (2022). Characterizing country-specific human and ecosystem health impact and damage cost of agricultural pesticides: the case for Thailand. *The International Journal of Life Cycle Assessment*. doi:<https://doi.org/10.1007/s11367-022-02094-1>.
13. Katri Joensuu, Karoliina Rimhanen, Hannele Heusala, Saarinen, M., Kirsi Usva, Leinonen, I. and Taru Palosuo (2021). Challenges in using soil carbon modelling in LCA of agricultural products—the devil is in the detail. *The international journal of life cycle assessment*, 26(9), pp.1764–1778. doi:<https://doi.org/10.1007/s11367-021-01967-1>.

САЈБЕР БЕЗБЕДНОСТ И СОВРЕМЕНИОТ БИЗНИС: ЗАШТИТА ВО ДИГИТАЛНАТА ЕРА

Проф. д-р Маријан Стевановски

*Меѓународен Славјански Универзитет-Свети Николе и Битола
Институт за наука, уметност, култура и спорт
Самостоен научен истражувач*

Абстракт. Во денешните услови, кога технологијата просперира во секој аспект од современиот бизнис, сајбер безбедноста станува есенцијален дел од стратегиите на компаниите. Овој труд го истражува значењето на сајбер безбедноста и нејзиното влијание врз современиот бизнис истакнувајќи ги предизвиците и најдобрите практики за заштита во дигиталната ера.

Сајбер безбедноста вклучува комплексен сет на мерки и стратегии за заштита на информациите, системите и мрежите од потенцијални напади и злоупотреби. За бизнисот истакнатото има огромно значење од аспект на спречување на губење на податоци, прекини во работењето, кражба на информации, неовластени пристапи и се онаа што влегува во зоната на сајбер напади.

Напаѓачите стануваат понапредни и креативни во нивните техники, што значи дека компаниите мораат постојано да еволуираат во примена на своите безбедносни мерки. Често, злонамерните активности се предизвикани од човечкиот фактор, како недостаток на едукација и свесност во врска со сајбер безбедноста.

Со растот на законските рамки и регулативите, компаниите мораат да ги исполнуваат стандардите за заштита на податоците, информациите и личната приватност. Компаниите треба да го едуцираат својот персонал постојано бидејќи технологијата се менува со огромна брзина. Редовното тестирање на безбедноста, вклучувајќи го и социјалниот инжинеринг е клучно за идентификација на потенцијалните ризици. Интеграцијата на интелигентните системи за одбрана и безбедност вршат спречување или брзо откривање на потенцијалните напади.

Користењето на алатки за автоматизација овозможува брза реакција врз нападите и идентификација на сигурносните пропусти.

Во светот каде што бизнисот зависи од технологијата, сајбер безбедноста станува неопходност. Компаниите треба да ги прифатат предизвиците и предложат комплексни стратегии што вклучуваат обука, технологија и постојана внимателност кон сигурносните аспекти. Сајбер безбедноста не е само соодветен алат, туку интегриран и постојан процес што ги штити интересите на компаниите во современите деловни услови.

Клучни зборови: сајбер напади, безбедност, технологија, развој, сигурност, алатки за безбедност.

CYBER SECURITY AND MODERN BUSINESS: PROTECTION IN THE DIGITAL ERA

Prof. d-r Marijan Stevanovski PhD

International Slavic University-Sveti Nikole, Bitola

Institute of Science, Art, Culture and Sports

Independent scientific researcher

Abstract. In today's environment, when technology thrives in every aspect of modern business, cyber security is becoming an essential part of companies' strategies. This paper explores the importance of cyber security and its impact on modern business highlighting the challenges and best practices for protection in the digital age.

Cyber security includes a complex set of measures and strategies to protect information, systems and networks from potential attacks and abuses. For business, the highlight is of great importance in terms of preventing data loss, business interruptions, information theft, unauthorized access and everything that enters the zone of cyber attacks.

Attackers are becoming more advanced and creative in their techniques, which means that companies must constantly evolve in applying their security measures. Often, malicious activities are caused by the human factor, such as a lack of education and awareness regarding cyber security.

With the growth of legal frameworks and regulations, companies must meet standards for the protection of data, information and personal privacy. Companies need to educate their staff constantly because technology is changing at breakneck speed. Regular security testing, including social en-

gineering, is key to identifying potential risks. The integration of intelligent defense and security systems prevent or quickly detect potential attacks.

Using automation tools enables quick reaction to attacks and identification of security vulnerabilities.

In a world where business depends on technology, cyber security is becoming a necessity. Companies need to embrace the challenges and propose complex strategies that include training, technology and constant vigilance towards security aspects. Cyber security is not just an appropriate tool, but an integrated and continuous process that protects the interests of companies in modern business conditions.

Keywords: cyber attacks, security, technology, development, security, security tools.

ВОВЕД

Интернет безбедноста е од суштинско значење во денешниот свет, каде што онлајн активностите стануваат секојдневен дел од нашиот живот. Со многубројни предности што ги носи дигиталната ера, сепак, се зголемува и ризикот од малициозни активности, кражба на податоци, малвери¹ и други видови компјутерски напади.

Еден од основните аспекти на интернет-безбедноста е заштитата на податоците и информациите. Луѓето се изложени на различни опасности доколку не ги штитат своите лични и финансиски информации. Секојпат кога се користи интернет за плаќање, креирање на профили или споделување на лични податоци, тој процес треба да се работи со голема внимателност и потребно е користење на безбедни и комплексни лозинки.

Интернет-безбедноста се однесува и на заштитата на децата од потенцијално штетни влијанија на интернет. Родителите треба да бидат свесни за

¹ Кога се споменува „малвер софтвер“, се мисли на злонамерен софтвер (малициозен софтвер) или малвер (*malware*) – програми спротивни на безбедноста кои се наменети за нанесување штета на дигитални уреди, мрежи или податоци. Малверот може да биде различен вид софтвер, вклучувајќи вируси, тројанци, спајвер, рансомвери и др. Тие се развиваат со цел да избегнат детекција и да ги искористат слабостите во безбедноста на компјутерите или мрежите. За заштита од малвер, есенцијално се користат антивирусни програми и антimalверни алатки, се вршат редовни ажурирања на оперативниот систем и другите софтверски апликации, се избегнуваат потенцијално опасни веб-страници и е-пораки, и се внимава при преземањето и инсталирањето на програми од непознати извори.

контролните алатки и методи за филтрирање на содржината кон која пристапуваат нивните деца на интернет.

Важен аспект на интернет-безбедноста е и етиката на користење на интернет. Луѓето треба да го почитуваат приватниот живот на другите, да избегнуваат онлајн злоупотреби и да ги применуваат општите правила на однесување и комуникација во виртуелниот свет.

Интернет-безбедноста е важен аспект на современиот живот. Со цел да се заштити нашиот дигитален идентитет и приватност, треба да се биде свесен за потенцијалните ризици, да се применуваат безбедносните мерки и да се врши едукација на себеси и другите за правилната употреба на интернетот. Воедно, потребно е активно соработување на индивидуално и организациско ниво за подобрување на интернет-безбедноста во целост.

1. КОНЦЕПТИ НА ИНТЕРНЕТ-БЕЗБЕДНОСТА

Интернет-безбедноста се однесува на примената на мерки и практики за заштита на информациите, приватноста и безбедноста на корисниците на интернет. Еве неколку концепти и аспекти кои се однесуваат на интернет-безбедноста:

► **Шифрирање:**

- Шифрирањето е процес на трансформација на информациите во нечитлив или кодиран облик, што ги чини невозможни за читање и разбирање без соодветен клуч. Шифрирањето е важен аспект на интернет-безбедноста, особено при преносот на податоците преку интернет.

► **Автентификација и авторизација:**

- Автентификацијата се однесува на процесот на потврдување на идентитетот на корисникот, додека авторизацијата го определува дозволеният пристап до ресурсите или податоците. Заедно, овие процеси го обезбедуваат контролираниот и безбедниот пристап до информациите.

► **Двострана автентификација:**

- Двостраната автентификација (2FA) вклучува употреба на два различни методи за потврда на идентитетот, обично нешто што корисникот го знае (лозинката) и нешто што го поседува (на пример, токен или код од апликација).

► **Безбедност на мрежа:**

- Ова вклучува мерки за заштита на мрежата од неправилен пристап и напади. Заштитата со *firewall*, заштита на безжичните мрежи

и други техники кои претставуваат само дел од заштитата за која ќе зборуваме подоцна, а кои го обезбедуваат интегритетот и безбедноста на мрежата.

► **Безбедност на податоците и информациите:**

- ▷ Заштитата на податоците и информациите вклучува мерки за спречување на недозволен пристап, крајната заштита на податоците, и безбедно складирање на податоците. Се разбира, во овој систем на заштита се вклучуваат и безбедносни копии, како и управување со животниот циклус на податоците.

► **Социјалниот инженеринг:**

- ▷ Социјалниот инженеринг се однесува на психолошките и манипулативни техники кои напаѓачите ги користат за да добијат информации од луѓето. Социјалната свест и едукацијата се важни за спречување на вакви видови напади.

► **Малициозен софтвер:**

- ▷ Малициозниот софтвер вклучува вируси, тројанци, шпионски програми и рансомвери (*ransomware*)², како и друг вид софтвер кој има за цел да нанесе штета на компјутерскиот систем. Антивирусните програми и антимаљвер алатките помагаат во идентификацијата и отстранувањето на малициозни програми.

► **Правилно управување со лозинки:**

- ▷ Користењето силни и уникатни лозинки, редовна промена на лозинките, како и нивното безбедно снимање и управување се важни аспекти за безбедноста на информациите.

► **Безбедност на апликации:**

- ▷ Регулаторното ажурирање на апликациите и оперативниот систем е важно за отстранувањето или ублажувањето на сигурносните пропусти. Тестирањето на безбедноста на апликациите и користењето на само безбедни апликации се важни мерки кои имаат влијание врз безбедноста на компјутерскиот систем.

► **Едукација и свест:**

- ▷ Едукацијата и свеста за безбедноста се клучни елементи. Корисниците треба да бидат едуцирани за ризиците и да бидат свесни за стандардите и најдобрите практики за безбедноста на компјутерскиот систем.

² Рансомвер е тип малициозен софтвер кој шифрира податоци на целни компјутери и бара од жртвата да плати „откуп“ за да ги добие шифрираните податоци или за да добие клуч за декрипција.

Овие концепти претставуваат само еден дел од сите останати постапки за креирање на безбедност на компјутерскиот систем кои егзистираат и функционираат, а нив ги посочуваме како најзначајни доколку истите се користат интегрирано за создавање целосна и ефективна стратегија, со цел да се спроведе соодветна интернет-безбедност.

Сајбер криминал и хакирањето се два поима што често се користат за да се опишат активностите поврзани со компјутерската и информатичка средина, но тие се употребуваат во различна конотација и имаат различно значење.

1. Хакирање: Хакирањето претставува процес на влегување во компјутерската мрежа, систем или компјутерска апликација со цел добивање неовластен пристап или контрола. Иако постојат добри хакери, познати како „бели хакери,“ кои го тестираат системот за сигурност и ги идентификуваат можностите за подобрување на истиот, терминот често се користи во негативна конотација за опишување на луѓе кои претставуваат ризик за сигурноста со нивните активности, како што се: кражба на податоци, вируси и други форми на сајбер напади.

2. Сајбер криминал: Сајбер криминалот вклучува различни форми на криминални активности кои се извршуваат преку интернет или компјутерски системи. Во овие видови активности влегуваат: сајбер кражба, сајбер измама, сајбер напади, шпионажа и други видови криминал. Сајбер криминалците можат да бидат: лица, групи или дури и државни агенции што ги користат компјутерските и мрежните технологии за извршување на нивните злонамерни активности.

Главната разлика помеѓу двата термина се однесува на начинот на извршување на криминалните активности. Хакирањето може да биде дел од широк спектар на дејности, вклучувајќи го и позитивното „етичко хакирање“, додека сајбер криминалот е насочен кон намерното и незаконско користење на технологијата за постигнување на криминални цели.

Во светот на дигиталната безбедност, разбирањето на разликата помеѓу хакирањето и сајбер криминалот помага во развивањето на ефективни стратегии и мерки за заштита на информациите и компјутерските системи.

Хакирањето, во контекстот на информатичката безбедност, претставува процес каде што едно лице или група од лица, познати како хакери, се обидуваат да добијат неовластен пристап или контрола над компјутерскиот систем, мрежа или апликација. Оваа активност може да биде изведена со различни цели, вклучувајќи: кражба на податоци, идентитетска кражба, разни форми на шпионажа, или пак едноставно тестирање на безбедноста на системот.

Хакерите се класифицираат во три главни категории:

1. **Бели хакери (Ethical Hackers):** Овие хакери работат во рамките на законите и соодветно на етичките стандарди. Ним им е дадена задача да го тестираат безбедносниот систем на одредена организација и да ги идентификуваат можните слабости, со цел да се подобри безбедноста на системот.

2. **Сиви хакери (Grey Hat Hackers):** Овие хакери не работат исклучиво за добронамерни цели, но не и за нанесување на некои многу штетни последици. Тие можат да ги изведуваат хакерските активности без дозвола, но тоа може да биде со намера за идентификација на слабостите и предупредување на организацијата.

3. **Црни хакери (Black Hat Hackers):** Овие хакери ги насочуваат своите активности кон извршување криминални акции. Тие се занимаваат со кражба на лични податоци, финансиска измама, шпионажа и други злонамерни активности.

Хакирањето може да биде изведено преку различни методи и техники, вклучувајќи: социјален инженеринг, фишинг, инфилтрација на мрежата, експлоатирање на ранливост... Впрочем, овие активности ќе бидат подробно објаснети во следното поглавје. Активноста на методот на изведбата се менува и развива во склад со напредокот на технологијата и развојот на безбедносните мерки.

За заштита од хакирање, компаниите и поединците треба да ги имплементираат најновите безбедносни мерки, вклучувајќи: *firewall*, антивирусни програми, шифрирање на податоци и редовни ажурирања на софтверите. Освен техничките мерки, образованието и подигнувањето на свеста за сајбер безбедноста се клучни за заштита од потенцијални хакерски напади.

Нападите можат да бидат класифицирани како:

Внатрешен напад: Нападот врз мрежата или компјутерскиот систем од страна на некое лице со овластен системски пристап е познат како напад од внатре. Тоа генерално го вршат незадоволни или несреќни внатрешно вработени лица.

Мотивот на нападот од инсајдер може да биде одмазда или алчност. За инсајдерот е релативно лесно да изврши сајбер напад бидејќи добро ги знае политиките, процесите, ИТ-архитектурата и обезбедувањето на системот. Згора на тоа, напаѓачот има пристап до компјутерската мрежа. Затоа е релативно лесно за инсајдерскиот напаѓач да дојде до чувствителни информации кои подоцна може да ги злоупотреби, особено доколку истиот работи на работно место поврзано со пристап во компјутерскиот систем.

Инсајдерски напад може да се спречи со планирање и со инсталирање внатрешни системи за откривање на влегување во системот (IDS³) во организацијата.

Надворешен напад: Кога напаѓачот е или ангажиран од некој инсајдер, или надворешен ентитет, таа активност е позната како надворешен напад. Организацијата која е жртва на сајбер напад не само што се соочува со финансиски загуби, туку и со губење на угледот. Бидејќи напаѓачот е надвор од организацијата, самиот напад и влез во системот го руши безбедносниот систем, а со тоа и довербата која е стекната од клиентите. Мрежниот администратор редовно внимава на дневникот генериран од заштитни ѕидови коишто ги детектираат надворешните напади. Исто така, потребно е да се инсталираат системи за откривање на неовластено влегување во системот за да се внимава на надворешните напади.

Неструктурирани напади: Овие напади обично ги вршат аматери кои немаат некои специфични предефинирани мотиви да изведуваат сајбер напад. Вообичаено, овие аматери се обидуваат да тестираат алатка или алатки кои лесно се достапни преку интернет или локалната мрежа на компанијата.

Структурен напад: Овие типови на напади ги вршат висококвалификувани и искусни луѓе, при што мотивите на овие напади се јасно одредени од страна на извршителите. Тие имаат пристап до софистицирани алатки и технологии за да добијат пристап до други мрежи, без да бидат забележани од нивните системи за откривање на напади (IDS⁴). Покрај тоа, овие напаѓачи ја имаат потребната експертиза да ги развијат или модифицираат постоечките алатки за да ја задоволат нивната цел. Ваквите напади најчесто ги вршат професионални криминалци, државни институции врз други држави, политичари за да го нарушат имиџот на ривалската личност или терористи, конкурентски компании и други видови субјекти или поединци кои имаат такви намери на предизвикување штети во системот.

Сајбер криминалите во однос на финансиските влогови за изведување на напади се со ниски инвестиции и низок ризик, но по спроведувањето на

³ IDS (Intrusion Detection System) е систем за откривање на навлегување, што претставува софтверска или хардверска технологија која непрекинато ги следи мрежните или системските активности за да открие неправилности, потенцијални напади или непријателски дејства во компјутерските системи.

⁴ IDS претставува кратенка од Intrusion Detection System (систем за откривање на навлегување). Ова е технологија или систем кој непрекинато ги следи активностите во компјутерските мрежи или на компјутерски системи за да открие какви било неправилности, потенцијални напади или непријателски дејства.

активноста можат да остварат високи приноси, што зависи од видот на спроведената активност.

Овие структурни криминални дела кои се вршат обично се високо организирани. Постои совршена хиерархиска организациска поставеност како кај формалните организации, а доколку станува збор за поединци, тогаш и тие достигнуваат високо ниво на самоорганизираност.

Изведувачите обично се насочени кон големи финансиски организации, одбранбени и нуклеарни компании, но нивната присутност е евидентна и во: *трговијата со оружје, дрога, лица, органи, едноставно во сите криминални активности кои се високо профитабилни во денешните услови.*

Постојат повеќе причини за сајбер злосторства и тоа:

Пари: Луѓето се мотивирани да извршат сајбер криминал да заработат брзи и лесни пари.

Одмазда: Некои луѓе се обидуваат да се одмаздат на друго лице/организација/општество/ каста или религија со клеветење на угледот или нанесување економска или физичка загуба. Ова влегува во категоријата сајбер тероризам.

Забава: Аматер прави сајбер криминал за забава. Тие само сакаат да ја тестираат најновата алатка на која наишле.

Препознавање: Се смета дека е гордост ако некој ги хакира високо безбедните мрежи како одбранбените сајтови или мрежи.

Анонимност – Многупати анонимноста што ја обезбедува сајбер просторот го мотивира лицето да изврши сајбер криминал бидејќи доколку станува збор за стручно лице, најчесто останува анонимно, што сигурно дека нема да биде случај доколку такво дејствие се случи и реализира во реалниот свет.

Сајбер шпионажа: Понекогаш самата влада е вклучена во сајбер престап за да внимава на друго лице/мрежа/земја. Причината може да биде политички, економски или социјално мотивирана.

2. ВООБИЧАЕНИ НАЧИНИ ЗА СПРАВУВАЊЕ СО САЈБЕР НАПАДИ

Значајно е да се напомене фактот дека не е доволно да се користи само една или одбрани алатки по случаен избор со цел да се постигне целосна сајбер безбедност. Напротив, алатките треба да се користат по одреден редослед во пакет.

Како соодветни компоненти кои задолжително треба да се аплицираат се:

- Заклучување на телефоните или компјутерите;
- Користење на квалитетни лозинки;
- Двострана автентификација на налози;
- Енкрипција;
- Изработка на резервна копија на податоците и информациите;
- Користење антивирусен софтвер (најчесто кај компјутерите);
- Развој на безбедносна култура која овозможува свесност и опкружување во кое се користат мерките за заштита.

Во продолжение наведуваме неколку активности кои треба да се применуваат. Кон овие активности се поврзуваат и алатките кои се применуваат за реализација. Постојат многу алатки кои се бесплатни, односно влегуваат во делот на алатки со отворен код (*Open Source Code*) што значи дека во нивниот развој секојдневно учествува заедница на програмери која се наоѓа насекаде во светот. Овие алатки се исто толку добри колку и алатките кои се плаќаат.

ЈАВНИ И ПРИВАТНИ КЛУЧЕВИ

Доколку се користи енкрипција во процесот на испраќање на податоци, мора да се има познавања од клучеви кои се користат за енкрипција и декрипција. Овие клучеви можат да се појават во два облика: *јавни и приватни*.

Користењето на овие клучеви е задолжително кога се испраќаат заштитени мејлови затоа што без истите не е можно да се прочита или разбере содржината која е предмет на испраќање.

Како што кажува и самото име, јавните клучеви се јавно споделени додека приватниот клуч е клуч кој е познат само на сопственикот. Приватниот клуч не треба да биде споделен додека јавниот клуч може да се споделува според потребата. Секоја личност може да енкриптира порака со користење на јавниот клуч, но не може да ја декриптира за чија активност треба да располага со приватниот клуч.

За создавање на јавни и приватни клучеви обично се користат криптографски алатки и софтверски библиотеки кои обезбедуваат сигурни механизми за генерирање и управување со клучеви.

Даваме неколку алатки и софтверски библиотеки кои често се користат:

OpenSSL: *OpenSSL* е популарен отворен код софтверски пакет кој обезбедува криптографски функционалности и алатки. Може да се користи за генерирање на јавни и приватни клучеви, како и за различни криптографски операции.

Проектот е популарен и широко користен во индустријата за информатичка безбедност.

Еве некои од основните карактеристики и аспекти на OpenSSL:

- **Криптографска библиотека:** *OpenSSL* вклучува широк спектар на криптографски алгоритми и функции. Ова вклучува генерирање на јавни и приватни клучеви, енкрипција и декрипција, дигитално потпишување и верификација и други криптографски операции.
- **SSL/TLS протоколи:** *OpenSSL* поддржува различни верзии на *SSL* (*Secure Sockets Layer*) и *TLS* (*Transport Layer Security*) протоколите. Ова го прави корисно за имплементација на безбедна комуникација помеѓу сервери и клиенти.
- **Алатки за командна линија:** *OpenSSL* обезбедува неколку алатки кои можат да се користат преку командна линија. На пример, *openssl* командата се користи за генерирање на клучеви, креирање на сертификати, енкрипција и декрипција на податоци итн.
- Поддршка за различни платформи: *OpenSSL* е крос-платформски и може да се користи на различни оперативни системи, вклучувајќи *Linux*, *Windows*, *macOS* и други.
- **Отворен код:** Кодот на *OpenSSL* е достапен за преглед и модификација од страна на заедницата. Ова овозможува експертите за безбедност да го аудитаат кодот и да ги отстрануваат можните безбедносни ризици.

OpenSSL се користи во различни апликации и проекти, вклучувајќи веб-сервери (*Apache*, *Nginx*), електронска пошта сервери, *VPN*-апликации и многу други сценарија каде што е потребна криптографска безбедност и заштита на податоци.

GnuPG (GNU Privacy Guard): *GnuPG* е софтверска алатка која обезбедува имплементација на стандардите за *OpenPGP* (*Pretty Good Privacy*). Се користи за криптирање и декриптирање на податоци, како и за креирање на јавни и приватни клучеви.

OpenPGP е стандард за криптографска заштита на комуникација, вклучувајќи е-пошта и податочни датотеки. *GnuPG* е софтверски пакет што обезбедува функции за криптографска заштита, дигитално потпишување, енкрипција и декрипција на податоци.

Даваме неколку карактеристики на *GnuPG*:

- **Енкрипција и декрипција:** *GnuPG* овозможува енкрипција на податоците со користење на јавен и приватен клуч. Само оние кои располагаат со соодветниот приватен клуч можат да ги декриптираат енкриптираните податоци.
- **Дигитално потпишување и верификација:** Користејќи го приват-

ниот клуч, корисникот може да ги потпише податоците за да ги означат со својот дигитален потпис. Оние кои ја добијат датотекага можат да ја верификуваат со користење на јавниот клуч на потписникот.

- **Имплементација на OpenPGP стандардот:** *GnuPG* комплетно ги имплементира *OpenPGP* стандардите, вклучувајќи го *OpenPGP* форматот за клучеви и податоци.
- **Командната линија и интерфејс за корисници со графички упатства:** *GnuPG* може да се користи преку командната линија, но и има различни графички интерфејси кои го олеснуваат користењето, како што се *Kleopatra* и *Gpg4win*.
- **Отворен код:** Како дел од проектот *GNU*, *GnuPG* е отворен код и сите компоненти на софтверот се слободно достапни за преглед и модификација од страна на заедницата.

GnuPG се користи за сигурна комуникација, заштита на приватноста и остварување на безбедни трансакции преку интернет. Одличен е за корисници кои бараат сигурност и контрола над своите податоци.

***PuTTYgen*:** *PuTTYgen* е алатка за генерирање на јавни и приватни *SSH* клучеви кои се користат во *PuTTY*, клиентскиот софтвер за *SSH* (*Secure Shell*) кој е широко користен за пристап и управување со оддалечени сервери.

Во продолжение даваме неколку карактеристики на *PuTTYgen*:

- ***SSH клучеви*:** *SSH* користи јавни и приватни клучеви за криптирање и декриптирање на податоци и за автентикација на корисниците. *PuTTYgen* ги генерира овие клучеви, обезбедувајќи ја безбедносната основа за безбедна комуникација со *SSH*-сервер.
- **Графички кориснички интерфејс (GUI):** *PuTTYgen* има убав графички интерфејс, што олеснува корисникот максимално пријатно да го користи при генерирање на клучеви. Преку *GUI*, корисниците можат да генерираат нови клучеви, да вчитуваат постоечки, да ги конвертираат клучевите во различни формати и да ги заштитат со лозинка.
- **Поддршка за различни видови клучеви:** *PuTTYgen* поддржува различни типови на *SSH* клучеви, вклучувајќи: *RSA*, *DSA*, *ECDSA* и *Ed25519*.
- **Извоз и увоз на клучеви:** Со *PuTTYgen*, корисниците можат да ги извезуваат и увезуваат своите клучеви во различни формати, со што се олеснува споделувањето и користењето на клучевите на различни *SSH*-клиенти и сервери.
- **Конверзија на клучеви:** Алатката овозможува конверзија на клучевите помеѓу различните формати, што е корисно доколку се користат

ключеви генерирани со *PuTTYgen* во други SSH-клиенти или обратно.

- ***PuTTYgen* е дел од *PuTTY* алатките кои се слободно достапни за користење на *Windows* платформи.** Оваа алатка е корисна и сигурна за SSH комуникација и за воспоставување на безбедна врска со SSH сервери.

***Keytool (Java)*:** Ако работите во *Java* околина, *Keytool* е алатка за управување со клучеви. Се користи за генерирање на клучеви, креирање на клучеви и управување со клучеви во *Java KeyStore*.

***Microsoft Management Console (MMC)*:** За корисниците на *Windows*, MMC обезбедува интерфејс за креирање и управување со сертификати, вклучувајќи јавни и приватни клучеви.

Microsoft Management Console (MMC) е графички интерфејс алатка што служи за управување и конфигурирање на системските компоненти, сервиси и апликации во оперативните системи на Microsoft, како што се *Windows*.

MMC не е сам по себе апликација, туку е платформа за управување во која може да се интегрираат различни апликации и модули, познати како *snap-ins*. Овие *snap-ins* обезбедуваат функционалности за управување со различни аспекти на оперативниот систем, мрежните сервиси, безбедноста и други аспекти на компјутерските системи.

Некои од стандардните *snap-ins* кои се вклучени во MMC вклучуваат:

- ***Device Manager (уред за управување со уреди)*:** Служи за управување со хардверските уреди на компјутерот.
- ***Event Viewer (приказ на настани)*:** Служи за преглед и анализа на системските настани и грешки.
- ***Services (сервиси)*:** Служи за управување со *Windows*-сервисите што работат во позадина.
- ***Disk Management (управување со дискови)*:** Служи за управување со диск-партиции и хардверски дискови.
- ***Local Users and Groups (локални корисници и групи)*:** Служи за управување со корисниците и групите на локалниот компјутер.
- ***Group Policy Editor (изработувач на групни правила)*:** Служи за конфигурација на групните политики на системот.
- ***Computer Management (управување со компјутер)*:** Служи како агрегат за пристап до различни системски алатки.
- ***Security Configuration and Analysis (анализа и конфигурација на безбедност)*:** Служи за анализа и конфигурација на безбедносните параметри.

Корисниците можат да креираат свои сопствени конзоли во кои можат

да додаваат или отстрануваат *snap-ins* во согласност со нивните потреби. MMC обезбедува централизиран и унифициран интерфејс за управување со различни аспекти на оперативниот систем и мрежата во *Windows* опкружување.

Bouncy Castle: *Bouncy Castle* е *Java* библиотека за криптографија која обезбедува различни криптографски алгоритми и функционалности, вклучувајќи генерирање на клучеви.

Bouncy Castle е библиотека за криптографија напишана на *Java* и *C#*. Оваа библиотека обезбедува имплементација на различни алгоритми и протоколи во областа на криптографијата, вклучувајќи шифри, хеш-функции, алгоритми за потпишување, алгоритми за размена на клучеви и други.

Еве неколку карактеристики и области на криптографијата што ги поддржува *Bouncy Castle*:

- **Шифрирање и дешифрирање:** *Bouncy Castle* обезбедува имплементации за различни шифри, како *AES*, *DES*, и *Blowfish*, што може да се користат за шифрирање и дешифрирање на податоци.
- **Хеш-функции:** Вклучува имплементации на различни алгоритми за хеширање, како *SHA-256*, *SHA-3*, и *Whirlpool*.
- **Алгоритми за потпишување:** Поддржува алгоритми за генерирање и верификација на потписи, вклучувајќи *RSA* и *ECDSA*.
- **Алгоритми за размена на клучеви:** Овозможува безбедна размена на клучеви со имплементации на протоколи како *Diffie-Hellman*.
- **Алгоритми за генерирање на рандом броеви:** Генерирање на безбедни рандом броеви е важен аспект во криптографијата, и *Bouncy Castle* обезбедува соодветни механизми за ова.
- **Сертификати и креирање на SSL/TLS врски:** *Bouncy Castle* имплементира стандардни криптографски алгоритми за генерирање и менаџирање на сертификати, како и за поддршка на *SSL/TLS*-протоколите за безбедна комуникација преку интернет.
- **PKCS (Public Key Cryptography Standards) стандарди:** Ги поддржува стандардите за јавен клуч во областа на криптографијата.

Bouncy Castle е отворен изворен проект и е достапен за слободно користење во различни проекти. За *Java*, *Bouncy Castle* често се користи како алтернатива на вградената криптографска поддршка во *JDK*, особено поради дополнителните функционалности и алгоритми кои ги обезбедува.

Секогаш е важно да се следат најдобрите практики за безбедност при користењето на алатки за генерирање клучеви и да се чуваат приватните клучеви на безбедно место.

3. СОЦИЈАЛЕН ИНЖЕНЕРИНГ

Социјалниот инженеринг е техника на напаѓање што вклучува манипулација на човечко однесување со цел добивање на информации, пристап до системи или изведување на одредени дејства. Социјалниот инженеринг е вид компјутерски напад, каде што напаѓачот не користи технички напредни методи, туку се фокусира врз измама и манипулација на луѓето.

Неколку примери на социјален инженеринг вклучуваат:

- **Фишинг (Phishing):** Преку е-пошти, веб-страници или други комуникациски канали, напаѓачите се обидуваат да ги измамат луѓето со цел да добијат лични информации, како кориснички имиња и лозинки.
- **Креација на измислени сценарија (Pretexting):** Напаѓачите креираат измислени сценарија за да добијат информации или пристап до заштитените области. На пример, претставување како службеници за техничка поддршка и со тоа вршат класична измама.
- **Поставување на прашања со цел да се изврши крадење на идентитет (Quizzes with Identity Theft):** Напаѓачите можат да создадат анкети, квизови или игри кои луѓето ги пополнуваат, обично без да размислуваат за потенцијалните безбедносни ризици, а во исто време им предаваат лични информации.
- **Имитирање (Impersonation):** Напаѓачите можат да се претставуваат како авторитетни личности, колеги или други лица за да извлечат информации или добијат пристап до компјутерските системи.
- **Социјален инженеринг во живо (In-Person Social Engineering):** Физички пристап до локација или системи, преку социјална манипулација, како што е измама на вработени или добивање на пристап до заштитени објекти.

Оваа техника за напаѓање го искористува човечкиот фактор и социјалната динамика за постигнување на целите на напаѓачот. За да се спречи социјалниот инженеринг, многу значајни аспекти се: *образованието на корисниците, постојана едукација за обезбедување и користење на технички безбедносни мерки, најчесто како двофакторска автентификација.*

Социјалниот инженеринг претставува исто така облик на сајбер напад кој има за цел да добие пристап или информации преку манипулација на луѓето, не искористувајќи технички ресурси. Оваа постапка вклучува различни техники на манипулација.

За да се обезбеди соодветна заштита од овие напади, потребно е да се следат следните совети:

1. Едукација:

Да се обучат вработените и корисниците за техниките на социјален инженеринг. Да се подигне свесноста за потенцијалните опасности, како и начините за нивно препознавање.

2. Контрола на е-пошта и фишинг-напади:

Голема внимателност при манипулацијата и користењето на електронска пошта. Особено треба да се внимава на пораките кои пристигнуваат од непознати испраќачи.

3. Ажурирање на приватност и сигурност на социјалните мрежи:

Контрола на поставките за приватност на социјалните мрежи и спроведување на редовни ажурирања. Особено внимание при споделување на јавни информации.

4. Интернет сигурност:

Користење на безбедни принципи на интернет како што се: безбедни веб-страници, користење на виртуелни приватни мрежи (VPN) и избегнување на несигурни Wi-Fi мрежи.

5. Примена на апликации по принципот на најмали можни привилегии:

Дозвола само на потребни привилегии на вработените. Не треба да се дозволува пристап до осетливи информации на лица кои не треба да пристапуваат кон истите.

6. Проверка на идентитетот:

Верификација на идентитетот на лицата кои бараат информации преку телефон, е-пошта или други канали. Треба да се развие голема претпазливост за сензитивни барања.

7. Избегнување на јавни Wi-Fi мрежи:

Избегнување на користење на јавни Wi-Fi мрежи за осетливи активности, како што е на пример, пристапот до банкарските сметки и користење на истите.

8. Сигурносни процедури за важни комуникации:

Изработка на сигурносни процедури за важни комуникации, особено кога станува збор за пренос на финансиски или лични информации.

9. Мониторинг на социјалните мрежи:

Континуиран процес на мониторирање на социјалните мрежи за информации кои имаат големо значење. Споделувањето на информации за личниот живот може да се искористи, односно да се злоупотреби во социјален инженеринг.

10. Деловна политика за начин на управување со информации:

Имплементација на деловна политика за управување со информациите и комуникациите, вклучувајќи процедури за валидација и контрола на пристапот.

Со внимателност и едукација може значително да се намали ризикот од злоупотреба на социјалниот инженеринг. Потребно е големо внимание, особено кога постојат непознати комуникации или непознати барања за информации.

ЗАКЛУЧОК

Сајбер безбедноста е непрекинат процес на заштита на информации, компјутерски системи и мрежи од неправилно користење, неовластен пристап и сајбер напади. Во ера каде што информациите се секогаш поврзани и дигитализирани, сајбер безбедноста станува критичен фактор за успешното функционирање на организациите и заштита на личните податоци на корисниците.

Спроведувањето на ефективни мерки за сајбер безбедност вклучува обезбедување на соодветни технолошки системи, континуирано надгледување на безбедносните ризици, обука на персоналот и подигнување на свеста за сајбер безбедност. Иако не може да се гарантира апсолутна безбедност, примената на најдобрите практики и стандарди може значително да ја намали веројатноста за настан на кибер напади и компромитирање на податоците.

Сајбер безбедноста е многу значаен фактор за организациите и индивидуалците во дигиталната ера. Со посветена внимателност и инвестиции во технологијата, образование и свест за безбедност, може да се создаде посигурна онлајн средина за сите.

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

1. „Cybersecurity: Concepts, Techniques, and Practices“ by William Stallings.
2. „Cybersecurity: Principles, Practices, and Management“ by Uyless Black and John Gibson.
3. „Cybersecurity and Privacy: Technology and Policy“ by Patrick McDaniel and Niklas Valentin.
4. „Cybersecurity: Basics for End Users“ by Nina Sasani.
5. „Cybersecurity: Protecting Information in the Digital World“ by Andrej Babak.

ИМПЛЕМЕНТАЦИЈА НА КРІ (КЛУЧНИ ИНДИКАТОРИ ЗА УСПЕШНОСТ) ВО ДЕЛОВНОТО ПЛАНИРАЊЕ НА КОМПАНИЈА ОД УСЛУЖЕН СЕКТОР

Др. проф. Емануела Есмерова

Вонреден професор на Мит Универзитет Скопје

mail:emaesmerova@yahoo.com

Абстракт. Предмет на трудот е имплементација на крі (клучни индикатори за перформанси) во деловното планирање на компанија од услужен сектор. Целта на крі е зголемување на квалитетот на работењето кое се остварува со примената на неговите метрики за мерење на процесите во компанијата. Главен фокус на крі е мерење на перформансите за континуирано подобрување на деловното планирање за да се постигнат проектираните цели во планот. Во трудот е објаснето како се дефинира организациска структура и како функционира деловното планирање, односно кои се негови карактеристики и кои се основните елементи во деловното планирање.

Дефинираните се индикаторите кои се применуваат во деловното планирање, односно типовите на метрики кои се применуваат за мерење на прогресот на планирањето. Дефинирани се извештаите кои се применуваат за следење и контрола во услужна компанија. Опишаните се метриките кои ги содржат извештаите, нивното значење и цели.

Во студискиот пример е изработена стратегија за примена на KPI во компанија од услужен сектор. Во овој студиски пример е опишано како се применуваат клучните индикатори за успешност и нивните придобивки од истиот.

Клучни зборови: KPI, McKinsey 7 „S”, TQM, PDCA, деловно планирање и услужен сектор

IMPLEMENTATION OF KPI (KEY PERFORMANCE INDICATORS) IN THE BUSINESS PLANNING OF A SERVICE SECTOR COMPANY

Emanuela Esmerova, PhD

*Associate professor, MIT University, Republic of North Macedonia – Skopje
email:emaesmerova@yahoo.com*

Abstract. The subject of the master's thesis is the implementation of kpi (key performance indicators) in the business planning of a company from the service sector. The purpose of the kpi is to increase the quality of the operation, which is achieved by applying its metrics to measure the processes in the company. The main focus of kpi is performance measurement for continuous improvement of business planning to achieve the projected goals in the plan. The paper explains how an organizational structure is defined and how business planning works, what are its characteristics and what are the basic elements in business planning.

The indicators that are applied in business planning are defined, that is, the types of metrics that are applied to measure the progress of the planning. The reports used for monitoring and control in a service company are defined. Described are the metrics that comprise the reports, their meaning and goals. In the study example, a strategy for the application of KPI in a company from the service sector has been developed.

This case study describes how KPIs are applied and their benefits.

Keywords: KPI, McKinsey 7 „S”, TQM, PDCA, business planning and service sector

BOBEΔ

Организациската структура како систем, односно процес или функција ни дава податоци за тоа како се поделени вертикално и хоризонтално активностите во компанијата. На тој начин менаџерите имаат поголема контрола на сите нивоа во компанијата, бидејќи нивна цел е да постигнат поголема ефикасност и ефективност во компанијата. За да постигнат поголема ефикасност и ефективност, тие се потпираат на три столба: стабилност, претприемништво и менување на навиките. Менаџерите за да постигнат поголема ефи-

касност и ефективност треба да имаат некои квантитативни податоци добиени од мерења на перформансите во форма на извештаи. Преку тие извештаи менаџерите ќе носат одлуки и заклучоци дали се е во рамките на предвиденото и ќе може превентивно да реагираат таму каде што се јавуваат проблеми.

Деловното планирање е главна задача на секој менаџер за да ги оствари посакуваните цели и мисијата на компанијата. Менаџерот со креирање на стратегија ќе може да ги постигне посакуваните цели.¹ За да се постигнат успешни резултати менаџерите воведуваат индикатори во сите фази на планирањето за да постигнат поголема контрола на работењето на компанијата. Мерењето во петте основни фази во проектот дава навремена и јасна слика дали се оди по планот, а доколку не оди ќе може навремено да се реагира. На овој начин во сите фази од почеток до крај ќе може менаџерите да го следат прогресот на проектот и да ја зголемат ефикасноста и ефективноста.

1. МОДЕЛИ ВО ОРГАНИЗАЦИЈАТА ВО УСЛУЖНИОТ СЕКТОР

Постојат повеќе модели кои може да се применат за да се подобри организацијата во услужниот сектор и нејзиното работење. Менаџерот во компанијата треба да биде свесен кога и кој модел ќе го одбере за да го подобри работењето на организацијата.

Постојат повеќе модели кои може да се имплементираат во организацијата :

- McKinsey 7 „S“;
- TQM;
- PDCA.

1.1. McKinsey 7 „S“ модел

McKinsey 7 „S“ моделот содржи седум елементи на добро поставена организација во услужниот сектор. Овие седум елементи се:²

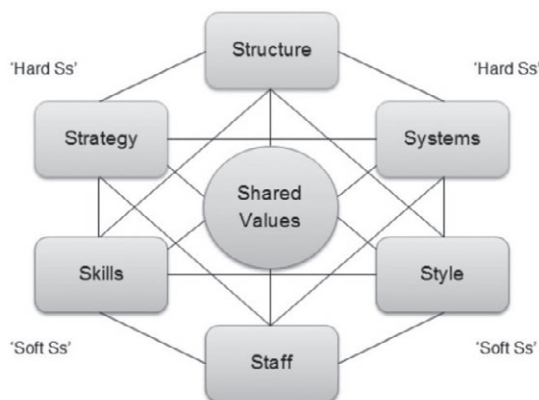
- Структурата во една организација претставува строга хиерархија со јасно поставени правила. Таа јасно им ги покажува на вработените своите работни места во организацијата.
- Системот во една организација претставува начинот на работење на компанијата. Тука спаѓаат: планирањето, известувањето, квалитетот,

¹ Проф. д-р Велкоски.В.: Теории за организацијата и организацијата и организациско-то однесување со ресурсите, Скопје, 2013, п. 177

² <https://strategicmanagementinsight.com/tools/mckinsey-7s-model-framework/>

анализата и друго. Сите тие мора да бидат во склад со генералната стратегија на компанијата.

- Заедничките вредности се различни во секоја компанија, односно секоја компанија си негува свои вредности. Постојат различни вредности во компаниите како: натпреварувачки вредности, вреднување врз основа на квалитетот на работењето, вреднување врз основа на отвореност и соработка и друго.
- Селекцијата на најдобрите и најуспешните вработени претставува императив за успешните компании. Добро избран, обучен кадар кој е поставен на соодветно место дава неколку пати подобри резултати од неселектиран вработен. Затоа е потребно да се селектираат вработените врз основа на нивните способности и правилно да се распоредат за да се постигнат подобри резултати во работењето на компанијата.
- Вештините на вработените се од голема важност, бидејќи сите вработени поседуваат различни вештини. Ако имаме вработен кој поседува повеќе вештини, тој ќе може да извршува задачи кои ги извршуваат повеќе вработени. На тој начин ќе се намали потребата од повеќе надворешни соработници и ќе се зголеми ефикасноста.
- Стилот е карактеристика која го има секоја компанија и таа преку него се разликува од другите компании. Стилот се однесува на начинот на комуникација во и надвор од компанијата, начинот на работење, однесување, облекување и друго.

Слика 1: McKinsey 7 „S” моделo

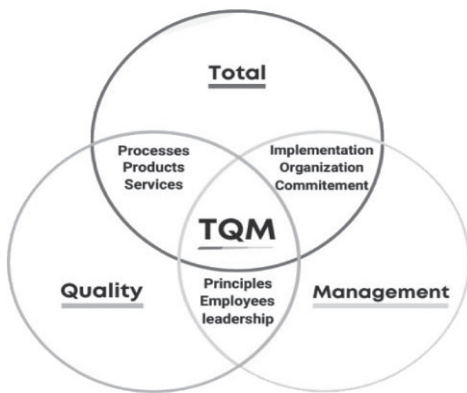
1.2. TQM модел

Акриномот TQM означува:³

T-Total. Во сите активности на сите организациски нивоа во компанијата треба да биде содржен квалитетот. Одговорни за добивање на квалитетен производ се сите учесници кои се вклучени во активностите за изработка на приоизводот. Под активности освен за целокупниот произведен процеси се мисли и на сите други активности како: истражување, развој, маркетинг, финансии, набавки и други, кои што индиректно се вклучени во добивањето на производот.

Q – Quality. Квалитетот може да се толкува различно, но Деминг смета дека квалитетот на производот може да биде дефиниран само од клиентот, односно од исполнувањето на неговите барања. Покрај Деминг и други филозофи како Крозби и Јуран сметаат дека производот треба да биде според желбите и барањата на клиентот а не како што смета претприемачот.

M – Managment. Управувањето со квалитетот е обврска на сите вработени кои се вклучени во процесите и производството на производот со цел да се задоволат барањата на клиентите.

Слика 2: Акрином на TQM⁴

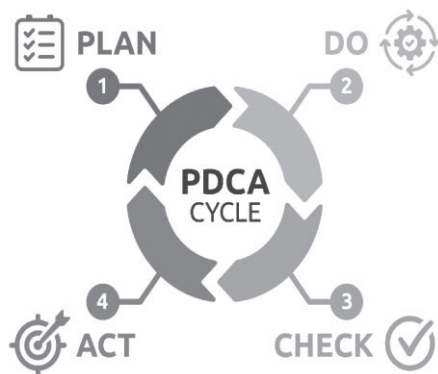
1.3. PDCA модел

PDCA моделот е најприменуван модел за подобрување на работењето во организацијата.⁵

³ <http://www.pretpriemac.com/tqm-total-quality-management/>

⁴ <https://safetyculture.com/topics/total-quality-management/>

⁵ <http://www.expertprogrammanagement.com/2010/10/the-plan-do-check-act-cycle-the-deming-cycle>

Слика 3: PDCA модел⁶

Планирање

Во оваа фаза најпрво ги планираме процесите и целите за да го подобриме квалитетот на производот.

Направи

За да го подобриме квалитетот треба да се имплементираат нови процедури и процеси со кои ќе го подобриме квалитетот на производот.

Контролирај

Се вршење контрола на процесот ќе можеме навремено да ги откриеме грешките во процесот.

Дејствувај

Дејствуваме кога резултатите не се во согласност со поставените цели за да се подобрат процесите и процедурите во компанијата.

2. ЗНАЧЕЊЕТО, КОНЦЕПТОТ И ЦЕЛИТЕ НА ДЕЛОВНОТО ПЛАНИРАЊЕ ВО МЕНАЏМЕНТОТ

Преку процесот на планирање главна задача на секој менаџер е да ги оствари зацртаните цели и мисијата на компанијата.⁷ Преку овој процес менаџерот ќе ја оцени сегашната состојба на компанијата, за да ја одреди идната состојба во која треба да се трансформира. Менаџерот треба да најде стратегија преку којашто ќе ги постигне посакуваните цели, бидејќи бенифитите од процесот на планирање се многубројни.

Можеме да наведеме четири главни причини за важноста на плани-

⁶ <https://whatfix.com/blog/pdca-cycle/>

⁷ <http://www.pretpriemac.com/planiranje-kako-menadzverska-funkcija/>

рањето:

1. Преку процесот на планирање компанијата се насочува кон правилен избор на цели и правци на дејствување. Во планот се вклучени целите кои менаџерите сакаат да ги остварат, како и начиниот на кои тие ќе се реализираат.
2. Преку планирањето менаџерите се вклучени во процесите за донесување на одлуки за целите и стратегиите во компанијата. Во одредени ситуации се случува менаџерите од повисоките нивоа да побараат совети од менаџерите на пониски нивоа при донесување на одредени одлуки.
3. Координирањето на сите активности на менаџерите се овозможува преку планот, за да се осигура движењето во ист правец при постапките за остварување на посакуваните цели.
4. Преку планот може да се воспостави контрола на менаџерите во компанијата. Преку планот може да се следат сите активности кои ги превземаат вработените и менаџерите, но исто така може да се види кој ги снесува одговорностите и последиците за остварувањето или неостварувањето на дефинираните цели. Планирањето е процес без кој неможе ниту една организација, за таа да може успешно да работи и развива.

Најважни бенефити од планирањето се: развивање на на чувство за насока и цел, оценување на околината и нивното влијание, идентификување на сите фактори кои влијаат на организацијата, се поттикнува учеството на менаџерите, поголема мотивираност, координирање на сите активности кои се превземаат, воспоставување на приоритети, разбирање на околностите кои придонесуваат за успех или неуспех во минатото, контрола и друго. Планирањето директно влијае врз успешноста/несуспешноста на компанијата, па затоа треба да му се даде приоритет и да му се посвети поголемо внимание.

2.1. Карактеристики на деловното планирање

Во стручната литература за деловно планирање среќаваме различни карактеристики и тоа:⁸

- Маркетинг – ориентација на планирањето

Планирањето во областа на маркетингот е еден од клучните елементи за деловното планирање, а успешноста на компанијата е синоним за успех на маркетингот. Целта на секоја компанија е да ги задоволи барањата и потребите на клиентите со своите производи и услуги. Маркетинг-планирањето од

⁸ Friend G., Zehle S.: Guide to business planning, The Economist Newspaper Ltd, 2004, п.148

конкурентски аспект опфаќа две активности:

- Првата активност е поврзана со селекцијата на одделни пазари на кои клиентите ќе ги лоцираат своите желби и потреби;
- Втората активност е поврзана со креирање на маркетинг микс или селектирање и комбинирање на одредени маркетинг компоненти.
- Ориентација кон профитот

Опстанокот на компаниите е зависен од остварувањето на профитот, бидејќи ако компаниите не остваруваат профит нивниот животен циклус ќе заварши. Калкулацијата на профитот е разликата меѓу вкупните приходи и вкупните трошоци. Преку профитот можеме да ја измериме успешноста на компанијата, односно колку се прифатени нејзините производи и услуги на пазарот.

- Реалноста на планирањето

Реалноста на планирањето е многу битна, бидејќи ако планирањето не е реално ќе има отстапувања. Затоа кога се планира треба точно да се дефинира секоја активност према реалните можности. Менаџерите при подготовката на плановите треба да применуваат современи методологии и концепции на планирањето кои ќе им помогнат поуспешна реализација на плановите.

- Сеопфатност на планирањето

Сеопфатноста на планирањето означува дека ќе бидат опфатени сите активности во компанијата како и сите елементи кои треба да бидат опфатени во планирањето. Под сеопфатноста се подразбираат и односите на компанијата со клиентите, опкружувањето, банките, добавувачите и друго.

- Ефикасност на планирањето

Планирањето е скап и сложен процес за компаниите и затоа тие максимално се трудат да остварат се со помали трошоци од проектираните за да бидат максимално ефикасни. Еден од најкорисните методи е методот на анализа на трошоците во планирањето кој им помага на менаџерите во анализите на трошоците во планирањето. Секој ефект од планирањето треба да биде ставен во релација со трошоците.

- Интегралност на планирањето

Интегралноста на планирањето придонесува да се интегрираат различни нивоа на организациската структура во компанијата. Во зависност од тоа како е дизајнирана организациската структура, планските одлуки се донесуваат на различни нивоа во компанијата. Тоа мора да биде усогласено на сите нивоа во организацијата, односно да биде интегрирано.

- Флексибилност на планирањето

Флексибилноста е многу битна во планирањето, бидејќи тоа означува брзо приспособување на планот кон барањата. На тој начин ќе се зголеми

ефикасноста и ќе се намалат загубите во работењето. Флексибилноста на планирањето овозможува да се изработат планови во различни варијанти.

Други карактеристики на планирањето се:

- Интелектуална активност;
- Вклучување на лична и организациска идентификација;
- Предвидување на иднината;
- Континуиран процес.

2.2. Основните елементи на проектот во деловното планирање

Проектите во деловното планирање може да ги поделиме на пет основни фази и процеси. Тие фази се:⁹

- иницијатива (почеток, старт)
- планирање и развој
- изведба и имплементација (некогаш позната како реализација)
- мониторинг и контрола
- завршување

Во зависност од комплексноста и облемот на проектот секој проект минува низ овие пет фази.¹⁰

- Иницијатива

Секој почеток започнува со иницијатива кој ја започнува проектниот менаџер. Проектниот менаџер ја објаснува целта на проектот и дава налог за финансирање на проектот. Во првата фаза се прави проценка на потребните ресурси кои ќе бидат потребни за реализација на проектот.

Со покренување на иницијативата се подразбира дека природата и фокусот на проектите се дефинирани. Во оваа фаза делува проектниот тим на лице место кој ги проценува очекувањата на потрошувачите и евентуалните ризици.

Во оваа фаза се настојува да се прошируваат плановите и трошоците на проектот, да се разјаснат, проценат и оправдат, односно да се дефинира кој, што, зошто, како и кога. Критериумот за крајот на проектот се одредува во оваа точка.

Сите информации се чуваат во еден документ наречен (PID) Документ за проектна иницијатива или проектно дефинирање. Овој документ е клучен производ во оваа фаза од процесот.

⁹ R. Jones, G. & M. George, J. (2008). Manager as a planner and strategist, Contemporary Management, New York

¹⁰ Проф Д-р. Велкоски В.: Деловно планирање, одлучување и раководење со менаџмент проектите и клиентите, Скопје, 2014

- Планирање и развој

По планирањето од првата фаза, следува потребата од подетална фаза за планирање и развој. Тоа резултира со јасна спецификација на тоа што, од кого и како треба да биде направено.

Треба да се обрне внимание на работењето со времето, ресурсите и трошоците и да се осигура дека сето тоа е достапно и насочено кон проектот. Така ќе се овозможи креирање на распоред и план, бидејќи тие се клучни во оваа фаза на процесот. Во оваа фаза треба да се вметнати ризиците и ресурсите, бидејќи тие ќе бидат наменети за решавање на евентуални проблеми.

Кога сетоа ова ќе се заварши, може да се започне со трошење на главниот дел од проектираниот буџет. Стартот на работата започнува со формално одборени, односно кога веќе се има јасна слика за реалните трошоци.

- Изведба и имплементација

Кога претходните фази се имплементирани започнува фазата на изведба и имплементација на проектот. Во оваа фаза се создаваат сите планирани испораки кои се предвидени во планот на проектот.

Битно во оваа фаза е да се осигураме дека проектот останува фокусиран кон исполнување на проектираните цели, а сите фактори кои би можеле да имаат некое влијание врз реализацијата на проектот се под контрола.

- Мониторинг и контрола

Во оваа фаза се набљудува тековниот напредок на проектот, односно фазите на изведба и имплементација. Се контролира прогресот на проектот, а сите проблеми кои се јавуваат мора да се третираат.

Преку воведување на механизми за мерење на квалитетот мора да се набљудува и мери реализацијата на проектот, односно да се провери дали тие се во согласност со предвидените очекувања во планот.

- Завршување

Оваа е последната фаза од секој проект и значи дека извршената работа е формално прифатена, а дека проектот е реализиран. Крајот на проектот не секогаш значи дека е успешно направено, туку таа е последната фаза од проектот. Неуспешните проекти исто така како и успешните проекти треба да се завршат.

Крајот на проектот претставува финализирање на сите активности кои се извршени во рамките на проектот. Ова треба да е придружуван со извештај за проектот и потоа негово архивирање на сите документи кои ќе може да се искористат како искуства за идните планови и проекти.

2.3.Целите на деловното планирање во менаџментот

Најпрво ги формулираме целите кои сакаме да ги постигнеме, па потоа се започнува било каква активност.¹¹Целите претставуваат, посакувани резултати, идна состојба или посакувана ситуација кон што е насочена компанијата. Првиот производ на планирањето се целите. Преку плановите ги конкретизираме целите и деловната политика на компанијата.Формулирањето на целите претставува интегрален дел од процесот на планирање.За да се постигне ефикасност и ефективност во планирањето најважно е да се проучат внимателно целите во сегашноста.Кога ќе се постават и формулираат целите, започнува целиот процес на деловно планирање и одлучување во компанијата.Конкретизацијата на целите е поголема кај поголемите организации, додека кај помалите е помала.

Причините за ова се логични, бидејќи многу интереси се испреплетени, односно повеќе луѓе се вклучени во процесот за реализација на целите. Формулираните цели се ориентираат и насочуваат кон активностите на организацијата. Целите се посакуван резултат кој треба да го оствари организацијата, тие ги даваат насоките потребни за остварување.

Преку целите се насочува енергија која ги поттикнува процесите да се унапреди организацијата. Кога се мисли на целите како прв финален производ на планирањето, неопходно е да се постави мисија на организацијата. Преку мисијата организацијата ја претставува својата намера и причината за своето постоење. Организациите треба да имаат добро дефинирана мисија, која претставува основа на организацијата со која што таа се разликува од другите организации.

Повеќето компании имаат формулирано утврдена мисија, таквата писмено формулирана мисија се нарекува извештај на мисијата. Извештај за мисијата претставува документ во писмена форма од аспект на клиентите без да се опфатат вработените, менаџерите, акционерите и др

ЗАКЛУЧОК

Кога станува збор за активностите не се мисли само на производствените процеси на готови производи туку и на сите останати активности како што се: истражување и развој, финансии, маркетинг, набавки и друго. Преку мерењето на перформансите за квалитете добиваме информации дали се е во рамките на предвиденото, односно дали има отстапувања или нема. Мерењето на перформансите се однесува на сите луѓе и процеси во компанијата чија

¹¹ Niladri M. C., Project Management Fundamentals,2005

што цел е да се имаат сите процеси под контрола. Преку добиените резултати ќе може превентивно да се реагира и да се стави процесот под контрола.

Клучните индикатори за квалитет (KPI) се многу застапени во производниот и услужен сектор, бидејќи преку нив менаџерите имаат јасна слика за состојбата во компанијата.¹² Индикаторите може да се дефинираат како променлива величина преку која добиваме податоци за состојбите кои што ги мериме.

Извештаите за следење и контрола на клучните индикатори се многу битни за менаџерите, бидејќи преку нив тие имаат јасна слика за секој процес во компанијата. Извештаите содржат кванитативни и квалитативни податоци за состојбата на процесите и тие покажуваат дали одреден процес е под контрола. Постојат разни видови на извештаи во зависност од дејноста на компанијата. Исто така постојат разни видови на метрики кои се применуваат во процесите и во зависност од потребите се имплементираат како контролен механизам за мерење на перформансите. Преку анализа на извештаите, менаџерите носат клучни одлуки во компанијата за нејзината иднина.

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

1. Проф. д-р Велкоски.В.: Теории за организацијата и организацијата и организациското однесување со ресурсите, Скопје, 2013
2. Friend G., Zehle S.: Guide to business planning, The Economist Newspaper Ltd, 2004
3. Проф. Д-р. Велкоски В.: Деловно планирање, одлучување и раководење со менаџмент проектите и клиентите, Скопје, 2014
4. R. Jones, G. & M. George, J. (2008). Manager as a planner and strategist, Contemporary Management, New York
5. Niladri M. C., Project Management Fundamentals, 2005
6. <https://strategicmanagementinsight.com/tools/mckinsey-7s-model-framework>
7. <http://www.pretpriemac.com/tqm-total-quality-management/>
8. <https://safetyculture.com/topics/total-quality-management/>
9. <http://www.pretpriemac.com/planiranje-kako-menadzherska-funkcija/>

¹² Klimatine R., Derengovska E., Rudzioniene K.: Application of key performance indicators to improve the efficiency of monitoring of the organisations's activities: theoretical approach, Public security and public order Research Journal, December 2020, ISSN 2335-2035(online)

ФУНДАМЕНТАЛНИ БИЗНЕС МОДЕЛИ В КООПЕРАЦИИТЕ – ТЕОРЕТИЧНИ И МЕТОДОЛОГИЧНИ АСПЕКТИ

гл. ас. д-р Красимир Костенаров, д-р Атидже Алиева-Вели

Резюме. В съвременния свят динамиката наложена от развитието на технологиите, дигитализацията, изкуствения интелект, климатичните промени и т.н. е носител на значителни предизвикателства пред бизнеса. Много водещи компании преосмислят моделите на правене на бизнес, за да отговорят на изискванията на средата и на законодателните промени. Исторически развитието на кооперациите преминава през различни етапи. На настоящият етап кооперациите отново са изправени пред предизвикателството да променят своя бизнес модел, за да бъдат конкурентни и устойчиви. В този контекст настоящето проучване има за цел да постави основите на изучаването на бизнес моделите на кооперациите като намери подходяща рамка, която да помогне за изучаването им.

Ключови думи: Бизнес модел, кооперации, Канвас

FUNDAMENTAL BUSINESS MODELS IN COOPERATIVES – THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ASPECTS²

Chief Assist. Prof. Dr. Krasimir Kostenarov, Dr. Atidzhe Alieva-Veli

Abstract. In the modern world, the dynamics imposed by the development of technologies, digitalization, artificial intelligence, climate changes, etc. is

-
- ¹ Настоящата публикация е разработена в съответствие с изпълнението на работната програма по проект „Кооперативни модели за правене на бизнес в България и потенциалът им за прилагане на иновативни управленски решения“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“, конкурс „Фундаментални научни изследвания-2022 г.“, Договор № КП-06-Н65/1. Изказваме благодарността си към ФНИ.
- ² This publication was developed in accordance with the implementation of the work program under the project „Cooperative models for doing business in Bulgaria and their potential for implementing innovative management solutions“, financed by the „Scientific Research“ Fund, „Fundamental Scientific Research-2022“ competition. Contract No. КП-06-Н65/1-12.12.2022. We express our thanks to FNI.

a bearer of significant challenges for business. Many leading companies are rethinking the models of doing business to meet the demands of the environment and legislative changes. Historically, the development of cooperatives goes through different stages. At the current stage, cooperatives are once again faced with the challenge of changing their business model to be competitive and sustainable. In this context, the present study aims to lay the foundations for the study of cooperative business models by finding an appropriate framework to help study them.

Keywords: Business model, cooperatives, Canvas

ВЪВЕДЕНИЕ

Кооперациите като цяло преживяват постоянно развитие в съвременния пазар. Този процес на развитие се движи с бързи, но неравномерни темпове, съпроводени от революция в бизнеса. Модернизацията на кооперациите предоставя значителни икономически възможности, но също така съществува и риск от изолация на малките кооперации поради налагането на високи стандарти и изисквания за достъп до пазара.

Опитът от миналите години показва, че постигането на печалби в кооперациите е възможно чрез изграждане на търговски модели, които да включват цялата пазарна верига – от производителите, през доставчиците, до потребителите. Тези модели трябва да осигурят основни услуги на производители и надеждно снабдяване на купувачите, като същевременно се справят с високите разходи и рискове, свързани с транзакциите между голям брой малки производители.

Урбанизацията, промените в потребителските предпочитания и покупателната способност формират нови предизвикателства и възможности за кооперациите. Съвременната хранителна промишленост и търговията на дребно са свързани със строги стандарти за качество и безопасност, които изискват сертифициране и проследимост. За малките кооперации, достигането на тези стандарти често изисква значителни финансови разходи.

Бизнес моделите на съвременните преработватели и търговци на дребно се основават на сътрудничество, съвместни инвестиции и обмен на знания между различните участници във веригата на стойността. Целта е постигане на по-високо качество, безопасност и сигурност за потребителите, устойчивост на доставките и по-конкурентоспособни цени. Различните нива на сътрудничество и инвестиции зависят от продуктовата категория и целевата

аудитория, но наблюдава се обща тенденция към по-тясно сътрудничество във всички сектори на хранителната промишленост. Например, веригите за доставка на пресни зеленчуци и сертифицирани продукти са особено активни в тази насока.

Поради изброените причини изучаването на бизнес моделите на кооперациите е от съществено значение погледнато от различни гледни точки. Кооперациите играят важна икономическа роля, особено в селското стопанство и хранителната промишленост. Те могат да предоставят ефективни решения за малките производители и предприемачи, като им осигурят достъп до пазари, по-добри цени за техните продукти и по-голяма стабилност на доходите. Кооперациите често имат социално положително въздействие в общностите, като създават работни места, повишават социалната сигурност и подпомагат развитието на местната икономика.

Изучаването на бизнес моделите на кооперациите ни позволява да разберем как те постигат устойчивост пред различни предизвикателства като високи разходи, конкуренция и изменение на пазарните условия. Кооперациите често са източник на иновации и новаторски практики във всяка област на бизнеса. Изучаването на техните бизнес модели може да ни помогне да идентифицираме успешни стратегии и практики, които да се приложат и в други сфери на икономиката. Анализът на бизнес моделите на кооперациите ни дава възможност да разберем динамиката на пазара, включително взаимоотношенията между производители, доставчици и крайни потребители, както и факторите, които оказват влияние върху тях.

1. БИЗНЕС МОДЕЛИ

Концепцията за бизнес модел е сравнително нова. Терминът бизнес модел започва да се използва интензивно в края на 90-те години и началото на новото хилядолетие (Latora et al. 2018; Zott et al. 2011; George and Bock, 2011, p. 86). Еволюционният преглед на публикации за концепции, дефиниции и рамки на бизнес модели от Latora et al. (2018, стр. 220-222) показва значително разнообразие. Тимърс (1998) предостави рамка на бизнес модел за класификация на интернет електронната търговия, базирана на четири компонента, включително архитектура, предлагане на стойност, бизнес участници и роли, източници на приходи. Амит и Зот (2001) изследват бизнес модела на петдесет и девет американски и европейски компании, като стигат до заключението, че потенциалното създаване на стойност на електронния бизнес зависи от четири взаимозависими измерения, които са ефективност, взаимно допълване, привързаност и новост. Димитрова (2021) разглежда възможността за

прилагане на трансформиращ бизнес модел в условията на криза, който им позволява да генерират възможности за растеж чрез бързо и ефективно улавяне на стойност.

2. ДЕФИНИЦИИ НА ПОНЯТИЕТО БИЗНЕС МОДЕЛ

В продължение на дълъг период от време се развива разбирането и дефиницията на термина бизнес модел. Една от първите дефиниции, дадена от Timmers (1998), подчертава важността на структурата и информационните потоци в рамките на бизнес модела, като разглежда и източниците на приходи за различните бизнес актьори: „Бизнес моделът е архитектура на продукта, услугата и информационните потоци, включително описание на различните бизнес актьори и техните роли; описание на потенциалните ползи за различните бизнес актьори; описание на източниците на приходи.“ Amit и Zott (2001) подчертават ролята на трансакциите в създаването на стойност и необходимостта от ефективно им управление, за да се използват бизнес възможностите: „Бизнес моделът е съдържание, структура и управление на трансакциите, проектирани така, че да създават стойност чрез експлоатация на бизнес възможности.“ Chesbrough и Rosenbloom (2002) подчертават важността на бизнес модела като посредник между технологичните иновации и икономическата стойност, като подчертава неговата функция за конвертиране на технологии в икономически входи: „Бизнес моделът е съгласувана рамка, която взема технологичните характеристики и потенциали като входи и ги превръща чрез клиенти и пазари в икономически входи. Бизнес моделът е по този начин концептуализиран като фокусиращо устройство, което посредничи между развитието на технологии и създаването на икономическа стойност.“ Дефиницията на Magretta (2002) подчертава важността на икономическата логика в осигуряването на стойност за клиентите при оптимални разходи: „Бизнес моделът е основна икономическа логика, която обяснява как можем да доставим стойност на клиентите при подходящи разходи.“ Hedman и Kalling (2003) подчертават комплексността на бизнес модела, като обхваща различни аспекти като клиенти, конкуренти и ресурси, както и тяхната динамика с времето: „Бизнес моделът е термин, често използван за описание на основните компоненти на даден бизнес. Това са клиенти, конкуренти, предлагане, дейности и организация, ресурси, доставка на фактори и входи за производство, както и компонентите на процеса, необходими за покриване на динамиката на бизнес модела с времето.“

Morris et al. (2005) подчертава стратегическия аспект на бизнес модела, фокусиран върху решенията, необходими за постигане на устойчиво конку-

рентно предимство: „Сбито представяне на начина, по който се разглежда една свързана група решения в областите на рисковата стратегия, архитектурата и икономиката, за да се създаде устойчиво конкурентно предимство в определени пазари.“ Дефиницията на Johnson et al. (2008) подчертава взаимосвързаността на различните елементи в рамките на бизнес модела и техния съвместен принос за създаване на стойност: „Бизнес моделът се състои от четири взаимосвързани елемента (клиентското предложение за стойност, формулата за печалба, ключовите ресурси и ключовите процеси), които взети заедно, създават и предоставят стойност.“

Zott и Amit (2008) подчертават ролята на бизнес модела като структурен шаблон за взаимодействие между фирмата и нейните заинтересовани страни, като подчертава важността на свързаността между трансакциите: „Бизнес моделът представлява структурен шаблон за начина, по който фокусираната фирма трансакционира с клиенти, партньори и доставчици; т.е. начина, по който избира да се свърже с факторни и продуктови пазари. Той се отнася към общият облик на тези евентуално свързани трансгранични трансакции.“ Дефиницията на Bailetti (2009) подчертава важността на финансовата перспектива в бизнес модела, като обръща внимание на очакваните приходи и разходи и тяхното влияние върху различните страни във връзката: „Бизнес моделът е описание и включително и на очакваните приходи и разходи, което определя: важността на изпълнението на задачата, решаването на проблема или удовлетворяването на нуждата; стойността, предоставена на клиентите, компанията и другите ключови заинтересовани страни; контрола или достъпа до ключови ресурси, процеси и норми, необходими за предоставяне на стойност.“ Doganova и Eyquem-Renault (2009) представя бизнес модела като инструмент за анализиране на пазара и също така като активен фактор в процеса на иновация: „Бизнес моделът може да се представи като описателно и изчислително устройство, което позволява на предприемачите да проучват пазара и играе изпълнителна роля, като допринася за изграждането на технологичната мрежа на иновация.“

Al-Debei и Avison (2010) подчертават важността на бизнес модела като средство за адаптиране на бизнес стратегията към цифровата среда: „Бизнес моделът е съществен концептуален инструмент за алокация в цифровия бизнес. Той може да бъде представен като промеждутъчен слой между бизнес стратегията и информационните и комуникационни процеси в бизнеса, за да се запълни липсата, създадена от сложността на цифровизираната среда.“ Casadesus-Masanell и Ricart (2010) са пределно лаконични при дефиницията на бизнес моделът като търсят непосредствената връзка между стратегията

на фирмата и бизнес модела: „Бизнес моделът е отражение на реализираната стратегия на фирмата“ Johnson (2010) фокусира вниманието върху процеса на предоставяне на стойност за клиентите и постигането на печалба от този процес: „Бизнес моделът е начинът, по който една компания доставя стойност на определен набор от клиенти с печалба“ Osterwalder и Pigneur (2010) подчертават централната роля на стойността в бизнес модела. Според тях: „Бизнес моделът е обосновка на начина, по който организацията създава, доставя и запазва стойност“ Teece (2010) подчертава важността на процеса на привличане на клиенти и конвертирането на тяхните плащания в печалба. „Бизнес моделът е методът, по който предприятието доставя стойност на клиентите, привлича клиенти да платят за стойността и превръща тези плащания в печалба“

Zott и Amit (2010) подчертават важността на взаимосвързаните дейности в рамките на бизнес модела и тяхната способност да надхвърлят границите на фирмата. Според тях „бизнес моделът е система от взаимосвързани дейности, които надхвърлят фокусираната фирма и преминават през нейните граници“ George и Bock (2011) откриват разнообразието в подходите за разбиране на бизнес модела, като подчертава ролята му в много аспекти на организацията и стратегическото мислене. „Бизнес моделът е обикновено описан и отразява организационния дизайн, как изглежда фирмата от гледна точка на ресурсите, разказа и смисъла, характера на иновацията, характера на възможността и транзакционните структури“ Muegge (2012) подчертава важността на доставянето на стойността за клиентите и постигането на привлекателни печалби като основни аспекти на бизнес модела. „Бизнес моделът е обяснение на начина, по който бизнесът доставя стойност на определен набор от клиенти с привлекателни печалби“ Baden-Fuller и Haefliger (2013) дават дефиниция, която подчертава бизнес модела като средство за решаване на основни проблеми във връзката с клиентите и монетизиране на предлаганата стойност. „Бизнес моделът е система, която решава проблема за идентифициране на кой е клиентът (или клиентите), ангажирането с техните нужди, доставянето на удовлетворение и монетизирането на стойността“

3. ЕЛЕМЕНТИ НА БИЗНЕС МОДЕЛА

Елементите на бизнес модела представляват основните направления на изучаване на бизнес модела. Те дават рамката за изучаване на бизнес модела. Различните автори дават различно описание на елементите на бизнес модела, което зависи както от нивото на разбиране на проблема към съответния момент, така и от отрасловата принадлежност на съответния бизнес модел. В

следващите редове е разгледано развитието на елементите на бизнес модела.

Timmers (1998) придава значение на архитектурата на бизнес модела и как тя влияе на взаимодействието между бизнес актьорите. Елементите на бизнес модела според него са: архитектура, предложение за стойност, бизнес актьори и роли, източници на приходи. Amit and Zott (2001) подчертават значението на иновациите и ефективното управление за създаването на стойност. Според тях елементите са: взаимно допълване, заключване на стойност, ефективност, новаторство. Според Chesbrough and Rosenbloom (2002) елементите на бизнес модела могат да се сведат до: пазар, предложение за стойност, верига на стойността, разходи и печалба, мрежа на стойността, конкурентна стратегия. Magretta (2002) се фокусира върху предлагането на стойност към клиентите и как това влияе на приходите на компанията. Елементите в това изследване са: предложение за стойност, клиенти, източници на приходи.

Hedman and Kalling (2003) изтъкват важността на ресурсите и архитектурата на бизнес модела, като ги разглеждат в контекста на дългосрочната динамика на компанията. Елементите според тях са: ресурси, клиенти, предложение за стойност, мрежа, архитектура, структура. Morris et al. (2005) анализират бизнес модела като система от различни аспекти, включително вътрешни и външни фактори, които влияят на конкурентоспособността на компанията и го свеждат до следните елементи: предложение за стойност, клиент, вътрешни процеси/умения, външно позициониране, икономическа модел, лични/инвеститорски фактори. Johnson et al. (2008) подчертават важността на управлението на ключовите аспекти на бизнеса за създаването на стойност за клиентите. Елементите в това изследване се обобщават до: предложение за стойност на клиента, формула за печалба, ключови ресурси, ключови процеси. Zott and Amit (2008) предлагат следните елементи: новаторство, ефективност, диференциация, ценово лидерство, време на влизане. Те разглеждат бизнес модела като средство за постигане на конкурентно предимство чрез различни стратегически подходи. Bailetti (2009) определя следните елементи за изучаване на бизнес модела: значимост, стойност за клиента, стойност за партньори, печалба, влияние, интелектуална собственост. Той анализира важността на различните аспекти на бизнес модела за създаване на стойност и защита на интелектуалната собственост. Doganova and Eyquem-Renault (2009) разглеждат бизнес модела като комплексна система, включваща различни елементи като продукт, клиенти, партньори и финансови аспекти: продукт, клиент, партньори, стойност, печалби, разходи.

Al-Debei and Avison (2010) разглеждат бизнес модела като инструмент за създаване на стойност чрез ефективно управление на финансовите и мрежо-

вите аспекти. Елементите според тях са: предложение за стойност, мрежа на стойност, архитектура на стойността, финансиране на стойността. Casadesus-Masanell and Ricart (2010) анализират бизнес модела като система, включваща управлението на ресурсите и организацията, както и предложенията за стойност към клиентите. Те определят елементите: ресурси и компетенции, вътрешна/външна организация, предложения за стойност. Johnson (2010) подчертава важността на предложението за стойност, формулата за печалба и управлението на ключовите ресурси и процеси за успешния бизнес модел. Елементите в рамките на неговия бизнес модел са: предложение за стойност за клиента, формула за печалба, ключови ресурси, ключови процеси. Osterwalder and Pigneur (2010) анализират бизнес модела като система от различни компоненти, които взаимодействат за създаване на стойност. Рамката за изучаване на бизнес модела според тях включва девет елемента: сегменти на клиенти, предложения за стойност, канали, клиентски отношения, приходни потоци, ключови ресурси, ключови дейности, ключови партньорства, структура на разходите. Предложената от Osterwalder and Pigneur (2010) рамка става известна като бизнес модел Канвас и е един от най-използваните в научната литература за изучаване на бизнес моделите.

Много други автори продължават да предлагат различна структура на елементите в зависимост от идеята, която са искали да вложат при изучаването на бизнес модела. Например Teese (2010): технологии и характеристики на продукта/услугата, полза за клиента, пазарен сегмент, приходен поток, механизъм за засичане на стойността; Zott and Amit (2010): създаване на стойност, изпълнение, конкурентно предимство; George and Bock (2011): структура на ресурсите, организационен дизайн, трансактивна структура, структура на стойността; Muegge (2012): значимост, предложения за стойност на заинтересованите страни, формула за печалба, способности; Baden-Fuller and Haefliger (2013): клиент, взаимодействие с клиента, доставяне на стойност и връзки, монетизация.

Изследването на бизнес моделите е една от ключовите области в управлението на съвременните компании. Различните автори предлагат разнообразни рамки и елементи за анализ на бизнес моделите, като те се фокусират върху различни аспекти на стойността, иновациите, ефективността и стратегическите подходи. Въпреки че съществува разнообразие в предложените рамки, някои елементи се повтарят често, като например предложението за стойност, клиентите, приходните потоци и ключовите ресурси. Рамката, предложена от Osterwalder и Pigneur през 2010 година, известна като Бизнес

модел Канвас, се отличава с широка приеманост в академичната общност и практиката поради своята яснота и универсалност. Въпреки това, различните изследователи продължават да разработват нови рамки и подходи за анализ на бизнес моделите, като се стремят да обхванат широкия спектър от фактори, които влияят на успешно функциониране на компанията.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Прегледът на теорията на кооперациите и теорията на бизнес моделите показва, че изучаването на кооперативните бизнес модели се отразява само в много ограничен обем в съществуващите концепции за бизнес модели. Освен това природата на кооперациите се отразява само до ограничена степен в основните цели и композиции на концепциите за изучаване на бизнес моделите. Съществуващите концепции за бизнес модели представят начина, по който една фирма води бизнес в светлината на конкурентната и пазарната си ориентация. В модифициран вид, този подход е приложим и за кооперациите, които се сблъскват с конкуренцията по отношение на предлаганата реклама. За да се получи пазарната перспектива на кооперациите, ще бъде използвана традиционна концепция за бизнес модел, върху която да се изгради. За тази цел, съществуващите концепции са прегледани от гледна точка на изчерпателността, разбираемостта и честотата на приложение, за да се гарантира общо разбиране и висока осведоменост. В резултат може да се каже, че предложената схема от Osterwalder and Pigneur (2010), известна като бизнес модел Канвас, позволява ефективно обсъждане на стратегия и иновативно планиране благодарение на адекватната детайлизация на елементите на бизнес модела и лесното графичното представяне. Това осигурява възможност са лесно и креативно обсъждане на съдържанието на елементите и тяхната взаимосвързаност. Бизнес модел Канвас се състои от девет елемента. Моделът е способен едновременно да адресира необходимите ключови дейности, ключови ресурси и потенциални ключови партньори за генерирането на продуктите и/или услугите и свързаната структура на разходите в тях. Също така моделът позволява изучаването на клиентите, предложението за стойност, каналите за дистрибуция и отношенията с клиентите. Моделът може да се адаптира, за да покрие спецификите на изучаването на кооперациите. Аналогичен подход е приложен от Dilger, et al. (2017), които използват БМК за основа, която адаптират в четири стъпки, с цел покриването на спецификата на членската маса на кооперациите.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Димитрова, Р. 2021. Трансформиращи бизнес модели в условията на пандемия, Сборник с научни доклади. Международна научно-практическа конференция „Икономика и бизнес в постпандемичния свят“, 320-329.
2. Al-Debei, M. M., Avison, D. 2010. Developing a unified framework of the business model concept. *European Journal of Information Systems*, 19, 359-376.
3. Amit, R., Zott, C. 2001. Value creation in e-business. *Strategic Management Journal*, 22, pp. 493-520.
4. Baden-Fuller, C. and Morgan, M.S. 2010. Business Models as MODELS. *Long Range Planning*, 43, 156-171. <https://doi.org/10.1016/j.lrp.2010.02.005>.
5. Bailetti, T. 2009., How open source strengthens business models. Open Source Business Resource.
6. Casadesus-Masanell, R., Ricart, J. E. 2010. From strategy to business models and to tactics. *Long Range Planning*, 43, 195-215.
7. Chesbrough, H. W., & Rosenbloom, R. S. 2002. The role of the business model in capturing value from innovation: Evidence from Xerox Corporation's technology spinoff companies. *Industrial and Corporate Change*, 11: 533-534.
8. Dilger, M., Konter, M., Voigt, K. 2017. Introducing a co-operative-specific business model: The poles of profit and community and their impact on organizational models of energy co-operatives. *Journal of Co-operative Organization and Management*, Volume 5, Issue 1, pp 28-38, ISSN 2213-297X, <https://doi.org/10.1016/j.jcom.2017.03.002>
9. Doganova, L., Marie Eyquem-Renault, M. (2009). What do business models do? Innovation devices in technology entrepreneurship. *Research Policy*, 38(10), 1559-1570.
10. George, G., Bock, A. 2011. The Business Model in Practice and its Implications for Entrepreneurship, *Research Entrepreneurship: Theory and Practice*, 35 (1), pp. 83-111.
11. Hedman, J., Kalling, T. (2003). The business model concept: theoretical underpinnings and empirical illustrations. *European Journal of Information Systems*, 12(1), pp. 49-59.
12. [https://doi.org/10.1016/0377-2217\(90\)90057-I](https://doi.org/10.1016/0377-2217(90)90057-I)
13. Johnson, M. W. (2010). *Seizing the white space: Business Model innovation for growth and renewal*. Harvard Business Press.
14. Johnson, M. W., Christensen, C. C., & Kagermann, H. 2008. Reinventing your business model. *Harvard Business Review*, 86(12): 50-59.
15. Latora, A., Compagno, L., Trapani, N. 2018. A decision support tool for business models analysis, *International Journal of the Analytic Hierarchy Process*, Vol. 10 Issue.

16. Magretta, J. 2002. Why business models matter. *Harvard Business Review*, 80(5): 86-92.
17. Osterwalder, A., Pigneur, Y. (2010): *Business Model Generation*. Available at: <http://www.businessmodelgeneration.com>
18. Teece, D. J. 2010. Business models, business strategy and innovation. *Long Range Planning*, 43: 172-194
19. Timmers, P. 1998. Business models for electronic markets. *Electronic Markets*, 8(2): 3-8.
20. Zott, C., & Amit, R. 2010. Designing your future business model: An activity system perspective. *Long Range Planning*, 43: 216-226.
21. Zott, C., Amit, R., & Massa, L. (2011). The Business Model: Recent Developments and Future Research. *Journal of Management*, 37(4), 1019–1042. <https://doi.org/10.1177/0149206311406265>

НОРМАТИВНИ ИЗМЕРЕНИЯ НА ПОЛИТИКАТА ЗА РЕГИОНАЛНО РАЗВИТИЕ

Доц. д-р Юлияна Гълъбинова
Нов български университет

Резюме. Балансираното регионално развитие е основополагаща политика на Европейския съюз. Тя се гради върху прилагане на принципите за солидарност и сближаване, тъй като различията в природните условия и социалното и икономическото развитие на отделните части от територията на Европа води до обособяването на необлагодетелствани, изоставащи региони. С времето този проблем се изостря и все повече води до необходимостта от намеса за преодоляване на появилите се несъответствия. Основно условие за създаването на предпоставки за балансирано развитие на регионите е наличието на национално законодателство в сферата на регионалното развитие. В нормативен план българската регионална политика е една от най-динамичните и се характеризира с чести промени, повечето от които провокирани от необходимостта да бъдат усъвършенствани и съгласувани с общоевропейските приоритети процесите на планирането, програмирането, управлението, ресурсното осигуряване на развитието на регионите ни. Студията си поставя за цел да изследва законите за регионално развитие от 1999 г. до наши дни и основните причини, които оказват влияние в изминалите години върху необходимостта от осъществяването на поредица от изменения в тях.

Ключови думи: регионална политика, Закон за регионално развитие, институционална структура на политиката за регионално развитие, Европейски съюз, междурегионални различия, райони от ниво две.

NORMATIVE DIMENSIONS OF REGIONAL DEVELOPMENT POLICY

Assoc. Prof. Juliana Galabinova, PhD

New Bulgarian University

Abstract. Balanced regional development is a fundamental policy of the European Union. It is based on the application of the principles of solidarity and convergence, since the differences in natural conditions and social and economic development of individual parts of the territory of Europe lead to the separation of disadvantaged, backward regions. Over time, this problem worsens and increasingly leads to the need for intervention to overcome the disparities that have arisen. The main condition for the creation of prerequisites for a balanced development of the regions is the presence of national legislation in the field of regional development. In normative terms, the Bulgarian regional policy is one of the most dynamic and is characterized by frequent changes, most of which are provoked by the need to improve and harmonize the processes of planning, programming, management, and resource provision for the development of our regions with pan-European priorities. The study aims to examine the regional development laws of 1999 and the main reasons that in the past years have influenced the need to implement a series of amendments to them.

Keywords: regional policy, Regional Development Act, institutional structure of regional development policy, European Union, interregional differences, regions at level two.

ВЪВЕДЕНИЕ

Формулирането и провеждането на национална регионална политика в България се основава на конституционната постановка, че: „Държавата създава условия за балансирано развитие на отделните райони на страната и подпомага териториалните органи и дейности чрез финансовата, кредитната и инвестиционната политика” [1]. По подобие на Кохезионната политика на Европейския съюз (ЕС), която е израз на интеграционния процес и се базира на принципа на взаимната солидарност за подкрепа на необлагодетелстваните региони, и българската държава в основния си закон още в далечната 1991 г. заявява ангажимента си по отношение регионалното развитие.

В края на 1995 г. нашата страна подаде молба за присъединяване към Европейския съюз. Преговорите започнаха пет години по-късно, приключиха на 15 юни 2004 г. и от 1 януари 2007 г. България е пълноправен член на ЕС. След присъединяването, страната ни се възприема като бенефициент с правото да се ползва от значителни финансови ресурси, предоставени по линия на провежданата от Общността Кохезионна политика.

Европейските средства за България са от изключително важно значение за повишаване на заетостта, подобряване конкурентоспособността на българската икономика и подпомагането на индустрията, за изграждането на трансевропейските транспортни, комуникационни и енергийни мрежи, за разширяването на дейностите в областта на изследванията и технологичното развитие, за подобряване на образованието, за увеличаване на ролята на регионалните и местни власти. В този контекст ресурсите от Структурните фондове и Кохезионния фонд оказват голямо влияние върху икономическото и социалното развитие на страната ни и нейните региони. Ефективното усвояване на средствата от ЕС е зависимо от провеждането на съвременна регионална политика в национален мащаб.

1. ЗАКОН ЗА РЕГИОНАЛНО РАЗВИТИЕ НА РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ ОТ 1999 Г.

В условията на преход към пазарна икономика регионалните различия се изострят допълнително, тъй като мащабните реформи в малка степен отчитат териториалните специфики и водят до увеличение на дисбаланса на регионалните характеристики, поради различната адаптивност на отделните райони и населени места. Необходимостта от национална политика за регионално развитие се обуславя от това, че принципът на териториалната солидарност изисква създаването на относително равностойни условия за живот в отделните части от територията на страната, че съществуващите във всяка страна регионални различия пораждаат социални и политически проблеми, че регионалните и националните икономики са тясно свързани (националното развитие може да се представи като сума от развитието на отделните райони на страната), както и от това, че само пазарните сили не могат да осигурят балансирано регионално развитие [2]. Не по-малко важен аргумент е и споменатия по-горе процес на присъединяване към Европейския съюз, при който политиката на икономическо и социално сближаване заема ключово място и освен че осигурява значителни ресурси от страна на Общността, поставя специфични изисквания към кандидатстващите за членство държави.

Независимо, че в България се осъществяват определени дейности във

връзка с развитието на районите, основен проблем до 1997-1998 г. е липсата на цялостна, финансово осигурена, официално одобрена, публично декларирана и поставена на стабилна законова основа регионална политика.

Законът за регионалното развитие (ЗРР), приет през 1999 г., поставя основите на един нов етап, в който се търси решаването на основните проблеми на българските райони и преход към интегрирана, финансово осигурена, публично обявена и наблюдавана регионална политика. Всъщност именно чрез този закон за първи път след промените от края на 1989 г. е направен опит за регулиране на обществени отношения и процеси, свързани с регионалното развитие в Република България. В структурно отношение законът се състои от пет глави, допълнителни и заключителни разпоредби, в които са регламентирани [3]:

- чл. 2 – целите на регионалното развитие: създаване на предпоставки за устойчиво и балансирано развитие на отделните райони на страната, намаляване на междурегионалните различия в заетостта и доходите, осъществяване на регионално и трансгранично сътрудничество и евроинтеграция;

- чл. 4-11 – институционалната рамка за управление на регионалното развитие, включваща Министерски съвет, Съвет за регионално развитие към Министерски съвет (с председател министърът на регионалното развитие и благоустройството и членове министрите на всички останали министерства) и областни съвети за регионално развитие (28 на брой с председател областният управител на областта и членове кметовете на общините в областта и по един представител от състава на общинския съвет на всяка община);

- чл. 9, ал. 4 и 5 – възможността за създаване на райони за планиране, съставени от няколко области, за които могат да се разработват съвместно планове за регионално развитие;

- чл. 12-16 – системата от планови документи: Национален план за регионално развитие и областни планове, които конкретизират целите, приоритетите, инструментите и инициативите от Националния план за регионално развитие за територията на областта и съдържат проекти от общинските планове за развитие;

- чл. 17-21 – ресурсното осигуряване на Националния план за регионално развитие, което е обвързвано с държавния бюджет, общинските бюджети, извънбюджетните фондове, международни програми, проекти и споразумения и други чуждестранни източници;

- чл. 22 – информационното осигуряване на регионалното развитие, основаващо се на събрани и обработени от Националния статистически институт статистически данни за регионалното развитие, които се предоставят

на Министерски съвет, на министъра на регионалното развитие и благоустройството, на областните управители и на общините.

Със закона от 1999 г. е създадена основата на нормативната рамка за регионалното развитие в страната ни, но не са уточнени подробно дейностите на Съвета за регионално развитие, пропусната е и възможността за създаване на българските планови региони. Тези два ключови за реализацията на българската регионална политика въпроси са разработени в постановления на Министерски съвет (ПМС):

- ПМС № 104/ 02.06.1999 г., обн. ДВ, бр. 53 от 11.06.1999 г., с което се приема правилник за организацията и дейността на Съвета за регионално развитие към МС и на областните съвети за регионално развитие,

- ПМС № 145/ 27.07.2000 г. за определяне на условията и реда за изпълнение на стратегии и програми, съфинансирани от програмите на Европейския съюз в областта на регионалното развитие и икономическото и социалното сближаване (обн., ДВ бр. 64 от 4.08.2000 г., в сила от 4.08.2000 г., отм., бр. 49 от 8.06.2004 г.). В постановлението е определен броя и териториалния обхват на районите за планиране (чл. 2), членовете и функциите на Комисиите за икономическо и социално сближаване в тях (чл. 3-8), както и ролята на териториалните звена на МРРБ в районите за планиране (§ 2 от преходните и заключителни разпоредби).

Налага се заключението, че усилията на законодателя при разработването на първия ЗРР са фокусирани основно върху националното равнище – Министерски съвет, министерства, 28-те областни администрации (деконцентрирана администрация на централната власт), т.е. политиката за регионално развитие е централизирана и не е предвидено прехвърляне на големи отговорности към регионалното ниво (райони за планиране).

Според чл. 142 от Конституцията на Република България областта е „административно-териториална единица за провеждане на регионална политика, за осъществяване на държавното управление по места и за осигуряване на съответствие между националните и местните интереси”. В ЗРР от 1999 г. е упоменато, че политиката за регионално развитие е елемент на структурната политика, осъществена чрез целенасочени, планово и финансово осигурени въздействия на държавата и общините върху регионалното развитие (§ 1, т. 2 от допълнителните разпоредби), т.е. законът вменява отговорности и на местните власти, без обаче да конкретизира техния обхват.

Основен проблем към момента на разработването и приемането на закона от 1999 г., а в следствие и на неговото прилагане, е липсата на цялостна концепция и национална стратегия за регионалното развитие. В същото вре-

ме законът не е съобразен с европейското законодателство и разпоредбите на Регламент №1260/1999 на Европейския съюз, уреждащ реда и общите условия за получаване на средства от Структурните фондове, представляващи основно изискване за успешното водене на преговорите за членството на страната ни в ЕС по Глава 21 „Регионална политика и координация на структурните инструменти“. В Редовния доклад за напредъка на Република България в процеса на присъединяване за 2001 г. констатацията на Европейската комисия е изключително критична: „Съществуващата правна рамка не съдържа ясни институционални разпоредби. Неотдавна приетото законодателство не предвижда структуриран подход. Административният капацитет за проекти за регионално развитие и икономическо и социално изравняване в ключовите министерства си остава възлов проблем.“ [4].

През 2002 г. международните експерти Джон Дрискол и Олгиерд Дзиенконски разработват документ, озаглавен „Концептуална разработка: изясняване на ролите и усъвършенстване на планирането на централно, областно и местно ниво“, в който препоръчват промени в няколко закона, първият от които е този за регионалното развитие. Според тях законът трябва да бъде изменен така, че да [5]:

- определи нова структура на Областните съвети и да дефинира правомощията на Областните съвети,
- определи процедура за изготвяне и актуализиране на планове за регионално развитие,
- засили ролята на министъра на регионалното развитие като координатор на правителствената политика за регионално развитие, одобрена от Министерски съвет,
- определи нова роля на областния управител за координиране и контролиране на планове за регионално развитие и тяхното изпълнение.

2. ЗАКОН ЗА РЕГИОНАЛНОТО РАЗВИТИЕ ОТ 2004 Г.

Във връзка с реализацията на Закона за регионално развитие от 1999 г. Маринов подчертава, че на него трябва да се гледа не като завършек, а като начало на продължителен и труден процес и, че правната рамка на регионалната политика в България до голяма степен е създадена, но подлежи на доразвитие и усъвършенстване [6]. Доказателство за необходимостта от промяна на ЗРР има в приетата от правителството Стратегия за участието на Република България в Структурните фондове и Кохезионния фонд на ЕС през 2002 г., в която е предвидено усъвършенстване на законодателството, свързано с европейската интеграция, включително на Закона за регионално развитие от

1999 г. Като резултат първият ЗРР е отменен и на негово място е приет нов Закон за регионалното развитие от 2004 г., който да отговори на актуалните потребности и да бъде в пълно съответствие с основните приоритети на европейската Кохезионна политика.

Целите на ЗРР от 2004 г. преповтарят тези на закона от 1999 г. и са [7]: създаване на условия за балансирано и устойчиво развитие на районите в Република България; създаване на предпоставки за намаляване на междурегионални и вътрешнорегионални различия в икономическото развитие на страната; осигуряване на условия за растеж на заетостта и доходите на населението; развитие на трансгранично сътрудничество.

За разлика от ЗРР 1999 г. в закона от 2004 г. е дефиниран броят и териториалният обхват на районите за планиране, съответстващи на NUTS 2 нивото по европейската номенклатура – Северозападен, Северен централен, Североизточен, Югоизточен, Южен централен и Югозападен (чл. 6, т. 1-6).

С оглед успешното приключване на преговорите по Глава 21 „Регионална политика и координация на структурните инструменти“ в приетия през 2004 година Закон за регионално развитие е определена институционалната структура на политиката за регионално развитие включваща:

- Министърът на регионалното развитие и благоустройството, който организира: изработването на Националната стратегия за регионално развитие, изработването на регионалните планове за развитие на районите за планиране, изпълнението на Националната оперативна програма за регионално развитие, както и актуализацията на програмното допълнение (чл. 20, ал. 1-4).

- Регионални съвети за развитие, които са органи за провеждане на държавната политика за регионално развитие на ниво район за планиране. Председател на регионалния съвет е областен управител от областите, включени в обхвата на съответния район за планиране, който се определя от съвета на ротационен принцип със срок на ротация една година (чл. 21, ал. 1-4).

- Дирекции за техническо съдействие, координация и управление на регионални програми и планове (ДТСКУРПП), създадени в структурата на областните администрации в центровете на районите за планиране, които подпомагат дейността и изпълняват функциите на секретариат на регионалния съвет за развитие (чл. 23, ал. 1 и чл. 24, ал. 1).

- Областният управител, който организира разработването на областната стратегия за развитие и внася нейния проект за обсъждане и съгласуване в регионалния съвет за развитие и за приемане в областния съвет за развитие (чл. 25, ал. 1-2).

– Областни съвети за развитие с председател областният управител и членове кметовете на общините в областта, по един представител на общинския съвет на всяка община, делегиран представител на регионалните сдружения на общините на територията на областта, делегиран представител на областните структури на национално представените организации на работодателите и на работниците и служителите (чл. 26, ал. 1-2).

– Кметът на общината, който организира изработването на общинския план за развитие, ръководи, организира и контролира дейността по изпълнението на програмата за реализация на общинския план за развитие, представя годишен и заключителен доклад за изпълнението на програмата за реализация на общинския план за развитие за одобряване от общинския съвет (чл. 27, ал. 1-3).

– Общинският съвет, който обсъжда и приема общинския план за развитие и програмата за реализацията му, одобрява докладите за изпълнението на програмата за реализация на общинския план за развитие по предложение на кмета на общината (чл. 28, ал. 1-2).

Постановките на закона са допълнени с няколко правилника, в т.ч.: Правилник за организацията и дейността на Съвета за регионално развитие към МС и на областните съвети за регионално развитие (обн. ДВ. бр.53 от 11 юни 1999 г., изм. ДВ. бр.79 от 6 октомври 2009 г., изм. ДВ. бр.62 от 12 юли 2013 г.), Правилник за устройството и дейността на дирекциите за техническо съдействие, координация и управление на регионални програми и планове (обн. ДВ. бр.29 от 5 април 2005 г.), Правилник за организацията и дейността на Регионалните съвети за развитие (обн. ДВ. бр. 79 от 10 септември 2004 г.), ПМС № 109 от 28 май 2004 г. за определяне на центровете на районите за планиране.

Представената структура на органите, провеждащи политиката на регионално развитие по ЗРР от 2004 г. е много по-детайлизирана и ясна в сравнение с разпоредбите на закона от 1999 г. Тя може да бъде определена и като далеч по-децентрализирана, тъй като за разлика от ЗРР 1999 г. ангажиментите по управлението на регионалната политика са предоставени на ресорното министерство – МРРБ (а не на Министерски съвет), на регионални съвети в районите за планиране (нов орган в сравнение с ЗРР от 1999 г.), на ДТСКУР-ПП (нов орган в сравнение с ЗРР от 1999 г.), на областния управител и областните съвети за развитие (съществуват в ЗРР от 1999 г.), на кмета и общинския съвет (нов момент в сравнение със ЗРР от 1999 г.).

Друга положителна черта на новоприетия ЗРР е точното дефиниране на взаимодействието между различните планове и стратегически докумен-

ти. Подходът „от горе надолу“, прилаган при разработването на планове и програмите в новия закон е съчетан с подхода „от долу нагоре“. По този начин осъществяването на конкретни мерки, включващи обществено значими проекти с регионален, областен и общински характер, се обвързва с реализацията на главните цели и приоритети на регионалното развитие. В закона е определено, че стратегическото планиране за постигане целите на регионалното развитие се осъществява чрез: национална стратегия за регионално развитие и областни стратегии за развитие (чл. 8), а за районите за планиране и в общините се разработват планове (чл. 11, чл. 14).

3. ЗАКОН ЗА РЕГИОНАЛНОТО РАЗВИТИЕ ОТ 2008 Г.

Към 2006 г. резултатите от прилагането на Закона за регионалното развитие от 2004 г. показват, че в основни линии ролята и задачите му за създаване на принципи и правила и изграждане на солидна основа за стратегическо планиране и институционално укрепване на регионалната политика и регионалното развитие в България са изпълнени. Във връзка с членството на страната ни в ЕС, обаче, според Концепцията за изменение и допълнение на ЗРР [8], се налага постигнатият напредък в тази област да бъде доразвит, осъвременен и прецизиран от гледна точка както на натрупания опит в прилагането на закона и подзаконовата нормативна уредба, така и във връзка с новите регламенти на ЕС за периода 2007-2013 г.

По-важните причини, на които се основава необходимостта от промяна, са [8]:

- разпоредбите на закона следва да са изцяло хармонизирани със законодателство в областта на Кохезионната политика и изискванията за програмен период 2007-13 г.,
- необходимост от по-тясно обвързване на процеса на стратегическо планиране на национално, регионално, областно и общинско ниво и процеса на разработването на Оперативна програма „Регионално развитие“,
- необходимост от опростяване координацията на стратегическите планови и програмни документи, като се определи ясна логическа и йерархична последователност при изготвянето им,
- функциите на органите за управление на процесите в регионалното развитие – министър на регионалното развитие и благоустройството, Регионален съвет за развитие, областен управител, областен съвет за развитие и др., следва да се прецизират, като се осигури по-добра координация между тях и бъде заложен принципа на партньорството,
- контролът по изпълнението на програмните документи за регионално

развитие следва да отпадне, тъй като е уреден, както в директно приложимо европейско законодателство, така и в националните правила и процедури за контрол на изпълнението на оперативни програми, в т. ч. и на оперативната програма „Регионално развитие“,

- дефинирането на конкретния териториален обхват на българските райони от ниво две следва да се изведе от текста на закона, като се предвиди той да се определя със самостоятелен нормативен акт на Министерски съвет, тъй като така се създава по-гъвкава среда за вземане на решения и извършване на промени.

През 2008 г. е приет нов Закон за регионалното развитие (в сила от 31.08.2008 г., обн. ДВ. бр. 50 от 30 май 2008 г., посл. изм. ДВ. бр. 9 от 3 февруари 2015 г.), който да подпомогне постигането на следните резултати:

- синхронизиране с Регламентите на ЕС относно провеждането на европейската Кохезионна политика; ефективно взаимодействие на националната и европейската законодателна рамка за регионално развитие, осигуряващо добро управление и ефикасност;

- създаване на по-добре съгласувана система от стратегически планови документи за управление на регионалното развитие;

- оптимизиране на институционалната рамка от органи и структури, свързани с дефинирането, прилагането, наблюдението и оценката на политиката за регионално развитие и подобряване на координацията с партньорите;

- изграждане на ефективна система за наблюдение и оценка на прилагането на регионалната политика.

В чл. 2 от ЗРР от 2008 г. е упоменато, че: „Държавната политика за регионално развитие създава условия за балансирано и устойчиво интегрирано развитие на районите и общините и обхваща система от нормативно регламентирани документи, ресурси и действия на компетентните органи, насочени към: 1. намаляване на междурегионалните и вътрешнорегионалните различия в степента на икономическото, социалното и териториалното развитие; 2. осигуряване на условия за ускорен икономически растеж и високо ниво на заетост; 3. развитие на териториалното сътрудничество“.

Институционалната структура на ангажираните с управлението на регионалното развитие органи не е променена съществено в сравнение със Закона от 2004 г. Тя се състои от: министър на регионалното развитие, който провежда регионалната политика (чл. 17), регионални съвети за развитие (РСР) с председател областен управител от включените в съответния район области (чл. 18), областни управители, които организират разработването на областната стратегия за развитие (чл. 21), областни съвети за развитие с

председател областният управител и членове кметовете на общините в областта, по един представител на общинския съвет на всяка община, делегирани представители на областните структури на представителните организации на работодателите и на работниците и служителите на национално равнище (чл. 22), кметове (чл. 23) и общински съвети (чл. 24).

Новите моменти в ЗРР от 2008 г. се състоят във включването на три органа за управление на регионалното развитие:

- Министерски съвет – според чл. 14 от ЗРР 2008 г. МС приема Националния план за развитие, Националната стратегическа референтна рамка, Националната стратегия за регионално развитие и регионалните планове за развитие.

- Териториални звена на МРРБ за стратегическо планиране и координация на регионалното развитие в районите от ниво две – според чл. 20 от ЗРР 2008 г. те изпълняват функциите на секретариат на съответния РСР и участват в изготвянето на регионални планове за развитие. Териториалните звена на МРРБ заменят ДТСКУРПП, създадени със ЗРР от 2004 г. в структурата на областите, явяващи се центрове на районите за планиране. Тъй като в ЗРР от 2008 г. районите от ниво две нямат свои центрове, служителите и дейностите на дирекциите преминават към териториалните звена на МРРБ.

- Регионални координационни комитети към РСР, създадени като ново звено за координация на изпълнението на оперативните програми (чл. 19, ал. 2-4).

Изводът, който може да бъде направен е, че в Закона за регионално развитие от 2008 г. е заложена централизация на управлението на регионалното развитие в сравнение с по-децентрализираната структура в ЗРР от 2004 г., като е включен Министерски съвет, дирекциите за техническо съдействие в областите са закрити и преминават към МРРБ, създаден е координационен съвет, в чиито обхват са функции, свързани с изпълнението на оперативните програми.

Положителен момент е наличието на един единствен съпътстващ закона поднормативен акт – Правилник за прилагане на Закона за регионално развитие (обн. ДВ. бр. 80 от 12 септември 2008 г., посл. изм. ДВ. бр. 102 от 12 декември 2014 г.). С правилника се уреждат: условията за разработване на Националната стратегия за регионално развитие, регионалните планове за развитие, областните стратегии за развитие и общинските планове за развитие; организацията и дейността на регионалните и областните съвети за развитие; наблюдението на регионалните и общинските планове за развитие.

Стратегическото планиране и програмиране на регионалното развитие

обхваща системата от национални и поднационални документи. В текста на закона, както и в правилника за неговото прилагане е дадена детайлна информация относно Националната стратегия за регионално развитие (чл. 10, ал. 1-4 от ЗРР 2008 г., чл. 6-13 от ППЗРР 2008 г.), регионалните планове за развитие (чл. 11, ал. 1-6 от ЗРР 2008 г., чл. 14-22 от ППЗРР 2008 г.), областните стратегии (чл. 12, ал. 1-4 от ЗРР 2008 г., чл. 23-33 от ППЗРР 2008 г.), общинските планове (чл. 13, ал. 1-3 от ЗРР 2008 г., чл. 34-42 от ППЗРР 2008 г.).

4. НОРМАТИВНА РАМКА НА РЕГИОНАЛНО РАЗВИТИЕ КЪМ 2024 Г.

В съответствие с процеса на реформиране на Кохезионната политика на ЕС за програмния период 2014-2020 г. през 2012 година Министерството на регионалното развитие и благоустройството извършва оценка на въздействието на действащото национално законодателство в областта на регионалното развитие, която предоставя информация за състоянието и проблемите в процеса на прилагане на ЗРР. По това време Министерството планира нови нормативни промени, които да отменят за трети път Закона за регионално развитие. Основната цел е хармонизиране на националната законодателна рамка за постигане на по-ефективно прилагане на държавната политика за намаляване на социално-икономическите неравенства между регионите в контекста на целите и действащите регламенти на Кохезионната политика на ЕС през програмен период 2014-2020 г. [9].

Законът за регионално развитие не е отменен, но претърпява изменения през 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2020 г., като последното е от 2022 г. Съгласно чл. 2 от него [10]: „Държавната политика за регионално развитие създава условия за балансирано и устойчиво интегрирано развитие на районите и общините и обхваща система от нормативно регламентиран документи, ресурси и действия на компетентните органи, насочени към: 1. намаляване на междурегионалните и вътрешнорегионалните различия в степента на икономическото, социалното и териториалното развитие; осигуряване на условия за ускорен икономически растеж и високо ниво на заетост за насърчаване на инвестициите, конкурентоспособността и иновациите; 3. развитие на териториалното сътрудничество и интеграция на трансграничните райони; 4. осигуряване на териториална основа за устойчиво регионално и пространствено развитие и за прилагане на интегрирани териториални инвестиции; 5. подобряване състоянието на териториите с неблагоприятни социално-икономически, географски и демографски характеристики; 6. адаптиране към климатичните промени и намаляване на риска от бедствия“.

Институционалната структура на политиката за регионално развитие включва:

- Министерски съвет, който приема Националната концепция за регионално и пространствено развитие и интегрираните териториални стратегии за развитие на регионите за планиране от ниво 2 по предложение на министъра на регионалното развитие и благоустройството (чл. 16, ал. 1).

- Министърът на регионалното развитие и благоустройството: провежда държавната политика за регионално развитие; осигурява съгласуваност на политиката за регионално развитие с другите секторни и хоризонтални политики в координация със съответните компетентни органи; определя политиката за интегриране на техническата инфраструктура с регионално значение с главните инфраструктурни мрежи с национално и европейско значение съгласувано със съответните компетентни органи; определя политиката за интегриране на принципи и стратегии за устойчиво, териториално и градско развитие в държавната политика за регионално развитие на национално, регионално и местно равнище; организира изработването и контролира прилагането на Националната концепция за регионално и пространствено развитие и на интегрираните териториални стратегии за развитие на регионите за планиране от ниво 2 (чл. 17, ал. 1-5);

- Регионални съвети за развитие в регионите за планиране от ниво две. Съветите координират провеждането на държавната политика за регионално развитие в съответния регион за планиране от ниво 2, като техни членове са областните управители на областите от съответния регион за планиране от ниво 2 и кметове на общини и/или председатели на общински съвети от съответния регион за планиране от ниво 2 (чл. 18, ал. 1-4);

- Областни управители: подпомагат общинските администрации на общините на територията на областта при разработването и прилагането на плановете за интегрирано развитие на общините чрез предоставяне на консултации и препоръки и оказват съдействие при изпълнението, наблюдението и оценката на съответната интегрирана териториална стратегия за развитие на региона за планиране от ниво 2 (чл. 21, ал. 5-6);

- Кметове на общини: организират изработването на плана за интегрирано развитие на общината и го внасят за обсъждане и приемане от общинския съвет; ръководи, организира и контролира дейността по изпълнението на плана за интегрирано развитие на общината; представят годишен доклад за наблюдение на изпълнението на плана за интегрирано развитие на общината за одобряване от общинския съвет (чл. 23);

- Общински съвети: обсъждат и приемат плана за интегрирано разви-

тие на общината по предложение на кмета на общината; контролират осигуряването на съответствие на общия устройствен план с плана за интегрирано развитие на общината; одобряват годишните доклади за наблюдение на изпълнението на планове за интегрирано развитие на общината по предложение на кмета на общината (чл. 24).

Изводът, който може да бъде направен в резултат от описаната по-горе структура на органите, провеждащи политиката на регионално развитие по актуалния към 2024 г. ЗРР г. е, че тя по подобие на Закона от 2004 г. е представена много детайлно и също може да бъде определена като децентрализирана, тъй като правомощията за управлението на регионалната политика са предоставени както на Министерски съвет и Министерство на регионалното развитие и благоустройството, така и на всички поднационални териториални нива: регионални съвети в регионите за планиране, областни управители, кметове и общински съвети. С други думи с актуалния Закон за регионално развитие са обхванати националното, регионалното, областното и общинското ниво, които отразяват съвсем точно административно-териториалната структура на България, и създадените с цел удовлетворяване изискванията на Европейския съюз планови региони на ниво две.

Положителен момент на законодателството в сферата на регионалното развитие, приложимо към настоящия момент, е че е наличен един единствен съпътстващ закона поднормативен акт (по подобие на ситуацията към 2008 г.) – Правилник за прилагане на Закона за регионално развитие (приет с ПМС № 183 от 04.08.2020 г., обн. ДВ. бр. 70 от 7 август 2020 г., изм. и доп. ДВ. бр. 45 от 23 Май 2023 г.). Правилникът регламентира в детайли стратегическите документи и институционалната структура на регионалната политика.

Промените в Закона за регионално развитие, осъществени през 2019 и 2020 г., се основават на извършен анализ на действащата национална политика за регионално и пространствено развитие. Изводите от този анализ в областта на преодоляването на междурегионалните и вътрешнорегионалните различия и неравенства показват недостатъчна ефективност в предприетите мерки, голям брой стратегически документи, неефективен механизъм за контрол и оценка на стратегическите документи, допълнителна административна тежест при събирането и обработването на информация за целите на регионалното и пространственото развитие, както и наличие на големи диспропорции в развитието и изоставане на българските райони по ключови социално-икономически показатели в сравнение с останалите региони в Европейския съюз.

Съгласно мотивите за изменение и допълнение на ЗРР подготовката за

програмен период 2021-2027 г. и използването на Европейските структурни и инвестиционни фондове (ЕСИФ) могат да бъдат ускорител на промяната на модела за изпълнение на регионалната политика чрез по-тясно интегриране на секторните приоритети и цели с тези на политиката за регионално развитие.

Системата от документи за намаляване на дисбаланса в развитието на националната територия при отчитане на териториалния потенциал в актуалния към настоящия момент Закон за регионалното развитие включва нов тип документи: Национална концепция за регионално и пространствено развитие; интегрирани териториални стратегии за развитие на регионите за планиране от ниво 2; планове за интегрирано развитие на общините.

Промяната в системата от стратегически документи за регионално и пространствено планиране в сравнение със законите от 1999 г., 2004 г. и 2008 г. е обоснована от доказаната сложност, повтаряемост на обхвата и съдържанието, и неефективност в изготвянето и прилагането им до момента. Основната цел е редуциране на броя на документите и опростяването на тяхното съдържание, за да бъдат фокусирани върху решаване на конкретните и специфични проблеми на съответните територии и да обединят регионалното и пространственото планиране.

Националната концепция за регионално и пространствено развитие е със срок до 15 години, като е важно да се отбележи, че действаща до 2025 г. е актуализираната Национална концепция за пространствено развитие за периода 2013–2025 г. Това е основният документ за регионално и пространствено развитие, който определя дългосрочните перспективи, цели и приоритети на държавната политика за намаляване на дисбаланса в развитието на националната територия и съответствието ѝ с другите секторни и хоризонтални политики. Актуализирането е обвързано с новата Оперативна програма за развитие на регионите за периода 2021-2027 г., като Концепцията определя териториалната основа за провеждане на държавната политика за регионално развитие, в т.ч. и със средства от европейските фондове.

Интегрираните териториални стратегии за развитие на районите от ниво 2 се изготвят за срок от 7 години с изключение на елементите на техническата инфраструктура, които се планират за период до 30 години. Планът за интегрирано развитие на община също е със седем годишен срок. Действащите към момента стратегии на районите и планове за развитие на общините са разработени в съгласие с изискванията на Закона за регионално развитие, като обхващат програмния период на Европейския съюз 2021-2027 г.

Основополагащи за развитието на българските райони от ниво две:

Северозападен, Северен централен, Североизточен, Югоизточен, Южен централен и Югозападен, са интегрираните териториални стратегии. Всяка една от тях съдържа средносрочни цели и перспективи за устойчиво интегрирано регионално и местно развитие на територията на съответния регион за планиране в съответствие с предвижданията на Националната концепция за регионално и пространствено развитие и другите секторни и хоризонтални политики. Стратегиите задават рамка за интегрирано пространствено развитие при отчитане на местния териториален потенциал и принципите за балансирано устойчиво развитие и отразяват тенденциите в регионалната политика на Европейския съюз.

Визията и стратегически приоритети на интегрираните стратегии на регионите от ниво две за периода 2021–2027 г. са формулирани на основата на анализ на състоянието и съществуващите тенденции в социално-икономическото, екологичното, културното, инфраструктурното и пространственото развитие. Положителен момент е наличието на конкретни проекти, предвидени за реализиране на територията на всеки един от шестте района, както и разчети за необходимите средства, чрез които се очаква постигането на заложените в стратегиите приоритети и цели. Предвидено е финансовите ресурси да се набавят чрез:

- Национално публично финансиране (републикански/централен бюджет, бюджети на общините, публични фондове);
- Европейски фонд за регионално развитие (ЕФРР), Европейски социален фонд (ЕСФ) и Кохезионен фонд (КФ);
- Европейски земеделски фонд за развитие на селските райони (ЕЗФРСР);
- Европейски фонд за морско дело и рибарство;
- Международни финансови институции;
- Средства на физически и юридически лица (инвеститори), граждански организации;
- Други допълнителни източници.

Съгласно данните [11], поместени в Интегрираните териториални стратегии за развитието на шестте български района, основен източник на средства за инвестиции, насочени към преодоляването на междурегионалните и вътрешнорегионалните различия и неравенства в България са европейските структурни и инвестиционни фондове. Бюджетът на стратегиите е, както следва:

- Северозападен район: 1075,1 млн. лв. в т.ч. 703,6 млн. лв. (65,4%) от фондовете на Европейския съюз;

- Северен централен район: 1 022,3 млн. лв., от които 751,7 млн. лв. (73,5%) европейско финансиране;
- Североизточен район: 944,9 млн. лв., от които 694,7 млн. лв. (73,5%) от фондовете на Общността;
- Югоизточен район: 926,6 млн. лв., от които 681,3 млн. лв. (73,5%) от средства на ЕС;
- Южен централен район: 1 040,0 млн. лв. в т.ч. 770,5 млн. лв. (74,1%) европейско финансиране;
- Югозападен район: 1 508,2 млн. лв., от които 1 086 млн. лв. (72%) от фондовете на Общността.

Представените данни налагат заключението, че изпълнението на предвидените приоритети в интегрираните териториални стратегии за развитие на българските региони е зависимо в изключително голяма степен от реализацията на проекти, финансирани със средства от Европейския съюз.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Регионалната политика е една от най-динамично развиващите се политики в България от приемането на първия Закон за регионално развитие до наши дни. Регламентирана е нейната законодателна основа, съществуват органи и институции, които са ангажирани с осъществяването ѝ, налице е опит по отношение на стратегическото планиране на национално, регионално, областно и общинско ниво. С приемането на Закона за регионално развитие от 1999 г. и подзаконовите нормативни актове в страната ни са създадени предпоставки за провеждането на съвременна регионална политика.

Отмяната на първия Закон за регионално развитие се дължи основно на липсата на съответствие с европейското законодателство в сферата на Кохезионната политика на ЕС и нейните най-важни приоритети. Приетият през 2004 г. Закон за регионално развитие е резултат от усилието да бъдат усъвършенствани българските нормативни актове, касаещи регионалната политика, за да бъдат приключени успешно преговорите по Глава 21 „Регионална политика и координация на структурните инструменти” преди присъединяването на България към Европейския съюз.

Законът за регионално развитие от 2004 г. е отменен през 2008 г., когато в сила влиза нов ЗРР. В него детайлно е регламентирана държавната политика за постигане на балансирано и устойчиво развитие на районите в страната ни и за преодоляване на вътрешнорегионалните и междурегионалните различия. Един от главните аргументи за необходимостта от съществени промени в регионалното законодателство са: постигане на съответствие с целите на

общностната политика за сближаване; синхронизиране с Регламентите на ЕС относно провеждането на европейската Кохезионна политика в програмен период 2017-2013 г.; ефективно взаимодействие на националната и европейската законодателна рамка за регионално развитие, осигуряващо добро управление и ефикасност.

В периода от 2012 до 2024 г. са осъществени поредица от изменения в Закона за регионално развитие от 2008 г. Основната цел е хармонизиране на националната законодателна рамка за постигане на по-ефективно прилагане на държавната политика за намаляване на социално-икономическите неравенства между регионите в контекста на целите и действащите регламенти на Кохезионната политика на ЕС през програмен период 2014-2020 г. и програмен период 2021-2027 г.

Осъщественото изследване на нормативната рамка на регионалната политика в България (в т.ч. нейното възникване и настъпилите изменения) е основание за следните обобщения и констатации:

- И в трите закона (от 1999 г., 2004 г. и 2008 г.), както и в актуалния към 2024 г. ЗРР е заявено категорично, че основната цел на политиката за регионално развитие на Република България е създаването на условия за балансирано и устойчиво интегрирано развитие и намаляването на междурегионалните различия. Тази цел остава неизпълнена поради наличието на съществени междурегионалните и вътрешно-регионалните различия и неравенства.
- Формирани са териториалните основи за провеждането на регионална политика в страната ни (райони за планиране на ниво 2);
- Регламентирана е системата от документи за стратегическо планиране и програмиране;
- Дефинирани са органите за управление на регионалното развитие.
- Съществен недостатък на провежданата регионална политика в страната ни са изключително честите изменения в законите и поднормативните актове в сферата на регионалното развитие.
- Промените в законите и отмяната на първите два от тях (ЗРР от 1999 г. и ЗРР от 2004 г.) са мотивирани с намеренията на българския законодател да хармонизира нормативната рамка с изискванията на европейските регламенти за осъществяването на Кохезионната политика на Общността чрез Структурните фондове и Кохезионния фонд (познати още като Европейски структурни и инвестиционни фондове).

Изследването на трите Закона за регионално развитие, разработени в

периода 1999-2024 г., и осъществените изменения в тях недвусмислено доказват, че България в голяма степен подчинява националните и поднационалните въпроси в сферата на регионалното развитие на приоритетите и програмните периоди (2007-2013, 2014-2020, 2021-2027 г.) на европейската Кохезионна политика, като стремежът е постигането на пълен синхрон с регламентите на Общността. Видно от заложените в актуалния към момента ЗРР Интегрирани териториални стратегии за развитие на българските региони е, че ресурсите за тяхната реализация представляват предимно средства от европейските структурни и инвестиционни фондове, което налага заключението, че както в нормативен, така и във финансов аспект регионалната политика на страната ни в значителна степен е зависима от целите и приоритетите на европейската политика за сближаване.

ИЗПОЛЗВАНИ ИЗТОЧНИЦИ

1. Конституция на Република България, обн., ДВ, бр. 56 от 13.07.1991 г., в сила от 13.07.1991 г.
2. Програма за развитие на ООН, Доклад за човешко развитие, София, 1999,
3. Закон за регионалното развитие, обн., ДВ, бр. 26 от 23.03.1999 г., в сила от 23.03.1999 г., отм. 2004 г.;
4. Комисия на европейските общности, Редовен доклад за напредъка на България в процеса на присъединяване, Брюксел, SEC(2001) 1744, 2001 г.,
5. Дрискол, Д., Дзиенконски, О., Концептуална разработка: Изясняване на ролите и усъвършенстване на планирането на централно, областно и местно ниво, Инициатива местно самоуправление, София, 2002 г.,
6. Маринов, В., Съвременно състояние на политиката на регионално развитие в България, в Преглед на политиката за регионално развитие в България, Маринов, В., Джилджов, А., Хаузер, Ф., Проект „Ролята на Парламента в процеса на укрепване на местното самоуправление в България”, ФРМС, София, 2001,
7. Закон за регионалното развитие, обн. ДВ. бр. 14 от 20 февруари 2004 г., отм. 2008 г.,
8. Министерство на регионалното развитие и благоустройството, Концепция за изменение и допълнение на Закона за регионално развитие, изработена през май 2006 г. от работна група на МРРБ, Заповед № РД-02-14-44/ 02.02.2006 г., София, 2006 г.,
9. Министерство на регионалното развитие и благоустройството, Национална стратегия за регионално развитие 2012-2022 г., София, 2012 г.,

10. Закон за регионално развитие, обн. ДВ. бр.50 от 30 Май 2008 г., посл. изм. ДВ. бр. 51 от 1 Юли 2022 г.
11. Интегрирана териториална стратегия за развитие на Северозападен регион, Интегрирана териториална стратегия за развитие на Северен централен регион, Интегрирана териториална стратегия за развитие на Североизточен регион, Интегрирана териториална стратегия за развитие на Югоизточен регион, Интегрирана териториална стратегия за развитие на Южен централен регион, Интегрирана териториална стратегия за развитие на Югозападен регион, достъпни на <https://strategy.bg/>.

ИНТЕРДЕПАРТАМЕНТНИЯТ СБОРНИК „КРОСКУЛТУРНА КОМУНИКАЦИЯ“ КАТО ОТГОВОР НА СЪВРЕМЕННИТЕ ОБРАЗОВАТЕЛНИ ТЕНДЕНЦИИ ЗА ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНОСТ

доц. д-р Татяна Фед

Нов български университет

Резюме. Докладът представя най-новата реализирана идея на преподавателите-изследователи от няколко департамента на НБУ – годишника „Кроскултурна комуникация“ – 2023. Съществуването и успехът на различни интердисциплинарни програми на НБУ потвърди реалността на XXI век – живеем във време на глобализация, сливане и взаимодействие на култури, езиково многообразие и бързо променящи се приоритети, сред които всеки от нас се превръща в посредник или медиатор в различни видове комуникация. Четирите основни раздела на сборника: *Комуникация и етикет*, *Туризм и дигитална среда*, *Литература, култура и методика* и *Музика и танц* – синтезираха вижданията на авторите за направленията и тенденциите за развитие в посока интердисциплинарност. В последния раздел *Рецензии и проекти* са включени реализираните финансирани от НБУ проекти през годините 2019-2023.

Ключови думи: НБУ, Кроскултурна комуникация, интердепартаментен годишник, комуникация и етикет, туризм и дигитална среда, литература, култура и методика, музика и танц, рецензии и проекти

THE INTERDEPARTMENTAL YEARBOOK CROSS-CULTURAL COMMUNICATION AS A RESPONSE TO CONTEMPORARY EDUCATION TRENDS FOR INTERDISCIPLINARITY

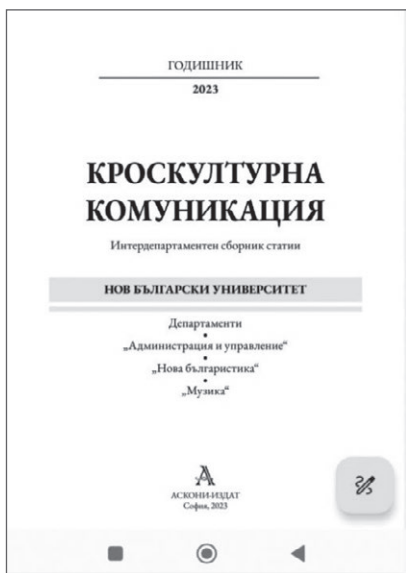
Assoc. Prof. Tatiana Fed, PhD
New Bulgarian University

Abstract. The report presents the latest realized idea of the professors-researchers from several departments of the NBU – the yearbook „Cross-Cultural Communication“ – 2023. The existence and success of various interdisciplinary programs of the NBU confirmed the reality of the XXI century – we live in a time of globalization, fusion and interaction of cultures, linguistic diversity and rapidly changing priorities, among which each of us becomes an intermediary or mediator in different types of communication. The four main sections of the collection: *Communication and Etiquette, Tourism and Digital Environment, Literature, Culture and Methodology and Music and Dance* – synthesized the views of the authors on the directions and trends for development in the direction of interdisciplinarity. The last section, *Reviews and projects*, includes the implemented projects financed by the NBU during the years 2019-2023.

Keywords: NBU, Cross-cultural communication, interdepartmental yearbook, communication and etiquette, tourism and digital environment, literature, culture and methodology, music and dance, reviews and projects

През есента на 2023 година се реализира най-новата идея на преподавателите-изследователи от няколко департамента на НБУ /“Администрация и управление“, „Нова българистика“ и „Музика“/ – годишникът „Кроскултурна комуникация“ /2023 © АСКОНИ-ИЗДАТ, 2023, ISBN 978-954-383-148-7, 228 стр./ [2, електронен ресурс]

Идеята се роди през късната есен на 2022 година в читателския клуб на НБУ на представянето на сборника [1, електронен ресурс] от юбилейната международна научно-практическа конференция „Бизнес комуникации, език, литература и култура“, посветена на 10 години магистърска програма „Бизнес комуникации“ РО и ДО и 25 години бакалавърска програма „Русистика (с втори чужд език английски)“ /17-22 септември 2021 година в к.к. „Св. Св. Константин и Елена“/ [6, електронен ресурс].

17-22 септември 2021 година в к.к. „Св. Св. Константин и Елена“

Сборникът от конференцията в к.к. „Св. Св. Константин и Елена“

Представяне на сборника „Бизнес комуникации, език, литература и култура“ през ноември 2022 година в читателския клуб на НБУ

Представянето на сборника „Бизнес комуникации, език, литература и култура“ се състоя през ноември 2022 година в читателския клуб на НБУ [3, електронен ресурс]. Това събитие има запис и в ютуб [4, електронен ресурс].

Съществуването и успехът на различни интердисциплинарни програми потвърди реалността на XXI век – живеем във време на глобализация, сливане и взаимодействие на култури, езиково многообразие и бързо променящи се приоритети, сред които всеки от нас се превръща в посредник или медиа-

тор в различни видове комуникация. Тази посредническа роля е от особено значение, тъй като понятийните системи на различните езици са различни, което се отразява върху усвояването им (Хаджикотева, 2011). В публикацията на Съвета на Европа „Enriching 21st century language education, The CEFR companion volume in practice“, Council of Europe, Strasbourg, 2022 [8, електронен ресурс], медиацията се включва като процес, съпътстващ усвояването на чужди езици, взаимодействие и комуникация, като се изхожда и от смяна на гледната точка и се създава ново значение заедно с участниците в общуването и благодарение на тях. Тази теза развива в статията си и М. Хаджикотева [7].

Годишникът има **пет раздела**.

Първият раздел „Комуникация и етикет“ [2, с. 11-60]. съдържа четири статии, като две от тях са на руски език: „Е-комуникации във виртуален екипен контекст – специфични измерения и основни предизвикателства“ /Кристиян Хаджиев/, „Етикет и общуване в академична виртуална среда“ /Мария Иванова/, „Нормы русской семейной жизни xvi-xviii веков (сборник „Домострой“)“ /Ирина Георгиева/, и „Метафора в русской и болгарской экономической терминологии: актуализируемые признаки терминологических фразеологизмов“ /Радостина Стоянова/.

Вторият раздел „Туризм и дигитална среда“ [2, с.61-104], фокусиран на въпросите на туризма, също съдържа четири статии: „Нетрадиционните туристически изживявания – потапяне в чуждите култури“ /Ирена Емилова/, „Комуникациите в подкрепа на развитието на туризма в европа след пандемията“ /Теодора Ризова/, „Влияние на дигиталните номади върху развитието на туризма“ /Маргарита Мишева/ и „Кроскултурна дигитална комуникация в туризма“ /Виолета Донева-Янкулова/.

Третият раздел „Литература, култура и методика“ [2, с.105-172]. съдържа седем статии /две от тях на английски език/: „War in the „Moments“ by Juri Bondarev“ /Татяна Фед/

„Библейската образност в света на женската идентичност“ /Илвие Конедарева/, „Esp in the Context of Multicultural Settings“ /Мария Нейкова/, „SOFT“ умения на професионалния фитнес треньор“ /Иван Неделчев/, „Опит за прилагане на партикулната теория в часовете по руски език в българските училища“ /Илия Солтиров/, „Прагматонимите в градското ономастично пространство“ /Златина Николова/ и „Интердисциплинарност в чуждоезиковото обучение – език, изкуство, творчество“ /Мария Нейкова, Милка Хаджикотева/.

Четвъртият раздел „Музика и танц“ [3, с.173-196]. поради спецификата си съдържа две статии: „Френски модернизъм и възприемането на френската музика във Виена и Берлин в началото на 20 век“ /Явор Конов/ и „Основни правила при проучването и записването на български танцов фолклор на терен“ /Маргарита Кръстева-Стойчевска/.

Всеки един от разделите синтезира вижданията на авторите за направленията и тенденциите за развитие в посока интердисциплинарност, било то комуникация, етикет, туризъм, дигиталност, език, литература, методика, музика или танц.

В последния **пети раздел „Рецензии и проекти“** [2, с.197-224]. са включени рецензии и обзори на реализирани интердисциплинарни проекти. Първият текст „Добре дошли в България – реалната или нереалната...“ /Милена Шушулова-Павлова/ [2, с. 197-202] е рецензия на интердисциплинарен театрален продукт на Университетски театър на НБУ.

Във втория текст /на руски език/ „Дни славянской письменности и культуры в Гданьском университете“ /Татяна Кананович/ [2, с.203-209]. се разказва за интересни инициативи на Гданския университет в Полша, многогодишен Еразъм+ партньор на департамент „Нова Българистика“ НБУ.

*Гдански държавен университет /Полша/,
филологически факултет*

Адъюнкт д-р Татяна Кананович, координатор „Еразъм+“ на филологическия факултет на Гданския държавен университет

*Дни на славянската писменост в Гданския държавен университет /2019 г./:
доц. д-р Татяна Фед /НБУ/, проф. Зоя Новоженева /Гдански университет/, д.н.
и проф. Владимир Хънтов, д.н. /Великотърновски университет/.*

Третият текст „Дигитално портфолио на анимирани сценарии за игри“ /Полина Михова/ [2, с.210-212] представя портфолио от 6 авторски игри, разработени от студентите от МП „Езикова и речева патология“, НБУ, Випуск 2021 под супервизията на доц. д-р Полина Михова и на база на идеологията на докторант на свободна докторантура към ДП „Логопедия“, НБУ Нина

Йорданова.

Финализира годишника текстът „Пътуващите семинари като кроскултурна комуникация между департаментите в НБУ“ /Росица Бечева/ [2, с.213-224], където са представени реализираните с финансирането на НБУ проекти /пътуване, семинар и презентации/ през годините 2018-2023 с ръководител гл. ас. д-р Маргарита Кръстева-Стойчевска с участието на преподаватели и студенти от бакалавърски програми „Музика“, „Приложни чужди езици за администрация и управление“ (на англ. ез. и втори чужд език), „Русистика /с втори чужд език английски/“ и „Визуални изкуства“. Бяха посетени гр. Перник /“Сурва“/, гр. Габрово и резерват „Етъра“, Рилския манастир, гр. Кюстендил /“Празник на черешата“/ гр. Казанлък /“Фестивал на розата“/. В дейностите се включиха много чуждестранни студенти и студенти по програма „Еразъм+“.

Последен раздел на годишника е справка за авторите с техните звания и длъжности, а също така и имейли в случай, че някой читател прояви интерес към една или друга статия.

На 25.10.2023 г. в аудитория 314 на корпус 1 на НБУ се състоя представяне на новия интердепартаментен годишник на НБУ „Кроскултурна комуникация“ [5, електронен ресурс].

Водещи на събитието бяха доц. д-р Морис Фадел и доц.д-р Татяна Фед. Специален гост на събитието беше проф. Алиция Пстига, д.н. от Гданския университет (Полша), дългогодишен Еразъм партньор на НБУ. Професор Пстига направи пълен обзор на сборника и коментар за всяка една статия в светлината на кроскултурната комуникация.

Изказвания направиха съставителите на годишника доц. д-р Теодора Ризова, доц. д-р Татяна Фед и гл. ас. д-р Милка Хаджикотева,. В дискусиата се включиха доц. д-р Ирина Георгиева, доц. Огняна Тенева, д.н., гл. ас. д-р Маргарита Кръстева и гл. ас. д-р Илвие Конедарева. Доц. Огняна Тенева, д.н. предложи в техническия екип на следващия годишник 2024 да бъдат включени студенти от специалностите „Книгоиздаване“ и „Графичен дизайн“ с цел да придобият реални практически навици. Присъстващите студенти от БП „Чужди езици за администрацията и управлението /с втори чужд език/“ също бяха поканени да се включат с публикации в новата дебютна рубрика „Студентски изяви“. Всички пожелаха късмет на новото издание и си направиха обща снимка за спомен.

*Вярваме, че тази книга открива пътя на многото годишници,
които ще я последват!*

ЛИТЕРАТУРА

1. Бизнес комуникации, език, литература и култура. Сборник статии. [електронен ресурс <https://publishing-house.nbu.bg/bg/elektronni-izdaniq/knigi/biznes-komunikatii-ezik-kultura-i-literatura>]
2. Кроскултурна комуникация [електронен ресурс <https://bulgarianstudies.nbu.bg/bg/publikacii-nbg/sbornici-izvyn-poredici/kroskulturna-komunikaciq>]
3. Представяне на научно издание „Бизнес комуникации, език, литература и култура“ [електронен ресурс <https://azcheta.com/predstoiasti/predstavyane-na-nauchno-izdanie-biznes-komunikatsii-ezik-literatura-i-kultura/>]
4. Представяне на научно издание „Бизнес комуникации, език, литература и култура“ [електронен ресурс https://www.youtube.com/watch?v=eBl2GooR0kI&ab_channel=NewBulgarianUniversity]
5. Представяне на научно издание „Кроскултурна комуникация“ [електронен ресурс <https://news.nbu.bg/bg/news/predstavqne-na-nauchno-izdanie!74034>]
6. Фед Т. Юбилейна научнопрактическа конференция с международно участие „Бизнес комуникации, език, литература и култура“. Статия в списание „Наука“, 6/2021, стр.27-30. [електронен ресурс <http://spisanie-nauka.bg/arhiv/6-2021.pdf>]
7. Хаджикотева, М. Овладеяване на понятийната система и метафоричните понятия на чужд език – теоретични и практически аспекти. сп. „Чуждоезиково обучение“, 2011, кн. 3, МОНМ.
8. Enriching 21st century language education: The CEFR Companion volume in practice [електронен ресурс https://www.coe.int/en/web/common-european-framework-reference-languages/home/-/asset_publisher/3omt7fb9wnHZ/content/enriching-21st-century-language-education-the-cefr-companion-volume-in-practice]

НОВИТЕ ПОКОЛЕНИЯ В СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКАТА СИСТЕМА

Доц. д-р Албена Павлова
Нов български университет

Резюме. Статията разглежда особеностите, личностните характеристики и ценностната система на Поколение Z, прави сравнение между тях и другите поколения, дава опорни точки за комуникацията с тях, както и задава въпроси, свързани с ювентилизацията, емпатията, разбирането на еко-идеите и пр.

Ключови думи: комуникация, поколенчески особености, поколение Z, социално-икономическа система

THE NEW GENERATIONS IN THE SOCIO-ECONOMIC SYSTEM

Assoc. Prof. Albena Pavlova, PhD
New Bulgarian University

Abstract. The article examines the peculiarities, personality characteristics and value system of Generation Z, compares them with other generations, gives reference points for communication with them, as well as asks questions related to juvenileization, empathy, understanding of eco-ideas, etc.

Keywords: communication, generational characteristics, generation Z, socio-economic system

За „новите млади“, за техните особености и специфично поведение вече се говори съвсем открито и с нескрит интерес и това е обяснимо предвид, че именно те са бъдещето на света – на икономиката, на социалните отношения, бъдещето на всяка държава. Изучаването им е важно, за да даде основа на преподаватели и работодатели за начините за комуникация с тях, както и за тяхната ценностна система и мотивиращите ги фактори.

В тази статия ще се спра основно на Поколение Z (родените между 1996 и 2009 г и съставляващи около 9-11% от населението на България към момен-

та¹), тъй като те именно са „новите млади“ в нашата социално-икономическа система – те са новите студенти, новите работещи, новите данъкоплатци, новото бъдеще. Разбира се след тях идва Алфа поколението (родените след 2010 г., а според някои след 2013 г и наричани накратко Алфи), което тепърва ще бъде изучавано, и което вече дава заявка да е много по-различно от предхождащите ги Зетъри.

Както всяко едно поколение, както всеки един народ и както и всеки един човек Поколение Z имат своите плюсове и минуси, които разглеждам по-надолу.

Според изследване на Ланкастър [Ланкастър, 2004], Поколение Z или Децата на хилядолетието, както още ги наричат, *работят, за да се забавляват*. Това е мобилно и прагматично поколение и това дали ще напуснат дадена организация е въпрос буквално на настроение. Постоянното учене е техен начин на живот, че дори спасение, според мен. Готови са да усвоят няколко професии, ориентират се в голям обем информация и с лекота превключват от една дейност към друга. Държат не само на високото заплащане (по възможност почасово), но и на смислеността на работата. Искат да работят в среда, която им харесва, и в която да могат свободно да се забавляват. Имат очакване работата им да бъде разнообразна и увлекателна. Ръководителят им преди всичко трябва да е треньор, ментор и в никакъв случай авторитарен. Те също така искат искрено внимание и разбиране, да бъдат чути и да бъдат ценени. Очакват ръководителят им да е добронамерен, да консултира и помага в постигането на целите им. Използването на коучинг подход е много важен за тях, защото изтрива ясната йерархия в схемата „шеф и подчинен“ и способства установяването на по-приятна, по-демократична атмосфера, където ръководителят не налага, а предлага и пита [Профил на..., 2024].

По отношение на организацията и управлението на работните процеси, поколение Z проявява най-силна нетърпимост към липсата на ясни указания, неправилното делегиране на задачите, нереалните срокове, безпринципното, несправедливо и дискриминационно отношение от страна на колеги и ръководители. Младите хора са по-податливи на стрес и напрежение, когато чувстват, че не им достигат умения за изпълнение на задачите и когато трябва да работят с остаряло и често повреждащо се оборудване. Категорично не се ангажират с нощен и извънреден труд. Изключително им допада гъвкавото

¹ Има различни мнения за началото и края на едно поколение, но тук използвам класификацията на esopomi.bg от 2019 г. [Кои са поколенията..., 2019]. Годишните варирант обикновено +/- 3.

работно време и работата от дистанция.

За представителите на Поколение Z свободното време е неприкосновено, имат любими занимания, на които се отдават напълно и които често разглеждат като „паралелна кариера“. Двигател на поведението им е необходимостта да съхранят егото си, което обикновено е доста крехко. Създават си свои лични стандарти, независими от груповите представи и изискванията на организацията.

Тези характеристики на Зетърите (както накратко наричат представителите на Поколение Z) показват съществени разлики с предишните поколения на Беби-бумърите (родени между 1946 и 1964), например, които работят, за да оцелеят, и Поколение X (техните родители в повечето случаи – родени между 1965 и 1979), което живее, за да работи и постига, не рискува с честа смяна на местоработата и се обучават, само ако имат пряка полза от това.

Не големи, но видими разлики има и с Миленианите или Поколение Y (Деца на прехода – родени между 1980 и 1995), които работят, за да живеят добре, и които са гъвкави, прагматични и адаптивни. Те също не се обвързват с една фирма, личният им живот е над всичко, държат на свободата си. Залагат на сигурна кариера, а не на сигурно работно място и инвестират в обучение, което гарантира бързо развитие. [Ланкастър, 2004]

Поколение Z работят за интереса си, а не толкова за кариерата в традиционния смисъл, който предишните поколения влагат – такава кариера за тях е нещо твърде дълго, ангажиращо и скучно. Те разглеждат кариерното развитие, като придобиване на професионален капацитет, който да им „отвори“ повече възможности и при други работодатели, а не само като издигане в йерархията на съответната организация. Не се впечатляват от обещания, а се стремят да постигнат бързи резултати. Въпреки че често са принудени да работят във фирмите на родителите си, не малка част от това поколение се виждат като бъдещи предприемачи и стартъпи, за което не им достигат достатъчно ресурси към момента.

Последното не изглежда особено осъществимо, особено на фона на статистиката – в интервю от пролетта на 2023 г. съоснователят на OpenAI Сам Алтман и съоснователят на Stripe Патрик Колисън отбелязват, че за първи път от 1970 г. нито един от изтъкнатите предприемачи в Силициевата долина не е под 30 години. Алтман коментира и че трябва нещо много да се е объркало, за да има такова внезапно отсъствие на велики предприемачи на 20+ години, които досега са били нещо обичайно за технологичната индустрия [On my..., 2024].

Ако трябва да се върнем към включването на поколението в социал-

но-икономическата система, именно работата като забавление, което Зетърите изповядват, е може би най-съществената отличителна черта на тяхното поколение във връзка със социално-икономическата система, която ги прави непрогнозируеми за предишните поколения, представители на които често са техни работодатели. Те не са склонни да жертват лично време за работата си – т.е. не желаят да работят извънредно, особено ако не виждат смисъл в тази работа. В практиката си съм срещала представители на това поколение, които напускат работа, защото не са достатъчно натоварени, за възможностите, които имат, и за тях това е неудовлетворяващо, както и такива, които напускат работа, защото ги натоварват извънредно, макар и допълнително заплатено.

Другата съществена разлика е в това, че те не се привързват към работното си място и още по-малко към компанията, в която работят, и са готови при най-незначителен (от гледна точка на работодателя) повод да я напуснат, без да се притесняват от това, че ще останат без работа и доходи, и силно вярвайки, че ще намерят по-добра за тях работа почти веднага, което всъщност се оказва самата истина, поне за България. Те всъщност не са лоялни не само към работодателя си, а и почти към нищо – държат много отворени опции (включително в интимните си връзки), светът им, както вече казах, е игрови – занимават се с много неща едновременно и тичат в посоката, която им изнася в момента. Интересното за мен е, че това не ги притеснява, тъй като е характеристика на цялото им поколение – т.е. всички правят така и няма място за недоволство помежду им, но пък учудва предходните поколения.

Според изследване, проведено в САЩ през 2016 г., Зетърите и техните учители приемат, че технологиите са основна характеристика на поколението им и учениците от това поколение учат най-добре чрез правене. За тях моделът на техните родители в образователната система „учи, слушай и бъди дисциплиниран“ рядко работи. Самите ученици смятат, че тяхното поколение е далеч по-креативно от предишните, и винаги търсят по-добър начин да направят нещо, което обаче не е съвсем вярно, според учителите им. [Кой е моделът..., 2021] Още тук се сблъскваме с различните гледни точки и различната реалност на Зетърите и поколенията преди тях. Това е в основата и на често трудната комуникация между тях. Истината е, че те наистина са технологично много по-добри от предишните поколения, но значително ще отстъпват от напиралите след тях Алфи, а за креативността на Зетърите също може да се поспори, тъй като те са поколение, израсло с реклами и визуална (видео) информация, която дава готови образи, готови модели на поведение и съответно съвсем не поощрява креативността и абстрактното мислене.

Интересно е и че за Z поколението ученето през връстници е много по-лесно за приемане, отколкото от по-възрастни, които те често смятат за old fashion и далеч от тях като разбирания за нещата. Това е още един проблем в комуникацията между поколенията, който нелесно може да бъде преодолян, но когато е известен може да бъде използван. Така например самите те да бъдат въвличани в процесите на обучение, както в училище, така и по-късно при обучението на персонала – т.нар. „асиметричен модел на обучение“, като присъщата склонност на Зетърите към изява и усет към новото и нестандартното, ги прави много успешни в трансфера на знания и прилагането на ефективни обучителни методи и особено технологии.

Младите хора предпочитат да учат автономно, независимо от времето и мястото, използвайки компетенциите си за работа с новите медии и за получаване на достъп до множество информационни източници, като усвояват знания и натрупват опит чрез собствените си действия. Поколението Z иска да избира само какво да учи, къде и кога да го учи, т.е. да управлява автономно процеса на учене, а не да е негов обект. [Профил на..., 2024] Познавателните им способности са визуално-кинетично ориентирани, което предполага къс интервал на концентрация – около 8 секунди, липса на търпение за възприемане на подробности, бързо отегчаване и загуба на интерес и относително трудно завършване на започнатото. Но пък притежават фотографска памет и бързина и многоканалност във възприятията, което компенсира поне отчасти липсата на концентрация. Предпочитат да слушат и гледат движещи се картинки (подкасти и др. подобни), отколкото да четат, като четенето вероятно ще бъде изместено въобще като процес при още по-новите поколения. Поради това, въпреки че харесват свободата и преносимостта на е-обучението, ако трябва да избират, отдават предпочитанието си на присъственото обучение.

Според работодатели новото поколение има проблем с дисциплината и със самооценката – искат голяма заплата и работата им да е интересна, а всъщност нямат много умения (само претенции), трудно се съсредоточават и преживяват като тежка репресия минимални стандарти за дисциплина [Новите млади, 2024]. Това също поражда комуникативна пропаст между старите поколения и вече навлезлите в социално-икономическата система Зетъри.

Изследване на Петър-Емил Митев и Сийка Ковачева от 2014 г. определя Z поколението като независими, не особено граждански активни, поради нулевото си доверие към институциите, устремени към това да изглеждат добре, което за тях е най-голямата ценност. Те се чувстват пренебрегнати политически, но са по европейци от предшествениците си и висшето образова-

ние за тях е от изключителна важност – вероятно в контекста на „учене през целия живот“, което се налага с европейски директиви.

Афинитетът към безспирно учене на поколение Z е нож с две остриета – от една страна се радваме на ученолюбие то им – висша ценност за българите, но от друга – започваме да се тревожим, че то става самоцелно и оправдателно за незапочването на работа.

Това че отлагат започването на първа работа всъщност няма да навреди особено на благосъстоянието им, защото ако за Милениъните се носи славатата на хора с широки пръсти [Милениъните ще се превърнат..., 2024], които вместо за собствен дом и пенсия пръскат пари за пътувания, преживявания и изчанчени био храни, което може да се окаже добра практика, предвид, че точно те ще наследят родителите и бабите и дядовците си, които са две от най-спестовните поколения, то за Зетърите тази вероятност – да живеят на гърба на предишните поколения, е още по-голяма, а и те не са чак такива прахосници.

Разбира се и тук нещата не са едноцветни – според по-горе цитираното изследване на Петър-Емил Митев [2014], може да очертаем три пласта по отношение на жизнените шансове на българските младежи – „Златната младеж“ е привилегировано малцинство, а на другия полюс са застрашените от социално изключване младежи. Между тях се разполага мнозинството, но между двата полюса остава пропаст на разслояване. В първата група са студенти и млади специалисти от семейства с по-високи доходи и образование, работещи в преуспяващи фирми. Представителите на тази група могат да отделят средства за маркови дрехи и културно потребление. Групата на застрашените от социално изключване се състои предимно от роми. В тази група се отделят предимно средства за храна и минимални такива за стоки и услуги за развлечение и обучение.

Според същото изследване да изглеждаш добре е най-често посочваната ценност и постижение (85%), да бъдеш независим (80%) е на второ място, след това идва кариерата (75%), а после консенсусната ценност – да си отговорен 72%, като близо 60% от запитаните младежи посочват, че живеят с родителите си. Тези проценти доста добре описват ценностната система на Зетърите, което излиза и в други изследвания.

В профилите [видими към 14.02.2024 г.] на Българска стопанска камара за различните поколения намираме: „Поколение Z навлязоха в свят, който не е създаден за тях. Те са обречени да съзряват във време на непрестанни икономически и социални промени и по тази причина отдават най-голямо значение на динамиката и бързината в промяната във всичките и аспекти –

политически, икономически, културни.“ Това според мен е и причината за тяхната обърканост, тъга [Шопова, 2023] и самота, въпреки голямата им технологична свързаност и привидната им връзка с другите, през участие в социалните медии. В социалните медии Зетърите членуват в много на брой мрежи, но реално присъствието им е незабелязано, както и отсъствието им – т.е. те са невидими за мрежата. От последното може да заключим и, че те не признават вертикалните, а само хоризонталните структури, което впоследствие им пречи при започването на работа, където йерархията обикновено е вертикална и съответно неразбираема за тях.

В същия профил на БСК се отбелязва значението, което Зетърите отдават на спорта във всичките му разновидности (разбирай моделирането на тялото), екологията (обсебеността им от зелената идея е до степен отказ от създаване на свое поколение), свободното придвижване (до степен на маниакалност), както и отказът им от гледане на телевизия (интересите им за информация са обърнати отново към социалните мрежи и интернет каналите).

Именно във връзка с налагането на идеологията на зелените и еко активистите, в момента тече нов тренд сред поколението Z, особено след родените на запад – да не се спестява за стари години, тъй като „климатичната криза ще унищожи света до 10-20 години, така или иначе“ [В момента тече..., 2024]. Това е доста опасен тренд, тъй като светът едва ли ще свърши за такъв кратък период, а едно цяло поколение ще остане без пенсионно осигуряване и дори без домове – т.е. ще бъде превърнато в наемни работници, но както по-горе споменах – вероятно ще живеят от спестеното от техните родители, баби и дядовци, ако съумеят да ги запазят.

Както видяхме по-горе, за разлика от предишните генерации, немалко представители на поколение Z продължават да живеят с родителите си. Някои изследователи наричат този феномен „отложена зрялост“ – забавяне на прехода към зряла възраст за по-дълго в сравнение с техните връстници от другите поколения. Това е от особено значение за навлизането им в социално-икономическата система, тъй като те се чувстват деца доста дълго време. Те са и едно доста закриляно и обгрижвано поколение – първите „не бити“ от родителите си деца в историята на човечеството, те никога не са убивали, за да се нахранят (което е било практика при дедите им), като при тях насилието е изведено в абстракция и е сведено до „абсолютно зло“ [Новите..., 2024].

Семейната среда, в която са израснали хората от това поколение е осигурявала, с известни изключения, свръх защита, грижа и предпазливост от страна на родителите. Парадоксът на съвременното е, че се отнасяме към младежта като към уязвима група, което води до изнеженост. Със свръхгрижов-

ността си ги лишаваме от конкурентността, която е ключова за развитието на социално-икономическите системи.

Това като цяло е едно миролюбиво към другите поколение, но често заложената в човека агресия при тях избухва чрез агресия към себе си – употребата на наркотици, хранителните разстройства, нехаресването на собственото си тяло и желанието да го модифицират.

При тях може да бъде отчетено нарастване на емпатията (черта, присъща само за човешкия вид, развита благодарение на огледалните ни неврони), те съпребивяват страданието не само на хората, но и на животните, растенията, природата – за това говори „вирусното“ разпространяване на зелените идеи сред тях (понякога криво разбрани, поради кривото обясняване), вегетарианството и веганството, йогата, които са приоритетно техни начин на живот. Разбира се това е едно християнско разбиране за живота, което е обяснимо – именно християнството е създадо днешното общество, а то определено е неагресивно и подпомагащо страдащите. Интересното е как това се помирява с идеите за конкуренция и победа на по-силния, които пък са в основата на пазарната икономика и капитализма.

Това са и децата (или може би Алфите след тях), които са призовани да променят Земята – да я направят духовна и различна, да я направят нов желан свят. Дали осъзнават тази си мисия и заложените очаквания към тях е трудно да се разбере, поради това, че те трудно споделят мислите си с други, макар че често има много какво да кажат – просто трябва да ги разпитваме търпеливо.

Отново според профилите на БСК, Поколение Z са фокусирани върху бъдещето, но са и реалисти и прагматици. Те разбират колко страшен може да бъде света, тъй като са израснали в свят на епидемии, международни конфликти, тероризъм, икономически кризи и нарастващо насилие в училище (въпреки притъпената им агресивност като цяло). Тези негативни събития са ги направили по-предпазливи, но също така и ги вдъхновяват да подобрят света. Склонни са да се ангажират с обществени каузи, в които виждат смисъл, включително и с доброволчески дейности. Ако изпитват някакъв ангажимент към идеалите, то е да направят този свят по-добър, отколкото са го заварили. Дали знаят как, обаче, е друг въпрос.

Тук е мястото да се върнем и да споменем и още един феномен, който засяга това поколение (видимо от цитираното по-горе изследване на Петър-Емил Митев), но и всички останали поколения в днешния свят – процеса на ювентилизация и отказа от назоваване на старостта. Днес е непристижно да си стар, болен и грозен – за това хората се поправят непрекъснато – плас-

тични операции, фитнес, татуировки и пр. Съществува цяла индустрия по ювентилизация, която печели добре от това да прави хората да изглеждат млади, може би дори да се чувстват млади. В рекламите също почти винаги показват по-млади за таргета им персонажи. И ако някога възрастните са били на почит и са смятани за красиви, мили и одухотворени, то днес това е смятано за абсурд. Всички искат да останат млади и дори безсмъртни, ако може. Не случайно милиардери от ранга на Джеф Безос и Марк Зукърбърг инвестират стотици милиони в anti-aging и евентуално осигуряващи безсмъртие технологии. Днес няма старост – тя е неестетична, а има различни стадии на зрялост – късна, много късна, много-много-много късна... Това е и една от причините с такава лекота да се налагат идеите за сливане на човека с машините и трансхуманизма. Това е, което Зетърите вече са прегърнали като идея и работят по нейното осъществяване – вечна младост на всяка цена. Ако цената е здравето – спокойно, медицината ще се развие, както казва един темен представител и моя студентка.

Друго, което отличава съвременният млад човек е, че той не получава еднозначен отговор на нито един от своите житейски въпроси. Това води до някаква неопределеност, до недостатъчна ясното къде точно е и защо и съответно – до ниска социализация. Ювентализацията е в разцвет, а социализацията на поколението е потисната, липсват и дисциплинарни пространства (според Фуко), налице е и прекалената закрила. Резултатът от всичко това е, че Зетърите не порастват, повечето от тях остават дълго деца – искат да бъдат деца, без много отговорности, особено за друго. От тук, макар и не само, е и проблемът с дълго отлаганото родителство при тях – проблем особено актуален за скоростно намаляващата като брой жители и с нарушена демографска структура България (а и Европа като цяло), както и липсата на грижа за бъдещето, което за тях е неопределено и твърде далечно – те очакват някак то да не ги застигне въобще.

Независимо, че пенсията е най-скъпото нещо, което купуваме в живота си, преобладаващата част от Поколение Z не вярват в осигурителната система и са с нагласата, че тя не им дава особени гаранции за бъдещето, което и без друго е абстрактно. По тази причина те гледат на осигуряването, не като на нещо полезно, а като на нещо, което намалява доходите им. Те не очакват да доживеят до някаква определена възраст и тогава да се отдадат на заслужен отпих, забавление и свободни занимания – това са неща, които те искат да правят всеки ден, сега, а не само в бъдеще.

Друго характерно за Поколение Z е липсата на авторитети. Има инфлуенсъри и влогъри, които следват, донякъде кумири, може би, но реален,

истински авторитет липсва! В тази роля не влизат нито родителите, нито учителите, нито институциите, нито на практика който и да било. Това, в комплект с прекалената грижа за тях, лишава младите хора от противоборството и себеутвърждаването, от себепроверката в безопасната среда на семейството и училището [On my..., 2024], излизайки навън обаче, светът е друг – враждебен и конкурентен, и те често не го издържат и се оттеглят под някаква форма – видеоигри, аутистично поведение или дори суицидност.

Може би е време родителите им да разберат, че трябва да поемат своята част от отговорността за бъдещето на децата си, които не са подготвени сами да вземат всички важните решения, стоварващи се върху тях. Да хубаво е човек сам да прави своите грешки и своите избори, но когато е подготвен за това, иначе изборите обикновено се отлагат за неопределено време, дори за време, когато е късно да бъдат направени. Родителите, както учителите (също кастрирани от системата) трябва да влязат в ролята си на авторитети и да покажат на новото поколение вертикалната структура на обществото – в противен случай се губи нагона за власт, успех (при тях той се свежда единствено до „имах време“, „съумят“) и слава сред тях. Образование и икономика базирани само на права, забавление и леснота, както и прословутата мантра „бъди себе си“, егоизират, а не социализират новите млади.

Опасността за Зетърите, а и за всички нас, е те да се превърнат в доброволни бройлери, на които са осигурени хляб (вероятно чрез базовия доход) и зрелища (през игрите и забавленията), които „нямат време“ за истинска работа, нито за включване в социално-икономическата система. Те и в момента предпочитат да печелят чрез инфлуенсърство или други подобни дейности, които са по-скоро игра и забавление, отколкото тежък труд и определено не харесват работа, която е с висок риск от грешки и последствия – професиите в промишлеността, свързани с инструменти, машини и съоръжения са силно нежелани от тях. Но имайки предвид прагматичността и разумността на поколението – със сигурност не всички ще се поддадат на тази „сладка“ възможност.

Въпреки всичко това Зетърите остават много бързо адаптивни и с толерантно отношение към грешките – не ги възприемат като провал, а като обратна връзка. Те са израснали с видеоигри, където винаги могат да преминат отново нивото, на програми, където винаги могат да възстановят резервно копие от облака и т.н. Това оставя своя отпечатък върху начина на възприемането на грешки в живота. За тях е важен пътят, не резултата, нито целта.

Те също така не приемат „статуквото“, не се доверяват на фалша, подозрителни са към „старите лица с нови идеи“ и имат развита интуиция и усет

за „новото и прогресивното“. Не зачитат „официални източници“ на информация и „авторитети“, а изграждат собствено критично мислене и познавателен опит, като отстояват гледната си точка на база намерени факти в глобалната мрежа. [Профил на..., 2024]

Зетърите са царе на търсенето и намирането на информация, което правят със светлинна скорост и завидни умения. Това е дигитално поколение, което постоянно „сърфира“ в мрежите и търси нова информация, но такава, която е прагматично насочена, свързана с конкретен проблем и с решаването му. Това за тях е както дишането – нещо естествено и нормално, съпътстващо живота им, нещо за което не е необходимо дори да мислят. Ежедневният им контакт с цифрови технологии, формира у тях специфични възгледи, умения и начин на мислене, които видимо ги отличават от предишните генерации. Те виждат света по изцяло нов начин. За тях дигиталното е дори по-нормално, отколкото е реалното. Те са и първото изцяло дигитално поколение, на което не му се е налагало специално да се учи как да работи и ползва новите технологии, а те просто са им „вродени“. „Поколение Z са завършеният етап на прехода от „хартиено“ към „цифрово“ поколение. Те не си спомнят домашните телефонни апарати „с шайба“ и никога не са писали писма на хартия.“ [Профил на..., 2024].

Въпреки че намират и обработват скоростно информация, Зетърите често не влизат в дълбочина на тази информация, не я анализират, както и не се интересуват от това как работи дадена технология, а просто я използват. Т.е. те не мислят технологично – не мислят за връзките и взаимодействията, а за резултата. Но според някои изследователи [Ланкастър, 2004] именно поколението Z е първата генерация, постигнала същинска интеграция между себе си и заобикалящите ги технологии. За добро или зло, очакванията са те да дадат старта на следващата революция, която ще използва способностите на изкуствения интелект, за да слее в едно човек и машина и възвести времето на трансхуманизма.

Зетърите обичат промяната. Не просто я обичат – тя е техен начин на живот, тяхна вътрешна необходимост. Въпреки че почти всеки човек е склонен да се притеснява от появата на нещо ново, разликата между това поколение и предишните е времето за адаптация – при Зетърите то е твърде съкратено. Като млади хора те прегръщат всички нови идеи, но не винаги са в състояние да анализират достатъчно добре подбудите и силите стоящи зад тях, както и не предполагат последствията от тези нови идеи.

Както вече казах, голяма част от Зетърите не са изпитвали лишения и дефицити, като по-възрастните поколения и това ги е научило да не се при-

вързват към вещи, защото не изпитват липсата им. Аналогично на информацията, която намират, но и забравят лесно, те бързо се сдобиват и разделят с вещите. При тях се наблюдава едно влечение към модерното, но най-вече към престижното. Ако нещо не работи бързо, не е модерно и последен модел, то не ги изкушава, не ги забавлява, не ги радва, те просто си вземат следващата нова вещ, следващия модел.

Това изглежда и е консуматорски начин на живот, но трябва да вземем предвид, че Зетърите са израснали под влиянието на толкова много реклами, колкото нито едно поколение до момента. Те имат възможности за избор на продукти и услуги повече от всякога, с много повече и разнообразни канали и начини да купуват, наемат, споделят и плащат. При тях консуматорството не е издигнато в култ, то просто е част от живота им и може да кажем, че те въобще не познават аскезата поне по отношение на вещите и ползването. Това прекрасно работи като двигател на икономиката и ако се вгледаме в повечето реклами (извън тези на лекарства и подобни) те са създадени именно за това поколение – брандовете ги обичат.

Тук искам да отделя повече място за особеностите на комуникацията на Зетърите с останалите поколения, тъй като тя е от изключителна важност за развитието на обществото – без връзка между поколенията, няма развитие, каквото и да си мислят някои хора. Разбира се, тази връзка винаги е двупосочна – днес особено видимо. Ние учим младите, но те нас също. Същността е в това дали говорим (кодираме) чрез едни и същи знаци и дали в крайна сметка реално се разбираме.

Според проучвания [On my..., 2024 и др.], почни всеки втори млад човек има сериозни задръжки и проблеми в общуването (поради говоренето на „различен език“) и в толерантността (главно поради различната им динамика на общуване и поднасяне на информацията) към другите поколения. Тази голяма различност прави Поколение Z най-неразбраното от другите поколения, макар че и те самите не полагат особени усилия да разберат другите. Зетърите не правят компромиси, не спестяват нищо, мислят и отстояват позицията си прямо, открито и публично – това предполага трудна комуникация с другите поколения, свикнали да живеят и общуват със социално лицемерие.

Това също така води до сравнително трудно постигне на разбирателство и на работното място. Там те отхвърлят статуквото, искат промяна, общуват по съвършено различен начин, имат съвсем други разбирания и приоритети относно работата, изискванията си към околните, подхода към отговорностите и в това кое ги мотивира или пък успява да задържи вниманието им.

Проблемът се задълбочава още повече, когато анализираме различията по отношение на предпочитанията към технологичните средства и начини на общуване чрез тях – там разликите са очебийни.

Но конфликтът между поколенията и ролята на Зетърите в него, не трябва да се абсолютизират. Трудната междупоколенческа комуникация макар и отличителна чертана на поколението като цяло, не е проблем за всички негови представители – вероятно във връзка с възпитание в семейството и общуване с други поколения от ранното детство. Работното място в крайна сметка не принадлежи на едно поколение и в много организации и екипи, някак си по естествен път са достигнали до взаимна поколенческа солидарност и колегиална взаимопомощ, което е и пътя към симбиоза между различните поколения и за напредък. Ако искат да задържат млади хора в организацията си, работодателите трябва да помислят за по-ефективен инженеринг на работата, ротация на работните места и разширяване функционалностите на длъжностите с нови и по-предизвикателни и разнообразни задачи.

Интересен е фактът, че работата с хора, в т.ч. и работата в екип, попада в топ 5 на неприятните задължения за поколението. [Профил на..., 2024] Това е показател за липсата на междуличностни и комуникативни умения, на емоционална интелигентност (въпреки емпатичността им), както и за задълбочаващата се дистанция на поколението от традиционните форми на общуване и взаимодействие. Тук трябва да се замислим за последствията от тази особеност, което в бъдеще би довело до трудности за осъществяването на професии, изискващи такъв вид колаборация.

Предстоят времена, когато расата, класата, пола и сексуалността ще бъдат размити, както размити вече са рода и семейството, а скоро вероятно и нацията, когато човекът и машината ще бъдат в симбиоза (трансхуманизма) или противоборство (апокалиптичните сценарии за господството на машините над хората). В тези времена е добре да познаваме поколенческите различия и особености, за да може да осъществим преход между поколенията, да помирим страховете си – нашите и на нашите деца, от това неясно бъдеще, да използваме поколенческите си предимства да го направим по-добро и предвидимо. Да съхраним съществуването на днешната социално-икономическа система или да я променим в положителна посока.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

1. БЪРН, Едмънд. Глобалната промяна. Кибеа, 2012, ISBN 978-954-474-579-0
2. ЗА Алфа поколението. Достъпно на: <https://teachingalpha.org/za-alpha-pokolenieto>
3. КОЙ е моделът на новите млади, Вестник „Аз-буки”, Брой 5, 2021, достъпно на: <https://press.azbuki.bg/news/novini-2021/broj-5-2021/koj-e-modelat-na-novite-mladi/>, отворено на 5.02.2024
4. КОИ са поколенията Z, Y, X и Бейби Бумърите?, В: *economy.bg*, 25 ноември 2019, достъпно на: <https://www.economy.bg/article/view/37047>
5. КРИСТИ, Нилс. Може би бъдещето е някъде зад нас?.
6. ЛАНКАСТЪР, Лин К., Дейвид Стилман. Сблъсъкът на поколенията. Класика и стил, С, 2004, ISBN9549964795
7. МИЛЕНИЪЛИТЕ ще се превърнат в най-богатото поколение в историята, *Webcave*, 01.03.2024, 14:25, достъпно на: [pari/milenialite-shte-se-prevarnat-v-nay-bogatoto-pokolenie-v-istoriyata.html?utm_source=Push+Notifications&utm_medium=article&utm_campaign=Милениълите+ще+се+превърнат+в+най-богатото+поколение+в+историята](https://pari.milenialite-shte-se-prevarnat-v-nay-bogatoto-pokolenie-v-istoriyata.html?utm_source=Push+Notifications&utm_medium=article&utm_campaign=Милениълите+ще+се+превърнат+в+най-богатото+поколение+в+историята), отворено на 5.02.2024
8. МИТЕВ, Петър-Емил, Сийка Ковачева. Младите хора в европейска България – социологически портрет 2014, София, 2014, ISBN 978-954-2979-21-0
9. НОВИТЕ млади и новите медии, Институт Отворено общество, 2009, <https://osis.bg/wp-content/uploads/2018/04/OSI>
10. НОВИТЕ млади, подкаст „Кръг квадрат“, еп.32, 2024
11. ОБЪРКАНИТЕ ценности на новите млади: външният вид и независимостта, Клуб „Z“, 01 декември 2014 г., 13:01 ч. последна редакция 15 юли 2022 г., 11:26 ч., отворено на отворено на 3.02.2024
12. ПРОФИЛ на поколение Z, Българска стопанска камара, видим на: <https://activeageing.bia-bg.com/bg/analyses/generations/profileZ/>
13. СТОФЪР, Дейвид. Мотивиране на различните поколения. кн. „Идеалният екип”, Harvard Business School Press, С, 2005
14. УПРАВЛЕНИЕ на различията. поколенията и тяхната мотивация на работното място, достъпно на: <http://trudipravo.bg/mesechni-spisania/mesechno-spisanie-trud-i-pravo/enumattp/62-upravlenie-na-razlichiyata-pokoleniyata-i-tyahnata-motivatziya-na-rabotnoto-myasto>
15. ШОПОВА, Теодора. Поколение Z: все по-тъжно и тревожно поколение, сп. Мила, 2023, видимо на: <https://www.mila.bg/article/11784406> © www.mila.bg
16. ЩКВАРЕК, Кристиан. В момента тече нов тренд сред поколението Z на запад: да не се спестява за стари години, Свободно слово, 08 март 24, видимо на: <https://svobodnoslovo.eu/komentar/v-momenta-teche-nov-trend-sred-pokolenieto-z-na-zapad-da-ne-se-spestyava-za-stari-godini/128995>, отворено на 8.03.2024
17. ON my mind. The state of the world's children 2021, Regional brief& Europe, UNICEF, 2021

АСПЕКТИ НА УПРАВЛЕНИЕТО НА МНОГООБРАЗИЕТО И ИЗГРАЖДАНЕ НА ПРИОБЩАВАЩА КУЛТУРА НА РАБОТНОТО МЯСТО (ЗА СОЦИАЛНА СПРАВЕДЛИВОСТ И ДОСТОЕН ТРУД)

доц. д-р Мария Александрова Иванова

*Нов български университет,
Департамент „Администрация и управление“*

Резюме. В теорията на управлението и бизнес практиката справянето с многообразието на работното място играе важна роля за успеха и конкурентоспособността на организациите през последните години. Компаниите разпознават потенциалните предимства на мултикултурната работна сила и създават приобщаваща работна среда. Въпреки това, много организации не са постигнали очакваните резултати. От направеното изследване на научни публикации и организационни практики в България, установяваме, че причина за не удовлетворяващите резултати е разработването на стратегии, политики, системи и процеси за многообразие, без да се обръща внимание на поведение, норми и ценности. Като се има предвид фактът, че многообразието по същество е свързано с културни ценности, подходящата рефлексия се превръща в основна задача за създаване на приобщаваща работна среда, в която хората от различен произход се чувстват уважавани и признати. За това в този доклад акцентираме върху бариерите, предизвикателствата и процесите на изграждане на култура на приобщаващо многообразие, доказвайки, че тя трябва да бъде изградена върху солидни морални основания – взаимно разбиране, плурализъм на гледните точки и взаимно подпомагане, доверие и почтеност. Базирайки се на основните принципи на управление на многообразието, предлагаме модел на трансформация на организационната култура към култура на включване в четири етапа: повишаване на осведомеността; разработване на визия за включване; преосмисляне на концепции и принципи на управление; интегриране на системата за управление на човешките отношения превеждайки основополагащите принципи чрез компетентности в наблюдавано и измеримо поведение и насърчавайки развитие-

то, укрепването и разпознаване на приобщаващо поведение.

Ключови думи: организационна култура, трансформация, бизнес принципи, управление на многообразието, етика, приобщаващо поведение.

ASPECTS OF DIVERSITY MANAGEMENT AND BUILDING AN INCLUSIVE WORKPLACE CULTURE (FOR SOCIAL JUSTICE AND DECENT WORK)

Mariya Aleksandrova Ivanova, PhD

*New Bulgarian University,
Department „Administration and Management”*

Abstract. In management theory and business practice, dealing with workplace diversity has played an important role in the success and competitiveness of organizations in recent years. Companies recognize the potential benefits of a multicultural workforce and create an inclusive work environment. However, many organizations have not achieved the expected results. From the study of scientific publications and organizational practices in Bulgaria, we find that the reason for the unsatisfactory results is the development of strategies, policies, systems and processes for diversity, without paying attention to the normative dimension – of behavior, norms and values. Given the fact that diversity is essentially related to cultural norms and values, appropriate reflection becomes a fundamental task to create an inclusive work environment where people from different backgrounds feel respected and recognized. Therefore, in this report we focus on the barriers, challenges and processes of building a culture of inclusive diversity, proving that it must be built on solid moral foundations – mutual understanding, pluralism of perspectives and mutual support, trust and integrity. Based on the basic principles, we propose a model of transformation of the organizational culture to a culture of inclusion in four stages: raising awareness; developing a vision for inclusion; rethinking management concepts and principles; integrating the human relations management system by translating the underlying principles through competencies into observable and measurable behavior and encouraging the development, reinforcement and recognition of inclusive behavior.

Keywords: organizational culture, transformation, business principles, diversity management, ethics, inclusive behavior.

ВЪВЕДЕНИЕ

В динамично променящия се организационен контекст приемането на многообразието и приобщаването е морален императив и стратегическо предимство. Организациите, които разпознават потенциала на разнообразието в работната си сила и прилагат приобщаващи практики за включване, бързо и лесно се адаптират в днешния непредсказуем свят. Отношенията със служителите са в основата на хармоничното и продуктивно работно място, гарантиращо социална справедливост и достоен труд. Чрез прилагане на приобщаващи стратегии организациите могат да създадат среда, в която работещите се чувстват ценени, уважавани и овластени. Когато многообразието и приобщаването са вградени в процесите по управление на човешкия капитал, те се превръщат в неразделна част от културата на компанията, стимулирайки успеха и иновациите.

1. КОНЦЕПТУАЛНИ ГЛЕДНИ ТОЧКИ НА УПРАВЛЕНИЕ НА МНОГООБРАЗИЕТО

В теорията и практиката на управлението, многообразието на работното място заема важна част и предизвиква сериозни дискусии (вж. Немет, 1985; Кокс и Блейк, 1991; Миликен и Мартинс, 1996; Шоу и Барет-Пауър, 1998). Те са базирани от една страна на идеите за *социална справедливост* и *достоеен труд* в защита на интересите на служителите (за повишаване на социалното благоденствие и намаляване на бедността), а от друга с осигуряване на *конкурентоспособност* и *устойчиво развитие на организациите*.

Международната организация на труда (ILO) още през 1999 г. дефинира понятието *достоеен труд* като продуктивна работа на жените и мъжете в условията на свобода, равенство, сигурност и зачитане на достойнството; като възможности за трудова заетост, които осигуряват справедлив доход, сигурност на работното място и социална защитеност; като перспективи за личностно развитие и повишена социална интеграция; гарантира на всички равни възможности и равно третиране.

Социалната справедливост е ценност, която насърчава еднаквото зачитане на правата и задълженията на всеки човек, насърчава интеграцията и защитата срещу експлоатацията на най-уязвимите, фокусира се върху справед-

ливо разпределение на основните блага и хармоничното съвместно съществуване. Справедливостта гарантира баланса между индивидуалното благо и общото благо въз основа на основните човешки ценности. *Икономическата социална справедливост* регламентира равнопоставеност при разпределението на благата. *Социалната трудова справедливост* осигурява здравословни взаимоотношения между работника и работодателя, физически и психологически условия за правилното изпълнение на работните задължения, гарантира правото на здраве. Социалната справедливост включва създаването и прилагането на закони, които ѝ позволяват да функционира.

В основата на дискуссионните въпроси свързани с многообразието на работното място, са не само *правовите и законодателни аспекти* с цел избягване на съдебни дела (вж. повече в Иванова, 2019), но и *промените в демографията на пазара на труда* – отварянето на държавните граници повишиха възможностите за свободно движение на трудоспособното население, военните конфликти накараха хората да търсят по спокойни места за живот и работа, активира се участието с труд на жените, малцинствата и хората в неравностойно положение. Нараства корпоративното осъзнаване, че управлението на многообразието трябва да излезе извън рамките на простото спазване на съществуващите *етични норми и реагиране на промяната в ресурсите* на пазара на труда. Предизвикателствата в рамките на конкурентни, динамични и все по-глобални пазари (изискващи иновации, креативност и гъвкавост) се посрещат умело чрез разширен набор от *опит и знания* за ефективно управление на разнообразна работна сила. Иновативният и творчески потенциал, присъщ на разнообразната работна сила (по отношение на етнически произход, националност, култура, религия, пол, възраст, образование, начин на живот, стил на работа, начин на мислене и т.н.), може да се използва за преодоляване на между културните бариери и намиране на оригинални решения на производствени проблеми, иновативни идеи за продукти и маркетингови инициативи.

Разбирането, приемането и овластяването на многообразна работна сила може да се превърне в конкурентно предимство на фирмите, но само ако хората от различните идентичностни групи работят заедно в синхрон и без конфликти и имат общи цели.

Въпреки, че страните-членки на ЕС ратифицирали Европейската социална хартата (2000) са задължени да защитават ефективно правото на работника да изкарва прехраната си със свободно избрана работа и фирмите спазват законодателната рамка на общността, това не е достатъчно за да бъдат предприятията успешни, устойчиви на промените и конкурентоспособни.

Много организации имат инициативи за многообразие (например: програми за обучение), но те често не показват желаните резултати (например: не намалява текучеството сред талантливите работници с етнически произход или работници с нужда от подкрепа¹; според Гилбърт и Иванчевич (2000) не се подобрява качеството на работните условия; не се създава атмосфера на приобщаване).

Тези организации не могат да постигнат ползите от многообразието, нито да изградят култура, която приема и насърчава разнообразието.

Една от причините за това е селективния подход към управлението на многообразието. Например: асимилация, вместо интеграция и включване. Подходът на асимилация пренебрегва различията и не се полагат интеграционни усилия. При този подход се очаква жените, имигрантите и малцинствата да се асимилират в предварително дефинирана и доминираща корпоративна култура (Томас и Габаро, 1999). Създава се огромно напрежение за хората в тези групи, когато не са изслушвани, признати или оценени. Те преминават през вътрешно-личностни конфликти и преживявания. Не се използват техните специфични знания и опит. Те не могат да разгърнат своя капацитет и изпитват бариери в развитието си в рамките на организацията. Такава среда не благоприятства реализацията на потенциала на разнообразието.

Следователно, управлението на многообразието трябва да бъде изградено върху солидни нормативни основи, върху основополагащи етични принципи и култура на приобщаване, базирана на знания и положителен практически опит.

Следвайки *подход на приобщаване*, работещи и мениджъри разпознават различията, оценяват ги и се ангажират да използват потенциала им. Различните гласове се разбират като легитимни и отварящи нови перспективи; те са изслушани и интегрирани в процесите на вземане на решения и разрешаване на проблеми; те играят активна роля в оформянето на културата и насърчаването на творчеството и иновациите, в добавяне на стойност към представянето на компанията.

Следователно, за да се разгърне потенциалът на многообразието на работната сила, трябва да се изгради култура насърчаваща приобщаваща

¹ Работниците с нужди от подкрепа могат да бъдат дългосрочно безработни, хора в зависимост (например наркомани), хора с увреждания, възрастни хора, имигранти, хора извън заетост, образование или обучение и други групи (например хора излезли присъдата си и пуснати на свобода), които са по-изложени на риск да бъдат изключени от пазара на труда.

комуникация и подобрена интеграция на работното място; култура, която е изградена върху ясни нормативни принципи и защита различията.

2. ПРЕДПОСТАВКИ ЗА ИЗГРАЖДАНЕ НА ПРИОБЩАВАЩА КУЛТУРА

Приобщаването е концепция, чрез която работодателите подкрепят и насърчават равнопоставеността на работното място, справедливостта в организационната култура и равенство в споделените възможности. *Приобщаващото многообразие* е набор от поведения, които насърчават сътрудничеството между разнообразна група хора. Обстоятелствата от които зависи изграждането на приобщаваща култура можем да разграничим анализирайки външната и вътрешна организационна среда.

2.1. Външен контекст

Основни фактори от външния организационен контекст, които оказват силно влияние върху приобщаването на работното място са правните и политически аспекти на признаването на многообразието, както и засилената конкуренция на пазара на труда.

Ожесточената конкуренция на пазара на труда и на конкретното работно място предизвиква хората да бъдат агресивни за да бъдат победители. Презумпцията е, че ако не си агресивен, то конкурентите ще бъдат победители – ще постигнат целите си, ще бъдат наети на желаната позиция. По своята същност конкурентната среда (независимо дали я разглеждаме като такава вън или вътре в организацията) не определя качеството на отношенията между работещите, а хората са тези, които създават отношения при определени допускания. Много работодатели смятат, че силната конкуренция между работещите в организацията подобрява индивидуално представяне, за това оценяват краткосрочно резултатите на служителите си и ги мотивират предимно чрез бонуси. Работодателите приемат, че отношенията в конкурентна среда (независимо дали е външна или вътрешно организационна) са само средство за постигане на фирмените цели. И все пак, за да се осигурят бизнес резултати в една конкурентна среда, не трябва да има неуважение, злоба и експанзия. При силен конкурентен натиск взаимното признаване става още по-важно (особено при работа в екип), защото насърчава самочувствието като основа за постигане на високи резултати и принос; помага на хората да изграждат автентични, здрави и устойчиви взаимоотношения, партньорство и сътрудничество, които са в основата на ефективната екипна работа и обслужването на клиентите.

Правното и политическото признаване на различията са важен аспект на управлението на многообразието (Новосъолова, Йорданова, 2019). Ръководството на всяко предприятие трябва да се увери, че са изпълнени основните правни изисквания за признаване на различията на работната сила; до колко са спазени човешките, гражданските и трудовите права, както и изискванията на законодателството за осигуряване на равнопоставеност и не дискриминация на работното място. Да бъдеш равнопоставен означава да бъдеш приет, признат и приобщен в организацията като еднакво свободен гражданин. По същество става въпрос за разпознаване на индивидуалното „аз“ като уникална личност и като различен от другите.

2.2. Вътрешно организационен контекст

Основните фактори от вътрешно организационния контекст, които оказват силно влияние върху изграждането на приобщаваща култура за социална справедливост и достоен труд, са *солидарност* (единство в разбиранията и взаимна подкрепа), *управление на емоциите* и *включване на работното място*.

Солидарността съществува в среда, в която хората се чувстват уверени; където обичат да работят заедно и се доверяват един на друг; където взаимно признават индивидуалните си постижения, както и тези в екипа. А хората се чувстват спокойни и уверени, когато са приети като различни, но равни; когато знаят, че могат да проявяват истинската си същност на работното място и са мотивирани да дадат най-доброто от себе си. В същото време, те също проявяват солидарност по отношение на останалите членове на организацията. Така солидарността отприщва пълния потенциал на работещите. Важно е да се подчертае, че в този аспект, разнообразието е свързано с намирането на правилния баланс между индивидуализма и общността и по този начин със създаването на пространство за признание.

В научната литература интензивно се обсъждани въпросът за значението на *емоциите на работното място* (както положителните, така и отрицателните) и тяхното управление (Голман, 1995; Уейсингър, 1998). Дори емоциите да не са достъпни за общи морални оценки, те са фундаментално важни за моралното и здравословно отношение към себе си и околните. Липсата на емоционално признание може да попречи на човек да развие самочувствие и да не може да създаде здрави и устойчиви взаимоотношения с хората. Положителното емоционално утвърждаване докосва сърцевината на връзката със себе си – самочувствието, както и изграждането на връзка с други хора. Това е основата, от която човек се нуждае, за да развие както себе си като взаимно

признат, свободен и равен, така и да изгради емоционално здрави (ненасилствени) отношения с другите. Факт, който е особено важен по отношение на изграждането на култура, която насърчава приобщаването и същевременно признава различията.

Включване на работното място означава, че хората с различна идентичност са автентични, ценени, приветствани, уважавани, представени и чути. Включването на работното място създава чувство за принадлежност, което може да доведе до по-голяма производителност, повече иновации и по-качествени решения. Екипното представяне се подобрява, когато служителите се чувстват свързани. Включването изисква активно, упорито и системно ангажиране на многообразието и насърчаване на равенството и социалната справедливост във всички аспекти на институцията, включително активно идентифициране и премахване на системни и други бариери. Създаването на приобщаващо работно място започва със силно лидерство.

3. СЪЗДАВАНЕ НА ПРИОБЩАВАЩА КУЛТУРА НА РАБОТНО МЯСТО

Когато говорим за *култура на приобщаване*, имаме в предвид *организационна среда, която позволява на хората с различни националности, нагласи и начини на мислене да работят ефективно заедно и да се представят с най-високия си потенциал, за да постигнат организационните цели въз основа на здрави принципи*. В такава среда различните гласове се уважават и чуват; разнообразните гледни точки, перспективи и подходи се ценят и всеки се насърчава да даде уникален и значим принос.

3.1. Основни принципи

Основни принципи, които представляват минималните изисквания за формирането на дискурс, който има за цел да интегрира множество гласове и да създаде култура на включване са: *принцип на признание* (основополагащ принцип на съжителството) – хората зависят от взаимното признание: искат близките им да ги обичат, приятелите и колегите им да ги уважават такива каквито са, работодателите да почитат постиженията им, да бъдат признавани правата им на свободни и равнопоставени граждани; *принцип на реципрочното разбиране* – насърчава взаимоотношенията и се стимулират дискурсивните процеси между различните култури по начин, който досега е бил маргинализиран – гласовете не само се толерират, но и активно се канят, подкрепят и овластяват да изразят своите гледни точки, идеи и мнения, това изисква откритост за общуване с хора с различни гледни точки

и готовност за активно изслушване на други гледни точки; *принцип на отвореност към различни гледни точки* – противопоставя се на неравенството и доминирането на работното място, проявяващи се в резултат на противоречиви гледни точки, съчетани с неравномерно разпределение на властта (поради позиция, ресурси и др.) и прокарващи своите интереси против волята на другите, целта е да се повиши осведомеността за властовия аспект в отношенията и необходимостта от създаване на приобщаваща дискурсивна среда (общи изисквания към дискурса са приобщаване, равенство, искреност и липса на сила (Хабермас, 1996, р. 62)); *принцип на доверието* – хората от различен културен произход работят в сътрудничество и спокойно споделят своите знания, опит и гледни точки; *интегритет* – морална надеждност, съгласуваност и самоуправление, т.е. хората се ангажират с набор от принципи и ги поддържат чрез създаване на система за организационна почтеност (Пейн, 1997).

3.2. Процес на създаване

Невъзможно е да се създаде единна стратегическа рамка за изграждане на приобщаваща култура на работното място, поради същността на самата категория „култура“, спецификата на организациите и различният контекст на функционирането им.

Международната фондация по стратегическо управление на човешките ресурси (SHRM, <https://www.shrm.org/foundation>), предлагат *процес от шест стъпки*, които могат да протичат паралелно или последователно в зависимост от нивото на осъзнатост на ръководителите и зрелостта на организациите:

1. Обучение на лидерите в концептуалната рамка на многообразието, приемане и оценка на различията и приобщаване на работното място. Не трябва да се приема за даденост, че ръководителите, разбират важността на създаването на приобщаваща култура. Едва след като бъдат образовани, те могат да носят отговорност за успеха на приобщаването.

2. Въвличане на линейните мениджъри. Това са влиятелни лица, които са проводник между висшето ръководство и работниците. Линейните мениджъри формират съвет за приобщаване, състоящ се от различни етноси, полове, бизнес функции и дори географски местоположения.

3. Създаване на работно място зачитащо различията между служителите. Зачитането на произхода и традициите на всеки може да помогне много за създаването на приобщаваща среда. Например: създаването на групи или пространства в рамките на организацията, които активно насърчават културното многообразие, като стая за молитва, където мюсюлманските служи-

тели имат специално място за размисъл, или християнски параклис и др.

4. Активиране на служителите – предложена от работещите ефективна инициатива за включване изисква от мениджърите да направят текуща демографска оценка на организацията, последвана от далновидни стратегии, които признават и приемат промяната.

5. Провеждане на ефективни срещи на работното място. Ефективността на работната среща може да се повиши, като предварително бъдат раздадени материалите, по които ще се дискутира. Това е особено полезно за работниците, за които официалният работен език не е майчин. Ротация на срещите в различна времева рамка е полезно за служителите, които работят от вкъщи в различни часови зони (Taketo, 2023).

6. Комуникиране на целите и измерване на напредъка чрез показатели с отношение към включването на работното място. Наложително е да се установят и ясно да се комуникират конкретни, измерими и ограничени във времето цели. Определянето на показатели за измерване и проследяване на разнообразието в една организация е сериозно предизвикателството. Според изследване на Гартнър *индексът*, който определя дали служителите на дадена организация се смятат за включени на работното място, използва следните *показатели*: *справедливо отношение* (служителите, които помагат на организацията да постигне своите стратегически цели, се възнаграждават и признават справедливо); *интегриране на различията* (служителите уважават и ценят мнението на другия); *вземане на решения* (членовете на екипа справедливо разглеждат идеите и предложенията); *психологическа безопасност* (всеки има възможност да изрази истинските си чувства по време на работа); *доверие* (комуникацията е честна и открита); *принадлежност* (хората се грижат един за друг); *разнообразие* (мениджърите са толкова разнообразни, колкото и работниците).

3.3. Адаптиране на организационната култура към култура на разнообразие и приобщаване

Вдъхновени от работата на Кокс и Бийл (1997), които обсъждат процеса на обучение за ефективно справяне с многообразието и модела на Котър за промяна (1996), изследваме бариерите пред многообразието и начините на въвеждането, в редица предприятия в България, на основополагащите принципи (описани в т. 3.1). Намираме отговор на въпросите: как организациите биха могли да приспособят култура на включване и какви стъпки могат да бъдат предприети, за да се превърнат основополагащите принципи в управленска практика.

Дефинираме концептуален модел от четири фази за трансформация на организационната култура, чрез който показваме как примерни концепции и процеси за управление на персонала могат да бъдат адаптирани, за да се приспособи организационната култура към култура на приобщаващо многообразие.

Основни фази на трансформация за изграждане на култура на приобщаване:

1. *Повишаване на осведомеността, създаване на разбиране, насърчаване на размисъл.* Както посочват Гилберт и Иванчевич (2000), за да се създаде включване, трябва да има алтернативни начини за възприемане на реалността. Необходим е непрекъснат дискурсивен процес на обучение, който има за цел да повиши осъзнаването на факта, че различните хора възприемат реалността по различен начин; изграждане на разбиране и уважение към тези различни реалности чрез непрекъснат дискурс и насърчаване на размисъл; и не на последно място, вдъхновение от основните принципи, които представляват основата за култура на приобщаване.

2. *Разработване на визия за включване* – изяснява общата посока за промяна, осигурява обща рамка на бъдещето и изяснява къде иска да бъде компанията. Наличието на визия става особено важно в ситуация на промяна, в която ценности, предположения и системи от вярвания, които са се смятали за ефективни и функционални, вече не са желателни и трябва да бъдат променени.

3. *Преосмисляне на ключови концепции и принципи на управление.* Визията за разнообразието трябва да бъде превърната в ръководни бизнес принципи и предефиниране на кодексите на поведение в организацията. Внимателно обмислен набор от принципи, базиран на взаимно признаване, предлага насоки за това какво представлява една фирма, като по този начин документира ангажимента на работещи и управляващи за формиране и поддържане на култура на приобщаване.

4. *Адаптиране на HR системи и процеси.*

Водеща роля на този етап има *интегративното лидерство*. В процес на трансформация към приобщаваща среда, лидерството „се превръща във въпрос на координирани социални процеси, в които назначен лидер е един глас сред многото. Лидерите споделят отговорността с другите за изграждането на определено разбиране за взаимоотношенията и тяхното прилагане. Лидерството се превръща в релационна, интерактивна задача, насочена към включването на всички хора в компанията в протичащите процеси на инициране, дефиниране и реализиране на проекти и цели. В релационна роля

като коуч, ментор и фасилитатор, лидерът вече не е единственият автор на определена реалност, а по-скоро става съавтор и до известна степен водещ автор в общност от равноправни служители. Ролята на ментор и коуч включва подкрепа на служителите в тяхното развитие, като по този начин им дава съвети, отваря нови перспективи и възможности за развитие, както и обсъждане и претегляне на алтернативи. Лидерът като модератор и фасилитатор, цели да интегрира различните гласове за да отвори нови перспективи, да ги въвлече в диалога и да предостави възможност за партньорство, творчество и иновация.

Променя се начинът на *вземане на решения* като се включват с участие и диалог заинтересованите страни. В традиционните йерархично организирани фирми важните и дългосрочни решения обикновено се вземат от малка група стратегии от висшия мениджмънт. Рутинните решения, за разлика от тях, в по-голямата си част са делегирани на средните и линейни мениджъри. В приобщаваща култура, тази традиционна логика на *вземане на решения* е обърната, критичните решения са запазени за многото, а рутинните решения са делегирани хоризонтално на малцина. Така значително се разширява базата от знания с алтернативни решения и се увеличава броят на възможните пътища, водещи до решения на проблема. Освен това, чрез включване на представители от различни групи в диалог със заинтересованите страни (акционери, служители, клиенти, притежатели на акции, правителство, местно и глобално общество и т.н.) се постига по-високи ниво на доверие, надеждност и легитимност.

Следователно, изграждането на култура на приобщаване означава, заинтересованите страни да се включат в постоянен диалог, целящ зачитането на всички законни претенции, но не базиран на власт и влияние, което дадена заинтересована страна може да упражни, а на силата на добрата аргументация. Легитимни са твърденията на заинтересованите страни, които са подкрепени с основателни причини. Например, когато се обмислят критични бизнес решения, които поставят под въпрос статуквото (т.е. сливания и придобивания, нова визия или принципи), търсенето на консенсусни решения със заинтересованите страни е важно. Дори ако процесът на *вземане на решение* отнеме повече време, превръщането му в действие ще бъде по-ефективно и успешно, тъй като мотивацията и ангажираността на участниците са по-високи, а съпротивата и микрополитическите бариери по-малки.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Диалогът със заинтересованите страни, критичният преглед и непрекъснатото развитие на корпоративните ценности и норми, дискурсивното обсъждане за легитимирането на морални претенции, са ядрото на приобщаваща организационна култура осигуряваща социална справедливост и достоен труд на работното място. Това ядро генерира знание за справедливи цели и принципи и полага основата за легитимен корпоративен успех. Решаваща част от управлението на многообразието е оценяването и валидирането на различни морални претенции. Този процес обаче може да успее само ако всички бъдат чути и включени в моралните сфери на организацията.

За да се създаде приобщаваща култура на разнообразието, визията на организацията включва създаване на работна среда, която е свободна от всякакъв вид тормоз и се основава на уважение към всички лица (вътре и извън организацията) независимо от пол, пол, раса, класа, социален или културен произход, религия, увреждане, начин на живот, обстоятелства и т.н.. Изграждане и подхранване на култура на общуване, където приобщаването и доверието са водещите норми –интегриране на различни гледни точки към процесите на вземане на решения чрез разбиране на различните мнения, оценка на противоположните мнения и справедливо аргументиране на позициите. Осигуряване на равни права и възможност за всеки служител да реализира пълния си потенциал и да говори открито. Оценяване на приноса на всеки служител, като представи своите собствени перспективи и демонстрира солидарност. Насърчаване и признаване на необходимостта от подходящ баланс между работата и личния живот.

Това са само някои аспекти на визията за разнообразие, които трябва да бъдат разгледани. *Те не освобождават компаниите от необходимостта да намерят и дефинират своя собствена, специално изработена визия и да артикулират желаните резултати на собствения си език.* Този тип визия е част от глобалната фирмена визия, където се заявява статутът на корпоративен гражданин. Създаването на приобщаваща култура не е линеен процес, но ангажирането и придържането към последователни усилия ще създаде работна среда, където всеки се чувства включен, чул, разпознат и оценен.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Европейска социална харта (Ревизирана), обн., ДВ, бр. 43 от 4.05.2000г., видно в <http://www.trudipravo.bg/index.php/znanie-za-vas/998-evropeiska-sotzialna-harta-revizirana>
2. Иванова, М. (2019) Създаване на устойчиво работно място в мултикултурна организация, *Годишник на департамент „Администрация и управление“*, НБУ, том 4, (Online), стр. 206 – 227, последно видно в <https://administracija-i-upravlenie.nbu.bg/bg/godishnici/arhiv-na-godishnik-na-departament-administracij-i-upravlenie/godishnik-na-departament-administracij-i-upravlenie-t-4-2019-issn-2603-297-x-online>
3. Новосълова, Т., Йорданова, М. (2019). Управление на многообразието в България: правно-политически предпоставки и саморегулация, Център за изследване на демокрацията
4. Cox, T., Beale, R. (1997). *Developing Competency to Manage Diversity*, Berrett-Koehler, San Francisco.
5. Cox, T., Blake, S. (1991). Managing Cultural Diversity: Implications for Organizational Competitiveness, *Academy of Management Executive* 5(3), 45–56
6. Gilbert, J., Ivancevich, J. (2000). Valuing Diversity: A Tale of Two Organizations, *Academy of Management Executive* 14(1), 93–105
7. Goleman, D. (1995). *Emotional Intelligence: Why it Can Matter More Than IQ*, Bantam Book, New York.
8. Habermas, J. (1996). *Die Einbeziehung des Anderen. Studien zur politischen Theorie*, Suhrkamp, Frankfurt am Main.
9. International Labour Organization (1999). History of the ILO, available in <https://www.ilo.org/global/about-the-ilo/history/lang--en/index.htm>
10. Kotter, J. (1996). *Leading Change*, Harvard Business School Press, Boston, MA
11. Milliken, F., Martins, L. (1996). Searching for Common Threads: Understanding The Multiple Effects of Diversity in Organizational Groups, *Academy of Management Review* 21, 402–433.
12. Nemeth, C. (1985). Dissent, Group Process and Creativity: The Contribution of Minority Influence, in E. Lawler (ed.), *Advances in Group Processes* (JAI Press, Greenwich, CT), pp. 57–75.
13. Sharp Paine, L. (1997). *Cases in Leadership, Ethics, and Organizational Integrity. A Strategic Perspective*, Irwin/McGraw-Hill, Boston, MA et al.
14. Shaw, J., Barrett-Power, E. (1998). The Effects of Diversity on Small Work Group Processes and Performance, *Human Relations* 51, 1307–1325
15. Taketo, I. (2023). Communication as Dynamic Processes with the „Subject” of an Action and „Objects” Interwoven: From the Perspectives of Intercultural Communication Studies and Quasi-Objects, *Japanese Journal of Communication Studies* Vol.51 Special Issue, 77-93
16. Thomas, D., Gabarro J. (1999). *Breaking Through: The Making of Minority Executives in Corporate America*, Harvard Business School Press, Boston, MA.
17. Weisinger, H. (1998). *Emotional Intelligence at Work*, Jossey-Bass, San Francisco).

ПЛАНИРАНЕ И АНАЛИЗ НА РИСКОВЕТЕ

доц. д-р Надя Маринова
Нов български университет

Резюме. Качественият анализ на рисковете е най-бърз начин по срокове за провеждане и ефективен по стойности за разпределяне на приоритетите сред рисковете за проекта и за планиране реагирането на тях. Основен резултат от процеса на управлението на рисковете в проекта е планът за управлението на рисковете, който като правило се включва в плана за управлението на целия проект. Този план определя как при настъпването на определени условия и с каква периодичност ще се изпълняват процесите по управлението на рисковете, а също и другите дейности в корпорацията. Процесът на планиране на управлението на рисковете може да започне веднага след като бъде формулиран първоначалният замисъл на проекта и по-нататък да се изпълнява паралелно с определянето на съдържанието на проекта, разработвайки разписание на проектната дейност, със съставянето на бюджета на проекта и с планирането на доставките.

Управлението на рисковете се основава върху планирането, разработването и последователността на реализирането на мерките по предвиждането на рисковете в продължение на целия жизнен цикъл на проекта. Целта на процеса на планиране на управлението на рисковете се заключава: първо, в определянето на общата стратегия за управлението на рисковете и второ, в избора на подходи и уточняване на последователността в управлението на рисковете на всички стадии от жизнения цикъл на проекта при отчитане на неговата значимост за компанията.

Процесът на планиране на управлението на рисковете може да започне веднага след като бъде формулиран първоначалният замисъл на проекта и по-нататък да се изпълнява паралелно с определянето на съдържанието на проекта, разработвайки разписание на проектната дейност, със съставянето на бюджета на проекта и с планирането на доставките. Отчитайки измененията в другите планове на проекта, в плана за управлението на рисковете задължително трябва да се предвидят възможните промени в околната сре-

да на проекта. Планът трябва да се уточнява преди прехода към следващата фаза на проекта.

При планиране на управлението на рисковете следва да се вземат предвид и да се използват:

- подходът към управлението на рисковете, приет в корпорацията, използваните методи и инструменти, шаблонните планове и отчети;
- базата знания и опит, натрупани при управлението на рисковете в аналогични проекти;
- различията в деловата култура на участниците в проектната дейност, особено ако в проекта са задействани различни корпорации или участници от различни държави;
- изискванията на отрасловите и на националните стандарти в областта на реализацията на проекта, които регулират въпросите, свързани с рисковете;
- изискванията към управлението на рисковете и отношението към риска на заинтересованите страни от проекта, в т.ч. допустимите нива на рисковете от гледна точка на различните заинтересовани страни, за да се осигури взаимно разбиране и съгласуване между тях за подхода и параметрите, които ще се използват при управлението на рисковете в проектната дейност.

Отделни проекти могат да изискват управление на рисковете на различни нива и в различен мащаб. За да се адаптира подходът за управлението на рисковете към приет в корпорацията конкретен проект в началния стадий на проекта е препоръчително да се определят:

- целите на проекта, по отношение на които ще се идентифицират рисковете;
- какви елементи от управлението на рисковете и как точно ще се прилагат и приспособят към разглеждания проект (достъпни ресурси, процеси за управление на рисковете, инструменти и техники за управление на рисковете, поддържаща инфраструктура, честота на прегледа и обновяване на документите по управлението на рисковете, изисквания към отчетността);
- праговите нива на рисковете, степента на допустимост на рисковете за различните заинтересовани страни и схемата за оценка на рисковете.

Основен резултат от процеса на управлението на рисковете в проекта е планът за управлението на рисковете, който като правило се включва в плана за управлението на целия проект. Този план определя как при настъпването

на определени условия и с каква периодичност ще се изпълняват процесите по управлението на рисковете, а също и другите дейности в корпорацията. В хода на реализирането на проекта планът за управлението на рисковете трябва да се преразглежда и да се адаптира към промените в проекта и към новите (или коригирани) изисквания към него от заинтересованите страни.

При избора на методология за управление на рисковете като основа може да бъде използван „Практическият стандарт по управление на рисковете в проект“ (PMI) или да бъде адаптирана методологията, която преди това се е прилагала в аналогични проекти, или да се разработи собствена методология за управление на рисковете, което обаче е свързано със значително време и усилия.

В редица корпорации нерядко при определянето на ролите и на отговорностите по управление на рисковете в проекта се използва опростен подход, който може да се изрази в следните стереотипи: първо, управлението на рисковете е обща отговорност; второ, с управление на рисковете в проекта трябва да се занимават специалистите по рисковете. Първият стереотип като правило води до това, че за управлението на рисковете в проекта не отговаря никой и реагирането на тях започва с факта на възникването им. Вторият стереотип създава у членовете на проектния екип увереност, че за рисковете в проекта отговарят конкретно назначени специалисти по рисковете, а проектният екип няма отношение към този проблем.

Вземайки предвид, че рисковете влияят върху постигането на целите и на всички елементи в проекта, отговорността трябва да бъде разпределена сред участниците в проекта по управление на рисковете, като се отчита каква е ролята на членовете на проектния екип и на заинтересованите страни в проекта и за какви дейности и резултати са поели ангажимент. Отговорността по управление на рисковете в съответните области на проекта трябва да бъде предоставена на участниците за целия предполагаем период на въздействие на съответния риск за проекта. Основните типови роли, които могат да изпълняват участниците в проекта по управлението на рисковете, са свързани с отговорността за конкретен риск и отговорността за мерките по реагиране на конкретен риск.

При формирането на плана за управление на рисковете самите рискове на практика следва да се класифицират по определени признаци в различни категории, които могат да бъдат декомпозирани на 2-3 нива надолу. Резултатът от класификацията обикновено се представя във вид на йерархична структура на рисковете в проекта, като трябва да се обръща внимание на следните особености на класификацията:

- първо, за различните категории проекти и за различните корпорации, изпълняващи проекти, ще бъдат свойствени различни категории рискове;
- второ, за нов проект може да бъде адаптирана общата структура на рисковете, разработена преди това в корпорацията, или да бъде създадена нова йерархична структура.

Основни методи за планиране на управлението на рисковете съгласно стандарта на PMI са сесиите по планирането и шаблоните за управление на рисковете. На сесиите могат да вземат участие мениджърът по проекта, отделни членове от проектния екип и заинтересовани страни по проекта, представители на организации, отговарящи за дейности по планирането на рисковете и реагирането на тях, а при необходимост и други лица.

Използването на вече разработени шаблони, основани на най-добрите практики за управление на рисковете, носи съществена изгода за проектния екип. В техния състав могат да влизат: отчети и статус на рисковете, йерархични структури на рисковете, регистър на рисковете. Шаблоните трябва да са подходящи за използване по отношение на конкретния проект или да се адаптират към него.

Целта на анализа на рисковете е да се направи оценка на вероятността от тяхното възникване и въздействието им върху проекта, а също и да се разпределят приоритетите между рисковете за по-нататъшен анализ.

Качественият анализ на рисковете е най-бърз начин по срокове за провеждане и ефективен по стойности за разпределяне на приоритетите сред рисковете за проекта и за планиране реагирането на тях. Процесът на качествен анализ на рисковете трябва да се повтаря в продължение на целия жизнен цикъл на проекта при отчитане на промените в рисковете. При необходимост той се залага в основата на изпълнението на количествения анализ на рисковете. Определянето на приоритети при рисковете позволява на проектния екип да се съсредоточи върху тези от тях, които са с първостепенно значение и по такъв начин да повиши вероятността за постигане на целите на проекта.

Съгласно стандарта на PMI *алгоритъмът на качествения анализ на рисковете* за проекта включва следните стъпки:

- първа – подбор на характеристиките на рисковете, които определят тяхната значимост;
- втора – неотложност, т.е. рискове, които изискват реагиране в най-кратки срокове и могат да се оценяват като по-важни от гледна точка на управлението в сравнение с другите рискове за проекта;
- трета – управляемост, тъй като някои рискове за проекта са неуправ-

- лежи от страна на проектния екип;
- *четвърта – отчитане външни влияния на проекта* – значимостта на риска може да се увеличава, ако той засяга всички предприятия извън проекта.

Основен резултат от качествения анализ на рисковете трябва да бъде обновяването на регистъра на рисковете за проекта, който първоначално се формира и попълва в рамките на процеса на идентификация на рисковете. Обновяването на регистъра може да включва:

- *списък на приоритетите на рисковете за проекта;*
- *рискове, групирани по категории;*
- *причини за рискове или области, изискващи особено внимание;*
- *списък на рискове, изискващи незабавна реакция;*
- *списък на рискове, изискващи допълнителен анализ и реакция;*
- *списък на рискове с нисък приоритет, изискващи проследяване;*
- *тенденции при рисковете в резултат от качествения анализ.*

Съществуват два основни метода за оценка на вероятността от риск: обективен и субективен.

При обективния метод на базата на фактически данни се изчислява честотата, с която се случва определено събитие в аналогични проекти.

Субективният метод се основава на мненията или на личния опит на експерти, привлечени да оценяват рисковете в проекта. В диапазон от 0 до 1 или от 0% до 100% те следва да дават своите оценки за вероятността от настъпването на идентифицираните рискове за проекта. Оценка 0 свидетелства за невъзможност за настъпване на определено събитие в проекта, и обратно, 1 показва, че то непременно ще се случи.

При оценката на въздействието на риска върху отделни цели на проекта или на проекта като цяло е целесъобразно да се използват справочни таблици по нива на въздействие на рисковете. За оценка на степента на въздействие на рисковете върху проектите могат да се използват както относителни (от много ниско до много високо въздействие), така и числови скали (от 0 до 1 или от 0 до 100).

Оценките за вероятността от настъпването и на въздействието следва да се показват за всеки риск на проекта в рамките на попълването на специални листове за оценки, анкети или съвещания с участниците в проекта. При извършването на оценки за рисковете трябва да бъдат документирани всички приети предположения.

Броят на стъпките, включени в скалата за оценка на вероятностите и въздействията на риска върху целите на проекта, се определя от компанията,

която го изпълнява.

Корпорацията може да присвоява рейтинги за риска поотделно за всяка цел на проекта, върху която той въздейства. В същото време тя може да разработва методика за определяне на общия рейтинг за всеки риск върху проекта, в която да бъдат отчетени различията в значимостта или различните тежести на проектните цели.

Системата за рейтинги на рисковете, основана на матрица за вероятностите и въздействията, позволява рисковете да се разделят на три групи от гледна точка на тяхното управление:

- първа – рискове с висок приоритет, които изискват разработване на мерки за реагиране;
- втора – рискове със среден приоритет, при които е необходимо да се следи тяхното изменение;
- трета – рискове с нисък приоритет, за които не е нужно да се предприемат никакви въздействия.

Анализът на качествата на данните за рисковете включва изучаване на точността, характера, надеждността и пълнотата на данните за рисковете. Когато качеството на данните е неприемливо, е целесъобразно да се съберат по-добри данни.

За да се повиши ефективността на реакцията при рисковете, те могат да се разпределят по категории на базата на следните критерии:

- по източници въз основа на йерархичната структура на рисковете;
- по области на проекта, засегнати от рисковете;
- по първопричини за рисковете.

Рискове, изискващи незабавно реагиране, могат да се разглеждат като най-спешни по отношение на разработването на мерки и реагиране. Приоритетът на срочните рискове се определя на базата на времето за реагиране по тях и на рейтинга на данните за рисковете. Оценката за срочността може да бъде обединена с аранжирането на рисковете въз основа на матрицата за вероятността и въздействието за определяне на общия рейтинг на риска.

За оценка на вероятността за възникването и въздействието на всеки риск върху целите на проекта могат да се привличат експерти, имащи опит от участие в подобни проекти. Експертите могат да предоставят становищата си чрез попълването на специални таблици за оценка, чрез анкета или в процес на групово обсъждане, посветено на анализ и оценка на рисковете.

Процесът на количествения анализ на рисковете се заключава в числово обосноваване на тяхното въздействие върху общите цели на проекта.

За разлика от качествения анализ, в рамките на който се описват, оце-

няват и аранжират индивидуалните рискове, количественият анализ се фокусира върху оценката на комбинираните ефекти от рисковете, влияещи върху резултата от проекта. Също така той оценява съвкупния риск и индивидуалните рискове в проекта, оказващи най-голям ефект върху съвкупния риск. Оценява се и вероятността за постигане на целите на проекта и за рискове, които надвишават праговете на чувствителност, приемливи за ключовите заинтересовани страни по него.

В процеса на количествения анализ на рисковете могат да се присвояват числови рейтинги както отделно за всеки риск, така и общ рейтинг, отразяващ оценката за съвместното влияние на всички рискове върху проекта.

За извършването на количествен анализ на рисковете се изисква значително повече време и разходи в сравнение с качествения анализ. Тези допълнителни разходи трябва да бъдат оправдани от гледна точка на получените изгоди в резултат от по-дълбокото проникване в същността на оценяваните рискове или от възможностите да се оцени числово съвкупният риск за целия проект. В даден проект може да не се извършва количествен анализ, ако това не е необходимо за разработването на мерки за реагиране на рисковете. Същото се отнася и за проекти с малък мащаб.

Количествените методи за оценяване на съвкупния риск за проекта изискват:

- завършени процеси на идентификация и качествен анализ на рисковете за проекта, включително изготвяне на списък на рисковете с приоритетите по тях;
- пълно и точно поставяне на целите на проекта (например сроковете и стойността му);
- идентификация на рисковете за отделните елементи на проекта;
- събиране на качествени данни за рисковете от базата данни на предишни проекти;
- отчитане на взаимовръзката между рисковете, тъй като могат да имат обща първопричина;
- разглеждане на общите рискове, които по своето въздействие излизат извън рамките на отделните елементи на проекта;
- правилно прилагане на количествените методи (например симулацията „Монте Карло“ или анализ на Дървото на решенията), което позволява да се обединят оценките за влиянието на множеството единични рискове в оценка за съвкупно въздействие на рисковете върху общата проектна цел.

При повторно провеждане на количествен анализ на рисковете в про-

екта се оценяват ефективността на планираните и на реализираните мерки за реагиране на рисковете, намаляването на съвкупния риск и тенденциите в развитието на оценяваните рискове.

Основен резултат от процеса на количествения анализ на рисковете следва да бъде обновяването на регистъра на рисковете за проекта, което може да включва:

- първо – *вероятностен анализ на проекта*. В процеса на вероятностния анализ се извършва оценка на потенциалното използване на описанието и на стойността на проекта, изброяват се възможните дати за завършването и стойността след завършването, като се посочва съответното ниво на надеждност;
- второ – *оценка на вероятността за постигане на целите по стойност и срокове*. При поява на рискове вероятността за постигане на целите на проекта в рамките на базовия план може да бъде оценена с помощта на резултатите от количествения анализ на рисковете (например вероятността, че проектът ще бъде изпълнен в рамките на Х млн. лв., може да бъде оценена на 22%);
- трето – *списък на количествено определените рискове с посочени приоритети*. В него могат да бъдат уточнени или преразгледани приоритетите в рисковете, които са били определени в резултат от качествения анализ. Списъкът включва рисковете, които носят най-голяма заплаха и изискват максимален обем от резерви, или тези, които предполагат най-добра възможност за проекта. В някои случаи дадени рискове могат да бъдат определени с помощта на диаграмите „торнадо“, генерирани в резултат от използването на симулационни методи;
- четвърто – *тенденции в резултатите от количествения анализ на рисковете*. В процеса на изпълнението на проекта и при извършването на повторни количествени анализи тенденциите в развитието на рисковете стават по-очевидни. Това от своя страна позволява на проектния екип да взема по-обосновани и по-ефективни решения за реагиране на тях. В допълнение, натрупваната в хода на количествените анализи на рисковете информация за проекта и извличаните от нея уроци могат да се представят във вид на отделни отчети с позоваване на регистъра на рисковете.

Препоръчва се да се използват и следните методи за количествен анализ на рисковете на проекта: *анкети; разпределение на вероятностите; анализ на чувствителността;*

Тези методи помагат да се определи какви рискове или какви фактори имат най-голямо потенциално въздействие върху целите или резултатите на проекта. При анализа на чувствителността се изследва зависимостта на някакъв резултативен показател на проекта от промените в значенията на факторите, участващи в неговото определяне. Например, в качеството на резултативни показатели при анализа на рисковете на инвестиционния проект обикновено се използват:

- чистият дисконтиран доход;
- вътрешната норма на рентабилност;
- индексът на печалбата;
- периодът на възвръщаемост или дисконтираният период на възвръщаемост.

В заключение, следва промените в дадените резултативни показатели да се разглеждат от гледна точка на влиянието на тези промени върху определен процент на един от основните параметри на планирания проект, използвани при разчетите в него: *ставки на дисконтиране; преки разходи; обем на производството; обем на продажбите; цени на продукцията; себестойност на продукцията; инвестиционни разходи; трудови разходи; данъци; индекс на инфлацията; валутен курс и т.н.*

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Аврамов, В., Комуникационната политика на фирмата, С., Изд. „Сиела”, 2001.
2. Дракър, П., Практика на мениджмънта. С., Изд. „Класика и стил”, 2001.
3. Маринова, Н., Международен маркетинг, НБУ, 2017.
4. Пийз, А., Гарнър, Ал., Езикът на тялото. Скритият смисъл на думите, С., 2000.
5. Томс, Ж., Интернет рекламата, С., 2005.
6. Руменчев, В., Невербалните комуникации в публичната реч и деловото общуване, С., 2006.
7. Дракър, П., Мениджмънтът в следващото общество, С., 2006.
8. Златева, М., Публична комуникация, глобализация и демокрация, състав. и научна ред., СУ „Св. Кл. Охридски”, С., 2006
9. Панайотов, Д. Психология на бизнеса, С., 2006
10. Хаджиева, В., Дизайн на глобализацията, НБУ, годишник на департамент „Администрация и управление”, НБУ, България, 2019.

ПЕРЦЕПЦИИ ЗА ОДНОСОТ НА МАКЕДОНСКАТА МЛАДИНА КОН БУГАРИТЕ

проф. д-р Марјан Младеновски

Еуро Колец, РС Македонија

Апстракт. Современите (македонски) теоретичари на македонско – бугарските односи сметаат дека постои долготраен конфликт со Бугарија кој ѝ претходи на македонската независност. Според нив, истиот беше речиси целосно игнориран и погрешно перципиран како далеку полесен за решавање, а се однесуваше на негирање на македонската нација, историја и јазик. Притоа, политичките и медиумските активности честопати делуваа(т) контрапродуктивно на македонско-бугарските односи. Тоа беше и лајтмотив за проверка на дистанцата кон бугарската популација базирано на актуелните случувања на релација државни македонско-бугарски односи и рефлексивната врз ставовите на младите лица. Трудот има истражувачки пристап, бидејќи е заснован на методолошката техника – скалирање со користење на Богардусова скала за социјална дистанца, при што во фокус беа 260 млади лица на возраст од 14-19 год. Резултатите покажуваат дека постои одреден степен на социјална дистанца на младите од Кумановскиот Регион кон Бугарите, а нивото на социјалната дистанца варира од ситуација до ситуација. Најнеприфатливи се Бугарите како љубовни партнери, но и како наставници. Притоа, местото на живеење игра голема улога во степенот на социјално дистанцирање кон Бугарите, како и етничката припадност на младите луѓе. Имено, младите од руралните места како и младите Албанци, покажуваат особено висок степен на дистанцирање во однос на Бугарите, споредено со младите Македонци и жителите на урбаните места.

Клучни зборови: млади, Македонци, Бугари, социјална дистанца

PERCEPTIONS OF MACEDONIAN YOUTH'S RELATIONSHIP WITH BULGARIANS

Prof. Dr. Marjan Mladenovski

Euro College, RN Macedonia

Abstract. Modern (Macedonian) theorists of Macedonian – Bulgarian relations believe that there is a long-standing conflict with Bulgaria that precedes Macedonian independence. According to them, it was almost completely ignored and mistakenly perceived as far easier to solve, and referred to the denial of the Macedonian nation, history and language. In doing so, political and media activities have often acted(t) counterproductively on Macedonian-Bulgarian relations. It was also a leitmotif for checking the distance towards the Bulgarian population based on the current developments in relation to state Macedonian-Bulgarian relations and the reflection on the views of young people. The paper has a research approach, because it is based on the methodological technique – scaling using the Bogardus social distance scale, where 260 young people aged 14-19 were in focus. The results show that there is a certain degree of social distance of young people from the Kumanovo region towards Bulgarians, and the level of social distance varies from situation to situation. The most unacceptable are Bulgarians as love partners, but also as teachers. In doing so, the place of residence plays a big role in the degree of social distancing towards Bulgarians, as well as the ethnicity of young people. Namely, young people from rural places, as well as young Albanians, show a particularly high degree of distancing in relation to Bulgarians, compared to young Macedonians and residents of urban places.

Keywords: youth, Macedonians, Bulgarians, social distance

1. МАКЕДОНСКО-БУГАРСКИ ОДНОСИ

Според последните статистички податоци (Попис на РМ 2021), во нашата држава живеат само 3504 Бугари. Тоа е незначителна бројка (иако дуплирана во однос на претходниот Попис) за да се утврдат специфики во односот на македонско-бугарските односи во Македонија. Затоа, истите може поадекватно да **се разгледуваат на релација: соседни нации и држави.**

Во таа насока треба да се разгледа бугарско-македонскиот однос за времето на и после Втората Светска Војна. Имено, на македонската независност ѝ

претходи долготраен конфликт со Бугарија. Сепак, малкумина воопшто и да посветија внимание на конфликтниот потенцијал или истиот го потценија. Тој беше речиси целосно игнориран поради две основни причини: прво, во времето на Југославија, социјалистичка Македонија беше заштитена во рамките на Федерацијата со висок меѓународен углед и искусна дипломатија, додека Бугарија беше само сателит на СССР. Второ, иако Југославија се распадна, посткомунистичка Бугарија остана слаба во меѓународни рамки, поради што не можеше да демонстрира сила во своето соседство или на други места. (Ванковска 2021, 360-361)

Сепак, Бугарија беше првата држава што официјално ја призна независна Република Македонија во февруари 1992 година, веднаш по објавувањето на позитивното мислење на европската Арбитражна (Бадинтерова) комисија, што беше гест на пријателство без преседан особено во време кога малкумина веруваа дека малата држава ќе го преживее распадот на Југославија. Меѓутоа, бугарската елита речиси веднаш почнува со повторување на постулатите од времето на Тодор Живков, според кои „македонската нација е создадена вештачк“ и тоа врз база на бугарската народност, која постоела во Вардарска Македонија. Македонскиот јазик е бугарски дијалект, изменет под свесно наметнатото српско влијание. Сепак, двете држави би имале „заедничка историја“, а жителите на Република Македонија би требало да ги признаат „фактите“ и „историските реалности“. (Маринов 2020, 227).

Вообичаената верзија за македонските обиди за зачленување во НАТО и ЕУ долго време гласеше дека истите се осуетени поради грчкото вето во период од речиси три децении. Тој конфликт го засени и далеку почувствителниот билатерален спор со Софија, кој сосема погрешно беше перципиран како далеку полесен за решавање. Веднаш по наводното конечно решение за прашањето со името преку Преспанскиот договор се подигнаа (лажни) очекувања дека патот кон Брисел е расчистен и дека наградата ќе дојде брзо. Бугарското вето од декември 2020 година дојде како шок. Од декември 2020 година, Бугарија ја презеде улогата што Грција ја имаше во период од три децении. (повеќе во: Ванковска, 2021)

Честопати., политичките активности делуваат контрапродуктивно на македонско-бугарските односи. Во таа насока, од македонска призма слободно можеме да кажеме дека голем број од изјавите на Каракачанов, Димитров, Ковачев, Генчовска, Радев, Захаријева... не придонесуваа(т) за подобрување на македонско-бугарските односи.

Од друга страна, интерпретирањето на состојбите при известувањето, честопати влијае на продлабочување на социјалната дистанца меѓу Македон-

ците и Бугарите.

Само за илустрација, изминатиов период македонските медиумски написи главно се фокусираа(т) на:

- Дискредитација на Бугарија како држава и како сосед кој историски го попречува напредокот на Македонија;
- Заедничката историја како камен на сопнување;
- Издавањето на бугарски пасоши како начин на „бугаризирање“ на Македонците;

- Грчко-бугарски „заговор“ против Македонија и нејзиното членство во ЕУ;

- Бугарија како европска црна овца;
- Бугарија како држава со сомнителен демократски капацитет;
- Иако Бугарија е во ЕУ, животот и стандардот не се ништо подобри од оние во Македонија... (Повеќе во: Медиумско огледало, Извештај бр.4, 2013)

Истражувањето на МЦМС (Клековски, 2013) ги сублимира перцепциите на Македонците за македонско-бугарските релации. Историјата (30%) и нејзиното толкување (20,9%), според граѓаните се најголема пречка за поинтензивна соработка меѓу Македонија и Бугарија, а потоа следат и националните политичари (12%) поради нивни теснопартиски интереси. За јавните и информирани личности пречка е и лошата инфраструктурна поврзаност, а за етничките Албанци од значење се и културните разлики (21,5%). Подобрување на односите/ соработката меѓу Македонија и Бугарија е важно за големо мнозинство граѓани. За да се подобрат односите меѓу Македонија и Бугарија граѓаните сметаат дека се најважни следните три работи: соработка во културата, забавата и спортот, подобрување на инфраструктурата и граничните премини и пристап до медиумите на двете држави. Постои ниска перцепција за заеднички историски личности. Граѓаните ги сметаат како македонски повеќето личности за кои Бугарија исто така смета дека се дел од нивното историско наследство, како Св. Кирил и Методиј, Св. Климент, Гоце Делчев, Јане Сандански итн. Повисока перцепција на заеднички личности имаат јавните и информирани личности, кои ги сметаат Св.Кирил и Методиј и Цар Самоил за заеднички. Големо мнозинство граѓани поддржува реципрочно решавање, со договорот за добрососедство.

2. МЕТОДОЛОШКИ ПРИСТАП

Студијата произлегува од едно обемно истражување за ставовите на младите луѓе и нивниот однос кон неколку категории кои се разликуваат од доминантната популација во однос на етничката, културната и религиската

припадност, сексуалната ориентација, присуство на хендикеп и сл. Изборот за проучување на **односот** кон овие **општествени групи** не е случаен. Така, проверка на дистанцата кон бугарската популација се базира на актуелните случувања на релација државни македонско-бугарски односи и последователната рефлексивна врз ставовите на младите лица. Студијата, значи има **истражувачки пристап**, бидејќи е заснована на методолошката техника – скалирање со користење на Богардусова скала за социјална дистанца, при што во фокус беа 260 млади лица на возраст од 14-19 год. Перцепција за односот кон различните општествени групи е креирана преку анализа на ставовите на средношколците во општина Куманово, вклучително и околните рурални места од Липково и Старо Нагоричане (Кумановски Регион). Општина Куманово е во фокусот, поради достапноста на податоците, но и поради фактот што истата, во демографски поглед, претставува „Македонија во мало“. Поточно, Куманово претставува најизбалансирана општина во поглед на застапеноста на етничките и религиските групи кои живеат во нашата држава, поради што податоците можат да бидат релевантни и на национално ниво. Младите се селектирани за да се креира перцепција за иднината на односот кон различните општествени групи, во случајов кон Бугарите.

Истражувачкиот примерок вклучува средношколци од Гимназијата „Гоце Делчев“ и средното стручно училиште „Перо Наков“, македонски и албански паралелки. Изборот на примерокот беше направен врз основа на синтагмата „случаен стратификуван примерок“ и принципот „секој четиринаесети“ (околу 7% од вкупната средношколска младина), со тоа што вештачката сметка за соодветна полова, старосна, територијална и етничка распределба. Собирањето на податоците беше реализирано во периодот март-април 2022 година.

Модифицираната **Богардусова скала за социјална дистанца** ги следи клучните односи на младите лица од Кумановскиот Регион кон припадниците на различните општествени групи: да бидат туристи во нашата држава, жители – државјани на нашата држава, соседи во нивното маало, соученици во нивниот клас, наставници во нивниот клас, нивни другари и нивни љубовни партнери. Скалата за социјална дистанца на Богардус е едноставен, но ефикасен и моќен инструмент, широко користен во истражувањето на меѓугрупните односи (Parrillo & Donoghue, 2013). Иако, првично скалата е наменета за испитување на етничките односи, може да се користи и за испитување на ставовите кон другите групи (Bogardus, 1951).

Користењето на Богардусовата скала, очекувано не дозволува да се на-

влезе во експликативно утврдување на причините за нивоата на социјалниот однос. Сепак модификациите на оваа техника даваат одредени насоки, кои во некои идни продлабочени истражувања, можат да одговорат на причините за одреден став.

Податоците беа собрани со **прашалник** кој се состоеше од прашања за социодемографски податоци на испитаниците и скала за социјална дистанца. Скалата има 7 прашања од дихотомен тип, следејќи ги односите од најмала кон најголема блискост. Така, прашањата за средношколците беа од затворен тип за да може да се спроведе статистичка анализа, а во исто време беше оставен и простор низ сугестии, коментари и забелешки – самостојно да ги искажат своите размислувања. Собраните искусствени податоци беа подложени на статистичка анализа со помош на SPSS статистичката програма, вклучително и анализа на содржина. Притоа беа користени дескриптивните параметри (дистрибуција на фреквенции, определување на проценти), хи квадрат тест и коефициент на контингенција; при што истражувачките резултати се визуелно презентирани со табели и графикони.

Самата техника, како и ограниченоста на примерокот, не дозволува извлекување на неоспорливи констатации, иако сметаме дека резултатите се доволна основа за откривање на одделни тенденции за иднината на односот кон различните општествени групи во нашата држава, конкретно во трудов – односот на македонската младина кон Бугарите.

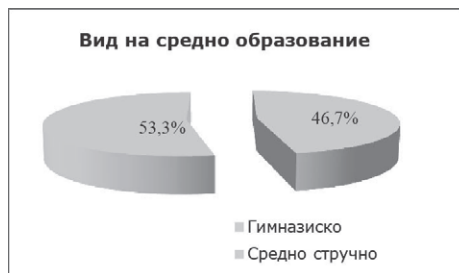
3. СТРУКТУРА НА ПРИМЕРОКОТ

Табелата бр.1 открива дека прашањата за структурирање на примерокот биле одговорени од речиси сите испитаници, при што најголем број одговори недостасуваат на прашањето за етничката припадност (9 лица или околу 3,5%) што е сепак минорен процент. Дисперзијата на сериите исто така не е преголема.

Табела бр.1. Број и стандардна девијација

	Вид на средно образование	Возраст	Место на живеење	Пол	Етничка припадност
N Valid	257	253	248	249	248
Missing	0	4	9	8	9
Std. Deviation	,49988	,49617	,43389	,49200	,65498

Графиконот бр.1 открива дека малку поголем процент (53,3%, односно 137 испитаници) учат во средно стручно училиште наспроти 46,7%, односно 120 испитаници гимназијалци. Старосната структура (графикон бр.2) укажува на блага доминација на повозрасни средношколци (интервал 17-19 год.), 56,9% или 144 испитаници, додека малку е помал бројот на помладите испитаници (14-16 год.) – околу 43,1% (109 лица).

Графикон бр. 1. Вид на средно образование

Графикон бр. 2. Старосна структура

Графиконот бр.3 открива дека 3/4 од средношколците (186 лица) живеат во Куманово, додека во приградските и руралните места живеат 1/4 од испитаниците (62 лица). Половата структура открива блага доминација на женските испитаници (3/5, односно 148 лица), додека 2/5 или 101 испитаник припаѓа на машки пол.

Графиконот бр.5 покажува дека етничката структура на испитаниците кореспондира на реалната распределба на популацијата. Така 3/5 од средношколците се изјасниле како Македонци, 31% како Албанци, а 8,9% припаѓаат на помалите етнички заедници (Срби, Роми и „други“).

Графикон бр.3. Територијална структура

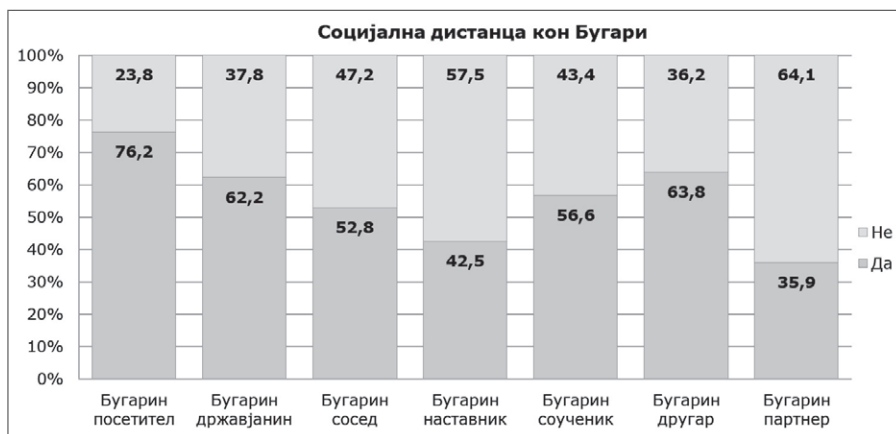
Графикон бр.4. Полова структура

Графикон бр.5. Етничка структура

4. РЕЗУЛТАТИ

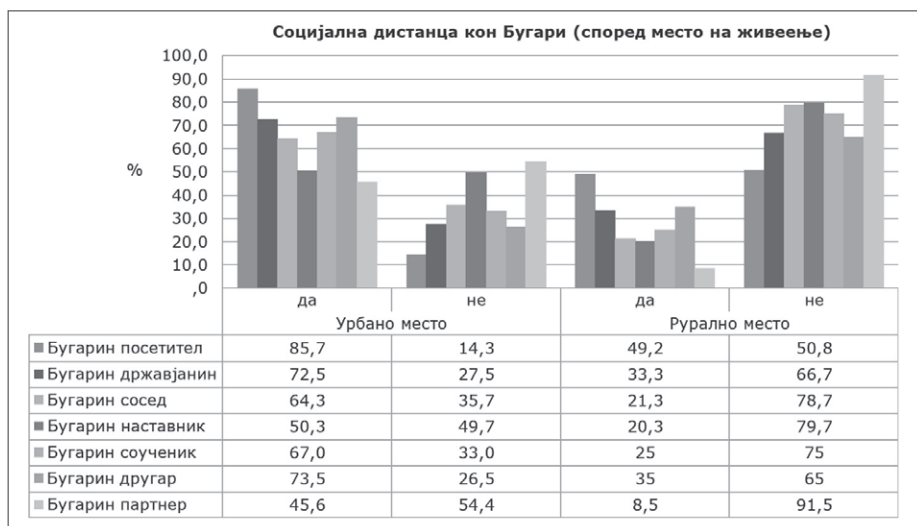
Ако ги погледнеме хистограмите од Графикон бр.6, може да се увиди **одреден степен на социјална дистанца** на младите од Кумановскиот Регион кон Бугарите. Она што може да се воочи е и дека, зависно од релацијата, нивото на социјалната дистанца варира. Така, за 3/4 од младите е прифатлива ситуацијата Бугарите да бидат туристи во нашата земја, но да бидат државјани на нашата земја или да имаат другар Бугарин е прифатлива состојба за само тројца од петмина млади. Речиси 1/2 од младите не сакаат Бугарин сосед во нивното маало, ниту пак соученик во нивниот клас. Уште помалку се прифатливи Бугари за наставници (поради нивното „искривување на историјата“), а дури 2/3 од младите не сакаат Бугари за свои љубовни партнери. Некои од коментарите ја поврзуваат социјалната дистанца со актуелната политичка состојба и затегнатите односи меѓу Македонија и Бугарија: „Ние немаме ништо против нив, но тие (Бугарите) прават сè за да ги замразиме.“

Графикон бр.6. Социјална дистанца кон Бугарите

Местото на живеење игра голема улога во степенот на социјално дистанцирање кај македонската младина. Имено, младите од руралните места на живеење покажуваат двојно, тројно, а во одредени ситуации и петкратно повисоко ниво на оддалеченост кон Бугарите во однос на младите жители на град Куманово. Така, Бугарин турист е прифатлив за над 85% од младите од Куманово, додека за секој втор жител на рурално место дури и таквиот однос е – неприфатлив. 2/3 од младите од руралните краеве не ги сакаат Бугарите за жители во Македонија, ситуација која е генерално неприфатлива за младите од Куманово. 75-80% од младите од руралните места не ги сакаат Бугарите за свои соученици, наставници или соседи; а над 90% ниту за свои партнери. Од друга страна, младите од градот немаат поголем проблем во прифаќање на Бугарите, освен за свои наставници или љубовни партнери каде мислењата се поделени. (Графикон бр.7)

Статистички гледано, местото на живеење има умерено влијание врз сите нивоа во односот кон Бугарите. Притоа, највисоко влијание постои во односот кон Бугарите како туристи, каде вредноста на хи квадрат е (33,964), при степен на слобода (1) и ниво на значајност (0,05) со вредност на коефициент на контингенција (0,350).

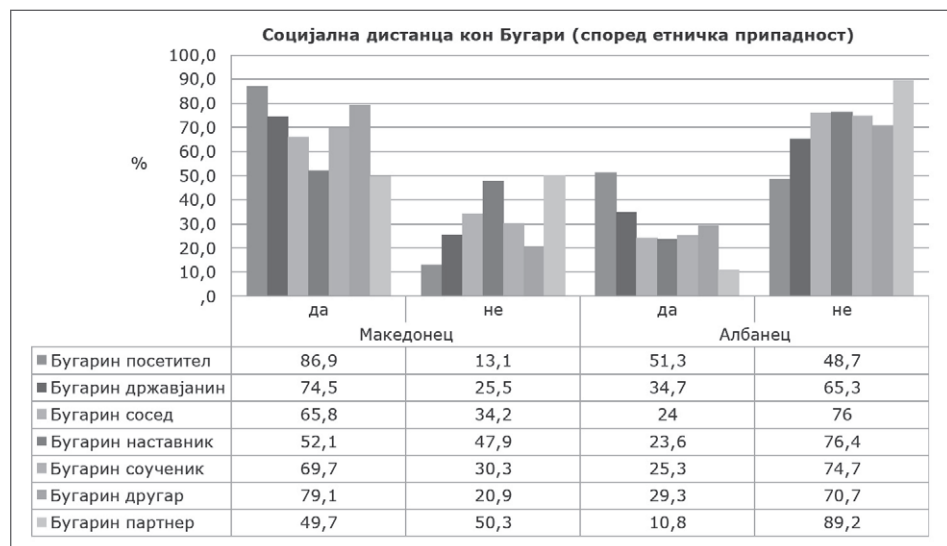
Графикон бр.7. Место на живеење и социјална дистанца кон Бугарите

И етничката припадност има големо влијание врз (не)прифаќање на Бугарите во различните социјални односи. Она што е особено видливо и изненадувачко е дека младите Албанци покажуваат многу повисок степен на

дистанцирање во однос на Бугарите, споредено со односот на младите Македонци кон Бугарите. Така за младите Македонци постои дилема во прифаќање на Бугарин за свој наставник или љубовен партнер, додека другите социјални односи се повеќе или помалку, прифатливи. Од друга страна, за младите Албанци постои дилема и околу прифаќањето на Бугарите за посетители на нашата земја, додека во сите други релации Бугарите се повеќе или помалку – неприфатливи – од 2/3 до над 90% од нив. (Графикон бр.8).

Зачудувачка е ваквата етничка сегментација на одговорите, бидејќи беше очекувано младите Македонци да ги перцепираат односите кон Бугарите со поголем негативен призив од Албанците, поради оспорувањето на етничките особености на македонскиот народ (јазик, историја и сл.). Од друга страна, иако е потребна подлабока експлорација, негативниот однос на Албанците кон Бугарите можеби се должи на блокадите за влез на Македонија во ЕУ, вредност која е повисоко позиционирана кај Албанците отколку кај Македонците.

Статистичката проверка потврди влијание на етничката припадност во сите релации на социјалната дистанца кон Бугарите. Тоа влијание најчесто може да го карактеризираме како умерено, а највисоко се огледа во односот кон Бугарите како другари, со вредност на хи квадрат (58,784) при степен на слобода (2) и ниво на значајност (0,05), со вредност на коефициент на контингенција од (0,440).

Графикон бр.8. Етничка припадност и социјална дистанца кон Бугарите

5. ЗАКЛУЧОЦИ

- **Постои одреден степен на социјална дистанца на младите од Кумановскиот Регион кон Бугарите, а нивото на социјалната дистанца варира**

Постои одреден степен на социјална дистанца на младите од Кумановскиот Регион кон Бугарите, додека нивото на социјалната дистанца варира од ситуација до ситуација. Така, речиси 1/2 од младите не сакаат Бугарин сосед во нивното маало, ниту пак соученик во нивниот клас. Уште помалку се прифатливи Бугари за наставници, а дури 2/3 од младите не сакаат Бугари за свои љубовни партнери. Причини за нивното неприфаќање се од историско-политички карактер: „искривување на историјата“, „нивни постапки со кои прават сè за да ги замразиме“.

- **Местото на живеење игра голема улога во степенот на социјално дистанцирање кон Бугарите**

Младите од руралните места на живеење покажуваат двојно, тројно а во одредени ситуации и петкратно повисоко ниво на оддалеченост кон Бугарите во однос на младите жители на град Куманово. Така, за секој втор жител на рурално место дури и Бугарин турист е – неприфатлива состојба. 2/3 од младите од руралните краеве не ги сакаат Бугарите за жители во Македонија, 3/4 односно 4/5 од младите од руралните места не ги сакаат Бугарите за свои соученици, наставници или соседи; а над 90% ниту за свои партнери. Од друга страна, младите од градот немаат голем проблем во прифаќање на Бугарите, освен за свои наставници или љубовни партнери каде мислењата се поделени.

- **Младите Албанци покажуваат особено висок степен на дистанцирање во однос на Бугарите**

Етничката припадност има големо влијание врз (не)прифаќање на Бугарите во различните социјални односи. За младите Македонци постои дилема во прифаќање на Бугарин за свој наставник или љубовен партнер, додека другите социјални односи се повеќе или помалку, прифатливи. За младите Албанци постои дилема и околу прифаќањето на Бугарите за посетители на нашата земја, додека во сите други релации Бугарите се повеќе или помалку – неприфатливи (од 2/3 до над 90%). Иако се очекуваше повисока дистанца кон Бугарите од страна на Македонците поради оспорувањето на етничките особености на македонскиот народ (јазик, историја и сл.), веројатно блокадите на Бугарија за влез на Македонија во ЕУ имаат посилено (негативно) влијание кај Албанците отколку кај Македонците.

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

1. Aronson E, Vvilson T D, Akert R M (2005), *Socijalna psihologija*, MATE, Zagreb
2. Башиќ Г. и др. (2004) Перспективе мултикултурализма у државама Западног Балкана, Центар за истражување етницитета, Београд
3. Bogardus, E. S. (1925). Measuring social distances. *Journal of applied sociology*, 9, 299-308.
4. Bogardus, E. S. (1951). Measuring changes in ethnic reactions. *American sociological review*, 16(1), 48-51. doi:10.2307/2087969
5. Havelka, N., Kuzmanović, B. & Popadić, D. (2004). *Metode i tehnike socijalnopsiholoških istraživanja*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju Društva psihologa Srbije.
6. Јакимовски Љ (ур.) Различностите низ призма на редакциите: поглед одблизу врз создавањето на вестите, Висока школа за новинарство и односи со јавноста, Скопје
7. Клековски, С (2013) Глобално водство, соседство и односи со Бугарија, МЦМС, ИДСЦС
8. Маринов Ч, (2020) Македонското прашање од 1944 година до денес. Комунизмот и национализмот на Балканот, ФИООМ, Скопје
9. Milosavljević, B. (2005). *Socijalna psihologija ljudskih grupa*. Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske, Banja Luka
10. НВО Инфоцентар (2013) Медиумско огледало, Македонија и Бугарија: замрзнат конфликт, Извештај бр.4, ФИООМ, Скопје
11. Park, R. E. (1924). The concept of social distance as applied of the study of racial attitudes and racial relations. *Journal of applied sociology*, 8, 339-344.
12. Parrillo, V. R. & Donoghue, C. (2013). The national social distance study: Ten years later. *Sociological forum*, 28(3), 597-615. doi: 10.1111/socf.12039
13. Rot, N. (2010). *Osnovi socijalne psihologije*. Zavod za udžbenike, Beograd.
14. Стојковски Г (2006) Постреферендумска Македонија – напуштање на концептот нација-држава во Милчин В и др. Македонија по Рамковниот договор, ФИООМ, Скопје
15. Trebješanin, Ž. (2004). *Rečnik psihologije*. Beograd: Stubovi kulture.
16. Ванковска, Б (2021) Еден (не сосема) пријателски договор и блокадата на проширување на Европската Унија, Годишен зборник, Филозофски факултет, Скопје

КЛЮЧОВИ ХАРАКТЕРИСТИКИ НА ГЛОБАЛНИЯ ПАЗАР

гл. ас. д-р Ваня Хаджиева

Нов български университет

Резюме. Представения анализ фокусира вниманието върху системата на глобалния пазар, като събирателен център на глобалните търговски отношения през 21-ви век. Вниманието се фокусира върху фундаменталните характеристики на глобалния пазар, които го разграничават от познатите ни класически международни пазари. Основно място е отделено на процеса на глобализация, като ключов катализатор при утвърждаването на съвременните глобални търговски отношения.

Ключови думи: глобален пазар, характеристики, глобализация, пазар

KEY FEATURES OF THE GLOBAL MARKET

Chief Assist. Prof. Dr. Vania Hadjieva

New Bulgarian University

Abstract. The presented analysis focuses attention on the global market system as the gathering center of global trade relations in the 21st century. Attention is focused on the fundamental characteristics of the global market, which distinguish it from the classic international markets we know. A major place is devoted to the process of globalization, as a key catalyst in the establishment of modern global trade relations.

Keywords: global market, characteristic, globalization, market

ВЪВЕДЕНИЕ

Пазарът е социален феномен, който съпътства човешкото развитие от древността, като основната цел на всяко пазарно средище е да срещне търсенето и предлагането, като основен инструмент за задоволяване на различни потребности. В своята хилядолетна история пазарните средища преминават през множество промени и иновации, които надграждат тяхното историчес-

ко развитие. През последните години сме свидетели на процес в рамките на който международните пазари се трансформираха в т.нар. глобален пазар – нов социален феномен, базиран на дигитализацията и новите технологии, които материализираха концепцията за „глобалното село“.

Трансформацията на международните пазари е последица от процеса на глобализация, който в периода на Ковид пандемията отбеляза пиково технологично развитие. Глобализацията е комплексен социален феномен, който радикално промени животът на съвременния човек засягайки, както икономическите, така политическите и социалните отношения. Обособяването на глобалния пазар е пряк резултат от утвърждаването на феномена глобализация, който преобрази търговските, политическите, културните и всички други отношения през 21-ви век, базирайки се на радикалният технологичен бум и иновативните решения, които се наложиха по време на Ковид пандемията.

Глобализацията следва да се възприема, като динамичен процес в развитие (към сегашният момент), в рамките на който се елиминира значението на административните структури и деления, с цел оптимизиране на отношенията между заинтересованите субекти и реализиране на желаните цели – политически, икономически, корпоративни, социални и т.н. Глобализацията е преди всичко процес в развитие, а не определено състояние, което трябва да бъде постигнато и което може да се характеризира с определени количествени и качествени параметри. Глобализацията е процес, който се разгръща постепенно във времето и пространството, като преминава през различни етапи на развитие, тя е пътят, който води към формирането на хомогенно световно пространство, което се изразява в среда без ограничения от времеви и географски характер. Глобализацията е процес на качествена трансформация от едно качествено състояние към друго качествено състояние на света във всичките му аспекти. Така представен процесът на глобализация, налага да бъдат направени следните ключови уточнения:

- Глобализацията включва специфични въздействия върху различни общества. Тази характеристика на глобализацията се отнася до начина, по който глобализацията ограничава избора, който може да бъде направен от различните участници в глобалните взаимодействия – правителства, корпорации, домакинства и индивидуални потребители.
- Глобализацията налага рефлексивност в глобален мащаб. Хората все по-често осъзнават, че много явления, които засягат живота им, имат глобални последици, т.е. за да бъде всеки индивид рефлексивен

в световен мащаб се налага интегрирането на глобалните елементи в една идентичност и чувство за себе си, а всяко действие следва да бъде съобразено и премерено спрямо тези елементи (опазване на околната среда, международна благотворителност, глобално замърсяване, и т.н.).

- Глобализацията включва аспект на интензификация на човешките дейности и отношения. Интензификацията се отнася до огромния мащаб на съществуващите глобални отношения. Все повече и повече аспекти на живота ни са вързани, в една или друга форма, с места и народи в други части на света (стоките на световния пазар се произвеждат, сглобяват и потребяват в различни точки по целия свят). Освен това, фактор за интензивните ни връзки със света са все по-големия брой договори и споразумения, които обхващат практически всички сфери на глобалните обществени отношения. В известен смисъл всички ние сме елементи на една все по-наситена глобална мрежа от всеобхватни регулации.
- Един от централните аспекти на глобализацията е детериториализацията. Тази сложна концепция внушава идеята, че в условията на все по-динамична глобализацията, територията става все по-малко значима за глобалните отношения. Територии и граници са станали ирелевантни за такива взаимодействия, които поради тази причина са глобални по своя характер. Времето и пространството са компресирани чрез виртуалното пространство в рамките на което взаимодействията между потенциалните участници не са подвластни на географските разстояния. Практически всяко явление от всекидневния ни живот придобива надтериториални характеристики. От финансовите потоци, през електронните комуникации, до влошаване състоянието на околната среда, тероризма, религиозния фундаментализъм и т.н. Всички области на човешкия живот се глобализират, доколкото те вече не са прикрепени към определени територии, но се развиват и влияят на транснационално равнище. Процесът на глобализация, като детериториализация, превръща света в едно обвързано пространство.
- Глобализацията е набор от процеси на социална промяна. Процесът на глобализация може да се определи като поредица от развиващи се промени в световен мащаб, които все още не са приключили. Процесите, които водят до глобалност във всяка една сфера са многоброй-

ни и обхващат повечето области на обществения живот и човешките взаимоотношения като икономика, държавно устройство, култура, идеология, религия и прочие, като обвързват цялата съвкупност от социални елементи, които формират дневния ред на съвременното общество.

- Глобализацията създава нови модели на неравенство. Някои групи хора се възползват от глобализационните процеси, но други нямат тази възможност. В този смисъл, глобализацията включва по-скоро взаимосвързаност, отколкото взаимозависимост. Двете понятия сами по себе си могат да бъдат дефинирани от перспективата на властовите отношения или по точно посредством разпределението на властта. Взаимозависимостта внушава чувство за равенство (зависими един от друг). В случая на съвременната глобализация няма такова равенство. Глобалните отношения са асиметрични, каквато е и информацията в глобалното общество. Някои страни са доминиращи (развитите държави), други са подчинени (развиващите се страни). Различни групи и организации се опитват да влияят на правителства и корпорации, както и на други глобални институции, за моделиране на глобализацията според своите концепции и ценности. В резултат на това се появяват глобалните идеологии, за да осигурят интелектуални основания за подобни социални движения (Младенова Зоя, 2019)¹.

Независимо от това как се възприема глобализацията, концепцията е приета от академичната общност и заема все по-важно място в социалните и хуманитарните науки, а дори и в природните и приложни науки, което има своята причина: невъзможно е да бъде разбран светът през 21-ви век без разбирането на глобализацията и всестранните ѝ ефекти и проявления. В съвременните условия, нито една организация и/или отделна личност не може да остане незасегната от ефектите на глобализацията, защото именно тя определя дневния ред на съвременното общество. Глобализацията като всеобхватен процес не подминава нито една съвременна организация, като моделира нейното поведение и глобалния пазар не прави изключение.

Пазарът е социален феномен стар колкото света, може да се твърди, че

¹ Виж по-подробно по този въпрос: *Младенова Зоя, Глобализация на икономиката и новата парадигма на развитието*, file:///C:/Users/Vanya/OneDrive/KnIgI_YcHeBnIci_2019/CeNi_2019/3_Gl_Ikonomika/3_1_prof_Zoia_Mladenova_Globalizaciq-ikonomika.pdf, достъп на 20.05.2019 г.

още първобитните хора са използвали размяната за да удовлетворяват различните си потребности, което по същество е доказателство за първите търговски отношения. Към днешния етап на развитие, може да се възприеме, че пазарът това е обществена форма на размяна, система от икономически взаимоотношения между заинтересовани субекти, която се осъществява на специално определено за целта място наречено пазар, което не винаги е обвързано с конкретно физическа локация. Класическият пазар е безспорно събирателен център на икономически, политически, социални, религиозни, културни, образователни и т.н. интереси, но каква е интерпретацията за глобалния пазар към актуалната икономическа ситуация?

В сайта на Cambridge Dictionary за глобалния пазар се казва, че е съвкупността от всички хора от всички части на света, които купуват или биха искали да купят нещо (Cambridge dictionary, 2022).

Друга интерпретация приема, че Глобалният пазар се отнася до световния икономически пазар, на който бизнесът работи днес, купувайки и продавайки както готови продукти, така и труд, материални и енергийни ресурси. (Definition, 2022)

В речникът на Лонгман за глобален пазар се казва: „пазар дейността по закупуване или продажба на стоки и услуги във всички страни по света или стойността на продадените стоки и услуги“ (Longman dictionary, 2023)

Глобалният пазар е термин, използван за описване на обмена на стоки, идеи и услуги, свободен от географски граници. (Navigating the Global Marketplace, January 24, 2020)

Пазарът, на който стоките и услугите на една страна се търгуват (купуват или продават) на хора от други страни. (William Amone, 2015, p.22)

Към днешния етап на обществено развитие Глобалния пазар следва да се възприема, като понятие с което се описва обмена на активи (стоки, идеи, услуги, права, деривати, дигитални и виртуални активи) в системата на глобалните икономически отношения. По същество глобалния пазар е пазар за който може да се твърди, че притежава всички характеристики на класическия пазар – локация, активи обект на търсене и предлагане, участници, регулации, технологична инфраструктура. Всички тези характеристики обвързани в системно взаимодействие формират т.нар. глобален пазар на който се търгуват активи без ограниченията на географските граници и локации.

Глобалния пазар, като сложна системна съвкупност то пазарни средища, притежава ключови характеристики, които са представени на фиг.1, както следва:

Фиг.1. Ключови характеристики на глобалния пазар

Разглеждайки **ключовите характеристики на глобалния пазар** следва да се подчертае неговият системен характер, който има ключова роля в глобалния контекст. Глобалният пазар е съвкупността от елементи за която е характерна причастност, подреденост, взаимодействие между отделните елементи и свойството системност – следва да се възприема, като система за която е характерно взаимодействие, което обвързва отделните елементи на системата, както и взаимодействие на системата със заобикалящата среда.

По своята същност всяка система представлява организирана съвкупност от елементи, които са обвързани в хармонично цяло от протичащите взаимодействия с цел постигане на желаното състояние. За всички системи са характерни няколко основни характеристики-балансирано равновесие, устойчива структура, работа и системно свойство.

Системното свойство е характерно за всяка система, то именно обвързва отделните елементи помежду им, така че те като съвкупност (организирано цяло) да генерират качества и характеристики, които не са присъщи за отделните елементи в тяхното самостоятелно качество, с цел постигането на желаната цел. Системното свойство обвързва елементите на системата в хармонично взаимодействие посредством, което се балансира съвкупността. Когато баланса е успешен, може да се твърди, че съответната **система е устойчива. Системите са устойчиви**, ако не се намират нито в равновесно, нито в неравновесно състояние, а в полуравновесно състояние – състояние на непълно равновесие – „дисиметрия“. **Дисиметрията е непълна симетрия.** Когато системата се намира в състояние на дисиметрия, т.е. на непълно равновесие или полуравновесие, тя е устойчива.

Ако системата губи равновесие, тя изпада в криза и е неустойчива. Ако пък постига състояние, близо до пълното равновесие, тя става мудна, преставва да бъде ефективна и умира като система (което отново завършва с хаос, с безредие, а безредието според **Теория на хаоса** е единственото състояние на пълна симетрия в познатата ни вселена).

От друга страна кризите в равновесното състояние на системите способстват за подобряването на структурите им и за тяхното развитие към сложност на структурата и по-голяма *ефективност* и за еволюционното им развитие към „по-високо ниво на самоорганизация“. Това се нарича в науката **„устойчиво развитие на системите“** – за да е устойчиво развитието, то би трябвало да е близо до **нулевото развитие** като стойности вътре в системата, но и да позволява **усложнение и подобрене на системата на структурно, т.е. на качествено ниво.**(Alex M., 2016)

Глобалния пазар е **сложна система**, защото е съвкупност от неограничен брой елементи и системи, които взаимодействат помежду си. Факта, че постоянно се създават нови и нови пазарни центрове, като същевременно други пазари преустановяват своето действие прави невъзможно да се изброят и анализират всички елементи на системата на глобалния пазар.

Сложните системи имат и още една важна характеристика – те са непредвидими по презумпция, по математическа аксиома (Гойдел, Хайзенберг). Според **„закона за ефекта на крилата на пеперудата“** на метеоролога **Едуард Лоренц** прогнози за сложни системи (както климата например) не могат да излязат верни за срок по-голям от 20 дни. Това е така, защото малките въздействия в първия ден (например лек бриз) се развиват в сложни верижни реакции и могат до доведат до огромни да речем след пет месеца – образно казано, махът на крилото на пеперудата днес, след половин година може да е довел до ураган в Мексико.(Alex M., 2016)

Всички описани характеристики на системата позволяват да се заключи, че на глобалния пазар е присъщ системен характер, тоест той е устойчива сложна система защото:

Глобалния пазар е съвкупност от множества елементи, който са обвързани помежду си.

Между отделните пазарни средища, които се явяват елементи на система са налице преки и косвени връзки, тоест вески локален пазар оказва своето влияние върху глобалния пазар и неговите характеристики, както и глобалния пазар оказва своето въздействие върху отделните локални пазари;

Системата на **глобални пазар успява да поддържа структуриран баланс** през повечето време, като не са изключение и ситуации на спадове и въз-

ходи при които различните пазарни механизми се задействат по естествен път (търсенто и предлагането балансира кризисните ситуации) при липса на външна регулативна намеса;

Глобалния пазар, като система има устойчива структура, която през хилядолетната си история успява устойчиво да се развива и нараства, като към момента обхваща неизброимото множество от пазарни центрове почти по целия свят в жива системна, която реагира своевременно на различни външни въздействия за да балансира форсмажорни ситуации;

Освен системния характер на глобалния пазар са присъщи и други характеристики обусловени от системността, като:

- **Обхвата на глобалния пазар.** Като всеобхватна система глобалния пазар има неограничен обхват, които не се повлиява от географски локации и административни граници;
- **Участниците на глобалния пазар** на практика са всички потенциални субекти желаещи да се включат в глобалните размени процеси, защото глобалния пазар е всеобщодостъпен пазар;
- **Локацията на глобалния пазар** е дигитална, тоест това в рамките на системата се включват всички пазарни центрове по света, обединени в пространството на Интернет, което не се влияе от географска локация и национални граници;
- **Регулациите по отношение на глобалния пазар** могат да се представят в две групи. От една страна това са утвърдените и разписани административни регулации, които регламентират работата на отделните пазарни средища. От друга страна съществуват и т.н. неписани регулации, които са неформални, но в не по-малка степен регулират работата на системата на глобалния пазар;
- **Активите търгувани на глобалния пазар** са ценности, които покриват целият спектър на търсене и предлагане, които е възможен. Изхождайки от всеобхватния характер на системата на глобалния пазар следва да се има предвид, че от системата на глобалния пазар не следва да се елеминират и т.н. „незаконни“ пазари на наркотици, оръжия и т.н., които също са елементи на глобалната пазарна система. Друга група ценности, които се търгуват са и т.н. крипто активи, които са децентрализирана алтернатива на утвърдените фиатни пари;
- **Парите в рамките на системата на глобалния пазар** имат и второ измерение освен класическите пари в качеството им на универсален измерител на ценността на благата и това са т.н. крипто активи, които в последните години добиха огромна популярност.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Глобалния пазар, като динамична система в развитие тепърва ще се утвърждава и ще предоставя нови оптимизирани възможностите за глобално взаимодействие между глобалното търсене и глобалното предлагане. Цялата тази система съвкупност ще продължи да се утвърждава, като глобален център на търговските отношения между търсещи и предлагащи.

Глобалния пазар следва да се възприема, като всеобхватна сложна, устойчива система в рамките на която биха могли да си взаимодействат всички пазарни субекти, възползвайки се от условията, които предоставя системата на глобалния пазар.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Младенова Зоя, Глобализация на икономиката и новата парадигма на развитието, file:///C:/Users/Vanya/OneDrive/KnIgI_YcHeBnIci_2019/CeNi_2019/3_Gl_Ikonomika/3_1_prof_Zoia_Mladenova_Globalizaciq-ikonomika.pdf, достъп на 20.05.2019 г.
2. Cambridge dictionary, 2022
3. Definition, 2022
4. Longman dictionary, 2023
5. Navigating the Global Marketplace, January 24, 2020
6. William Amone, 2015, p.22
7. Alex M., 2016

СРАВНИТЕЛЕН АНАЛИЗ НА СТИМУЛИТЕ ЗА РАЗВИТИЕ НА СЛУЖИТЕЛИТЕ В МЕСТНАТА АДМИНИСТРАЦИЯ ПО ПРИМЕРА НА БЪЛГАРИЯ, СЛОВАКИЯ И ГЪРЦИЯ

гл. ас. д-р Мария Тумбева

д-р Милена Михайлова

Нов български университет

mtumbeva@nbu.bg, milena_al@yahoo.com

Резюме. В статията се представят методите за привличане, стимулиране и мотивация на служителите в местната администрация по примера на Словакия, Гърция и България. Често липсата на добро заплащане в публичната администрация е важен фактор за проблеми при наемане на висококвалифицирани кадри в България. Доколко служителите в Словакия и Гърция се сблъскват със сходни проблеми като тези на колегите си от България? Доколко сходни и до колко различни могат да бъдат проблемите на общините по отношение на набиране и мотивация на човешкия капитал? Тази тема представлява интерес за настоящото проучване, което е основано на сравнителен анализ между Словакия, Гърция и България.

Актуалността на проблема е ясно изразена в резултатите от инициативата на Съвета на Европа и направените задълбочени изследвания на нуждите от обучение, функционирането на публичната администрация и местното самоуправление в страните-членки¹. Какви са общите и различните характеристики при наемане, обучение и мотивация на служителите в общинските администрации?

Както вече бе отбелязано, методологията на изследване включва сравнителен анализ чрез съпоставяне на резултатите от извършеното проучване в три европейски страни. Тази методология дава възможност да

¹ Съветът на Европа (Council of Europe) е политическа международна организация на страните от Европа с 46 страни членки. Организацията насърчава сътрудничеството между всички държави в Европа в областта на правото, човешките права, демократичното развитие и културното сътрудничество. (www.CoE.int)

преминем през няколко етапа на които се открояват наблюдениято, описанието и разпределение на различни параметри. Това се прави с цел по-задълбочено разбиране на тематиката. Също така, при изготвянето на настоящата статия са използвани и други количествени и качествени методи.

Ключови думи: човешки капитал, мотивация, обучение, стимули, местно самоуправление, публична администрация, сравнителен анализ

COMPARATIVE ANALYSIS OF INCENTIVES FOR THE DEVELOPMENT OF EMPLOYEES IN LOCAL ADMINISTRATION ON THE EXAMPLE OF BULGARIA, SLOVAKIA AND GREECE

Assist. Prof. Maria Tumbeva

PhD, Milena Mihaylova, PhD

New Bulgarian University, Sofia, Bulgaria

mtumbeva@nbu.bg, milena_al@yahoo.com

Abstract. The article presents the methods for attracting, stimulating, and motivating employees in the local administration on the example of Slovakia, Greece and Bulgaria. Often, the lack of good pay in the public administration is an important factor for problems in hiring highly qualified personnel in Bulgaria. To what extent do the employees in Slovakia and Greece face similar problems as those of their colleagues from Bulgaria? How similar and how different can the problems of municipalities be in terms of recruitment and motivation of human capital? This topic is of interest for the present study, which is based on a comparative analysis between Slovakia, Greece, and Bulgaria.

The relevance of the problem is clearly expressed in the results of the initiative of the Council of Europe and the in-depth studies of training needs, the functioning of public administration and local self-government in the member states. What are the common and different characteristics in hiring, training, and motivating employees in municipal administrations?

As already noted, the research methodology includes a comparative analysis by comparing the results of the study carried out in three European countries.

This methodology makes it possible to go through several stages where the observation, description and distribution of various parameters stand out. This is done in order to gain a deeper understanding of the subject matter. Also, other quantitative and qualitative methods were used in the preparation of this article.

Keywords: human capital, motivation, training, incentives, local government, public administration, comparative analysis

ARTICLE

Мотивацията на хората може да бъде както външна така и вътрешна и зависи от различни фактори, които движат отделните личности и компании.

От една страна вътрешната мотивация на човека към труда и упражняване на определени трудови дейности е свързана с неговите ценностна система и потребностите му.² Също така и външната среда доколко фирмата или организацията, където работим предоставя работни условия за развитие и дава възможност за удовлетворение. Не може да пренебрегнем и влиянието на мениджърския стил на работа – как ръководителите на звена, отдели или организации допринасят за привлекателността на съответните работни места. Също така хората се мотивират в трудовата си дейност защото имат своите очаквания за това, за ползите им от определено поведение в труда. Мениджмънтът на компанията също така предлага модели на поведение на своя персонал е дейността му.

БЪЛГАРИЯ

Какво мотивира служителите в българската общинска администрация според проучването направено по инициатива на Съвета на Европа.

На първо място като основен мотивиращ фактор е посочено нивото на възнаграждението – 82,7%, на второ място е „Финансово и материално възнаграждение“ – 56,1%. С над 50% са оценени факторите „Оценен от ръководството“ – 59,6%, „Добра атмосфера в администрацията“ – 55,8%, „Възможности за повишение“ – 55,1%.

² Илиев, Й., „Умението да мотивираме“, Изд. „Нова звезда“, София 2001

Table 1. Motivation of employees in the municipal administration

FACTORS	Major motivating factor	Important but not decisive	Not important at all	Hard to describe
Ниво на компенсация	82.69%	16.03%	1.28%	0.00%
Да бъде оценен от ръководството на администрацията	59.62%	37.82%	2.56%	0.00%
Финансови и материални награди	56.13%	37.42%	5.16%	1.29%
Добра атмосфера в администрацията	55.77%	38.46%	5.77%	0.00%
Възможности за повишение	55.13%	39.74%	4.49%	0.64%
Шефовете се грижат за своите подчинени	48.39%	47.10%	3.87%	0.65%
Лидерска харизма на ръководството, уважение към кмета	46.50%	42.68%	9.55%	1.27%
Добро сътрудничество в администрацията administration	45.81%	45.81%	7.74%	0.65%
Добри отношения с началниците	43.31%	49.04%	7.01%	0.64%
Положителна репутация на работодателя	31.01%	54.43%	13.92%	0.63%
Възможности за личностно израстване и трупане на опит	29.94%	66.24%	3.82%	0.00%
Усещане за мисия на местната власт	28.21%	51.92%	17.95%	1.92%
Висока степен на самостоятелност при изпълнение на задачите	17.31%	64.74%	16.67%	1.28%
Усещане за причинно-следствена връзка – влияние върху развитието на общината и общността	17.20%	61.15%	18.47%	3.18%

Съществени мотивиращи фактори са тези, свързани със значимостта на работата за местната общност, самостоятелността в работния процес, както и възможностите за личностно израстване.³

Чест проблем според кметовете по общините е липсата на свежи кадри,

³ Training needs analysis of local government in Bulgaria, стр. 36

ниското заплащане в администрация, както и перспективата за кариерно развитие. Единствените възможности за повишаване на заплащането на местно ниво е включването на служителите в управлението на проекти, но някои от европейските проекти насърчават наемането на външни консултанти за управление на проекти.⁴

Table 2. Types of methods for motivating and rewarding employees ⁵
(Видове методи за мотивиране и награждаване на служителите)

Методи за мотивация	Оценяване
Допълнително материално стимулиране	66.23%
Допълнителни почивни дни	19.21%
Учебни програми, курсове и обучения, финансирани от общината	11.92%
Похвала записана в лично досие	3.97%
Похвала, която е официално публикувана	3.97%
Награди в натура	1.99%
Не знам / не съм сигурен	18.54%

Какви са методите за мотивиране на служителите в българските общини. На първо място идва „Допълнително материално стимулиране” – 66,23%, следвано от „Допълнителни почивни дни” – 19,21%. Остават методи като похвали, изпращане на курсове и обучения, финансирани от общината на по заден план.

Някои от кметовете препоръчват допълнителното стимулиране да се осъществява на база, на постигнатите резултати, но отбелязват че съществуващата такава система не дава добри резултати. Ето защо е необходимо въвеждането на друга система за отчитане и стимулиране на добрите резултати.

Проучването също така разглежда връзката между удовлетвореността на служителите от тяхната работа и условията на труд. Каква е удовлетвореността на служителите от условията на труд и тяхната работна среда. Според проведеното проучване в България 31,13% намират положителна връзка между тези два фактора.

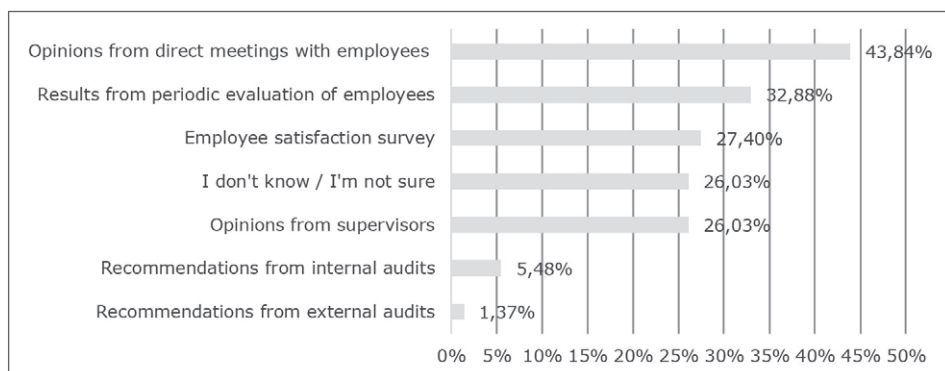
Удовлетвореността е понятие, което може да има различни критерии в

⁴ Пак там

⁵ Table 1 Types of methods for motivating and rewarding employees, стр. 37

зависимост понякога и от ценностната система на различните индивиди. И от тук, на първо място да е задоволяване потребностите на индивида (Дж. Стейси Адамс) или положително изменение в на йерархичната позиция, която индивидът заема в дадена организация (Poter & Lower, 1968).⁶ Следващият въпрос от анкетата обаче се опитва да разбере как става това в общините.⁷

**Как да анализираме удовлетвореността на общинските служители.
(How to analyze the satisfaction of municipal employees.)**

Вижда се, че мненията, събрани при срещи със служители, формират най-значимия отговор – 43,84%, следвани от мнения, събрани в процеса на периодична оценка, мнения от срещи с мениджъри, както и специални анкети за удовлетвореност.

На въпроса каква е мотивацията сред служителите, част от кметовете в българските общини споделят, че липсват достатъчно мотивиращи обучения за служителите и не се забелязва ентузиазъм и мотивация при служителите.

Според мненията на един от кметове в началото на 2000 година и следващите години е имало много обучения, мотивация и желание за промяна, но след това, този ентузиазъм е значително намалял (стр. 47). Липсата на психологическа подкрепа и възможностите за развитие в екипи (тиймбилдинг занимания) са може би нещата, които липсват на младите хора.

Ето защо нараства и необходимостта от различни видове обучения,

⁶ Стефанова, В. Предпоставки за удовлетвореност на работното място, 12/02/2024 г., <https://psychologyvesela.com/2020/06/16/удовлетвореност/>

⁷ Training needs analysis of local government in Bulgaria of local self-government in Bulgaria, стр. 37

които са общи – свързани с упражняването на държавната служба, както и специализирани в зависимост от конкретните специалности и опит. Усъвършенстването следва да се изразява в определяне на задължителните курсове за обучение за всеки вид, както и връзката на тези обучения с кариерното развитие и връзката с нивото на заплащане. Това ще допринесе много за решаването на мотивационните проблеми и ще направи държавната служба на местно ниво привлекателна.⁸

Както може да бъде видяно водещо място има мотивацията на служителите и нивото на заплащане. Без съмнение финансовото и материалното благополучие на служителите са важно условие за просперитета на българските общини. От направеното проучване става ясно, че за служителите в българските общини е важно и атмосферата и работното място и доброто отношение на ръководството към добре свършената работа от страна на служителите. Според интервюираните кметове липсата на свежи кадри в администрацията и липсата за кариерно развитие са основни пречки за развитието на потенциал в общините. Възможностите за допълнително стимулиране и работата по проекти и възможностите за по-добра свършена работа. Възможностите за работа и развитие в екип и психологическата подкрепа са може би нещата, които липсват не само на младите хора, но и на всички хора работещи в общинските администрации в България.

СЛОВАКИЯ

Привлекателност на работата в местната администрация – в Словакия като отговор на въпроса: „Какво прави привлекателна и мотивираща работата в местната власт?“, служителите в администрацията казват, че на първо място това е близостта до дома, след това идва стабилността на работното място и не на последно място възнагражденията. Не е изненадващо, че нивото на заплатите също е едно от най-големите ограничения за наемане на качествени служители, които могат да предпочетат по-високи заплати в частния сектор.

Според словашките кметове липсата на възможност за по-добро заплащане създава ограничения пред тях за наемане на по-квалифицирани специалисти и пречи за наемането на млади кадри.

„Понякога трябва да работите с това, което действително имате. Но си струва да наемете млади хора. Възрастните хора често са изморени и имат свои рутини. Наскоро създадохме нова организационна структура и през по-

⁸ Пак там (стр. 60)

следните няколко месеца наблюдаваме увеличение на производителността.“ (Интервю 16)⁹

Ниските заплати (особено в сравнение с подобни позиции в частния сектор), прекомерната критика от страна на гражданите – често персонализирана към служителите, ниските или несъществуващи възможности за кариерно развитие, малкото пространство за иновации и прекомерната бюрокрация се възприемат като пречки пред заетостта в офисите на местната власт.¹⁰

„... Имаме проблем с попълването на технически позиции. Има проблем с възнаграждението, тъй като то не отчита какво се прави. Това е просто държавен служител съгласно закон 553. (Интервю 6)

Фактори, които влияят върху привлекателността на заетостта в местна държавна служба (персонал), (фигура 16)

⁹ Training Needs Analysis of Local Government in Slovakia, стр. 42

¹⁰ Пак там

На второ място след стабилността на работното място (64,2%) идва възможността да се поддържа баланс между кариерата и личен живот (53,3%), който върви заедно с намаленото работно време. Възможност за работа за обществено благо, добра репутация на работодателя и интересни работни задължения са доста често споменавани фактори. На трето място (27,0%) идва и доброто възнаграждение.

Някои от кметовете в Словакия стимулират служителите си чрез предоставянето на отстъпки при посещение на кино или на басейн, правото на 13-та заплата и допълнителна седмица отпуск, 37,5 часа работна седмица.“ (Интервю 6)

Проучването показва, че има и по-маловажни фактори за привлекателността на работното място като възможности за кариерно и професионално развитие, автономия на работното място или възможности за атрактивни бонуси. Прави впечатление, че анкетираните служители възприемат възможността за допълнителни почивни дни като без значение за привлекателността на заетостта в местните власти. Това може да се дължи на големия брой почивни дни в публичната и държавната администрация.¹¹

Анкетираните са помолени да посочат и факторите, които според тях и лично за тях влияят върху привлекателността на заетостта в местната власт. Отговорите следват посочените фактори от предишния въпрос. Отново най-важните фактори са близостта между работата и дома (95% от респондентите живеят в същото населено място, в което работят), стабилност на работата, възможност за работа за обществено благо, добра репутация на работодателя. Съществена промяна обаче е, че респондентите (предимно кметове) възприемат нивото на възнаграждението си като относително по-малко важен фактор, който влияе върху привлекателността на работата им, отколкото в случая на техните служители.

Според проучването направено сред кметовете в Словакия (Фигура 17: Фактори, които влияят върху привлекателността на заетостта в местната власт (респонденти – предимно кметове) – най-важните фактори) на първо място е близостта на работното място (49,6 %). На второ място е стабилността на работата (49,6 %) и на трето място е положителна репутация на работодателя (37,2%)¹².

¹¹ Пак там, стр.43

¹² Пак там, стр.44

**Фактори, които влияят върху атрактивността на служителите
в местната администрация (интервюирани предимно кметове) –
най-важния фактор (фигура 17)**

Какви могат да са мотивационните фактори за по-голяма ангажираност на служителите в местната власт. Според направеното проучване качеството на социалните взаимоотношения в офиса – добра атмосфера в офиса, добри взаимоотношения и сътрудничество с ръководителя, както и с други колеги (отдели) – е сред най-важните мотивиращи фактори. Резултатите от анализа на данните показват, че правилното отношение сред ръководството може да бъде важен фактор, влияещ върху атмосферата и ефективността на работата, особено в ситуации, в които другите инструменти за мотивация на служителите са много ограничени.

Нивото на възнаграждението, финансовите бонуси или оценката на представянето също са сред 10-те най-важни фактора. Финансовият стимул се възприема като важен крайъгълен камък на работата в местната власт.

„Всеки очаква на първо място възнаграждение за труда си. Така че трябва да има финансов стимул, за да се представим по-добре.“ (Интервю 15)

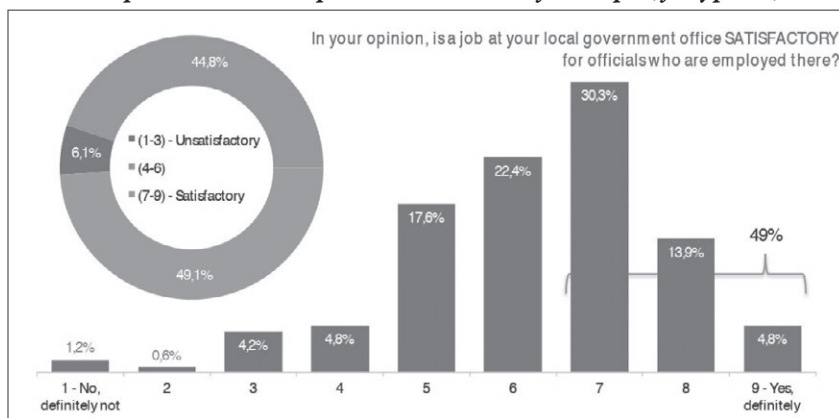
Една от изследваните общини провежда проучване на удовлетвореността на служителите на всеки две години. Резултатите показват, че заплатата е важен, но не и най-важният фактор за нивото на удовлетвореност на служителите.

„Служителите са мотивирани да правят всичко необходимо, ако имат

добър шеф.“ (Интервю 14).¹³

Какви са факторите мотивиращи служителите да са ангажирани и да работят по-добре (Фигура 18: Фактори които може да мотивират служителите да са ангажирани и да работят по-добре – най-важните фактори). На първо място е добрата атмосфера (61,8%), на второ място са добрите взаимоотношения с ръководителите (52,9%) и на трето място почти с равен брой % с предходното са добрите взаимоотношения в офиса. Възможността за повишение остава най-слабо представено в направеното проучване и събира едва 9,6 %. С други думи кариерното развитие в местната администрация не е определящ фактор.

Фактори които могат да мотивират персонала за да са ангажирани и да работят по-добре – най-важните фактори (фигура 18)

Според интервюираните кметове приятното работно пространство (чисто, с ново оборудване/обзавеждане) е фактор с положителен ефект върху мотивацията на служителите. Тиймбилдингът е друг положителен мотивационен инструмент, който допринася за чувството за общност сред служителите на местната власт. Други мотивиращи събития са коледно парти, спортен ден, социални програми, месечни пътувания до по-големи градове, обяд, туризъм.¹⁴

Похвалата за добре свършена работа е ключов инструмент за повишаване на мотивацията – няколко респонденти посочиха, че има по-значително въздействие върху мотивацията от финансовия бонус.

¹³ Стр. 45

¹⁴ Стр. 45

„... това (похвала) е много важно за хората – някой да забележи, че е свършил много работа и добра работа.“ (Интервю 5)

От друга страна има и фактори, които обезкуражават служителите да работят по-добре или ги демотивират. Тези фактори могат да бъдат групирани в пет групи (низходящи според честотата на възникване):

„а.) критика и високи очаквания на гражданите (нематериална оценка на работата),

б.) прекомерна бюрокрация,

с.) често променяни закони и процедури,

д.) ниски заплати,

е.) лошо качество на взаимоотношенията в екипа и на работното място (Проучване, 2020 г.).“

Що се отнася до процесите на наемане, изглежда, че подходяща стратегия за привличане на способни кандидати за свободна позиция в местна администрация е да се комуникира единна визия чрез социалните медии. Промяната на политическото ръководство при избори (в сравнение с досегашен дългосрочно заемащ длъжността ръководител) също може да бъде движеща сила при наемане, тъй като новото лидерство и визия обикновено повишават привлекателността и статута на работата в местна държавна служба.

„През последните години имаме проблем не само с количеството, но особено с качеството (на търсещите работа). Няма голям интерес към работа в самоуправлението. В същото време няма достатъчно качествени кандидати за конкретни ведомства. Трябва да рекламираме много повече.“ (Интервю 14)¹⁵.

Определящо за служителите в общинските администрации на Словакия е близостта на работното място до дома и стабилността на съответното място. Също така възможността да се поддържа баланс между кариера и личен живот, който върви с намаленото работно време. Разбира се, възнаграждението не е маловажно за служителите в администрацията. От друга страна според кметовете в Словакия доброто заплащане е определящо, но също така липсата на иновации и тромавата бюрокрация се възприемат като пречки пред наемане на квалифицирани специалисти и по-млади кадри. Някои кметове намират възможност за стимулиране на служителите си чрез предоставяне на отстъпки при посещение на кино или на басейн, право на 13-та заплата, допълнителна седмица отпуски и 37, 5 часа работна седмица.

Съществена разлика между служителите и кметовете е, че вторите

¹⁵ Стр. 48

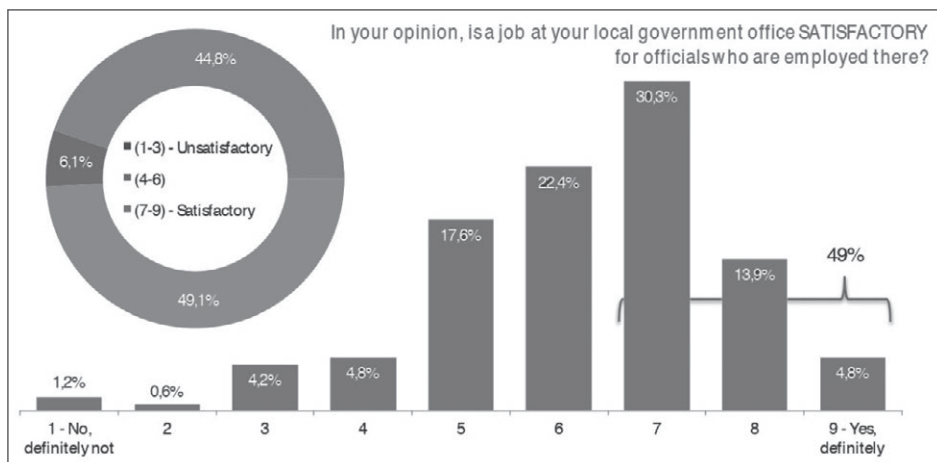
смятат възнаграждението като по-малко важен фактор, който влияе върху привлекателността на работата им, отколкото техните служители. Кметовете смятат, че най-важните фактори, които влияят върху привлекателността е близостта до работното място, на второ място стабилността на работата и на трето място положителната репутация на работодателя.

Какви могат да са мотивационните фактори за по-голяма ангажираност на служителите в местната власт. Според направеното проучване качеството на социалните взаимоотношения в офиса – добра атмосфера в офиса, добри взаимоотношения и сътрудничество с ръководителя, както и с други колеги (отдели) – е сред най-важните мотивиращи фактори. Резултатите от анализа на данните показват, че правилното отношение сред ръководството може да бъде важен фактор, влияещ върху атмосферата и ефективността на работата, особено в ситуации, в които другите инструменти за мотивация на служителите са много ограничени.

ГЪРЦИЯ

Запитани дали работата в местната администрация е привлекателна повечето респонденти смятат, че местните административни служители са доста доволни от работата си. Въпреки че положителните оценки представляват по-малко от половината от мненията, трябва да се вземат предвид много малкото отрицателни оценки.

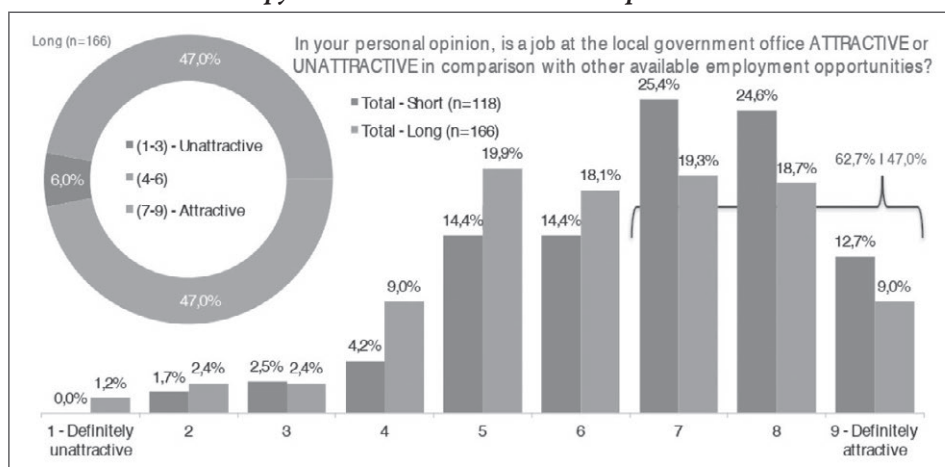
Според вас работата във вашата местна държавна служба задоволителна ли е за служителите, които са наети?

Според отговорилите, служителите отдават особено значение на стабилността на работата и предвидимото работно време.¹⁶

Според анкетираните кметове в гръцката администрация работата като служител в местната администрация е много е по-привлекателна в сравнение с кариерата в други сфери на заетостта. Кметовете са по-склонни да виждат местната власт като привлекателно място за работа, отколкото техните подчинени (най-често също заемащи добри позиции): като се вземат предвид трите крайни (най-високи) точки на скалата, разликата е цели 15,7%.¹⁷

Според вас лично работата в местната администрация е ПРИВЛЕКАТЕЛНА или НЕПРИВЛЕКАТЕЛНА в сравнение с други налични възможности за работа?

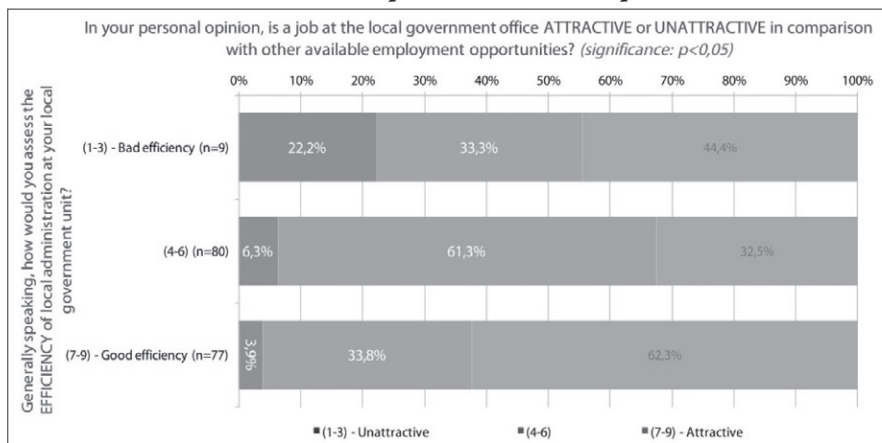
Причините според направеното проучване могат да се дължат на няколко факта. От една страна работата на кмет вероятно е по-привлекателна в социално отношение и може да включва допълнителни ползи (както по отношение на имидж, така и вероятно също финансови ползи). От друга страна кметовете като хора, представляващи административния апарат в своите общини, са по-малко склонни да дават негативни оценки за привлекателността на работата в службите, които ръководят.¹⁸

¹⁶ Training Needs Analysis of Local Government in Greece, 2018, стр.69

¹⁷ Пак там.

¹⁸ Пак там.

**Според вас ПРИВЛЕКАТЕЛНА или НЕПРИВЛЕКАТЕЛНА е работата
в местната администрация в сравнение с други налични
възможности за работа? (значение: $p < 0,05$)**

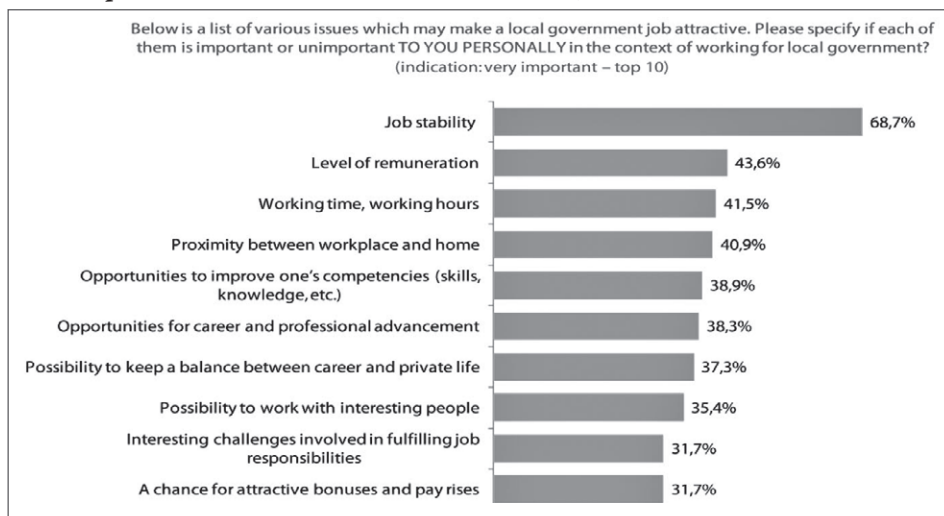
Анкетираните посочат факторите, които според тях влияят върху привлекателността на работните места в местната власт. Отговорите ясно подчертават важността на стабилността на заетостта. Други елементи, като печалба или работно време, също са важни, но явно не толкова, колкото предишния фактор. Сред факторите, които не са от значение за привлекателността от работните места в местната власт респондентите обикновено споменават възможността да получават допълнителни ползи и възможности за повишаване на заплатите (възможността за получаване на допълнителен доход се предполага се възприемат като малко вероятни, въпреки че има ограничена възможност за извънреден труд и получаване допълнително заплащане за това).¹⁹

Данните освен това показват, че привлекателността на заетостта в местната власт обикновено се определя от фактори като стабилност на заетостта (този фактор силно преобладава над всички останали), близостта между местоживеенето и мястото на работа и способността да се поддържа баланс между кариера и личен живот. Тези елементи трудно могат да се разглеждат като двигател на развитието: при съществуващите условия йерархията показва нуждата на служителите да поддържат стабилни и вероятно не много изискващи работни места.²⁰ Сред факторите, които не са от значение за прив-

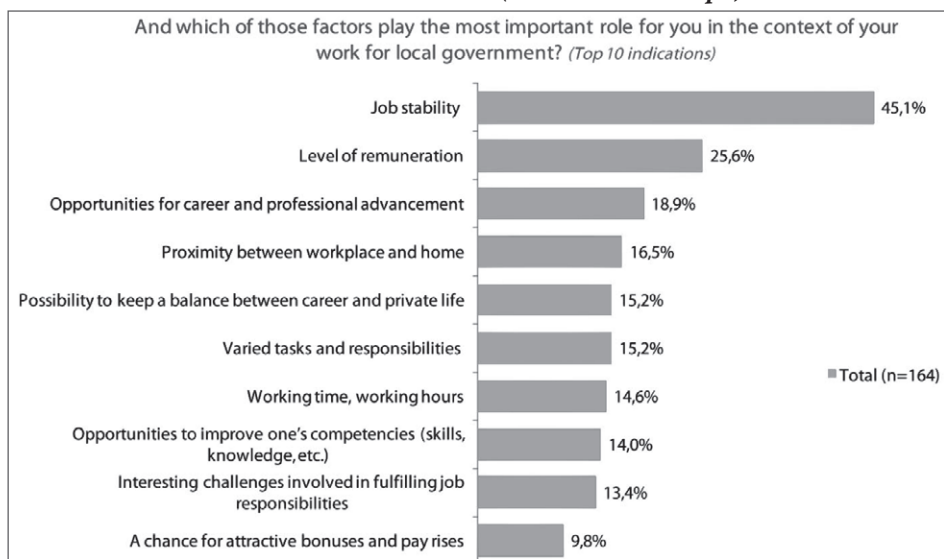
¹⁹ Пак там.

²⁰ Пак там

По-долу е даден списък с различни въпроси, които могат да направят работата в местната власт привлекателна. Моля, уточнете дали всеки от тях е важен или маловажен или маловажен лично за вас в контекста на работата в местната власт? (индикация: много важно – топ 10)

И кои фактори играят най-важна роля за вас в контекста на работата ви за местната власт? (Топ 10 индикатора)

лекателността на работните места в местната администрация, респондентите обикновено споменават възможността за получаване на допълнителни придобивки и възможности за повишаване на заплатите (възможността за получаване на допълнителен доход вероятно се възприема като малко вероятна, въпреки че има ограничена възможност за извънреден труд и получават допълнително заплащане за това).

В интервютата, респондентите многократно подчертават, че поради финансовата криза всяка работа, която носи редовно заплащане, дори и да не е непременно високо, позволява на респондентите да поддържат минимално чувство за сигурност. Въпреки че данните от проучването показват, че този фактор не стимулира привлекателността на работното място като такова, но е силно стабилизиращ елемент в несигурни времена.

„Те са доволни, тъй като не чувстват, че заплатите им са в опасност.“²¹

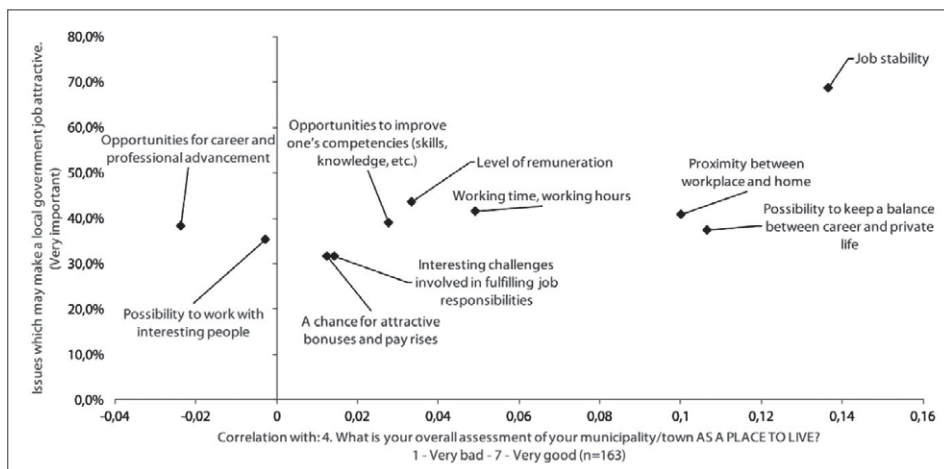
Това правило обаче не е универсално. Възнаграждението на персонала на местната власт е намалено значително през последните няколко години, поради което в някои случаи, особено в туристическите райони, където разходите за живот са по-високи от средните става проблематично „да се свържат двата края със заплата на местен държавен служител“ – изказване на един от кметовете на гръцка община.²²

В светлината на тези коментари изглежда интересно да се разгледат различните очаквания по отношение на заетостта. В местата, считани за „добро място за живеене“, стабилността, осигурена от работа в местната администрация, е особено важна, заедно с другите елементи, свързани с чувството за сигурност, като баланс между кариерата и личния живот и близостта между дома и работното място. Тези елементи по същество съвпадат, т.е. удовлетвореността от живота на дадено място (може да се предположи, че при отговора на въпроса за общото качество на живот респондентите са се ръководили до голяма степен от собствените си чувства) и съвместимостта на кариерата и личния живот съставляват група от характеристики, характерни за общото благосъстояние и чувството за сигурност.

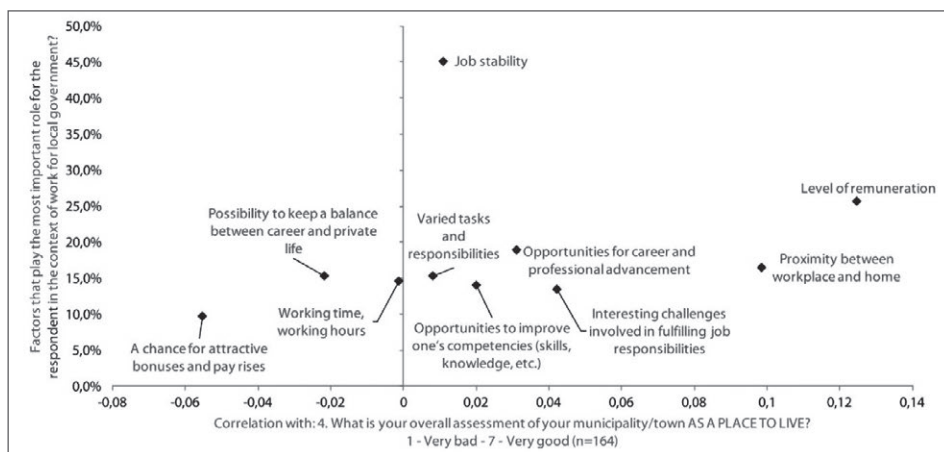
В случая на общини, характеризиращи се с по-неблагоприятни условия на живот, елементите, които придобиват значение, са тези, които създават възможности за личностно израстване (възможности за кариера и възможности за професионално развитие) или могат да бъдат противотежест на неблагоприятните условия на ежедневието (способността за работа с интересни хора).

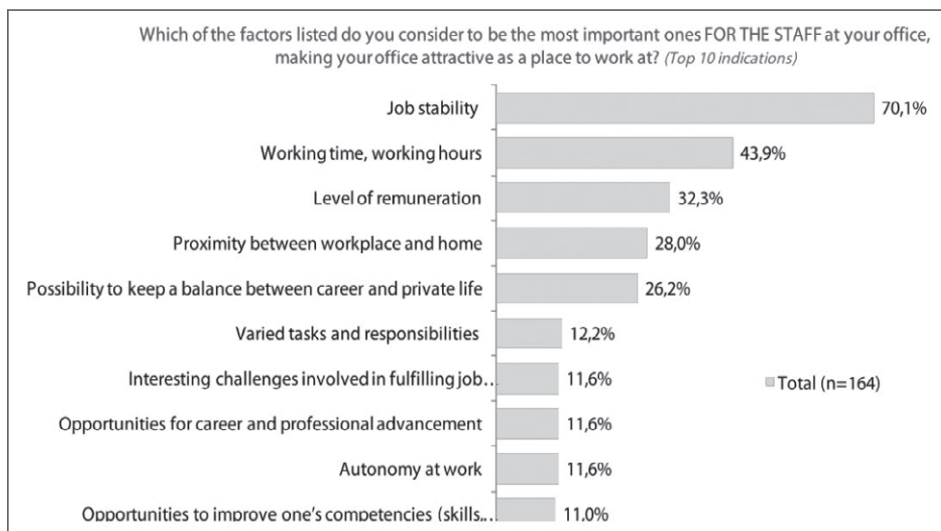
²¹ Пак там, стр. 66

²² Пак там.

Но когато възможността за избор на фактори, определящи привлекателността на заетостта, се намалява до максимум два, връзките се елиминират. Това, което излиза на преден план, са въпроси, които се оказаха решаващи за всички респонденти (т.е. стабилност на заетостта и нивата на заплатите), като по този начин се замъглява значението на другите фактори.

Според интервюираните гръцки кметове ръководството не разполага с формални инструменти, които да позволят прилагането на рационална, съзнателна политика за човешките ресурси: насърчаване на добре работещите служители, укрепване на ангажираността на персонала или формиране на правилния подход към изпълнението на работните задължения. Общинските ръководители могат да плащат само ограничен извънреден труд (до 22 часа на месец) и понякога предлагат допълнителни отпуски като вид „награда за изпълнение“ (въпреки че това не е лесно поради липсата на персонал). В резултат на това много служители не са наистина отдадени на работата си и само малцина са тези, които са наистина амбициозни и движат нещата напред.

Въз основа на събраните данни може да се заключи, че служителите работят относително добре в рамките на установените процедури, но подходът им към работа е предимно рутинизиран. Това може да се дължи на факта, че правната рамка не предлага стимули за мотивация на персонала. Потенциално преразглеждане на закона в съответствие с конституционните разпоредби може да допринесе за състояние, при която лидерите ще получат повече свобода в управлението на човешките ресурси (включително гъвкавост при наемане на персонал и/или предоставяне на стимули), може да повиши мотивацията на служителите да изпълняват работата си ефективно и ефикасно.

Представителите на най-големите местни власти оценяват професио-

налната отговорност на чиновниците по-ниско от респондентите, представляващи малки и средни единици. Освен това данните показват по-положителни оценки за самоувереността и мотивацията на служителите от по-големите звена, както и по-висока оценка на служителите от по-малките звена за ефективността при изпълнение на техните задачи и за познаването на въпроси, свързани с техните работни задължения.²³

Възможността за стабилност на работното място е основен фактор за привлекателността на позициите в общинската администрация, този фактор силно преобладава над всички останали. Поради финансовата криза, всяка работа, която носи редовно заплащане е много по-привлекателна в несигурни времена. Заплащането е важен, но не определящ фактор. Все пак възнаграждението в общинската администрация е намаляло през последните години и това намалява стандарта на живот на служителите особено в туристическите райони, където разходите за живот са по-високи от средните.

Важни характеристики за привлекателността на работното място в общинските администрации в Гърция са стабилността, чувството за сигурност и баланса между кариерата, личния живот и близостта между дома и работното място. В общини, където има по-неблагоприятни условия за живот други елементи придобиват по-важно значение като възможности за личностно израстване и професионално развитие в администрацията.

Според интервюираните гръцки кметове ръководството не разполага с формални инструменти, които да позволят прилагането на рационална, съзнателна политика за човешките ресурси: насърчаване на добре работещите служители, укрепване на ангажираността на персонала или формиране на правилния подход към изпълнението на работните задължения. Кметовете смятат, че общината е по-привлекателно работно място отколкото смятат техните служители. Начините по които кметовете виждат да стимулират своите служители е като предлагат допълнителни отпуски. Това не винаги се оказва ефективно, защото няма достатъчно персонал, който да изпълнява работата. Според тях преразглеждането на закона ще подпомогне местната администрация да намери начини за стимулиране по-ефективно служителите си.

²³ Пак там. Стр. 5, 7, 61

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Анализът на връзката между оценките, дадени за конкретни аспекти от работата на чиновниците, и общата оценка за ефективността на местната администрация ни позволи да идентифицираме група фактори, които имат най-голям положителен ефект върху работата на местните власти. Те включват: ангажираност на служителите, тяхната мотивация за повишаване на професионалната им квалификация, умения за работа в екип и творчески подход при решаване на проблеми. Въпроси като професионална почтеност, самоувереност, познаване на въпроси, свързани с работните отговорности, са от по-малко значение. Това означава, че ключът към подобряването на дейността на местните власти и освобождаването на неизползвания потенциал може да се крие в инвестициите в развитието на човешкия капитал. Въпреки това, като предпоставка за успеха на подобни проекти е от съществено значение да се разработят системни решения, водещи до повишени нива на удовлетвореност от работата в органите на местната власт.

Водещо за мотивацията на общинските служители в Гърция е стабилността на работното място, за Словакия е близостта до работното място, а за България не е изненадващо заплащането е водещ фактор в избора на работно място.

За общинските служители в Гърция важни характеристики за привлекателността на работното място са стабилността, чувството за сигурност и баланса между кариерата, личния живот и близостта между дома и работното място.

За служителите в общинските администрации на Словакия освен близостта на работното място до дома, важно място, както и в Гърция се оказва стабилността на съответното работно място. Важни характеристики за служителите в Словакия са поддържане на баланс между кариера и личен живот, които вървят с намаленото работно време. Разбира се, възнаграждението не е маловажно за служителите в администрацията.

За българските общински служители освен заплащането на тяхния труд важна характеристика се оказва атмосферата на работното място и доброто отношение на ръководството към добре свършената работа от страна на служителите. Похвалата и подкрепата се явяват ключов елемент за стимулиране на служителите в българските общини.

В същото време следва още веднъж да се подчертае, че някои от интервюираните лидери доста критично възприемат потенциала на служителите си, като твърдят, че повечето от тях са възрастни, не достатъчно квалифицирани и като цяло с ниска мотивация за работа.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Илиев, Й., „Умението да мотивираме“, Изд. „Нова звезда“, София 2001
2. Стефанова, В. Предпоставки за удовлетвореност на работното място, Използван на 12/02/2024 г., Източник: <https://psychologyvesela.com/2020/06/16/удовлетвореност/>
3. Training needs analysis of local government in Bulgaria, reported by FLGR, Sofia 2003, Council of Europe
4. Training needs analysis of local government in Slovakia, reported by Matus Sloboda, Martin Kollark, Alexandra Polakova Suchalova and Cezary Trutowski (Centre of expertise for Local Government Reform), July 2023, Council of Europe
5. Training needs analysis of local government in Greece, reported by Cezary Trutkowski Nikolaos-Komninos Hlepas, Council of Europe Experts, Centre of expertise for local government reform, 2018.

ПОЛИТИКА ЗА ПРОФЕСИОНАЛНО ОБРАЗОВАНИЕ И ОБУЧЕНИЕ В РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ

Гл. ас. д-р Мариана Димитрова¹

Нов български университет

Резюме. Политиката в сферата на професионалното образование и обучение в България е от години област, в която се постига труден напредък и има множество проблеми, които изискват комплексни подходи за тяхното разрешаване. В настоящия доклад са представени проблемите на системата за професионално образование и обучение за възрастни. Изследвани са тенденциите в развитието му от началото на 21-ви век до сега. Представени са статистически данни за лицата на възраст от 25 до 64 години и тяхното участие в професионално образование и обучение, както и данни по региони, с помощта на които са очертани отделни проблемни области. Докладът завършва с препоръки и предложения за усъвършенстване на политиката в областта на професионалното образование и обучение в България.

Ключови думи: професионално образование и обучение, учене през целия живот, неформално обучение, информално учене, умения за пазара на труда

VOCATIONAL EDUCATION AND TRAINING POLICY IN THE REPUBLIC OF BULGARIA

Chief Assistant Prof. Dr. Mariana Dimitrova

New Bulgarian University

Abstract. Vocational education and training policy in Bulgaria has for years been an area where progress is difficult and there are many problems that require complex approaches to solve them. This paper presents the problems

¹ Гл. ас. д-р Мариана Димитрова е специалист в областта на пазара на труда и управлението на човешки ресурси. Има дългогодишен практически опит в публичната администрация и е преподавател в департамент „Администрация и управление“, секция „Публична администрация“ на Нов български университет.
е-мейл: m.dimitrova@nbu.bg

of the vocational education and training system for adults. The trends in its development from the beginning of the 21st century until now have been studied. Statistical data on persons aged from 25 to 64 and their participation in vocational education and training have been presented, alongside with data by regions, which also helped the outlining of certain problem areas. The present report concludes with recommendations and proposals for improving the policy in the field of vocational education and training in Bulgaria.

Keywords: vocational education and training, lifelong learning, non-formal education, informal learning, labor market skills

ВЪВЕДЕНИЕ

Професионалното образование и обучение е насочено както към младите хора, така и към хората, които упражняват професия. Неговото значение нараства в икономически развитите държави през последните десетилетия в резултат на трансформациите в икономиката, свързани с необходимостта от въвеждане на зелена икономика, цифров преход, внедряването на изкуствен интелект, последствията от кризата с Ковид-19 и технологичното развитие.

За разлика от образователната система, системата на професионално образование и обучение е по-пряко свързана с изискванията на пазара на труда и подготвянето на човешкия капитал за предизвикателствата на променящите се работни места. Тя е по-динамична и съставлява важна част от разбирането на концепцията за учене през целия живот. Професионалното образование и обучение оказва положително въздействие върху производителността на труда в организациите, професионалното и кариерно развитие на работещите хора, развитието на гражданското общество и по-активното участие в него. Една от най-ценните му характеристики е възможността за реално практикуване на наученото в рамките на учебния процес или пряко след него, а с развитието на съвременните общества то не е вече алтернатива на висшето образование, а негово допълнение, което се използва както след професионална гимназия, така и на по-късни етапи за квалификация и преквалификация на възрастните трудоспособни хора.

В Република България от 1999г. действа действа Закон за професионалното образование и обучение, в чийто обхват влизат потребностите на гражданите от осигуряване на професионално образование и обучение, пазарът на труда и работодателите, които се нуждаят от квалифицирана работна сила и системата за професионално образование и обучение, включително училищно.

Необходимо е да се прави разлика между професионално образование и

обучение. Разграничителните критерии са свързани с възрастта, на която то може да се осъществява от участниците – за професионалното обучение това е възрастта 16 години. Професионалното обучение се фокусира изцяло върху придобиването на квалификация, професия или част от професия, която има пряка връзка с реализацията на пазар на труда. Ето защо то се предлага от центрове за професионално обучение и квалификация. Професионалното образование е по-тясно свързано с образователната система и освен с придобиването на професия успоредно се придобива и средно образование, което отговаря на държавните изисквания в тази област. То се извършва от професионални гимназии и колежи като подготвя основно ученици за конкретна професия. Професионалното образование може да бъде извършено от образователна институция, която е в системата на средното или висшето образование или от организация, която е работодател под формата на въвеждащо обучение, стаж или като комбинация от формално обучение и учене на работното място. Законът за професионално образование и обучение регламентира възможността за професионално образование и обучение чрез прилагане на дуалната система или по пътя на обучение чрез работа един модерен подход за съчетаване на теория и практически опит, който създава трайна връзка между реалната икономика и образователната система.

1. СТАТИСТИЧЕСКИ ДАННИ ЗА ТЕНДЕНЦИИТЕ В РАЗВИТИЕТО НА ПРОФЕСИОНАЛНОТО ОБРАЗОВАНИЕ И ОБУЧЕНИЕ В РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ

По данни на Националния статистически институт от предприятията, осигуряващи обучение през 2020г. с най-висок относителен дял са в сферата на създаването и разпространението на информация и творчески продукти; далекосъобщенията; финансовите и застрахователни дейности – 58.8%. С увеличаването на броя на заетите лица се увеличава драстично и броят на проведените обучения. Относителният дял на предприятията с брой на заетите от 1 до 49 души, които осигуряват обучение е едва 37.7%, за предприятията с от 50 до 250 заети – 55%, с над 250 заети – 79.8% [НСИ.2020.Предприятия, организирали ППО]. **Предприятията, осигуряващи обучение преобладават в общественния сектор-76.7%**, докато в частния сектор относителният дял спада рязко до 40.3%, въпреки че частният сектор преобладава в икономиката на страната [НСИ.2020.Предприятия, осигуряващи обучение през 2020г. по форми на собственост].

Участвалите във формално и неформално обучение лица съставляват най-голям дял сред заетите лица за 2022г.-28%, а сред безработните –

2.2% и 5.8% икономически неактивни лица процентът на участниците е изключително нисък. В градовете делът на лицата, участвали в обучение е два пъти по-висок, отколкото в селата – съответно 23.7% и 11.9%.

Участието в някакъв вид самостоятелно обучение през 2022г., което е предприето по собствена инициатива с цел повишаване на индивидуалните знания и умения е 43.8%, като процентът участвали жени е по-висок от този при мъжете – 46.9% срещу 40.8% [НСИ.2023. Участие в някакъв вид самостоятелно обучение]. **Прави впечатление, че процентът на самостоятелните обучения е многократно по-висок, отколкото процентите за проведени формални и неформални обучения.** Тези данни показват значението на обученията инициирани от гражданите и важноста на по-големия фокус върху индивидуалните потребности и стимулирането на участието им с облекчения, безплатни курсове, заеми, по програми и проекти на оперативните фондове.

Както може да се проследи на таблицата през периода 2019-2022г. се откроява негативната тенденция процентът на участие на лицата на възраст от 25 до 64 години във формално и неформално обучение и образование в последните 4 седмици да намалява както общо, така и за мъжете и жените.

Таблица 1. Процент на участие на възрастните лица (25г.-64г.) във формално и неформално образование и обучение през последните 4 седмици за периода 2019г.-2022г.

България	2019г.	2020г.	2021г.	2022г.
Общо	2.0	1.6	1.8	1.7
мъже	1.8	1.4	1.7	1.6
жени	2.1	1.7	1.9	1.8

Източник: Eurostat, Education and training, Adult learning
Достъпно на: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Adult_learning_statistics

Проблемите с ниския процент на участие във формално и неформално образование и обучение за възрастни се задълбочават, когато се разгледа статистиката на регионите NUTS2 [Eurostat regional yearbook 2023]. В регионите от това ниво с процент на участие във формално и неформално обучение за възрастни през 2022г. под 5 на сто влизат всички български региони. Участието в Югозападен регион е 2.4%, а най-ниското се регистрира в Североизточен – 0.9%. Неблагоприятната картина за регионите се подсилва и от други

статистически индикатори. Само Югозападен регион се характеризира през 2022г. с по-висок процент на висококвалифицирани специалисти със заетост в диапазона 42.5%-48.5%, следван от Североизточен регион с 34%-42.5%. В същото време делът на лицата с по-висока квалификация, които са заети на длъжности за по-ниска такава (процент на свръхквалифицираните лица) е единствено по-нисък в най-развития икономически регион – Югозападен (15.4%), а за останалите региони, включително бързо развиващия се Южен централен регион картината показва висок дял на заетите на работни места с по-ниска квалификация, но която се изисква по-висока (27.6%), Северен централен (31%), Югоизточен (25.6%). Коефициентът на заетост за 2022г. на лицата с висше образование е най-висок за Югозападен регион (92.7%), следвана от Североизточен и Северен централен и регион с 89.9% и 89.3% [Eurostat regional yearbook 2023. Adult education and training. Map 4.4 Employment rate of people with tertiary level of educational attainment, 2022, p. 80].

Важен фактор за развитието на продължаващото професионално образование и обучение е осигуряването на различни негови форми на фирмено ниво. **Характерно за фирмите в България е, че в структурата на предлаганите обучения много по-висок е делът на неформалното образование и обучение в сравнение с предлагането на създадени или заплатени курсове за професионално образование и обучение.** В другите форми за професионално образование и обучение, които са по-често срещани се включват обучението на работното място (под формата на инструктаж), ротация на длъжности, участие в конференции и семинари, участие в групи за обучение или групи по качеството и самонасочващо се учене. Делът на тези други форми за предприятията в България за 2020г. е над 70%. **Този неформален характер на обученията е видимо по-подчертан в държавите с по-ниски инвестиции в продължаващо професионално образование и обучение като цяло, група, към която спада и нашата страна.** За същата година България попада в групата на държавите, които осигуряват първоначална професионална подготовка на заетите лица в ниска степен – тя е налична само в 3.8% от всички предприятия. В сравнение с 2010г. (6.4%) и 2015г. (7.6%) този дял намалява [Statistics on continuing vocational training in enterprises, Eurostat 2020].

По данни от последното публикувано „Изследване на обучението за възрастни“ за България, като част от провежданото за държавите от ЕС през последните 12 месеца, участвалите само във формално обучение в страната са 2.4% за 2022г. [NSI.2023. Main results from the adult education survey 2022] За същата група и година участието в неформално образование е 18.9%. Участието в информално учене за възрастни е съответно 43.8% за 2022г. За разли-

ка от предходните две форми при това обучение не се придобива степен на професионална квалификация или образователна степен. Най-важните препятствия пред обучението, посочени от хората възраст от 25 до 64 години са: **недостиг на време** (36.1% от респондентите); **липса на финансови средства** (22.5%) и **семеен отговорности** за 10.4% от респондентите.

Могат да се очертаят два периода във връзка с развитието и цикличните колебания на формалното и неформалното обучение в страната през новото хилядолетие. По данни на НСИ за периода 2005-2015г. предприятията, които осигуряват обучение в страната нарастват с около 13% за периода от 2005г. до 2015г. от 28.7% до 42.2%. Предприятията, предлагащи обучение на работното място за същия период нарастват почти двойно от 16.6% на 28.8%. По-слабо е увеличението при участието в конференции и работни срещи, участието в групи по квалификация, ротацията на работното място и самообучението [НСИ.2024.Инфосат.Предприятия, предлагащи други форми на ППО]. От данните на Евростат и НСИ прави впечатление резкият спад на броя на лицата, включени в образование и обучение през периода на Ковид пандемията. През този период се прекратяват много от курсовете, които не могат да се организират он-лайн или липсва такава предварително създадена система, с която да се осигури подобно провеждане. Този структурен проблем при организирането и провеждането на обученията действа негативно върху броя на участващите лица и на проведените обучения. В същото време една от най-важните съвременни тенденции е разработването на платформи за достъп, с които обученията да достигнат до по-широк кръг от участници.

2. ПРОБЛЕМИ ПРИ ФОРМУЛИРАНЕТО, КООРДИНИРАНЕТО, ИЗПЪЛНЕНИЕТО И ОЦЕНЯВАНЕТО НА ЕФЕКТИВНОСТТА НА ПОЛИТИКАТА В ОБЛАСТТА НА ПРОФЕСИОНАЛНОТО ОБРАЗОВАНИЕ И ОБУЧЕНИЕ В РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ

Политиката в областта на професионалното образование и обучение в Република България е област от публичната политика, която търпи неуспехи години наред. Много публикации са посветени на проблемите ѝ, както научни, така и международни доклади, изследвания в рамките на проекти и стратегии. Документите и статиите описват съществуващата система, изследват нейните недостатъци, представят възможностите за развитие и усъвършенстване. Проблемите в системата са често онагледени чрез СУОТ анализи. Въпреки изчерпателното посочване на проблемите липсва яснота кои са най-важните, кои са вторични, на кои трябва да се въздейства първо и кои са

структуроопределящи.

Проблемите на системата на ПОО могат да се групират в зависимост от **устойчивостта и силата си на проявление**. Демографските тенденции са една от най-необратимите и основополагащи предпоставки, които водят до намаляване на общия брой на учениците както в средните училища, така и в професионалните гимназии, намалява и броят на учителите, които са от генерации с предстоящо пенсиониране [CEDEFOP.2018. Професионално образование и обучение в България, стр. 13].

Като сериозни структуроопределящи проблеми се открояват свързаните с привлекателността, информираността и състоянието на институциите в сферата на ППО проблеми:

- намаляването на броя на професионалните училища, гимназии и колежи, на дела на завършилите професионални училища и на придобили те професионална квалификация (Христова, Адриана.2020. Професионално образование и обучение в България – тенденции и предизвикателства в контекста на динамиката на трудовия пазар. Научни трудове на УНСС – Том 4/2021).

- проблемите с финансирането на системата;
- липсата на отделна бюджетна програма за секторна политика за ПОО и частично финансиране на политиката от бюджетите на множество администрации;
- недостигът на квалифицирани специалисти на пазара на труда;
- остарялата материална и техническа база и липсата на модерно обучение;
- ценностите в обществото, на фирмено и индивидуално ниво, които не подпомагат адаптацията на българската икономика към динамично променящата се глобална икономика.

Според Луканова **системата за професионално образование и обучение е подценявана и нейното значение намалява с нарастването на възрастта. В същото време лицата, които имат най-голяма потребност от нея имат най-слаб интерес** – лицата с ниско образование и продължително безработните лица [Луканова, 2008, стр. 4-10].

Финансирането на системата също поражда множество въпроси, на които трябва да се търси стратегически отговор. Например за каква част от финансирането всеки от бенефициентите трябва да поеме отговорност. Отговорът на този въпрос се затруднява от липсата на отделна бюджетна програма за секторна политика за ПОО и частичното финансиране на политиката от бюджетите на множество администрации, както и от различните визии за

ролята на публичното управление, реалната икономика и индивидуалните инвестиции. Благодарение на членството на страната в ЕС и структурните фондове в сферата се реализират проекти, които заради новата програма за умения към момента са мащабни. Осланянето на този вид финансиране обаче трябва да бъде допълнено от заделени финансови средства от държавни бюджет в дългосрочен план.

М. Атанасова и К. Владимирова посочват като съществен проблем слабото участие на фирмите в провеждането на обучения. Средствата, които те заделят за тези цели са нисък процент от общите разходи. **Един от изводите в студията е, че размерът на инвестициите на работодателите за обучение на настоящия етап на развитие на икономиката е недостатъчен** [Атанасова, М., Владимирова, К. Професионалните знания и умения]. Очевидно от годината на публикуването на студията този извод няма основания да се променя.

Към проблемите от структурно естество могат да бъдат добавени и тези, които се фокусират върху координацията на образователните и обучителни институции с нейния най-важен „потребител“ – пазарът на труда. Това взаимодействие е най-важният структурен елемент, определящ полезността на професионалното образование и обучение (ПОО) за организациите в икономиката, защото задоволява потребностите на пазара на труда. Без него професионалистите, които се подготвят не биха имали адекватна реализация, както и фирмите изпитват затруднения с намирането на подходящи кандидати за работа, които да назначават на работа. Недостатъчното взаимодействие между пазара на труда и системата на професионалното образование и обучение се посочва в анализ, извършен от експерти на Световната банка [Световна банка.2021. Професионално образование и обучение и учене през целия живот в България].

Неефективната координация и съгласуваност между заинтересованите страни на различните равнища на управление, както и между институциите в хоризонтален план като цяло създава предпоставки за фрагментирано публично управление в сектора и липсата на съгласуваност в политиката и нейното изпълнение.

3. ПРОБЛЕМИ НА СТРАТЕГИЧЕСКАТА И ЗАКОНОДАТЕЛНА РАМКА НА ПОО

Освен ценностната система в обществото и нагласите на гражданите, както и финансовите проблеми широк кръг от проблеми са свързани със стратегическата и законодателна рамка на професионалното образование и

обучение. Например честите изменения на Закона за професионално образование и обучение (над 34 пъти) създават среда, в която основните му бенефициенти трябва да се адаптират непрекъснато към промените в законодателството. В стратегическите и оперативните документи, в които се поставят цели за ПОО в същото време се допуска недостатъчно конкретизиране на приоритетите и индикаторите за тяхното измерване. В основата си това възпрепятства оценката на ефективните компоненти на политиката и на неефективните такива.

Стратегическата рамка през годините въпреки, че се адаптира и видоизменя, постига слаб напредък по изпълнение на заложените в нея цели. Например, една от най-важните стратегически цели, тази за увеличаване на броя на учениците в системата на ПОО остава неизпълнена, в резултат на ниските разходи за ПОО, заложи в държавния бюджет, които са и едни от най-ниските в ЕС [Световна банка.2021]. Професионално образование и обучение и учене през целия живот в България]. Сходни са резултатите и относително целите, поставени в сферата на ученето през целия живот, включени в две поредни стратегии и планове, където напредъкът е изключително важен отново поради ниския процент на участие на възрастни лица (Национална стратегия за учене през целия живот за периода 2008г.-2013г., 2014г.-2020г., Стратегия за развитие на професионалното образование и обучение в Република България за периода 2015г.-2020г.). Трите водещи институции, отговарящи за различните аспекти на системата за ПОО имат също разработени планове, в които е необходима допълнителна координация – Националната агенция за ПОО, МОН и МТСП. Разнообразието от стратегии и инструкции с техните гледни точки създава многократно проблеми с формулирането на политиката по ПОО и нейното изпълнение. Към тях може да се добави съществуващата неефективната система за проучване, идентифициране, анализ и прогнозиране на потребностите от ПОО и несистемния мониторинг и анализ на въздействието на политиката на ПОО [Световна банка.2021].

През 2023г., с експертната подкрепа на ОИСР, е разработена „Национална стратегия за развитие на уменията на Република България“ [OECD.2023. Skills Strategy Bulgaria]. Основните стратегически цели, представени в документа, са следните:

- Подобряване на уменията на младежите;
- Подобряване на уменията на възрастните;
- Ефективно използване на уменията на пазара на труда и на работното място;
- Подобряване на управлението на системата за уменията.

За разлика от всички документи, разработвани до момента в тази стратегия присъства по-цялостен подход към управлението на уменията, взаимодействието на системата с икономиката на страната и изграждането на подходящо публично управление, което да осигури хоризонтално включване на приоритета за уменията в дейността на цялото правителство. Наличието на тази стратегия, както и подкрепата на международна организация с експертиза в областта на ученето, уменията и професионалното образование и обучение е важен аспект, който може да съдейства за промяната на визията за професионалното образование и обучение и от периферна дейност на фирмите и лицата, които търсят възможности за квалификация в да го трансформира в стратегически ориентирана дейност на публичното управление.

Като държава член на ЕС Република България е задължена да следва, прилага и развива общоевропейската политика във всяка една област на публичното управление. В сферата на професионалното образование и обучение европейската визия следва да бъде подкрепена чрез националните приоритети и съответно с оглед на спецификите на националната система и нейното развитие, капацитет и цели. В препоръка на ЕК от 2020г. [Препоръка на Съвета.2020. препоръка относно ПОО] е представена цялостна визия за това как трябва да изглежда професионалното образование и обучение в държавите членки. Част от препоръките, които са общо 56 на брой обхващат следните критични области с влияние върху трансформирането на икономиката в икономика, базирана на знанието:

- Модернизиране и разширяване на политиките в областта на професионалното образование и обучение;
- Осигуряване на високо качество на ПОО и на образователната система като основа, върху която то надгражда знанията и уменията, необходими за съвременния пазар на труда;
- Увеличаване на участието както на цялото население в обученията за дигитални умения и мероприятия за учене през целия живот, така и конкретно за уязвими групи, на които им липсват възможности за самостоятелно финансиране на обученията – младите хора, възрастните работници, безработните лица, хората от малцинствените групи, нискоквалифицираните лица, бежанците и др.;
- Финансирането на системата е от съществено значение;
- Стремение за включване на МСП в системата за ПОО;
- Осигуряване на повече възможности за неформално обучение за лицата над 25г. и засилване на участието им цялата система за ПОО.

4. ИЗВОДИ И ПРЕПОРЪКИ

Въпреки множеството недостатъци в развитието на ПОО в страната се забелязват положителни тенденции за нарастване на броя на работодателите, които осъзнават значението му, както и разширяване на разнообразието на използваните форми за провеждането му. В бързо развиващите се сектори организациите вече осигуряват обучения и правят регулярни инвестиции в човешки капитал.

Въпреки ниското участие във формалните форми на професионалното образование и обучение, по-широкото разпространение на неформалните такива показва и възможности, които не бива да се пренебрегват в тази сфера. Валидирането на знанията и уменията, придобити в хода на реалната работа и създаването на условия, в които всички граждани да имат достъп до програми, включващи самостоятелно учене в сферата на базовите умения и компетентности, свързани с дигитализацията, зелената икономика и изкуствения интелект за мощен фактор за ускоряване на придобиването на съвременни знания, умения и компетентности.

Специално внимание е нужно да се обърне на лицата с по-ниска степен на образование, които се нуждаят от професионално образование и обучение. Едновременно трябва да се търсят подходи за увеличаване както на дела на заетите лица, които участват в образование и обучение, така и на дела на безработните и неактивните лица, които трябва да се включват по-активно не само в курсове, но и във форми на обучение, съчетани с практически опит.

Намаляването на участието в обучения през периода на Ковид пандемията показва силното влияние на икономическата конюнктура върху дейностите по обучение, тяхната нестабилност и зависимост от разполагаемите средства и инфраструктура за провеждане. Една от най-важните цели на политиката в тази сфера би трябвало да бъде да се създаде инфраструктура на професионално учене и обучение, която да не бъде подвластна на цикличните икономически колебания.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

1. CEDEFOP.2018. Професионално образование и обучение в България: Кратко описание. Люксембург: Служба за публикации на Европейския съюз
2. Eurostat (European Commission).2023.Eurostat regional yearbook 2023 edition Education. MAP 3.8 Participation in education and training 2022. p. 68 Retrieved at: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/18bb130f-5cea-11ee-9220-01aa75ed71a1>

3. Eurostat.2022.Statistics Explained. Statistics on continuing vocational training in enterprises. Contuous Vocational Training Survey (CVTS).2020 Retrieved at: [eurostat/statistics-explained/index.php?title=Statistics_on_continuing_vocational_training_in_enterprises#:~:text=In 2020%2C 67.4 %25 of enterprises,and training in the EU.](https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Statistics_on_continuing_vocational_training_in_enterprises#:~:text=In%2020%2C%2067.4%25%20of%20enterprises,and%20training%20in%20the%20EU.)
4. Eurostat.2023.Education and training, Adult learning. Source data for tables and graphs Достъпно на: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Adult_learning_statistics
5. NSI.2023. Main results from the adult education survey 2022. Retrieved at: [en/content/20763/прессъобщение/main-results-adult-education-survey-2022-preliminary-data](https://www.nsi.bg/bg/content/20763/прессъобщение/main-results-adult-education-survey-2022-preliminary-data)
6. OECD.2023.OECD Skills Strategy Bulgaria: Assessment and Recommendations, OECD Skills Studies, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/c2eb2f34-en>.
7. Атанасова, М., Владимирова, К. Професионалните знания и умения: институционални аспекти и предизвикателства в контекста на настоящия и бъдещия пазар на труда в България. Достъпно на: [uploads/ResearchPapers/RP_vol1_2014_No2_M_Atanasova, K_Vladimirova_var 1.pdf](https://www.nsi.bg/uploads/ResearchPapers/RP_vol1_2014_No2_M_Atanasova,K_Vladimirova_var1.pdf)
8. Луканова, П.2008. Продължаващо учене и неговото стимулиране. БАН, Книжка 3, София. Достъпно на: <https://www.iki.bas.bg/node/971/?width=600&height=400&iframe=true&ajax=1>
9. НСИ.2020.Организираны мероприятия за ППО Достъпно на: <https://www.nsi.bg/bg/content/3522/организирано-мероприятия-за-ппо>
10. НСИ.2020.Предприятия, организирали ППО Достъпно на: <https://www.nsi.bg/bg/content/3520/предприятия-организирали-ппо>
11. НСИ.2023. Участие в някакъв вид самостоятелно обучение Достъпно на: <https://www.nsi.bg/bg/content/3532/участвали-в-образование-обучение>
12. НСИ.2024.Инфосат. Продължаващо професионално обучение на заетите лица 1999г.-2015г. Предприятия, предлагащи други форми на ППО Достъпно на: https://infostat.nsi.bg/infostat/pages/module.jsf?x_2=167
13. Обн. ДВ. бр.68 от 30 Юли 1999г. Закон за професионалното образование и обучение
14. Официален вестник на ЕС. 2.12.2020.Препоръка на Съвета от 24 ноември 2020 г. относно професионалното образование и обучение (ПОО) за постигане на устойчива конкурентоспособност, социална справедливост и издръжливост 2020/С 417/01 за устойчива конкурентоспособност, социална справедливост и издръжливост Достъпно на: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/?uri=CELEX:32020H1202\(01\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/?uri=CELEX:32020H1202(01))
15. Световна банка.2021. Професионално образование и обучение и учене през целия живот в България: Ситуационен анализ и препоръки за основни насоки на бъдещи политики. Достъпно на: <https://www.eufunds.bg/bg/opseig/node/8156>

МОДЕЛИ ЗА ОЦЕНКА НА ЗДРАВНИЯ СТАТУС НА НАСЕЛЕНИЕТО – СИСТЕМАТИЧЕН ПРЕГЛЕД

Гл. ас. д-р Екатерина Цветанова-Георгиева

Нов български университет

Резюме. Здравният статус на населението се явява важен фактор за осигуряване на устойчиво развитие на обществата. Основните фактори, които му влияят, са генетични фактори, здравно поведение, клинична грижа, социално-икономически и физически фактори. Целта на настоящето изследване е да се направи систематичен анализ на съществуващи концептуални рамки за оценка на здравния статус. Изведени са заключения, които да послужат при конструирането на оценка на здравния статус на българското население на база на статистически анализ.

Ключови думи: социални детерминанти на здравето, индекс на здравния статус, модели за оценка на здравния статус

SOCIAL DETERMINANTS OF HEALTH MODELS FOR POPULATION HEALTH EVALUATION – SYSTEMATIC REVIEW

Assist. Prof. Ekatherina Tzvetanova-Georgieva, PhD

New Bulgarian University

Abstract. Health status has a significant impact on countries' sustainable development. The main factors that affect population health status are genetics, health behavior, clinical care, and socio-economic and physical conditions. The study performs a systematic review of the existing conceptual models for health status evaluation. It derived conclusions that are important for Bulgarian health status model construction.

Keywords: social determinants of health, health status index, SDoH models

ВЪВЕДЕНИЕ

Съвременното развито общество се характеризира с нарастване на продължителността на живот в комбинация със застаряване на населението. Здравният статус на населението се явява важен фактор за осигуряване на устойчиво развитие на тези общества. Проучванията сочат, че фактори, като здравно поведение, клинична грижа, социално-икономически и физически фактори, оказват влияние върху него [1, 2, 3]. Оценката на риска за здравния статус е необходим елемент от устойчивото управление и е важно тя да се реализира, като се вземат предвид характеристиките на страната, в която се прилага [4, 5].

Световната здравна организация дефинира социалните детерминанти на здравето като „условия, в които хората се раждат, растат, работят, живеят и остаряват, както и по-широк набор от сили и системи, които оформят условията в ежедневието им“ [6]. Неравенството в обществата оказва съществено влияние върху здравния им статус. Това де дължи на сложните, интегрирани и припокриващи се социални структури и икономически системи, които включват социалната среда, физическата среда, здравните услуги, както и структурните и обществени фактори [7].

Целта на настоящата разработка е да се направи систематичен анализ на публикациите, представящи концептуални модели за оценка на здравния статус. Резултатите от анализа ще послужат като основа за създаване на модел за оценка на здравния статус на българското население, прилагайки статистически техники за оценка.

МЕТОДИКА ЗА РЕАЛИЗАЦИЯ НА АНАЛИЗА

Настоящият анализ на публикуваните модели за оценка на здравния статус на населението е базиран на търсене в следните бази данни: PubMed, Elsevier, Google Scholar, Springer и ProQuest.

Търсенето обхваща период до декември 2022 г. Използваните ключови думи за търсене са: SDH models, health status models, model of population health.

Критериите за включване в анализа са: публикацията да е на английски език; да включва описание на концептуален модел за оценка на здравния статус, който се базира на следните фактори – здравно поведение, клинични грижи, социално-икономическа и физическа среда.

За да се изготви систематичният преглед е използван Preferred Reporting Items for Systematic Reviews and Meta Analysis (PRISMA).

ЕМПИРИЧНИ РЕЗУЛТАТИ

Анализът стартира от общо 2617 статии, от които 1673 са изключени поради това, че не са насочени към оценка на здравния статус на населението като цяло. В останалите 944 статии са описани 46 концепции за оценка на здравния статус, които обхващат периода от 1951 до 2021 г.

Концептуални модели за оценка на здравния статус

Анализът на концептуални модели е разделен на три периода – преди 1998 г., между 1999 и 2007 г. и след 2008 г.

- Концептуални модели преди 1998 г.

В тази група попадат 7 модела [8–19]. Прилагат се основно аналитични подходи, базирани на дългосрочни проучвания. В този период, особено преди средата на 80-те години на миналия век, силен фокус е поставен върху бедността като силно влияещ фактор върху здравния статус. След това анализите се разширяват като се добавят по-широк набор от показатели, като се доказва, че социално-икономическите фактори влияят върху здравния статус не само на бедното население, а и на това, с по-висок социален статус.

- Концептуални модели между 1999 г. и 2007 г.

За този период са включени 17 концептуални модела [20–34]. Здравният статус на населението се измерва чрез това, как генетичните фактори, здравното поведение, клиничната грижа, социално-икономическите и физически фактори въздействат върху продължителността и качеството на живот. Анализират се причинно-следствените (каузалните) връзки, по които социално-икономическите индикатори влияят на здравния статус. Наличието на достъпни данни прави възможно включването и на статистически и математически техники за оценка.

- Концептуални модели след 2008 г.

След 2008 г. са разгледани 22 концептуални модела [35–55]. През този период започва изготвянето на класации на областите в дадена страна според здравния статус, но често методологията не е представена в своята цялост. Представя се числено приносът на отделните фактори върху здравния статус на населението.

Основни показатели, използвани за оценка на факторите, въздействащи върху здравния статус

Основните показатели, използвани в концептуалните модели, са образованието, доходите, жилищни условия, както и социалната среда. Важен аспект при оценката на здравния статус е, че се използват както показатели,

които пряко влияят на здравния статус (напр. нива на смъртността от убийства), но и такива, които намаляват вероятността за влошаването му (например нивото на образование на населението, нива на доходите). При оценката на здравния статус често се отчита разлика от гледна точка на етническа принадлежност, възрастова група, индекс на телесната маса, вероизповедание и гражданско състояние. Освен това се отчитат показатели, като достъп до здравни грижи, здравно поведение, социална сигурност, размер на домакинствата и тяхното богатство.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Извършването на систематичен анализ на концептуалните модели за оценка на здравния статус е фундаментална стъпка от процеса на изготвяне на модел за оценка на здравния статус на българското население, базиран на статистическа оценка на показателите.

Класически индикатори за оценка на здравния статус на населението са образование, доход и жилищни условия.

Демографските индикатори, като пол, раса, години, индекс на телесна маса, семеен статус и религия, оказват съществено влияние върху здравния статус и трябва да се вземат предвид при оценката му.

Включването на косвени индикатори, като богатство, разполагаеми активи, социална и семейна подкрепа, достъп до здравни услуги, здравно поведение, разполагаемо жилище, културни фактори, място на пребиваване, както и социална и семейна безопасност, имат значим принос към добруването на обществото като цяло.

Съществена част от анализираните модели не предоставят подробно описана методология, както и информация за значимостта на всяка една от групите показатели. Тази информация е лесно достъпна предимно за индексите, разработени за САЩ.

Липсата на прозрачност в прилаганите методологии изискват анализ на по-широк списък от показатели, прилагането на различни методи за оценка на приноса на факторите за оценка на здравния статус, прилагането на различни методи за агрегация и избор на най-подходящия метод на база на задълбочен анализ на резултатите. Следва да се намери подход, който да е в съответствие с добрите практики за изготвяне на композитни индекси.

ЛИТЕРАТУРА

1. World Health Organization. (2010). A conceptual framework for action on the social determinants of health. World Health Organization. достъпен на: <https://apps.who.int/iris/handle/10665/44489>, последно посетен на 26.03.2024 г.
2. Грива, Х., Христова, С. и Чолакова, Т. (2000). Здравни индикатори. Национален център по здравна информация. ISBN 954-8541-05-X, достъпен на: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://ncpha.government.bg/uploads/pages/126/HealthInd.pdf>, посетен на 26.03.2024 г. г.
3. Los Angeles County Department of Public Health (2013). Social Determinants of Health. How Social and economic factors affect health. достъпен на: http://publichealth.lacounty.gov/epi/docs/sociald_final_web.pdf, последно посетен на 26.03.2024 г.
4. Костенаров, К. (2015). Риск, доходност и състояние на Българска фондова борса в сравнение с избрани фондови пазари. София. <http://eprints.nbu.bg/2702/>
5. Николова, И. (2021). Трансформирането на икономиката на България: предпоставки и фактори. NBU repository. Достъпно на: [https://eprints.nbu.bg/id/eprint/4517/1/I Nikolova Economy Transformation of Bulgaria Prerequisites and factors Yearbook Adm anand Management .pdf](https://eprints.nbu.bg/id/eprint/4517/1/I%20Nikolova%20Economy%20Transformation%20of%20Bulgaria%20Prerequisites%20and%20factors%20Yearbook%20Adm%20anand%20Management.pdf)
6. WHO (2015). What are social determinants of health? Geneva:WHO, достъпно на: http://www.who.int/social_determinants/sdh_definition/en/, посетен на 25.05.2023 г.
7. Commission on Social Determinants of Health (CSDH) (2008). Closing the gap in a generation: health equity through action on the social determinants of health. Final report of the Commission on Social Determinants of Health. Geneva: World Health Organization. достъпно на: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/43943/97892?sequence=1>, посетен на 26.05.2023 г.
8. Williams DR (1990). Socioeconmic differentials in health: a review and redirection. Soc Psychol Q, 53(2): 81-99.
9. Whitehead, M. and Dahlgren, G. (1991). What can be done about inequalities in health? The Lancet, 338(8774), pp.1059–1063. doi:[https://doi.org/10.1016/0140-6736\(91\)91911-d](https://doi.org/10.1016/0140-6736(91)91911-d).
10. Kuh D. and Wadsworth M. (1989). Parental height: childhood environment and subsequent adult height in a national birth cohort. Int. J. Epidemiol. 18, pp. 663-668.
11. Douglas J. W. B. (1951). Health and survival of infants in different social classes. Lancer 2, pp. 440-446.
12. Wadsworth M. E. J. (1987). Follow-up of the first national birth cohort: findings from the Medical Research Council National Survey of Health and Development. Paediatric and Perinatal Epidemiology, 1, pp. 95-117

13. Reid, D.D., Hamilton, P.J.S., Keen, H., Brett, G.Z., Jarrett, R.J. and Rose, G. (1974). CARDIORESPIRATORY DISEASE AND DIABETES AMONG MIDDLE-AGED MALE CIVIL SERVANTS. *The Lancet*, 303(7856), pp.469–473. doi:[https://doi.org/10.1016/s0140-6736\(74\)92783-4](https://doi.org/10.1016/s0140-6736(74)92783-4).
14. Rose, G. and Marmot, M.G. (1981). Social class and coronary heart disease. *British Heart Journal*, [online] 45(1), pp.13–19. Available at: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC482483/>.
15. Marmot, M., Rose, G., Shipley M., and Hamilton P. (1978). Employment Grade and Coronary Heart Disease in British Civil Servants. [online] *Journal of epidemiology and community health*, 32 (4), pp. 244-249. Available at: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/744814/>.
16. Rose, G., Hamilton, P.J.S., Keen, H., Reid, D.D., McCartney, P. and Jarrett, R.J. (1977). MYOCARDIAL ISCHÆMIA, RISK FACTORS AND DEATH FROM CORONARY HEART-DISEASE. *The Lancet*, 309(8003), pp.105–109. doi:[https://doi.org/10.1016/s0140-6736\(77\)91701-9](https://doi.org/10.1016/s0140-6736(77)91701-9).
17. Moser, K.A., Fox, A.J. and Jones, D.R. (1984). UNEMPLOYMENT AND MORTALITY IN THE OPCS LONGITUDINAL STUDY. *The Lancet*, 324(8415), pp.1324–1329. doi:[https://doi.org/10.1016/s0140-6736\(84\)90832-8](https://doi.org/10.1016/s0140-6736(84)90832-8).
18. Moser, K.A., Goldblatt, P.O., Fox, A.J. and Jones, D.R. (1987). Unemployment and mortality: comparison of the 1971 and 1981 longitudinal study census samples. *British Medical Journal (Clinical research ed.)*, [online] 294(6564), pp.86–90. Available at: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1245095/> [Accessed 13 Sep. 2023].
19. Peter Kaim-Caudle (1983). *Journal of Social Policy*, 12, pp 286-287 doi:10.1017/S0047279400012836.
20. Diderichsen E, Whitehead M (2001). The social basis of disparities in health. In: *Challenging inequities in health: from ethics to action*. Evans T. et al., eds. New York: Oxford University Press., pp. 12-23
21. House JS, Williams D (2000). Understanding and reducing socioeconomic and racial/ethnic disparities in health. In: *Promoting health: intervention strategies from social and behavioral research*. Smedley, BD, Syme, SL, eds. Washington, DC: National Academy Press, pp. 89–131.
22. Howden-Chapman P, Tobias M (2000). *Social in-equalities in health: New Zealand 1999*. Wellington: Ministry of Health. pp. 9-63
23. ADLER, N.E. and OSTROVE, J.M. (1999). Socioeconomic Status and Health: What We Know and What We Don't. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 896(1), pp.3–15. doi:<https://doi.org/10.1111/j.1749-6632.1999.tb08101.x>.

24. Brunner E, Marmot M (1999). Social organization, stress and health. In: Social determinants of health. Marmot M, Wilkinson R, eds. Oxford: Oxford University Press. <https://books.google.bg/books?id=AmwiS8HZeRIC&lp=PT23&ots=y0Lx88QvI0&lr&hl=bg&pg=PT23#v=onepage&q&f=false>
25. Claeson M, Griffin C, Johnston T et al (2001). Poverty reduction and the health sector – the health, nutrition, and population network's chapter in the World Bank's poverty reduction strategy sourcebook. <http://documents.worldbank.org/curated/en/936521468147314026/pdf/multi0page.pdf>
26. Turrell, G. and Mathers, C.D. (2000). (2000). Socioeconomic Status and Health in Australia. [online] The Medical journal of Australia. pp. 434–438. Available at: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/10870537/>.
27. Evans, T. and Brown, H. (2003). Road traffic crashes: operationalizing equity in the context of health sector reform. Injury Control and Safety Promotion, 10(1-2), pp.11–12. doi:<https://doi.org/10.1076/icsp.10.1.11.14117>.
28. Ansari, Z., Carson, N.J., Ackland, M.J., Vaughan, L. and Serraglio, A. (2003). A public health model of the social determinants of health. Sozial- und Preventivmedizin/Social and Preventive Medicine, 48(4), pp.242–251. doi:<https://doi.org/10.1007/s00038-003-2052-4>.
29. O'Hara P (2005). Creating social and health equity: adopting an Alberta social determinants of health framework. [online] Discussion paper. Available at: http://www.issuelab.org/resource/creating_social_and_health_equity_adopting_an_alberta_social_determinants_of_health_framework.
30. Graham H, Kelly MP (2004). Health inequalities: concepts, frameworks and policy. London: Health Development Agency.
31. Hambleton IR, Clarke K, Broome HL, et al (2005). Historical and current predictors of self-reported health status among elderly persons in Barbados. Rev Panam Salud Publica, 17(5-6):342–352.
32. Diderichsen F, Evans T, Whitehead M. (2001) The social basis of disparities in health. In: Evans T et al., eds. Challenging inequities in health. New York, Oxford UP.
33. Homer, J., Hirsch, G., Minniti, M., & Pierson, M. (2004). Models for collaboration: how system dynamics helped a community organize cost-effective care for chronic illness. System Dynamics Review, 20, pp. 199–222.
34. Tarlov A. (1999) Public Policy Frameworks for Improving Population Health. Manuscript – slightly modified version of Chapter 17 by Tarlov and St. Peter in Society and Population Health; A Reader. Volume II: A State Perspective. Alvin R. Tarlov & Robert F. St. Peter, Eds. 1999. The New Press, New York.

35. CSDH (2008). Closing the gap in a generation: health equity through action on the social determinants of health. Final Report of the Commission on Social Determinants of Health. Geneva, World Health Organization.
36. Solar O, Irwin A (2010). A conceptual framework for action on the social determinants of health. Social determinants of health discussion paper 2 (Policy and Practice). Geneva: World Health Organization.
37. Kelly MP, Stewart S, Morgan A, et al (2009). A conceptual framework for public health: NICE's emerging approach. *Public Health*, 123(1): e14–20.
38. Senterfitt JW, Long A, Shih M, Teutsch SM (2013). How social and economic factors affect health. http://publichealth.lacounty.gov/epi/docs/SocialID_Final_Web.pdf
39. Australian Institute of Health and Welfare (2014). Australia's health 2014. Australia's health series no. 14. Cat. no. AUS 178. Canberra: AIHW.
40. Mahamoud A., Roche B., Homer J. (2013) Modelling the social determinants of health and simulating short-term and long-term intervention impacts for the city of Toronto, Canada. *Social Science & Medicine* 93, pp. 247-255
41. Milstein, B., Homer, J., Briss, P., Burton, D., & Pechacek, T. (2011). Why behavioral and environmental interventions are needed to improve health at lower cost. *Health Affairs*, 30, 823-832.
42. Milstein, B., Homer, J., & Hirsch, G. (2010). Analyzing national health reform strategies with a dynamic simulation model. *American Journal of Public Health* (1971), 100, 811-819.
43. Homer J, Milstein B, Wile K, Trogon J, Huang P, Labarthe D, Orenstein D. Simulating and evaluating local interventions to improve cardiovascular health. *Prev Chronic Dis*. 2010 Jan;7(1):A18. Epub 2009 Dec 15. PMID: 20040233; PMCID: PMC2811513.
44. Katie Coleman, Brian T. Austin, Cindy Brach and Edward H. Wagner Evidence On The Chronic Care Model In The New Millennium *Health Affairs*, 28, no.1 (2009):75-85, doi: 10.1377/hlthaff.28.1.75
45. Booske B., Athens J., Kindig D., Park H., Remington P. (2010). Different perspectives for assigning weights to determinants of health. County health rankings working paper. University of Wisconsin, Population Health Institute
46. U.S. News Staff (2019). Healthiest Communities: How They Were Ranked. [online] US News & World Report. Available at: <https://www.usnews.com/news/healthiest-communities/articles/methodology>.
47. Remington, P.L., Catlin, B.B. and Gennuso, K.P. (2015). The County Health Rankings: rationale and methods. *Population Health Metrics*, 13(1). doi:<https://doi.org/10.1186/s12963-015-0044-2>.

48. United Health Foundation (2009). America's Health Rankings: a call to action for individuals and their communities. Minnetonka (MN): United Health Foundation.
49. Nicole Britt Valentine & Gouke J. Bonsel (2016) Exploring models for the roles of health systems' responsiveness and social determinants in explaining universal health coverage and health outcomes, *Global Health Action*, 9:1, 29329, DOI: 10.3402/gha.v9.29329
50. Gibbings R., Wickramasinghe N., (2021) Social determinants of health in the U.S.: A framework to support superior care co-ordination and leverage digital health solutions. *Health Policy and Technology* 10, <https://doi.org/10.1016/j.hlpt.2021.100523>
51. Wallacea S., Younga M., Rodriguezb M., Brindisc C. (2019) A social determinants framework identifying state-level immigrant policies and their influence on health. *SSM-PopulationHealth*, <https://doi.org/10.1016/j.ssmph.2018.10.016>
52. Athens J. K. (2008). Assessing the validity of health determinants in the Wisconsin County Health Rankings. Unpublished Master's thesis, University of Wisconsin."
53. Oregon Primary Care Association (2023). Social Determinants of Health (SDOH). Available at: <https://orpca.org/social-determinants-of-health-sdoh/> [Accessed 10 Feb. 2024]
54. Министерство на здравеопазването (2012). Проект на национална здравна стратегия 2014-2020. стр. 7. Достъпна онлайн на: https://brsnet.bg/wp-content/uploads/2013/08/National_Health_Strategy_2020_first_draft.pdf [посетена на 15 февруари 2024]

ПРЕДОТВРАТИМ ПРЕСТОЙ В БОЛНИЦАТА КАТО ПОКАЗАТЕЛ ЗА ОЦЕНКА НА ЗДРАВНИЯ СТАТУС – ТЕНДЕНЦИИ В БЪЛГАРИЯ

Гл. ас. д-р Екатерина Цветанова-Георгиева

Нов български университет

Резюме. Здравният статус на населението зависи от фактори, като генетична предразположеност, здравно поведение, здравни грижи, социално-икономическа и физическа среда. Клиничната грижа се измерва през нейните достъпност и качество. Целта на настоящата разработка е да се предложи показател, наречен предотвратим престой в болница, който може да оцени както качеството на клиничната грижа, така и нейната достъпност. Направен е анализ на тенденциите по области и на ниво страна.

Ключови думи: фактори на здравето, здравен статус, предотвратим престой в болница

PREVENTABLE HOSPITAL STAYS AS A HEALTH STATUS INDICATOR – TREND IN BULGARIA

Assist. Prof. Ekatherina Tzvetanova-Georgieva, PhD

New Bulgarian University

Abstract. The population's health depends on health factors such as genetic predisposition, health behavior, clinical care, and socio-economic and physical environment. The aspects of clinical care are its accessibility and quality. The study aims to construct an indicator called preventable hospital stays. The latter could evaluate the clinical care quality, but it could be a dummy variable for health accessibility. It analyzes the trends in Bulgaria and on a county base.

Keywords: health factors, health status, preventable hospital stays

ВЪВЕДЕНИЕ

Ефективното управление на здравния статус на населението е важен елемент за развитието на една страна – подпомага вземането на адекватни решения, свързани с политики, подобрява състоянието на населението, намалява неравенствата и предоставя възможност за добре информирани решения на всички заинтересовани лица.

Редица изследвания показват връзката на здравния статус с фактори, като клинични грижи, биологични и поведенчески фактори, както и с физическата, околната и социално-икономическата среда [1, 2, 3]. В частност клиничната грижа, като фактор на здравния статус, следва да се оценява през нейната достъпност и качество. Освен това се наблюдава тенденция в здравния сектор към оптимизация на ресурсите и същевременно подобряване на здравния статус [4], а когато не се прилагат тези дейности, държавите изразходват значителни суми на глава от населението през усъвършенстваните си здравни системи.

Един от показателите, доказал ефективност във времето и оценяващ клиничната грижа, е предотвратимият престой в болница – броят на хоспитализациите, които биха могли да бъдат избегнати. Предотвратимият престой в болница е скъпоструващ за здравната система както при първичен, така и при последващ прием в болница [5]. Установена е връзка между неосигуреността на хората и размера на този показател, което усложнява оценката и оптимизацията на превантивната и амбулаторната грижа [6].

Целта на настоящата разработка е *изчисляване на показател на база на данните за Българи и анализ на тенденциите на ниво страна и области*. Изборът и анализът на различните показатели е част от необходимите стъпки за конструиране на индекс за оценка на здравния статус на българското население.

МЕТОДОЛОГИЧЕН ПОДХОД

Показателят предотвратим престой в болница има за цел да оцени състояния, които при добра превантивна и първична грижа не биха довели до хоспитализация. Редица изследвания сочат, че такива заболявания са диабет, хронични белодробни заболявания, астма, хипертония и др. [7]. За изчислението му е приложена дефиницията, използвана и в County Health Rankings в САЩ [8].

Предотвратимият престой в болница за целите на това изследване са хоспитализираните случаи на 100 000 души в стационарите на лечебните за-

ведения за болнична помощ със следните диагнози по МКБ 10: хипертонични болести I10-I15, сърдечна недостатъчност I50, бактериални пневмонии J13-J18, хронични болести на долните дихателни пътища J40-J47. Данните са предоставени от Национален център за обществено здраве и анализи НЦОЗА [9].

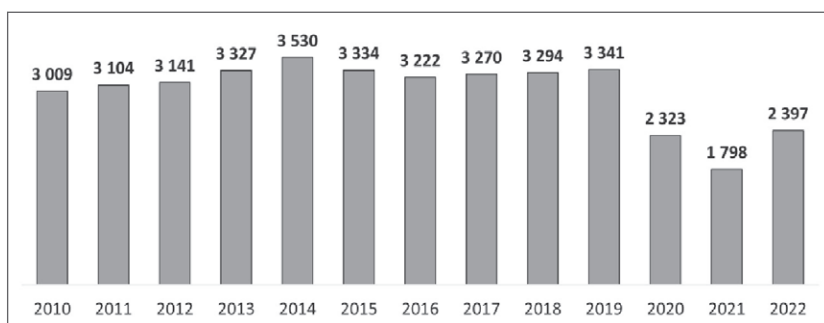
Показателят, който ще се анализира в настоящата разработка, е сумарен от данните за хоспитализираните случаи на 100 000 души по диагнози.

ЕМПИРИЧНИ РЕЗУЛТАТИ

Предотвратимият престой в болница е важен показател за оценка на качеството на клиничната грижа, но може да предостави индикации и за достъпа до нея [10]. Например при високи нива на население без здравни осигуровки се открояват тенденции за свръхупотреба на спешните кабинети като основна помощ.

Анализ на тенденциите в България

През годините се наблюдават устойчиви нива на предотвратимия престой в болница (фиг. 1) до 2019 г. В резултат на пандемията от КОВИД-19 през последните три години се наблюдава намаление с над 1000 броя на 100 000 души. Причина за това е невъзможността за хоспитализация през определени периоди, освен ако състоянието не е силно усложнено. Независимо от обема на хоспитализациите според диагнозата, данните сочат, че всички те намаляват с около 30% в периода на пандемията.

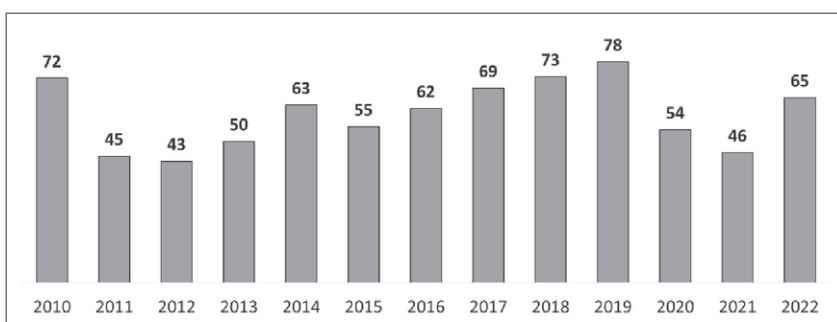
Източник: Изчисления на автора

Фигура 1. Предотвратим престой в болницата от 2010 до 2022 г.

При анализ на компонентите на този показател се вижда, че хоспитализациите при хипертонични болести имат най-слабо влияние (фиг. 2). Тенденцията при тях е за съществено намаление през периода 2011–2013 г. и след това по време на пандемията.

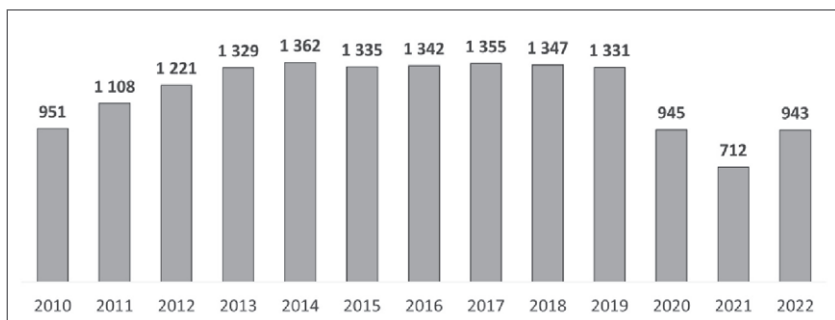
От анализиранияте четири компонента най-много хоспитализирани има при сърдечната недостатъчност и при бактериалните пневмонии (фиг. 3 и фиг. 4). И при двата показателя се наблюдават устойчиви нива през по-голямата част от периода.

Хоспитализациите при хронични болести на долните дихателни пътища бележат нарастващ тренд до 2019 г. (фиг. 5). Най-ниските стойности, както и при останалите, се отчитат през 2021 г., когато свиването е с почти 60%.

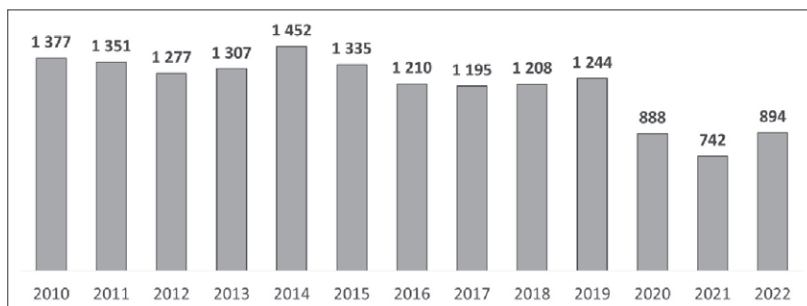
Източник: НЦОЗА

Фигура 2. Хоспитализации на 100 000 души при хипертонични болести от 2010 до 2022 г.

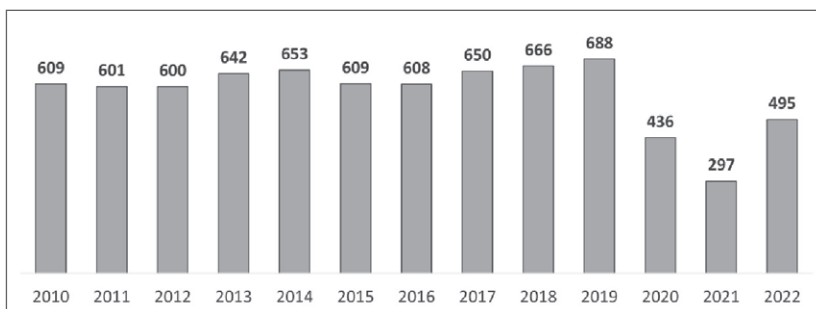
Източник: НЦОЗА

Фигура 3. Хоспитализации на 100 000 души при сърдечна недостатъчност от 2010 до 2022 г.

Източник: НЦОЗА

Фигура 4. Хоспитализации на 100 000 души при бактериални пневмонии от 2010 до 2022 г.

Източник: НЦОЗА

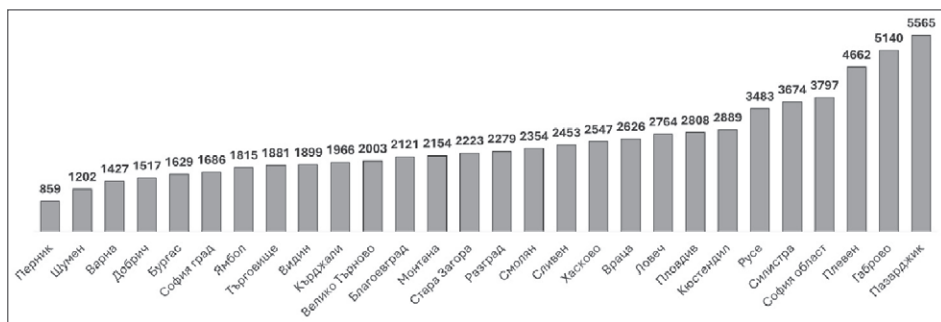
Фигура 5. Хоспитализации на 100 000 души при хронични болести на долните дихателни пътища от 2010 до 2022 г.

Анализ на предотвратимия престой в болница по области

Наблюдава се изразена разлика между хоспитализациите при анализираниите диагнози по области (фиг. 6), като в някои от тях стойностите биха могли да се определят като високи. Такива са Плевен, Габрово и Пазарджик. За сравнение в щатите Мериленд и Вирджиния предотвратимите престои в болница през 2020 г. са съответно 4419 и 4808 на 100 000 души население [4].

Следващите три области също оформят група – Русе, Силистра и София област с над 3000 хоспитализирани на 100 000.

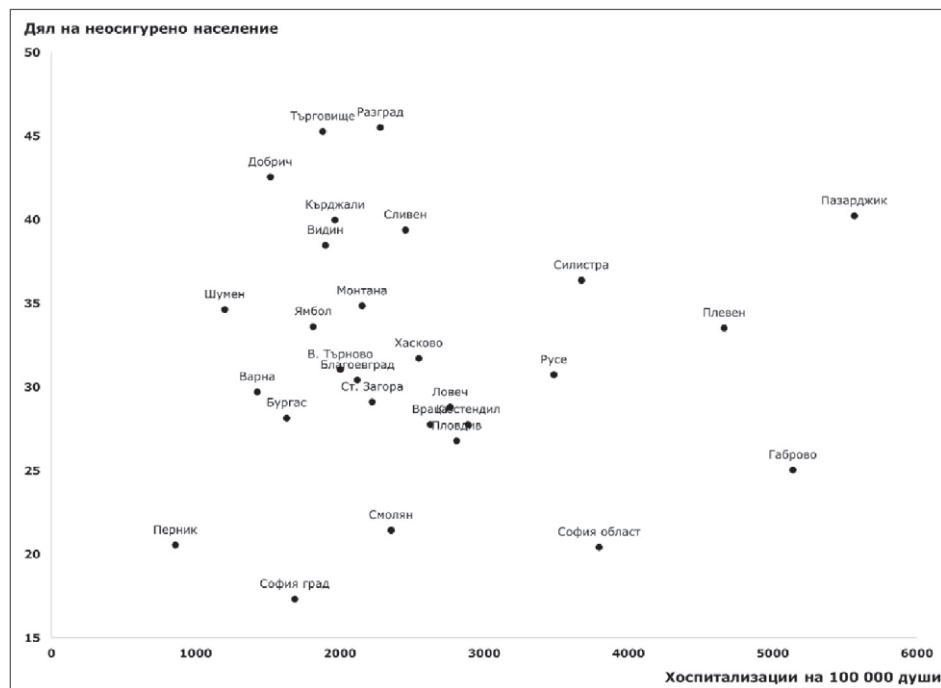
Лидер по този показател с най-малко предотвратими хоспитализации е област Перник с 859, следвана от Шумен, Варна и Добрич, чиито хоспитализации надхвърлят 1000 на 100 000 души население.

Източник: НЦОЗА

Фигура 6. Предотвратим престой в болниците по области за 2022 г.

Както беше споменато по-рано, този показател има връзка и с нивата на населението в дадена област, което няма здравни осигуровки и разчита на спешната помощ за достъп до лечение. В тези ситуации липсва достъп до първична извънболнична медицинска помощ.

Източник: НЦОЗА, НЗОК

Фигура 7. Предотвратим престой в болниците и дял на неосигурените лица по области за 2022 г.

При съпоставяне на данните за предотвратим престой в болниците и дела на неосигурените хора в съответната област (фиг. 7), Пазарджик, Плевен, Силистра, Русе отчитат относително високи стойности и по двата показателя [11]. Това са и областите с най-високи стойности в сравнение с всички области в България. От друга страна, области, като Перник, София град и Смолян, отчитат относително ниски стойности и по-двата показателя. Данните сочат, че има области, в които може да се отчете връзка между превантивния престой в болница и дела на неосигурените лица.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Ефективното управление на здравния статус на населението е важен елемент в развитието на една страна. Несъмнено един от факторите, които въздействат на здравния статус е клиничната грижа – нейното качество и достъпност.

В настоящата разработка е изчислен показател, наречен предотвратим престой в болницата, който оценява качеството на клиничната грижа. Този показател показва връзка с дела на населението без здравни осигуровки, което, от своя страна, се отразява на достъпа до клинична грижа.

Данните сочат, че въпреки разликите в причините за хоспитализация при избраните диагнози, се наблюдават сходни тенденции в обема им. На ниво области ясно се очертава диференциация между тях, като разликата в броя на хоспитализациите на 100 000 души между първата и последната област за 2022 г. е над 5 пъти. Освен това има изразена връзка между този показател и дела на неосигурените лица в някои от областите. Това дава основание да се заключи, че предотвратимият престой в болница отразява и ефекти от ограничения достъп до първична извънболнична медицинска помощ.

Направените изводи дават основание да се направи заключение, че предложеният показател е подходящ за включване при анализ на показателите за конструиране на модел за оценка на здравния статус на населението.

ЛИТЕРАТУРА

1. World Health Organization. (2010). A conceptual framework for action on the social determinants of health. World Health Organization. <https://apps.who.int/iris/handle/10665/44489>
2. Los Angeles County Department of Public Health (2013). Social Determinants of Health. How Social and economic factors affect health. http://publichealth.lacounty.gov/epi/docs/sociald_final_web.pdf
3. Грива, Х., Христова, С. и Чолакова, Т. (2000). Здравни индикатори. Национален център по здравна информация. ISBN 954-8541-05-X
4. Lubov, J., (2021) Exploring Preventable Hospital Stays in Maryland. Wright State University. Dayton, Ohio.
5. Foutz J, Squires E, Garfield R. (2017) The Uninsured: A Primer – Key Facts about Health Insurance and the Uninsured Under the Affordable Care Act.; 2017.
6. Carter J, Ward C, Thorndike A, Donelan K, Wexler DJ. (2020) Social Factors and Patient Perceptions Associated With Preventable Hospital Readmissions. *J Patient Exp.*, 7(1), pp. 19-26. doi:10.1177/2374373518825143.
7. Brumley R, Enguidanos S, Jamison P, et al. Increased satisfaction with care and lower costs: Results of a randomized trial of in-home palliative care. *Journal of the Americans Geriatric Society*. 2007;55:993-1000.
8. University of Wisconsin Population Health Institute (2024) County Health Rankings & Roadmaps – Technical Documentation. Version 1, [online] Available at: https://www.countyhealthrankings.org/sites/default/files/media/document/2024%20CHRR%20Technical%20Document_1.pdf
9. НЦОЗА (2024). Хоспитализирани случаи на 100 000 души в стационарите на лечебните заведения за болнична помощ със следните диагнози по МКБ 10: хипертонични болести I10-I15, сърдечна недостатъчност I50, бактериални пневмонии J13-J18, хронични болести на долните дихателни пътища J40-J47 за периода 2010 – 2022 г.
10. Brumley, R., Enguidanos, S., Jamison, P., Seitz, R., Morgenstern, N., Saito, S., McIlwane, J., Hillary, K. and Gonzalez, J. (2007). Increased Satisfaction with Care and Lower Costs: Results of a Randomized Trial of In-Home Palliative Care. *Journal of the American Geriatrics Society*, 55(7), pp.993–1000. doi:<https://doi.org/10.1111/j.1532-5415.2007.01234.x>.
11. НЗОК (2023). Справка за неосигурените лица над 18 години по области.

УЧАСТНИЦИ НА ГЛОБАЛНИЯ ПАЗАР

гл. ас. д-р Ваня Хаджиева

Нов български университет

Резюме. Представения анализ фокусира вниманието върху системата на глобалния пазар, като събирателен център на глобалните търговски отношения през 21-ви век. Вниманието се фокусира върху фундаменталните характеристики на глобалния пазар, които го разграничават от познатите ни класически международни пазари. Основно място е отделено на процеса на глобализация, като ключов катализатор при утвърждаването на съвременните глобални търговски отношения.

Ключови думи: глобален пазар, характеристики, глобализация, пазар

PARTICIPANTS IN THE GLOBAL MARKET

Chief Assist. Prof. Dr. Vania Hadjieva

New Bulgarian University

Abstract. The presented analysis focuses attention on the global market system as the gathering center of global trade relations in the 21st century. Attention is focused on the fundamental characteristics of the global market, which distinguish it from the classic international markets we know. A major place is devoted to the process of globalization, as a key catalyst in the establishment of modern global trade relations.

Keywords: global market, characteristic, globalization, market

ВЪВЕДЕНИЕ

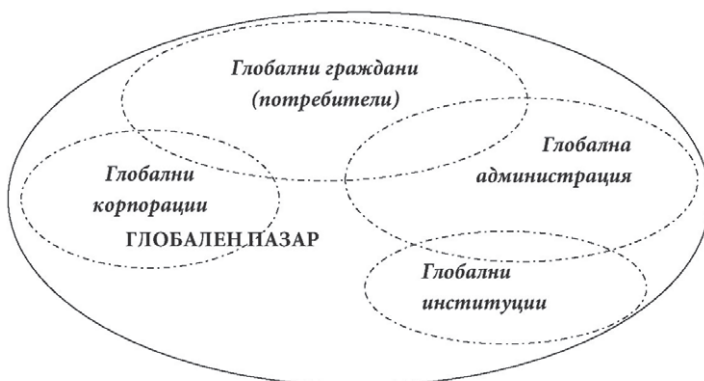
Глобалния пазар се утвърди, като емблема на повсеместната дигитализация през 21-ви век. По своята същност глобалния пазара е логическото надграждане на добре познатите международни пазари. Трансгранична търговия съществува още от времето на Великите географски открития, когато мореплаватели като Христофор Колумб, Вашко да Гама, Магелан и др. откриват нови земи за европейските монарси, доставяйки от тези „нови“ земи екзотични поправки, скъпоценни камъни и т.н. Съвременния глобален пазар е

преди всичко дигитално пазарно средище, където всеки е „добре дошъл“. В системата на съвременните глобални търговски отношения могат да се обособят няколко групи участници, които посредством своите специфични характеристики формират облика на системата на глобалния пазар през 21-век.

ПОТЕНЦИАЛНИ УЧАСТНИЦИ НА ГЛОБАЛНИЯ ПАЗАР

Както при класическите пазари, така и на глобалния пазар участват различни субекти въввлечени в разменните отношения. Поради специфичните характеристики на глобалния пазар се откриват и основни разлики и модификации при субектите участващи в разменните процеси – глобалните корпорации, глобалните граждани, глобалната администрация и глобалните институции.

Субектите участващи в разменните процеси реализирани в рамките на системата на глобалния пазар са показани на фиг.1 – глобалните корпорации, глобалните граждани, глобалните институции и глобалната администрация.

Фиг. 1. Участници в глобалния пазар

А) Глобални корпорации.

Стопанските организации са фундаментален елемент в разменните процеси, но когато става въпрос за глобалния пазар, следва вниманието да се фокусира върху съвременните организации, като елемент от системата на глобалния пазар. Глобализацията по отношение на потребителските очаквания и нагласи в последните две десетилетие се фокусира върху желанието на потребителите всичко да става подобно на всичко останало и именно тази тенденция провокира пазарите да се глобализират. Примерите за глобални компании са много, но една от най-успешните е безспорно компанията Кока

кола, която успя да се превърне в глобална компания, която предлага продукт почти на всеки пазар, от автомата за напитки в офиса до малкото квартално магазинче, големите вериги и се стигне до бензиностанциите и летищата, навсякъде неизменно присъстват продуктите на компанията. Продукти, които са унифицирани в глобален мащаб и поддържат устойчив и възходящ пазарен дял. Компании като Кока Кола, Пепси и Макдоналдс се идеалните примери за глобално стандартизирани продукти, които се продават навсякъде и се потребяват от всички. Тези компании и техните продукти, успешно елиминират националните граници, локалните вкусови предпочитания, културните и религиозни постановки и продават своите глобално стандартизирани продукти. Трябва да се отчете и факта, че тези компании биха имали още по-голям пазарен успех, ако не бяха изкуствените търговски бариери, които забавят пазарният им възход. В хода на глобализацията уникалността на отделните вкусове, културните и общностни характеристики се претопяват в общото предпочитание на стандартизация на продуктите, производството, дистрибуцията и търговията, което от своя страна позволява на глобалните компании да предлагат глобални продукти на глобалните потребители при оптимално отношение цена-качество.

Разликата между таралежа и лисицата, пише сър Исаия Бърлин в разграничението между Достоевски и Толстой, е, че лисицата знае много за много неща, но таралежът знае всичко за едно велико нещо. Мултинационалната корпорация знае много за много страни и благоприятно се адаптира към предполагаемите различия. Той охотно приема рудиментарните национални различия, без да поставя под съмнение възможността за тяхната трансформация, без да признава колко светът е готов и нетърпелив за благото на модерността, особено когато цената е подходяща. Начинът на приспособяване на мултинационалната корпорация към видимите национални различия е средновековен. За разлика от това, глобалната корпорация знае всичко за едно велико нещо – знае за абсолютната необходимост да бъде конкурентоспособна в световен мащаб, както и на национално ниво, и се стреми постоянно да намалява цените чрез стандартизиране на това, което продава и начина по който работи. Глобалните корпорации третират света като съставен от няколко стандартизирани пазари, а не от много персонализирани пазари. Те активно търсят и енергично работят за глобална конвергенция. Мисията на глобалните корпорации е модерността и начинът за постигането ѝ е ценова конкуренция, дори когато се продават продукти от най-висок клас, като подчинява дейността си на знанието за едно велико нещо, което е общо за всички нации и хора: недостигът. Никой не понася недостига в легнало по-

ложение, всеки иска повече. Това отчасти обяснява разделението на труда и специализацията на производството. Те позволяват на хората и нациите да оптимизират условията си чрез търговия. Медианата обикновено са пари. (Левит Теодор, 1983)

Корпоративни Ефекти от участието на глобалния пазар. Глобалният пазар предоставя безпрецедентни възможности за съвременните организации, които могат да се възползват от следните по-важни предимства от участието си на глобалния пазар:

1. Стабилност по време на икономическа турбуленция. Международните бизнеси, които се конкурират на глобалния пазар не разчитат единствено на здравето на икономиката на една страна. Такива организации практикуват по-строго управление на риска и е много по-вероятно да издържат на краткосрочни и дългосрочни икономически смущения. Спадове или смущения на един пазар се подкрепят от финансови и оперативни спасителни линии на други. И докато днешните икономики несъмнено са по-взаимосвързани от всякога, естеството на тези връзки и инструментите и технологиите, които ги подкрепят, представят нови средства на организациите за да разпределят равномерно рисковете, когато са географски разпръснати.

2. Разширен пазарен дял. Трансграничните капиталови потоци са фундамента за резултатите на глобалните компании. Тежестта на глобалния пазар насърчава организациите да излязат извън ограничения капацитет на своите вътрешни пазари и да преминат към мащабираните етапи на световни клиенти, доставчици и дори служители. Далновидните мениджъри виждат отвъд непосредствените потребители и доставчици в своята страна и към динамични международни граници, спестяващи разходи и генериращи печалба. За малките и средни предприятия глобалният пазар предлага средства за достигане до клиенти и разширяване на продажбите по начини, които дори преди десетилетие бяха немислими. С нарастването на пазарния дял и осведомеността за марката, бизнесът може да се конкурира с много по-големи субекти и все още да предоставя същите висококачествени резултати.

3. Обогатена работна сила. Глобализацията носи още една полза за съвременните организации: глобалната отдалечена работна сила. Над 3,9 милиона служители работят дистанционно на пълен работен ден в САЩ. Нещо повече, почти две трети от базираните в САЩ компании наемат служители на пълно и непълно работно време, които работят извън офисите си. Глобалният пазар пряко корелира с подобрените възможности за заетост за тези в нововъзникващите икономики и икономиките на ранен етап. Квалифицираните международни кандидати вече имат безпрецедентен достъп до работа

за чуждестранни компании. Това е особено полезно развитие за малките и средни предприятия, които сега имат достъп до по-широка мрежа от таланти, които могат да използват за глобален растеж.

4. Подобрена технология. Културата и технологиите се различават значително в зависимост от страната. Глобалното разширяване дава на организациите достъп до ново технологично оборудване и норми — които могат да бъдат насочени към стратегически предимства и конкурентни иновации както в страната, така и в чужбина. Според Организацията за икономическо сътрудничество и развитие (ОИСР¹) САЩ вече не са световен лидер в иновациите за нови процеси или оборудване. Производствените и обслужващите организации могат да затвърдят своето мисловно лидерство и да се възползват от конкурентно диференциране, като извличат технологични пробиви от глобалния пазар.

5. Ускорен достъп до жизненоважни ресурси. По-икономичните, по-силни организации обикновено са тези, които осигуряват необходимите ресурси възможно най-рентабилно. Разширяването на присъствието на глобалния пазар е водещо средство за осигуряване на набор от ключови бизнес активи и материали, особено такива, които не са налични в непосредствена близост. Много компании настояват за разширяване на глобалния пазар, за да получат печеливш достъп до преки и непреки ресурси, като например – Специален труд, Рентабилно производство, Снабдяване със суровини (метали, желязна руда, дървен материал, селскостопански продукти и др.), Технология (хардуер, софтуер, технологична научноизследователска и развойна дейност, свързана с индустрията и т.н.), Лидерство на мисълта и консултанти, Разширен капитал и т.н.

6. Състезавайки се с глобалните съперници на глобалния пазар. За да се конкурира с глобални съперници (включително по-големи по отношение на инфраструктура, пазарен дял, капитал и активи, разпознаваемост на марката и други), организациите трябва да мислят глобално, но да действат и да се съюзяват на местно ниво. Това може да бъде смущаващ и неинтуитивен курс на действие за много организации, но особено за тези, които се разширяват в международен мащаб за първи път. И все пак днешните технологии и ресурси, ориентирани към глобалния пазар, служат за връзката с експерти по темата, консултанти, хора от индустрията, обучители и потенциални служители във новият регион. Установявайки тези локализирани ресурси, компаниите укрепват проникателността си за международна експанзия и можете да из-

¹ Организация за икономическо сътрудничество и развитие, виж: <https://www.oecd.org/>, достъп на 15.7.2022

пълняват операции точно като силните центрове на известни марки.

7. Откриване на нововъзникващите пазари преди другите. Организациите, които са ориентирани към глобалния пазар, са по-склонни да разпознават международните бизнес възможности пред своите местни конкуренти. Същите тези организации са склонни да превърнат рутинното демографско проучване на пазара в стратегически приоритет, заедно със задълбочения анализ на данни, преглеждащ финансовата жизнеспособност и стабилността за навлизането на бъдещи пазари. Те също така ще проведат свои собствени тестове за културно разбиране на този пазар, като вземат предвид потенциални езикови бариери, правителствени разпоредби, модели за управление на веригата за доставки, потенциални опасения за съответствие и др. Следенето на тази информация подтиква организациите да се ангажират с нововъзникващите пазари, когато възникне възможност, с проактивни знания и ресурси, готови да се интегрират безпроблемно в нова страна, далеч пред конкурентите.

8. Глобализация до ключ. Международното разширяване не е нова бизнес концепция. Въпреки това днешните организации имат достъп до инструменти и технологии, които правят споделянето на знания, данни, стоки, услуги, капитал и много други почти мигновено през границите, създавайки нови възможности за търговско въздействие в чужбина. С други думи, превантивното навигиране на глобалния пазар подготвя бизнеса за по-успешна глобализация. Предприятията имат повече видимост и ресурси, готови да разширят дейността си в международен мащаб или да разширят влиянието си в чужбина. Тези възможности са ключови за намирането на най-добрите таланти в индустрията, достъп до по-широк набор от преки и непреки ресурси и в крайна сметка — увеличаване на печалбите на компанията. (By G-P, 2020)

Глобалния пазар, като всяка новост безспорно гарантира множество предимства на глобалните организации, но неизбежно има и не малко заплахи, по-важните от които са:

1. Спазване на данъчното законодателство. Традиционно компаниите, разширяващи се в чужбина, трябваше да създадат дъщерни дружества в своите бъдещи локации. Като част от създаването на това дъщерно дружество, организацията трябва да се регистрира в местните данъчни поделения, да получи данъчен идентификационен номер и да открие местни банкови сметки в съответствие с корпоративното законодателство и изискванията на местната нормативна база. Това е дълъг и скъп процес. Наемането на меж-

дународни служители, също е сложен процес, който включва категоризиране в съответствие с изискванията на видовете служители, подаване и плащане на подходящи данъци върху тях.

2. Управление на човешките ресурси. Наемането на международни служители въвежда каталог с нови документи, дейности и процедури. Те включват, но не се ограничават до международни проблеми с човешките ресурси като – Дистанционно обучение и адаптиране, Съвместима и чувствителна към времето ведомост за заплати, Културно информирани (и в някои случаи, упълномощени от правителството) доходи на служителите, Правилни класификации на служителите, Прегледи на ефективността, Международни прекратявания (САЩ са единствената страна в света, където „наемането по желание“ е действащо и законно понятие)

3. Правни усложнения. Организациите се нуждаят от правен съветник за съответната държава, когато се ангажират на глобалния пазар и са участници на множество пазари. Въпреки че поддържането на вътрешен правен съветник е наложително, наличието на мрежа от експерти по правни въпроси във всички нови държави, в които се прави бизнес, намалява регулаторните рискове и предотвратява несъответствието при изпълнение на следното: Разбиране на местното и националното трудово законодателство, Съответстващи счетоводни документи, Съвместима ИТ инфраструктура и цифрови/електронни практики (напр. навигация в GDPR² в Европа), Цялостни юридически съвети и експертни познания за всяка държава. (By G-P, 2020)

Б) Глобални граждани.

Понятието гражданство обхваща зависимостта между отделния индивид и държавата, нация, града, селото и правото им да работят, живеят и участват в политическия живот в рамките на географската територия на държавата. Комбинацията на гражданство и глобалност дава термина глобален гражданин, който е личност която се идентифицира с глобалната общност, която превъзхожда неговата националност или локална идентичност. При глобалното гражданство персоналната идентичност на личността преодолява локалните граници и неговите отговорности или права произтичат от принадлежността му към по-широко обхващаща класа, тази на човечеството. Това не означава, че този човек се отказва или пренебрегва националността

² **Общият регламент относно защитата на данните (ОРЗД)**, (на английски: General Data Protection Regulation, със съкращение GDPR), виж: <https://gdprinfo.eu/bg>, достъп на 15.7.2022

си или друга самоличност, а по-скоро че те са поставени на второ място след принадлежността му към глобалното общество. Като синоними на глобален гражданин могат да се използват – космополитен, гражданин на света

Глобално гражданство е идеята, че нечия идентичност надхвърля географията или политическите граници и че отговорностите или правата произтичат от членството в по-широк клас: „човечност“. Разширена идеята води до състоянието на глобалното общество в епохата на глобализацията. Глобалното гражданство означава, че нечия идентичност надхвърля географията или политическите граници и че отговорностите или правата произтичат от членството в по-широк клас „човечност“. Това не означава, че таква лице денонсира или се отказва от своята националност или друга местна идентичност, а че тези идентичности получават „второ място“ за членството си в глобалната общност.[https://wikibgbg.top/wiki/Global_citizenship, достъп на 15.7.2022]

Измененията на юридическия статут на гражданството, който може да се отнесе и към т.нар. глобално гражданство. Изследователи като Линда Босняк (Linda Bosniak) посочват три измерения за промени на гражданството в неговия аспект на юридически статут, които съвсем уместно могат да се отнесат и към глобалното гражданство:

Първото е свързано с изместването на центъра на гражданството извън рамките на националната държава. Най-очевиден пример за това е Европейският съюз. Една от амбициите на европейската общност е насочена към изграждане на наднационално, европейско гражданство. Подобни усилия безспорно подлагат на изпитание конвенционалното разбиране за връзката между гражданство и национално членство. В нарушаването на тази връзка изследователи като Ясемин Сойсал (Yasemin Soysal) виждат зараждането на постнационални форми на гражданство.

Второто измерение също касае разколебаването на връзката между гражданския статут и националната държава, но този път полето на анализ препраща към универсализирането на правата на човека. Тук илюстрация за измененията на юридическия статут на гражданството е разширяването на правата на чужденците със статут на продължително и постоянно пребиваване. Според Сойсал това е резултат от международния режим за правата на човека, който е обвързан с индивида, а не с националната принадлежност³. Увеличаващата се роля на международните права, като гарант за граждански права и фактът, че тези права вече не зависят основно и единствено от на-

³ Виж още по темата в изследванията на Reiner Baubock постнационално (Ясемин Сойсал) гражданство

ционални норми, дават основание да се говори за денационализирано (Линда Босняк).

Третото измерение на промяна е разколебаването на обвързващата роля на гражданския статут с една национална държава. Анализаторите откриват пример във все по-разпространено двойно или множествено гражданство. Ако в идеалния случай гражданството означава индивида да е обвързан само с една държава, днес не е рядкост човек да има повече от едно гражданство.⁴ (Стайкова Евелина, 2013)

Глобализацията влияе на гражданството по много начини, които най-общо могат да се обобщят в три основни направления.

Първото е начинът, по който глобализацията предизвиква разбирането за абсолютна автономност на националната държава. През 21-ви век, икономиката и политиката отдавна са прекрачили прага на националните граници и са се превърнали в неконтролируеми сфери за едно национално правителство (Castles, Davidson 2001:6).

Второто направление е свързано с разколебаване на разбирането за автономността на националните култури. Това, разбира се, винаги е било мит, защото на практика няма държава, която да не включва на територията си различни етнически групи с разнообразие от езици, традиции, история и т.н. Глобализацията и индустриализацията допълнително усложняват този факт като улесняват придвижването и комуникацията, указвайки силен натиск върху националните и локални култури.

Третият аспект представлява нарастващата мобилност на хората през националните граници. Това движение се наблюдава в различни форми – временна и постоянна, икономическа и политическа, индивидуална или семейна, високо- или нискоквалифицирана миграция и т.н. Миграцията, която е свързана с уседналост, води до повишаване хетерогенността на приемащото общество, като много често културното разнообразие идва заедно с маргинализация на групи от обществото, обособяване на етнически малцинства, групи в неравностойно положение и т.н. (Стайкова Евелина, 2013, стр.4-5)

В) Глобална администрация

Английският термин *administration* е синонимен на *management* и в превод означава управление. Администрирам означава управлявам. Поняти-

⁴ Виж още по темата в Castles, Stephen&Alastair Davidson (2000) „Theories of Citizenship”, in: Stephen Castles&Alastair Davidson, *Citizenship and Migration. Globalization and the Politics of Belongin*. Routledge: New York

ето се свързва с наименование на органа на изпълнителната власт на национално и местно равнище на управление; членовете на дадена организация, които могат да взимат решения за развитието и; ефективна организация на хора, информация и други ресурси за постигане на организационни цели.

Администрацията има изпълнителен, организиращ и обслужващ характер. Тя е длъжна да предоставя информация на гражданите, юридическите лица и органите на държавната власт. Тя дава отговори на гражданите и юридическите лица при направени от тях запитвания, молби, жалби, предложения и сигнали по въпроси, които представляват техен законен интерес. Администрацията е организирана в дирекции към които се създават отдели. В определени случаи към отделите се създават сектори.

Според осъществяваните дейности администрацията се дели на обща и специализирана. Общата администрация подпомага осъществяването на правомощията на органа на държавна власт и създава условия за осъществяване на дейността на специализираната администрация и извършва техническите дейности по административното обслужване. Специализираната администрация подпомага осъществяването на правомощията на органите на държавна власт, свързани с неговата компетентност. (Георгиев Л., 2022)

Администрирането на глобалния пазар изисква многокомпонентна структура посредством, която да се синхронизира работата на отделните пазарни центрове в добре смазан машина, като е показано на фиг.2.

Трите нива на администриране и управление на глобалния пазар са пряко следствие от негова вътрешна архитектура в рамките на която могат да се разграничат три последователни нива.

В основата е локалната административна тежест. На това първично ниво са в сила местните правила и регулации, които опосредстват търговските отношения между пазарните субекти – това са търговските традиции и обичаи, които през хилядолетната история пазарите са установили като работещи и ефективни. Норми от тази група са закон за местните данъци и такси, в рамките на който всяка община сама регламентира размера на конкретния налог⁵.

На второто ниво са разпоредбите на националното законодателство, които определят правната рамка за работата на субектите в рамките на националното стопанство – закони, наредби и т.н. нормативни актове, който са в рамките на отделните държави и техните законодателни органи. Пример за този тип регулация е Конституцията на РБългария, която дава правната

⁵ Виж по-подробно по този въпрос: <https://lex.bg/laws/ldoc/2134174720>, достъп на 8.5.2023

рамка в рамките на националните граници⁶.

На върха са т.нар. глобална администрация, която има наднационален характер и е резултата от междудържавните споразумения между отделните страни и съюзи. Пример за такова администриране е Глобалния договор на ООН⁷.

Фиг. 2. Администриране на глобалния пазар

Г) Глобални институции.

Набиращите скорост процеси на глобализацията в различните области на човешката дейност водят до тяхното институционализиране. Вече има стотици глобални и регионални организации. В икономическата област най-известни са Световната банка, Международния валутен фонд, Световна търговска организация, Международна организация на труда, Международната банка за разплащания в Базел, Икономическите подразделения на ООН, Европейският съюз, Европейската централна банка, Европейската банка за развитие, Европейската инвестиционна банка и много, много други. През последните десетилетия тези организации получиха нови пълномощия. С интензификацията на глобалните процеси ролята им ще расте.

Увеличаването на техните компетенции ще става чрез предоставяне на пълномощия от правителствата на страните-членки. Особено показателна в този смисъл е дейността на Европейския съюз. Глобалните и регионалните институции ще играят все по-голяма роля в управлението, договарянето на консенсус, координацията и регулирането на различните процеси на глобал-

⁶ Конституция на Република България, виж: <https://www.parliament.bg/bg/const>, достъп на 8.5.2023

⁷ Виж по-подробно по този въпрос: <https://unglobalcompact.org/>, достъп на 8.5.2023

но, регионално и национално ниво. Ролята на правителствата на държавите постепенно ще намалява, но в обозримото бъдеще от едно-две десетилетия тя остава много важна. Ключова роля, по понятни причини, ще играят правителствата на най-развитите страни – особено от Г-7.

Ще се променя характерът и обхватът на дейността на институциите с консултативно-координационен характер (но с много важна роля), като Г-7 и Г-24. До сега те включваха само най-развитите страни. Развиващите се страни бяха изолирани от решаването на глобалните проблеми. Те бяха консуматори на решенията на най-богатите страни, които им се свеждаха за знание и изпълнение. На последната годишна сесия на Световната банка и МВФ Г-7 обяви за създаването на Г-20. Освен страните от Г-7, тук са включени най-големите по икономически потенциал развиващи се страни, Европейският съюз, Световната банка и МВФ. Ако бъде запълнена с реално съдържание новата институция може да доведе до по-активно участие на развиващите се страни в решаването на кардиналните проблеми на глобалното икономическо и социално развитие през следващите десетилетия.

Ще се глобализират отдавна утвърдени национални понятия и ценности. Например националният суверенитет вече няма това съдържание (и респект) каквото имаше преди 20-ти век. Държавите отстъпват все по-голяма част от него на международни или регионални институции доброволно, а в някои случаи – принудително. Нараства значението на общите действия по поддържане стабилността на световната финансова система, на суровинните, енергийните и информационните пазари, на човешките права, на екологичното равновесие, на борбата срещу наркотиците, срещу злоупотребата с генното инженерство, срещу световната мафия.

Все повече ще се размиват границите между държавите и все по-свободно ще бъде движението на стоки, хора и капитали. Ще остарееят и изчезнат понятия от рода на частно или държавно предприятие, национално или глобално право, национална валута, либерализация на търговия и на капиталови пазари, митница, консулска служба и други подобни. Ще възникнат нови, за които нямаме сега представа.

Ще се породят и нови проблеми, за които човечеството не само, че не е готово, но не се и досеща. Може да се предполага, че между тях ще бъдат опасни нарушения в екологичното равновесие и дори промени в глобалния климат, дефицит на храни и особено на питейна вода, злоупотреби с генното инженерство, още по-рафинирани варианти на световната престъпност.

Общите цели, интереси, проблеми и опасности, които във все по-голяма степен ще добиват глобален характер, ще принуждават националните

държави да се обединяват: да концентрират в глобален мащаб властови компетенции; инструменти на стопанската, социалната и друга политика; технологичен, информационен и комуникационен потенциал; силови ресурси и други. С тях ще се разпореждат глобалните институции. Лесно е да се каже, че при нормални условия разпореждането трябва да бъде в общ интерес. Трудно е да се гарантира, че ще е така. Възможни (и вероятни) са опити на отделни държави или групи държави да злоупотребяват с общите интереси.

Трудно е сега да се предположи какви ще бъдат механизмите за предотвратяване злоупотребата на глобалните институции (или стоящи зад тях велики държави) с предоставената им власт и ресурси. Навярно ще се използват елементи от механизмите за гаранции в съществуващите световни и регионални организации.

Глобалните механизми могат да са добри, но те не работят автоматично. С тях може да се злоупотребява в името на користни интереси, още повече, че залогът ще бъде огромен. Поради това те ще се нуждаят от икономически, научно-технически и (поне засега) от военен тил. Колкото по-солидно е глобалното икономическо, научно-техническо и военно равновесие между най-големите държави, толкова по-малко ще бъдат изкушенията за злоупотреби. Така ще бъде поне през близките десетилетия. Може би в по-далечното бъдеще ще нарастне ролята на ценностите от рода на взаимно съгласие, взаимно зачитане на интереси, взаимно доверие. Тогава на човечеството няма да се налага да прави астрономически разходи за деструктивно натрупване на военно-технически потенциал за гаранции. (Икономика на България на прага на новото столетие, 2022)

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Глобализацията е отдавнашен процес на обединяване, които през 21-ви век катализира екстремно развитие обусловено от Ковид пандемията и технологичните иновации. Технологичната революция промени правилата, регулациите, потребителите и голяма част от познатите ни до скоро търговски формати. Такава радикална промяна променя и субектите, защото когато е налице глобално търговско договаряне, то неминуемо провокира появата и на нови субекти, които да участват в него – глобалните граждани със своите променени потребителски очаквания и нагласи, глобалните корпорации които се заявяват в условията на глобално търговско договаряне, глобалните институции които имат нарастваща роля при определянето на глобалните регулации, които оформят рамката на съвременната глобална търговия през 21-ви век.

ЛИТЕРАТУРА

1. Левит Теодор, 1983
2. Организация за икономическо сътрудничество и развитие, виж: <https://www.oecd.org/>, достъп на 15.7.2022
3. Ву G-P, 2020
4. Общият регламент относно защитата на данните (ОПЗД), виж: <https://gdprinfo.eu/bg>, достъп на 15.7.2022
5. https://wikibgbg.top/wiki/Global_citizenship, достъп на 15.7.2022
6. Изследванията на Reiner Baubock постнационално (Ясемин Сойсал) гражданство
7. Castles, Stephen&Alastair Davidson (2000) „Theories of Citizenship”, in: Stephen Castles&Alastair Davidson, Citizenship and Migration. Globalization and the Politics of Belongin. Routledge: New York
8. Castles, Davidson 2001:6).
9. Стайкова Евелина, 2013, стр.4-5
10. Георгиев Л., 2022
11. <https://lex.bg/laws/ldoc/2134174720>, достъп на 8.5.2023
12. Конституция на Република България, виж: <https://www.parliament.bg/bg/const>, достъп на 8.5.2023
13. <https://unglobalcompact.org/>, достъп на 8.5.2023
14. Икономика на България на прага на новото столетие, 2022

LANGUAGE ECONOMICS IN TECHNOLOGICALLY-DRIVEN LANGUAGE EDUCATION

Chief Assist. Prof. Dr. Milka Hadjikoteva

Нов български университет

Abstract. Language policy, planning and education are tools for economic development. Language skills can increase opportunities for learners and support their social, economic and skill development. In today's global economy English has an economic value as lingua franca in social and economic development. The paper examines the data related to the claim that English proficiency assures quality academic education and intercultural competence, both directly related to social and economic advancement, thus establishing the crucial role of language economics in designing language policy.

Keywords: academic education, English, intercultural competence, language economics, language education, language planning, language policy

ЕЗИКОВАТА ИКОНОМИКА В ТЕХНОЛОГИЧНО- ОРИЕНТИРАНОТО ЕЗИКОВО ОБУЧЕНИЕ

гл. ас. д-р Милка Хаджикотева

New Bulgarian University

Резюме. Езиковата политика, планирането и обучението са инструменти за икономическо развитие. Езиковите умения разширяват възможностите на студентите да се развиват в социално-икономически аспект и да усъвършенстват уменията си. В днешната глобална икономика английският език носи икономическата стойност на lingua franca в социалното и икономическо развитие. В статията се разглежда информацията, поддържащата твърдението, че владенето на английски език осигурява качествено образование и межкултурна компетентност, пряко свързани със социално-икономическото развитие, и се комен-

тира решаващата роля на езиковата икономика при проектирането на езиковата политика.

Ключови думи: английски език, висше образование, езикова икономика, езиково образование, езиково планиране, езикова политика, междукултурна компетентност

INTRODUCTION

The main focus of learning languages is to use them as means of communication. Nowadays, however, languages transcend their conventional roles and become a driver of economic development. Many researchers (Spolsky 2003; Grin 2007; Fishman, García 2011; Wiley, García 2016) study the role of an effective language policy, planning and education to fuel economic growth, foster social cohesion and cater for individual potential. In this article, the link between language economics and technologically-driven language education is explored, with a focus on the economic significance of English proficiency. The link between mastering English and economics is studied and some insights are provided.

ENGLISH LANGUAGE ECONOMICS

The definition of language economics used in this article is the one belonging to Grin (Grin 1999, 13), namely: „The economics of language [...] refers to the paradigm of mainstream theoretical economics and uses the concepts and tools of economics in the study of relationships featuring linguistic [...] variables; it focuses principally, but not exclusively, on those relationships in which economic variables also play a part.” English language skills have proved to serve as catalysts for economic advancement, opening doors to numerous opportunities for individuals in the global marketplace. In today’s knowledge-based and technologically-driven economy, where information is of utmost importance, proficiency in multiple languages, usually English and two more languages, enhances one’s competitive edge and employability.

In Figure 1 it is evident that more than 54% of websites use English to post their content, while the languages most used in real life, namely Chinese and Spanish, spoken by 1.2 billion people and 0.4 billion people respectively, are used by significantly fewer website providers.

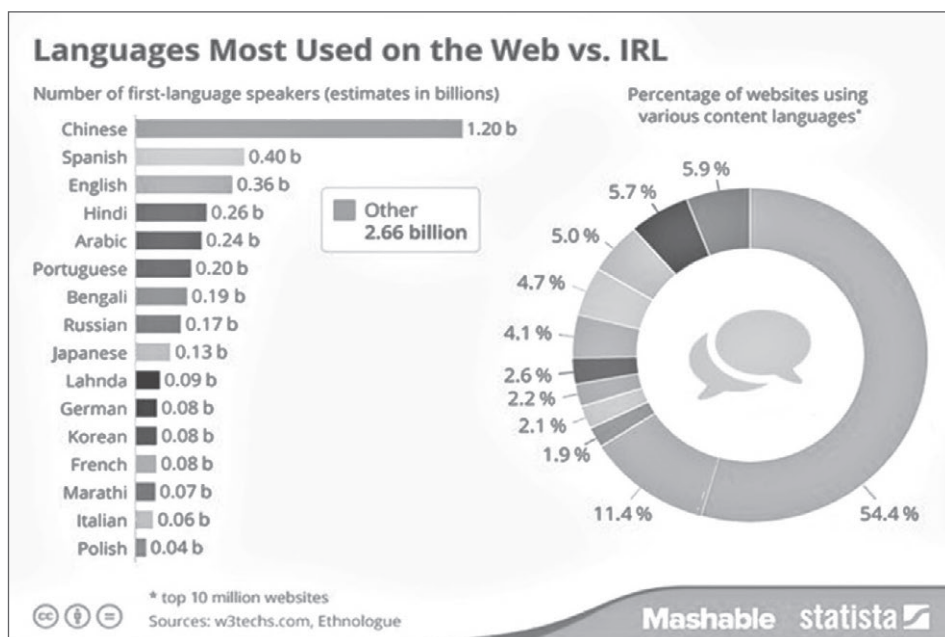

Fig. 1. Languages Most Used on The Web vs In Real Life, source: w3techs.com

For this reason, English language proficiency is claimed to facilitate trade, investment, and collaboration worldwide, thereby stimulating economic growth and innovation. As such, investing in English language education emerges as a strategic imperative for numerous countries seeking to fortify their economic competitiveness in the global arena. The EF EPI EF English Proficiency Index, featured in The Wall Street Journal, The Telegraph, Business Insider, AXIOS, BBC, USA Today, etc., publishes annually its Ranking of 113 Countries and Regions by English Skills. The 2023 EF EPI Report starts its Executive Summary with the following statement:

„Learning a language isn't about translating words; it's about coming to understand other cultures. As we learn, we come to understand the broader context, see things from new perspectives. These are valuable skills which, along with empathy and innovation, remain beyond the reach of AI.”

The paragraph directly addresses the claim that nowadays mastering English proficiency presupposes quality academic education building intercultural competence. Thus language proficiency plays a crucial role in language economics

and designing language policy in the technologically-driven language education. It is generally associated with the advances in AI, language models and machine translation, however, the mastering languages transcends technology to prove that it belongs to human communication using multiple points of view.

ENGLISH AS A LINGUA FRANCA

English as a lingua franca is used primarily in business environments and as such it relies on skills to communicate in an international environment, being aware of cultural differences and nourish tolerance. Amidst the linguistic diversity characterising the modern world, English stands out as the language of international communication, commerce, and academia. Its widespread usage transcends national borders, facilitating international interaction and exchange among individuals from diverse linguistic and cultural backgrounds. In the context of technologically-driven language education, English assumes significance as the primary medium through which digital content, educational resources, and communication platforms are accessed and utilised. Consequently, proficiency in English emerges as a key determinant of academic success, professional advancement, and intercultural competence in the digital age.

The 2023 EF EPI Report draws on the results of 2.2 million adults who took EF SET English tests in 2022, comparing them with the data available since 2011. The major worldwide trends are outlined in the report, namely the global instability and the widening of the generation gap. It is surveyed that English proficiency is rising in business environments, however, English fluency is declining in some countries mainly due to the pandemic and post-pandemic period (Fig. 2). The decline is partially attributed to the fact that the educational systems in some countries do not teach English as much as they used to. Some European countries have not achieved higher levels of proficiency in English compared to the levels reached by other European countries.

The ranking of the countries is shown in Fig. 3. The majority of the countries characterised by a high proficiency in English is European. In this context Bulgaria's 16th place confirms the expected high proficiency in English and proves that the Bulgarian educational system supports students more successfully than the systems of some of our neighbouring countries and other European ones.

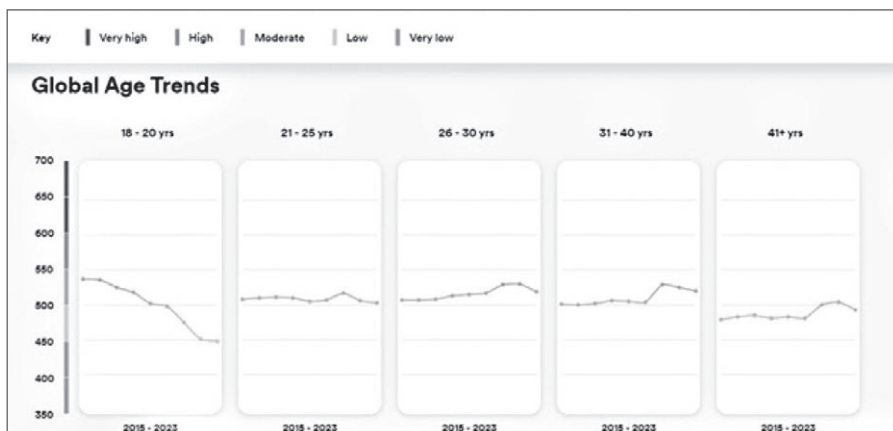

Fig. 2. English fluency by age, source: 2023 Report

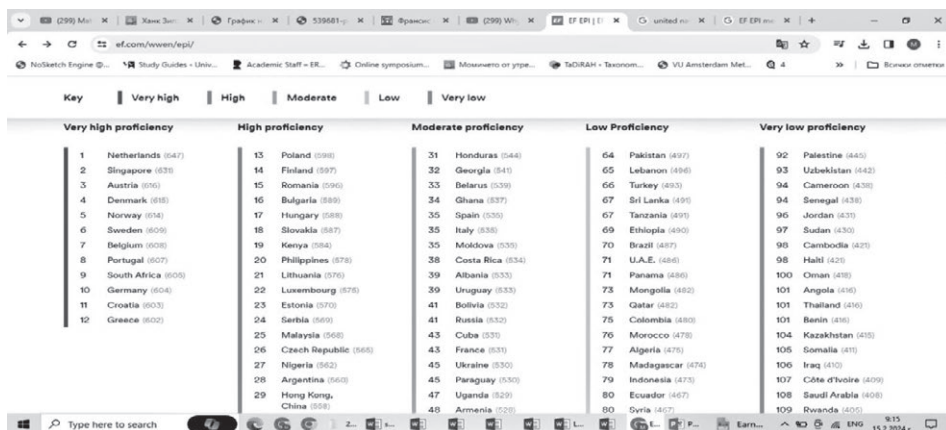

Fig. 3. A ranking of 113 countries and regions by English language proficiency, source: 2023 Report

English proficiency is linked to the attainment of quality academic education, especially in disciplines where English serves as the primary medium of instruction and research. In an era characterized by the proliferation of online learning platforms and digital educational resources, mastery of English enables learners to access knowledge spanning diverse domains. According to the findings published in EF EPI 2023 Report, the trends are similar to the ones outlined in 2012, namely, the tendency that professionals with proficiency in English earn more, is still valid (Fig. 4).

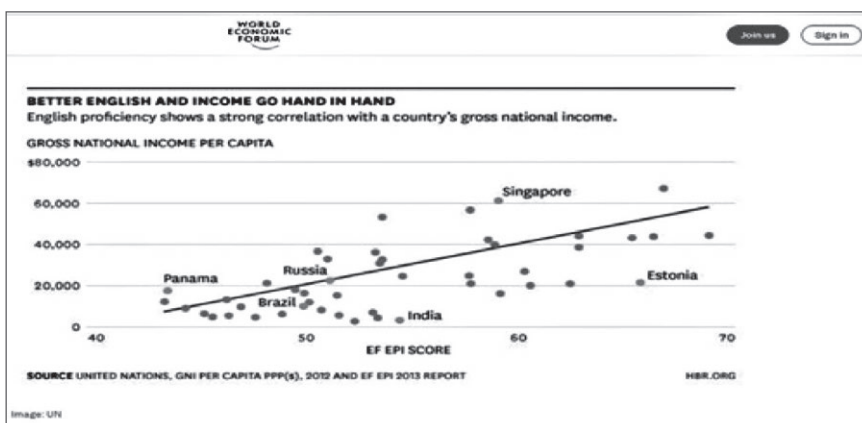

Fig. 4. A correlation between English proficiency and income, source: United Nations, 2012, and EF EPI 2013 Report

Moreover, better quality of life is also associated with higher proficiency in English. Not only education, but literacy, standard of living, and even life expectancy correlate to the level of proficiency in English (Fig. 5).

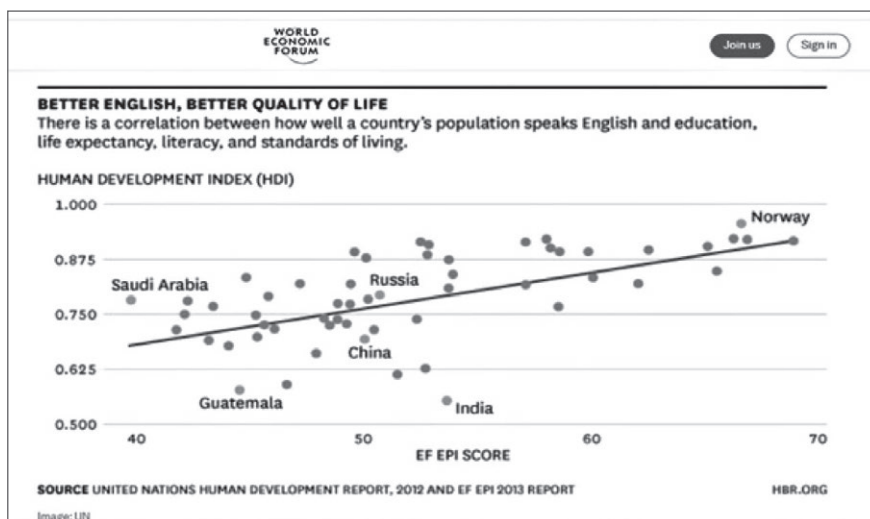

Fig. 5. A correlation between English proficiency and quality of life, source: United Nations Human Development Report, 2012, and EF EPI 2013 Report

APPLIED FOREIGN LANGUAGES FOR ADMINISTRATION
AND MANAGEMENT (IN ENGLISH AND A SECOND
FOREIGN LANGUAGE), NBU

The bachelor's degree programme in Applied Foreign Languages for Administration and Management (in English and a second foreign language) at NBU is one of the factors contributing to achieving higher English language proficiency. The programme empowers students to engage critically with topical issues in administration and management, thereby fostering intellectual growth and academic excellence. By using technologically-driven language education tools, such as Moodle NBU, the programme creates immersive learning experiences that facilitate the acquisition and application of English language skills in real-world contexts, thereby enhancing students' academic outcomes and future prospects.

In addition to academic proficiency, mastery of English cultivates intercultural competence, a critical skill set in navigating the complexities of today's interconnected world. Technologically-driven language education platforms offer learners opportunities to engage with individuals from diverse cultural backgrounds, fostering empathy, mutual understanding, and cross-cultural collaboration. By transcending linguistic and cultural barriers, individuals equipped with intercultural competence can forge meaningful connections, build global networks, and navigate multicultural contexts with ease. Moreover, intercultural competence enhances individuals' employability in multinational corporations, diplomatic missions, and international organisations, thereby amplifying their contribution to global economic development and diplomacy.

To that aim, language economics plays a significant role in shaping language policy, planning, and education frameworks that are responsive to the economic imperatives of the digital age. Policies aimed at promoting English proficiency, while preserving and promoting mother tongues, strike a delicate balance between global integration and cultural diversity. What is more, investments in technologically-driven language education initiatives provide access to educational resources and opportunities, thereby reducing linguistic barriers to economic participation and social mobility. Moreover, NBU students can pursue master's degree in Business Communications developing their skills to communicate not only in English but in Russian as well (Fed, 2022). By adopting a holistic approach to language policy that prioritises economic inclusivity, societies can harness the full potential of languages as factors for sustainable development and prosperity.

CONCLUSION

To wrap up, language economics emerges as a defining force in the realm of technologically-driven language education, shaping academic excellence, intercultural competence, and economic competitiveness. English proficiency, as the global lingua franca, assumes unparalleled significance in facilitating access to quality education, fostering cross-cultural understanding, and driving economic growth in the digital age. By recognizing the economic imperatives embedded within language policy and education via designing programmes similar to Applied Foreign Languages for Administration and Management (in English and a second foreign language) at NBU, societies can use languages as a powerful tool for inclusive development, innovation, and global engagement.

BIBLIOGRAPHY

1. EF English Proficiency Index: A Ranking of 113 Countries and Regions by English Skills <https://www.ef.com/wwen/epi/> (Last accessed March 2024)
2. Fed, T. (2022): Фед, Т. (2022). 10 години магистърска програма „Бизнес комуникации“ РО и ДО в НБУ //Бизнес комуникации, език, литература и култура. Съставители П. Александрова, Т. Фед и др., Издателство на Нов български университет, София, pp. 18-27.
3. Fishman, J. A., García, O. (2011). Handbook of Language and Ethnic Identity: The Success-Failure Continuum in Language and Ethnic Identity Effort, Vol. II. New York: Oxford University Press
4. Grin, F. (1999). Economics. In Fishman, J. (ed.) Handbook of Language and Ethnic Identity. Oxford. Oxford University Press, pp. 9-24
5. Grin, F. (2007). Economics and language policy. In Handbook of Language and Communication: Diversity and Change, Berlin, New York: De Gruyter Mouton, pp. 271-298.
6. Spolsky, B. (2003). Language Policy, Cambridge University Press
7. Statista [<https://www.statista.com/>] (Last accessed March 2024)
8. Using Language Economics and Education Economics in Language Education [<https://rm.coe.int/using-language-economics-and-education-economics-in-language-education/1680886e8e>] (Last accessed March 2024)
9. Weforum [<https://www.weforum.org>] (Last accessed March 2024)
10. Wiley,T., García, O. (2016). Language Policy and Planning in Language Education: Legacies, Consequences, and Possibilities, Modern Language Journal, pp. 48-63

ПРЕВЕНЦИЯ НА РИСКА И СМЕКЧАВАНЕ НА ПОСЛЕДИЦИТЕ ОТ КЛИМАТИЧНИТЕ ПРОМЕНИ В ПЛАНОВЕТЕ ЗА ИНТЕГРИРАНО РАЗВИТИЕ НА ОБЩИНИТЕ В БЪЛГАРИЯ

гл. ас. д-р Ваня Банкова
Нов Български университет

Резюме. Климатичните промени и произтичащата от тях неотложност на корективните действия, се превърнаха в един от най-комплицираните въпроси на съвременното общество. Мрачните сценарии за еволюцията на процеса, неизбежно подтикват към търсенето на иновативни решения за възпиране на негативните тенденции във всяка сфера на човешкия живот. Провеждането на интерактивни обучения за деца и юноши, целящи осъзната промяна на конsumerистичните модели е такъв вид иновативно решение, имащо пряко отношение към устойчивото използване на природните ресурси. Политическите елити, на всички нива на управление, са изправени пред амбициозната задача за възприемането и прилагането на подобен вид решения, целящи превенция на риска и смекчаване на последиците от климатичните промени.

Ключови думи: климатични промени, превенция на риска, интерактивни обучения, конsumerистични модели

RISK PREVENTION AND CLIMATE CHANGE MITIGATION IN INTEGRATED DEVELOPMENT PLANS OF MUNICIPALITIES IN BULGARIA

Chief Assistant Prof. Vanya Bankova, PhD
New Bulgarian University

Abstract. Climate change and the resulting urgency of corrective action, has become one of the most complicated issues of contemporary society. The

gloomy scenarios of the evolution of the process inevitably prompt the search for innovative solutions to deter negative trends in every sphere of human life. Conducting interactive trainings for children and adolescents aimed at consciously changing consumerist patterns is kind of innovative solution directly relevant to the sustainable use of natural resources. Political elites, at all levels of government, are faced with the ambitious task of adopting and implementing these kinds of solutions aimed at risk prevention and mitigation.

Keywords: climate change, risk prevention, interactive learning, hyper-consumerist models

ВЪВЕДЕНИЕ

Динамично променящата се макроикономическа среда, уязвимостта на някои икономическите сектори (най-вече: селско и горско стопанство, енергетика, транспорт, здравеопазване и туризъм) и съществуващите междусекторни зависимости, налагат очертаването на ясни политики по отношение на текущите действия на публичната власт, правните и институционални рамки, осведомеността и знанията на заинтересованите страни, както и по отношение на пропуските, възпрепятстващи адаптацията към изменението на климата. Предполагат също изготвянето на прецизни анализи на политическите, икономически, социални и технологични аспекти (PEST), на силните и слабите страни, възможностите и заплахите (SWOT), както и извеждането на водещи принципи за изпълнение на стратегическите цели в тази насока.

Световният лидер в борбата с изменението на климата – ЕС, мобилизира съвместните усилия на държавите-членки под формата на амбициозни политики в рамките на Съюза и тясно сътрудничество с множество международни партньори. Политики, ясно очертаващи посоката за устойчиво развитие, базирано на интегрирането на гъвкави практики в сферата на рационалното разходване на наличните ресурси, увеличаване ефективността при използването им, както и приоритизиране въвеждането на иновации.

Основната цел на Зеления Пакт: Европа – първият в света неутрален по отношение на климата континент, освен това, предполага и значително намаляване на емисиите на парникови газове, като същевременно следва да гарантира справедливо и благоденстващо общество за бъдещите поколения [7].

Адаптирането към климатичните промени е пряко обвързано и със степента на готовност и капацитета за реагиране на последиците от изменението на климата на национално, регионално, и най-вече на местно равнище.

Повсеместно, заложените в плановете за интегрирано развитие на общините (ПИРО) мерки, са обвързани с превенция на риска и изграждане на капацитет за действие на отговорните органи и на населението при природни бедствия, също така и повишаване на информираността по темата.

Анализът на проектните идеи, набелязани в ПИРО¹, показва, че те включват разнообразни мерки, от управление на риска от наводнения и свлачища, през създаване на консултативен съвет по ЕЕ и ВЕИ към кмета на общината, до повишаване нивото на познание по енергиен мениджмънт на специалисти от общинската администрация. Част от общините залагат и на допълнително целеполагане в тази посока, приемайки отделни планови документи за борба/адаптиране с климатичните промени². Основавайки се на детайлни анализи на екологичното състояние (по компоненти: вода, въздух, почви, твърди отпадъци, шум, радиация, биоразнообразие и др.), както и на идентифицираните основни екологични проблеми (като: налични замърсявания и антропогенни въздействия върху компонентите на околната среда и др.), тези стратегически документи фиксират разнообразни мерки за превенция като:

- подобряване на уменията и експертизата на местно ниво, с цел оценка на ефективността на различни мерки, целящи смекчаване и адаптация към климатичните промени, включително за редуциране на емисиите на парникови газове и действия при екстремни климатични събития;

- разработване и прилагане на мерки за смекчаване и адаптация към климатичните промени в областта на енергетиката;

- разпространяване на добри практики от страните – пионери³ в областта на адаптацията към изменението на климата.

Към относително широкия обхват на мерките, свързани с превенция на риска и смекчаване на последиците от климатичните промени, би било удачно да се добавят и иновативни мерки с отсрочен ефект като интерактивни обучения, имащи за цел промяна на консюмеристичните модели [3] на населението.

¹ Изследването обхваща ПИРО на общо 27 общини: Благоевград, Бобошево, Ботевград, Брезник, Велико Търново, Габрово, Горна Оряховица, Гоце Делчев, Гълъбово, Димово, Дупница, Елена, Каварна, Ковачевци, Кочериново, Монтана, Перник, Петрич, Плевен, Сандански, Симитли, София, Стамболово, Трън, Трявна, Шумен, Ябланица

² Като пример могат да послужат общините: София, Горна Оряховица, Гълъбово, Стамболово, Симитли, Кочериново, Бобошево, Каварна и др.

³ Дания, Исландия, Норвегия, Нидерландия и др.

ИНТЕРАКТИВНИ ОБУЧЕНИЯ ЗА ДЕЦА И ЮНОШИ, ЦЕЛЯЩИ ОСЪЗНАТА ПРОМЯНА НА КОНСЮМЕРИСТИЧНИТЕ МОДЕЛИ

Експоненциално нарастващите нужди на световната производствена база в периода след Втората индустриална революция до настоящия момент, изискват все по-интензивно използване на природните ресурси. Резонно, натискът върху околната среда става все по-силен, а последствията върху биотичните и абиотичните фактори – често необратими.

Именно в този контекст се формира дилемата за паралелно стимулиране на растеж за осигуряване на работни места и поддържане на постигнатото ниво на качество на живот, и същевременно – гарантиране на устойчиво бъдеще за идните поколения.

Два значими стратегически документа на Европейската общност – Пътната карта за ефективно използване на ресурсите в Европа и Европейския зелен пакт, очертаха пътя за справяне с този проблем, поставяйки пред държавите членки ясна и изключително амбициозна цел – устойчиво икономическо, социално и екологично развитие на Общността в хоризонта до 2050 г. Пътната карта за ефективно използване на ресурсите в Европа (2011 г.) акцентира върху идеята за глобална промяна, базирана на развитие по начин, съобразен с ограничените ресурси и възможности на планетата. Фокусът е насочен към изграждането на приобщаваща и конкурентноспособна икономика, целяща да осигури висок стандарт на живот за населението с много по-слабо изразено антропогенно въздействие върху околната среда [1].

Всички ресурси – от суровините до енергията, водата, въздуха, земята и почвата, следва да се управляват и разходват устойчиво, в резултат на което ще се реализират основополагащите цели в борбата с изменението на климата, а биологичното разнообразие и зависещите от него екосистемни услуги ще бъдат защитени, оценени и в голямата си част – възстановени [2].

Приетият няколко години по-късно Европейски зелен пакт пък доразвива, прецизира и аргументира стратегическите цели, разписани в Пътната карта.

Фокусът на тези два европейски стратегически документа обаче е идентичен – постигане на така нареченото „устойчиво развитие“.

Практическата реализация на подобен вид развитие (устойчиво) е споделена отговорност на:

- публичната власт – чрез целеполагането, дефинирането на инструментариум за действие и очертаването на правната рамка;
- корпоративните субекти – чрез възприемането на „щадящи“ произ-

водствени модели;

– всеки отделен индивид в социума – чрез личния си пример.

С особена тежест е индивидуалната отговорност, бидейки своеобразен фундамент на корпоративната и управленската такава. Именно тук изпъква важността и значението на т. нар. „екологичен морал“.

И макар, че не съществува общоприета дефиниция на понятието „екологичен морал“, то се отнася до набор от етични принципи и общностни ценности, свързани с отношението на човека към природата/околната среда [10]. Този вид морал обикновено включва осъзнаване на важността на запазването на природните ресурси, опазването на биоразнообразието, намаляването на антропогенното въздействие и подкрепата на устойчиви модели за развитие.

Екологичният морал може да включва идеи като етичната отговорност към бъдещите поколения, правата на животните, и принципите на справедливост в разпределението на природните ресурси. Фокусът е насочен към търсенето на баланс между човешките нужди и запазването на екосистемите, които поддържат живота на планетата.

Деца и юношите имат свойството да репликират поведенческите модели на индивидите от обкръжаващата ги среда, които не рядко са в разрез с този екологичен морал, изискващ отговорност и ангажимент, както към околната среда, така и към настоящите и бъдещи поколения.

Превенцията на това явление се изразява в осмислянето на последиците от проявлението му. Доброто познаване на същността, характеристиките и факторите, влияещи върху климатичните промени е от първостепенно значение за борбата с тях.

Тези знания следва да се придобиват на първо място в семейна среда. Допълваща роля имат и различните видове групови дейности, където местната власт и образователните институции биха могли да имат водеща роля.

Организирането и провеждането на интерактивни обучения, уъркшопи [4] за деца и юноши и/или други иновативни форми на участие са удачен вариант за запознаване с екологичната проблематика и дефицитите на консуматорското общество.

Интерактивната дейност (в класна или извънкласна среда) предполага организация и развитие на диалогово общуване, което осигурява взаимно разбиране и взаимодействие, води към съвместно решаване на общи, важни и значими въпроси и задачи. По този начин по-лесно се усвоява критичното мислене, зачитат се алтернативните мнения в групата.

Съвременните технологии предлагат богат набор от възможности за въвличане на подрастващите в подобни каузи. Виртуалните обиколки, инте-

рактивните видеоуроци и социалните мрежи могат да се използват за създаване на общност, в която младите хора да обменят идеи и решения за екологичните предизвикателства.

Интерактивните методи на обучение по темите, свързани с климатичните промени и последствията от тях, могат да включват и:

- ролеви игри;
- учене чрез преживяване;
- изследователски екопроекти;
- теренни проучвания и др.

Посредством тези обучения подрастващите могат да придобият екзистенциални знания за обкръжаващата ги среда, както и допълнителни социални умения и качества.

В интерактивните обучения, своето място следва да намерят теми като: „Устойчиво потребление и хипер-консумация – проявление и последици“, „Антропогенното въздействие върху околната среда“, „Ефективно използване на природните ресурси“ и много др.

Само по себе си, неефективното използване на ресурсите е не само в разрез с концепцията за устойчиво развитие, но и значително утежнява публичните бюджети и бюджетите на домакинствата.

Загубата и разхищението на храни, например, представляват не само огромен икономически разход, но имат и висока социална цена. Съгласно оценката на ФАО⁴, годишно в света почти една трета от произведените храни (около 1,3 млрд. тона) се губят или разхищават по пътя от стопанството до трапезата. Най-голям процент се губи при последното звено – домакинствата [9]. Интерактивните обучения за подрастващи по тази тема частично биха подпомогнали разрешаването на този проблем, чрез преосмисляне на потребителските навици на децата.

От друга страна, многократно завишените потребности от енергия за бита несъмнено поставят въпроса за необходимостта от възприемане на различни от конвенционалните методи за потребление. Според данните на Евростат, през 2020 г. на домакинствата се пада 27,0% от крайното потребление на енергия в рамките на ЕС [8]. И макар, че по-голямата част от това потребление отива за битово отопление и охлаждане, ежедневното използване на множество и различни по вид електронни устройства също има значителен дял.

Поколението Z [5] и поколението Алфа [6] са дигитални генерации, те

⁴ ФАО (FAO) е Организация на ООН по прехрана и земеделие

почти не познават „аналоговия свят“. Ежедневието им неизменно е белязано от прекомерната употреба на всякакви електронни устройства, предполагащи консумация на енергия. Ангажирането им с други дейности (например горе упоменатите: ролеви игри, теренни проучвания и изследователски екопроекти) би имало пряк позитивен ефект, не само от икономическа гледна точка, но и от социална (придобиване на нови знания и умения, подобро здраве на децата и др.).

Практическата реализация на подобен вид интерактивни обучения за деца и юноши не би натоварило значително общинските бюджети, но изисква прецизно коопериране на усилията на местната власт, на образователните институции, на бизнеса, на родителите, както и на самите деца. Все пак инвестицията в подрастващите е инвестиция в устойчивото бъдеще за цялото общество.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Комплицираната социално-икономическа, политическа и екологична реалност в България, предполага и изисква възприемането на холистичен подход в управлението. Подход, залагащ на неконвенционални, адаптирани към местните реалии, инструменти за постигане на заложените цели.

Организирането и провеждането на интерактивни обучения за деца и юноши би могло да бъде удачен вариант за запознаване с екологичната проблематика и дефицитите на консуматорското общество.

Въвличането на всички заинтересовани страни в процеса по създаване на стимулираща среда, която да въвлече и вдъхновява подрастващите да се ангажират с опазването на околната среда, би следвало да се превърне в един от основните приоритети в борбата с климатичните промени на местно ниво.

Важно е да се подчертае и връзката между екологичните проблеми и консуматорското общество. Планирането и прилагането на подходящите инструменти за насочване на общественото внимание към ефектите от прекомерната консумация и нейните дългосрочни екологични последствия, рефлектиращи върху баланса на природните системи е от съществено значение.

В заключение, организирането и провеждането на интерактивни обучения за деца и юноши, представлява потенциално високоефективен начин за запознаване с екологичната проблематика и дефицитите на консуматорското общество. Посредством този иновативен подход, младите хора не само ще усвояват знания, но и ще развиват уменията и мотивацията, необходими за ак-

тивно участие в решаването на бъдещи екологични предизвикателства. Така подготвени, те могат да бъдат ключови играчи в изграждането на устойчиво общество, което се грижи за природата и подкрепя балансираното използване на наличните ресурси.

ЛИТЕРАТУРА

1. Банкова, В., „Геотермални помпени системи – гъвкаво решение за устойчиво енергийно потребление на домакинствата“, Годишник на Департамент „Администрация и управление“ на Нов български университет (НБУ), Том 7, 64 – 73 стр. (научна статия), ISSN 2603-297X
2. Пак там
3. Бел. ред. – консюмеристичните модели са модели на потребление, присъщи на съвременното хипер-консумиращо общество
4. Бел. ред. – чуждицата „уъркшоп“ (от английски workshop: семинар, работилница), представлява иновативна форма на обучение, целяща развиване на нови перспективи или надграждане квалификацията на дадена група субекти
5. Бел. ред. – Поколението Z са всички младежи, родени между 2000 и 2012 г.
6. Бел. ред. – Поколението Алфа са всички деца, родени между 2013 и 2025 г.
7. European Commission, On the path to a climate-neutral Europe by 2050, https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/european-green-deal/delivering-european-green-deal_en, източникът е използван на 28.12.2023 г.
8. Eurostat, Energy use in households in 2020, <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/ddn-20220617-1>, източникът е използван на 29.12.2023 г.
9. Food and Agriculture Organization of the United Nation, Global Food Losses and Food Waste – Extent, Causes and Prevention, International Congress „SAVE FOOD!“, Düsseldorf, Germany, 2011
10. General Multilingual Environmental Thesaurus, Environmental ethics, <https://www.eionet.europa.eu/gemet/bg/concept/2818>, източникът е използван на 31.12.2023 г.

КОНЦЕПЦИЯТА ЗА ЧОВЕШКАТА СИГУРНОСТ В ПОЛИТИКИТЕ НА СЪВЕТА НА ЕВРОПА

гл. ас. д-р Дафинка Сидова
Нов български университет

Резюме. Водеща организация за защита правата на човека на европейския континент е Съветът на Европа. При изследване на функционирането, дейностите и ключовите документи на Съвета на Европа се установява, че терминът „човешка сигурност“ не се употребява. Независимо от това обаче Концепцията за човешката сигурност е внедрена в политиките и приоритетите на Организацията. В настоящия текст се констатира, че разбирането за „човешка сигурност“ се основава на трите приоритетни сфери на дейност на Организацията: демокрация, права на човека и върховенство на правото.

Ключови думи: концепция, човешка сигурност, политики, Съвет на Европа.

THE HUMAN SECURITY CONCEPT IN THE COUNCIL OF EUROPE'S POLICIES

Chief Assist. Prof. Dr. Milka Hadjikotaeva Dafinka Sidova
New Bulgarian University

Abstract. The Council of Europe is the leading organization for the protection of human rights on the European continent. A study of the functioning, activities, and key documents of the Council of Europe reveals that the term „human security“ is not used. Nevertheless, the Concept of Human Security is embedded in the Organization's policies and priorities. This paper states that the understanding of „human security“ is based on the three priority spheres of the Organization's activity: democracy, human rights, and the rule of law.

Keywords: Concept, Human security, Council of Europe, policies.

СЪЩНОСТ И СПЕЦИФИЧНИ ЧЕРТИ НА КОНЦЕПЦИЯТА ЗА ЧОВЕШКАТА СИГУРНОСТ

Терминът „човешка сигурност“ за първи път бива дефиниран официално през 1994 г. от пакистанския бивш министър на финансите Махбуб ул Хак в Доклада за човешкото развитие на Организацията на обединените нации (ООН): *„...човешка сигурност е дете, което не е умряло, болест, която не се е разпространила, работа, която не е изгубена, етническо напрежение, което не е избухнало в насилие, дисидент, който не е бил заглушен. Човешката сигурност не е грижата за оръжията – тя е грижата за човешките живот и достойнство.“* [1]

Седем години по-късно ООН създава Комисия по човешката сигурност, която през 2003 г. изготвя доклад „Човешката сигурност сега“. В него човешката сигурност се представя като интердисциплинарна концепция, като се подчертават пет ключови характеристики: насоченост към хората, многосекторност, всеобхватност, специфичност по отношение на контекста и ориентираност към превенция. Същността на човешката сигурност се детайлизира като защита на жизненоважното ядро на всички човешки животи по начини, които повишават човешките свободи и човешкото удовлетворение; защита на основните свободи – свободи, които са същността на живота; защита на хората от критични (тежки) и всепроникващи (широко разпространени) заплахи и ситуации; използването на процеси, които се основават на силните страни и стремежите на хората; създаване на политически, социални, екологични, икономически, военни и културни системи, които заедно предоставят на хората онези градивни елементи, нужни за оцеляването, препитанието и достойнството. [2]

Двата градивни елемента, които допринасят за постигане целта на човешката сигурност, са защитата (protection) и овластяването (empowerment). Освен това, Концепцията за човешката сигурност е съставена от три компонента (стълба) – свобода от страх, свобода от недостиг и свобода за достоен живот – и седем главни категории (измерения) – политическа сигурност, лична сигурност, здравна сигурност, икономическа сигурност, продоволствена сигурност, екологична сигурност и общностна сигурност. [3]

Основна теза на човешката сигурност като концепция е, че рисковете за сигурността трябва да се оценяват с оглед на хората и с презумпцията, че заплахите срещу човека са еквивалент на заплахи срещу международната сигурност. [4] Тя се изгражда на пет водещи принципа: върховенство на правата на човека, легитимна политическа власт, мултилатерализъм (многостранно партньорство), подход „от долу нагоре“ и регионален подход. [5]

Независимо че ООН създава и развива Концепцията за човешката сигурност, редица международни правителствени организации и съюзи възприемат човешката сигурност като приоритет в своите политики и дейности и допринасят за гарантирането ѝ. Такава организация е и Съветът на Европа, чиито три приоритетни сфери на дейност са правата на човека, демокрацията и върховенството на правото. Трите приоритетни сфери на дейност са не само взаимосвързани помежду си, но и всяка от корелира с трите компонента на Концепцията за човешката сигурност – свобода от страх, свобода от недостиг, свобода за достоен живот.

Мисията на Съвета на Европа е да насърчава изграждането на по-тесни връзки между демократичните държави в Европа и многостранното партньорство по всякакви въпроси (с изключение на въпросите по отбраната), засягащи техните общества. За постигането на мисията си Съветът на Европа се стреми да изпълнява три основни функции:

- защита и укрепване на демократичния плурализъм и човешките права;
- търсене на общи решения по главни социетални проблеми, пред които са изправени страните членки – заетост, социална защита, дискриминация, здравеопазване, образование, борба с разпространението на наркотици и превенция на наркотични зависимости, биоетика и т.н.);
- насърчаване на мултикултурната идентичност на Европа и разбирането за нея.

Съветът на Европа не само насърчава мултилатерализма (особено от междуправителствен характер), но предприема активни действия за неговата защита като висш принцип, особено в контекста на справянето със сложни, взаимосвързани трансгранични/транснационални предизвикателства, рискове и заплахи. Неслучайно, Годишният доклад на Генералния секретар на Съвета на Европа от 2020 г. [6] е посветен на мултилатерализма, който се възприема като движеща сила за осъществяване на реформи, които да направят решенията и действията на Организацията по-ефективни, а позициите ѝ на международна сцена – по-стабилни.

Другият принцип, към който се придържа Съветът на Европа и който съвпада с един от водещите принципи на Концепцията за човешката сигурност, е подходът „от долу нагоре“. Той се прилага чрез засилване ролята и участието на гражданското общество, в т.ч. на младите хора.

ПРИОРИТЕТНА СФЕРА НА ДЕЙНОСТ „ПРАВА НА ЧОВЕКА“

Съветът на Европа работи в три направления по отношение правата на човека – защита на човешките права, насърчаването им и гарантиране на социалните права. И трите направления се изграждат върху правни и институционални основи.

Ключовият международен договор на Съвета на Европа в областта на правата на човека е Европейската конвенция за защита на правата на човека и основните свободи (ЕКПЧ). ЕКПЧ е безпрецедентен документ, който определя правата и свободите на всеки човек като неотнимаеми и задължава държавите, които са страни по този договор, да гарантират защитата на човешките права и свободи в рамките на тяхната юрисдикция. Тя е придружена от шест протокола № 1, 4, 6, 7, 12, 13 и 16. [7]

Освен чрез ЕКПЧ, Съветът на Европа спомага за гарантиране на човешката сигурност и чрез Европейската социална харта (ЕСХ). Докато ЕКПЧ се отнася до политическите и гражданските права, ЕСХ защитава основни социални и икономически права, свързани със заетостта, жилищното настаняване, здравеопазването, образованието, социалната защита и благосъстоянието. [8]

За да оформи общи стандарти за социална сигурност, Съветът на Европа е разработил и други правни инструменти като Европейски кодекс за социална сигурност, в т.ч. ревизираната и му версия и протоколите към него. Кодексът определя норми за социалноосигурително покритие и установява минимални нива на защита, които държавите, които са го подписали, трябва да осигурят в области като медицински грижи, обезщетения за болест, за безработица, за старост, при трудова злополука, семейни обезщетения, за майчинство, за инвалидност, за преживели лица и др. [9]

По силата на ЕКПЧ се създава международен механизъм за наблюдение, чрез който да бъде санкционирана и осъждана всяка държава членка, нарушила правата и свободите, залегнали в ЕКПЧ и прилежащите ѝ протоколи. Органът, притежаващ тези компетенции, е Европейският съд по правата на човека (ЕСПЧ). Значимостта на ЕСПЧ по отношение гарантирането на човешката сигурност, в конкретиката на защитата правата на човека, е свързана с възможността, която ЕКПЧ предоставя на всеки отделен човек или група хора да бъде сезиран Съда посредством индивидуална жалба (съгласно чл. 34). От тази възможност могат да се възползват не само гражданите на държава страна по ЕКПЧ, но и граждани на трети страни (напр. мигранти, бежанци или лица без гражданство), пребиваващи в дадена страна членка на Съвета на Европа, която нарушава техни права и свободи, защитени от ЕКПЧ. Към 31 март на 2024 г. броят на делата в ЕСПЧ е над 68 000, като

най-много дела са заведени срещу Република Турция (10 992), а с най-малко е Кралство Монако (9). [10]

През 2008 г. по инициатива на правителството на Норвегия и с неговата финансова подкрепа се основава Доверителен фонд за правата на човека в рамките на Съвета на Европа. Фондът е ефективен инструмент, който подкрепя усилията на държавите членки за създаване на гаранции да изпълняват разпоредбите на ЕКПЧ. Това включва отстраняване на последиците от нарушенията на правата на човека, редуциране броя на явно недопустимите жалби и спиране на повтарящите се жалби пред националните съдилища. От своя страна подобни мерки спомагат за повишаване ефективността на ЕСПЧ. Бюджетът на Фонда се формира от финансовите ресурси, предоставяни от осем държави – Норвегия, Германия, Ирландия, Люксембург, Нидерландия, Обединеното кралство, Финландия, Швейцария. До началото 2024 г. са финансирани общо 51 проекта, вкл. многостранни инициативи, които са донесли ползи за всички държави членки. [11]

В институционалната структура на Съвета на Европа функционират и други органи, чиито компетенции са пряко свързани с приоритетната сфера на дейност „Права на човека“, като ключовите са:

- Комисар по правата на човека – насърчава ефективното спазване на правата на човека и подпомага държавите членки в това отношение; насърчава образованието и осведомеността по въпросите за правата на човека; идентифицира възможни недостатъци в законодателството и практиката по отношение на правата на човека; улеснява дейността на националните омбудсмани и на други правозащитни структури; предоставя съвети и информация относно защитата на човешките права; [12]
- Европейски комитет за превенция на изтезанията и нечовешкото и унижително отношение или наказание, създаден по силата на Европейската конвенция за превенция на изтезанията и нечовешкото и унижително отношение или наказание, която е несъдебен механизъм;
- Управителен комитет по антидискриминация, многообразие и приобщаване – ръководи междуправителствената работа за насърчаване на всеобщо равенство и изграждане на по-приобщаващи общества, които предлагат ефективна защита от дискриминация и омраза и се зачита многообразието; [13]
- Комитет за социално сближаване – провежда дейности, насочени към изграждане на приобщаващи общества, като поставя особен акцент върху уязвимите групи, хората с увреждания и младите хора; [14]
- Управителен комитет по медии и информационно общество – ръко-

води работата в областта на свободата на изразяване, медиите, управлението на интернет и други въпроси, свързани с информационното общество, както и наблюдава работата по защитата на личните данни; [15]

- Комисия срещу расизма и нетолерантността – изготвя доклади и издава препоръки към държавите членки в областта на борба срещу расизма, дискриминацията (на основата на „раса“, етнически/национален произход, цвят на кожата, гражданство, религия, език, сексуална ориентация, полова идентичност и полови характеристики), ксенофобия, антисемитизъм и нетолерантност в Европа; [16]
- Експертна група за борба с насилието над жени и домашното насилие (GREVIO) – наблюдава изпълнението на Конвенцията за превенция и борба с насилието над жени и домашното насилие;
- Експертна група за борба с трафика на хора (GRETA) – наблюдава изпълнението на Конвенцията за борба с трафика на хора;
- Консултативен комитет по Рамковата конвенция за защита на националните малцинства.

ПРИОРИТЕТНА СФЕРА НА ДЕЙНОСТ „ДЕМОКРАЦИЯ“

В терминологията, използвана от Съвета на Европа, понятието „демократична сигурност“ е фундаментално. В същността му стои разбирането, че на европейския континент може да има мир, сигурност и социална стабилност, само ако неговите държави са тясно обвързани с демократичните ценности и практики, с толерантността и мултилатерализма. Демократичната сигурност изисква държавите членки да прилагат принципите на плуралистичната демокрация, върховенството на правото и зачитането на правата на човека както в националните си правни системи, така и в междудържавните инициативи. От практическа гледна точка, програмите на Съвета на Европа акцентират върху работата на терен, събирането на данни и тяхното анализиране, експертни оценки, медиация и пилотни проекти. Защитата на демократичната сигурност е политическа функция и социетален феномен. [17]

Ефективното гарантиране на демократичната сигурност корелира с наличието на ефективна, безпристрастна и независима съдебна система, чиито решения се изпълняват. Тя е индикатор за демократична сигурност и основен стълб на върховенството на правото и предпоставка за упражняването на всички основни права и свободи. Също така представлява ключ към общественото доверие в правосъдието и в демократичните институции като цяло. В резултат се подобрява и състоянието на човешката сигурност.

Важна роля в изпълнение на дейностите по приоритетна сфера „Демокрация“ има Главна дирекция за демокрация и човешко достойнство. За периода 2023-2024 г. работните приоритети на главната дирекция са съсредоточени върху: насърчаване на човешките права и достойнство; укрепване на демократичното управление и насърчаване на иновациите; и насърчаване на участието и разнообразието. [18]

Конгресът на местните и регионални власти е друга важна институция, отговорна за засилване на демократичните процеси на местно и регионално равнище. Пет тематични области са определени като приоритетни за мандат 2021-2026 г., които са обвързани със стълбовете и измеренията на човешката сигурност: ефективен отговор при кризи в здравеопазването; качество на представителната демокрация и гражданското участие; намаляване на неравенствата; екологични и климатични предизвикателства в градовете и регионите; цифровизация и изкуствен интелект. [19]

Съветът на Европа се посвещава да изгражда устойчиви демократични общности, обединени в сфери като култура, младежка политика, образование, здравеопазване, екологична сигурност, спорт и др.

ПРИОРИТЕТНА СФЕРА НА ДЕЙНОСТ „ВЪРХОВЕНСТВО НА ПРАВОТО“

Компетентните органи по третата приоритетна сфера са неразделна част от институционалната система на Съвета на Европа, която допринася за гарантиране на човешката сигурност.

Един такъв орган е Европейската комисия за ефективност на правосъдието, която регулярно оценява съдебните системи на държавите членки. Примерен действащ проект, който се реализира с подкрепата на Комисията, е свързан с предоставянето на помощ за България в усилията ѝ за подобряване на ефективността на управлението и администрацията на съдилищата чрез подобряване на статистическите данни и подобряване на управлението на натовареността сред съдиите. [20]

Друг колективен орган е Европейската комисия за демокрация чрез право (по-известна като „Венецианска комисия“). Тя е консултативен орган по конституционно право и работи в три сфери: демократични институции и основни права; конституционно и обикновено правосъдие; избори, референдуми и политически партии. [21]

Към Съвета на Европа действат два консултативни съвета, като единият обхваща въпроси, свързани с независимостта, безпристрастността и компетентността на съдиите, а другият – на прокурорите.

В рамките на третата приоритетна сфера на дейност важно място за-

емат и Групата държави срещу корупцията и Международната група за сътрудничество в борбата с наркотиците и зависимостите (Група „Помпиду“).

Към институционалната структура на спадат и няколко тематични комитета:

- Европейски комитет за правно сътрудничество – разработва разнообразни стандарти в областта на публичното и частното право, целящи да помогнат на държавите членки да се справят с предизвикателствата на бързо развиващите се общества, свързани с прозрачност на съдилищата и съдебната система, достъпа до правосъдие, публична администрация и частен бизнес, защита на индивида, семейството и гражданското общество; [22]
- Европейски комитет по проблемите на престъпността;
- Комитет на правните съветници по международно публично право;
- Експертен комитет по действието на европейските конвенции в наказателната област;
- Експертен комитет за оценка на мерките срещу изпирането на пари и финансирането на тероризма;
- Комитет за борба с тероризма;
- Комитет за борба с киберпрестъпността.

ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА И ЗАПЛАХИ

Въпреки постигнатите успехи в гарантирането на човешката сигурност, Съветът на Европа е изправен пред редица предизвикателства и заплахи, които ескалират през последните пет години. Държавите членки на Организацията се в епицентъра им – пандемия, война (след военното нападение на Руската федерация срещу Украйна, членството на Руската федерация в Съвета на Европа е прекратено), политическа, икономическа и социална нестабилност и др.

В периода на пандемията от COVID-19, а и след нея, в много държави членки на Съвета на Европа свободата на изразяване е застрашена неимоверно: нарастване насилието срещу журналисти, вкл. убийства, често безнаказани; прилагане на рестриктивно законодателство и случаи на широкомащабно блокиране на уебсайтове, което ограничава свободата на словото. Онлайн дезинформацията и речта на омразата продължават да създават големи проблеми, показвайки необходимостта от по-силно управление и надзор на цифровите платформи. Независимостта и финансирането на обществените медии и медийните регулаторни органи са изложени на риск в няколко държави членки, в т. ч. и в България.

По отношение на свободата на събиране и свободата на сдружаване,

пространството за гражданското общество се свива във все по-голям брой държави и мирните публични прояви често се третират като опасни. През последните години се въвежда все по-рестриктивно законодателство, а основателните опасения относно заплахи като тероризъм, трафик на хора и др. се използват за атакуване на избрани неправителствени организации (НПО) и публични събития. Дискриминацията, особено на основания като политически възгледи, религия, етнически произход или сексуална ориентация, се прилага спрямо малцинства и уязвими групи под предлог за защита на обществото като цяло, както и за защита на националната сигурност. Организацията, които защитават правата на мигрантите и търсещите убежище, се превръщат в обект на нови наказателни санкции и специални финансови разпоредби.

В контекста на демократичната сигурност се отчитат предизвикателства и заплахи по отношение на: нарастващо разминаване между обществените очаквания и постигнатото от политическите институции, драстичен спад в доверието в публичните органи и удовлетворението от качеството на демокрацията, устойчив спад в избирателната активност, докато общественият протест – понякога водещ до насилие и безредици – се увеличава. В допълнение, много млади хора показват висока степен на политически интерес, но ниска степен на ангажираност с основните демократични процеси, включително гласуване на избори.

Европейските култура и наследство са изправени пред множество предизвикателства, вкл. влошаване качеството на околната среда и въздуха, което пък оказва негативно влияние върху правата на човека от екологичен характер.

Най-сериозни са предизвикателствата и заплахите, пред които е изправено човешкото достойнство и неговата защита. Децата са най-уязвимата група като онлайн сексуалната експлоатация и злоупотреба с деца, вкл. експлоатацията на детската самоличност, напр. генерирани сексуални изображения и/или видеоклипове, отчитат многократно по-високи нива към 2023 г., за което допринесе и периода на пандемията от COVID-19. [23] Дискриминационното разпределение на брачното имущество в бракоразводните процедури и неотчитането на стойността на положените от жените грижи и домашен труд без получаване на възнаграждение продължават да поддържат икономическата уязвимост при жените. Те продължават да се сблъскват с предизвикателства при изпълнението на заповедите за издръжка на децата си, което допълнително допринася за феминизацията на бедността. Осигуряването на достъп до обезщетение за жертвите на трафик на хора остава основно предизвикателство.

По отношение на правоприлагащите органи, трите основни гаранции срещу малтретиране (достъп до лекар/достъп до адвокат/правото на задържаните лица да информират близък роднина или друга трета страна за тяхното положение (уведомяване за задържане), все още не се спазват напълно във всички държави членки, дори когато са законово регламентирани. Установяват се лоши условия в затворите, домовете за социални грижи и психиатричните болници, които в се считат за нечовешко и унизително отношение.

ВМЕСТО ЗАКЛЮЧЕНИЕ

За да бъдат преодолените предизвикателствата и за да се противодейства на заплахите са необходими са стъпки, гарантиращи, че:

- културата на демокрация е отворена за всички граждани от държавите членки на Съвета на Европа и до образованието по демокрация има за достъп всеки от тях – и по-специално младите хора;
- се повишава прозрачността на публичните органи и ефективно се прилагат професионални етични кодекси и стандарти за почтеност;
- антикорупционните органи и други сходни мониторингови/надзорни органи разполагат с достатъчно ресурси (финансови и кадрови), за да изпълняват ефективно своите задължения;
- повече държави членки въвеждат законодателни и политически мерки за защита на децата от насилие, в. т.ч. и кибер насилие, както и такива за наказателно преследване спрямо различни киберпрестъпления;
- всички държави членки са готови да приемат политика на „нулева толерантност“ към прането на пари;
- се подкрепя и развива активността на гражданското общество, чието пълноценно функциониране е от решаващо значение за овластяването като един от двата градивни елемента допринасящи за постигане целта на човешката сигурност.

Безспорно, Съветът на Европа има значима роля в гарантирането на човешката сигурност с нейните три компонента (свобода от страх, свобода от недостиг и свобода за достоен живот) и седем главни категории (политическа сигурност, лична сигурност, здравна сигурност, икономическа сигурност, продоволствена сигурност, екологична сигурност, общностна сигурност).

Въпреки това обаче Съветът на Европа е изправен пред сложността и взаимосвързаността както на старите, така и на новите, транснационални, заплахи за сигурността на хората. За да затвърди ролята си на защитник на човешката сигурност, Съветът на Европа не трябва да разчита на конвенцио-

нални механизми за справяне със заплахите. Той трябва да прилага иновативен и интегриран подход, който чрез приетите международни договори и изградената и развиваща се институционална структура да спомогне за по-ефективна защита на правата на човека, разпространение и утвърждаване на демократичните принципи и ценности и приоритизиране на върховенството на правото във всяка област на политическия и обществен живот в държавите членки.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

1. UN Development Programme (UNDP), 1994. *Human Development Report* [online]. New York – Oxford: Oxford University Press, 22 [viewed 19 March 2024]. Available from: <http://hdr.undp.org/en/content/human-development-report-1994>
2. Ogata, S., A. Sen, 2003. *Human Security Now* [online]. Final Report New York: UN Commission on Human Security (UNCHS), 4 [viewed 19 March 2024]. Available from: <https://www.un.org/humansecurity/reports-resolutions/>
3. Вж. повече в Сидова, Д., 2022. *Същност и основни характеристики на Концепцията за човешката сигурност*. В: Урумов, Н., и др. (ред. съвет). Сборник с доклади от Годишна университетска научна конференция [диск], 30 юни-1 юли 2022 г. Велико Търново: Издателски комплекс на НБУ „Васил Левски“, ISSN 2367-7481, 769-780
4. Burgess, P., J. Gräns, 2012. Human Security. In: Snyder, C. A. (ed.) *Contemporary security and strategy*. Third edition. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 101.
5. Gazizullin, A., 2016. *The Significance of the Human Security Paradigm in International Politics* [online] [viewed 19 March 2024]. Available from: <https://www.e-ir.info/2016/02/29/the-significance-of-the-human-security-paradigm-in-international-politics>
6. Annual report of the Secretary General of the Council of Europe, 2020. *Multilateralism* [online] [viewed 19 March 2024]. Available from: <https://www.coe.int/en/web/secretary-general/report-2020>
7. Съвет на Европа, Европейски съд по правата на човека. *Европейска конвенция за правата на човека* [онлайн]. Рим, 4 ноември 1950 г. [прегледан на 19 март 2024]. Достъпен на: https://www.echr.coe.int/documents/convention_bul.pdf
8. The European Social Charter. *Council of Europe* [online] [viewed 19 March 2024]. Available from: <https://www.coe.int/en/web/european-social-charter/treaties1>
9. Social Rights. *Council of Europe* [online] [viewed 19 March 2024]. Available from: <https://www.coe.int/en/web/european-social-charter/treaties1>
10. HUDOC database. *European Court of Human Rights* [online] [viewed 31 March 2024]. Available from: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22]})

11. Human Rights Trust Fund. *Council of Europe* [online] [viewed 29 March 2024]. Available from: <https://www.coe.int/en/web/programmes/human-rights-trust-fund>
12. Commissioner for Human Rights. *Council of Europe* [online] [viewed 29 March 2024]. Available from: <https://www.coe.int/en/web/commissioner/mandate>
13. Steering Committee on Anti-discrimination, Diversity and Inclusion (CDADI). *Council of Europe* [online] [viewed 29 March 2024]. Available from: <https://www.coe.int/en/web/committee-antidiscrimination-diversity-inclusion>
14. European Committee for Social Cohesion (CCS). *Council of Europe* [online] [viewed 29 March 2024]. Available from: <https://www.coe.int/en/web/european-social-charter/european-committee-for-social-cohesion>
15. Steering Committee on Media and Information Society (CDMSI) and expert committees. Freedom of Expression. *Council of Europe* [online] [viewed 29 March 2024]. Available from: <https://www.coe.int/en/web/freedom-expression/cdmsi-and-expert-committees>
16. European Commission against Racism and Intolerance (ECRI). *Council of Europe* [online] [viewed 29 March 2024]. Available from: <https://www.coe.int/en/web/european-commission-against-racism-and-intolerance/home>
17. Council of Europe, 1996. *The challenges of a greater Europe: the council of Europe and democratic security* [online], 7-41 [viewed 29 March 2024]. Available from: https://www.google.bg/books/edition/The_Challenges_of_a_Greater_Europe/tAltaeYszkYC?hl=bg&gbpv=1
18. Directorate General of Democracy and Human Dignity. *Council of Europe* [online] [viewed 29 March 2024]. Available from: <https://www.coe.int/en/web/democracy-and-human-dignity/home>
19. Congress of Local and Regional Authorities. *Council of Europe* [online] [viewed 29 March 2024]. Available from: <https://www.coe.int/en/web/congress/priorities-of-the-congress>
20. Establishing a balanced workload distribution in the judicial system in Bulgaria. European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ). *Council of Europe* [online] [viewed 29 March 2024]. Available from: <https://www.coe.int/en/web/cepej/establishing-a-balanced-workload-distribution-in-the-judicial-system-in-bulgaria1>
21. Venice Commission. *Council of Europe* [online] [viewed 29 March 2024]. Available from: https://www.venice.coe.int/WebForms/pages/?p=01_Presentation&lang=EN
22. European Committee on Legal Co-operation. *Council of Europe* [online] [viewed 29 March 2024]. Available from: <https://www.coe.int/en/web/cdcj/60thanniversary>
23. Council of Europe, 2023. *State of Democracy, Human Rights and the Rule of Law*. Report of the Secretary General of the Council of Europe. 10 [viewed 29 March 2024]. Available from: <https://www.coe.int/en/web/secretary-general/report-2023>

РАБОТА ОТ КЪЩИ И УДОВЛЕТВОРЕНОСТ НА СЛУЖИТЕЛИТЕ

гл. ас. д-р Александър Пожарлиев

Мария Златкова

*Нов български университет,
деп. Администрация и управление*

Резюме. Докладът обобщава някои резултати от изследване на удовлетвореността на служителите от редица антикризисни мерки, взети от енергийно-разпределително дружество в Германия в периода 2020 – 2023 г. Целта му е да се фокусира по-конкретно върху работата от къщи като фактор, влияещ благоприятно върху удовлетворението от работния процес в компанията. Изследването е проведено чрез анкета на 54 служители от отдел „Пазарна комуникация“ на дружеството. Като цяло резултатите показват, че съществуват позитивни връзки между работата от къщи, удовлетворението от баланса работа-личен живот и желанието за запазване на тази политика. Изразени са такива връзки и между повишената мотивация и ефикасност при работата от къщи и положителното ѝ въздействие върху психическото състояние. Негативна връзка е установена между положителното въздействие на работата от къщи върху психическото състояние и нивото на удовлетворение при евентуалната ѝ забрана. Приоритизирането на работата от къщи е позитивно свързано с понижаването на стреса при нея. Тя се очертава като сравнително по-важна за мъжете, отколкото за жените. Проследени са и някои различия в нейното приоритизиране, свързани с принадлежността към определени поколения. Очертани са основни позитиви и негативи при работа от къщи.

Ключови думи: работа от къщи, удовлетвореност на служителите.

WORKING FROM HOME AND EMPLOYEE SATISFACTION

Chief Assist. Prof. Dr. Alexander Pojarliev

Maria Zlatkova

*New Bulgarian University,
dep. Administration and Management*

Abstract. The report summarizes results of a survey of employee satisfaction with a number of anti-crisis measures taken by an energy distribution company in Germany in the period 2020 – 2023. It aims to focus more specifically on home office as a factor positively influencing satisfaction from the work in the company. The research was conducted through a survey of 54 employees from the company's „Market Communication“ department. Overall, the results show that there are positive relationships between home office, satisfaction with work-life balance, and willingness to maintain this policy. Such relationships have also been expressed between increased motivation and efficiency in home office and its positive impact on mental state. A negative relationship was established between the positive impact of home office on the mental state and the level of satisfaction with its eventual ban. Prioritizing home office is positively associated with reduced stress at work. It emerges as relatively more important for men than for women. Some differences in its prioritization related to belonging to certain generations have also been traced. The main positives and negatives of working from home are outlined.

Keywords: home office, employee satisfaction.

ВЪВЕДЕНИЕ

В контекста на технологичния напредък и на динамичните промени в условията на бизнеса явлението работа от къщи заема централно място в съвременния свят на труда. Въпреки че тази форма на работа съществува отдавна, в началото тя е възприемана в специфични бизнеси и по-скоро като за изборници, на които предоставя по-голяма гъвкавост и баланс между професионален и личен живот. Това драстично се промени с идването на глобалната пандемия, която ускори нейното масово приемане и развитие, отначало като антикризисна мярка, а по-късно и като част от „новото нормално“. Възник-

налият дебат относно работата от къщи след пандемията обхваща различни аспекти на работната среда, организационната култура и личния живот на служителите. Това включва новите възможности за баланс между работа и живот, влиянието върху производителността и ефективността, социалната свързаност и сътрудничество, и въпроси за психологическото благополучие, мотивация и удовлетвореност на служителите. Как влияе мярката работа от къщи върху хората е отправният изследователски въпрос в настоящето проучване. То представлява част от изследване на въздействието на антикризисни мерки върху служителите, предприети от немска енергийна компания в периода 2020-23 г. Съпътстващи въпроси са доколко е важно запазването или премахването на работата от къщи след кризата и кои са нейните предимства и недостатъци. Цел на изследването е по-доброто разбиране на фактори, влияещи благоприятно върху удовлетворението от работния процес. Изложението по-нататък се фокусира върху някои ефекти от работата от къщи и установява връзки между удовлетвореността на хората от нея и желанието за запазването ѝ.

ЕФЕКТИ НА РАБОТАТА ОТ КЪЩИ

Редица изследвания откриват различни ефекти от работата от къщи върху хората и организационните резултати. Като по-съществени най-често се разглеждат продуктивността и удовлетвореността. Например в един ранен преглед на 24 проучвания на дистанционната работа се очертава положителното въздействие, което тя има върху служителите и организациите, като по-добрата производителност е най-посочваната организационна полза, а по-малкото време, прекарано в дистанционна работа е позитивно свързано с удовлетвореността [1]. Често в практически ориентирани публикации се изразяват виждания, че работата от къщи предполага по-високо удовлетворение. Но още в някои ранни проучвания от зората на работата от дистанция резултатите не са еднозначни. Например Дъбрин и Бърнард не откриват значими различия в цялостното удовлетворение от работата между дистанционни и офис служители, но откриват такива в някои аспекти на удовлетвореността, свързани с организацията на работата като условия на труд, възможност за самостоятелно планиране на работните часове, за поемане на лични и семейни отговорности и начин, по който колегите се разбират помежду си. Работещите от дистанция показват по-високи нива на удовлетворение спрямо тези аспекти [2, 3]. По-късни прегледи на известните дотогава изследвания установяват, че в повечето от тях се отчита повишена производителност при дистанционна работа [4]. Те обаче трябва да бъдат разглеждани критично,

поради възможност за предубеденост при самооценката на така или иначе желаещите да работят от къщи, увеличените часове работа от дома и др. Бейли и Кърланд установяват, че в някои изследвания данните от интервюта показват удовлетворение от получената свобода и гъвкавост на работещите от къщи, но посочват, че в изследванията като цяло подкрепата на твърденията за по-висока удовлетвореност не е достатъчна [4].

Голдън и Вейга първи установяват криволинейна връзка между интензивността на дистанционната работа и удовлетворението от работата. Те откриват, че то нараства с увеличаване на нейното количество до един момент, след което кривата влиза в плато с тенденция за слизване надолу (обърнато U). Според тях не може да се твърди, че дистанционната работа сама по себе си подобрява удовлетворението от работата, а само че нейната степен има връзка с нивото на удовлетворение [5]. Ползите по отношение на удовлетворението при по-ниска интензивност на дистанционна работа са относително по-значителни в сравнение с тези при по-висока. Хората, които работят дистанционно избрани дни от седмицата, могат да посрещат както личните си нужди, така и да общуват лице в лице със своите колеги и мениджъри. Ако работят обаче предимно дистанционно, те може да имат по-голямо усещане за изолация. Голдън и Вейга установяват и праг на времето за дистанционна работа (15,1 часа на седмица), при който удовлетворението от работата се запазва, а преминаването му не натрупва повече ползи от нея [5].

По-съвременни изследвания също показват значимо по-високи нива на удовлетворение от работата при работещите от къщи. В изследване на Орешкович и др. на 4554 служители от 7 държави в ВРТО сектора се съобщава за малко по-високи нива на удовлетворение и баланс между професионалния и личния живот при работа от къщи в сравнение с такава в офиса и повечето служители изразяват желание да продължат с нея [6]. Другаде се отчитат трудности при очертаване на границата между дома и работата. Фелстед и Хенсеке не са сигурни в причинно-следствените връзки и подчертават, че не могат да определят дали промяната в местоположението на работа води до промени в усилията, благосъстоянието и баланса между работата и личния живот [7]. Изследване на Тортън и др. търси връзки между години опит, ръководен опит, опит от дистанционна работа и успеха на работещите от къщи, измерен чрез производителност, представяне и удовлетворение. Единствената връзка по отношение на удовлетворението в изследването е установена с броя дни на дистанционна работа на седмица. Тя е изразена и спрямо представянето, но не и спрямо продуктивността. Изследването демонстрира, че интензивността на работата, измерена чрез брой дни на дистанционна работа

на седмица има значим ефект върху успеха на хората, но действителните причини и фактори не са достатъчно изяснени [8].

При други изследвания, където се прави и опит за отчитане на различни контролни променливи се открива, че връзката между изцяло работещи от къщи служители и удовлетвореността не е налична и дори те показват по-изразено намерение за напускане от тези, които изобщо не работят от къщи. По-високо удовлетворение се среща при групи служители, работещи частично от къщи, при работа, изискваща по-малко координация или при проблеми в отношенията с прекия ръководител. Вероятно психическото състояние също играе роля в позитивното възприемане на различните възможности за работа от къщи. Макридис и Шльоцер достигат до извода, че работата от къщи сама по себе си не е универсално средство за разрешаване на въпросите, свързани с ангажираността и задържането на служителите [9]. Подобен извод се прави и от представително изследване на работата от къщи по време на пандемията в Норвегия, където се установява, че тя е положително свързана с работната ангажираност, но и с изпитвана самота, поради което авторите препоръчват нейното умерено използване [10].

Общо взето, изследванията разкриват разнообразието и сложността на влиянието на работата от къщи върху служителите и организациите. Способността да се разберат тези ефекти е от съществено значение за създаването на оптимални условия за успешна и удовлетворителна работа от къщи в конкретен организационен контекст.

РАБОТАТА ОТ КЪЩИ КАТО АНТИКРИЗИСНА МЯРКА

Настоящото изследване е проведено в немска енергийно-разпределителна компания, част от концерн, който от 2000 г. е структуриран в частния сектор, а извършваните от него пазарни дейности попадат в енергийния сектор и този на публичната администрация. Организацията е третото по големина общинско комунално предприятие в Бавария. Общината е стопроцентов и единствен собственик на компанията. За нея работят около 1900 служители, а тя снабдява 350 000 души в град Аугсбург и региона с електричество, природен газ, централно отопление и питейна вода, т.е. основната бизнес дейност е поддръжката на енергийно-преносните мрежи на територията на града и предоставянето на различни видове енергия на населението.

През средата на месец март 2020 година се усеща сериозността на ситуацията, в която се намира държавата вследствие на пандемичната криза. Енергийната компания реагира бързо и адекватно като сформира специална група „Феникс 1“, чиято цел е обсъждане на здравните и икономически

обстоятелства, вземане на решения и адекватна реакция спрямо динамичните външни и вътрешни фактори. Едно от най-важните решения е въвеждането на възможност за работа от разстояние (т. нар. „Mobiles Arbeiten“), още преди правителството да задължи работодателите към този модел на работа чак през януари 2021 г. „Mobiles Arbeiten“ тук е отразено чрез понятието „работа от къщи“. При тази антикризисна мярка всеки служител, чиято работна дейност не е обвързана с физическо присъствие в офиса заради документи, поща, управление на машини и т.н. има право и дори е желателно да остане вкъщи и да извършва работните си задължения посредством своя личен лаптоп или настолен компютър. ИТ екипът реагира изключително бързо като предоставя упътване и подходяща платформа за свързване с работното онлайн пространство. Не са осигурени технически средства, но се предполага, че всички служители разполагат с такива в дома си, или че са си ги набавили самостоятелно, тъй като няма постъпили оплаквания и жалби. Това е нещо ново за повечето работници, тъй като трудът от дистанция не е утвърдена практика в компанията. Единствената възможност да се практикува работа от разстояние преди пандемията е чрез подаване на молба към ръководството и работническия съюз, като при евентуално одобрение поради родителски грижи, здравословно състояние и пр., максималният срок за дистанционна работа представлява 2 работни дни на седмица.

Разхлабването на мерките във фирмата се осъществява чак през май 2022 г., поради спада на броя на болелите и вдигането на мерките на други публични места. Всички задължителни правила до момента като спазване на дистанция от 1,5 метра и носене на маски придобиват препоръчителен характер. Правилото, осигуряващо възможност за неограничен брой дни работа от къщи обаче продължава да бъде в сила. Провеждането на работни срещи все още се води в неприсъствен вид – само онлайн. През септември 2022 г. е отменено правилото за 50% заетост на работните места в офисите на компанията и служителите могат свободно да се завърнат в кабинетите си. През май 2023 г. отпада задължителното докладване за заболяемост от Covid. Настоящото изследване е провокирано от предстоящата промяна в правилника на организацията, отнасящ се до действието на антикризисните мерки и цели да създаде по-ясна представа за това кои мерки влияят положително върху работата на служителите и трябва да останат част от работното ежедневие дори и след отминаването на кризисните ситуации. Изследването няма за цел да разглежда влиянието на работата от къщи върху удовлетвореност от работата като позитивна емоционална нагласа, степен на харесване или предпочитане на настоящата работа спрямо други възможности. В този смисъл не са

предмет на разглеждане и фактори, традиционно възприемани като влияещи на удовлетвореността като същност на самата работа, заплата, възможности за развитие, мениджмънт, екип и колеги, условия на работа, натоварване и пр. Тук интересът е насочен към удовлетвореността от предприета от работодателя антикризисна мярка за работа от къщи, баланса работа – личен живот и как би се възприела евентуалната ѝ забрана.

В така очертания контекст на изследването бяха формулирани следните хипотези:

X1: Има позитивна връзка между броя на дните, прекарани в работа от къщи по време на пандемията и желанието за брой дни работа от къщи след пандемията. X2: Съществува позитивна връзка между общата удовлетвореност на участниците от работата от къщи в края на пандемията през 2022 г. и желанието им за брой дни работа от къщи след пандемията.

Международно изследване на баланса между работа и личен живот по време на пандемията, организирано от компанията в софтуерната индустрия Capterra през 2021 г. в редица страни, включително и в Германия (общ брой участници 2800, от които германци 299) показва, че 65% от германците работят повече преди и/или след работното си време, когато работят от къщи, като 44% отчитат, че по време на пандемията и на работата от къщи са отговаряли на служебна ел. поща дори по време на уикенда. Въпреки свидетелствата, че границите между работата и личния живот се размиват, 59% от анкетиранияте немци са на мнение, че балансът между работата им и свободното им време се е подобрил значително в условията на работа от къщи [11].

В съответствие с това беше формулирана X3: Има позитивна връзка между дните прекарани в работа от къщи по време на пандемията и удовлетвореността от баланса работа – личен живот.

В изследването на Capterra е показан и обобщен резултат на удовлетворението от работната мотивация при работа от къщи сред германците. 35% от запитаните споделят, че мотивацията им във физическия офис на компанията е по-голяма, докато 33% споделят, че вкъщи се чувстват много по-мотивирани да извършват работните си ангажименти. Според 31% работната среда не оказва влияние върху мотивацията им [11]. Друго изследване на Avantgarde Experts в Германия (n=888) установява, че по време на третата вълна на Covid 19, 38% от запитаните са имали оплаквания, свързани с психическото си състояние, което според тях е функция от работа от къщи, докато 70% чувстват осезаемо по-ниски нива на стрес при работа от къщи, отколкото при работа в обикновена работна среда [12].

В съответствие с това бяха формулирани следните три хипотези: X4:

Има позитивна връзка между психическото състояние на участниците, работещи от къщи и тяхната работна мотивация за работа от къщи. Х5: Съществува негативна връзка между психическото състояние на участниците, работещи от къщи и тяхното ниво на удовлетвореност при евентуална забрана за работа от къщи. Х6: Има позитивна връзка между нивото на стрес у участниците, работещи от къщи и поставянето на работата от къщи като приоритет в техните работни предпочитания.

По отношение на евентуално влияние на пола, от една страна може да се допусне, че немското общество е еманципирано и от години се старее да разделя ежедневните грижи от работните ангажименти. Тъй като една от основните ползи на работата от къщи е пестенето на време, може да се предположи, че това би било от приблизително еднакво значение както за жените, така и за мъжете. От друга страна според изследване, проведено от Технически университет Кьолн през 2020 г. с 903 участници от различни региони и професионални сектори в национален мащаб, мъжете са по-големи поддръжници на работата от къщи. 68% от анкетираните мъже са убедени, че искат да упражняват тази форма на работа и в бъдеще, докато при жените този процент е с 6 по-малко – общо 62%. Като основна причина за недоволството на жените от работата от къщи се назовава грижата за децата, отразяваща се непродуктивно на работните задължения [13].

В тази връзка последната хипотеза беше формулирана по отношение на пола на участниците в изследването. Х7: Съществуват различия спрямо пола на участниците по отношение на приоритизирането на работата от къщи.

МЕТОДОЛОГИЯ

Обектът на изследването е отделът по „Пазарна комуникация“ на енергийно-разпределителната компания. Отделът се състои от 83 служители. До всички тях е изпратена анкетата, състояща се от 42 въпроса с цел проучване на нивото на удовлетвореност на служителите от антикризисните мерки взети от компанията в периода 2020 – 2023 г. За целите на настоящето изследване тук се разглеждат само отговорите на част от нейните въпроси, засягащи работата от къщи. Техният брой е общо 17, като 4 са демографски, 12 са затворени с количествена оценка, а един въпрос е с отворен отговор. Отговор на анкетата са дали 54 души, или 65% от целия личен състав на отдела. Извадката е балансирана по пол: 27 жени и 27 мъже.

За отговор на въпросите засягащи нивото на удовлетвореност и съгласие на участниците с дадено твърдение са използвани стандартни 5 степенни ликертови скали, с най-ниска стойност на удовлетворение/ съгласие 1 и

най-висока стойност 5. Само при един въпрос, свързан с приоритизиране на предпочитанията е използвана 9-степенна скала, отговаряща на броя на предложените фактори. Оценени по скала на удовлетворение са въпроси като „Колко бяхте доволни от работата от къщи като начин на работа в края на 2022 г.“, „Доколко сте доволни от въздействието на работата от къщи върху психическото Ви състояние?, а по скала на съгласие въпроси като „Работя по-ефективно дистанционно, отколкото в офиса“, „Работя по-мотивирано дистанционно, отколкото в офиса“.

При анализа на резултатите е използван корелационен анализ за установяване на връзки между отговорите на въпросите и t-тест за сравнение на приоритизирането на работата от къщи от двете подгрупи, формирани по пол и разглеждани като независими извадки.

РЕЗУЛТАТИ

В таблица 1 е представен броят на служителите, взели участие в изследването, разпределени по категории въз основа на четирите демографски въпроса.

Таблица 1. Брой анкетирани по категории.

		Брой
Категории анкетирани служители		54
Пол	Мъже	27
	Жени	27
Възраст	16 – 28 години	19
	29 – 43 години	16
	44 – 58 години	17
	59 – 70 години	2
Длъжност	Старши мениджър	3
	Ръководител на екип	4
	Служител без ръководни функции	42
	Стажант/ дуален студент	3
	Работещ студент или практикант	2
Стаж в компанията	По-малко от година	0
	1 – 2 години	6
	3 – 5 години	16
	6 – 10 години	6
	11 – 15 години	9
	16 – 20 години или повече	17

На фигура 1 са изобразени в тъмен цвят броят на дните, в които анкетираните служители са изпълнявали работните си задължения от къщи преди избухването на пандемията, а в по-светъл цвят броят на дните, които се е налагало да работят от къщи по време на пандемията. По вертикалната ос са представени броят работни дни от седмицата, а по хоризонталната броят на участниците в анкетата, общо 54.

Фиг. 1. Сравнение на броя дни работа от къщи преди и по време на пандемията на участниците в изследването, n=54.

Преди пандемията 78% от анкетираните служители не са работили нито един ден от къщи. Само един служител отговаря, че е работил всичките 5 дни от седмицата от къщи. След въвеждането на противоепидемичните мерки обаче процентът на хората, работещи от къщи 5 дни в седмицата се увеличава на 33%, или 18 души от общо 54 анкетирани. Други 17 души споделят, че са ходили в офиса само два пъти седмично. Физическото присъствие на служителите в компанията зависи главно от тяхната трудова дейност. Ако тя е възпрепятствана от работата в домашна среда, например е свързана с разпечатване на документи и изпращането им до клиенти, то те трябва да работят на място, като се придържат към необходимите мерки за сигурност. Средната стойност на броя дни работа от къщи преди пандемията е $\bar{X} = 0,37$, а по време на пандемията е $\bar{X} = 3,33$ дни.

За сравнение в Германия през 2019 г., преди започването на пандемията от къщи са работили само 13% от служителите. През 2020 г. процентът нараства значително на 21%, а година по-късно на 25%. През 2022 г. статистиката остава приблизително непроменена – 24%. По данни на федералната статистическа агенция частта на работещите от къщи в енергийната сфера през 2022 г. възлиза на 46,4%. [14].

Първата хипотеза на изследването предполага, че има позитивна връзка между големината на времето, прекарано в работа от къщи през пандемията и големината на желаното да бъде запазено време за такава и след нея. Средната стойност на броя дни работа от къщи, които служителите в компанията биха искали да имат след пандемията е $\bar{X} = 2.61$. Корелацията между двете променливи реален брой дни работа от къщи по време на пандемията и желан брой след пандемията е $r = 0,625$, $p < 0,01$, което потвърждава тази хипотеза.

За сравнение, към актуалния момент статистиката на института Ифо показва, че средно в Германия служителите работят 1,4 дни от къщи. Желанието им обаче възлиза на 1,7 дни, докато средната стойност на дните, които компаниите биха искали служителите им да работят от къщи отговаря на 0,7 дни. [15, 16].

Таблица 2. Корелации между променливите в анкетата.

Въпроси/ променливи	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1. Брой дни работа от къщи през пандемията.	1											
2. Нарастване на дните работа от къщи преди и през пандемията.	.850	1										
3. Желание за брой дни работа от къщи след пандемията.	.625***	.389	1									
4. Работа по-ефективно дистанционно, отколкото в офиса.	.337	.230	.432	1								
5. Работа по-мотивирано дистанционно, отколкото в офиса.	.220	.167	.433	.719	1							
6. Удовлетворение от работата от къщи в края на 2022 г.	.347	.263	.298**	.362	.309	1						
7. Чувствам се по-малко стресиран/-а, когато работя от къщи.	.263	.152	.293	.407	.486	.432	1					
8. Удовлетворение от въздействието на работата от къщи върху физическото състояние.	.148	.006	.517	.474	.623	.199	.473	1				

Въпроси/ променливи	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
9. Удовлетворение от въздействието на работата от къщи върху психическото състояние.	.274	.163	.444	.671***	.754***	.328	.601	.655***	1			
10. Ниво на удовлетворение при евентуална забрана на работата от къщи.	-.265	-.290	-.346	-.209	-.241	-.260	-.212	-.176	-.389***	1		
11. Удовлетворение от баланса работа – личен живот през последните 3г.	.376***	.303	.009	.048	-.066	.180	.131	-.098	-.041	-.124	1	
12. Приоритет на важност на работата от къщи.	.349	.325	.475	.530	.537	.230	.539***	.438	.515	-.357	.045	1

n = 54, ** p < .05, *** p < .01

Втората хипотеза предполага позитивна връзка между общото удовлетворение на участниците от работа от къщи в края на пандемията през 2022 г. и желанието им за брой дни работа от къщи след нея. Корелацията между двете променливи е умерена ($r = 0,298$, $p < 0,05$), което потвърждава хипотезата и позволява заключението, че желанието на служителите да извършват работата си от къщи след пандемията има връзка с нивото на общо удовлетворение от техния минал опит от работата от къщи в периода 2020–2022 г.

Един от основните доводи на защитниците на работата от къщи в компанията е поддържането на по-добър баланс между работата и личния живот. За оценка на това допускане третата хипотеза предполага позитивна връзка между работата от къщи и удовлетворението от баланса работа – личен живот. Корелацията между променливите е $r = 0,376$, $p < 0,01$, което потвърждава хипотезата и в определена степен цитираните резултати от Capterra.

Четвъртата хипотеза предполага позитивна връзка между психическото състояние на служителите, работещи от къщи и тяхната мотивация. Участниците оценяват нивото на собствено удовлетворение от психическото си състояние при работа от къщи средно на 4.07 по 5-степенна скала. Средната стойност на степента им на съгласие с твърдението, че нивото на мотивация при работа от къщи е по-голямо от това в офиса е $\bar{X} = 3.76$. Най-честият отговор, даван от служителите на компанията, е 5. Съответно мнозинството от тях са много доволни от начина, по който работата от къщи се отразява на психическото им състояние, както и са съгласни с твърдението, че вкъщи те се чувстват по-мотивирани за извършването на ежедневните си работни задължения. Корелацията между двете променливи е висока: $r = 0,754$, $p < 0,01$, което потвърждава хипотезата. На фона на споменатите по-горе по-мощ-

ни национални изследвания, изглежда, че служителите на отдела „Пазарни комуникации“ се чувстват по-мотивирани и по-удовлетворени от психическото си състояние по време на пандемията и последвалата работа от къщи в сравнение със средните стойности за страната.

След отминаването на пандемията в компанията се дискутира бъдещият модел на работа. Дали трябва да се запази и да се прилага работата от къщи и в каква степен? Трябва ли да има ограничение и определен брой дни, които задължително да бъдат отработвани в офиса, или един по-гъвкав модел би намерил по-добър прием сред служителите? Много от ръководителите са на мнение, че загубата на директен контакт и комуникация между колегите се отразява негативно върху работните ангажименти. С цел отчитане на мнението и на служителите, те са попитани относно тяхното удовлетворение при една евентуална забрана на работата от къщи. Най-честият даван отговор от анкетираните е, че те биха били много недоволни от едно такова решение. Средната стойност е $\bar{X} = 1,67$, която в рамките на 5-степенната скала, се намира между нивата „неудовлетворен“ и „много неудовлетворен“.

Петата хипотеза предполага негативна връзка между степените на удовлетворение от психическото състояние при работа от къщи и от нейната забрана. Негативната корелация $r = -0,389$, $p < 0,01$ потвърждава хипотезата и утвърждава вероятността, че по-удовлетворените от психическото си състояние при работа от къщи служители ще бъдат по-недоволни от нейното отменяне.

Една от най-често посочваните положителни черти на работата от къщи са намалените равнища на стрес. Мнозинството от анкетираните са напълно съгласни с твърдението, че работата от къщи намалява изпитвания от тях стрес по време на работа. Средната стойност на посочените отговори е $\bar{X} = 4,24$ по 5-степенна скала и се намира между „съгласен – напълно съгласен“. Стойността на стандартното отклонение 1,22 не е висока, което означава, че мнозинството от анкетираните споделя приблизително еднакво мнение по темата. Резултатите кореспондират с данните, получени от Avantgarde Experts, споменати по-горе.

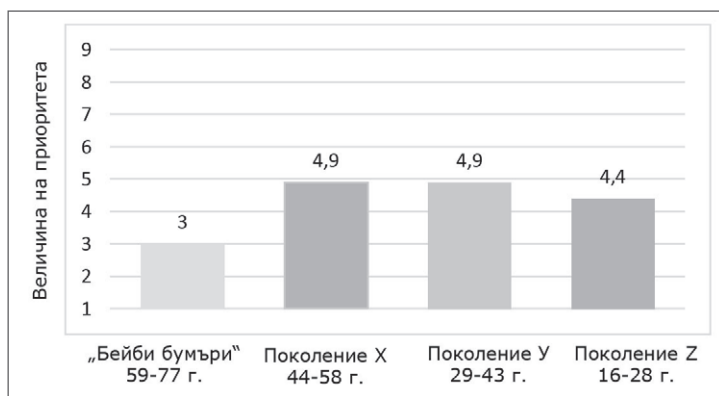
Участниците в анкетата също така бяха помолени да оценят колко важно условие за тях е наличието на възможност за работа от къщи, като изискване в съвременната работна среда. Оценката беше извършена чрез подреждане по приоритет заедно с условия като признание, добри взаимоотношения с колеги, възнаграждение, баланс работа-живот, корпоративни ценности и цели, кариерни възможности за развитие, сигурност на работното място и гъвкаво работно време, като 9 е оценката, отговаряща на най-висок приоритет. Най-често даваният отговор за работата от къщи е 5, а средната оценка

$\bar{X} = 4,65$, което е над средния праг от 4,5. Резултатите показват, че наличието на работа от къщи има значение за служителите, дори и тази опция да бъде ограничена до няколко дни месечно.

Корелацията между двете променливи: степен на съгласие с намаляването на стреса и относителна важност на работата от къщи е $r = 0,539$, $p < 0,01$, което потвърждава шестата хипотеза и утвърждава вероятността изпитваният по-нисък стрес на служителите, работещи от къщи да е позитивно свързан с оценката на нейната важност.

Последната хипотеза предполага, че полът на служителите има значение при приоритизирането на работата от къщи. Броят на мъжете и жените в извадката е равен, което благоприятства тяхното сравнение. Средната стойност на оценките на мъжете е $\bar{X} = 5,52$, а на жените $\bar{X} = 3,78$. Сравнението между двете групи с помощта на t-тест ($t = 2,597$, $p < 0,01$) показва, че оценките на мъжете са значимо по-високи от тези на жените. От това следва, че вероятно полът играе роля при оценката на важността на работата от къщи, което потвърждава хипотезата и разкрива, че работата от къщи е по-важно условие за мъжете, отколкото за жените.

В допълнение въз основа на демографските данни от анкетата, които позволяват разпределение на респондентите спрямо четири общоприети групи поколения, бяха изчислени средните стойности за всяка от тях в оценката на важността на работата от къщи. Резултатите са показани на фигура 3.

Фиг. 3. Сравнение на приоритизирането на работата от къщи за четирите поколения

По-ниските стойности на групата на „бейби бумърите“ могат да бъдат обяснени чрез изпитване на евентуална трудност при работата с технологии в домашна среда, както и на новостта на работата от къщи, за която не е из-

граден навик в предишния опит. Резултатите обаче не могат да се приемат за достатъчно надеждни поради твърде малкия брой на представителите от тази група. Относително по-ниският приоритет на работата от къщи на групата на най-младите кореспондира и с най-ниската оценка, която са дали на баланса работа – личен живот (2,8). Възможно обяснение е желанието за доказване и развитие, които са свързани с нужда от получаване на обратна връзка, консултации с колегите и признание, които е по-лесно да бъдат намерени в офиса.

В анкетата служителите бяха помолени да опишат с няколко ключови думи позитивния и/или негативния начин, по който работата от къщи е повлияла на тяхното ежедневие.

Обобщението на отговорите на отворения въпрос показва, че предимствата на работата от къщи се отнасят главно до пестене на време – пести се средно по 1,5 часа на ден прекаран в трафик и пътуване. Като предимства се отчитат повишаването на продуктивността, разнообразието на ежедневието, пестенето на средства за гориво, поддържането на баланс между работата и личния живот, практично при отглеждането на деца. Предимства са и по-малкият стрес, повечето време за почивка и сън. При някои служители системите в къщи функционират по-добре от тези в офиса и разбира се има понижен риск от заразяване с вируси. Резултатите съответстват на тези от анкетата на Avantgarde Experts от 2020 г., където се отчита, че едно от всеобщите предимства на работата от къщи е отпадането на пътуването към работното място. 55% от жените и 45% от мъжете считат, че това значително улеснява ежедневието им и спестява средно по 1,5 часа на ден [17]. За сравнение Аксой и др. предлагат и по-конкретизирани данни, че служителите спестяват 72 минути дневно от пътуване до работното място, отделяйки 40% от тях за работа, 34% за лично време и 11% за дейности, свързани с полагане на грижи [18].

В отговорите са описани по-малко недостатъци отколкото предимства на работата от къщи. Основно споменаваните такива са липсата на жив контакт с колеги, поява на технически проблеми, които трудно могат да се решат в домашни условия, по-малко физическо движение, липса на ясно разграничаване на времето за работа и времето за личен живот и провеждането на прекалено много онлайн срещи относно маловажни теми. Тези наблюдения също съответстват на проучването на Avantgarde Experts, където като един от най-големите минуси на работата от къщи е липсата на комуникация с колегите. Този фактор се определя като негативен особено от служителите от женски пол – 59% от тях споделят това мнение [17].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Като цяло резултатите от изследването свидетелстват, че балансът между работа и личен живот сред анкетираните служители на отдела Пазарни комуникации се е подобрил благодарение на работата от къщи, въпреки размиването на границите между работните ангажименти и личния живот. Работата от къщи влияе благоприятно върху психическото състояние на служителите и работната мотивация. В домашни условия нивото на стрес по време на работа е по-ниско. Работата от къщи е един от начините за справяне с напрежението и предотвратяване на „прегаряне“. Основните предимства на работата от къщи са пестенето на време от пътуване, по-добрата концентрация по време на работа и печеленето на време за лични занимания. За мъжете работата от къщи има малко по-изразен приоритет в съответствие и с други изследвания.

От анализа на резултатите става ясно, че служителите на енергийната компания биха искали да запазят правото си на работа от къщи за в бъдеще. Ако компанията иска да направи крачка към подобряване на мотивацията у своите работници, тя би трябвало да им осигури минимум един ден работа от къщи, което намалява стреса и психическото напрежение (най-голям брой от анкетираните служители биха искали да работят 2 дни седмично от къщи, средна стойност – 2.61). Респективно, организацията трябва да се подготви за недоволство от страна на служителите, ако ръководството реши да отмени правото на работа от къщи през 2024 година.

ЛИТЕРАТУРА

1. Pinsonneault, A., & Boisvert, M. (2001). The Impacts of Telecommuting on Organizations and Individuals: A Review of the Literature. In Johnson, N. (Ed.), *Telecommuting and Virtual Offices: Issues and Opportunities*: 163-185. Hershey, PA: Idea Group.
2. Dubrin, A. (1991). Comparison of the Job Satisfaction and Productivity of Telecommuters Versus In-house Employees. *Psychological Reports*, 68(3), 1223-1234.
3. Dubrin, A., & Bernard, J. (1993). What Telecommuters Like and Dislike about Their Jobs. *Business Forum*, 13-17.
4. Bailey, D., & Kurland, N. (2002). A Review of Telework Research: Findings, New Directions, and Lessons for the Study of Modern Work. *Journal of Organizational Behavior*, 23(4), 383– 400. <https://doi.org/10.1002/job.144>
5. Golden, T., & Veiga, J. (2005). The Impact of Extent of Telecommuting on Job Satisfaction: Resolving Inconsistent Findings. *Journal of Management*, 31(2), 301– 318.

<https://doi.org/10.1177/0149206304271768>

6. Orešković, T., Milošević, M., Košir, B., Horvat, D., Glavaš, T., Sadarić, A., Knoop, C. and Orešković, S. (2023). Associations of Working from Home with Job Satisfaction, Work-life Balance, and Working-model Preferences. *Front. Psychol.* 14:1258750. doi: 10.3389/fpsyg.2023.1258750
7. Felstead, H., & Henseke, G. (2017). Assessing the Growth of Remote Working and its Consequences for Effort, Well-being and Work-life Balance. *New Technology, Work and Employment*, 32(3), 195–212. <https://doi.org/10.1111/ntwe.12097>
8. Torten, R., Reaiche, C., & Caraballo, E. (2016). Teleworking in the New Millenium. *The Journal of Developing Areas*, 50 (5), 317–326. <https://doi.org/10.1353/jda.2016.0060>
9. Makridis, Ch., Schloetzer, J. (2022). Does Working from Home Increase Job Satisfaction and Retention? Evidence from the COVID-19 Pandemic. Georgetown McDonough School of Business Research Paper No. 4016657, SSRN, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4016657
10. Bollestad, V., Amland, J. & Olsen, E. (2022). The Pros and Cons of Remote Work in Relation to Bullying, Loneliness and Work Engagement: A Representative Study among Norwegian Workers During COVID-19. *Front. Psychol.* 13:1016368. doi: 10.3389/fpsyg.2022.1016368
11. Bahr, I. (2022). ‚Work-Life-Blending: Wie die Grenzen zwischen Arbeitsplatz und Privatleben verschwimmen,‘ Capterra, 15 November. <https://www.capterra.com.de/blog/1934/work-life-blending> (Accessed: 19.10.2023)
12. Avantgarde Experts Studie (2021). Arbeiten in Corona-Zeiten. <https://www.avantgarde-experts.de/de/magazin/studie2021/> (Accessed: 19.10.2023)
13. Zufrieden und produktiv im Home-office. Ad-hoc-Studie zur Home-Office-Zufriedenheit im Kontext der Corona-Pandemie (2020). <https://idw-online.de/de/news745119> (Accessed: 19.10.2023)
14. Knapp ein Viertel aller Erwerbstätigen arbeitete 2022 im Homeoffice (2023). https://www.destatis.de/DE/Presse/Pressemitteilungen/Zahl-der-Woche/2023/PD23_28_p002.html (Accessed: 19.10.2023) Kohlhammer Verlag, p. 40.
15. Klatt, R. (2023). Home-office ist bei Arbeitnehmern Weltweit beliebt, Forschung und Wissen. Available at: <https://www.forschung-und-wissen.de/nachrichten/oekonomie/home-office-ist-bei-arbeitnehmern-weltweit-beliebt-13376653> (Accessed: 19.10.2023)
16. Homeoffice etabliert sich in Deutschland mit 1,4 Tagen pro Woche (2022). <https://www.ifo.de/pressemitteilung/2022-09-16/homeoffice>, <https://learning.linkedin.com/resources/workplace-learning-report> (Accessed: 19.10.2023)
17. Avantgarde Experts Studie (2020). Arbeiten in Corona-Zeiten. <https://www.avantgarde-experts.de/de/magazin/studie-arbeiten-in-zeiten-von-corona/> (Accessed: 19.10.2023)
18. Aksoy, C. G., Barrero, J. M., Bloom, N., Davis, S. J., Dolls, M., and Zarate, P. (2023). Time Savings When Working from Home (no. w30866). National Bureau of Economic Research.

ЕВАЛУАЦИЈА НА БЕЗБЕДНОСТ НА ХРАНАТА СПОРЕД ВИД НА ПРОИЗВОДСТВО

Асс. М-р сци. Д-р. Спец. Рената Младеновска¹

*Директор на Државен санитарен и здравствен
инспекторат на РСМ*

Специјалист по хигиена и здравствена екологија

М-р фарм. Спец. Ирена Брчина¹

*Responsible Person for Quality Assurance,
King Field LLC, RNM*

Специјалист по испитување и контрола на лекови

ВОВЕД. Во последните десет години се евидентирани сериозни епидемии со контаминирана храна на различни континенти. Контролата на квалитетот на храната преку редовно следење на бактериолошката анализа на мострите од храна обезбедува безбедна храна за консумирање од здравствен аспект кај населението. Биолошките опасности односно ризиците за безбедна храна се и причина за алиментарни труења на луѓето.

ЦЕЛ НА ТРУДОТ. Цел на овој труд е да се прикаже следењето на бактериолошката исправност на прехранбените производи по видот на производство на храната и неговото влијание врз параметрите за безбедност на храната со детектирање на најчесто изолирани бактерии во примените мостри храна.

МЕТОД И МАТЕРИЈАЛ. Со ретроспективен метод на работа анализирани се софтверски податоци за бактериолошките обработени мостри од прехранбени производи по вид на производство и истите се статистички обработени според видот на изолирани бактерии во храната за период од 2016 до 2020 година во РСМ. За користените податоци од лабораториите се земени годишни извештаи за работа кои се софтверски обработени во соодветни програми.

РЕЗУЛТАТИ. Во анализираниот петгодишен материјал се анализирали примени и обработени мостри храна за бактериолошка безбедност на храната, и тоа мостри храна според видот на производството на храната од домашно производство (индустриското, занаетчиско и промет) и

примени и обработени храни од увоз. Анализата покажа дека учеството на обработените мостри храна за бактериолошко иследување од домашно производство учествува со 88,1 % во 2016 година до 94,9% во 2020 година. Во истражуваниот период процентот на примените и обработените мостри храна за бактериолошка анализа од увоз се намалува, па така во 2016 година истиот изнесувал 11,9% додека во 2020 година истиот бил 5,0%. Исто така анализирани се пооделно региони во државата во кои се врши бактериолошко иследување на храната, при што податоците говорат дека најчесто изолриани групи на бактерии се од видовите на : Enterobacteriaceae, Staphylococcus, Escherichia coli, Квасци и мувли и Аеробни мезофилни бактерии.

ЗАКЛУЧОК. Континуираното следење на микробиолошката исправност на прехранбените производи има огромно значење во унапредувањето на здравјето на граѓаните, со што се овозможува континуирана превентивна заштита. Евидентно е дека животната средина ги рефлектира условите за производство, складирање, транспорт и употребата на финалниот производ. Видовите на домашното производство (индустриско, занаетчиско и промет) на храна исто и на обработените мостри храна од увоз укажуваат дека исправноста на храната и (не)спроведување на НАССР контролниот систем за безбедност на храната се многу значајни. Во истржуваниите региони за период од пет години, анализата покажа дека евидентно е застапено домашното производство на храна која е безбедна со незначителен низок процент на неисправни мостри храна според изолираните три најчести групи на бактерии.

Клучни зборови: безбедност на храна, мостри, здравствена исправност, бактерии

ЕВАЛУАЦИЈА НА БЕЗБЕДНОСТ НА ХРАНАТА

Според препораките на FAO/WHO и EU White Paper безбедност на храната се заснова на четири столба: научен пристап, собирање и анализа на податоци, контрола и информирање на потрошувачите.

Светската здравствена организација (СЗО), Организацијата за храна и земјоделство (ФАО), Светска трговска организација (СТО) и Светската банка работат заедно на зајакнување на капацитетот на земјите во развој за основање и спроведување на научно базирани санитарни и фитосанитарни мерки. Непомалку е важен и Кодекс Алиментариус за безбедност на храната кој

ги содржи стандардите за составот на прехранбените производи и прописите со кои се регулираат безбедноста на храната.

Со усвојувањето на Регулативата бр.178/2002 од страна на Европската Унија, сите општи принципи и барања од Законот за храна, претставуват веќе рамковен закон со кој се опфатени дефинициите, високото ниво на заштитата на храната, анализа на ризиците, принципите на претпазливост, транспарентност, слободно движење на стоките, се со цел користејќи ги меѓународни стандарди да се обезбеди солидна безбедност на храната и заштита на интересите на потрошувачите.

На Паневропската конференција за безбедност на храната уште од 2002 година одржана во Будимпешта се донесени и најсуштинските препораки за безбедност на храна и тоа се:

- Зајакнување на системите за контрола на храната
- Соработка во градење на капацитетите
- Стратегии за храна базирани на ризикот
- Процена на ризиците од страна на националните служби за безбедност на храната

ЕВАЛУАЦИЈА СПОРЕД ВИДОТ НА ПРОИЗВОДСТВОТО

Во изминатите години по осамостојувањето на државата, модалитетите на трансформација и приватизацијата на агрокомплексот допринесе за многу промени во сопственоста на производствени погони на храната со што многу индуструски комбинати, сточарски фарми, фабрики, рибници, оранжерии и слично по завршената трансформација започнаа со сопствено производство на храна и усогласување на видот на нивното производство со воспоставување на систем за безбедност на храната како крајна цел заштита на здравјето на луѓето, заштита на потрошувачите и непречен промет на внатрешниот и надворешниот пазар.

Процесите на интеграција со Европската Унија и Светската трговска организација наметнаат потреба на поинакво уредување за безбедност на храната, условите за домашно производство (индустриско, занаетчиско и прометот) како и за увозот на прехранбените производи.

Исто така се наметна и потребата за поинакво уредување и во областа на националните лаборатории за контролата на безбедност на храната заради нивен развој, но и поради нивно вклучување во системот на лабораториите за контрола на храната во Европската Унија, во согласност со прописите од областа на акредитацијата и стандардизацијата, како и контрола од инспекциските служби кои се одговорни за надзорот и следењето на безбедноста на

храната.

Во овој труд се анализирали мострите храна кои се примени во Центрите за јавно здравје во акредитираните лаборатории со посебен осврт на бактериолошкото иследување.

За таа цел е анализиран пегодишен материјал за примени, обработени мостри од прехранбените производи според видот на нивното производство поделен според добиените статистички софтверски податоци на примени мостри за период 2016-2020 година. Анализиран се податоци од добиени мостри храна од домашно индустриско производство, домашно занаетчиско производство и промет како и анализа на мостри добиени од увоз. Анализирани се најчестите мостри храна во кои се изолирани најчестите бактерии кои се причина за небезбедна храна од бактериолошки аспект.

Во анализираниот период од пет години примени се вкупно 93218 мостри од прехранбени производи од сите видови во производствените погони за храна.

Анализираните вкупен број мостри храна од прехранбените производи по вид на производство кои се таргет на нашето истражување со лабораториско иследување и изолирање на бактерии во храната се прикажани на Графикон 1

Графикон 1

Во истражуваниот период, примените мостри храна се прикажани на графикон 2 по општини, каде може да се забележи дека најголем број на истите се во Градот Скопје, општина Куманово и општина Велес, додека најмал број се примени во општините Штип и Струмица.

Графикон 2

Примените мостри од вкупното домашно производство за бактериолошко иследување покажува дека пикот бил во 2018 година. Графикон 3

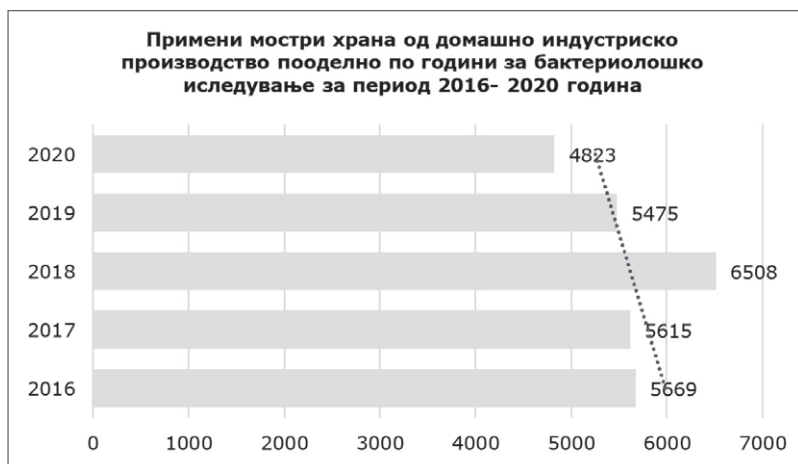
Графикон 3

Анализата покажа дека учеството на обработените мостри храна за бактериолошко иследување од домашно производство учествува со 88,1 % во 2016 година до 94,9% во 2020 година, додека обработените мостри храна за бактериолошка анализа од увоз се намалува, па така во 2016 година истиот изнесувал 11,9% додека во 2020 година истиот бил 5,0%. Графикон 4

Графикон 4

Во истражуваниот период мострите храна од домашното индустриско производство за бактериолошко иследување учествуваат со 57,7% во вкупниот број доставени мостри за вкупното домашно производство и истото е прикажано на графикон 5 и тоа по години за период 2016-2020 година.

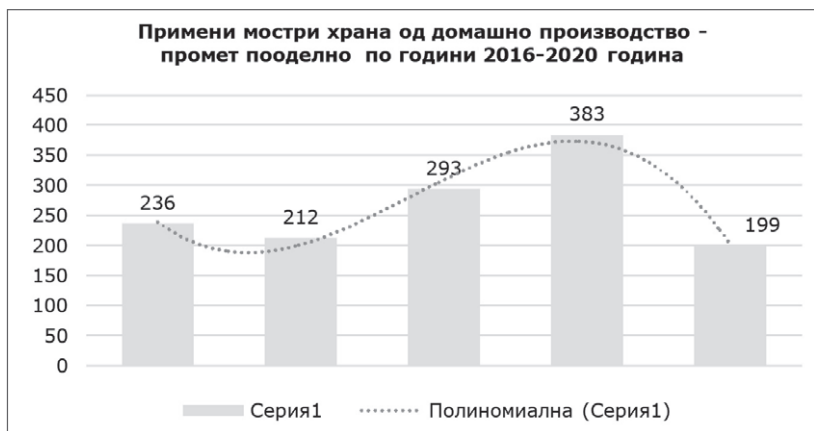
Графикон 5

Што се однесува на домашното занаетчиско производство, истото е застапено со 39,6% по примени мостри храна и има понизок вкупен процент во однос на индустриското производство. Графикон 6 погоре споменатото го прикажува по години.

Графикон 6

Најнизок процент од 2,7% отпаѓа на мострите храна за бактериолошко иследување од примените мостри храна од промет. Графикон 7

Графикон 7

Анализирајќи ги мострите храна од увоз на прехранбени производи по години истите се намалуваат за скоро 4 пати. Нивното учество во примените мостри храна е ниско и истото изнесува 7,8% од вкупното примените мостри храна за бактериолошко иследување. Графикон 8

Графикон 8

На следните три графикони 9 и 10 се прикажани неисправните мостри храна кои се детектирани со бактериолошко иследување во поголемите региони согласно најчесто изолирани бактерии како што се: Enterobacteriaceae, Staphylococcus, Escherichia coli O157:H7, Квасци и мувли и Аеробни мезофилни бактерии.

Статистичките резултати од петгодишната анализа за процентот на неисправните мостри храна се прикажани пооделно по години и по региони на графикон 9.

Графикон 9

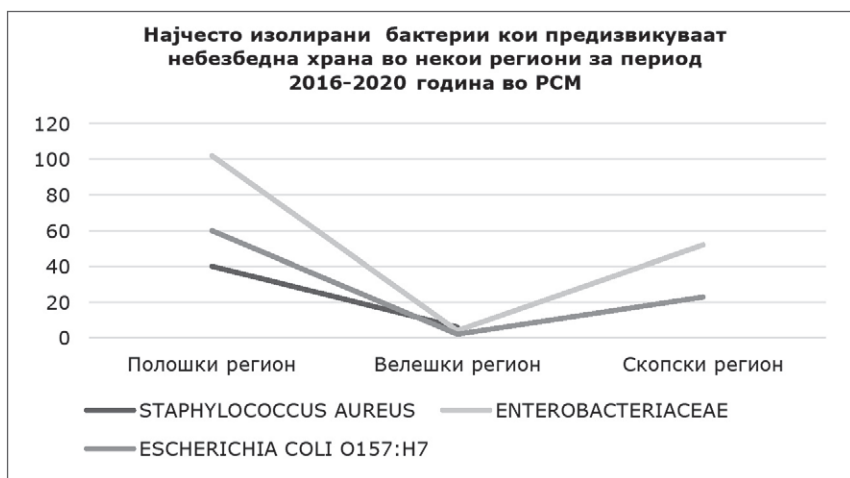
Во однос на групите на изолирани бактерии во прехранбените производи во некои поголеми региони, вкупниот број на трите најчесто изолирани бактерии се: Enterobacteriaceae, Staphylococcus, Escherichia coli O157:H7. Графичкиот приказ укажува дека неисправните мостри храна со три најчести групи бактерии се најзастапени во Полошкиот регион 69,9%.

Исто така групата Enterobacteriaceae е застапена највеќе во сите истражувани региони и нејзиниот процент изнесува 54,7% или повеќе од половина се мостри храна во кои е изолирана спомената бактерија.

Родот Enterobacter е член на колиформната група бактерии, но не припаѓа на групата фекални колиформни бактерии и за разлика од Escheichia coli не е способна да се размножува и расте на 44,5⁰ C во присуство на жолчни соли.

Тие најчесто се наоѓаат во цревата на животните, па и од тука го добиле и името „ентеробактерии“ или „ентерични бактерии“.

Enterobacteriaceae се сметаат за бактерии индикатори за микробиолошкиот квалитет на храната и хигиенскиот статус на производствениот процес. Всушност, контаминацијата на сирово млеко и месо со Enterobacteriaceae во текот на производството може лесно да се случи од различни извори на животната средина, така да оваа група на бактерии често се открива во млечните и месните производи.

Графикон 10

ЗАКЛУЧОК

Петгодишната анализа покажа дека евидентно е застапено домашното производство на храна со незначителен низок процент на неисправни мостри храна според изолираните три најчести групи на бактерии. Нискиот процент на неисправните мостри е резултат на доследното применување на стандардите за безбедност на храната согласно спроведувањето на HACCP контролниот систем за безбедност на храната.

Исто така Codex Alimentarius Commission (CAC) кој е меѓународно прифатен како најефикасен систем, како законска обврска се спроведува и кај нас во однос на стандардите и општите принципи за хигиена на храната во поглед на примена на хигиенските постапки при производство, обработка, преработка и дистрибуција на храната.

Што се однесува до стандардните санитарни оперативни процедури т.н SSOP (Standard Sanitary Operating Procedure) во производствените погони за спречување на расипување на храната доследно се применуваат во сите процеси бидејќи храната секогаш е изложена на биолошки, хемиски и физички опасности кои можат да предизвикаат здравствени ризици кај луѓето.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ѓорѓев Д, Кендровски В, Ристовска Г, Димитровска З, editors. Хигиена на храна и исхрана. Скопје: ИЈЗ; 2008.
2. Основни знаења за безбедност на храната – Прирачник за операторите со храна, Институт за јавно здравје на Република Македонија. Скопје. 2014.
3. Коцев И. Хигиена на храна и заштита на животната средина: Прирачник за оператори на храна, 2010.
4. Положани А, Кендровски В, Данев М. HACCP систем за анализа на опасности и критични контролни точки (Hazard Analysis and Critical Control Point). Скопје: Институт за јавно здравје на Република Македонија, 2009.
5. <http://www.iso.org>; <http://www.codexalimentarius.net>
6. Food forum, Food and Nutrition Board, Scientific Criteria to Ensure Safe Food. Institute of Medicine, National Academy press, Washington, D.C., 2003
7. WHO/FAO. Pan European Conference for food safety. Budapest, 2002

ПРОБЛЕМНИ АСПЕКТИ ПРИ УНИФОРМЕНОТО ОБЛЕКЛО НА ПОЛИЦЕЙСКИТЕ СЛУЖИТЕЛИ В РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ

Ас. д-р Петър Арабаджийски

*Нов български университет, Република България
Департамент „Национална и международна сигурност“*

Резюме. Целта на доклада е да се очертаят проблемните аспекти при униформеното облекло на полицейските служители в Република България. Предмет на изследването са нормативните актове, които регулират процедурите за тяхното осигуряване. Изследват се организационно-правните аспекти на начина, по който те се изпълняват. Базирайки се на правен анализ на действащото законодателство и проучване на информационни източници са открити проблеми и предложени мерки за тяхното разрешаване.

Ключови думи: униформено облекло, полицейски служители, регулации, цена, комфорт, качество, дизайн

PROBLEMATIC ASPECTS OF THE UNIFORM CLOTHING OF POLICE OFFICERS IN THE REPUBLIC OF BULGARIA

Assistant Petar Arabadzhiski, PhD

*New Bulgarian University, Republic of Bulgaria
Department of National and International Security*

Abstract. The purpose of the report is to outline the problematic aspects of the uniforms of police officers in the Republic of Bulgaria. The subject of the study are the normative acts that regulate the procedures for their provision. The organizational and legal aspects of the way in which they are implemented are investigated. Based on a legal analysis of the current

legislation and a study of information sources, problems are presented and measures to solve them are proposed.

Keywords: uniform, police officers, regulations, price, comfort, quality, design

Значимостта на темата на настоящата разработка произтича от липсата на съвременни научни изследвания, които комплексно да разглеждат проблемните аспекти, свързани с облеклото на полицейските служители в Република България. Изследването на част от тази проблематика е било предмет на разглеждане през 2006 г. в публикации на автори, сред които е и проф. д-р Николай Арабаджийски.[1] Значителна част от концептуалните виждания и предложения в трудовете са били актуални за времето си. След този период обаче не се установяват нови научни разработки по темата, които да доведат до усъвършенстване на законодателството в тази област.

Актуалността на темата за проблемните аспекти при униформеното облекло на полицейските служители в Република България произтича от необходимостта съвременните полицейски служители да бъдат осигурени с надеждно униформено облекло, осигуряващо им ефективно осъществяване на полицейската служба. Въпреки полаганите перманентни усилия от ръководството на МВР съществуват проблеми при прилагането на действащите нормативни актове за осъществяването на ежедневната служебна дейност на полицейските служители в Република България. Това поражда предприемане на ефективни действия от ръководството на МВР за подобряване на условията на работа на полицейските служители чрез предоставянето на по-добра защита и функционалност на техните униформи.

Обект на изследване са нормативните актове, които регламентират процедурите за служебно ползване на униформеното облекло на полицейските служители в Република България.

Предмет на изследването са различните видове униформи, както и организационно-правните аспекти при прилагането на процедурите за служебното им ползване от полицейските служители. На базата на извършен правен анализ на действащото законодателство и резултати от проучени информационни източници, се извеждат проблемите, свързани с практическото прилагане на тези процедури.

Основна *цел* на доклада е да изследват ключовите аспекти, свързани с проблемите при осигуряването и използването на униформеното облекло на полицейските служители от различните полицейски служби на МВР в Репуб-

лика България.

За постигането на посочената цел са решени следните задачи:

- изследвани и анализирани са законоустановените процедури за придобиване и съхранение на униформи от полицейските служители в МВР;
- проучени и представени са различните видове униформи, с които са осигурени полицейските служители от различни полицейски служби на МВР, техни структури и структурни звена;
- извършен е анализ на действащите нормативни регулации относно използването на униформи от полицейските служители в МВР, като са открити проблеми, свързани с прилагането им;
- предложени са мерки за усъвършенстване на нормативни актове за осигуряването и ползването на униформи от полицейските служители в МВР.

В разработката е направен опит да бъде защитена *основната теза*, че *„проблемите, възникващи при прилагането на законоустановените процедури за ползване на униформено облекло са вследствие на дефицити в действащото законодателство, като те могат да бъдат преодоляни чрез неговото усъвършенстване.“*

За набиране на емпирична информация са използвани следните методи:

- *анализ на литературни източници* – чрез този метод са изследвани практиките по прилагането на действащото законодателство, отнасящо се до процедурите за осигуряване на униформено облекло, както и за видовете униформи, които се ползват от полицейските служители на МВР в Република България;
- *проучване на информационни източници* – този метод включва използването на информация от публикации и медийни излъчвания, достъпни в Интернет, които отразяват проблемни аспекти при осигуряването, качеството и ползването на униформеното облекло от полицейските служители на МВР в Република България.

УВОД

Униформата на полицейските служители на МВР в Република България играе важна роля за тяхната професионална идентичност и външен облик, като елемент на авторитет, институционален имидж и разпознаваемост в обществото. Въпреки това, със съвременното развитие на обществото и дина-

миката на полицейската дейност, се появяват различни проблеми и предизвикателства, свързани с осигуряването и ползването на униформеното облекло от тези служители.

Един от основните проблеми е свързан с комфорта и практичността на униформата в различни работни ситуации в които осъществяват дейността си различни по длъжност униформени полицейски служители. Те често осъществяват дейността си в разнообразни критични ситуации, които изискват гъвкавост и мобилност, но дизайнът на униформата може да ограничава техните движения или да предизвика дискомфорт по време на дълги периоди от работния ден. Друг проблем е свързан със здравето и безопасността на полицейските служители. Недостатъчната защита или неподходящият материал от който е изработена униформата може да ги изложи на опасности като наранявания, травми или екстремни метеорологични условия.[2] Допълнително, възникват и проблеми със запазването на професионалния имидж и авторитет на полицейските служители поради неправилно носене или несъответствие на униформата към общовъзприетите стандарти, които са регламентирани в съответни нормативни актове. Такива ситуации могат да намалят доверието на гражданите и обществото, като цяло към полицията и да доведат до нежелани последици за взаимоотношенията между полицейските служители и гражданите – потребители на полицейски услуги.

Нормативният акт, който регламентира униформите на полицейските служители на МВР в Република България, е *Наредба № 81213-1010 от 24 август 2015 г. за униформеното облекло и работното облекло за служебно ползване в Министерството на вътрешните работи*. [3] Тази наредба, като подзаконов нормативен акт подробно определя стандартите за униформата и работното облекло на полицейските служители от различните полицейски служби в МВР, техни структури и структурни звена. С наредбата се регламентират и процедурите за осигуряването, поддръжката и носенето на отделните видове униформи. В нея се съдържат изискванията към дизайна, материалите, цветовете и аксесоарите на униформата, с които трябва да се спазва задължително от всички полицейски служители на МВР. Наредбата се прилага с цел осигуряване на единност и стандартизация на външния вид на полицейските служители. Същевременно, тя се стреми да поддържа професионалния имидж и репутация на полицейската служба пред обществото. Наредбата е от решаващо значение за служебните дейности и работния облик на полицейските служители от различни полицейски структури на МВР и се прилага задължително.

1. ПРОЦЕДУРИ ЗА ОПРЕДЕЛЯНЕ НА ВИДА, ПРЕДОСТАВЯНЕ И НОСЕНЕ НА УНИФОРМЕНТО ОБЛЕКЛО НА ПОЛИЦЕЙСКИТЕ СЛУЖИТЕЛИ НА МВР В РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ

Регламентите на видовете и цветовете на униформата и работното облекло в МВР в Република България е изключително важна за единен и професионален външен облик на полицейските служители.

Униформеното облекло включва два основни вида:

- Строева/парадна униформа – тя се използва за официални събития, церемонии и паради и се характеризира с изискан представителен дизайн, който има за цел да представлява институцията на полицията във възможно най-представителен вид;
- Специална униформа – тя е предназначена за полицейски служители, които извършват специфични функции или работят в специални условия, като например в специализирани отряди или в оперативни ситуации, където е необходимо да бъдат в специализирано облекло за осигуряване на подходяща защита и функционалност.

Работното облекло за служебно ползване от полицейските служители обхваща три основни категории:

- Тактическа униформа – тя се използва от служителите в оперативни дейности и ситуации, които изискват специална подготовка и екипировка, осигуряващи оптимална функционалност и защита;
- Специално облекло – то е подходящо за служителите, чиято работа изисква специализирани инструменти и екипировка или се извършва във високорискови условия;
- Униформено облекло за курсанти от Академията на МВР – то е предназначено за курсантите, които се обучават за бъдещи полицейски служители във факултет „Полиция“ и има за цел да ги идентифицира като част от академичната общност.[4] Курсантите нямат статут на полицейски служители по време на редовното им обучение в академията, както и да осъществяват полицейски правомощия по време на учебните им стажове.

Униформите на полицейските служители на МВР в Република България включват разнообразие от цветове, които определят статута и функциите им в зависимост от длъжността, която заемат в определени структури на полицейските служби в МВР. Черният цвят се използва за служителите на високи ръководни постове като главни секретари на МВР, главни комисари и старши комисари, както и за задграничните представители на МВР. Те също нямат

статут на полицейски служители, както и правомощия на полицейски органи. Тъмносиният цвят е предназначен за служителите от Главната дирекция „Национална полиция“, освен за сектор „Специални тактически действия“. Също така, черният цвят се използва за различни структури в МВР, като например дирекция „Жандармерия, специални операции и борба с тероризма“, дирекция „Вътрешна сигурност“, дирекция „Миграция“ и др. Графитеносивият цвят е предназначен за служителите от Главната дирекция „Пожарна безопасност и защита на населението“, която не е полицейска служба на МВР, както и създадените в нея дирекции и структурни звена от по-нисък ранг. Зеленият цвят е определен за служителите от Главната дирекция „Гранична полиция“, която е специализирана полицейска служба на МВР, както и създадените в нея дирекции и структурни звена от по-нисък ранг, с изключение на определени категории.

Работното облекло предвижда възможността за използване на камуфлирани цветове за определени категории служители, включително служители от специализираните полицейски служби на МВР – Главна дирекция „Борба с организираната престъпност“, дирекция „Специални операции и борба с тероризма“, Специализирани полицейски сили, групите за охрана на държавната граница, мобилните гранично-полицейски групи и взводове при граничните полицейски управления, секторите „Патрулно-постова дейност и масови мероприятия“ към дирекция „Жандармерия, специални операции и борба с тероризма“, както и водачите на служебни кучета към всички структури. Това работно облекло с камуфлирани цветове се използва за служебни нужди и специфични оперативни дейности.

Редът за предоставяне на униформено облекло в МВР се осъществява в съответствие с определените процедури и правила. За служителите, които изпълняват служебните си задължения в униформено облекло, се определя ежегоден лимит, който служи за осигуряването на това облекло. Работното облекло за служебно ползване се финансира от бюджета на МВР. Униформеното облекло се получава лично от служителя срещу подпис във вещевата книжка, която е предназначена да отразява количеството на вещите и тяхната стойност, получени от държавните служители, изпълняващи служебните си задължения в униформено облекло.[5]

Дирекция „Управление на собствеността и социални дейности“ на МВР изпраща бланки на лични вещеви заявки до структурите на МВР за заявяване на вещеве имущество за следващата календарна година, а попълнените заявки се връщат обратно до определена дата.[6] Униформеното облекло се предоставя според реда, определен в наредбата, а специализирани структури

на МВР могат да получат униформа за техните служители за тестови цели. В случай на повреда на униформеното облекло при изпълнение на служебни задължения, се съставя протокол, въз основа на който се отпуска ново облекло безвъзмездно.

Редът и правилата за носене на униформата в МВР включват разпоредби за употребата на униформата по време на служебни дейности и извън тях. Зимната униформа се носи от 1 октомври до 30 април, а лятната униформа – от 1 май до 30 септември, като този период може да бъде променен от ръководителите на структури на МВР в зависимост от метеорологичните условия.

Униформата се използва при официални събития, включително празници, приеми, когато се представят пред висши държавни длъжностни лица и при други почетни случаи. В рамките на ежедневните служебни дейности, като дежурства и провеждане на занятия, се използват строева и специална униформа. Предвижда се и възможност за получаване на специална униформа за изпълнение на служебни задължения, както и носене на „канадки“ при студено време.

Работното облекло се използва при специфични задачи и определени срокове за употреба, след което се връща за бракуване.

Дирекция „Управление на собствеността и социални дейности“ на МВР съвместно с дирекция „Пресцентър и връзки с обществеността“ на МВР изготвят албум и текстово описание на всички видове униформени облекла и отличителни знаци, които се публикуват на интернет страницата на МВР и се актуализират при промени на униформеното облекло или отличителните знаци.

Униформеното облекло и отличителните знаци се предоставят от дирекция „Управление на собствеността и социални дейности“ на МВР и се носят от държавните служители на МВР съобразно образците, заложи в албума.^[7] Държавните служители на МВР, каквито са полицейските служители носещи униформено облекло, трябва да спазват установения ред и правила за неговото носене, като е забранено тяхното преотстъпване или заемане от други лица. Всяко такова неправомерно тяхно действие е наказуемо.

Вследствие на изложеното може да се направи извод, че регулациите, установени за определяне на вида, предоставяне и носене на униформеното облекло от полицейските служители на МВР в Република България, играят важна роля за създаване на единен и професионален визуален облик на полицейската институция. На пръв поглед тези процедури осигуряват ясни правила за предоставяне на униформата, финансирана от бюджета на МВР, съобразно сезоните и специфичните нужди на служителите, както и подчертават значението на спазване на правилата за носене на униформата.

2. СТРУКТУРИ НА ПОЛИЦЕЙСКИ СЛУЖБИ НА МВР В КОИТО ПОЛИЦЕЙСКИТЕ СЛУЖИТЕЛИ ИЗПЪЛНЯВАТ СЛУЖЕБНИТЕ СИ ЗАДЪЛЖЕНИЯ В УНИФОРМЕНО ОБЛЕКЛО

Министърът на вътрешните работи установява правила за полицейските служители, които трябва да носят униформено облекло, включително видът на облеклото, както и процедурите за предоставяне, носене и използване му. Тези правила включват други аксесоари и обозначения, които отразяват принадлежността към структурите на МВР и са свързани с изпълнението на конкретни служебни задължения на полицейските служители. Същевременно се забранява на неоправомощени лица да носят такова униформено облекло или да използват символи и отличителни знаци на МВР, които могат да доведат до погрешни интерпретации за тяхната принадлежност към институцията.[8]

В различни полицейски служби на МВР, техни структури и структурни звена, като: Главна дирекция „Национална полиция“, Главна дирекция „Жандармерия, специални операции и борба с тероризма“, Главна дирекция „Гранична полиция“, и техните подчинени дирекции, териториални звена, отдели и сектори, както и в дирекция „Миграция“, областните дирекции на МВР, Районните полицейски управления и Полицейските участъци част от полицейските служители изпълняват своите служебни задължения в униформено облекло. Такива са само полицейските служители, които осъществяват дейности във връзка с осигуряването на обществения ред, чрез осъществяване на охранителна дейност. Полицейските служители осъществяващи оперативно-издирвателна дейност за противодействие на престъпността са в цивилно облекло. Изключение правят и служителите на длъжност „разследващ полицай“ и служители на определени длъжности в структури и звена, които са определени със заповед на главния секретар на МВР, които също са в цивилно облекло.

Директорите и заместник-директорите на полицейските служби на МВР имат право да изпълняват своите служебни задължения без униформено облекло, при условие че имат съответната заповед от главния секретар на МВР. Директорите на областните дирекции на МВР могат да изпълняват своите задължения без униформено облекло по същия ред.

В различни служби на МВР, като например Главна дирекция „Борба с организираната престъпност“, както и служителите от звеното „Комендатура“ в Академията на МВР, изпълняват служебните си задължения в униформено облекло. В Академията на МВР служителите на различни длъжности

изпълняват своите задължения в униформено облекло, включително началниците на курсове, сътрудници по охрана, служители от група „Дежурна част“ и духовия оркестър. Те нямат статут на полицейски служители.

В дирекция „Вътрешна сигурност“ на МВР също има служители, които изпълняват своите задължения в униформено облекло. Те заемат длъжности, които са определени със заповед на министъра на вътрешните работи по предложение на директора на дирекцията.

Държавните служители от дирекция „Специални операции и борба с тероризма“ на МВР, служителите от секторите и групите „Специални тактически действия“ изпълняват своите задължения в специално униформено облекло при осъществяването на специални задачи и тренировъчна дейност, като действията им се определят от директорите на съответните структури.

Държавните служители от различни дирекции и структурни звена на МВР, включително отдел „Гранично наблюдение“, сектори „Патрулно-постова дейност и масови мероприятия“ и водачи на служебни кучета, изпълняват служебните си задължения в униформено облекло. При специални задачи и тренировъчна дейност те използват тактическа или работна униформа съобразно ситуацията.

Главният секретар на МВР и директорите на различните структури могат да вземат решение за изпълнение на служебни задачи в униформено облекло от служители на МВР, като при необходимост може да се осигури и парична компенсация за облекло за служителите, които изпълняват задачите без униформа за дълъг период от време.

Вследствие на изложеното може да се направи извод, че структурите, в които полицейските служители носят униформа, се управляват от стриктни правила и процедури, установени от министъра на вътрешните работи. Въпреки това, съществуващите регламенти може да се изправят пред предизвикателства и несъответствия, които изискват постоянно наблюдение и оценка, за да се гарантира ефективността им.

3. ПРОБЛЕМИ ПРИ ОСИГУРЯВАНЕТО И ПОЛЗВАНЕТО НА УНИФОРМЕНОТО ОБЛЕКЛО НА ПОЛИЦЕЙСКИТЕ СЛУЖИТЕЛИ НА МВР В РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ

В началото на XXI век българската полиция е изправена пред редица предизвикателства, които засягат както работните условия на полицейските служители, така и доверието на обществото към тяхната дейност.

През 2017 г. главен комисар Христо Терзийски от МВР публично оповестява, че полицаите в България често си закупуват униформи със собстве-

ни средства поради липсата на достатъчно облекло от системата. Проблемът се очаква да бъде решен със заделени около 30 милиона лева от тогавашното българско правителство.[9]

През 2018 г. Радка Павлова представя доклад по време на участието на форума „МВР:2030“ в УНСС, в който поставя въпроса за наличието на сериозна криза в България относно доставката на полицейските униформи. Авторката откроява отново проблема, че полицаите често се налага да закупват униформите си от свободния пазар поради липсата на редовни доставки, а оборудването им е остаряло и недостатъчно. Липсват достатъчно бронежилетки, радиостанции, белезници и др. Те често също се закупват с лични средства. В доклада е направен сравнителен анализ на състоянието на полицейските униформи и оборудване в България спрямо другите европейски държави.[10]

През 2020 г. отново стават публично достояние съществени проблеми в българската полиция, включително факта, че много полицаи сами си закупуват по-качествени дрехи и оборудване със собствени средства. Качеството на предоставените от МВР униформи е ниско, а полицаите често не получават необходимото облекло от ведомството.[11]

През 2021 г. зам.-председателят на Управителния съвет на Синдикалната Федерация на Служителите на МВР и началник на сектор „Криминална полиция“ в 5-то Районно управление Илия Кузманов разкрива сериозни проблеми в системата на МВР, включително липсата на средства за обновяване на облеклото и оборудването необходимо за по-добри условия за работа на униформените полицейски служители. Според него бюджетът на полицията се използва главно за заплати, което води до лоши условия на работа и принуждава служителите да си закупуват сами работното си облекло.[12]

През 2023 г. става публично достояние скандал в МВР поради спорни промени свързани с полицейските униформи. Работната група в министерството е решена да намали стандартите за униформите, което предизвиква недоволство сред служителите. Вергил Христов, заместник-председател на Синдикалната Федерация на Служителите в МВР, изразява своето несъгласие и недоволство относно предложените промени, като подчертава желанието на властите да се върнат към по-нискокачествени материали като шушляк и найлон. Освен това, се разкрива, че предложените униформи не отговарят на нуждите на служителите и са насочени към компромис с плата, вместо към качеството. Вергил Христов подчертава и недостатъчната грижа за кубинките, които са от съществено значение за полицаите на терен.[13]

Вследствие на изложеното може да се направи извод, че проблемите с

доставката и качеството на униформите на полицейските служители на МВР в Република България са перманентни. Бюджетът на МВР не е достатъчен. Синдикалисти от МВР периодично подчертават необходимостта от постоянно наблюдение и оценка на този проблем, за да се осигури подобрене на условията на работа и нуждите от адекватно оборудване с униформи и мощни средства на полицейските служители.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Вследствие на извършения правен анализ на действащото законодателство и анализ на публична информация по темата, публикувана в Интернет, може да се направи обобщено заключение, че след приемането на новия Закон за МВР през 2014 г. в период от 10 години българската полиция е изправена пред сериозни предизвикателства, които директно засягат работните условия на полицейските служители и доверието на обществото към тях.

Открити са някои от ключовите проблеми в МВР касаещи осигуряването на качествено униформено облекло за полицейските служители от различни полицейски служби, техни структури и структурни звена. Липсата на достатъчно количество облекло и оборудване, неадекватното финансиране от бюджета на МВР и недостигът на грижи към работните условия на полицейските служители са само част от тези проблеми. Отрицателното влияние се отразява както върху самите служители, които са принудени да си закупват собствено облекло и оборудване, така и върху възможностите за ефективно изпълнение на служебните им задължения.

Целесъобразно е по-активно и целенасочено управление на бюджета на МВР за решаване на тези проблеми, като се отчитат нуждите и интересите на полицейските служители, които играят ключова роля в осигуряването на обществения ред в обществото.

За решаването на посочените проблеми с униформеното облекло на полицейските служители на МВР в Република България, е препоръчително да се предприемат следните мерки:

- Подобряване на процедурите за закупуване на униформено облекло – чрез преразглеждане и оптимизиране на процедурите за закупуване на униформено облекло за полицейските служители в МВР може да се ускори и оптимизира процеса, както и да се осигури надежден контрол за неправомерно или нецелесъобразно изразходване на бюджетни средства. Те биха могли да гарантират на полицейските служители, че полученото от тях униформено облекло е от най-високо качество и отговаря на нуждите на многообразната

полицейска дейност, свързана с осигуряването на обществения ред. Целесъобразно е да се подобрят процесите за качествен контрол и управление на доставчиците. Това ще помогне за предотвратяване на забавяния, осигуряване на по-добра прозрачност и ефективност в закупуването на оборудване и униформите на полицейските служители, въпреки че някои автори защитават тезата, че *„Структурите от сектор „Сигурност“ поради своята специфика на работа, като цяло са силно консервативни и промените при тях се случват много по-бавно в сравнение със стандартните организации от публичната сфера“*. [14]

- Подобряване на управлението на финансовите средства в МВР – ефективното управление на тези средства ще гарантира, че парите от бюджета на МВР ще се изразходват по най-подходящия начин за закупуване на необходимото количество униформено облекло за всички полицейски служители. Това може да се постигне, чрез преразглеждане и преразпределение на бюджета за всички полицейски служби на МВР, като се увеличат средствата за капиталови разходи спрямо средствата за заплати. В тази връзка някои автори защитават тезата, че *„Чрез икономическата стабилност се насърчават иновациите, укрепват се социалните връзки и се изгражда доверие в другите членове на обществото и в институциите“*. [15] В тази връзка *de lege ferenda* е целесъобразно предложението в чл.7 ал. 1 от Наредба № 8121з-1010 от 24 август 2015 г. за Униформеното облекло и работното облекло за служебно ползване в Министерството на вътрешните работи в нова ал. 3 да се допълни с нов регламент, регламентиращ определянето на фиксиран процент за разпределение на средствата между капиталови разходи и заплати в МВР, като се предвиди.
- Активно участие на синдикалните организации на полицейските служители в МВР – чрез активизиране на участието на тези синдикални организации в процеса на вземане на управленски решения от ръководството на МВР за разпределянето на бюджета на министерството би се осигурило по-голяма публичност на проблемите, свързани с униформеното облекло на полицейските служители – неговото качество, цена и пригодност за осъществяване на различни полицейски дейности, както и ползването му за по-дълъг период от време. В този аспект някои автори успешно защитават тезата, че *„Властта, като отношение, създадено в резултат на борбата между различни интереси, би била по-ефективно представена чрез актив-*

ното участие на синдикатите“.[16] Чрез участие в обсъждането на ведомствени нормативни актове, полицейските служители – членове на синдикални организации биха имали по-силна позиция в преговорите за подобряване на качеството на униформеното облекло, неговата наличност и съответствие със стандартите за безопасност и комфорт при работа. Това би гарантирало, че гласовете и нуждите на полицейските служители се чуват и се имат предвид при вземането на управленски решения относно закупуването и разпределението на униформите в полицейските служби на МВР. В тази връзка *de lege ferenda* е целесъобразно предложението в § 6а на преходни и заключителни разпоредби от Наредба № 8121з-1010 от 24 август 2015 г. да се допълни, както следва: *„На синдикалните организации на МВР е предоставена възможността за участие в консултации, представителство и сътрудничество при разработването и променянето на правилата и процедурите, свързани с униформите на служителите на министерството.*

ЛИТЕРАТУРА

1. Арабаджийски, Н., (2006) Институционален имидж на районните и младши районните инспектори от Националната полиция. Бюлетин – Факултет Полиция (21). София, с. 94-124
2. Виж по-подробно: <https://telegraph.bg/bulgaria/novini/skandal-s-policejskite-uniformi-trese-mvr-sindikaty-t-napusna-obsyzhdaneto.-iskat-da-ni-vyrnat-kym-shushliacite-i-najlona-obiavi-vergil-hristov-pred-telegraf-373672>, Скандал с полицейските униформи тресе МВР, последен достъп 22.02.2024 г.
3. Наредба № 8121з-1010 от 24 август 2015 г. за Униформеното облекло и работното облекло за служебно ползване в Министерството на вътрешните работи, Обн. ДВ. бр.68 от 4 Септември 2015 г., с посл. изм. и доп. ДВ. бр.79 от 15 Септември 2023г.
4. <https://mvr.bg/docs/librariesprovider61/документи-от-академията/3f29453a-vutres-henpravilnikpdf.pdf>, Вътрешен правилник за носене на униформено облекло от обучаемите и взаимоотношенията им със служителите от Академията на МВР и другите структури на Министерството на вътрешните работи (приет на заседание на Академичния съвет на АМВР на 26.10.2011 г. (Протокол № 7), последен достъп 22.02.2024 г.
5. Виж по-подробно: <http://amvr.cl.biz/wp-content/uploads/2022/03/УПРАВЛЕНИЕ-НА-ФИНАНСОВИТЕ-РЕСУРСИ-В-МВР-А.Маринов.pdf>, Маринов, А., (2021) Управление на финансовите ресурси в структури на МВР, Академия на МВР, ка-

тедра „Психология и управление на полицията“, с. 30,31 и 49, последен достъп 22.02.2024 г.

6. <https://iacp-sofia.mvr.bg/dusdd/дейности/функции-меню>, сайт на Министерство на вътрешните работи, Дирекция „Управление на собствеността и социални дейности“ – Дейности и функции, последен достъп 22.02.2024 г.
7. <https://www.mvr.bg/dusdd/дейности/функции-меню/функции>, сайт на Министерство на вътрешните работи, Дирекция „Управление на собствеността и социални дейности“ – Дейности и функции, последен достъп 22.02.2024 г.
8. Чл.151 от Закон за Министерството на вътрешните работи, обн. ДВ. бр.53 от 27 Юни 2014 г., с посл. изм. ДВ. бр.84 от 6 Октомври 2023 г.
9. <https://www.mediapool.bg/shef-v-mvr-politsaite-sami-si-kupuvat-uniformi-news266384.html>, Шеф в МВР: Полицаяте сами си купуват униформи, последен достъп 22.02.2024 г.
10. Виж по-подробно: Павлова Р., (2018) Нуждата от въвеждане на минимални стандарти за полицейските служители в ЕС, Сборник научни доклади „МВР2030 – предизвикателства пред политиките за сигурност“. С., с. 243-246
11. <https://www.dw.com/bg/големите-проблеми-на-българската-полиция/a-54062616>, Емилия Милчева, Големите проблеми на българската полиция, последен достъп 22.02.2024 г.
12. <https://news.bg/bulgaria/iliya-kuzmanov-politsaite-sami-si-plashtat-uniformata.html>, Илия Кузманов: Полицаяте сами си плащат униформата, Големите проблеми на българската полиция, последен достъп 22.02.2024 г.
13. <https://telegraph.bg/bulgaria/novini/skandal-s-policejskite-uniformi-trese-mvr-sindikaty-napusna-obsyzhdaneto.-iskat-da-ni-vyrnat-kym-shushliacite-i-najlona-obiavi-vergil-hristov-pred-telegraf-373672>, Скандал с полицейските униформи тресе МВР, последен достъп 22.02.2024 г.
14. Цит. Василев, В., Стоилков, Е. (2023) Предизвикателствата на XXI – век и съвременните управленски модели за повишаване на мотивацията на служителите от сектор „Сигурност“, Сборник с научни трудове от Международна научна конференция „Права и сигурност“ на Нов български университет, София, 27-28 април 2023 г., Издателство: Научно-технически съюз по машиностроене „Индустрия – 4.0“, с. 52, ISBN 978-619-7383-31-7
15. Цит. Сидова, Д. (2023) Човешка сигурност чрез Европейско териториално сътрудничество – ползи, предизвикателства и перспективи (по примера на Република България), София, Издателство: Научно-технически съюз по машиностроене „Индустрия 4.0“, с. 81, ISBN: 978-619-7383-32-4
16. Цит. Дойков, Й. (2016) Власт и общество: изменения в комуникациите чрез партиите, сб. „Проблеми на обществената комуникация“ – Втора Международна Кръгла маса „Проблеми и деструкции при обществената комуникация“, Златни пясъци – Варна, Издателство: „За буквите – О писменехъ“, с. 139, ISSN 2534-9430

ОДНОС КОРУПЦИЈА – ОРГАНИЗИРАН КРИМИНАЛ

д-р Наташа Георгиева¹

МИТ Универзитет – Скопје, Република Северна Македонија

Абстракт. Корупцијата е таква општествена негативна појава која од аспект на нејзините феноменолошки обележја се смета за најтежок облик на загрозување на демократската правна држава. Секој облик на злоупотреба на власта заради лична или колективна корист, било во јавниот или приватниот сектор, претставува корупција. Корупцијата постои доколку намерно се крши принципот на непристрасност во случај на намерно донесување на одлука за присвојување на некое добро. Организираниот криминал е многу комплексен феномен кој вклучува широк и разновиден ранг на активности како што се: трговија со наркотични средства, криумчарење со оружје проституција, перење пари и незаконски трансфери на пари поврзани со терористички активности. Организираниот криминалитт претставува еден од најконтраверзните поими со кои се оперира во општествените науки, поим околу кој се плете тајна мистика уште од неговото појавување.

Клучни зборови: корупција, организиран криминал.

1. ВОВЕД

Помеѓу скриеноста на организираниот криминал и „невидливоста на корупцијата“ може да се повлече паралела. Тоа особено се однесува не само на политички, правосудни и јавни функции, туку и за сите оние кои се задолжени за спречување и откривање на организираниот криминал).

Кинескиот филозоф Лао Це (од 634 – 531 п.н.е.), на прашањето: Што и штети најмногу на државата?

Тој одговара: кога простаци владеат со народот и ја држат власта, кога во земјата владее ред, срамота е да се биде сиромашен и обичен човек, кога во земјата владее хаос, срамота е да се биде богат и на висока позиција.

Корупција претставува злоупотреба на службената положба за остварување незаконска приватна добивка.

¹ natashageorgievaivanovska@gmail.com

Формите на корупција се разликуваат, но вклучуваат: поткупување, изнуда, протекции, непотизам, покровителство, поткуп и проневера на пари.

Историјата на корупцијата е поврзана со појавата на државата и правото.

Во некои земји, корупцијата е толку раширена што државите отворено не можат да го спречат ова зло. Во такви околности, граѓаните и јавноста веруваат дека нема не корумпирани општество и дека тоа е сосема нормална и прифатлива општествена практика.

Корупцијата е присутна во сите сектори на економскиот систем и претставува една од најважните причини за голема економска експанзија во општеството.

Таа ја поткопува економската основа на општеството и предизвикува нарушувања во економскиот систем, што во Европа е особено евидентна во поранешните социјалистички земји.

Тоа е особено карактеристично за општествата во процесот на политичка и економска транзиција.

По усвојувањето на Конвенцијата на Обединетите нации против транснационалниот организиран криминал, јасно е дека организираниот криминал останува комплексен феномен со кој ниедна држава не може изолирано да се бори.

Брз и повеќедимензионален по карактер, тој потхранува нееднаквост и маргинализација, истовремено адаптирајќи се на новите технологии.

Организираните криминални групи и нивниот модус операнди бргу се развиваат како резултат на структурните промени на национално и меѓународно ниво, а обично ги привлекуваат нови места на политичка нестабилност и честопати бргу ги користат новите незаконски деловни можности и простор оставен без државна контрола.

Ефектите од организираниот криминал се чувствуваат насекаде низ светот, еродирајќи го владеењето, инфилтрирајќи се во политичките процеси, поттикнувајќи корупција и насилство, експлоатирајќи ги ранливите, подривајќи ги легитимните пазари и претставувајќи растечка закана по животната средина.

Глобалната поврзаност стана канал за организираните криминални групи да работат како високо способни трговски мрежи со ефикасни синџири на снабдување, пристап до нови пазари, експертиза и капацитет за перење незаконски профити во невидени размери.

Всушност, повеќето форми на организиран криминал сега вклучуваат прекугранични активности, врски или односи.

2. ПОИМ НА КОРУПЦИЈА

Корупцијата спаѓа во оние поими кои тешко се дефинираат, бидејќи нејзината содржина се менува во зависност од временското, општественото и политичкото уредување.

Генерално под поимот корупција се подразбира злоупотреба на јавната служба за лични цели.

Значењето на поимот корупција се поврзува со латинскиот термин „corruption” или коренот на зборот „gumpere”.

Овој поим „corruption” може да има своја физичка смисла, како уништување или расипување на некого, посебно по пат на дезинтеграција или распаѓање кои се проследени со нездравост и одвратност, труење, или морално значење, како што е морално пропаѓање или распад, изопачување или распаѓање на интегритетот во вршење на јавните должности, проследено со поткуп или давање на услуги.²

Второто значење се поврзува со термините „лажливост” и „поткупливост”, или „gumpere”, што значи кршење, газење, што алудира дека нешто се крши како административна, општествена или морална норма.³

Ваквиот поим според правното значење ги опфаќа забранетите однесувања во врска со подмитување во вршење на јавните функции.

Корупцијата се создава од власта и преку власта, а највисоките носители на власта во една држава се најповикани да се справат со овој проблем и воедно најодговорни доколку не можат да ја скротат опасноста и да ги намалат штетите кои од неа произлегуваат, имајќи ја во предвид моќта и сите правни и политички средства што им стојат на располагање.

Корупцијата е таква општествена негативна појава која од аспект на нејзините феноменолошки обележја се смета за најтежок облик на загрозување на демократската правна држава.

Секој облик на злоупотреба на власта заради лична или колективна корист, било во јавниот или приватниот сектор, претставува корупција.

Корупцијата постои доколку намерно се крши принципот на непристрасност во случај на намерно донесување на одлука за присвојување на некое добро.

Како феномен корупцијата го попречува демократскиот развој; ги загрозува основните и егзистенционални човекови права и слободи на граѓани-

² Корупција и човекови права, Институт за отворено општество, Београд, 2010.

³ Славевски, Т., Организиран криминал и корупција, Македонска ревија за казнено право и криминологија, бр. 1 – 2, Скопје, 2006.

нот; ја нарушува конкуренцијата, а со тоа го попречува и економскиот развој на една држава.

Корупцијата го загрозува владеењето на правото а со тоа и директно ги загрозува демократските институции.

По својата содржина, корупцијата ја преминува границата на кривично–правната регулатива.

Меѓутоа постојат појави кои можат да се окарактезираат како коруптивни а да не бидат кривично дело.

Интересен е податокот со кој се потенцира дека на глобално ниво отсуствуваат – недостасуваат продлабочени истражувања за економските, политичките и други штетни импликации на корупцијата.

Корупцијата може да се разгледува од различни агли. За неа може да се расправа од правен, социолошки, политиколошки, филозофски и религиозен аспект.

За корупцијата како во теоријата, во правото, така и во меѓународните документи постојат многубројни дефиниции.

Како најопшта дефиниција за корупцијата се смета следнава – под поимот корупција се подразбира:расипаност, расипан, изопачување, разврат, поткупување, подмитување, расипување, подрасипување, гниење, распаѓање, фалсификување (списи, мерки и сл.)⁴

Од досега изнесеното со право можеме да констатираме дека постоењето на политичка моќ и влијание, несомнено подразбира и присуство на корупција.

Доколку подетално ги анализираме класичните дефиниции за корупцијата, ќе забележиме една поголема празнина, недостаток, бидејќи класичните дефиниции општеството го набљудуваат како една целина, без да навлезат подлабоко во проучувањето на однесувањето на поединците како членови на општествената заедница.

Во споредба со оваа констатација, современото општество своето внимание го има сконцентрирано најнапред врз човековото поведение и заштита на основните слободи и права на човекот и граѓанинот, па потоа и на воспоставување на граница помеѓу корумптивните дејствија и оние кои немаат таков карактер.

Како корумптивни дејствија се сметаат оние дејствија кои се регулирани со законски прописи и подзаконските акти. Од тука произлегува следново – секое човеково поведение кое не е забрането со закон не може да се смета за

⁴ Вујаклија, М., Лексикон страних речи и израза, Просвета, Београд, 1994/95.

корумптивен акт, додека пак секое прекршување на законски дефинираните стандарди претставува корупција.

Во современи услови при дефинирање на корупцијата, како новина се зема критериумот на јавниот интерес – јавното мислење.

Не може да постои корумптивно поведение доколку не постои повреда на јавниот интерес, иако токму таквото однесување е спротивно на законот. Во споредба со традиционалното сваќање за поимот корупција и корумптивни поведенија, во денешни услови и се дава предност на демократијата бидејќи се остава простор пошироката јавност се разбира објективно да реши кои поведенија се а кои не се корумптивни.

Heidenheimer во 1989 година, ја воведува поделбата на црна, сива и бела корупција.

Кога станува збор за црна корупција, сите сегменти на јавното мислење ја осудуваат и сметаат дека е потребно да подлежи на соодветна правна санкција.

За сивата корупција постојат поделени мислења, додека во однос на белата корупција општоприфатен е ставот на јавното мислење, кој оди во правец на нејзина целосна толеранција.⁵

Фактори кои најчесто влијаат на појавата и продорот на корупцијата:

- недостаток на силна законска основа;
- непримена на постоечките закони;
- недостаток на искуство и професионална способност за борба против корупцијата;
- реформи во администрацијата;
- концентрација на власта, богатство и статус;
- недемократски и автократски режим, трома бирократија;
- лоша административна ревизија;
- трговски пазарни рестрикции;
- монополи;
- индустриски и инфраструктурен развој;
- слабо организирана и слабо платена јавна служба;
- слаба поставеност и ефикасност на судовите;
- систем каде што власта, парите и политиката играат водечка улога.

⁵ Johnston, M., Heidenheimer, J., A., Political Corruption, Concepts and Contexts, Political Change in Development, 2001.

Според Камбовски, факторите на корупцијата кај нас можеме да ги групираме во три основни групи:

1. Политички;
2. Економски;
3. Правни.

Политичките фактори се концентрирани на неограничена и неконтролирана извршна власт.

Главна локација на корупцијата во Република Македонија е политичката партија. Може да се препознаат три главни шеми на однесување на политичките партии. Едниот приод е партијата да преземе конкретна државна институција, откако одреден припадник од таа партија ќе биде поставен за нејзин директор.

Втората тенденција е партиски контролираните државни претпријатија, да се користат како лична сопственост на партиските членови.

И на крајот, децата на блиски роднини и влијателни пријатели се местат за заменици, директори, без да се постават прави луѓе на прави места.

Економскиот фактор се покажа во процесот на приватизацијата. Таа беше спроведена под силно влијание или притисок од страна на политичките партии.

Таму каде што имаше приватизација, единствена цел на структурите однатре беше да станат сопственици на претпријатието, без да имаат каква било визија за неговата иднина.

Од правните фактори, посебно се издвојува нефункционирањето на правната држава, ерозијата на полето на законитоста и селективноста во примената на законот.

Во сите овие причини, доминантно место заземаат низа субјективни слабости на оние, во чија надлежност спаѓа примената на правото, но и спорите реформи на правосудниот систем, пред сè, во насока на изградба на независното судство, самостојното јавно обвинителство и стручна и деполитизирана полиција.

Според Витларов, врз етиологијата на појавата на корупцијата, влијание имаат субјективно-објективни фактори.

Човечката алчност е еден од најзначајните субјективни фактори.

Материјалното гледање на успехот, при што власта, парите и општествената положба, играат главна улога, се пресудни за егзистирањето на оваа појава во сите системи.

Од објективните фактори кои што влијаат на оваа појава, како најзна-

чајни би ги истакнале: концентрацијата на власт, автократски режим, трома администрација, прекумерна административна контрола, трговски ограничувања, нефункционирањето на правната држава и неодговорна власт.⁶

Според економските критериуми постојат четири типови на коруптивно однесување:

- директна достапност до некоја поволност која е ограничена, односно избегнување на трошоците за да се дојде до неа;
- достап до поволности кои не се ограничени;
- стекнување на директни поволности;
- спречување од поволности, а со тоа и создавање трошоци за трето лице.⁷

Според критериум на правна санкционираност разликуваме:

- криминална „црна“ корупција е строго морално осудена и како таква потпаѓа под кривична одговорност;
- прекршочна „сива“ корупција ги подразбира морално отфрлените и недопуштени акти на корупција, што од било какви причини не се инкриминирани. Овие коруптивни дејанија се на самата граница меѓу правото и неправото а можат да бидат и прекршочно санкционирани;
- правно несанкционирана или „бела“ корупција ги означува условно кажано оние коруптивни однесувања што во определени културни средини не се сметаат за неморални.

Според критериуми на областа (сферата) каде што се остварува:

- политичка корупција;
- правосудна корупција;
- административна корупција;
- стопанска корупција;
- корупција во здравството;
- корупција во образованието;
- корупција во спортот;
- корупција во невладиниот сектор;
- корупција во музиката, во филмската индустрија, воопшто во шоу бизнисот и другите облици на уметност како сегменти од јавниот живот преку кој што се изразуваат посебни облици на општествена свест;

⁶ Витларов, Т., Репресија и превенција на корупцијата, 2006.

⁷ Nacional Integrity System, The Transparency International Source Book, 2nd, ed. 1997.

- корупција во сите други сфери на јавниот живот каде што може да дојде до судир меѓу личниот и приватниот интерес, од една страна и јавниот интерес, од друга страна.⁸

3. ПОИМ НА ОРГАНИЗИРАН КРИМИНАЛ

Карактеристики на организираниот криминал по кои тој се разликува од обичниот криминал:

- пораст на рецидивизмот;
- пораст на професионализмот;
- специјализација на деликвентите;
- злоупотреба на техничките достигнувања;
- појава на нови кривични дела – перење пари, фалсификување на кредитни картички, рекет, педофилска порно индустрија, трговија со човечки органи;
- тајност на организирање и делување, интернационализација;
- ослабната ефикасност на органите за кривично гонење и судот;
- пораст на материјалните трошоци за сузбијање на организираниот криминал;
- тежнение за стекнување на економска и политичка моќ;
- трајна поврзаност на поголем број на луѓе;
- планско споредување на акциите врз основата на поделба на трудот;
- користење на разновидни облици на заплашување – закана, уцена, присилна заштита, поделба на остварената добивка, тероризирање, корупцијата на подобните деловни структури, влијание на средствата за јавно информирање, влијание на управата и правосудството;
- голема експанзија и голема темна бројка.⁹

Генерално земено во рамките на литературата се кристализираат, диференцираат два приода за дефинирање на овој феномен – поширок и потесен:

1. Поширокиот приод го дефинира организираниот криминал како планирано кршење на законот заради профит или за стекнување на моќ, со деликти од поголема општествена важност, што ги вршат повеќе од двајца учесници кои соработуваат во поделбата на трудот, за подолг или неопределен временски период, и притоа употребувајќи легални или нелегални комерцијални структури, насилство или други средства на закана, влијание врз политиката, медиумите, јавната

⁸ Лабовиќ, М., Власта корумпира, Де Гама, Скопје, 2006.

⁹ www.pravdiko.mk

администрација, правосудството и легалната економија;

2. Потесниот приод, е застапен во дефиницијата за организиран криминал која погоре ја реализирав. Станува збор за дефиницијата дадена од страна на Конвенцијата на ООН.¹⁰

Ниту поширокиот, ниту потесниот приод, за жал недаваат соодветна дефиниција за тоа што всушност претставува организираниот криминал како и разграничувањето помеѓу групниот и организираниот криминал.

Гинтер Кајзер со цел да даде придонес околку разграничувањето на групниот од организираниот криминал, се залага за кумулативниот критериум за застапеност на повеќе од три од следниве карактеристики:

1. Трајно здружување на повеќе лица како солидарна профитно – ориентирана интересна заедница;
2. Организирана структура окарактеризирана со крут стил на раководење, дисциплина на членовите, како и грижа за нивната безбедност, или може да се работи за мрежа од сторители на кривични дела со лабав стил на раководење;
3. Постапување според претходно изготвен план и поделаба на трудот;
4. Поврзување на легалните со илегалните работи заради потреба на населението, како и криминалното искористување на лични и деловни врски;
5. Флексибилна злосторничка технологија и богат избор на злосторнички методи, при што насилството према лицата отстапува во полза на притисок од секаков вид;
6. Свесно искористување на инфраструктурата;
7. Интернационалност и подвижност.¹¹

Бидејќи организираниот криминал е поврзан најмногу со политичарите, па потоа со владините службеници и легитимните деловни лица, како единствен спас организираниот криминал го гледаме во спроведување на построг надзор на врските помеѓу партнерствата меѓу легитимните деловни активности од една страна и сомнителните организирани криминални групи од друга страна.

И во рамките на самиот поим на организиран криминал, може да постојат разлики во организациска, методолошка и телеолошка смисла:

1. Дали се инволвирани структури од пониските или од повисоките

¹⁰ Kuster, D., Dunne, P.c. Van, Crime, Corruption and Power, Crime Law, Social Change Kluwer Akademik Publishers, Tilburg, 1997.

¹¹ Гинтер, К., Криминологија, Александрија, Скопје, 1996.

нивоа на власта па дури и највисоките инстанци во државно–политичката хиерархија?;

2. Дали организираниот криминал се врши во спрега помеѓу криминалното подземјед и политичките и бизнис елити?;
3. Дали организираниот криминал се врши непосредно помеѓу политичките и бизнис елитите?;
4. Или организираниот криминал е организиран на највисоко државно ниво како резултат на генералниот концепт на системската корумпирана политика.¹²

Според тоа за организиран криминал може да се зборува само тогаш кога при извршување на сериозни кривични дела постои директна или индиректна инволвираност на државно–политичките структури во група составена од повеќе од две лица која што делува одреден временски период според формално или неформално утврден план за посебно одредените улоги, со цел стекнување на финансиска и или материјална корист како и заради стекнување на општествена или политичка моќ.

Организиран криминал претставува паразит во општеството, бидејќи многу повеќе се потпира на жртвите и корисниците, отколку на содружниците.

Тој е флексибилно – лабаво поврзана федерација, во чиј состав влегуваат најразновидни криминалци од кои некои се посериозни – мафиози, а други не бидејќи се занимаваат само со рекет.

Организиран криминал е феномен кој секојдневно се менува.

Некои групи со текот на времето стануваат доминантни и на тој начин си ја обезбедуваат својата доминантност, а потоа е возможно да се намали нивното влијание или воопшто да се изгубат, при тоа оставајќи простор за појава на други кои пак понатаму стануваат се посилни и на тој начин си го имаат загарантирано своето место во општеството.

Има и такви групи кои опстојуваат благодарение на зголемување на нивната финансиска моќ.

Општественото и политичкото влијание представуваат клучни фактори кои имаат пресудна улога во подолготрајното егзистирање на групата во реалноста и секојдневието.

Исто така доста битни моменти кои ќе придонесат една група да егзис-

¹² Витларов, Т., Калајџиев, Г., Лабовиќ, М., Стојановски, Т., Системска анализа, на законската рамка и соработка помеѓу надлежните институции за борба против организираниот криминал, Скопје, Јуни, 2005.

тира подолг временски период, се способноста да навлезат и во легитимните и во нелегитимните индустрии, што не претставува лесна и едноставна работа.

За да се постигне и достигне ова повеќе од потребно е да се знае како да се манипулира не само со индустриите туку со целото државно уредување, со претставниците на државата и на крај со целокупното општество.

Посебно внимание кога станува збор за организираниот криминал, треба да се посвети на структурата и примената на законите кои се однесуваат на организираниот криминал, бидејќи и ние самите сме сведоци дека законите кои во моментот се користат за борба против организираниот криминал се дисфункционални, а тоа би значело дека истите се занимаваат со конкретен – поединечен престапник наместо со група или организација која директно и на големо е инволвирана во криминалните зделки.

Во досегашните истражувања се потврдило дека најефикасна репресивна мерка во борбата против организираниот криминал претставува збир на активности со кои се идентификува и разбива криминалната структура.

Додека пак како најквалитетна мерка од превентивна природа се издвојува навремена меѓусебна соработка помеѓу институциите која ќе се темели врз меѓусебна доверба и контрола.

Со цел да се „издејствува“ поголема ефикасност при откривањето на организиран криминал, може да се искористи и една посовремена превентивна мерка – отстапување од принципот на легалитет во кривичното гонење. „Јавниот обвинител може да отстапи од принципот на легалитет, доколку осомничениот како член на група, или друго злосторничко здружение доброволно прифати да соработува пред, по или во текот на кривичната постапка, а неговата изјава е неопходна за откривање на кривично дело и неговиот сторител или сторители”.¹³

Постојат најразновидни тврдења, ставови, размислувања дека паралелното постоење на институции со слични или идентични надлежности претставуваат вистинско средство за борба против организираниот криминал, од причина што на тој начин се создава ривалство кое се манифестира преку зголемување на ефективностa и ефикасноста во сузбивање на организираниот криминал.

Непобитен факт е дека институциите треба да соработуваат меѓусебно, меѓутоа исто така е многу битно да се прецизира и потенцира дека ниту една институција не смее да си дозволи при реализација на нејзините надлежности да се потпира во целост врз друга институција, која всушност ќе биде и

¹³ Закон за јавно обвинителство, „Службен весник на РМ”, бр. 150/07, 111/08.

доминантна при реализација на нејзините обврски.

Таквите институции не се самостојни, имаат недостаток од материјално-технички, организациски и кадровски капацитет, па како последица на сето ова нема ни потреба од нивно постоење.

Пазарите на организираниот криминал се огромни и претставуваат вистински предизвик на властите, но на оние кои навистина сакаат да се борат против ова зло.

Во последниве години се посветува внимание и се вложува напор за изнаоѓање на најразлични стратегии за ефикасна борба против растот и влијанието на организираниот криминал.

Кога се прават напори за изнаоѓање на соодветни стратегии со чија помош би го контролирале организираниот криминал, задолжително треба да се отпочне со „негова концептуализација како деловна активност а не само како конспирација на странци”.

Секоја стратегија која нема да успее да ја согледа важноста на економските и политичките врски на организираниот криминал во едно општество таа е осудена на неуспех и воопшто не треба понатаму да и се посветува внимание како и да се земе во предвид дека можеби во иднина оваа стратегија ќе се покаже во вистинско светло, односно ќе профункционира.

Доколку во моментот нема капацитет да го реши проблемот треба веднаш да се пристапи кон барање на друго решение.

Постојат и такви тези според кои декриминализацијата на легализацијата би било вистинското решение за намалување на пазарот на организираниот криминал.

Меѓутоа поголем дел од истражувачите на овој проблем тврдат дека и доколку коцкањето, лихварството, проституцијата и шверцувањето на дрога, се легализираат и во тој случај нема потполно да се елиминира присуството на организираниот криминал.

Според Чемблис организираниите криминални групи оперираат во една сложена мрежа од меѓусебно поврзани и испреплетени околности.

Тие се наоѓаат под влијание на правниот систем, политиката, легалната трговија и сл.

Историскиот развиток бележи такви податоци кои покажуваат дека поголем дел од обидите кои биле правени се со цел за анализирање на организираниот криминал се потпираат исклучиво на криминалните аспекти на организираниот криминал¹⁴.

¹⁴ Lyman, M., D., Potter, G., W., Organized Crime, 4th Edition, 0131730363, Pearson Education,

Според Смит стратегијата на службите кои се овластени за спроведување на законските норми „се потпира врз верувањето дека за криминалните дела е одговорен само претстапникот и дека криминалните дела ќе исчезнат откако претстапникот ќе се елиминира од општеството”.¹⁵

Ваквиот став на Смит е воопшто неприфатлив бидејќи е непромислен и претставува нешто што е наследено од минатото и кое и те како е во спротивност со демократијата и демократските елементи – „манири”.

Неговиот став дека криминалните дела ќе исчезнат само доколку претстапникот ќе се елиминира од општеството – а тоа значи истиот да биде на било каков начин отстранет од општеството, воопшто не ме фасцинира, затоа што тоа е „најлесен” начин да се „реши” еден ваков проблем чии последици се од широки размери.

Во современи демократски услови не е предизвик да се реши било кој проблем на брутален и нечовечен начин, туку наспроти, да се реши овој навистина тежок проблем кој реално постои, меѓутоа при неговото решавање да се земат во предвид демократските „алатки”.

Само на ваков начин и во овој случај можеме да констатираме дека сме решиле еден голем проблем, но притоа не настрадал никој па дури и оној кој е директно инволвиран, односно се „занимава” со оваа работа.

Наспроти ова, на лицето – претстапник треба да му се укаже каде згрешил, и да му се воочи дека поради таквото негово непромислено однесување повредил многу други невини луѓе, и да се посветува дека постојат најразлични начини преку кои тој може да се збогати, а сепак таквите начини да се легални и законски.

Смит исто така вели дека организираниот криминал може да се контролира само преку поголемо разбирање на организационото и пазарното однесување.

Тој тврди дека со разбирањето на контекстот на конкретните деловни потфати, ќе се создадат услови за подобро и подлабоко разбирање на тоа како таквите нелегални потфати се појавуваат, опстануваат и извлекуваат профит од криминалот.¹⁶

Околу истиов проблем се имаат изјаснато и Ројтер, Рубинштајн и Вајн,

Inc, publishing as Prentice Hall, 2007.

¹⁵ Lyman, M., D., Potter, G., W., Organized Crime, 4th Edition, 0131730363, Pearson Education, Inc, publishing as Prentice Hall, 2007.

¹⁶ Lyman, M., D., Potter, G., W., Organized Crime, 4th Edition, 0131730363, Pearson Education, Inc, publishing as Prentice Hall, 2007.

кои тврдат дека „иследниците“ на организираниот криминал треба да бидат обучени за детекција на корпоративниот криминал, даночната евазија и ефектите постигнати од владината регулација врз мотивацијата на криминалците да влезат во некоја индустрија и да останат во неа.

Повеќе од јасно е дека подобрата и навремената контрола на девијантните појави во економијата и политиката во една држава, ќе остави помал простор за појавување и доминација на организираниот криминал воопшто, и на тој начин ќе се обезбеди посигурен начин за негово контролирање.

Со цел да се реши овој општествен проблем, можат да се осмислат и да се применуваат конкретни политики кои би биле насочени кон корупцијата, перењето пари, подробното разузнавање и стратешкиот избор на цели кои се неопходни за спроведување на законите.

Колку и да се пишува за организираниот криминал, колку и да се има желба и надеж за негово сузбивање или доведување на ниво да може да се контролира од органите кои се одговорни – овластени за борба против организираниот криминал, не постои доволно простор и основа да се верува дека моќните економски и политички интереси кои се „напојуваат“ од организираниот криминал, туку така едноставно ќе прифатат ефикасни мерки за сузбивање на најголемиот извор на богатство во моментот не само во нашата држава туку и пошироко.

Единствен спас е изнаоѓање на систем со кој ќе се регулираат политичките и економските ентитети, бидејќи само во ваква ситуација е возможно да се контролира организираниот криминал.

Албанез и Пурсли даваат некои сугестии за тоа кои тековни теми ќе се сметаат за најрелевантни за предвидување на иднината на новопојавените криминални групи:

- јазични бариери;
- недоверба од етичките заедници;
- нови криминални групи;
- намалување на јавната побарувачка;
- подобрен третман.¹⁷

Треба да имаме во предвид и да водиме сметка за фактот дека организираниот криминал по својот карактер е лесно приспособлив феномен, кој многу често се обидува но и профитира од слабата не само на индивидуите и институциите, туку и самата држава.

Според Мур највисоката цел на организираниот криминал во 21 век, се

¹⁷ Lyman, M., D., Potter, G., W., Organized Crime, 4th Edition, 0131730363, Pearson Education, Inc, publishing as Prentice Hall, 2007.

финансиските институции.

Пример – Јасно е дека финансиските приходи од шврцувањето на дрога со текот на годините придонеле колумбиските картели да станат мреѓународни играчи во глобалните финансиски кругови. Банките почесто ќе поседуваат се повеќе информации за клиентите, кои нема да бидат полезни само за нив туку и за криминалните организации. Како резултат на ваквата состојба, криминалните организации внимателно ќе вметнуваат „кртови“ во финансиските институции и од нив ќе извлекуваат разни информации, како компјутерски лозинки и шифри за пристап, кои ќе им допуштаат на криминалците да се инфилтрираат во банкарските сметки без да привлечат сомнеж за своите операции.¹⁸

Целта на водачите на организираниот криминал е своите организации да ги направат илегално – легитимни во очите на јавноста. Мур предвидува дека идните криминални организации ќе имаат сопствени компјутерски сателити затоа што овие услуги стануваат се подостапни на комерцијалниот пазар.

Пример – спортското обложување и проституцијата можат дополнително да се развијат со употреба на приватни сателити.

Нема причина да се верува дека огромните количества на пари што ги заработиле глобалните, организирани криминални организации нема да бидат употребени за купување на се што ќе им помогне да станат понедопирливи. Сета таа технологија ќе има една единствена цел – да му овозможи на организираниот криминал полесно и подобро да нуди нелегални производи и услуги.¹⁹

Исто така во иднина се очекува развој на т.н. Нуклеарна мафија. Постои реална опасност дека групите на организираниот криминал би можеле на многу полесен начин да дојдат до оружје и нуклеарен материјал, и по одредена цена истото да го продадат на „заинтересираните купувачи“.

Организираниот криминал е реална закана за понатамошниот развој на демократските односи бидејќи е подготвен да ги зафати сите сфери на општеството и да раководи со него како и со неговиот развој.

Организираниот криминал е многу комплексен феномен кој вклучува постоење на тесна поврзаност со државните органи, особено со оние кои издаваат дозволи за увоз на стоки, со царинските органи, поврзано со транс-

¹⁸ Lyman, M., D., Potter, G., W., *Organized Crime*, 4th Edition, 0131730363, Pearson Education, Inc, publishing as Prentice Hall, 2007.

¹⁹ Lyman, M., D., Potter, G., W., *Organized Crime*, 4th Edition, 0131730363, Pearson Education, Inc, publishing as Prentice Hall, 2007.

портните и шпедитерски организации, како и развиена трговска мрежа за пласирање и растурање на шверцуваните дроги; криумчарење со оружје, активност која носи извонредно голема заработувачка, проституцијата и илегален пренос на луѓе; перење на пари и незаконски трансфери на пари поврзани со терористички активности.

Организираниот криминал во државните органи се заснова на концептот на хиерархија која се темели на чувството на застрашување на своите членови да исполнат обврска да молчат, да извршуваат криминални дела, директно или индиректно да раководат или да контролираат економски активности, јавни концесии, лиценци, договори и услуги или да стекнат илегален профит и други предности за самите нив и за другите членови.

Доколку не успее да ги синхронизира, државата ќе се соочи со дезорганизација на утврдениот систем на владеење, што води кон задоволување на потесни политичко – партиски, групни или поединечни интереси, што пак тежнее кон деструкција која првенствено може да има негативно влијание врз самите граѓани.

Безбедноста е неопходна за успешно и непречено функционирање на државите и на нејзините институции, со што на граѓаните им се обезбедуваат и гарантираат основните животни функции и здрава животна средина.

Организираниот криминал како феномен ги загрозува современите општества, не познава и не ги признава државните граници, ниту пак расната, етничката или религиската посебност.

Во државите каде организираниот криминал се извршува како корпоративна и високо профитна стопанска дејност, се јавува судир на две структури: државната и криминалната.

Во околностите наметнати од глобализацијата, криминалната структура може да ја има истата, па дури и посилна моќ од онаа што ја има државата.

Во вакви услови, организираниот криминал егзистира и работи камуфлиран во фирми или корпорации вклучени во сите облици на недозволено однесување.

Притоа, особено е изразена недозволената трговија, која покрај нелегалните, овозможува трговија и со легални стоки, а особено доколку станува збор за стоки кои се сметаат за дефицитарни.

Преку недозволената трговија структурата на организираниот криминал ги стимулира: нелегалната индустрија, недозволеното производство и трговија со дрога, трговијата со луѓе, трговијата со производи за широка потрошувачка и секако, недозволената трговија со оружје.

Притоа, оваа структура се стекнува со големи неоданочени приходи кои

дури може да бидат и поголеми од бруто националниот производ на некои од државите, а причините пред сè лежат во социјалната ерозија на државите предизвикана од војните, корумпираноста на државниот апарат и неповолната економска состојба.

Дополнително, големиот опсег на трговска размена создава уште поголем простор за дејствување на криминално организирани структури.

Тоа е и причината за лесното поврзување на различни структури од криминалните организации и нивната профитабилна соработка, без оглед на факторите што ги оптоваруваат државите каде се насочени или се вршат нивните интереси.

Од тие причини, кога е во прашање организираниот криминал, треба да се има предвид дека станува збор за мултикомплексни композити чија симбиоза е условена единствено од остварувањето и распределбата на профитот.

Тоа влијае на намалување на БДП, раст на сиромаштијата и невработеноста, што стимулира граѓанска нетрпеливост која може да ескалира во краен случај и во граѓанска војна, со што ќе се деструктира внатрешната безбедност на државата.

Недозволената трговија со оружје, посебно неговиот увоз може да предизвика директна и индиректна закана за безбедноста на државите.

Имено, директна закана за безбедноста во државата постои кога е зголемено количеството на нелегално оружје како резултат на недозволената трговија.

Индиректната закана од недозволената трговија со оружје настанува тогаш кога ја спроведуваат криминалните структури.

Активностите кои овозможуваат заработка на структурите од организираниот криминал, продуцираат негативно влијание врз степенот на безбедност во државите. корумпирањето службеници од државните институции од страна на криминалните структури со цел успешно и непречено спроведување на овој вид на недозволен активности претставува најчесто практикуван метод.

Имено, остварената симбиоза меѓу организираниот криминал и високо етаблираните службеници од актуелна власт во една или повеќе држави, најчесто се резултат на потребата од лично богатење.

Но постојат и примери кога државите под меѓународно ембарго планирано вршат нелегална набавка на оружје, легендирано дека истото се прави со цел заштита на виталните интереси.

Последица на ова би можело да биде создавање на воени жаришта и конфликтни региони, каде ќе можат да се развиваат нелегалните активности,

особено во држави со релативно слаба и неорганизирана контрола на испораките, како и трговијата што се одвива во држави со кризни подрачја, или држави со подрачја зафатени со вооружени дејства.

При ваквите дејности, доаѓа до загрозување на безбедноста со помали последици на вкупните национални или регионални состојби.

Имено, во зависност од расположивата моќ на криминалната структура, таа е подложна на помало или поголемо влијание на коонкурентни структури кои ќе настојуваат да го превземат приматот, со цел да се превземе одредена доходовна активност.

Кога станува збор за недозволена трговија со оружје, често доаѓа и до вооружени пресметки меѓу ривалските структури, што негативно се рефлектира и врз безбедноста.

4. ОДНОС КОРУПЦИЈА – ОРГАНИЗИРАН КРИМИНАЛ

Корупцијата е метод со кој организираниот криминал ги одтвараува целите на неговите дејствување, меѓу кои особено се истакнува заземање на позиции во политиката и стопанството.

Организираните криминал – мафијата, ја користи корупцијата заради осигурување на нормално одвивање на криминалните операции.

За организираниот криминал посебно значење има поврзаноста на криминалните организации со државните органи и институции, за стекнување на што повисок профит преку корупција на државните органи.

Со корупцијата организираниот криминал решава повеќе проблеми, ги придобива политичарите и јавните функционери, за да му овозможат непречено да ги извршува своите криминални дела.²⁰

Што е заедничко за овие два облика на криминал?

Не сомнено се работи за два специфични облици на криминал кој што криминолозите феноменолошки го одвојуваат од класичниот криминал.

Помеѓу скриеноста на организираниот криминал и невидливоста на корупцијата може да се повлече паралела.

Тоа се однесува не само на политички, правосудни и јавни функции, туку за сите оние што се задолжени за спречување и откривање на организираниот криминал.

Со помош на корупцијата организираниот криминал ги придобива по-

²⁰ Арнаудовски, Љ., Репресијата во функцијата на превенцијата на организираниот транснационален криминалитет, Темпус, Едиција: организиран криминал, Проект на програмата Темпус и Кардс, Скопје, 2002.

литичарите и јавните функционери, за да му овозможат непречено да ги извршува своите криминални дела и да ги заштитат од кривичен прогон, бидејќи на тој начин тие се штитат самите себеси.

Постојаниот пораст на организираниот криминал и корупцијата во нивните опасни форми и меѓународни димензии, во денешни услови претставуваат сериозна глобална закана која се манифестира на сфетско ниво, со дестабилизирачко влијание врз фундаменталните општествени, економски и политички институции.

Тие се сериозна закана за зачувување на суверенитетот на државите, а посебно на оние кои се наоѓаат во транзиција.

Единствени заеднички фактори кои ги поврзуваат овие две појави се: се поврзуваат со еден вид на релативен профит, постојано се на штете на етичките вредности и се поврзани со позиции на власта и моќта.

Врската помеѓу организираниот криминал и корупцијата практично е невозможно да се одвои.

Како и да е тие се надополнуваат меѓусебно и функционираат како една целина.

Постои мислење дека секаде каде што има организиран криминал, не мора да има и корупција, но секаде каде што има корупција има и организиран криминал.

Тезата која ја застапува Лабовиќ во овој контекст гласи: Секаде каде што има организиран криминал има и корупција, освен во ретки исклучоци на останатите типови на организираниот криминал. Но секаде каде што има корупција нема и организиран криминал.²¹

Ниту еден од облиците на организираниот криминал не може да се одржи подолго време во остварувањето високопрофитни–криминални дејанија, доколку не е поврзан со одредени структури од власта.

Поврзаноста на структури од власта во овие организирани криминални активности е всушност – корупцијата.

Корупцијата го разликува институционалниот тип на организираниот криминал од другите типови на организиран криминал.

Од друга страна тезата дека секаде каде што има корупција мора да има и организиран криминал не држи, затоа што корупцијата е навистина преширок поим за да во сите нејзини видови и типови, биде присутен и организираниот криминал.

Организираниот криминал не познава граници.

²¹ Лабовиќ, М., Николовски, М., Организиран криминал и корупција, Скопје, 2010.

Тој влијае врз државните органи преку свои луѓе, со цел да се земат дозволи за остварување на крупни зделки, преку корумпирање на важни и влијателни функционери, како би можело полесно без особени потешкотии да се остварат целите кои организираниот криминал си ги поставил пред себе.

Во Република Македонија организираниот криминал не се манифестира во организационите облици од мафијашки тип, ниту пак кај нас е присутен генералниот концепт на корумпирана политика која има влијание врз меѓународните односи.²²

Кај нас организираниот криминал е најнепосредно поврзан со бизнисот, криумчарење на дозволен и недозволен стоки, а во многу помала мера со уцени, изнуди и убиства.

Република Македонија во настојувањето за откривање и спречување на организираниот криминал, корупцијата и перењето пари, креира своја сопствена политика, односно национална стратегија која е заснована врз основа на меѓународни сознанија и искуства.

Меѓутоа се уште е многу рано да се зборува за некои поголеми успеси во тој поглед.

Можеме само да прецизираме дека нашата држава е во почетна фаза на примена на превентивната стратегија, и дека во поглед на организираниот криминал, корупцијата и перењето пари се забележува „скромнен“ напредок, односно се прави чекор напред од „мртвата“ точка.

Во 2002 година по спроведување на едно истражување во 16 земји, ООН ги објави резултатите каде се обидува да ги разграничи организациските форми на организираниот криминални групи во светот.

Резултатите од истражувањето довеле до организациската типологија која што разграничува пет идеални типови на криминални организации:

- стандардна хиерархија,
- регионална хиерархија,
- кластерирана хиерархија,
- јадрена група;
- криминални мрежи.²³

Лабовиќ ги разликува следните типови организиран криминал:

- групен организиран криминал;
- мрежен организиран криминал;
- мафијашки тип на организиран криминал;

²² Лабовиќ, М., Борба против организираниот криминал и корупцијата, Скопје, 2005.

²³ www.unglobalcompact.org

- институционален организиран криминал со директно инволвиран претставници од средно-високите или високите ешалони од државната власт;
- институционален организиран криминал во кој се директно инволвирани највисоки државно-политички функционери поради остварување на лични и тесно партиски интереси;
- институционален организиран криминал на највисоко државно ниво како резултат на генералниот концепт на систематски корумпирана политика, со силен импакт врз меѓународните економски и политички односи во функција на остварување на долгорочните геостратегиски интереси на меѓа-капиталот којшто потекнува од најмоќните држави на светот.

5. ЗАКЛУЧОК

Корупцијата е форма на нечесност или кривично дело кое го презема лице или организација на која и е доверена позиција на авторитет, со цел да стекне недозволена корист или да ја злоупотреби моќта за своја лична корист.

Корупцијата ја нагризува довербата, ја ослабува демократијата, го кочи економскиот развој и дополнително ја влошува нееднаквоста, сиромаштијата, социјалната поделеност и еколошката криза.

Економската глобализација ја направи корупцијата криминал без граници.

Организираниот криминал и криминалните организации се термини кои претставуваат транснационална, национална или локална групација на високоцентрализиран организации предводени од криминалци со намера да се вклучат во нелегални активности, најчесто за профит.

Одредени криминални организации, како што се терористичките организации, се политички мотивирани.

Другите организации, вклучувајќи држави, војски, полициски сили и корпорации, понекогаш може да ги користат методите на организиран криминал за да ги постигнат своите цели, но нивните силни страни се засноваат на нивниот статус како формални социјални институции.

Постои тенденција да се одвои организираниот криминал од другите форми на криминал, како што се криминалот на белата јака, финансиските злосторства, политичките злосторства, воените злосторства, државните злосторства и предавството.

Карактеристиките на криминалната организација:

- учество на повеќе од три лица во криминална група;
- строга хиерархија;

- употреба на насилни средства, уцени, закани;
- поврзаност со сродни организации;
- поврзаност со политиката.

Организираниот криминал денес стана еден вид мултинационална индустрија што обезбедува огромен потенцијал за заработка. Тој не признава национални граници и државен суверенитет.

Корупцијата и организираниот криминал се ендемични социолошки појави кои редовно се појавуваат во речиси сите земји на глобално ниво во различни степени и размери.

Корупцијата создава плодна почва за организирани криминални активности, па дури и тероризам, бидејќи на криминалците им се помага во нивните незаконски активности со соучесништво на корумпирани јавни функционери.

Корупцијата и организираниот криминал често одат заедно.

Постоењето на нелегални бизниси од големи размери има корумпирано влијание врз владата, особено врз спроведувањето на законот и граничната контрола.

Корумпираните владетели и нелегалните бизнисмени се хранат едни со други. Поткупот ги намалува трошоците за нелегалните деловни потфати и им помага да соберат капитал, поттикнувајќи го нивниот раст во однос на легалните бизниси и генерирајќи повеќе корумпирани аранжмани.

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

1. Арнаудовски, Љ., Репресијата во функцијата на превенцијата на организираниот транснационален криминалитет, Темпус, Едиција: организиран криминал, Проект на програмата Темпус и Кардс, Скопје, 2002.
2. Витларов, Т., Репресија и превенција на корупцијата, 2006.
3. Витларов, Т., Калајџиев, Г., Лабовиќ, М., Стојановски, Т., Системска анализа, на законската рамка и соработка помеѓу надлежните институции за борба против организираниот криминал, Скопје, Јуни, 2005.
4. Вујаклија, М., Лексикон страних речи и изрази, Просвета, Београд, 1994/95.
5. Гинтер, К., Криминологија, Александрија, Скопје, 1996.
6. Закон за јавно обвинителство, „Службен весник на РМ“, бр. 150/07, 111/08.
7. Корупција и човекови права, Институт за отворено општество, Београд, 2010.
8. Kuster, D., Dunne, P.c. Van, Crime, Corruption and Power, Crime Law, Social Change Kluwer Akademik Publishers, Tilburg, 1997.
9. Лабовиќ, М., Борба против организираниот криминал и корупцијата, Скопје, 2005.
10. Лабовиќ, М., Власта корумпира, Де Гама, Скопје, 2006.
11. Лабовиќ, М., Николовски, М., Организиран криминал и корупција, Скопје, 2010.
12. Lyman, M., D., Potter, G., W., Organized Crime, 4th Edition, 0131730363, Pearson Education, Inc, publishing as Prentice Hall, 2007.
13. Nacional Integrity System, The Transparency International Source Book, 2nd, ed. 1997.
14. Славевски, Т., Организиран криминал и корупција, Македонска ревија за казнено право и криминологија, бр. 1 – 2, Скопје, 2006.
15. Johnston, M., Heidenheimer, J., A., Political Corruption, Concepts and Contexts, Political Change in Development, 2001.
16. www.pravdiko.mk
17. www.unglobalcompact.org

ДИЈАРЕИ И ГАСТРОЕНТЕРИТИ ОД ИНФЕКТИВНО ПОТЕКЛО, КАКО ПОСЛЕДИЦИ ОД КОНЗУМИРАЊЕ НА НЕБЕЗБЕДНА ХРАНА

Асс. М-р сци. Д-р.Спец. Рената Младеновска¹

Директор на Државен санитарен и здравствен инспекторат на РСМ

Специјалист по хигиена и здравствена екологија

М-р фарм.Спец. Ирена Брчина¹

Responsible Person for Quality Assurance, King Field LLC, RNM

Специјалист по испитување и контрола на лекови

ВОВЕД. Билошките загадувачи на храната (патогени) предизвикуваат болести кај луѓето, особено бактериите со конзумација на храната првично заразена, или пак секундарно контаминирана со истите. Внесот на небезбедна храна е штетна по здравјето на човекот, особено поради несоодветна производствена или хигиенска практика низ целиот синџир на производство, обработка, преработка и дистрибуција на храна.

ЦЕЛ НА ТРУДОТ. Цел на трудот е да се прикажат дијареите и гастроентеритите од инфективно потекло кај населението кои се резултат на конзумирање на небезбедна храна, а се пријавени до службите по епидемиологија во Центрите за јавно здравје.

МЕТОД И МАТЕРИЈАЛ. Со ретроспективен метод на работа анализиран е петгодишен период на здравствено статистички податоци за појава на дијареји и гастроентерити од инфективно потекло на подрачјето на РСМ. За таа цел како материјал се користени пријавите за заразни болести од ординациите на матичните доктори и извештаите за стационарирано лекувано лице за хоспитализираните болни со погоре споменатата дијагноза кои исто така се доставуваат до Центрите за јавно здравје согласно позитивната законска регулатива.

РЕЗУЛТАТИ. Во вкупниот број на пријавени пациенти со цревни и инфективни болести, пациентите со дијареја и гастроентеритис кои се претпоставува дека се од инфективно потекло или според МКБ 10 (A09) учествуваат со 43,10%. Споменатиот процент во 2016 година изнесува 55.83, во 2017 година е нешто повисок и е 72,73%, во 2018 година изне-

сува 39,26% додека во 2019 година истиот е скоро за половина намален во однос на 2016 година и истиот изнесува 27,87%. Во истражуваниот период 2016-2020 година, вкупниот број на пријавените пациенти со дијареи и гастроентерити се застапени со 60,99 % во однос на вкупно хоспитализирани пациенти од групата цревни и инфективни болести (A00-A09). Анализата по години покажа дека од вкупниот број хоспитализирани пациенти со споменатата дијагноза, нивното учество незнатно се намалува или 26.56% се застапени во 2017 година, во 2019 учествувале со 20,9%, додека во 2020 година рапидно се намалува на 6,00%. Специфичната стапка на утврден морбидитет на 10000 според положа структура на пациентите со дијареја и гастроентерит од инфективно потекло е повисока кај жените во возрасната структура од населението на возраст од 20-75 и повеќе години и кај популационата група од 0-6 година, додека кај популационата група училишни деца и младинци е повисока кај машката популација.. Во однос пак на возрасната структура специфичната стапка од дијареја и гастроентерит кај децата од 0-6 години е повисока во однос на останатите возрасни популациони групи и истата изнесува 257,95 на 10000 деца.

ЗАКЛУЧОК. Дијареите и Гастроентеритите кои се претпоставува дека се од инфективно потекло според МКБ 10 Ревизија (A09) имаат високо учество во вкупно регистрираните цревни инфективни болести. Ова говори дека пациентите најчесто се пријавуваат со споменатата дијагноза во ординациите по општа медицина кај матичните доктори поради најчеста брза акутна клиничка слика како резултат на конзумирање на небезбедна храна. Затоа е потребно совесно и соодветно управување со храната како од една страна на потрошувачите исто така и од страна на производителите на храна во глобалниот систем за правилна и безбедност на исхраната на населението.

Клучни зборови: дијареа, гастроентерит, морбидитет, стапки, безбедност на храна, бактерии

ДИЈАРЕА – СИМПТОМ НА ИНФЕКЦИЈА ОД НЕБЕЗБЕДНА ХРАНА

Сите цревни заразни болести се пренесуваат на сличен начин, бидејќи причинителите на болестите се пренесуваат преку прљави раце или или предмети, загадена храна и вода. Инфицираниот човек болниот или бацилоносителот се извор на инфекцијата и преку нивниот контакт ја пренесуваат

заразата, најчесто со згадена храна и вода. Често споменатите болести се нарекуваат и болести на прљави раце. Во развиените земји, цревните инфективни болести се поретки, и истите најчесто се пренесуваат преку животните намирници како што се месото, јајцата и нивните производи.

Дијареата впрочем и не е болест туку симптом на инфекција предизвикана од бактерии, вирусни и паразитски организми, кои најчесто се шират преку загадена вода со измет.

Дијареата и гастроентеритите класифицирани како болест се втора водечка причина за смрт кај децата под пет години. Секоја година дијареата убива околу 760.000 деца под пет години. На глобално ниво, секоја година има скоро 1,7 милијарди случаи на дијареални заболувања. Во светот, 780 милиони луѓе немаат пристап до добра вода за пиење, додека 2,5 милијарди немаат добра санитација.

Дијареата и гастроентеритите исто така можат да се шират од човек на човек поради лошата и несоодветна лична хигиена. Најчест извор е храната која несоодветно се подготвува или чува во нехигиенски услови. Користење на загадена вода при наводнување може да ја загади храната, особено од рибите и морските плодови.

Дијареата предизвикана од бактерија најчесто настанува поради труење со храна или вода. Дијарејата може да биде акутна (кога настапува ненадејно, кратко трае и поминува без последици) или хронична (кога трае по неколку недели или месеци). Во случаите на сериозна неисхранетост оваа состојба може да предизвика и смрт, што особено често се случува во неразвиените земји.

Дијарејата ја предизвикуваат различни етиолошки фактори, меѓу кои посебно се издвојуваат вирусните инфекции, паразитите и бактериските токсини.

Дијареата настанува поради четири причини:

- зголемување на осмотскиот притисок,
- зголемување на секрецијата,
- инфламаторни процеси и
- смалување на времето на апсорпција.

Оттука се и видовите на Дијареалнат болест.

Осмотска дијареа

Осмотската дијареа настанува заради задржување на осмотски активни супстанции (хидросолубилни состојки) во цревата, кои во себе ја врзуваат водата. Се јавува кај нетолеранција на шеќери (посебно на лактоза – млечен

шекер), при употреба на слабо апсорбирачки соли во вид на лаксативи и антациди (како на пр. магнезиум-сулфат и натриум-фосфат), внесување одредени органски киселини (винска, јаболкова, лимонска), користење вештачки засладувачи (манитол, сорбитол) и слично.

Заради акумулација на хидросолубилни состојки расте осмотскиот градиент спрема луменот на цревата, па водата од вонклеточните простори преминува во луменот и доаѓа до растегнување на цревните сидови. Ова ја забрзува перисталтиката и го скратува времето на задржување на фекални материи во цревата.

Секреторна дијареа

Секретната дијареа настанува како последица на зголемување на активното или пасивното лачење електролити и други материи во тенкото и дебелото црево. Стимулатори на секрецијата може да бидат: ентеротоксини на бактерии (*Vibrio cholerae*, *Shigella*, *Escherichia coli*), ентеропатогени вируси, жолчни соли, неапсорбирани масти од храна, некои видови лекови, гастроинтестинални хормони (гастрин, вазоинтестинален пептид, калцитонин, серотонин), оштетувања на цревниот сид, итн.

Овој вид дијареја се јавува десет пати почесто кај жените отколку кај мажите, и тоа особено кај лицата постари од 60 години. Обично поминува без други симптоми, но може да се јави мачнина, повраќање, абдоминална болка, надуеност на мевот и губење тежина.

Воспалителна дијареа

Ексудативна или воспалителна дијареа се јавува во случај на заболување на цревната слузница (регионален ентеритис, улцерозен колитис, псевдомембранозен колитис, туберкулоза, лимфом, тумори, итн.), што доведува до инфламација на слузокожата и појава на улцерација или тумефакција (оток).

Последица на овие патолошки збивања е појава на крвна плазма, серумски белковини, крв, слуз и други материи во цревната содржина, што значително ја зголемува количината на течноста во столицата. Појавата на патолошки процеси на слузницата на ректумот (завршниот дел на дигестивниот тракт) предизвикува зачестена дефекација, бидејќи променетата ректална слузница е поосетлива на растегање на цревниот лумен.

Дијареја поради смалено време на апсорпција

Смалување на времето на апсорпција настанува кога фекалните материи не се доволно време во контакт со соодветната апсорпциска површина на

дигестивниот тракт. Последица на ова е зголемување на количината на течност во цревната содржина.

Постојат три клинички типа на дијареа и тоа:

1. Акутна водена дијареа
2. Акутна крвава дијареа
3. Перзистентна дијареа

Акутната водена дијареа трае неколку часа или денови и ја вклучува колерата, акутната крвава дијареја ја вклучува дизентеријата додека перзистентната дијареја трае 14 дена дури и подолго.

Најтешка последица од дијареата е дехидратацијата при што водата и електролитите (натриум, хлорид, калиум и бикарбонат) се губат преку течна столица, повраќање, пот, урина и дишење. Дехидрација настанува кога овие загуби не се заменуваат.

Во зависност од степенот на дехидрација постои :

- Рана дехидрација – нема знаци или симптоми.
- Умерена дехидрација – со следните карактеристики: жед, немирно или раздразливо однесување, намалена еластичност на кожата, вдлабнати очи
- Тешка дехидрација – симптомите стануваат потешки: шок, со намалена свест, недостаток на урина, ладни, влажни екстремитети, брз и слаб пулс, низок или незабележлив крвен притисок и бледа кожа.

ГАСТРОЕНТЕРИТИ КАКО ПОСЛЕДИЦА ОД БАКТЕРИСКА ИНФЕКЦИЈА

Повеќето бактериски инфекции поврзани со акутен гастроентеритис се многу чести на глобално ниво. Повеќето инфекции се пренесуваат преку загадена храна, а дистрибуција на храна има исклучително влијание за појава на широко распространети епидемии.

Познато е дека повеќе од пет видови на *Campylobacter* (*C. jejuni*, *C. coli*, *C. upsaliensis*, *C. fetus*, *C. lari* и други) ги инфицираат луѓето. Инфекциите со *Campylobacter jejuni* се главна причина за болеста ширум светот за појава на гастроентерити. Болеста поврзана со *Campylobacter jejuni* е најчеста во текот на летните месеци и може да се манифестира со дијареа (често крвава), треска и абдоминална болка со гадење и/или повраќање. Бројни епидемии кои се пренесуваат преку храната вклучуваат говедско месо (особено мелено), никулци, зелена салата, тесто за колачиња и др.

При добивање на гастроентерит поради труење со *Staphylococcus aureus*, најчеста причина е конзумирање на храна во ресторани со најчеста симпто-

матологија: ненадејна појава на гадење, повраќање, абдоминална болка, дијареа во првите половина час до 8 часа (во преосек) после 4 часа од ингестијата.

Нетифоидните *Salmonella enterica* се најчести причини за гастроентеритис кои предизвикуваат преку 90 милиони случаи на глобално ниво и повеќе од 1 милион случаи секоја година во САД. Најчесто преносот на овој вид бактерии се пренесува преку храна, но исто така и преку контакт со животни.

СПЕЦИФИЧНА ПРЕВЕНЦИЈА – ДИЈАРЕА И ГАСТРОЕНТЕРИТИ

Специфичната превенција на дијареалната болест и гастроентерити вклучуваат исклучително хигиенски пристап до безбедна вода за пиење, подобрување на санитарно хигиенски услови и редовно миење раце со сапун.

Се препорачува да не се консумира сирова, термички, непреработена храна од животинско потекло (месо и производи од месо, млеко и млечни производи и јајца, крем сирења, сладоледи, кремове и др.).

Се препорачува :

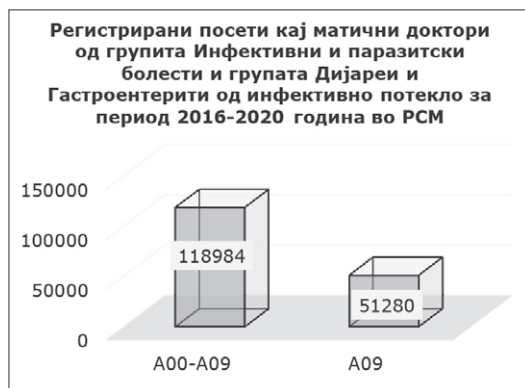
- Темелно миење на рацете пред и после јадење
- Безбедно складирање на храната и нејзина заштита од инсекти и глодари
- Лицата кои спаѓаат во ризичните категории повеќе да внимаваат бидејќи кај нив споменатите болести оставаат трајни последици

СТАТИСТИЧКА АНАЛИЗА НА ДИЈАРЕИ И ГАСТРОЕНТЕРИТИ (A09) ЗА ПЕРИОД 2016-2020 ГОДИНА

Овој труд претставува опсежна статистичка анализа за период од пет години и тоа 2016-2020 година на подрачјето на РСМ, во која се анализирани пациенти регистрирани и пријавени на Примарно ниво во здравствениот систем од страна матичните доктори каде истите и се лекувале.

Обработен е вкупен утврден Морбидитет од Цревни заразни болести (A00-A09) со посебна анализа на Дијареите и Гастроентеритите шифрирани од матичните доктори со шифрата (A09), според МКБ 10 Ревизија. Анализата опфаќа и хоспитализирани болни од Дијареи и Гастроентерити кои се од инфективно потекло со примена упатна клиничка дијагноза на пациентите кои се лекувале во болниците на секундарно и терциерно ниво во РСМ.

Во истражуваниот период опфатени се 118984 посети кај матичните доктори со Цревни заразни болести од кои 51280 се Дијареи и Гастроентерити за кои се претпоставува дека се од инфективно потекло. Графикон 1

Графикон 1

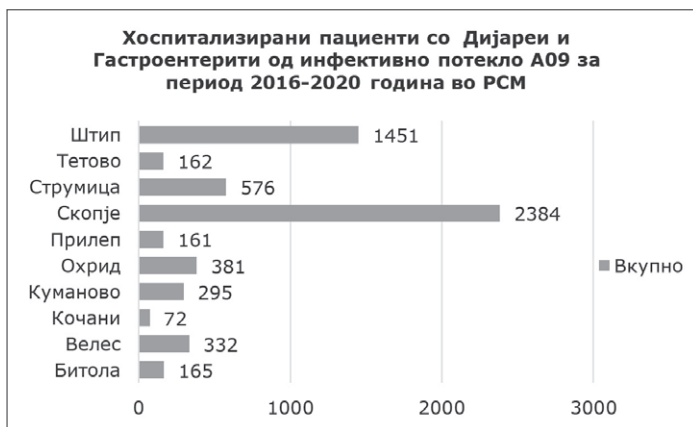
Имено, пријавени пациенти со Дијареја и Гастроентерит (A09) шифрирани според МКБ 10 Ревизија, учествуваат со 43,10% од вкупно пријавените пациенти со Цревни инфективни болести (A00-A09). Процентот на нивното учество се движи од 72,73% во 2017 година до 13,01% во 2020 година Графикон 2

Графикон 2

Што се однесува до хоспитализираните болни во РСМ на Секундарно и Терциерно ниво, пациентите кои се лекувале од Дијареи и Гастроентерити шифрирани со (A09) според МКБ 10 Ревизија се прикажани за период 2016-2020 година по општини на графикон 3.

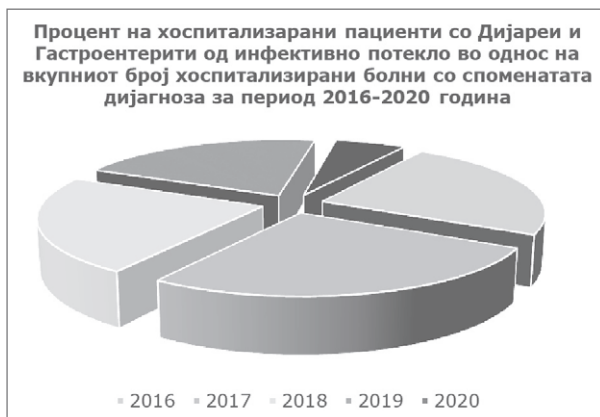
Констатирано е дека најголем број хоспитализации се регистрирани во болниците во Градот Скопје, општина Штип и општина Струмица, додека во општините Кочани и Прилеп нивниот број е низок. Графикон 3

Графикон 3

На следниот графикон 4 е прикажано процентуалното учество на Дијареите и Гастроентеритите по години од 2016-2020 година во однос на вкупно хоспитализирани болни со шифрата (A09).

Нивното највисоко процентуално учество е забележано во 2017 година со 26,56%, додека најнизок процент е забележан во 2020 година од 6,00% поради отстапување на болничките постели на пациент со Covid 19.

Графикон 4

На графиконите 5 и 6 прикажани се Специфичните стапки на утврден морбидитет од Дијареи и Гастроентерити на 10000 жители по полова и возрастна структура на следните популационите групи:

- Деца од 0-6 години;
- Ученици и младина од 7-19 години и
- Возрасна структура од 20-75 и повеќе години.

На споменатите графикони следните погоре споменати параметри се прикажани поодделно според полова структура по години за период 2016-2020 година.

Имено, половата структура на пациентите во однос на Специфичната стапка на утврдениот морбидитет на 10000 население на соодветна популациона група, укажува дека кај децата од машки пол во возрастната група од 0-6 години, специфичната стапка од Дијареа и Гастроентерити

е највисока и изнесува 327,4 на 10000 деца во 2019 година, 303,6 во 2017 година, 283,4 во 2018 година, што е впрочем е истата состојба и на глобално ниво како голем проблем со инфективните дијареи во светот кај децата до пет годишна возраст. Графикон 5

Кај возрастната машка популациона група од 20-75 и повеќе години, специфичната стапка кај дијагнозата (A09) е најниска и истата изнесува 81,4 во 2019 година додека во 2020 година е намалена за повеќе од половина и изнесува 31,5.

Анализата укажа дека кај популационата група од 7-19 година кај училишните деца од машката популација, Специфичните стапки на 10000 ученици се пониски и истите се движат од 169,9 во 2017 година за да истата во 2020 година покажува трикратно намалување и изнесува 46,6. Графикон 5

Анализата покажа дека Специфичните стапки во женските популациони групи на утврден морбидитет од истата група на заболувања има сличен сооднос на висината стапките кај малите девојчиња од 0-6 години во однос на останатите групи пациенти по возрастна структура. Највисоките специфични стапки се забележуваат кај девојчињата и кои се движат од 296,9 во 2017 година до 334,6 во 2019 година, за да истите се намалат на половина во 2020 година поради погоре споменатите причини.

Графикон 5

Графикон 6

Кај училишните деца и младина од 7-19 години нема значајна разлика во однос на половата структура, па така Специфичните стапки/10000 кај женскиот пол од Дијареа и Гастроентерити од инфективно потекло се движат од 203,9 во 2018 година кај женскиот пол додека кај машкиот пол истата стапка изнесува 201,5. Графикон 5 и 6

Слични се вредностите и кај возрастната група од 20-75 и повеќе години кај женскиот пол и истите имаат вредности од 89,1 во 2017 година; 92,8 во 2018 година; 97,9 во 2019 година додека во 2020 година е исто намалена на повеќе од половина.

ЗАКЛУЧОК

Во истражуваниот период од 2016-2020 година, Дијареите и Гастроентеритите кои се претпоставува дека се од инфективно потекло шифрирани според МКБ 10 Ревизија (A09) на примарно ниво учествуваат со 43,10% во вкупно пријавените Цревни инфективни болести (A00-09).

Процентуалното учество на Дијареите и Гастроентеритите во петгодишната анализа покажува учество од околу дваесетина проценти во однос на вкупно хоспитализирани болни со шифрата (A09), за да се процентот се намали на 6,00% во 2020 година поради отстапување на постелите појавата на Covid 19.

Специфичната стапка од погоре споменатите симптоми и заболувања се последица на личната нехигиена и конзумирање на небезбедна храна особено кај малите деца од 0-6 години кај обата пола што впрочем и не се разликува од трендот на овие зболувања кај малите деца на глобално ниво.

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

1. Ристовска Г. Болести поврзани со храната – јавно здравствен предизвик. Институт за јавно здравје на Република Македонија. Скопје. 2015.
2. „*Diarrhoeal disease Fact sheet N°330*“. *World Health Organization*. April 2013. Архивирано од изворникот на 17 July 2014. Посетено на 6 february 2024.
3. <https://mk.wikipedia.org>
4. <https://www.waya.mk/mk/gastrointestinalni-tegobi/akutna-dijarea/>
5. https://hr.wikipedia.org/wiki/Crijevne_zarazne_bolesti
6. http://www.zzjzkkz.hr/dokumenti/CRIJEVNE_ZARAZNE_BOLESTI_10.9.2017.pdf
7. National Center for Chronic disease Prevention. <http://www.cdc.gov/ecoli/etec.html>.2016.
8. Scallan E, Griffin PM, Angulo FJ, Tauxe RV, Hoekstra RM. Foodborne illness acquired in the United States--unspecified agents. *Emerg Infect Dis*. 2011;17(1):16–22.
9. Dewey-Mattia D, Manikonda K, Hall AJ, Wise ME, Crowe SJ. Surveillance for Foodborne Disease Outbreaks – United States, 2009–2015. *MMWR Surveill Summ*. 2018;67(10):1–11.

ПРАВНИ АСПЕКТИ НА КОРУПЦИЈАТА

д-р Наташа Георгиева¹

МИТ Универзитет – Скопје, Република Северна Македонија

Абстракт. Според Кривичната конвенција за спречување на корупцијата – корупцијата се дефинира како барање, нудење, ветување или прифаќање на незаслужена корист, на посреден или непосреден начин, заради прибавување на незаслужена корист или ветување на таква незаслужена корист, а сето тоа да се чини со попречување на нормалното вршење на одредена функција или пропишаното однесување на корисникот на незаслуженото чинење или незаслужената корист. Според Граѓанската конвенција за спречување на корупцијата – под корупција се подразбира барање, нудење, давање или прифаќање, посредно или непосредно, на недозволено чинење и прибавување на незаслужена корист, со што се попречува нормалното вршење на некоја функција или пропишано однесување на корисникот на незаконитото чинење или незаконитата корист.

Клучни зборови: корупција, правни акти за сузбивање на корупцијата.

1. ВОВЕД

Меѓународната заедница кон крајот на 20-тиот и почетокот на 21-иот век, поради тешките последици кои ги предизвикува корупцијата предлага да се превземаат што е можно повеќе мерки.

Завземањето на широки размери на корупцијата, како и нејзината блиска поврзаност со перењето пари и воопшто со организираниот криминал, доведува до се поголемо нивно интернационализирање, па по тој повод се зголемува заинтересираноста на меѓународната заедница која единствениот спас го гледа преку создавање на единствена стратегија за нејзино спречување.

Хронолошки гледано, паралелно со појавата и распространетоста на општото зло – корупцијата, постепено се развиваат и соодветни мерки и институции за нејзино сузбивање, како на меѓународен план преку донесување на голем број договори и конвенции така и во внатрешен план при уреду-

¹ natashageorgievaivanovska@gmail.com

вањето на своето законодавство од страна на секоја држава која е директно инволвирана, заради обезбедување на превентивни услови за откривање и спречување на корупцијата.

Меѓународната заедница кон крајот на 20 и почетокот на 21 век поради тешките последици што ги предизвикува корупцијата предлага да се преземаат што е можно повеќе мерки, со цел да се обезбеди регулирање на истите на меѓународно ниво, кои се потребни за борба против корупцијата и воспоставување контрола врз истата. За да се постигне сето тоа неопходно е донесување меѓународни прописи, договори, конвенции и сл. од страна на ОН, Европската Унија, Светската банка, Меѓународниот монетарен фонд, Светска трговска организација, ОЕЦД и сл

2. МЕЃУНАРОДНО – ПРАВНИ АКТИ ЗА СУЗБИВАЊЕ НА КОРУПЦИЈАТА

Заземањето на широки размери на корупцијата, како и нејзината блиска поврзаност со перењето пари и воопшто со организираниот криминал, доведува до се поголемо нивно интернационализирање, па по тој повод се зголемува заинтересираноста на меѓународната заедница која единствениот спас го гледа преку создавање на единствена стратегија за нејзино спречување.

Поврзаноста на корупцијата со организираниот криминал добива се поголеми транснационални димензии, и како резултат на ваквата состојба се рушат националните граници.

Хронолошки гледано паралелно со појавата и распространетоста на општото зло – корупцијата, постепено се развиваат и соодветни мерки и институции за нејзино сузбивање, карактеристично како на меѓународен план преку донесување на голем број на договори и конвенции така и во внатрешен план при уредувањето на своето законодавство од страна на секоја држава која е директно инволвирана, заради обезбедување на превентивни услови за откривање и спречување на корупцијата. За нејзино откривање се превземаат повеќе мерки од страна на инспекциските и контролните органи. Како и да е за да се обезбедат соодветни услови за спречување на корупцијата, неопходно е основање на соодветен орган – национално тело за борба против корупцијата.

Меѓународната заедница кон крајот на 20 – от и почетокот на 21 – от век, поради тешките последици кои ги предизвикува корупцијата предлага да се преземаат што е можно повеќе мерки, со цел да се обезбеди регулирање на истите, на меѓународно ниво, кои се потребни за борба против корупцијата и воспоставување на контрола врз истата. За да се постигне сето тоа неопходно

е донесување на меѓународни прописи, договори, конвенции и сл. од страна на ОН, Европската Унија, Светската Банка, Меѓународниот монетарен фонд, Светска трговска организација, ОЕЦД и сл.

2.1. Меѓународно – правни акти на Обединети нации

Претходник на Обединетите Нации е Друштвото на народите основано во 1919 год.

Обединетите Нации се меѓународна организација, основана во Сан Франциско. Примарна цел на Обединетите Нации, и најголема бенифиција на нејзините членки, е да го одржуваат мирот. Таа го помага и поттикнува бизнисот и меѓународната трговија. Обединетите Нации, предвидуваат форум за земјите, со цел да ги унапреди нивните ставови и разреши конфликтите без насилство; овозможуваат земјите да соработуваат за да ги решат светските проблеми како што се – сиромаштијата, болестите и деградирањето на околината; служат како симбол за меѓународниот поредок и глобалниот идентитет; го унапредуваат и координираат економскиот и општествениот напредок на земјите во развој; ја помагаат и координираат работата на стотина агенции и програми кои се во склопот на самата организација или надвор од неа; собираат и објавуваат меѓународни податоци.

Како основни надлежности на Обединетите Нации се наведуваат следниве: превземање колективни мерки за зајакнување на меѓународниот мир; поттикнување на меѓународната соработка за решавање на меѓународни проблеми од областа на економијата, социјалата и културата и охрабрување за почитување на човековите права и слободи, еднакво важни за сите луѓе без разлика на расата, полот и религијата.

2.1.1. Прирачник за антикорупциска политика

Прирачникот за антикорупциска политика на Обединетите Нации е подготвен од страна на Центарот за меѓународно спречување на криминалот (CICP)².

Овој Прирачник за антикорупциска политика на Обединетите Нации има за цел да послужи како водич на владите во нивната борба против корупцијата, или поточно нивната антикорупциска политика.

Од објавување на овој Прирачник во 1992 год., од страна на CICP, во меѓусебна соработка со американскиот оддел за правда, светот денес е сведок на невиден пораст во поддигнување и развивање на јавната свест од страна

² Abjorensen, H., Combating Corruption, Tokyo University, 2014.

на владите и меѓународните агенции во однос на обемот и на негативните ефекти од корупцијата.

2.1.2. Виенска декларација за криминал и правда

Во рамките на Десеттата седница (Виена, Австрија, 10-17 април 2000) на Конгресот на Обединетите нации за спречување на криминалот и правдата на тема „Злосторство и правда, справувањето со предизвиците на 21-от век“ се собраа стотици високи претставници на владите, академските институции, невладините организации и медиумите³.

Конгресот дискутираше за следното:

1. Како да се промовира на владеењето на правото и да се зајакне системот на кривичната правда;
2. Меѓународна соработка во борбата против транснационалниот организиран криминал: новите предизвици во дваесет и првиот век;
3. Ефективна превенција на криминалот: држењето чекор со новите случувања;
4. Сторители и жртви: одговорност и правичност во процесот на правдата.

Покрај тоа, четири работилници се одржаа на тема на борбата против корупцијата, кривични дела поврзани со компјутерската мрежа, вклученост на заедницата во превенција на криминалот и жени во системот на кривичната правда.

Конгресот усвои декларација за отелотворување на заклучоците и препораките на земјите-членки и поставување на меѓународната агенда во превенција на криминалот и кривичната правда на почетокот на новиот милениум. Декларацијата ја нагласува одговорноста на секоја држава да воспостави и одржува фер, одговорен, ефикасен и етички систем на кривичната правда. Во оваа смисла, таа ја признава потребата да се развиваат и промовираат активности за техничка соработка за помош на државите во нивните напори да ги зајакнат своите домашни кривични судски системи и нивниот капацитет за меѓународна соработка.

Со погледите насочени точно на најлошите форми на транснационален организиран криминал, делегатите од 119 земји, вклучувајќи ги и 76 министри и други високи функционери, на состанокот во Виена, одлучија да презе-

³ Конгресот се одржа од 10 – 17 април, по што следеше тридневниот состанок на 40 – члената комисија за спречување на криминалот и правдата.

мат поефикасна заедничка акција за борба против проблемот со светскиот криминал⁴.

Во сегментот на високо ниво на десеттиот конгрес на ОН за спречување на криминалот и третманот на прекршителите, усвоена е со акламација „Виенска декларација за криминал и за правда“, во која тие бараат да се преземат одлучни и брзи мерки за борба против тероризмот, трговијата со луѓе, недозволената трговија со огнено оружје, криумчарењето на мигранти и проценетиот на 600.000.000.000 долари бизнис со перење пари⁵.

Декларацијата ги обврзува државите да преземат засилена меѓународна акција против корупцијата и градење на постоечките норми на ОН. Таа, исто така ја нагласува потребата за ефективен меѓународен правен инструмент, независно од Конвенцијата на Обединетите нации против транснационалниот организиран криминал. Конвенцијата ќе биде придружувана од факултативните протоколи насочени против недозволената трговија со лица.

Во текстот, делегатите го признаа „ветувањето на ресторативни пристапи за правда кои имаат за цел да го намалат криминалот и да се промовира лекување на жртвите, сторителите и заедниците“⁶. Исто така ја истакнуваат потребата за напори што треба да се направат од страна на Центарот на ОН за спречување на развојот на меѓународниот криминал, во соработка со Институтот за правда. Тие напори треба да се во рамки на сеопфатен глобален преглед на организираниот криминал како референтна алатка, која што ќе им помогне на владите во политиката и развојот на соодветни програми.

Декларацијата дава поддршка на напорите за помош на државите при градење на капацитетите, вклучувајќи добивање на обука и техничка помош и во развојот на легислативата, регулативата или експертизата, со цел да се олесни нејзиното спроведување и нејзините протоколи.

Став 16 од Виенската Декларација, повикува на зголемена меѓународна акција против корупцијата, изградба на Кодексот на однесување и регионалните инструменти.

При усвојувањето на Виенската Декларација, побарано е од страна на Генералното Собрание да се подготват акциони планови за имплементација и следење на обврските во Декларацијата.

⁴ Abjorensen, H., Combating Corruption, Tokyo University, 2014.

⁵ Abjorensen, H., Combating Corruption, Tokyo University, 2014.

⁶ Tenth United Nations Congress on the Prevention of Crime and the Treatment of Offenders, Vienna, 10–17 April 2000: report prepared by the Secretariat (United Nations publication, Sales No. E.00.IV.8).

Акционите планови се поделени на:

- Национални;
- Меѓународни активности.

Акциониот план за борба против корупцијата во својата содржина ги регулира плановите за акција против транснационалниот организиран криминал и перењето пари.⁷

2.1.3. Декларација на Обединетите нации против корупцијата и подмитување во меѓународните комерцијални трансакции

Оваа Декларација, Генералното Собрание на ООН ја усвои во Декември 1996 год., која се занимава со јавниот и приватниот сектор. Декларацијата ги обврзува државите – членки на ООН, да превземат ефикасни и конкретни мерки за сузбивање на сите облици на корупција, подмитување и слични незаконски практикувања во меѓународните комерцијални трансакции.

Содржината на Декларацијата „повикува“ на донесување и спроведување на следниве закони:

1. Закон за забрана на подмитување во меѓународните трансакции;
2. Закон за криминализирање на поткупот на странски јавни службеници;
3. Закони со кои не се даваат даночни олеснувања за дадено мито од страна на некоја приватна или јавна корпорација, или поединец – на државата на некој јавен службеник, или на избран претставник од друга земја.

Декларацијата повикува на меѓународна соработка во истрагата, голењето, екстрадација и други правни постапки поврзани со корупцијата и подмитувањето.

Декларацијата исто така повикува на развој, сметководствени стандарди и практики за подобрување на транспарентноста и бизнис кодови, стандарди или најдобрите практики со кои се забрзува „корупцијата, митото и соодветните деловни практики“ во меѓународните комерцијални трансакции.⁸

2.1.4. Конвенција на Обединетите Нации против транснационален организиран криминал

Оваа Конвенција е усвоена од Генералното Собрание на Обединетите Нации, е склучена во Палермо, Италија. Отворена е за потпишување од 12 до

⁷ www.uslugi.gov.mk

⁸ www.u4.no/dokument

15 декември 2000 год. Конвенцијата на Обединетите Нации против транснационалниот организиран криминал е потпишана од страна на 123 држави.⁹ Во 2004 год., оваа Конвенција е ратификувана од Собранието на Република Македонија.

Целта на оваа Конвенција е да обезбеди поефикасна соработка за превенција и борба против транснационалниот организиран криминал.

Посебно место во оваа Конвенција е посветено на криминализација на корупцијата и мерки кои земјите – членки би требало да ги превземат за борба против корупцијата – како најголемо зло на правната и демократска држава.

Во оваа Конвенција од големо значење за спречување на корупцијата се член 8¹⁰ и член 9¹¹. Овие членови ги регулираат прашањата кои се однесуваат на криминализација на корупцијата и мерките кои треба да се превземат за борба против корупцијата.

Конвенцијата ги уредува следниве обврски: прашањата за извршување на кривични дела на организираниот криминал и корупцијата, меѓународната соработка, екстрадацијата и трансферот на осудените лица; специјални истражни мерки (контролирана испорака, електронско или други форми на набљудување и прикриени операции од нејзините компетентни органи на нејзината територија, се со цел да се постигне ефикасно спречување на организираниот криминал); обврска на секоја држава да ги заштитува сведоците и соработниците на правдата; полициска соработка – соработка помеѓу надлежните органи, агенции и служби на државите – членки; развивање, промоција и спроведување на проекти за превенција од транснационален организиран криминал преку соработка помеѓу полициските органи, обвинители и надлежни правни фирми, вклучувајќи ја и индустријата; промоција за кодекс на однесување на адвокатите, нотарите, даночни консултанти и

⁹ United Nations Convention Against Transnational Organised Crime.

¹⁰ Член 8 – пропишува дека секоја земја треба да усвои законски и други мерки за да ги востанови како кривично дело, кога дејствијата се сторени со умисла, кои вклучуваат странски државен службеник или меѓународен функционер, како и востановување како кривично дело и на други форми на корупција. Овој член пропишува и усвојување на потребни мерки со цел да го востанови како кривично дело учеството во својство на соизвршител во некое кривично дело востановено во согласност со член 8 од оваа Конвенција.

¹¹ Член 9 – пропишува дека во секоја земја, во нејзиниот правен систем потребно е да се усвои легислатива на административни или други мерки, со цел да се обезбеди интегритет, како и да се спречи и казни корупцијата на јавни службени лица; можност да се превземат мерки за ефикасна акција на надлежните органи во државите за превенција, откривање и казнување на корупцијата на јавните службени лица.

сметководители; превенција од злоупотреба на правно лице од организирани криминални групи; развивање или подобрување на специфични програми за обука на полициските службеници, судии, јавни обвинители, царински персонал; мерки за собирање, размена и анализа на информации за природата на организираниот криминал.

2.1.5. Конвенција на Обединетите нации против корупцијата

Текстот на Конвенцијата на Обединетите Нации против корупцијата бил договорен во рок од седум сесии на Ад Хок – Комитетот за преговорите на Конвенцијата за борба против корупцијата, одржан на 21. 01. 2002 год., и 01. 10. 2003 год.

Оваа Конвенција е усвоена од страна на Генералното Собрание на Обединетите Нации во Њујорк, со резолуција 58 % 4 од 31 октомври 2003 год. Конвенцијата била отворена за потпишување од 9 до 11 декември 2005 год. Во Мерида – Мексико, а потоа во седиштето на Обединетите Нации во Њујорк до 9 декември 2005 год., во согласност со член 67, став 1, од Конвенцијата. Исто така оваа Конвенција била отворена за потпишување од страна на регионалните организации за економска интеграција, под услов – најмалку една држава членка на таква организација да ја има потпишано оваа Конвенција.

Конвенцијата на Обединетите Нации за борба против корупцијата стапи на сила на 14 декември 2005 год.¹²

Конвенцијата е ратификувана од Република Македонија и е објавена во „Службен весник на РМ“ бр.37/07..

Во Преамбулата на оваа Конвенција се посветува внимание на поврзанооста на корупцијата со други форми на криминал – организираниот криминал и перењето пари, загриженоста заради тежината на проблемите кои ги предизвикува корупцијата бидејќи ги изложува на опасност стабилниот развој на правната држава.

¹² Член 68 став 1

1. Оваа Конвенција ќе стапи на сила на дваесетиот ден од денот на депонирањето на триесетиот инструмент за ратификација, прифаќање, одобрување или пристапување. За целите на овој став секој инструмент депониран од регионална организација за економска интеграција нема да се смета како дополнително на оние кои се депонирани од страна на земјите – членки на таквата организација.

2. Секоја држава или регионална организација за економска интеграција ја ратификува, прифаќа, одобрува или пристапува кон оваа Конвенција по депонирањето на триесетиот инструмент на таа акција. Оваа Конвенција ќе стапи во сила на триесетот ден или организација на релевантен инструмент, оваа Конвенција ќе стапи на сила во согласност со став 1 од овој член.

Конвенцијата предвидува обврска сите држави да се борат против корупцијата и тоа се со цел за нејзино спречување, или во најмала рака нејзино постепено намалување. За да се постигне сето тоа потребна е нивна меѓусебна соработка.

Како основни цели на Конвенцијата се потенцираат следниве: унапредување и зајакнување на мерките за спречување и борба против корупцијата; унапредување, олеснување и поддршка на меѓународната соработка и техничката помош за спречување на корупцијата; враќање на имотите кои се резултат на корумптивни дејствија и унапредување на интегритетот, одговорноста и ефикасното управување со јавните работи и државниот имот.

Оваа Конвенција се применува во: насока на спречување на корупцијата, односно превентивна насока: истрага и гонење на кривични дела – и во пррделиктна и посделиктна насока: замрзнување, заплenuвање, конфисакција и враќање на приносите кои се резултат и последица на кривичните дела: заштита на суверенитетот (Конвенцијата се применува со почитување на суверенитетот и територијалниот интегритет на државите и немешање во нивните внатрешни работи).....

Корупцијата како прво и основно бара превенција. По тој повод во Конвенцијата е посветено цело поглавје на превенција, како во јавниот така и во приватниот сектор. Тие вклучуваат т.н. модел на превентивни политики¹³.

Во членот 6 од Конвенцијата се наведува дека секоја држава треба да обезбеди еден или повеќе органи, кои ќе бидат овластени за превенција на корупцијата. Поради ефикасно извршување на функцијата органите за превенција на корупцијата, треба да бидат заштитени од прекумерни влијанија, да имаат обезбедено независност, материјални извори, специјализирани лица и обука на тие лица за успешно извршување на нивните функции.

Со превентивните мерки се зајакнуваат: принципот на владеење на правото, доброто управување со јавните работи и државниот имот, интегритетот, транспарентноста и одговорноста при работа.

Превентивните мерки што можат да се превземат се групирани во осум различни области од општествениот живот: Јавен сектор: Кодекси за однесување на државните службеници; Јавни набавки и управување со јавните финансии: Информирање на јавноста; Мерки кои што се однесуваат на судиите

¹³ Модел на превентивни политики – воспоставување на антикорупциски тела и зголемена транспарентност во финансирањето на изборните кампањи и политичките партии. Антикорупциските тела треба да ги имплементираат антикорупциските политики, да дистрибуираат знаење. Антикорупциските тела мора да бидат независни и да имаат соодветно обучен персонал.

и органите за кривичен прогон; Приватен сектор; Учество на општеството.¹⁴

1. Јавен сектор – Државата треба да изгради или да го зајакне постојниот систем и критериумите за избор, вработување, задржување, унапредување и пензионирање на функционерите – државните службеници кои се именувани од страна на државата. Системот треба да овозможи: предвидување на постапки за селектирање и обука на вработените на оние работни места кои се непосредно изложени на корупција;
2. Кодекси за стандарди за однесување на носителите на јавни овластувања – Според Конвенцијата Државата треба: да ги поддржува и охрабрува – интегритетот, чесноста и одговорноста при извршување на јавните функции од страна на државните службеници; да усвои и да применува Кодекси за однесување на државните службеници; да усвои систем на мерки за да на носителите на јавните функции им се овозможи да ги известуваат надлежните органи за постоење на корумптивни дејствија, кои ги воочиле при извршување на нивните функции; да усвои системи на задолжително пријавување од страна на носителите на јавни функции до надлежните органи за нивната надворешна активност, вработување, инвестирање, имот или значаен подарок и добивка што може да доведе до судир на интереси; да усвои дисциплински мерки против носителите на јавните овластувања кои ги прекршиле постоечките одредби и стандарди;
3. Јавни набавки и управување со јавни функции – Државата според Конвенцијата е должна да изгради системи за јавни набавки, засновани на принципите на транспарентност, конкурентност и објективни критериуми за одлучување – ефикасни за спречување на конкуренција¹⁵;
4. Јавно информирање – Во областа на јавното информирање во Конвенцијата се потенцира дека Државата треба да превземе мерки за зајакнување на транспарентноста на нејзината јавна администрација – вклучуваејќи и информации за нејзината организација, функ-

¹⁴ www.un.org

¹⁵ Државите треба да превземат мерки за унапредување на транспарентноста и одговорноста во управувањето со јавните финансиски постапки за усвојување на националниот буџет; навремени информирања за приходите и расходите; систем на критериуми за пресметка и ревизија; успешни и ефикасни системи за управување со ризици и внатрешна контрола и конкретни мерки доколку дојде до неуспешно исполнување на утврдените барања.

ционирање и постапката на одлучување¹⁶;

5. Мерки кои се однесуваат на правосудниот систем – Конвенцијата утврдува дека државата треба да превземе мерки, но при тоа треба да внимава да не наштети на независноста на судството, се мисли на зајакнување на интегритетот на судството и спречување на корупцијата помеѓу вработените во судството.

Приватен сектор¹⁷ – Државата треба да ги зајакне мерките за отчетност и контрола на приватниот сектор, и да се донесат ефикасни граѓански, административни или кривични санкции за неисполнување на предвидените мерки.

За да се постигне тоа потребно е: подобрување на соработката помеѓу службите за спроведување на законот и соодветните органи во приватниот сектор; подобрување на постапките кои се однесуваат на заштитата на интегритетот на приватните субјекти; подобрување на транспарентноста помеѓу приватните субјекти; да нема злоупотреба на постапките за основање на приватни субјекти; спречување на судирот на интереси, како и обезбедување на задоволителна внатрешна контрола, и тоа се со една цел – откривање и спречување на корумптивните дејствија.

Со цел да се спречи корупцијата во приватниот сектор Конвенцијата утврдува дека е неопходно да се оневозможи:

1. Отварање на сметки надвор од книговодствените книги;
2. Незаведување во книговодствени книги на направени трансакции или неправилна идентификација на трансакциите;
3. Внесување на непостоечки расходи;
4. Внесување на обврски со погрешна идентификација на предметите;
5. Употреба на лажни документи;
6. Намерно уништување на книговодствените книги, порано од предвидениот законски рок.¹⁸

¹⁶ Мерките треба да содржат постапки кои овозможуваат на граѓаните поголема достапност до информациите кои се однесуваат на организацијата, функционирањето и постапката на одлучување на јавната администрација; полесен пристап на јавноста до надлежните одлучувачки органи и јавно објавување на информациите (се мисли на периодичните извештаи за опасноста од корупцијата во областа на јавната администрација).

¹⁷ Корупцијата во приватниот сектор е обработена во член 21 од Конвенцијата на Обединетите Нации против корупцијата.

¹⁸ Јовчевски, Ј., Прирачник на Конвенцијата на Обединетите Нации за борба против корупцијата, Скопје, Октомври, 2005.

Факт е дека секоја држава треба да забрани фискално одбивање на трошоци кои претставуваат поткуп, како и секои расходи што се направени во корумптивна насока.

Во Конвенцијата се предвидува казнивост само за свесно и намерно извршување на кривичните дела од областа на корупцијата. Државата не смее да има селективен пристап во борбата против корупцијата и таа да прерасне во политички реваншизам; таа потребно е да изгради праведен систем на казнување; да обезбеди покрај кривичната одговорност и дисциплинска одговорност за корумптивните кривични дела; да изгради ефикасен систем на заштита од одмазда на сведоци, вештаци, жртви кои сведочат за корумптивни кривични дела; да обезбеди специјализирани органи за борба против корупцијата и да овозможи соработка со други органи на кривичен прогон; да ја развие соработката на органите на државно и меѓународно ниво за успешно справување со корупцијата; да овозможи меѓудржавна – директна соработка на органите за кривично гонење во борбата против корупцијата; мора да ја легализира примената на специјалните истражни мерки, заради поголем успех во борбата против корупцијата.

Државата е потребно да ја зајакне меѓународната соработка на остварувањето на целите на конфисакција на криминалните приноси стекнати со корумптивните кривични дела, да ја развие соработката на меѓудржавен план: Пример – започнување или водење на истрага, доставување на информации до другите држави и сл., да ја развива и подобрува обуката на лицата одговорни за превенција и борба против корупцијата, да прави постојани анализи, по пат на консултирање на експерти како од Република Македонија така и со странски експерти, за корупцијата на нивната територија; како и околности под кои делата се извршени и целокупните информации кои се производ на постојаните анализи – да ги споделува со други држава.

2.2. Меѓународно – правни акти на Советот на Европа

Корупцијата претставува сериозна закана за владеење на правото, како и закана за општествената и економската стабилност на државите – членки на Советот на Европа.

Државите – членки на Советот на Европа потенцираат дека корупцијата претставува сериозна закана за демократијата, правдата и човековите права. По тој повод ги поставува принципите на доброто управување, праведноста и социјалната правда.

2.2.1. Казнена Конвенција за спречување на корупција

Оваа Конвенција државите – членки на Советот на Европа ја донесоа на 10 и 11.10.1997 год., заради заштита на општеството од корупција и јакнење на меѓународната соработка, како и изнаоѓање на заеднички одговори на предизвиците кои се производ на масовното ширење на корупцијата.¹⁹

Оваа Конвенција е ратификувана од Република Македонија и е објавена во „Службен весник на РМ“ бр.32/99

Конвенцијата содржи одредби кои се однесуваат на активна и пасивна корупција на националните јавни службеници (член 2 и 3), и активна и пасивна корупција во приватниот сектор (член 7 и 8).

Со оваа Конвенција се уредуваат: прашањата за казнување на активната и пасивната корупција, сторена од страна на членовите на националните јавни институции, странски јавни службеници и член или лице на било која јавна институција која врши законодавна или управна функција на некоја друга држава; ги уредува прашањата на перење на приходи од корупција и сметководствени кривични дела; предвидува посебни мерки неопходни за работа на лица и органи специјализирани за борба против корупцијата (овие органи треба да се потполно независни во рамките на правниот систем); утврдува кривична одговорност за вршење на влијание; пропишува надлежност на домашните судови за можните сторители на кривичните дела на корупција; побарува усвојување на законски мерки со кои ќе се овозможи правните лица да се сметаат за одговорни за акти на корупција, вршење влијание и перење пари.

За успешна борба против овој вид криминал, во Конвенцијата се предвидени следниве мерки: лишување од слобода; парична казна; конфискација на приходите добиени по пат на корупција; заплена на банкарски и трговски досиеја; посебна специјализација на лица кои работат во сузбивањето или во најмала рака намалувањето на овој вид на криминалитет – корупцијата и усвојување на законски мерки за ефикасна соработка на правото од една страна и заштита на сведоците кои даваат изјави кои се однесуваат на делата на корупција од друга страна.

2.2.2. Цивилна Конвенција за спречување на корупцијата

Цивилната Конвенција за спречување на корупцијата е донесена од страната на Советот на Европа во 1999 год., и истата е ратификувана од Собра-

¹⁹ РАТИФИКУВАНИ МЕЃУНАРОДНИ ПРАВНИ ИНСТРУМЕНТИ ЗА БОРБА ПРОТИВ КОРУПЦИЈАТА И ОРГАНИЗИРАНИОТ КРИМИНАЛ, ПРВО ИЗДАНИЕ, Република Македонија, Министерство за правда, Скопје, 2010.

нието на Република Македонија во 2002 год., а стапува во сила 2003 год.

Конвенцијата предвидува обврска секоја држава – потписничка да пропише средства во домашното законодавство, заради заштита на лицата што претрпеле штета како резултат на некое дело на корупција и да им обезбеди заштита на нивните права и интереси и можност да им се надомести за претрпената штета, која може да биде материјална, нематеријална и изгубена добивка. За да се надомести штетата во внатрешното законодавство потребно е обвинетиот да го извршил или го овозможил извршувањето на корупција, или не првзел соодветни мерки да го спречи и да постои причинско – последична врска помеѓу корупцијата и штетата. Конвенцијата во својата содржина ги пропишува и роковите во кои може да се бара надомест на штетата (субјективниот рок изнесува три години а објективниот десет години од денот на дејството на корупцијата). Внатрешното законодавство треба да обезбеди надоместокот да биде ограничен или дозволен.

Посебно се заштитени од казна вработените кои имале основа за сомневање дека всушност постои корупција и кои со добра намера ги известиле одговорните лица и власти.

2.2.3. Резолуција (97) 24 за дваесетте водечки принципи за борба против корупцијата

Комитетот на Министри на Советот на Европа, ги има усвоено дваесетте водечки принципи за борба против корупцијата од кои треба да се раководат државите и тие се состојат во следното:

1. Државите да превземат ефикасни мерки за превенција на корупцијата и во врска со тоа да се подигне јавната свест и да се промовира етичкото однесување;
2. Да се координира криминализација на националната и на меѓународната корупција;
3. Да обезбедат органите надлежни за превенција, спроведување на истрага, обвинување и за пресудување за делата на корупција, да ја имаат потребната независност и автономност соодветно на нивните функции, да бидат ослободени од несоодветно влијание, како и да имаат ефикасни средства за прибирање докази, за заштита на лицата кои им помагаат на властите во борбата против корупцијата и за зачувување на доверливоста на истрагите;
4. Да обезбедат соодветни мерки за заплenuвање и за лишување од средствата остварени во врска со кривичните дела поврзани со корупција;

5. Да обезбедат соодветни мерки за оневозможување правните лица да бидат искористени за прикривање на прекршоци врзани со корупцијата;
6. Да го ограничат имунитетот – заради поведување истрага, обвинување или пресудување за кривични дела на корупција, до степен што е неопходен за демократските општества;
7. Да промовираат специјализација на лицата или на органите надлежни за борба против корупцијата и да им обезбедат соодветни средства и соодветна обука за извршување на нивните задачи;
8. Да обезбедат фискалната регулатива и органите надлежни за нејзиното спроведување да придонесуваат за сузбивање на корупцијата на ефикасен и координиран начин, особено во однос на одбивањето да се дадат даночни олеснувања, согласно со законот или со практиката, за давање поткуп или за други трошоци поврзани со кривичните дела на корупција;
9. Организацијата, функционирањето и постапката за донесување одлуки од страна на јавната администрација да ја имаат предвид потребата за сузбивање на корупцијата, особено преку осигурување на транспарентност, конзистентна на потребата за постигнување ефикасност;
10. Правата и надлежностите на јавните службеници да ги земаат предвид барањата за борба против корупцијата и да обезбедат соодветни и ефикасни дисциплински мерки; промовирајќи ја натамошната спецификација за очекуваното однесување на јавните службеници преку соодветни средства како што се кодексите за однесување;
11. Да се применуваат соодветни постапки за контрола на активностите на јавната администрација и на јавниот сектор;
12. Да ја потврдат улогата која што може да ја одигра постапката за контрола во заштитата и во откривањето на корупцијата, надвор од јавната администрација;
13. Системот на јавните обврски и одговорности да ги зема предвид последиците од корумпираното однесување на јавните службеници;
14. Да усвојат соодветни транспарентни постапки за јавните набавки, кои промовираат фер конкуренција и одвраќање на корумпираните лица;
15. Да поттикнат усвојување, преку избрани претставници, на кодексите за однесување и да промовираат правила за финансирање на политичките партии и на изборните кампањи што ќе ја застапуваат

- борбата против корупцијата;
16. Да осигураат дека медиумите имаат слобода да примаат и да пренесуваат информации во врска со корупциските работи, кои се само предмет на ограничување и рестрикции, неопходни за демократските општества;
 17. Да осигураат дека граѓанскиот закон ја зема предвид потребата од борба против корупцијата и да обезбедува особено ефикасни жалбени постапки за оние чии што права и интереси се погодени со корупцијата;
 18. Да ги поттикнат истражувањата во однос на корупцијата;
 19. Од секој аспект на борбата против корупцијата да се земаат предвид можните поврзувања со организираниот криминал и со перењето пари;
 20. Да развиваат најширока можна меѓународна соработка во сите области на борбата против корупцијата и со цел да промовира динамичен процес за ефективно спречување и сузбивање на корупцијата²⁰.

3. ЗАКЛУЧОК

Меѓународните конвенции структурално ги уредуваат најзначајните правила, и тоа:

- се дефинира и стандардизира терминологијата;
- се бара од државите во своите законодавства да инкорпорираат определени кривични дела – учество во организирана криминална група, криминализација на перење приноси од криминал, криминализација на корупцијата и опструкција на правдата;
- се воспоставува одговорност на правни лица;
- се создава обврска за воведување конфискација и заплена на имот и приходи од криминал, меѓународна соработка за цели на конфискацијата и располагање со конфискуваниот имот;
- се определува правна надлежност за кривичните дела од конвенциите;
- се уредува екстрадицијата, трансферот на осудени лица, заемната правна помош и споените истраги;
- создаваат обврска државите потписнички во своите законодавства да

²⁰ Маневски, М., Корупцијата во Република Македонија, превентивни и казни мерки за спречување, Скопје, 2005.

предвидат правна основа за примена на специјални истражни мерки, како што се: прислушувањето, контролираната испорака, користењето на базата на податоци и други мерки предвидени во Законот за кривична постапка;

- содржат одредби за трансфер на кривични постапки и споени истраги;
- создаваат можност за непосредна примена под услови предвидени во конвенциите;
- утврдуваат мерки за заштита на сведоците и помош и заштита на жртвите и на соработниците на правдата;
- содржат обврски за полициска соработка во справување со кривичните дела од конвенциите;
- содржат обврски за преземање мерки за превенција, обука и техничка помош на институциите и кадрите во тие институции;
- содржат одредби за воспоставување меѓународна соработка.

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

1. Abjorensen, H., Combating Corruption, Tokyo University, 2014.
2. Јовчевски, Ј., Прирачник на Конвенцијата на Обединетите Нации за борба против корупцијата, Скопје, Октомври, 2005.
3. Маневски, М., Корупцијата во Република Македонија, превентивни и казни мерки за спречување, Скопје, 2005.
4. РАТИФИКУВАНИ МЕЃУНАРОДНИ ПРАВНИ ИНСТРУМЕНТИ ЗА БОРБА ПРОТИВ КОРУПЦИЈАТА И ОРГАНИЗИРАНИОТ КРИМИНАЛ, ПРВО ИЗДАНИЕ, Република Македонија, Министерство за правда, Скопје, 2010.
5. Tenth United Nations Congress on the Prevention of Crime and the Treatment of Offenders, Vienna, 10–17 April 2000: report prepared by the Secretariat (United Nations publication, Sales No. E.00.IV.8).
6. United Nations Covention Against Transnational Organised Crime.
7. www.uslugi.gov.mk
8. www.u4.no/dokument
9. www.un.org

СЛЕДЕЊЕ НА ЦРЕВНИ ЗАРАЗНИ БОЛЕСТИ КОИ СЕ ПРЕНЕСУВААТ ПРЕКУ ХРАНА ОД БАКТЕРИОЛОШКИ АСПЕКТ

Асс. М-р сци. Д-р. Спец. Рената Младеновска¹

Директор на Државен санитарен и здравствен инспекторат на РСМ

Специјалист по хигиена и здравствена екологија

М-р фарм. Спец. Ирена Брчина¹

Responsible Person for Quality Assurance, King Field LLC, RNM

Специјалист по испитување и контрола на лекови

ВОВЕД. Цревните заразни болести претставуваат најмасовна група од заразни заболувања кои ги зафаќаат сите популациони групи од населението. Причинителите се пренесуваат поради несоодветни хигиенски мерки и стандарди во процесот на производство, обработката и дистрибуција на храна. Причинителите обично се пренесуваат по фекално-орален пат, непосредни контакти, храна и вода за пиење и истите предизвикуваат различни здравствени проблеми.

ЦЕЛ НА ТРУДОТ. Цел на трудот е да се прикажат регистрираните посети на пациенти кај матичните доктори и хоспитализираните болни од цревни инфективни болести како резултат на конзумирање небезбедна храна контаминирана со бактерии. Детектираните видови бактерии кои се најчестите причинители за појавата на инфективните цревни болести, а се пренесуваат преку храната се хигиено-епидемиолошки таргет на нашата анализа.

МЕТОД И МАТЕРИЈАЛ. Со ретроспективен метод на работа за период од пет година статистички се анализирани податоци кои се софтверски обработени во посебни програми за утврден морбидитет од цревни инфективни болести регистрирани од матичните доктори согласно позитивната законска легислатива за истите. Во делот за безбедност на храната се користени наменски изготвени софтвери за микробиолошка безбедност на храна од бактериолошки аспект според најчестите видови детектирани бактерии во храната. Анализата опфаќа пет годишен период за сите здравствени региони во кои се доставуваат податоците во Центрите за јавно здравје во државата

РЕЗУЛТАТИ. Во петгодишната статистичка анализа на податоци за цревни и нфективни болести во државата кои се регистрирани од матичните доктори за утврден морбидитет според МКБ10 Р од групата болести A00-A09 во половата структура се регистрира поголема застапеност кај женскиот пол или 51,84% во однос на машкиот пол на кој му отстапуваат 48,16%. Во однос на популационите групи е утврден повисок морбидитет кај возрасната популација од 20-75 и повеќе години застапен со 51,80%, додека кај децата и училишната младина и кај децата од 0-6 години се на половина застапени или 27,19% и 21,01%. Во однос на групната застапеност на утврден морбидитет на цревните инфективни болести, истите се застапени 28,47% во однос на групата A00-B99 или одредени инфективни и паразитски болести. Анализата покажа дека хоспитализациите на пациенти со цревни инфективни болести A00-A09 учествуваат со 28,7% во однос на групата A00-B99 или инфективни и паразитски болести. Во испитуваниот петгодишен период бактериолошките наоди на мострите храна во акредитираните лаборатории во ЦЈЗ, покажуваат дека се изолирани следните најчести видови на бактерии во храната: *Staphilococcus aureus*, *Enterobacteriaceae*, *Escherichia coli*, Квасци и мувли и Аеробни мезофилни бактерии.

ЗАКЛУЧОК. Во анализираниот петгодишен статистички материјал, податоците укажуваат дека посетите на пациентите поради цревни инфективни болести регистрирани кај матичните доктори како и хоспитализациите на пациентите се одржуваат на исто ниво, што говори дека меѓународниот Стандард ISO 20000:2005 е потребно во континуитет да се ажурира во системот со управување со безбедност на храната насочен кон обезбедување на производи кои ќе бидат безбедни за потрошувачот. Со ова ќе се добијат континуирани придобивки во глобалниот синџир на снабдување со безбедна храна согласно Codex Alimentarius и HACCP контролниот систем.

Клучни зборови: цревни заразни болести, морбидитет, безбедност на храна, бактерии

ВОВЕД

Болестите кои се пренесуваат преку храна се добро препознатливи, но се сметаат за нови, бидејќи истите се, се почести, бидејќи нивната инциденца е зголемена на многу континенти. Па така на пример на Западната хемисфера

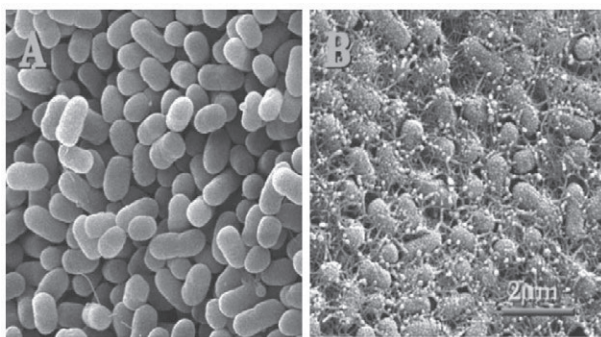
и во Европа, серотипот на *Salmonella Enteritidis* (SE) станува доминантен тип како резултат на конзумирање месо и јајца.

Исто така инфекцијата со *Escherichia coli* серотип 0157: H7 станува главна причина за крвава дијареа и акутна бубрежна инсуфициенција, дури и завршува фатално кај децата.

Епидемии на инфекции генерално се поврзани со конзумирање на говедско месо кои се почесто се пријавуваат во Австралија, Канада, Јапонија, САД, Европските земји и во Јужна Африка. Епидемиите се, се почести поради конзумирање на непастеризирани овошни сокови, зелена салата, месо од дивеч и урда.

НОВИ ЗАКАНИ ОД ЦРЕВНИ ЗАРАЗНИ БОЛЕСТИ (A00-A09) ВО СВЕТОТ

Започнувајќи од 1996 година, епидемијата на *Escherichia coli* 0157: H7 која во Јапонија погодила над 6300 училишни деца резултирала со 2 смртни случаи и истата се смета за најголема епидемија која е воопшто регистрирана.

Слика 1: *E. coli* O157:H7

Најчесто болестите кои се пренесуваат преку храна или популарно наречено труење со храна е резултат на контаминација на храната со патогени бактерии, вируси, паразити, приони и токсини.

Новите закани од болестите кои се пренесуваат преку храна се јавуваат поради повеќе причини и тоа:

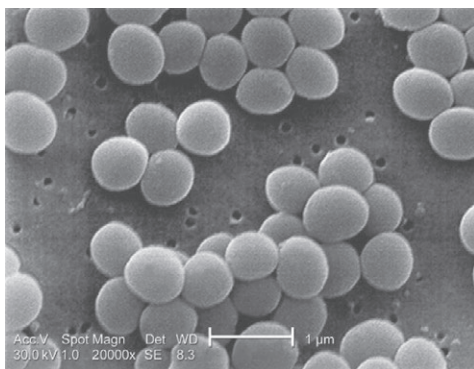
- Зголемување на меѓународни патувања и трговија
- Микробиолошка адаптација и промена во системот на производство на храна
- Демографија

- Однесување на луѓето кон храната

Покрај болестите предизвикани од директна бактериска инфекција, некои болести кои се пренесуваат преку храната се предизвикуваат и од ентеротоксини односно егзотоксини насочени кон цревата.

Почетокот на симптомите варира во зависност од количината на токсините и често брз почеток даваат енеротоксините од групата на *Staphylococcus* чии симптоми се појавуваат во приот час или до 6 часа со пропратена симптоматологија како што се: повраќање и дијареа поради стафилококниот ентеротоксин А или стафилококниот ентеротоксин Б поради нехигиената на носителите од истите.

Причинителите на Цревните заразни заболувања најчесто се пренесуваат по фекално-орален пат, директен контакт, храна и вода за пиење.

Слика 2: *Staphylococcus aureus*

Најчест начин на добивање на цревните заразни болести е поради конзумирање на животни намирници, особено ладни кремове и мајонези, меле-но месо, недоволно термички обработено месо или преку овошје и зеленчук.

Инкубацијата трае од неколку часа до неколку дена со следните симптоми: гадење, малаксалост, болки во стомакот, грчеви, главоболка со или без покачена температура, повраќање и течни столица. Траењето на симптомите се од неколку дена до неколку недели. Појавата и зачестеноста на болестите кои се пренесуваат преку храна е обратно пропорционално на хигиенските навики на популацијата.

Enterobacteriaceae се сметаат за бактерии кои се индикатори за микробиолошкиот квалитет на храната и хигиенскиот статус на производствениот процес.

Слика 3: *Enterobacteriaceae*

Контаминацијата на сирово млеко и месо со *Enterobacteriaceae* во текот на производството може лесно да се случи од различни извори на животната средина, така да оваа група на бактерии често се открива во млечните и месните производи.

УЛОГАТА НА ЕДУКАЦИЈА И РЕДОВНО БАКТЕРИОЛОШКО ИСЛЕДУВАЊЕ НА ХРАНАТА ВО ПРЕВЕНЦИЈА НА ЗДРАВЈЕТО

Улогата на конзумирање на безбедна храна е од исклучиво значење за спречување на Цревните инфективни болести. Основната причина за појавата на споменатите болести е поради неправилното ракување со храната, подготовка или складирање на храната од страна на операторите на храна.

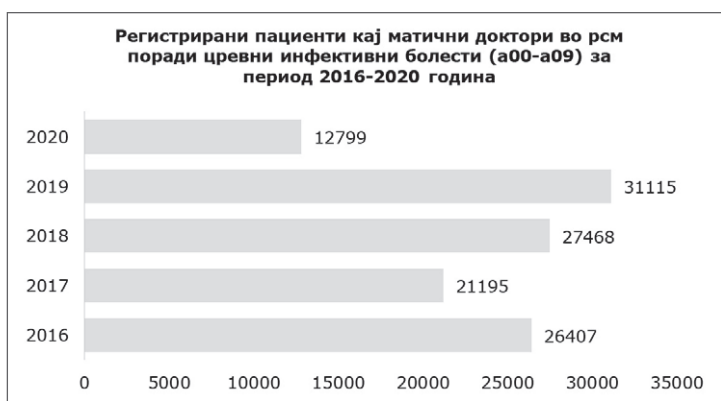
Добрите хигиенски практики пред, за време и по подготовката на храната, може да допринесат за заразување преку храната и појава на болести.

Секогаш мора да постои консензус во јавно здравствената заедница од сите чинители дека миењето на раце е најефикасна одбрана против појавата или ширењето на Цревните заразни болести кои се пренесуваат преку храна.

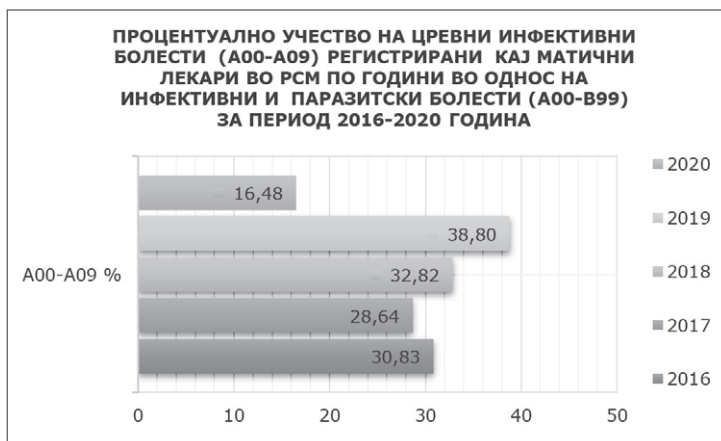
Безбедноста на храната и нејзиното следење од микробиолошки аспект е најдобрата превентивна мерка за спречување на појавата на погоре споменатите заболувања. Концептот за правилна исхрана вклучува едукација на јавноста и подигање на јавната свест. Основен дел во концептот на унапредување на здравјето и правилна исхрана се едукација во заедницата и националното образование.

СЛЕДЕЊЕ НА ЦРЕВНИ ЗАРАЗНИ БОЛЕСТИ КОИ СЕ ПРЕНЕСУВААТ ПРЕКУ ХРАНА (A00-A09)

Следењето на Цревните заразни болести кои се пренесуваат преку храна е анализирано со петгодишна статистичка анализа на утврдениот Морбидитет од Цревни инфективни болести (A00-A09) кои се регистрирани од Матичните доктори во државата. Анализата покажува дека овие болести учествуваат со 28,47 % во однос на Инфективните паразитски болести (A00-B99). Нивното учество се движи од 30,83% во 2016 година; 28,64 % во 2017 година; 32,82% во 2018 година, 38,80% во 2019 година застапена со највисок процент и 16,48% во 2020 година застапен со најнизок процент.

Графикон 1

Графикон 2

Половата структура на регистрираните посети од Цревни заразни болести (A00-A09) кај Матичните доктори е регистрирана повеќе кај пациентките од женски пол и истита е застапена со 51,85% од вкупно регистрирани посети на Инфективни и паразитски болести (A00-B99), додека посетите кај машката популација се застапени со 48,16%.

Приказот за истражуваниот период 2016-2020 година по половата процентуална застапеност на регистрираните посети од Цревни заразни болести (A00-A09) во ординациите кај Матичните доктори е даден на Графикон 3.

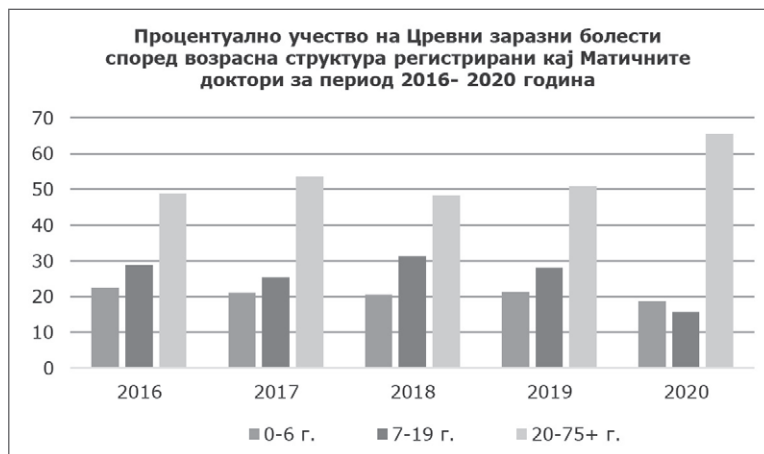

Графикон 3

Во однос на возрастната структура на регистрираните пациенти со утврден Морбидитет од Цревни заразни болести кај матичните доктори се забележува дека возрастната структура од 20-75 и повеќе години е застапена со 51,80%, децата од 0-6 години и училишната група до 19 години се застапени процентулно половина или помалку од половина и нивното учество изнесува 27,19% и 21,01%. Графикон 4

Петгодишната анализа покажа дека хоспитализираните болни од Цревни заразни болести (A00-A09) учествува со 28,70% во однос на хоспитализираните пациенти од вкупните Инфективни и паразитски болести (A00-B99).

На графикон 5 е прикажано процентуалното учество по години и истото се движи 41,86% во 2016 година; 44,23% во 2017 година; 42,95% во 2018 година и 41,92% во 2019 година, додека поради појавата на Пандемијата од Covid 19 процентот на хоспитализирани болни од Цревни заразни болести е застапен со само 4,79% поради отстапување на постелите на пациентит со Covid 19.

Графикон 4

Графикон 5

На следниот графикон се прикажани процентите на неисправни мостри храна поради изолирани најчести групи бактерии. Имено најчести се изолирани следните групи бактерии: *Staphilococcus aureus*, *Enterobacteriaceae*, *Escherichia coli*, Квасци и мувли и Аеробни мезофилни бактерии.

На графикон 6 се прикажани процентуалната застапеност на неисправните мостри храни по години како причина за хоспитализации на пациентите на секундарно и терциерно ниво во поголемите региони во РСМ.

Графикон 6

ЗАКЛУЧОК

Во анализираниот петгодишен статистички материјал, податоците укажуваат дека посетите на пациентите поради Цревни инфективни болести регистрирани кај матичните доктори како и хоспитализациите на пациентите се одржуваат на релативно ниско ниво, што говори дека меѓународниот Стандард ISO 20000:2005 во континуитет се спроведува и се ажурира постојано во системот со управување со безбедност на храната

ISO 22000:2005 бидејќи ги специфицира барањата на системот за управување со безбедноста на храната, организацијата во синцирот на храна потребно е постојано да се ажурира поради постојана контрола на опасностите за безбедноста на храната, се со цел да се осигура дека храната е безбедна во моментот на човечката потрошувачка.

Бидејќи опасностите за безбедноста на храната може да се појават во која било фаза од синцирот на исхрана, од суштинско значење е да постои соодветна контрола. Затоа, потребен е заеднички напор во континуитет на сите учесници во синцирот на исхрана.

Сето ова погоре споменато е применливо за сите организации, без разлика на нивната големина и место положба бидејќи сите единки се вклучени во целиот синцир на исхраната. Истото обврзува континуирано имплементирање на новите правила и прописи за бидат во континуитет безбедни производите.

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

1. Ристовска Г. Болести поврзани со храната – јавно здравствен предизвик. Институт за јавно здравје на Република Македонија. Скопје. 2015.
2. Ѓорѓев Д, Кендровски В, Ристовска Г, Димитровска З, editors. Хигиена на храна и исхрана. Скопје: ИЈЗ; 2008.
3. https://en.wikipedia.org/wiki/Foodborne_illness#Bacteria
4. <https://en.wikipedia.org/wiki/Salmonella>
5. https://en.wikipedia.org/wiki/Staphylococcus_aureus
6. https://en.wikipedia.org/wiki/Escherichia_coli_O157:H7
7. Основни знаења за безбедност на храната – Прирачник за операторите со храна, Институт за јавно здравје на Република Македонија. Скопје. 2014.
8. National Center for Chronic disease Prevention. <http://www.cdc.gov/ecoli/etec.html>.2016.
9. <http://www.iso.org>; <http://www.codexalimentarius.net>

SWOT АНАЛИЗА КАКО МЕТОД НА СТРАТЕШКО ПЛАНИРАЊЕ

д-р Билјана Бузлевски¹

МИТ Универзитет – Скопје, Република Северна Македонија

д-р Александра Цибрева Јовановска²

Резиме. СВОТ анализа е метод на стратешко планирање, кој се користи за проценка на предностите, слабостите, можностите и заканите, вклучени во некој проект или бизнис потфат. Тоа вклучува одредување на целта на бизнис потфатот или проектот и идентификување на внатрешни или надворешни фактори, поволни или неповолни, за да се постигне целта.

Оваа техника му се припишува на Алберт Хамфри, кој водеше конвенција на Универзитетот Стенфорд во 1960-тите и 1970-тите, користејќи податоци од годишната список на „Форчн“ на 500-те најголеми американски корпорации.

СВОТ анализата прво мора да започне со одредување на посакуваната крајна состојба или цел. СВОТ анализата може да биде вклучена и во моделот на стратешко планирање. Стратешкото планирање беше предмет на многу истражувања.

Предности: карактеристики на бизнисот или тимот кој стекнал предност над другите во индустријата.

Слабости: се карактеристики кои ја ставаат фирмата во подредена улога во однос на другите фирми.

Можности: надворешни можности за поголема продажба или профит во опкружувањето.

Закани: надворешни елементи во опкружувањето кои би можеле да предизвикаат проблеми за бизнисот.

Идентификацијата на СВОТ анализите е од суштинско значење, бидејќи следните чекори во процесот на планирање за постигнување на избраната цел може да произлезат од СВОТ анализите.

¹ biljana.buzlevski@gmail.com

² acibreva@gmail.com

Клучни зборови: СВОТ анализа, метод на стратешко планирање, внатрешни и надворешни фактори

SWOT ANALYSIS AS A METHOD OF STRATEGIC PLANNING

Biljana Buzlevski, PhD

MIT University – Skopje, Republic of North Macedonia

Aleksandra Cibreva Jovanovska, PhD

Abstract. SWOT analysis is a strategic planning method used to assess the strengths, weaknesses, opportunities and threats involved in a project or business venture. It involves determining the objective of the business venture or project and identifying internal or external factors, favorable or unfavorable, to achieve the objective.

This technique is attributed to Albert Humphrey, who ran a convention at Stanford University in the 1960s and 1970s, using data from Fortune's annual list of the 500 largest US corporations.

A SWOT analysis must first begin by determining the desired end state or goal. SWOT analysis can also be included in the strategic planning model. Strategic planning has been the subject of much research.

Advantages: characteristics of the business or team that have gained an advantage over others in the industry.

Weaknesses: are characteristics that place the firm in a subordinate role in relation to other firms.

Opportunities: External opportunities for more sales or profit in the environment.

Threats: external elements in the environment that could cause problems for the business.

The identification of SWOT analyzes is essential, because the next steps in the planning process to achieve the chosen goal can be derived from the SWOT analyses.

Keywords: SWOT analysis, strategic planning method, internal and external factors

1. BOVED

CBOT (SWOT) анализата е метод за планирање која го добила името од првите букви на англиските зборови: Strengths, Weaknesses, Opportunities, Threats (односно предности, слабости, можности, предизвици).

Техниката на оваа анализа е едноставна, па затоа таа е најупотребуваното и ефикасно средство за прибирање на информации и за стратешко планирање.

Техниката се состои од идентификување на силните страни, слабостите, можностите и заканите во компанијата. SWOT анализата може да биде корисна при утврдување на односот меѓу влијанијата од внатрешното и надворешното опкружување, а оттука и за утврдување на нови стратегии. Таа едноставно може да се сфати како анализа на внатрешните предности и слабости на една организација или стратегија, како и на можностите и предизвиците што доаѓаат од надвор.

Прво, со оглед на CBOT анализата, носителите на одлуки треба да одредат дали целта може да се постигне. Доколку целта НЕ МОЖЕ да се постигне, мора да се одреди друга цел и да се повтори процесот.

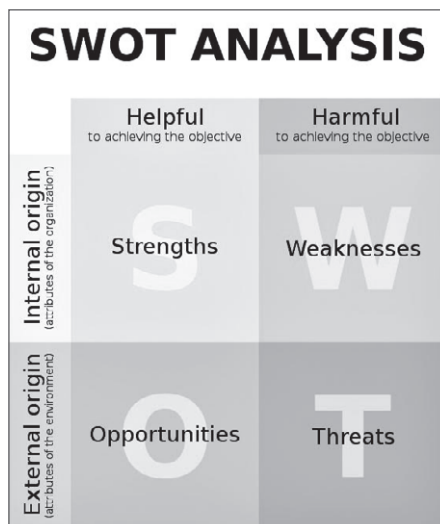
CBOT анализата често се употребува во акадеското образование, за да се нагласат и да се идентификуваат предностите, слабостите, можностите и заканите. Тоа е од особено голема помош за идентификување на областите за развој.³

2. УСОГЛАСУВАЊЕ И ПРЕТВОРАЊЕ

Друг начин на користење на CBOT анализата е усогласувањето и претворањето.

Усогласувањето се користи за пронаоѓање конкурентни предности преку усогласување на предностите со можностите.

Претворањето претставува примена на стратегии за претворање, со цел да се претворат слабостите или заканите во предности или можности.

Слика 1. Swot анализа

³ Armand, B. R., Rowley, D. J., Sherman, H., Developing a strategic profile: the preplanning phase of strategic management, Business Strategy Series, 2007.

Пример за стратегија на претворање е да се најдат нови пазари.

Доколку заканите или слабостите не можат да се претворат, компанијата треба да се обиде да ги намали или да ги избегне.⁴

3. ДОКАЗИ ЗА УПОТРЕБА НА СВОТ

СВОТ анализата може да ги ограничи стратегиите, кои се земени предвид во проценката. Ј. Скот Армстронг забележа дека „луѓето кои ја употребуваат СВОТ анализата можат да дојдат до заклучок дека извршиле соодветно планирање и ги игнорирале чувствителните работи како одредување на целите на фирмата или пресметување на профитот од инвестициите за алтернативни стратегии”.

Наодите на Менон и други автори (1999) и Хил и Вестбрук (1997) покажаа дека СВОТ анализата може да им наштети на резултатите. Како алтернативна можност на СВОТ анализата, Армстронг опишува алтернатива за пристап во 5 чекори, која доведува до подобро корпоративен резултат.⁵

Интерно окружување Екстерно Окружување	Предности (П)	Слаби страни (С)
Можности (М)	ПМ Стратегија (max-max)	СМ Стратегија (min-max)
Ограничувања (О)	ПО Стратегија (max-min)	СО Стратегија (min-min)

Табела 1. Интерно и екстерно окружување

4. ВНАТРЕШНИ И НАДВОРЕШНИ ФАКТОРИ

Целта на секоја СВОТ анализа е да ги идентификува клучните внатрешни и надворешни фактори, кои се важни за постигнување на целта. Тие произлегуваат од уникатниот вредносен синџир на компанијата. СВОТ анализата ги групира клучните информации во две главни категории :

1. Внатрешни фактори – предностите и слабостите кои ѝ се познати на организацијата.

⁴ Bolfek B., Sigurnjak L., Poduzetništvo, Slavonski Brod, Veleučilište u Slavonskom Brodu, 2011.

⁵ Buble M., Menadžerske vještine, Zagreb, Sinergija, 2010

2. Надворешни фактори – можностите и заканите кои и се презентираат на организацијата од страна на надворешното опкружување.

На внатрешните фактори може да се гледа како на предности и слабости, во зависност од нивното влијание врз целите на организацијата. Она што може да претставува предност за една цел, за друга може да биде слабост. Факторите можат да ги содржат сите 4 елементи на маркетинг миксот (4П), како и персонал, финансии, производствени способности итн. Надворешните фактори можат да содржат макроекономски прашања, технолошка промена, законодавство и социо-културни промени, како и промени во пазарот и конкурентната позиција. Често, резултатите се прикажуваат во форма на матрица.

СВОТ анализата е само еден метод на категоризација и има свои слабости. На пример, може да се стреми кон тоа да ги убеди копаниите да составуваат листи, отколку да размислува за тоа што всушност е важно за постигнување на целите. Исто така, ги прикажува листите со резултати без да изнесе критики и без да постави јасен приоритет, па така на пример слабите можности може да урамнотежуваат сериозни закани.

Разумно е да не се елиминира премногу брзо ниту еден од кандидатите за СВОТ анализа. Важноста на поединечните СВОТ анализи ќе се открие преку вредноста на стратегиите кои таа ги создава. Важен е елементот на СВОТ анализата кој создава корисни стратегии. Не е важен елементот, на СВОТ анализата, кој не создава никакви стратегии.⁶

5. МАРКЕТИНГ АНАЛИЗА

Во многу анализи на конкурентите, продавачите градат детални профили на секој конкурент на пазарот, особено фокусирајќи се на нивните сродни конкурентни предности и слабости и притоа употребуваат СВОТ анализа. Маркетинг менаџерите ја разгледуваат структурата на трошоци на секој конкурент, изворите на добивка, ресурсите и надлежностите, конкурентното позиционирање и диференцијацијата на производ, степенот на вертикална интеграција, историските одговори во однос на развојот на индустријата и други фактори.

Маркетинг менаџментот често смета дека е неопходно да се инвестира во истражување, за да се соберат потребните податоци за изведување на точна маркетинг анализа. Според тоа, за да ја добие оваа информација менаџментот често спроведува истражување на пазарот (или истражување на

⁶ Renko N., Strategije marketinga, Zagreb, Naklada Ljevak, 2008.,

маркетинг). Продавачите применуваат најразлични техники за да спроведат истражување на пазарот, но едни од најчесто применуваните вклучуваат :

- Квалитативно истражување на маркетингот, како што се фокус групите
- Квантитативно истражување на маркетингот, како статистичките анкети
- Експериментални техники, како пробни пазари
- Набљудувачки техники, како етнографско набљудување (набљудување на лице место)
- Маркетинг менаџерите, исто така можат да подготват и да надгледуваат различни начини на скенирање на опкружувањето и процеси на конкурентна интелигенција, за да помогнат во идентификувањето на трендовите и да ја информираат компанијата за маркетинг анализата.

Употребување на SWOT за да се анализира позицијата на пазарот на консултантските куќи за мал менаџмент, со специјализација во областа на Управување со човечки ресурси (УЧР).⁷

6. SWOT АНАЛИЗА НА ТУРИСТИЧКА АГЕНЦИЈА „САВАНА“

1.1. Јаки страни

Туристичката агенција „Савана“, има свои како позитивни страни, така и негативни.

- Голема финансиска моќ на сопственикот
- Големо искуство на менаџерите
- Високо обучен кадар
- Голема поврзаност со останатите фирми
- Пристапна локација
- Примамливи понуди
- Прифатливи цени

1.2. Слаби страни

Поради неможноста да се функционира беспрекорно и како и сите бизниси, така и во овој постојат слаби страни кои што со текот на работењето ќе се доведат до минимален степен.

- Недоволна информираност на клиенти за нови услуги. Луѓето не се доволно информирани за дел од услугите кои што ги нуди оваа аге-

⁷ Thompson Jr. A.A., Strickland III A.J., Gamble J.E., Strateški menadžment, Zagreb, MATE d.o.o., ZŠEM, 2006.

нија, како и не се доволно информирани за промоции на пакети за попусти.

1.3. Можности

Можностите како дел од оваа анализа ние го одредивме до помош на истражувањето на пазарот, конкуренцијата и добавувачите, односно врз основа на истражувањето на надворешното опкружување.

- Висока заработувачка. Доколку агенцијата дава почесто пакети со промотивни цени, постои можност повеќе да се прошири на пазарот, односно да овозможи насите видови купувачи да можат да патуваат, со тоа што и агенцијата ќе го зголеми својот буџет.
- Зголемување на понуди. Доколку туристичката агенција ги зголеми своите понуди, аранжмани за посета на повеќе држави, би се зголемил и бројот на потрошувачите. Бидејќи луѓето постојано сакаат да истражуваат и патуваат на нови неоткриени места.
- Мал број и слаби конкуренти. Во близина на бизнисот се наоѓаат мал број на конкурентски бизниси од ваков тип, односно има само три агенции кои нудат слични пакети, но не применуваат високо туристички превозни средства каква што применува оваа агенција.
- Недостиг од ваков вид на агенција. Ваков вид на бизнис се појавува во поново време и тоа претставува можност бидејќи има многу мал број на агенции кои што се со поволни цени, а интересот од страна на потрошувачите е се поголем, ова значи дека се додека не се појават нови агенции од ваков карактер, оваа туристичка агенција ќе биде во предност и можност за заработка на екстра- профит.
- Заинтересираност од страна на сите потрошувачи. Услугите кои што ги нуди оваа туристичка агенција, не се наменети само за одредена група на потрошувачи, всушност агенцијата има како поскапи, така е поволни пакети со постојани промоции, со што можат да патуваат и патници кои што имаат помал буџет.
- Евалуација и контрола. Потребна е редовна контрола и евалуација на постигнатите резултати. Со цел да се воочи дали сме во насока кон исполнување на целите.

1.3.1. Анализа

1.3.1.1. Прашалник

За тоа да го спроведеме во план сме да изгорвиме прашалник за секој квартал, со цел да воочиме дали се зголемила свесноста за понуди од оваа

туристичка агенција, односно воопшто за нејзиното постоење. Прашалникот ќе биде спроведен во електронска форма и телефонски.

- Електронски: Праку база на податоци собрани од сите што не следат на официјалната facebook страна.
- Телефонски: На секоја организирана дестинација да се собираат податоци од присутните, и следниот ден да им се изврши анкета за нивно мислење.

1.3.1.2. Мистериозен турист

Во објектот на туристичка агенција да се испраќаат еднаш месечно обучени мистериозни туристи, каде што ќе воспостават комуникација со вработените во агенција да видат како таа постапува со туристите, од што зависи и продажба на туристички пакети за одредена дестинација.

1.3.1.3. Еднаш месечно следење на продажба на пакет аранжмани – односно колку се зголемува и дали ќе се оствараат предвидени 20% пораст.

Следење според која маркетинг активност највеќе придонела за зголемување продажба на пакет аранжмани, за во иднина полесно да се изберат соодветните активности и поагресивно да се употребат.

1.4. Закани

При функционирањето на оваа туристичка агенција, овој бизнис секако би се соочил и со одредени закани кои што произлегуваат од надворешното опкружување и кои што носат одреден ризик и пречки за нормалното работење и функционирање на агенцијата.

- Зголемување на конкуренција. Во случај да дојде до зголемување на конкуренцијата на пазарот со овој вид на бизнис, постои закана да се намали профит на оваа агенција, во краен случај можност да дојде до нејзино затварање. Поради многубројните туристички агенции на ниво на Република Северна Македонија, конкурентноста се зголемува. Главна цел на туристичка агенција „Савана“ постојано усовршување и организација за посета на места кои што се главна атракција во светот, или пак за сеуште неоткриени убавини во светот.
- Глобална економска криза. Македонија се смета за земја со висока стапка на невработеност според податоците на Државен завод за статистика. Со оглед на тоа дека во Република Северна Македонија има релативно ниски месечни приходи и просечна нето плата од 350евра, во услови кога потрошувачка кошничка на едно семејство е 500евра,

и ако земем во предвид дека има семејства каде што не се вработени двајцата. Поради лошата финансиска состојба на население во Република Северна Македонија, сето тоа се одразува на продажба за туристички пакет аранжмани.

- Висок данок на вкупен приход. Високите даноци се закана за секој бизнис, со тоа што на крајот на годината треба да се платат данок на вкупниот приход, кој што е релативно висок, туристичката агенција смета дека тоа е закана која што има значајно влијание за понатамошниот развој на бизнисот, но сепак се надеваме дека во иднината Влада на РСМ ќе го намали својот данок и со тоа би се намалил ризикот од непрофитабилно работење.)
- Конкурентност. Поради многубројните туристички агенции на ниво на Република Северна Македонија, конкурентноста се зголемува.

Главна цел на туристичка агенција „Савана“ е постојано усовршување и организација за посета на места кои што се главна атракција во светот, или пак, за сеуште неоткриени убавини во светот.

2. ЗАКЛУЧОК

Од нашето истражување ги извлековме следните заклучоци.

SWOT анализа е алатка за планирање, особено за стратешко планирање. Се користи за проценка на Јачините (Strengths) и Слабостите (Weakness) како внатрешни елементи на бизнисот, Моженостите (Opportunities) и Заканите (Threats) како надворешни елементи на бизнисот. SWOT анализата има голем спектар на корисност како за претприемачите така и за бизнисот воопшто особено доколку навистина се искористат информациите добиени од самата анализа. Но, честопати SWOT анализата започнува и завршува со SWOT матрицата (квадрант во чии полиња се излистани SWOT елементите).

Една очигледна работа за секој бизнис е дека тој е опкружен со надворешна и внатрешна околина. SWOT анализата започнува со евалуирање на тековната состојба на надворешната и внатрешната околина. Оваа евалуација треба да ни овозможи да ги идентификуваме надворешните и внатрешните фактори кои влијаат на бизнисот. Внатрешните фактори може да бидат јачини, но може да бидат и наши слабости. Додека надворешните фактори може да бидат можности или пак закани.

SWOT анализата која ни дава резултати во форма на стратегии за справување со тековната состојба и подготовка за идната состојба и која ги

опфаќа и внатрешните и надворешните фактори е одличен одбранбен механизам за секој бизнис.

Со изработка на овој труд дојдовме до заклучок дека, и покрај тоа што има многу туристичките агенции во Република Северна Македонија, сепак има простор за започнување на еден ваков бизнис. Остварувањето на целиот замислен план би станал реалност доколку би имале поддршка од повеќе инвестиции како домашни, особено од странски инвеститори. Со остварување на план ќе се стремиме кон зголемување на побарувачка на нашите услуги, попусти, како и зголемување на представништва во нашата држава, и надвор од нејзините граници.

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

1. Armand, B. R., Rowley, D. J., Sherman, H., Developing a strategic profile: the preplanning phase of strategic management, Business Strategy Series, 2007.
2. Buble M., Menadžerske vještine, Zagreb, Sinergija, 2010
3. Bolfek B., Sigurnjak L., Poduzetništvo, Slavonski Brod, Veleučilište u Slavonskom Brodu, 2011.
4. Thompson Jr. A.A., Strickland III A.J., Gamble J.E., Strateški menadžment, Zagreb, MATE d.o.o., ZŠEM, 2006.
5. Renko N., Strategije marketinga, Zagreb, Naklada Ljevak, 2008.,
6. <http://www.savana.travel/za-nas>

ТРАНСФОРМАЦИЈА НА БИЗНИС ВО ЕРА НА ТЕХНОЛОГИЈАТА – ОД КОНЦЕПЦИЈА ДО РЕАЛИЗАЦИЈА

М-р Кристина Стевановска Маневска

Образовна Академија Виртуал-М

Апстракт. Во денешното друштво, каде што технологијата напредува со динамична брзина, бизнисите се соочуваат со потребата за трансформација за да останат релевантни и конкурентни. Овој труд истражува стратегии и предизвиците во трансформацијата на бизнисите во ера на технологијата.

Со брзото напредување на технологијата, традиционален начин на водење на бизнис не е повеќе ефективен. Овој дел ги воведува предизвиците и важноста на трансформацијата на бизнисот за успешно преживување и раст во новиот дигитален свет. Технолошка Трансформација како клучни аспекти интелигентни технологии овозможува проучување на употребата на искуство на корисниците (UX), вештачка интелигенција (AI), и интернет на работни места (IoT) за подобрување на операциите и производството. Дигитална Трансформација на процесите овозможува анализа на тоа како бизнисите можат да ги усовршат своите процеси преку автоматизација и дигитализација. Предизвиците во трансформацијата на бизнисот во поглед на безбедност и приватност е размислување за предизвиците поврзани со безбедност и заштита на податоци во дигиталното опкружување. Промени во Културата на Организацијата е како технолошката трансформација влијае на културата на работа и усвојувањето на новите технологии. Истражување на успешни случаи на компании кои успешно ги воведуваат технологиите за трансформација кои имаат стратегии за успех и практични совети за бизнисите за успешна трансформација односно подготовка на тимот за промени и иновации.

Овој труд објаснува дека технолошката трансформација не е само неопходна, туку и предизвик, со цел да обезбеди стабилен и успешен бизнис во време на нова ера на технологијата.

BUSINESS TRANSFORMATION IN THE ERA OF TECHNOLOGY – FROM CONCEPT TO IMPLEMENTATION

Ms. Kristina Stevanovska Manevska

Educational Academy Virtual-M

Abstract. In today's society, where technology is advancing at a dynamic pace, businesses are confronted with the need for transformation to remain relevant and competitive. This paper explores strategies and challenges in the business transformation in the era of technology. With the rapid advancement of technology, traditional ways of conducting business are no longer effective.

This section introduces the challenges and importance of business transformation for successful survival and growth in the new digital world. Technological Transformation as key aspects of intelligent technologies enables the exploration of the use of User Experience (UX), Artificial Intelligence (AI), and Internet of Things (IoT) to enhance operations and production. Digital Process Transformation enables an analysis of how businesses can improve their processes through automation and digitization. Challenges in business transformation in terms of security and privacy involve considerations for the challenges related to security and data protection in the digital environment. Changes in Organizational Culture examine how technological transformation affects the work culture and the adoption of new technologies. Research on successful cases of companies that effectively adopt transformation technologies provides strategies for success and practical advice for businesses for successful transformation, including team preparation for changes and innovations.

This paper explains that technological transformation is not only necessary but also a challenge to ensure a stable and successful business in the era of new technology.

BOBEΔ

Со брзото напредување на технологијата, традиционален начин на водење на бизнис не е повеќе ефективен. Овој дел ги воведува предизвиците и

важноста на трансформацијата на бизнисот за успешно преживување и раст во новиот дигитален свет.

Технолошка Трансформација како клучен аспект овозможува проучување на употребата на искуство на корисниците (UX), вештачка интелигенција (AI), и интернет на работни места (IoT) за подобрување на операциите и производството. Дигитална Трансформација на процесите овозможува анализа на тоа како бизнисите можат да ги усовршат своите процеси преку автоматизација и дигитализација.

Предизвиците во трансформација на бизнисот во поглед на безбедност и приватност е размислување за предизвиците поврзани со безбедност и заштита на податоците во дигиталното опкружување. Промена во културата на организацијата всушност претставува технолошка трансформација која влијае врз културата на работата и усвојување на нови технологии. Истражување на успешни случаи на компаниите кои успешно воведуваат технологиите за трансформација кои имаат стратегии за успех и практични совети за бизниси за успешна трансформација односно подготовка на тимот за промени и иновации

Интелигентните технологии претставуваат трансформативен фактор во начинот на кој бизнисите функционираат и тоа како луѓето взаемно дејствуваат со светот околу нив. Оваа технологија ги обединува вештачката интелигенција (AI), машинското учење, и интернет на работни места (IoT), создавајќи интелигентни системи што се способни да учат, предвидуваат и автоматски реагираат.

Вештачка интелигенција (AI) машинско учење AI-системите се обучуваат од податоците и развиваат способности за предвидување и делување без експлицитно програмирање. Имплементација на длабоките невронски мрежи за обработка на комплексни податоци и извлекување на високо-ниво на патерни.

1. ТРАНСФОРМАЦИЈА НА БИЗНИС

Предизвици во трансформацијата на бизнисот се во делот на безбедноста и заштитата на податоците во дигиталното опкружување, промената на културата на организацијата и технолошката трансформација која влијае врз културата и работатата во усвојувањето на новите технологии.

Истражување на успешни случаи на компании кои ги воведуваат технологиите за трансформација опфаќа имплементација и стратегија за успех. Интелигентните технологии нудат безгранични можности за иновации и напредок. Соодветно управување на овие технологии, вклучувајќи го искуство-

то, безбедноста и етиката, претставува клуч за успешно интегрирање во ера на технологијата и интелигентноста.

Дигиталната трансформација на процеси воведува нов начин на изведување на бизнис активности, користејќи иновативни дигитални технологии. Оваа трансформација не само што ја подобрува ефикасноста, туку и ја преобразува целокупната култура на организацијата.

Анализа на процесите опфаќа:

✓ **Идентификација на процесите.**

Процесот започнува со анализа на сите активности и задачи во организацијата. Оценка на ефикасноста е чекорот во поглед на испитување на сегашните процеси за идентификација на области за подобрување.

✓ **Дигитализација на документацијата**

Ги опфаќа електронското архивирање односно замена на хартиената документација со електронски системи за лесно прегледување и управување, електронско потпишување, осигурување на правно валидни потписи и намалување на времето потребно за обработка.

✓ **Бизнис роботизација (RPA)**

Значи имплементација на софтверски работи за автоматизација на рутински и повторувачки задачи. Машинско учење за процеси е изградба на системи што учат и оптимизираат процесите со време.

Оптимизација на комуникацијата меѓу различни системи и апликации опфаќа:

- *Централно управување на податоците*
- *Креирање на еден извор на вистински податоци за подобрување на одлуките.*
- *Мобилни апликации за процеси олеснување на пристапот и управувањето со процесите преку мобилни апликации*

Персонализирано искуство – адаптирање на процесите според потребите и предпочитувањата на корисниците.

Во поглед на проверка и оптимизација се внимава на:

- *Аналитика на процесите,*
- *Систематско следење и анализа на податоците за идентификација на можности за подобрување.*
- *Променливи процеси односно способност за брза промена и прилагодување на процесите според промените во околината деловно опкружување.*

Дигиталната трансформација на процесите претставува опкружување со невронски мрежи во кој организациите функционираат. Преку внимател-

но планирање, иновативни решенија и воведување на технологиите, компаниите можат да постигнат значителни подобрувања во ефикасноста, квалитетот на услугите и задоволството на клиентите.

Предизвиците во трансформација на бизнисот опфаќа, слика 1.

Слика 1: предизвици во трансформација на бизнис

Стратегиите за успех во ерата на нови технологии го става фокусот на клиентите со цел да се добие персонализирање на услуги со корисничко искуство, воведување на иновации опфаќајќи агилни методологии, интегрирање на канали, развој на комуникација. Дигитализација на процесот со цел да се воведат автоматизација на рутински задачи за да се постигне користење на технологии и дигитална автоматизација.

Развивање на екосистем со партнери е клучен и значаен за споделување на ресурси и заедничко иновирање. Тоа опфаќа соработка со стартап компании за брзо иновирање и прилагодување. Истото се одвива пеку следнава постапка:

- ✓ Стратегија за одржливост, заедничка одговорност и одговорна употреба на технологиите. Интеграција на етички принципи во користењето на технологиите.
- ✓ Одржлив бизнис модел.
- ✓ Развивање на бизнис модел што го негува одговорното и одржливото, воведување на технологии.

Овие стратегии се дизајнирани да овозможат бизнисите успешно да се адаптираат и развијат во ера на нова технологија, софистицирано управувајќи со предизвиците и искористувајќи ги можностите за иновации.

Застојот и невербалните промени во процесот можат да ги спречат иновациите од успешната интеграција. Судир на работа и приватност овозможува зголемување на технологиите за надзор на работното место, ставајќи

акцент на приватноста на вработените. Балансирање на стратегии за краткорочни и долгорочни цели односно постигнувањето на рамнотежа меѓу потребите за брза адаптација (краткорочни цели) и разработка на одржливи стратегии за иднината (долгорочни цели).

Трансформацијата на бизнисот не е без предизвици, но успешните компании ги превземаат овие предизвици како можност за иновации и подобрување.

Стратегии за успех, обука и развој во ера на технологија опфаќаат клучни чекори и тоа:

✓ *Формирање на целосен визионерски тим: Избор на лидери со визија и стручност за да ги насочат бизнисот кон успешна технолошка трансформација.*

✓ *Континуирано истражување на технолошки иновации: Инвестирање во ресурси за редовно следење и истражување на последните технолошки трендови и иновации.*

✓ *Целокупна обука на вработените: План за обука што вклучува сите нивоа на вработените, осигурувајќи ги со неопходните технички и вештини.*

✓ *Изградба на култура на учење: Креирање на култура каде учењето и напредокот се однесуваат како стандард за успех.*

✓ *Споделување на знаење и соработка: Организирање на сесии за споделување на знаење и соработка помеѓу различни профили и тимови.*

✓ *Стимулирање на креативност и иновации: Поддршка за иницијативи и претприемништво, стимулирање на креативност и идеи од сите вработени.*

✓ *Ефикасна употреба на технологии за обука: Користење на онлајн платформи, виртуелни инструменти и е-обука за ефикасна и континуирана обука.*

✓ *Менторство и коучинг: Насочување кон менторство и коучинг за поддршка и развој на лидерите и вработените.*

✓ *Мерење на перформанси и постојано подобрување: Постапување на мерки за перформанси за да се следи напредокот во области за подобрување.*

✓ *Партиципација во заедницата и индустријата: Стимулирање на партиципација во заедницата и учество настани и допаѓања.*

✓ *Флексибилни бизнис модели: Разработка на бизнис модели кои се способни за адаптирање кон брзите технолошки промени.*

✓ *Соработка со институции и стартапи: Усвојување на партнерства со универзитети, образовни институции и стартап компании за континуирано учење и иновации.*

Пример за практичната имплементација

Концепција: *Пример:* Роботизирана автоматизација за производство во фабрика.

Детали: Апликација на роботизирани системи за подобрување на ефикасноста, намалување на грешки и зголемување на производствениот капацитет.

Планирање: Интеграција на интелигентни системи за управување со податоци разработка на план за интеграција на систем за управување со податоци во секој аспект на бизнисот. Користење на систем за бизнис интелигенција за анализа на податоци и донесување на детални бизнис одлуки.

Имплементација: Бизнис апликации за работа од дома имплементација на истите.

Воведување на апликации за виртуелна работна средина, обезбедување на сигурност на податоците и обука на персонал за работа со новата технологија.

Оценка: Користење на клучни показатели на производство (KPI) Инсталирање на систем за мониторинг и мерење KPI. Анализа на KPI како што се време на работа, ефикасност на производството и задоволство на клиентите за оценка на успешноста на трансформацијата. Успешни трансформации: Е-Комерц, продажба за традиционален магазин за примена на е-комерц платформа за традиционален магазин. Креирање на онлајн продажба, персонализирани промоции и следење на потрошувачкото однесување.

Завршна фаза: Ентерпрајз ресурс планирање (ERP) во мала производствена компанија – завршен процес на трансформација со интеграција на ERP систем. Систем за менаџмент што обединува различни деловни функции како што се производство, логистика и финансии во еден комплетен пакет.

Овие конкретни примери илустрираат како различни компании можат успешно да се трансформираат преку усвојување на технолошки иновации.

ЗАКЛУЧОК

Компании можат успешно да се трансформираат преку усвојување на технолошки иновации. Со конкретна стратегија и планирање, бизнисите можат да изградат резилентни и иновативни модели за успешна реализација.

Технологијата е катализатор за иновации и успех во бизнисот. Од концепција до реализација, секој дел од трансформацијата игра клучна улога во опстанокот и напредокот на бизнисите.

Критичниот аспект е интегрирањето на технологијата во сите аспекти на бизнисот. Откако е поставена концепцијата, се преминува низ фазите на планирање, имплементација и оценка, што ќе резултира во длабока и успешна трансформација.

Примерите на успешни трансформации сведочат дека бизнисите што се насочуваат кон инвестирање со технологија, трансформирајќи се во форма на ефикасност, конкурентност и задоволство на клиентите.

Иднината на бизнис трансформацијата е во технологијата и технолошката трансформација која се менува со брзина и со континуираното прилагодување кое ќе биде клучно за движење со времето и глобалните промени.

Крајната цел на трансформацијата на бизнисот не е само прилагодување кон технологијата, туку и креирање на култура на иновации и соработка. Индивидуите и компаниите што го прифаќаат овој предизвик ќе бидат водечки во формирањето на иднината.

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

1. „Digital Transformation: Survive and Thrive in an Era of Mass Extinction“ (2019) Thomas M. Siebel.
2. „The Digital Transformation Playbook: Rethink Your Business for the Digital Age“ (2016) David L. Rogers.
3. „Leading Digital: Turning Technology into Business Transformation“ (2014), George Westerman, Didier Bonnet и Andrew McAfee.
4. „The Innovator’s Dilemma: When New Technologies Cause Great Firms to Fail“ (1997) Clayton M. Christensen.

ВАЖНОСТА НА ФОРМУЛИРАЊЕ НА СТРАТЕГИЈАТА ЗА РАБОТЕЊЕТО НА ПРЕТПРИЈАТИЈЕТО

д-р Билјана Бузлевски¹

МИТ Универзитет – Скопје, Република Северна Македонија

д-р Александра Цибрева Јовановска²

Абстракт. Стратегијата опишува како целите ќе се постигнат со средства (ресурси). Стратегијата може да биде наменета или може да се појави како шема на активност додека организацијата се прилагодува на својата околина или се натпреварува. Тоа вклучува активности како што се стратешко планирање и стратешко размислување. Цел на нашето истражување беше: да ја дефинираме стратегијата од аспект на нејзината улога во едно претпријатие, да го образложиме процесот на формулирање на една стратегија. Материјал и метод: за остварување на истражувањето според поставените цели, направивме пребарување за стратегите што се применуваат во претпријатијата, со податоци од веб страни како и публикувани трудови за улогата и влијанијата на стратегијата во претпријатијата. Резултати: Стратегијата во едно претпријатие се однесува на сите донесени одлуки и активности преземени од претпријатието за постигнување на поголема визија. Знаењето што е стратегија во едно претпријатие и како правилно да се изврши може да им помогне на претпријатијата да станат лидери на пазарот во нивниот домен. Дискусија: Откако ќе започнете бизнис, важноста на стратегија не може да се игнорира. Секој лидер кој не е свесен за важноста на стратегијата не може да обезбеди долгорочна одржливост. Бидејќи деловното опкружување, денес станува сè поконкурентно, важноста на деловната стратегија не може да се игнорира. Заклучок: Успешноста на организацијата зависи токму од начинот на кој е формулирана стратегијата, колку таа стратегија е ефикасна и ефективна, и колку менаџерите ја разбираат новоформулираната стратегија.

Клучни зборови: стратегија, формирање и важност на стратегија.

¹ biljana.buzlevski@gmail.com

² acibreva@gmail.com

THE IMPORTANCE OF FORMULATING THE STRATEGY FOR THE OPERATION OF THE ENTERPRISE

Biljana Buzlevski, PhD

MIT University – Skopje, Republic of North Macedonia

Aleksandra Cibreva Jovanovska, PhD

Abstract. The strategy describes how the goals (goals) will be achieved with the means (resources). Strategy may be intended or may emerge as a pattern of activity as an organization adapts to its environment or competes. It includes activities such as strategic planning and strategic thinking. The aim of our research was: to define the strategy in terms of its role in an enterprise. to explain the process of formulating a strategy. Material and method: to achieve the research according to the set objectives, we made a search for the strategies applied in the enterprises, with data from websites as well as published papers on the role and impacts of strategy in enterprises. Results: Strategy in an enterprise refers to all the decisions made and activities undertaken by the enterprise to achieve a greater vision. Knowing what strategy is in an enterprise and how to properly execute it can help enterprises become market leaders in their domain. Discussion: Once you start a business, the importance of strategy cannot be ignored. Any leader who is not aware of the importance of strategy cannot ensure long-term sustainability. As the business environment today becomes increasingly competitive, the importance of business strategy cannot be ignored. Conclusion: The success of the organization depends precisely on the way the strategy is formulated, how efficient and effective that strategy is, and how well the managers understand the newly formulated strategy.

Keywords: strategy, formation and importance of strategy.

1. ВОВЕД

1.1. Дефинирање на поимот стратегија

Стратегија (од грчки *στρατηγία* *stratēgia*, „уметност на водач на трупи; канцеларија на генерал, команда, генералство“) е општ план за постигнување на една или повеќе долгорочни или севкупни цели во услови на неизвесност. Стратегијата е важна затоа што расположливите ресурси за постигнување на

целите обично се ограничени. Стратегијата генерално вклучува поставување цели и приоритети, одредување активности за постигнување на целите и мобилизирање ресурси за извршување на акциите. Стратегијата опишува како целите (целите) ќе се постигнат со средства (ресурси). Стратегијата може да биде наменета или може да се појави како шема на активност додека организацијата се прилагодува на својата околина или се натпреварува. Тоа вклучува активности како што се стратешко планирање и стратешко размислување.³

Стратегијата опишува како целите (целите) ќе се постигнат со средства (ресурси). Стратегијата може да биде наменета или може да се појави како шема на активност додека организацијата се прилагодува на својата околина или се натпреварува. Тоа вклучува активности како што се стратешко планирање и стратешко размислување.⁴

Хенри Минцберг од Универзитетот Мекгил ја дефинирал стратегијата како шаблон во тек на одлуки за да се спротивстави на погледот на стратегијата како планирање, додека Хенрик фон Шел ја дефинирал суштината на стратегијата како активности за давање уникатен микс на вредност – избирајќи да извршуваат активности поинаку или да вршат различни активности од ривалите. Додека пак Макс МекКеун (2011) тврди дека „стратегијата е за обликување на иднината“ и е човечки обид да се дојде до „посакуваните цели со достапни средства“. Владимир Квинт ја дефинирал стратегијата како „систем на пронаоѓање, формулирање и развивање доктрина што ќе обезбеди долгорочен успех доколку верно се следи.“Теоретичарите на сложеноста ја дефинираат стратегијата како расплет на внатрешните и надворешните аспекти на организацијата што резултира во акции во социо-економски контекст.⁵

1.2. Потекло на поимот стратегија

Стратегијата произлезе од потребата луѓето да ги победат своите непријатели. Првите трактати кои зборуваат за стратегија се од Кинезите во

³ στρατηγία, Henry George Liddell, Robert Scott, *A Greek-English Lexicon*, on Perseus; Freedman, Lawrence (2023). *Strategy*. Oxford University Press. ISBN 978-0-19-932515-3.

⁴ Jump up to:^a Freedman, Lawrence (2013). *Strategy*. Oxford University Press. ISBN 978-0-19-932515-3.; Simeone, Luca (3 July 2020). „Characterizing Strategic Design Processes in Relation to Definitions of Strategy from Military, Business and Management Studies“ (PDF). *The Design Journal*. **23** (4): 515–534. doi:10.1080/14606925.2020.1758472. S2CID 218922359.

⁵ Jump up to:^a Mintzberg, Henry and, Quinn, James Brian (1996). *The Strategy Process: Concepts, Contexts, Cases*. Prentice Hall. ISBN 978-0-132-340304.; Jump up to:^a Henry Mintzberg (May 1978). „Patterns in Strategy Formation“ (PDF). *Management Science*. **24** (9): 934–48. doi:10.1287/mnsc.24.9.934. S2CID 154086210. Archived from the original (PDF) on 19 October 2013. Retrieved 31 August 2012.

периодот 400 – 200 год. п.н.е. Уметноста на војната на Сун Цу, напишана во 400 год п.н.е. добил признание од критиката како најдобро дело за воената стратегија, вклучувајќи ги и оние што ја следеле со векови подоцна.⁶

Во смисла на „уметноста на генералот“, која вклучуваше неколку под-групи на вештини, вклучувајќи воени тактики, опсада, логистика итн., терминот стапил во употреба во 6 век од нашата ера во источноримската терминологија и бил преведен на западните народни јазици само во 18 век. Оттогаш, па до 20 век, зборот „стратегија“ означува „сеопфатен начин да се обиде да оствари политички цели, вклучително и закана или вистинска употреба на сила, во дијалектика на волја“ во воен конфликт, во кој и двајцата противници интеракција.

Зборот стратегија го задржал ова тесно, географско значење сè додека грофот Гибер, француски воен мислител, не го вовел терминот „La Strategique“ во 1799 година, во смисла што се разбира денес. Следствено, ниту воената заедница пред грофот Гибер, ниту деловната заедница пред Х. Игор Ансоф (Корпоративна стратегија, 1965), не можеа да го видат стратешкиот елемент во нивните домени доволно јасно за да му дадат име.⁷

Можеби воената фигура со најголемо влијание врз стратегијата е Карл фон Клаузевиц (1780-1831). Клаузевиц бил пруски генерал чија работа насловена „За војната“ се фокусирала на две прашања: Што е војна и за каква цел служи? Прускиот генерал гледал на војната како на дуел меѓу два независни умови. Клучот за стратегијата на Клаузевиц била секогаш да биде силен, прво севкупно, а потоа во одлучувачката точка. Деловната паралела е потребата за дисциплиниран фокус што доаѓа од правењето стратешки компромиси. Како што изјавил Мег Витман, поранешен извршен директор на eBay, „Нашата стратегија е исто толку уметност на исклучување колку што е уметност на вклучување.“⁸

⁶ Henrik von Scheel and Prof Mark von Rosing. Importance of a Business Model (pp. 23–54). Applying real-world BPM in an SAP environment. ISBN 978-1-59229-877-8; Kvint, Vladimir (2009). The Global Emerging Market: Strategic Management and Economics. Routledge. ISBN 9780203882917. the global emerging market.

⁷ Stacey, R. D. (1995). „The science of complexity – an alternative perspective for strategic change processes“. Strategic Management Journal. 16 (6): 477–95. doi:10.1002/smj.4250160606. S2CID 16794111.

⁸ Terra, L. A. A.; Passador, J. L. (2016). „Symbiotic Dynamic: The Strategic Problem from the Perspective of Complexity“. Systems Research and Behavioral Science. 33 (2): 235–48. doi:10.1002/sres.2379.

1.3. Функции на стратегијата

Стратегијата содржи 6 основни функции и тие се:⁹

1. Стратегијата помага да се подготви организација за иднината. Стратегијата помага да се подготви организација за иднината. Ова не мора да значи долгорочни планови или планирање воопшто. Сепак, тоа значи дека стратегијата е насочена кон иднината и дека треба да им помогне на организациите да се фокусираат на други работи, а не само на краткорочните и секојдневните активности.

2. Стратегијата помага да се разликува организацијата од другите. Стратегијата и помага на организацијата да се фокусира на своите уникатни средства и карактеристики и да ги искористи на значаен начин. Ова не подразбира потрага по целосна уникатност. Сепак, без одредена разлика од неговите конкуренти, нема причина клиентите да избираат за одредена организација.

3. Стратегијата обезбедува одредена стабилност на организацијата. На организациите им треба одредено водство и стабилност – особено во турбулентни времиња – и тоа е она што го обезбедува стратегијата.

4. Стратегијата служи како заедничка референтна рамка. Иако околностите ќе се променат, стратегијата и нуди на организацијата заедничка референтна точка. Ова прави дека, доколку има промена, луѓето во и околу организацијата колективно можат да знаат од кои претпоставки, идеи или планови ќе отстапат.

5. Стратегијата поддржува внатрешно и надворешно усогласување. Како сеопфатна менаџерска дисциплина, стратегијата обезбедува интегративен преглед на најважните внатрешни и надворешни фактори кои треба да се земат предвид од организацијата. Таквиот преглед помага да се усогласи организацијата и внатрешно и со нејзината надворешна средина.

6. Стратегијата ги води организационите активности. Стратегијата наменет е да им даде насока на работите што ги прави една организација. Без таква насока, организациите само би се вклучиле во некоординирани, фрагментирани и можеби контрапродуктивни акции.

2. МОТИВ И ЦЕЛИ

Мотив за изработка на овој труд ни беше да ја согледаме улогата на стратегијата за правилно извршување на работата на претпријатието и важноста за формулирање на адекватна стратегија за постигнување на целите. Затоа при изработка на овој труд си ги поставивме следните цели:

⁹ Morin, E. (2005). Introduction à la pensée complexe. Paris: Éditions du Seuil.

1. Да ја дефинираме стратегијата од аспект на нејзината улога во едно претпријатие
2. Да го образложиме процесот на формулирање на една стратегија

3. МАТЕРИЈАЛ И МЕТОД

За остварување на истражувањето според поставените цели, направивме пребарување за стратегиите што се применуваат во претпријатијата, со податоци од веб страни како и публикуирани трудови за улогата и влијанијата на стратегијата во претпријатијата.

4. РЕЗУЛТАТИ

4.1. Што претставува стратегијата во едно претпријатие

Стратегијата во едно претпријатие се однесува на сите донесени одлуки и активности преземени од претпријатието за постигнување на поголема визија. Знаењето што е стратегија во едно претпријатие и како правилно да се изврши може да им помогне на претпријатијата да станат лидери на пазарот во нивниот домен. Поточно деловната стратегија е столбот на секој бизнис а сите недостатоци може да значат дека деловните цели се изгубени на половина пат.¹⁰

Ниту еден менаџер не ја оспорува стратегијата како алатка за остварување на визијата и целта на една организација, но не секогаш стратегијата ја постигнува целта или ја остварува визијата. Не секогаш добро формулираната стратегија успева да биде во целост добро имплементирана. Често неискусните менаџери се во заблуда, дека, ако една стратегија е добра и јасно дефинирана, и ако за истата се обезбедени ресурси, истата ќе биде лесно остварлива. За успешно спроведена стратегија потребен е искусен менаџерски тим кој поседува доволно знаења и вештини, а пред се, знае да мотивира и да управува со компанијата.¹¹

Деловната стратегија е дел од бизнис планот. И двете од овие пак се дел од бизнис модел. Бизнис моделот во основа е преглед кој покажува како една компанија работи, заработува приходи и ги постигнува посакуваните резултати. Како дел од бизнис моделот, бизнис планот ги дефинира сите овие и го поставува патоказот за тоа како да се постигнат сите цели.

¹⁰ Horwath, R. (2006). *The Origin of Strategy*, Strategic Thinking Institute, http://strategyskills.com/Articles_Samples/origin_strategy.pdf

¹¹ Стефановска, Л.(2014). *Основи на стратезискот менаџмент: стратезиска имплементација*, Бизнис академија Смилевски – Бас, Скопје, стр,9

Различни деловни стратегии се распоредени на секое ниво на бизнисот. Нивоата на деловната стратегија ќе зависат од целта што секој дел од организацијата сака да ја постигне. Врз основа на заедничките параметри, постојат три нивоа на деловна стратегија.

4.2. Стратегијата како елемент во процесот на промени

Стратегијата претставува клучен елемент во процесот на промени, затоа што, со стратегијата се овозможува промените да течат и полесно да се постигнува поставената цел на организацијата. Само со добро поставена стратегија, промените можат да се реализираат. Почетна точка во процесот на промени е формулирањето на стратегијата, која започнува при самата анализа на окружувањето.

Организациите имплементираат стратешки промени во нивниот бизнис за да помогнат во постигнувањето на целите или зајакнувањето на нивната конкурентска предност на нивниот пазар. Со разбирање на овој концепт, можете да научите кога да ја имплементирате таквата промена и различните видови стратешки промени што можете да ги следите. Преземањето на овој процес бара истражување и планирање за да се осигура дека тој работи непречено.¹²

Кога спроведуваат стратешки промени, организациите планираат и спроведуваат промени за да ја зајакнат конкурентската предност или да постигнат друга значајна цел. На пример, тие можат да направат промени во политиките, структурата или процесите на бизнисот. Често, овие промени служат како одговор на пазарните можности или закани. Одговорноста за насочување на стратешките промени обично паѓа на повисокото раководство или на членовите на извршниот персонал. Откако лидерите ќе ги идентификуваат своите посакувани цели или мисии, тие мора да го извршат процесот на управување со промени на структуриран начин. Употребата на модели за управување со промени, како што е моделот на промена во 8 чекори на Котер, може да им помогне на организациите смислено да ги имплементираат плановите.¹³

¹² Mašić, B. (2009), *Strategijski menadžment*, Univerzitet Singidunum, Beograd, str. 34

¹³ Шуклев, Б. & Дракулевски, Љ. (2001). *Стратегиски менаџмент*, Скопје, стр.10; Chandler, D. A. (1962). *Strategy and Structure: Chapters in the History of Industrial Enterprise*, The MIT Press, pag.16

4.3. Процес на формулирање на стратегијата

Самиот процес на формулирање на стратегијата подразбира предлагање на одредени алтернативни стратегии, оценка и анализа на предложениите алтернативни стратегии, и донесување одлука за тоа која стратегија треба да се примени со одредување на стратегиските приоритети. Процесот на формулирање на стратегијата е дел од стратегискиот менаџмент и го сочинуваат три фази, и тоа:¹⁴

1. Идентификација која вклучува:

- *анализа на состојбата* – анализа на внатрешната средина на организацијата, идентификација и оценување на тековната мисија, стратешките цели, стратегиите, како и силните и слаби страни на компанијата;
- *анализа на надворешното окружување на организацијата*, односно, на можностите и заканите кои постојат; и
- *идентификација на поголеми проблеми*, закани, слабости или можности, кои бараат поголемо внимание од страна на менаџментот;

2. Формулирање: Во втората фаза во процесот на формулирање на стратегијата, која го претставува самото формулирање на стратегијата, се развива еден јасен сет на препораки за тоа како да се остварува целта.

3. Имплементација: По успешна идентификација и формулирање на стратегијата, многу важен чекор во процесот на стратегискиот менаџмент е имплементацијата, односно спроведувањето на стратегијата. Имплементацијата на стратегијата овозможува практично остварување на решенијата донесени со новоформулираната стратегија. За да се изврши имплементацијата, мора однапред организацијата да биде подготвена за еден таков чекор или процес.

4.4. Нивоа на формулирање на стратегијата

Во процесот на формулирање на стратегијата, во зависност од организациската структура на претпријатијето, се разликуваат *три нивоа на формулирање на стратегијата*, и тоа:¹⁵

1. Формулирање на стратегија на ниво на претпријатие (општа, корпоративна стратегија).

¹⁴ Mintzberg, H. (1987). *The Strategy Concept 1: Five Ps for Strategy*, California Management Review, Vol.30, pag.11

¹⁵ Mitchell, C. R. Strategy Formulation, www.csun.edu/~hfmgt001/formulation.doc

2. Формулирање на стратегии на ниво на сектори.
3. Формулирање на стратегија на ниво на деловни функции (функционална стратегија)

Постојат *четири клучни чекори* во втората фаза на формулирање на стратегијата кои овозможуваат полесен премин од оваа фаза во третата фаза, фазата на имплементација, а тие се :

- 1) Преглед на тековните клучни цели и стратегии во организацијата кои веќе се идентификувани и оценети во првиот дел на идентификацијата (Diagnosis).
- 2) Одредување на поголем избор на стратешки алтернативи (избор помеѓу повеќе стратегии) во процесот на формулирање на стратегијата, кои би биле клучни за решавање на критичните прашања.
- 3) Согледување на предностите и недостатоците на алтернативните стратегии во поглед на нивната изводливост, како и очекуваните ефекти.
- 4) Избор на стратегија од можните алтернативни стратегии која треба да се спроведе од компанијата.

4.5. Елементи на успешна стратегија

Формулираната стратегија за да биде успешна треба да го содржи следните елементи:¹⁶

- да биде според потребите на новонастанатата состојба во окружувањето,
- да биде ефикасна и ефективна во решавањето на проблемот или проблемите,
- да биде практична за да може да се имплементира со расположливите ресурси,
- да биде изводлива во разумен рок,
- да биде прифатлива за сопствениците или стакхолдерите.

¹⁶ Шуклев, Б. & Дракулевски, Љ. (2001). Стратегиски менаџмент, Скопје, стр.31

Сл.1 Елементи на стратегија

5. ДИСКУСИЈА

5.1. Важноста на стратегијата за еден бизнис или претпријатие

Откако ќе започнете бизнис, важноста на стратегија не може да се игнорира. Секој лидер кој не е свесен за важноста на стратегијата не може да обезбеди долгорочна одржливост. Бидејќи деловното опкружување, денес станува сè поконкурентно, важноста на деловната стратегија не може да се игнорира.

Стратегија е одговор на што, како, зошто, каде и како. Ова е местото каде што сеопфатните курсеви за лидерство доаѓаат на сликата. Овие курсеви им помагаат на лидерите да ги разберат клучните аспекти на деловната стратегија.

Постојат многу начини лидерите и другите поединци, да разберат како да развијат ефикасна стратегија. Еден таков начин е да се продолжи со програма за развој на лидерство која ќе даде детален увид во лидерството. Покрај тоа, обемната програма за развој на лидерство може да ги унапреди сопствениците на бизниси.¹⁷

5.2. Tesla како пример за ефективна стратегија

Повеќето претприемачи сонуваат за иновативен производ или услуга што ќе ги изненади нивните ривали и ќе заземе нови пазари. Она што тие имаат тенденција да го забораваат е дека треба да има одлична деловна страте-

¹⁷ Mintzberg, H., Ahlstrand, B. & Lampel, J. (2005). Strategy safari – a guided tour through the wilds of strategic management, The free press, New York, USA, pag. 27-28

гија што го придружува производот.¹⁸

Некои организации (вклучувајќи и многу технолошки стартапи) го преземаат овој концепт уште подалеку и ја засноваат својата стратегија за раст околу моделот на цени на freemium. Во овој бизнис модел, најосновната верзија на производот или услугата е бесплатна, но секоја нова или надградена функција чини пари. Од друга страна, Тесла ги правеше работите обратно. Одамна е познато дека долгорочната цел на Tesla е да биде најголема автомобилска компанија во светот. Тие знаат дека за да станат најголеми по волумен, ќе мора да успеат во просторот за автомобили од пониските потрошувачи (цена 30.000 УСД или помалку). Но, Tesla не се фокусираше прво на овој пазар. Тоа не создаде евтина верзија на нивниот електричен автомобил со ниски карактеристики (и затоа има корист од економиите на обем). Наместо тоа, Tesla го создаде најлюксузниот, скап, целосно опремен спортски автомобил што може да си го дозволи. Тој автомобил беше Tesla Roadster, а за контекст, најновата генерација на Roadster ќе се продава од над 200.000 американски долари за основниот модел. Ова бил првиот автомобил што некогаш го произвеле – знаејќи дека не можат да ја постигнат потребната скала или ефикасност за да направат профит (дури и по толку висока цена). Сепак, таков автомобил бил усогласен со изјавата за визијата на Tesla, каде што тие имаат за цел „да ја создадат најпривлечната автомобилска компанија на 21-от век преку возење на светската транзиција кон електрични возила“.

Од скорошно време до денес, Tesla ја надмина конкуренцијата и прерасна во највредна автомобилска компанија во светот. Значи, нивната стратегија за диференцијација секако дека функционира, но зошто?

Првото нешто што треба да се забележи е што Tesla постигнала неверојатен напредок кон својата деловна цел – масовно произведени, достапни електрични автомобили. Тие дури и направиле вистински годишен профит за прв пат во нивната историја.

Второ, голем дел од деловната стратегија на Тесла всушност била принудена на тоа. Немало шанси да се создаде рентабилен електричен автомобил за широкиот пазар во почетокот. Како стартап, тие немале ресурси или способности да ги искористат придобивките од економиите во опкружувањето. Бидејќи тие создале таков уникатен автомобил, не можеле да се потпрат на аутсорсинг или добавувачи за да добијат придобивки за масовно производство. За среќа, стратегијата за синџирот на снабдување на Tesla е еден од

¹⁸ Hoskins, Peter (December 14, 2022). „Elon Musk sells \$3.6bn of shares in electric car maker Tesla“. BBC News.

најбрилијантните потези што тие ги направиле. Рано знаеле дека батериите ќе ја претставуваат најголемата технолошка пречка за нивните автомобили и најголемото тесно грло за производството. Наместо да дозволат ова да ги попречи, тие презеле целосна контрола врз нивниот синџир на снабдување со инвестирање во производители на батерии. Ова има дополнителна придобивка од поедноставување на диверзификацијата бидејќи Tesla може да ги користи истите батерии во паралелни деловни потфати како што е нивниот Powerwall. Се разбира, деловната стратегија на Тесла барала огромен капитал и прибирање средства (Илон е богат, но не е доволно богат за да го финансира сето тоа сам). Тоа е местото каде што започнува маркетинг генијот на Tesla. Во најголем дел, нивните маркетинг напори се само делумно за нивните автомобили. Тесла се смета за личен бренд на Илон Маск, а тоа имаше огромно влијание врз тоа дали ќе ја добијат потребната инвестиција или не. Тој е паметен, агресивен, див и амбициозен. Но, што и да се помисли за Илон Маск, ќе ви биде тешко да поминете повеќе од неколку последователни вести, без да го видите на насловната страница. Тоа е фантастичен рецепт за привлекување на вниманието на инвеститорите.

6. ЗАКЛУЧОК

Од нашето истражување ние ги извлековме следните заклучоци.

Стратегијата е сила на посредување помеѓу организацијата и нејзиното окружување: конзистентна шема на организациски одлуки за справување со опкружувањето,

Успешноста на организацијата зависи токму од начинот на кој е формулирана стратегијата, колку таа стратегија е ефикасна и ефективна, и колку менаџерите ја разбираат новоформулираната стратегијата.

Главна цел на секоја стратегија е да ја насочи компанијата на правиот пат, се со цел да се постигне поголема предност за компанијата на пазарот, како и да се избегнат потенцијалните опасности кои постојат во окружувањето.

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

1. στρατηγία, Henry George Liddell, Robert Scott, A Greek-English Lexicon, on Perseus
2. Freedman, Lawrence (2023).Strategy. Oxford University Press.ISBN 978-0-19-932515-3.
3. Freedman, Lawrence (2013).Strategy. Oxford University Press.ISBN 978-0-19-932515-3.
4. Simeone, Luca (3 July 2020). „Characterizing Strategic Design Processes in

- Relation to Definitions of Strategy from Military, Business and Management Studies“ (PDF). *The Design Journal*. **23** (4): 515-534. doi: 10.1080/ 14606 925. 2020.1758472. S2CID 218922359.
5. Mintzberg, Henry and, Quinn, James Brian (1996). *The Strategy Process: Concepts, Contexts, Cases*. Prentice Hall. ISBN 978-0-132-340304.
 6. Henry Mintzberg (May 1978). „Patterns in Strategy Formation“ (PDF). *Management Science*. **24** (9): 934–48. doi:10. 1287/mnsc. 24.9.934. S2CID 154086210. Archived from the original (PDF) on 19 October 2013. Retrieved 31 August 2012.
 7. Henrik von Scheel and Prof Mark von Rosing. Importance of a Business Model (pp. 23–54). Applying real-world BPM in an SAP environment. ISBN 978-1-59229-877-8
 8. Kvint, Vladimir (2009). *The Global Emerging Market: Strategic Management and Economics*. Routeledge. ISBN 9780203882917. the global emerging market.
 9. Stacey, R. D. (1995). „The science of complexity – an alter-native perspective for strategic change processes“. *Strategic Management Journal*. **16** (6): 477–95. doi: 10.1002/smj. 4250160606. S2CID 16794111.
 10. Terra, L. A. A.; Passador, J. L. (2016). „Symbiotic Dynamic: The Strategic Problem from the Perspective of Complexity“. *Systems Research and Behavioral Science*. **33** (2): 235–48. doi:10.1002/sres.2379.
 11. Morin, E. (2005). *Introduction à la pensée complexe*. Paris: Éditionsdu Seuil.
 12. Horwath, R. (2006). *The Origin of Strategy*, Strategic Thinking Institute, http://strategyskills.com/Articles_Samples/origin_strategy.pdf
 13. Стефановска,Л. (2014). *Основи на стратегискиот менаџмент: стратегиска импле-ментација*, Бизнис академија Смилевски – Бас, Скопје, стр:9.
 14. Mašić, B. (2009), *Strategijski menadžment*, Univerzitet Singidunum, Beograd, str. 34
 15. Chandler, D. A. (1962). *Strategy and Structure: Chapters in the History of Industrial Enterprise*, The MIT Press, pag.16
 16. Mintzberg, H. (1987). *The Strategy Concept 1: Five Ps for Strategy*, California Management Review, Vol.30, pag.11
 17. Mitchell, C. R. *Strategy Formulation*, www.csun.edu/~hfmgt001/formulation.doc
 18. Шуклев, Б. & Дракулевски, Љ. (2001). *Стратегиски менаџмент*, Скопје, стр.31
 19. Mintzberg, H., Ahlstrand, B. & Lampel, J. (2005). *Strategy safari – a guided tour through the wilds of strategic management*, The free
 20. Hoskins, Peter (December 14, 2022). „Elon Musk sells \$3.6bn of shares in electric car maker Tesla“. *BBC News*.
 21. Шуклев, Б. & Дракулевски,Љ. (2001). *Стратегиски менаџмент*, Скопје, стр.10

ВСТЪПВАНЕТО В БРАК – ДЪЛГ КЪМ ОБШНОСТТА, ДОГОВОРНО СЪГЛАСИЕ ИЛИ ТАЙНСТВО (ПРАВНИ АСПЕКТИ)

Ния М. Караджова

*Alumni НБУ: Бакалавър по история и археология,
Магистър по право*

Резюме. В текста се разглеждат в исторически контекст основни аспекти на правната уредба на брака в римското право, като се отделя внимание на законодателните реформи, предприети от Октавиан Август и от император Юстиниан. Представени са концептуалните различия в разбиранията за брака и за неговия смисъл, които различия християнството ще утвърди както като поведенчески модели, така и като правна уредба.

Ключови думи: брак, римско право, канонично право, християнство

MARRIAGE – A DEBT TO SOCIETY, CONTRACTUAL CONSENT OR CHURCH SACRAMENT OF MATRIMONY (LEGAL ASPECTS)

Niya M. Karadjova

Alumni NBU: Bachelor of Archeology, Master of Laws

Abstract. The paper presents in a historical context main aspects of the legal regulation of marriage in Roman law, paying attention to the legislative reforms undertaken by Octavian \Gaius Julius Caesar Augustus) and by the emperor Justinian. Conceptual differences in the understanding of marriage and its meaning are presented which differences Christianity will affirm both as behavioral models and as legal framework.

Keywords: church sacrament of matrimony, marriage, Roman law, Canon Law, Christianity.

За да бъде характеризирана дадена епоха, не рядко се тръгва от анализ на нейното законодателство. Уредбата на брака носи „жива“ информация за възприятия и нагласите на обществото в контекста на времето и мястото. Това е така, защото семейството отразява ясно отношенията в социума, чувството за морал и мярката за справедливост.

През последните години семейното право е провокирано от нови предизвикателства: искания за узаконяване на еднополовите бракове и сурогатното майчинство¹. От друга страна, редакциите на нормативната уредба по повод отношенията родители – деца – публични институции и докъде държавата би могла да се намеси в тези отношения, мултикултурността и глобализацията са актуални въпроси, поставяни както към юридическата практика, така и към доктрината. Трета група въпроси – като напр. уредбата на фактическото съжителство на семейни начала – има дълга правна история, познаването на която би било полезно и днес (такъв пример от историята е конкубинатът и усилията на римските юристи да регламентират отношенията на партньорите; в съвременното подобна трудност изпъкна особено остро в контекста на необходимостта от публичноправна защита на жертвите от домашно насилие, което пролича и при дискусиите, които предизвика въвеждането на термина „интимна връзка“ като легален термин²).

Тези проблеми изискват да бъде дадена разумна нормативна обосновка на процесите и настъпващите трансформации. Въпреки разнопосочността на въпросите, считам, че повечето от тях трябва да намерят нормативно решение в Семейния кодекс с оглед установената в България правна кодификация при уредбата на семейните отношения. От тази гледна точка историческият преглед на развитието на европейската правна традиция при уредбата на брака би бил не само интересен, но и полезен за намирането на работещи решения.

Юридическата уредба на съвременния брак е една интересна плетеница, в която са втъкани принципи от римското, църковното и обичайното право. Християнството променя съществени аспекти от традиционното за древността разбиране за брака, разглеждайки го като тайнство³, извършено

¹ По този въпрос виж Цанкова, Ц. Три предложения De lege ferenda за допълнение и изменение на Семейния кодекс, Сборник-доклади „Семейните отношения в променящия се свят“, С. : Сиби, 2014, с. 83 – 90.

² Закон за защита от домашното насилие, обн. ДВ 27/ 2005, посл. изм. и доп. ДВ 69/ 2023, чл. 3, т. 3.

³ Седемте тайнства, утвърдени от християнството, са: *кръщение, миропомазване, покаяние* (изповед), *причастие* (евхаристия), *венчание* (брак), *свещенство* (хиротония,

пред Бог и закриляно от Него. Християнската есхатология ще въведе и други концептуални промени, като например разбирането, че раждането и отглеждането на деца може да не е единствената и основна цел на съпружеството.

Настоящият текст се спира на избрани въпроси, свързани със законодателната уредбата на брака при Октавиан Август и при император Юстиниан, както и на християнския възглед за брака. Целта на изследването е да бъдат изведени някои основни разбирания за брака и тяхното нормативно отражение в европейското право от началото на Новата ера до периода на Средновековието, когато окончателно завършва формирането на много от институти-те на семейното право, валидни и днес на Стария континент.

Докато за римското право до класическата епоха⁴ бракът се приема преди всичко като договор, с времето постепенно се утвърждава разбирането, че бракът е връзка за цял живот, закриляна както от човешкото, така и от божественото право (Модестин). Християнството ще засили, вкл. чрез юридически норми, божественото значение при уреждане отношенията между съпрузите.

Във висока степен съвременното европейско право стъпва върху поста-мента, поставен от римското право. Подобно на римския, бракът днес съдържа елементи на договорна валидност и трябва да послужи за гарантиране на връзката между съпрузите пред, и едновременно с това – от държавата. За римляните бракът е вид договор, даже в някои периоди може да бъде определен и като сделка: бракът има за цел да създаде поколение, да гарантира продължението на рода, запазването на семейното имущество, обезпечаване на общественото положение. Сключването му (самият термин „сключвам“ е лексика на договорното право) е основание да се приложат легални норми при решаването на правни въпроси – при развод, при разделяне на семейно-то имущество, при уреждане на отношенията деца-родители и др. Същевре-менно – въпреки атеизма на съвременно общество – религиозният елемент продължава да присъства и днес (особено на ниво ритуал и обред).

При все че римското право използва правни конструкции, които из-граждат аналогии за приравняване на брака с договор, това не бива да бъде утвърждавано до крайност. Всъщност един от основните мотиви за квали-фицирането на брака като сделка е *съгласието*, което встъпващите в брачна-та връзка трябва да дадат свободно: *nuptius non concubitus, sed consensus facit*

ръкополагане), елеосвещение (маслосвет).

⁴ Обичайно развитието на римското право се обособява в четири епохи, като кла-сическата епоха обхваща периода I в. н. е. – ср. на III в. н. е.

(„бракът се осъществява в съгласието, а не в съвместното живееи“). Именно невъзможността робът да формира свободна воля и да даде правно валидно съгласие е една от основните причини робите да не могат да сключват брачен съюз.⁵ Изискването за възможността на встъпващите в брак да могат да формират правновалидна воля е условие за валидността на брака. И въпреки това, да не забравяме, че в Рим докъде ще се простира свободата на това съгласие зависи до голяма степен от социалния статус на младоженците. Римското общество е мултикултурно общество, разделящо се и по имуществен ценз, и по произход (произход в смисъл на гражданство), и по етническа принадлежност. Тук е уместно да цитираме и римския юрист Хермогениан, чиито разсъждения са намерили място в Дигестите, и според когото „правото е създадено с оглед статуса на лицата“ (*Hominum causa omne ius constitutum est. D.1.5.2.*)⁶. Възможността за участие в обществения живот, определяна въз основа на статуса, е ясно различима и при регулирането на семейните отношения. Разбира се, римското право обхваща дълъг исторически период. По отношение на брака промяната, настъпваща в статуса с течение на времето, ясно личи в промяната на формата на брака: най-ранната форма на брака *matrimonium cum manu*, при който съпругата прекъсва връзката със своите агнати, е постепенно заменен с *matrimonium sine manu* – форма на брака, която става всеобща от I в. н. е, и при която при встъпване в брак съпругата не губи връзката със своите агнати, а остава подвластна на своя *paterfamilias* или е неподвластна, ако е била еманципирана преди брака⁷. В тази дълга историчност настъпващите в уредбата промени са също така и в посока за уеднаквяване на правното положение на живеещите в империята, т. е. за намаляване на важността както на притежаваното имущество, както и на произхода⁸. Въпреки това, тези критерии не губят изцяло своето значение

⁵ Вж. Прот. Йоан Майендорф, „Християнският брак във Византия: канонична и литургична традиция“, dveri.bg.

⁶ Вж. Новкиришка-Стоянова, М.. *Concubinatus* – сборник в памет на проф. Лиляна Ненова „Актуални въпроси на семейното и наследственото право“, УИ „Св. Кл. Охридски“, С. 2017, с. 171.

⁷ Дюнан, Жан-Филип, П. Пишона, Римско право. Речник на основните термини, изд. „Сиела“, С. 2010, с. 175.

⁸ Именно произходът е обичайният способ за придобиване на римско гражданство, като детето трябвало да е родено при съществуването на законен брак. Римското гражданство е необходимото условие за придобиване на пълна правоспособност. Пълната правоспособност – според римското частно право, се изразявала във възможността да се сключват правни сделки (*commercium*), във възможността за встъп-

по отношение на статуса на съпрузите през столетията, като това е най-лесно разпознаваемо при династичните бракове.

Съществени законодателни промени, повлияли върху европейската правна традиция при уреждането на семейните отношения, извършили римските императори Октавиан Август и Юстиниан – законодателни и обществени реформатори. И двамата са много добре запознати с политиките, публичните институции, както и с правната система на Империята. Те не влизат неподготвени в политиката. Напротив – Август е бил наясно с поведенческите нагласи, с особеностите на Сената и на цялото римско общество. Юстиниан дълго време е съимператор, което му дава възможност да познава отлично не само правните норми, но и процедурите за формиране и прилагане на политики, както и с установените административни практики. По-скоро рядко императорите са имали такава възможност да са част от управлението „в сянка“, от дворцовото политическо интригантство, без да са „в светлината на прожекторите“. Възможност, която води до натрупване на опит и знания. Безспорно притежавани както от Октавиан Август, така и от император Юстиниан. Харизмата, интелигентността им и може би – щастливо хвърленият от Съдбата жребий, както вярват древните, съпътстват живота и управлението им.

Управлението на Октавиан Август спокойно може да бъде наречено спектакъл. И той се справя блестящо както с ролята си, така и със сценария. „Ако ви е харесало това представление, то приемете го с аплодисменти и всички заедно да се сбогуваме с радост.“⁹ Август е начело на Рим 41 години (от 27 г. пр. н. е. до смъртта му през 14 г. сл. н. е.). Следата, която оставя в историята на римското право, е ясно различима и многоаспектна. Нормите, които установява по отношение на римския брак, са забележителни както като управленско решение, така и като законодателен текст. Октавиан въвежда задължителност на брака – мъжете от 25 до 60 г. и жените от 20 до 50 г. са били длъжни да встъпят в брак, а ако овдовеят, да се оженят/ омъжат повторно. С цел да се запази чистотата на римския брак, е въведено ограничение за допустимия брой встъпване в брак, което християнството ще продължи като

ване в брак с римски граждани (*conubium*) и във възможността да се завещава и да се получава по завещание (*testament factio*). В областта на публичното право се изразявала във възможността да се гласува в народното събрание (*ius suffragii*) и в избираемостта за магистрат (*ius honorum*). – Андреев, М., „Римско частно право“, пето преработено и допълнено издание, изд. „Наука и изкуство“, С. 1975, с. 163.

⁹ Кравчук, А., „Октавиан Август“, Издателство на Отечествения фронт, С. 1979.

традиция.

„Граждани! Ако можехме да живеем без жени, нямаше да имаме никакви неприятности. Но щом природата е наредила нещата така: с жена лошо, но без жена още по-лошо, трябва по-скоро да мислим за продължението на рода, отколкото за мимолетните лични удоволствия.“¹⁰ С тези думи започва една от речите на Август, която има за цел да обясни или по-точно да припомни на римските граждани колко е важно да се сключват бракове и че семейната отговорност е част от гражданската отговорност.

Октавиан Август въвежда законодателни промени и по отношение на конкубината¹¹. Той се опитва ако не да овладее, то поне да регламентира все по-широкото налагане на конкубината в Древен Рим. Както се посочва в литературата, „в продължение на два века и нравите, и самата концепция за брака у римляните търпят съществени изменения, а несъпружеските отношения могат да бъдат стабилни или инцидентни, но към края на Републиката нищо не пречи те да съществуват паралелно с брака и това да се приема за допустимо от закона и морала. ... в епохата на император Октавиан Август конкубинатът, макар и не изрично, но фактически е приравнен на брака ... Не може да се твърди, че той се превръща от социален феномен в правен институт, тъй като се запазва разграничаването му от брака по *Lex Iulia et Papia*“¹².

Благословията на боговете над семейството била търсена, но идеята за тайнство е далечна на римския брак. Той се свеждал до разбирането за едно трайно съжителство между мъж и жена със съзнанието, че това съжителство

¹⁰ Кравчук, А., цит. съч. – цитатът, на използван от Кравчук, относно необходимостта да се сключва брак, е от речта на цензора Метел Македонски, с.. 199, 201.

¹¹ *Concubinatus* – както посочва проф. Новкиришка-Стоянова, конкубинатът е фактически съжителство на мъж с по-високо социално положение и жена, която има статус на освободенка, чужденка или римска гражданка, упражняваща някоя от презрените в обществото дейности или с непрестижен произход Римското право не формулира легална дефиниция на конкубината, но съдържанието му е дискутирано в множество становища на римските юристи. Правно значение на тази форма на извънбрачно съжителство се придава от края на Републиката и началото на Принципатата. Конкубинатът се установявал чрез заявяване съгласието на мартнборите, без да е необходимо да бъде спасена някаква конкретна форма на това съгласие; встъпващите в конкубинат обаче е трябвало да притежават правно валидна воля и да съзнават последиците от установеното съжителство – Новкиришка-Стоянова, М., „*Concubinatus*“ – сборник в памет на проф. Лиляна Ненова „Актуални въпроси на семейното и наследственото право „ УИ „Св. Кл. Охридски“, С. 2017, с. 174; 176-177; 178; 179.

¹² Новкиришка-Стоянова, М., *Concubinatus*“ – сборник в памет на проф. Лиляна Ненова „Актуални въпроси на семейното и наследственото право „ УИ „Св. Кл. Охридски“, С. 2017, с. 181 – 182.

е общение за цял живот. Процедурата за встъпване в брак в Рим се уреждала най-вече от обичая. До нас са достигнали множество брачни ритуали, като например покриването на невестата с цветно було, ръкуване между бъдещите съпрузи, както и въвеждането на жената в бъдещия ѝ дом, с което ѝ се давало публично положението на законната съпруга. При сключването на брак между патриции формата, в която се сключва бракът, била наричана *confarreatio*, като един от задължителните ритуали бил разрязването от младоженците на „торта“ от двузърнест лимец (емер) (на лат. „*far*“ или *panis farreus*“, откъдето идва и името на самия ритуал).¹³

Два века след управлението на Август класическият юрист Модестин¹⁴ ще даде определение за брака, което при обсъждане на темата почти неизменно се цитира и до днес: бракът е общност/ съюз между мъж и жена, сключван със съзнанието, че тази общност е за цял живот; съпрузите с цялата своя личност се отдават един на друг, а при уредбата на брака са обхванати всичките отношения между съпрузите, принадлежащи както към божественото, така и към човешкото право. Това определение показва развилата се правна концепция за брака през тези столетия, поставяйки го не само в сферата на светското, но и на божественото право. Не може със сигурност да се твърди дали разрастващото се християнство е повлияло във формирането на правната уредба на брака или обратното – взаимствало е от обществено и правно установеното, но е факт, че класическото римско право е уредило отношенията между съпрузите като част не само (и основно) от светското, но и от религиозното. В този смисъл, „Ако се следва установеното от Сибин и потвърдено от Паул становище, правилата се извеждат от действащото право (*ex iure quod est regula fiat*), т. е. те не са формиращ елемент на правото, правната норма, а тълкуване на вече съществуващите норми. Модестин не създава норма – определение за брака, а дава тълкуване и обобщение на действащата правна уредба в съответствие и с обичайната практика“¹⁵.

¹³ *confarreatio* (лат.), „Начин на придобиване на съпружеска власт (*manus*) от бъдещия съпруг върху неговата съпруга. Конфареацията е един свещен религиозен и тържествен акт за сключване на брак с *manus* (*matrimonium cum manu*), който се използва от патрицианските семейства и от някои жреци. За церемонията се приготвя специален обреден хляб (*farreus*)“ – Дюнан, Жан-Филип, П. Пишона, „Римско право. Речник на основните термини“, изд. „Сиела“, С. 2010, с. 76-77.

¹⁴ Модестин, на лат. *Elius Florianus Herennius Modestinus*.

¹⁵ Новкиришка-Стоянова, М., „Римската правна концепция за брака според Модестин“. Сборник-доклади „Семейните отношения в променяния се свят“, изд. Сиби, С. 2014, с. 15.

Законодателството на Юстиниан е своеобразна трансляция между римския и християнския светоглед. По отношение на изискванията и процедурите за встъпването в брак по време на неговото управление правото е повлияно от християнската религия, но все още не е неразривно свързано с нея. Така напр. не е задължително участието на църковен представител, за да бъде бракът валиден, но присъствието му намира все по-видимо място и се затвърждава с времето. Църковната „благословия“ е предвидена като алтернативна възможност за сключване на брак, и продължава да съществува като такава във византийското законодателство и през следващите векове. Църквата ще установи изисквания не само за сключването, но и за условията за допускане прекратяването на брака. Така напр. в Еклогата (741 г.) е посочено, че „Ако някой поради стеснение или скромност не би могъл благоприлично и писмено да сключи брак, и неписмено законно се сключва брак със съгласието на договарящите се лица и на техните родители, като това се извършва или в църква чрез благословия, или и пред приятели“¹⁶. По отношение на разводите, в Титул втори, чл.12 на Еклогата изрично е посочено, че освен при наличие на причини, „които са признават от писаното, не може съпружеството да се прекратява; защото, които Бог е съчетал, човек да не разлъчва“¹⁷.

В законодателството на Юстиниан бракът ясно е дефиниран като съюз между мъж и жена, свързани неразделно, като за действителността на този съюз били предвидени изисквания за спазване на „система от абсолютни и относителни брачни условия и пречки, отразяващи особената „симбиоза“ между светски и сакрални елементи и функции на бранния съюз“¹⁸. Все още участието на свещеник при церемонията по сключване на брака не е задължително, въпреки че е все по-честа практика. Бракът е тайнство, а обредът е установени обичаи, правила, които се изпълняват/ реализират по време и след самото тайнство (съпътстват го). В определени периоди – напр. в началните векове на християнството, на младоженците се е прочитала молитва по време на Евхаристията. Постепенно се установява първо практиката, а по-късно и изискването процедурата по встъпване в брак да се състои от две

¹⁶ Еклога – превод Н. П. Благоев, 1932 г.; публикувана в „История на българската държава и право. Извори 681 – 1944 г.“, изд. „Албатрос“ С. 2005, Титул втори „За позволените и запретените бракове, първи и втори, писмен и неписмен, и прекратяването им“, с. 44.

¹⁷ Еклога – цитираното издание, Титул втори, член 13, с. 46.

¹⁸ Матеева, Е., „Към учението за недействителността на брака или още един поглед върху съотношението между понятията нищожен, унищожаем и несъществуващ брак“, Годишник на департамент право на НБУ 2019, с. 16 – електронен ресурс, www.nbu.bg.

части – обручение и венчание. Днес обручението се извършва в притвора на храма, а самото венчание в средата на храма, като тази практика се установява във Византия от втората половина на VIII век.

Налагането на християнството като официална религия установява промени в уредбата на брака: встъпването в брак е обвързано не толкова с родовата (в смисъл като принадлежност към дадена общност), а с религиозната идентичност; различията, основани на произход или друг социален статус, намаляват значението си в сравнение с изискването за принадлежност към християнската общност¹⁹. Въвежда се строга правна уредба за разводите, целяща тяхното ограничаване.

Разглеждайки промените, които християнството въвежда в разбирането за смисъла на брака и неговата уредба, макар и съвсем сбито, трябва да бъдат посочени и основните различия между Стария и Новия завет по отношение на брачния съюз. В Стария завет бракът има една основна цел – продължаването на рода. Характерна изява на смисъла на брака като гарант за раждането на деца и продължаването на рода е *левиратът* (*левиратен брак*). Левиратът е обичай, описан и в Стария завет, но е характерен за много общества от патриархално-родовия стадий на развитието им. Предвижда, когато женен мъж почине без да остави поколение, неговият брат да се ожени за вдовицата му. Родените от този брак деца се считат за родени от първия съпруг. В представителството на отделните народи левиратът е действал като едно от средствата за осигуряване потомство на починалия, с което да бъде продължен родът.²⁰

Новият завет представя различен светоглед за смисъла на живота, провокиран от есхатологията – настъпването на скорошния край на света и последиците от това събитие. Християнството в Новия завет утвърждава идеята за любов, за свобода на съвестта на встъпващите в брачния съюз и за съкровени, тайнствени отношения между мъжа и жената, потвърдени пред Бог и защитавани от Него. Бракът като тайнство ще „пренесе“ регламентирането му в сферата на каноничното и църковното право, а решаването на правните спорове – особено по отношение на развода – в подсъдността на духовните

¹⁹ Една от съществените промени в семейното право, които Юстиниан въвежда, е премахването на забраната за сключване на брак между сенатори и жени с ниско обществено положение (освободени, актриси, дъщери на актьори и актриси). В литературата този законодателен акт на Юстиниан най-често е дискутиран в контекста на брака му с бившата актриса и куртизанка Теодора, но причините са по-скоро в цялостно променената обществена среда.

²⁰ В науката се изказват и мнения, че левиратът е опит и следствие от специална форма на колективен брак – *полиандрия*.

съдилища. Същественото различие, което новата религия с времето ще утвърди по отношение на семейните отношения, е *обещанието*, което встъпващите в брачен съюз дават във връзка с общия си занапред живот. Това обещание е пред Бога, пред семействата на младоженците и пред общността. То е вид заклеване, направено пред Бог. Именно клетвата пред Бог е основание въпросите, свързани с брака (като напр. неговата валидност, разводът или последващи бракове) да бъдат подсъдна на църковните съдилища.

По отношение разбиранията за брака в средновековния християнски свят ще се развият две различаващи се една от друга концепции между оформилите се източна и западна правни традиции. „В латинския Запад доминираща позиция е старата римска идея, че бракът е договор между две договарящи се страни²¹. Християнството приема идеята за договора, но добавя две съществени измерения: че бракът като договор е неразривен до смъртта на един от партньорите и че сексуалната активност (която сама по себе си е следствие от първородния грях) е допустима в един брак само в името на раждането на деца“²².

Установилото се във Византия и като цяло в Източния християнски свят разбиране за брака разглежда първородния грях и влиянието му върху хората в различен контекст в сравнение с Рим. На Изток се утвърждава възможността както мъжете, така и жените „да избират между безбрачно подвижничество и семеен живот, но и в двата случая са били призовани да очакват в живота си есхатологичното Божие царство... Продължаването на рода вече не е самоцел... Бездетната жена не е прокълната... аскетичният идеал за безбрачие бил възприет от повечето християнски светци.“²³.

Западното канонично право успява по изключително логичен начин да съчетае традицията на римското частно право с християнските измерения на тайнството. Тъй като всички семейни отношения от един момент насетне

²¹ Разбирането на брака като договор не губи изцяло проявлението си и през Средновековието. Така съществено било значението на зестрата в тази „сделка“ с оглед бъдещето на девойката. Липсата на зестра можело да доведе до безчестие за момичето, за което ни разказва например легендата как св. Никола спасява трите девици. Според нея бащата на три девойки загубил имуществото си в следствие на неуспешна търговия. Невъзможността да им осигури зестра означавало и невъзможност да се омъжат. Нещо повече – грозяла ги реалната заплаха да бъдат превърнати в блудници. Добрият светец пуснал през комина за всяка от девиците по една кесия със златни монети, за да могат да се омъжат.

²² Прот. Йоан Майендорф, цит. съч., с. 4.

²³ Прот. Йоан Майендорф, цит. съч., с. 1-2.

се основавали и на църковна правна практика, а не само на теорията за тайнството на брака, се появява необходимостта да бъде определена конкретността на тайнството и докъде може да бъде уреждано с човешкото право. Грациан развива разбирането, че традиционната аналогия между човешкия брак и мистичния брак на Христос с църквата изисква физическо съединение, *corula carnalis*, преди да бъде завършено тайнството на брака. Независимо от това, той също подчертава елемента на свободното съгласие, включително съгласието за физически съюз (нека не забравяме описаните по-долу действени бракове). В крайна сметка, каноничното право прави разграничение между: 1. Размяна на обещания за брак в бъдещето, представляващо договор за годеж, който в определени случаи може да бъде нарушен от всяка от страните и винаги може да бъде прекратен по общо съгласие; 2. Размяна на обещания за сключване на брак в настоящето, съставляващ брачен договор/съюз; 3. Съгласие за полов акт след брака, което представлява и се счита за консумация на брака. Въпреки че договорът се смятал за сключен „с думи в настоящето“, той оставал с възможност за разваляне до момента, в който не бъде изпълнен. С даването на правна регламентация следвало да се реши още един сериозен въпрос – как точно и кога е сключен бракът. Неяснотата за момента, от който бракът се възприемал като скъсан, водела до сериозни проблеми, свързани с валидността на брака, а от там – и със статуса на децата, родени от него. Някои от по-ранните текстове сочат, че той е сключен от момента на размяна на клетви. Други източници посочват, че бракът не е сключен, докато не бъде консумиран чрез сексуален контакт между встъпващите в него. С тези проблеми Римското канонично право се е справило превъзходно. Поставят се основите не само на съвременния закон за брака, но и на някои основни елементи на съвременното семейно право, взaimствани от договорното право, а именно изискването за свободно формирана и изразена воля и свързаните с нея концепции за последиците при грешка, принуда или измама. Канонът се съсредоточава върху проблема с грешката, като се позовава на римските юристи, както и върху въпроса дали заблудената страна би встъпила в този брак, ако знаеше истината. Тук забелязваме не просто прилика или допирни точки, а приемственост на римската правна традиция от страна на християнството.²⁴

В началото на I в. от н. е. Октавиан Август се опитва по законодателен път да ограничи безразборните сексуални отношения и отказа на живеещите в Римската империя да сключват брак. През следващите векове обществената

²⁴ Berman, H. J., *Law and Revolution*, Harvard University Press, 1999, с. 226 – 230

реакция на тези проблеми е особено силна при част от християните, като се развива и утвърждава възглед за сексуално въздържание дори при семейните (течение, възникнало в земите на днешна Сирия). Целомъдрието се приема като водеща добродетел дори в семейния живот. Появяват се така наречените „*девствени бракове*“. Основното при тях е, че дори след встъпването си в брак, мъжът и жената не консумират своя брак и спазват пълно целомъдрие. В тези бракове мъж и жена съжителстват заедно, имат сключен брак, но са изцяло отдадени на Господ и съпругата е Негова жена. Изискванията към свещениците също се характеризират със завишена сексуална строгост. В Западната църква те ще се развият в нормите на целибата – забрана за встъпване в брачен съюз по отношение на всички духовни лица. За източноевропейския християнски свят това изискване е задължително само за монашеските общности.

Разбиранията за чистотата и светостта на първия брак намират своята обосновка в брака между Христос и Църквата. Моралните измерения на брака, неговата тайнственост, въведени от християнството, установяват ограничения и за допустимия брой брачни връзки. Християнството утвърждава, че „смъртта сама по себе си не отменя брака – който е вечна връзка на любовта, продължаваща и във възкресението“²⁵, поради което и повторният брак след овдовяване или развод се позволява, но никога не се насърчава. Първият за двамата съпрузи брак е считан за благодат. Вторият – за милост. Третият е свързан с множество условности. Четвъртият – недопустим. По тези въпроси св. Григорий Назиански пише: „първият [брак] е законен, вторият – простен, третият – незаконен, а всеки следващ е свинство...“²⁶.

В заключение могат да се изведат няколко съществени различия, установили се по отношение на разбиранията за брака в исторически контекст. С времето отслабва разбирането за смисъла брака предимно като гаранция за продължаването на рода, поради което и встъпването на съпрузите в него все по-често е въз основа на тяхно лично решение. В законодателството на Октавиан Август виждаме стремеж чрез въвеждането на правни норми да се въздейства върху ограничаване на моралния упадък в семейните отношения, настъпил в края на I в. пр. н. е. и началото на I в. н. е. Законодателството на император Юстиниан се създава в различна социална среда, което обяснява

²⁵ Прот. Йоан Майендорф, цит. съч., с. 4.

²⁶ Преводът на св. Григорий Назиански е по текста на прот. Йоан Майендорф, цит. съч., с. 4.

и промените в уредбата на брака. Християнството ще възприеме все по-ясно утвърждаващите се като обществена необходимост изисквания за личностна ценност и висок морал на съпрузите, постепенно установявайки ги като норми на канона, а по-сетне и на правото. Вследствие на това, встъпването в брак е преди всичко личен избор на младоженците. Личен е и изборът дали изобщо да се встъпи в брак. Въвеждат се редица юридически ограничения относно възможността бракът да бъде прекратен по желание на съпрузите – брачният съюз по принцип е за цял живот, с което трябва да бъдат гарантирани както интересите на децата, така и моралът в обществото като цяло.

БИБЛИОГРАФИЯ

НАУЧНА ЛИТЕРАТУРА

1. Андреев, М., „Римско частно право“, изд. „Наука и изкуство“, С. 1975
2. Дюнан, Жан-Филип, П. Пишона, „Римско право. Речник на основните термини“, изд. „Сиела“, С. 2010
3. Кравчук, А., „Октавиан Август“, Издателство на Отечествения фронт, С. 1979
4. Матеева, Е., „Към учението за недействителността на брака или още един поглед върху съотношението между понятията нищожен, унищожаем и несъществуващ брак“, Годишник на департамент право на НБУ 2019, с. 16 – електронен ресурс, www.nbu.bg.
5. Новкиришка-Стоянова, М., „Concubinatus“ – сборник в памет на проф. Лиляна Ненова „Актуални въпроси на семейното и наследственото право“, УИ „Св. Кл. Охридски“, С. 2017
6. Новкиришка-Стоянова, М., „Римската правна концепция за брака според Модестин“. Сборник-доклади „Семейните отношения в променящия се свят“, изд. „Сиби“, С. 2014
7. Прот. Йоан Майендорф, „Християнският брак във Византия: канонична и литургична традиция“, dveri.bg
8. Цанкова, Ц., Сборник-доклади „Семейните отношения в променящия се свят“, изд. „Сиби“, С. 2014
9. Berman, H. J., Law and Revolution, Harvard University Press, 1999

НОРМАТИВНИ АКТОВЕ

1. Семейен кодекс
2. Закон за защита от домашното насилие
3. Византийска Еклога (исторически правен източник)

ИКОНОМИКА И ГЕОПОЛИТИКА

СЪВРЕМЕННИ ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕД ОНЛАЙН ПАЗАРУВАНЕТО НА ПОКОЛЕНИЕ Z

Доц. д-р Надежда Димова
Нов български университет

Резюме. Дигиталният свят в който живеем налага редица предизвикателства пред различните поколения и в частност тяхното потребителско поведение по отношение на начина на пазаруване. Реалната възможност за омниканално пазаруване в някои случаи затруднява, а в други улеснява това потребителско поведение. Решението за онлайн пазаруване е важно, но съдържа в себе си и редица предизвикателства, затова нашето внимание в настоящият доклад е насочено именно към специфичните предизвикателства пред онлайн пазаруването на поколението Z. В подкрепа на потребителското поведение на това поколение са именно постоянния достъп до интернет, бързият достъп до социални медии и мобилни устройства и видната и безспорна технологична мощ, които от своя страна осигуряват безпроблемно и интуитивно възприемане на онлайн пазаруването и транзакциите.

Ключови думи: пазаруване, онлайн пазаруване, потребителско поведение, поколение Z, дигитален маркетинг

CONTEMPORARY CHALLENGES TO GENERATION Z'S ONLINE SHOPPING

Assoc. Prof. PhD Nadezhda Dimova

New Bulgarian University, Sofia

Abstract. The digital world we live in imposes a number of challenges on the different generations and in particular their consumer behavior regarding the way of shopping. The real possibility of omnichannel shopping in some cases hinders and in others facilitates this consumer behavior. The decision to shop online is important, but it also contains a number of challenges, so our attention in this report is directed precisely to the specific challenges of online shopping of generation Z. In support of the consumer behavior of this generation are the constant access to the Internet, the quick access to social media and mobile devices and the prominent and undisputed power of technology, which in turn ensure a seamless and intuitive experience of online shopping and transactions.

Keywords: shopping, online shopping, consumer behavior, generation Z, digital marketing

Изключително бързото развитие на технологиите, наличието на Интернет и социалните медии, доведе до много бърза промяна и на поведението в обществото. Промяната в мисленето на всяка група от поколения може да се промени в положителна или отрицателна посока. Тази тенденция допринася за цялостната културна трансформация на обществото и успоредно с това и промяна в потребителското му поведение.

Целта на доклада е да се представят и анализират съвременните предизвикателства пред онлайн пазаруването на поколение Z.

Един от най-разпространените подходи за разделение на различните поколения е въведен от Bencsik et al. (2016), който класифицира поколенческите групи, както следва: Мълчаливото поколение (години на раждане: 1928 до 1945), Бейби бумъри (1944 до 1964), Поколение X (1965 до 1980), Милениали или поколение Y (1981 до 1995), поколение Z (1996 до 2010). В някои научни публикации може да се намери поколението

Алфа (Lifintsey et al., 2019).

Поколението Z често се съкращава като Gen Z. Това поколение са само

родените между 1996 и 2012 г., които могат да се преместят с няколко години в зависимост от мненията. Освен това хората от Gen Z често се наричат с други имена като Post-Millennials, Digital Natives, Gen Tech, Gen Wii, Internet Generation, Generation Z, Neo-Digital Natives, iGen, Homeland Generation, Net Gen, Plurals, Zoomers и т.н.

В теорията и практиката има много понятия за „поколение Z“, като най-разпространеното е това, което се използва за хора, родени от средата на 90-те до 2000-те години и родени с развитието на съвременната наука и технологии през 21-ви век, обикновено Интернет и мобилни телефони.

За целите на нашето изследване ще възприемем, че това е поколението Z, което включва хора, родени в периода 1997-2013 г.

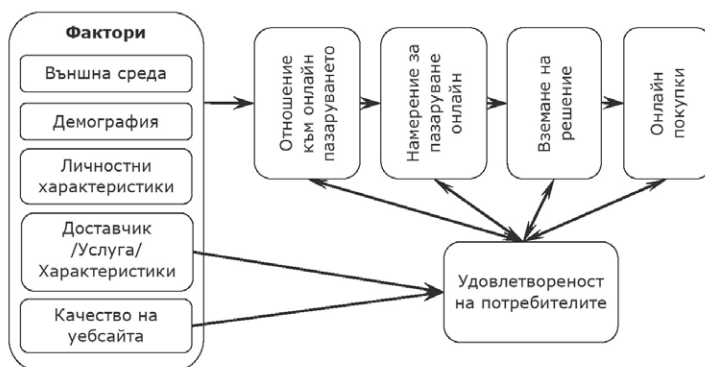
За да идентифицираме отделните предизвикателства по отношение на онлайн пазаруване на това поколение е адекватно да изведем специфични неговите характеристики:

- В реална среда, поколението Z е най-оптимистичното и най-малко предпазливото поколение, може би поради тяхното възпитание.
- Те обаче имат повече изисквания от предишното си поколение. Освен това те се интересуват от различни социални въпроси, включително социална отговорност, проблеми на околната среда и равенство между половете.
- За да може да се харесат и да бъдат одобрени от това поколение, част от компаниите се изисква да създадат автентична марка с уникални стойности, които клиентите могат да получат.

Според изследване на (Li & Zang, 2002), поведението при онлайн пазаруване (известно още като поведение при виртуално пазаруване, поведение при пазаруване в Интернет) е процесът на закупуване на продукти и услуги в Интернет. По този начин онлайн пазаруването се разбира като дейност по закупуване на продукти или услуги в Интернет.

Онлайн пазаруването е поведението на потребителите при пазаруване чрез интернет магазини или уебсайтове и използва транзакции за онлайн пазаруване. Всъщност онлайн пазаруването постепенно става все по-популярно в ежедневието поради удобството, което носи на потребителите.

Едно от основните предимства на онлайн пазаруването е неговата гъвкавост при пазаруване. Реално онлайн магазините нямат празници, затваряния или други проблеми. Потребителите могат да бъдат проактивни относно това кога да пазаруват по всяко време и от всяко място. Всъщност те могат да сърфират в мрежата и да правят поръчки, независимо от работното време на търговските центрове.

Фиг. № 1. Изследователски модел на нагласите и поведението на потребителите при онлайн пазаруване
 (Източник: Li, Na, Zhang, P. (2002) CONSUMER ONLINE SHOPPING ATTITUDES AND BEHAVIOR: AN ASSESSMENT OF RESEARCH, Syracuse University)

- В действителност, Gen Z се ражда в епохата на технологичните иновации, където цялата информация е незабавно достъпна и социалните мрежи са все по-разпространени.
- На практика, поколението Z използва много платформи за социални мрежи като Facebook, Instagram, Tik Tok и т.н. Възприемайки тази характеристика на поколение Z, всички дейности на информация, комуникация, обмен на стоки и т.н., през последните години следват тенденцията на дигитализация.

Фиг. № 2. Дял на мобилната аудитория на електронните пазаруващи от поколение Z в световен мащаб 2023 г., по страни
 (Източник: www.statista.com/statistic_id1395271_social-media-accounts-gen-z-users-followed-and-purchased-from-2023-by-country)

През първото тримесечие на 2023 г. Австралия и Португалия са имали най-висок дял потребители от поколение Z, които са следвали и пазарували от марки в акаунти в социалните медии, всеки от тях по 71 процента. Сред изброените държави Португалия се класира на второ място по купувачи на възраст от 18 до 26 години, които следват и купуват от акаунти на търговци на дребно в социалните медии, точно след Нова Зеландия. Освен това Австрия (66 процента) и Холандия (58 процента) имат най-висок процент от Gen Z, които следват и купуват от инфлуенсъри.

Фиг. № 3. Основни предимства на онлайн магазините според купувачите от Gen Z по света в /4-то тримесечие на 2022 г./

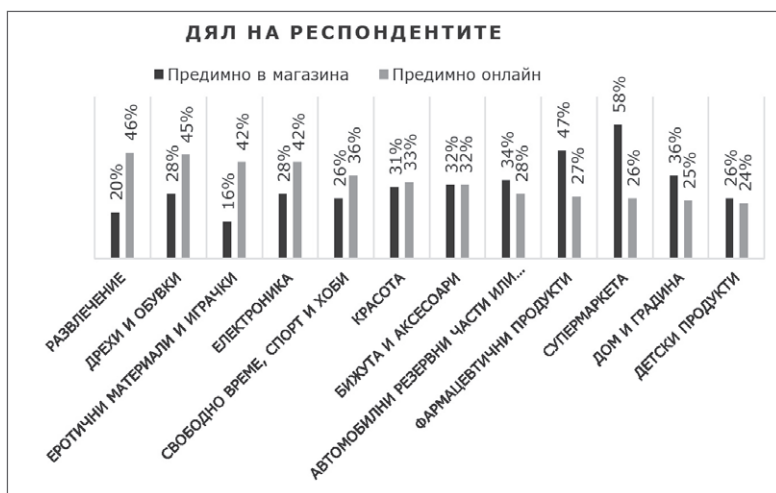
(Източник: www.statista.com/statistic_id/1395271_social-media-accounts-gen-z-users-followed-and-purchased-from-2023-by-country)

Що се отнася до факторите, влияещи върху поведението при онлайн пазаруване на поколението Z, е необходимо да започнем с изследването на факторите, влияещи върху поведението при пазаруване на потребителите. В литературата съществуват много и разнообразни фактори, които влияят върху потребителското поведение и в частност на онлайн пазаруването на изследваното поколение.

Въпреки това, за да се постигне поведение при онлайн пазаруване, е необходимо да се разгледа етапът преди поведението при купуване, което е намерението за покупка. В модела на теорията за планираното поведение (TPP) на Ajzen (1991), в допълнение към два фактора, влияещи върху поведенческото намерение, отношение и субективна норма на индивида, има още

един фактор, който е възприеманият поведенчески контрол. Всъщност, възприеманият поведенчески контрол се отнася до способността на индивида да изпълнява определено поведение, отразявайки лекотата или трудността при извършване на поведението и дали изпълнението на това поведение е контролирано, ограничено или не. Според Теорията за преднамереното поведение възприеманият поведенчески контрол и намерението могат да се използват за пряко влияние върху поведението. Счита се както за фактор, който влияе върху намерението, така и за фактор, който влияе върху действителното потребителско поведение.

Реално, различни са и предпочитаните канали, което избира поколението Z да пазарува предимно онлайн срещу офлайн в световен мащаб през 2023 г. Фиг. №4 ясно подчертава изявената тенденция за онлайн пазаруване за развлечение, дрехи и обувки, електроника, красота и покупки за свободно време, спорт и хоби и основно офлайн пазаруване на фармацевтични продукти, в супермаркета, продукти за дома и градината.

Фиг. № 4. Предпочитан канал в който поколение Z, което би избрало да пазарува предимно онлайн срещу офлайн в световен мащаб през 2023 г., по категории
(Източник: [www.statista.com/ statistic_id1395271_social-media-accounts-gen-z-users-followed-and-purchased-from-2023-by-country](https://www.statista.com/statistic/id1395271/social-media-accounts-gen-z-users-followed-and-purchased-from-2023-by-country))

В заключение, с навлизането на изкуственият интелект (AI) и повсеместно навлизащата дигитализация ще възникнат още и по-съвременни и донякъде неочаквани предизвикателства пред онлайн пазаруването на различните поколения. Безспорен факт е, че именно поколението Z ще бъдат най-подготвени за преодоляването на тези предизвикателства. В този контекст, цялостните маркетинг стратегии на компаниите ще бъдат променени и актуализирани, за да могат да задържат и ангажират вниманието на различните поколения и особено на новото поколение. За тази цел ще бъдат необходими предварителни действия за безупречното присъствие на компаниите в социалните медии, активното и атрактивно целесъобразно внедряване на подходящо маркетинг съдържание в тях.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Ajzen (1991), The theory of planned behavior, *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 50(1), 179–211.
2. Bencsik, A., Horváth-Csikós, G., & Juhász, T. (2016). Y and Z generations at workplaces. *Journal of Competitiveness*, 8(3), 90-106.
3. Lifintsev, D., Fleşeriu, C., & Wellbrock, W. (2019). A study of the attitude of Generation Z to cross-cultural interaction in business. *Informacijas Mokslo/Information Sciences*, 86.
4. Li, Na, Zhang, P. (2002) CONSUMER ONLINE SHOPPING ATTITUDES AND BEHAVIOR: AN ASSESSMENT OF RESEARCH, (Syracuse University)
5. Thi Nhung, N., Le Viet Nga, M., Thi Duc Hanh, T. (2022), Factor affecting online shopping behaviour of Gen Z, *Study Exchange*
6. Social-media-accounts-gen-z-users-followed-and-purchased-from-2023-by-country, Accessed on: [www.statista.com/statistic/id1395271_social-media-accounts-gen-z-users-followed-and-purchased-from-2023-by-country](https://www.statista.com/statistic/id1395271/social-media-accounts-gen-z-users-followed-and-purchased-from-2023-by-country), [Accessed 20 January 2024]

КОНЦЕПЦИЯ ЗА МЯСТОТО НА СЧЕТОВОДСТВОТО В УПРАВЛЕНИЕТО НА ПРЕДПРИЯТИЯТА

Доц. д-р Станислава Панчева

Нов български университет

Резюме. В научната разработка се изследва мястото на счетоводството в управлението на предприятията. В тази връзка се анализира влиянието на счетоводната информация върху ефективността на вземаните управленски решения. Обосновава се виждането, че счетоводството е функция на управлението и средство за неговото успешно реализиране. Аргументира се и становището, че счетоводството е подсистема на управляващата система и се развива интензивно и непрекъснато в резултат на изменящите се информационни потребности на управлението.

Ключови думи: счетоводство, управление, системен подход.

A CONCEPT OF THE PLACE OF ACCOUNTING IN THE MANAGEMENT OF ENTERPRISES

Assoc. Prof. Stanislava Pancheva Ph.D.

New Bulgarian University

Abstract. The scientific development examines the place of accounting in enterprise management. In this regard, the impact of accounting information on the effectiveness of management decisions is analyzed. The view that accounting is a function of management and a means for its successful implementation is substantiated. The opinion is also argued that accounting is a subsystem of the management system and develops intensively and continuously as a result of the changing informational needs of management.

Keywords: accounting, management, systems approach.

УВОД

Икономиката е основен структурен компонент на обществото. По своята същност тя е динамична и сложна система, изградена от множество взаимодействици по между си подсистеми. Всяка от тези подсистеми при своето функциониране борави със специфични инструменти и механизми, които непрекъснато се изменят и развиват в резултат на променящата се среда и нарастващите информационни потребности на обществото. Този процес на интензивни изменения особено ясно личи в условията на дигитализация – обстоятелство, което предопределя актуалността на темата и необходимостта от нейното по-задълбочено и цялостно изследване.

В съдържателен аспект към икономическата система се причислява и счетоводството. То е основен генератор на данни за мениджърския екип на предприятието и подпомага вземането на адекватни управленски решения. Затова е целесъобразно обособяването му като „функционално структурно звено – подсистема на управляващата система“.[1] И понеже за степента на ефективност на вземаните решения влияние оказват количествените и качествените характеристики на създаваната чрез счетоводството информация, то към нея съвсем логично се предявява набор от изисквания.

Значимостта на темата се потвърждава и от факта, че счетоводството е функция на управлението, но и негов важен инструмент, чието използване е подчинено на фиксирани законови изисквания, правила, норми и принципи. Ето защо за обект на изследване в настоящата научна разработка се определя счетоводството, а за предмет неговото място в системата на управлението на предприятието. Целта е счетоводството да се изследва в ролята му на предпоставка за ефективно управление на предприятието и на тази база да се изведат неговите специфични характеристики.

МЯСТО НА СЧЕТОВОДСТВОТО В УПРАВЛЕНИЕТО НА ПРЕДПРИЯТИЕТО

„Счетоводството е научно изградена система за непрекъснато, цялостно, документално обосновано и взаимосвързано отразяване в стойност и със специфична методология на дейността на всяко предприятие с осигуряване на необходимата отчетна информация за неговото ефективно управление“.[2] То е научнообоснована система за създаване на специфична икономическа отчетна информация, характеризираща фактическото имуществено и финансово състояние на предприятието, промените в това състояние и постигнатите резултати за отчетния период. Присъщо на него е изчерпателното,

хронологично, документално обосновано и задължително обобщено в паричен израз на основата на натуралните и трудовите измерители отражение на стопанските факти и операции, при което се разкрива тяхната непрекъснатост, единство, взаимна връзка и обусловеност.[3]

От представените определения се вижда, че счетоводството е сложна система, уникална и неповторима спрямо останалите икономически системи. Нейната основна цел е да създава отчетна икономическа информация, предназначена за различни групи от хора във връзка с вземаните от тях решения. Отличителни черти на тази информация са: задължително използване на паричния измерител; документална обоснованост; индивидуално, непрекъснато хронологично отразяване на стопанските факти, явления и процеси; функционална обособеност и реализиране на функции като регулиране, планиране, ръководене, организиране и контролиране.

Информацията, създавана чрез счетоводната система е необходима и особено важна по отношение на вземаните управленски решения. Тя запознава управленския екип с имущественото и финансовото състояние на предприятието, с движението на паричните потоци и на капиталите в него, с реализираните финансови резултати от дейността. Така той може да направи реална преценка за ефективността на отделните дейности и да предприеме адекватни мерки за стимулиране на печеливши, респ. за ограничаване на губещи такива. Ето защо на счетоводството в практиката се гледа като на „език на бизнеса“.[4]

Известно е, че икономическата информационна система счетоводство може да се характеризира от две гледни точки:

- от позициите на счетоводната теория – като „съвкупност от научни знания за счетоводните категории, предмета, методите, технологичните принципи и правила на неговото водене от предприятието, създадени с инструментариума на общологически и емпирични методи“;[5] и
- от позициите на счетоводната практика – като „информационна дейност с нейната документална обоснованост на възникналите процеси и операции от движението на имуществото на предприятието, като възникналата от това информация се систематизира и обработва с присъщ на него инструментариум от методи и технически способности по нормативно зададени разрези и се представя в предварително предписани срокове на нейните потребители – вътрешни и външни“.[6]

Като практическа дейност счетоводството притежава две функционални качества. От една страна, то осигурява информация за „активите, пасивите, капитала, приходите и разходите и паричните потоци на отделните пред-

приятия“, а от друга, гарантира точността и обективността на генерираните данни чрез осъществяването на контрол върху създаването и движението им.[7] Затова може да се твърди, че то обединява в себе си две основни функции – информационна и контролна.

При задълбочаване на анализа на двете функции на счетоводството през фокуса на управлението се установява, че контролната му функция е следствие от неговата информационна същност, но тя не се проявява по отношение на управлението. Т.е. контролът като функция се съдържа в счетоводството, но от „гледна точка на целеполагането в управлението на предприятието счетоводството има само качеството – информационна функция на неговото управление.“[8]

Анализът на функциите на счетоводството показва и това, че информационната функция се конкретизира чрез различни подфункции, в т.ч.: [9]

- по-обща, респ. характерни за всички системи: организационна, аналитична, контролна и регулативна;
- специфични, респ. присъщи само на счетоводната система: документална, диагностична, акумулативна, посредническа и прогностично-предупреждаваща.

По отношение на счетоводната информация се установява също, че тя е полезна и ценна за управлението на предприятието поради наличието на следните нейни положителни качества:

- създава се от непрекъсната, цялостна и напълно завършена отчетна система;
- при изготвянето и се съблюдават законоустановени и други изисквания, правила, норми и принципи;
- създава се чрез използването на научнообосновани методи, способности и методологически инструментариум;
- осъществява се засилен контрол при изготвянето и;
- тя е индикатор е за финансовата обезпеченост на предприятието; за ефективността на изградената в него материално-веществена и капиталова структура; за равнището на използване на притежаваните от него материални, финансови и трудови ресурси; за достиженията му по отношение на следените планови показатели; за степента на рентабилност, платежоспособност и ликвидност; за реализирането на сключените договори и т.н.;
- чрез нея става възможно установяването на тенденции и закономерности в развитието на икономическите явления, събития и процеси.

Набелязаните качествени характеристики на отчетната икономическа

информация и нейната значимост по отношение на управлението на предприятието, вкл. и на вземаните от него решения показват, че счетоводството е „неотменима функция и основен инструмент на управлението“.[10] Това потвърждава тезата, че счетоводството е функция и средство на управлението.

Прилагането на системния подход при изследването позволява счетоводството да се характеризира като: „кибернетична система, динамична система, адаптивна система, сложна система с вероятностен характер, самоорганизираща се система и затворена система“, респ. подсистема на управляващата система.[11] Основен продукт на тази система е отчетно-икономическата информация, която се изготвя с помощта на специфични инструменти, включващи балансово обобщаване, счетоводни сметки, инвентаризиране, документиране, калкулиране и сводка на отчетните данни. Използването на посочените инструменти е в синхрон със съвкупност от методологични действия и принципи: обективност, свързаност, динамичност, цялостност, единство на причина и следствие, съподчиненост и обратна връзка. Ето защо може да се определи, че счетоводството е сложна система, подсистема на управляващата система, с логически изградена структура и ясен ред на функциониране.

Необходимостта от непрекъснато развиване на счетоводната практика в синхрон с нуждите на управлението поставя на преден план и друго предизвикателство пред счетоводството. То е свързано с обособяването на съвкупност от изисквания към създаваната от него информация. Тези изисквания могат да се представят в две групи:[12]

- изисквания към качеството на счетоводната информация: срочност, бързина и оперативност; своевременност, точност, обективност, пълнота, ценност и полезност;
- изисквания към количеството на счетоводната информация: разумен баланс между обем на данните и разходи за тяхното „производство“.

Позовавайки се на резултатите от изследването може да се обобщи, че счетоводството е сложна многокомпонентна система, респ. подсистема на управляващата система, която обезпечава информационно вземаните управленски решения, повишавайки нивото на тяхната ефективност и адекватност.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В следствие на анализа на счетоводството и негово място в управлението на предприятието могат да се направят следните изводи:

Първо. Появата на счетоводството е продиктувана от необходимостта от специфична отчетно-икономическа информация, която да бъде използвана за вземането на ефективни решения от страна на управленския екип на предприятието.

Второ. Счетоводството е функция и средство на управлението.

Трето. Счетоводството е функционално структурно звено, респ. подсистема на управляващата система.

Четвърто. Счетоводството е сложна кибернетична динамична самоорганизираща се затворена адаптивна система с вероятностен характер, която под влияние на различни фактори, в т.ч. и на нарастващите информационни потребности на управленския екип на предприятието непрекъснато се развива и усъвършенства.

ЛИТЕРАТУРА

1. Душанов, И., Димитров, М. (2015) Курс по счетоводство на предприятието. София: Тракия М, с. 15;
2. Петров, Л. (2008) Основи на счетоводството. София: Мартилен, с. 16.;
3. Божков, В., Аверкович, Е. (2010) Счетоводство /избрани лекции/ Част 1 Обща теория на счетоводството, В. Търново: Фабер, с. 26.;
4. Счетоводство. (2024) Наличен в: <https://bg.wikipedia.org/wiki/Счетоводство>, последно посетен на 23.02.2024 г.;
5. Димитров, М., Симеонова, Р. (2010) Теория на счетоводството. В. Търново: Фабер, с. 17.;
6. Димитров, М., Симеонова, Р. (2010) Теория на счетоводството. В. Търново: Фабер, с. 16.;
7. Счетоводство. (2024) Наличен в: <https://bg.wikipedia.org/wiki/Счетоводство>, последно посетен на 23.02.2024 г.;
8. Душанов, И., Димитров, М. (2015) Курс по счетоводство на предприятието. София: Тракия М, с. 16.;
9. Душанов, И., Димитров, М. (2015) Курс по счетоводство на предприятието. София: Тракия М, с. 16.;

10. Божков, В., Аверкович, Е. (2010) Счетоводство /избрани лекции/ Част 1 Обща теория на счетоводството, В. Търново: Фабер, с. 27.;
11. Душанов, И. (1976) Счетоводната отчетност и счетоводните кадри в стопанското управление на НРБ. Варна, с. 22.;
12. Национални счетоводни стандарти – общи разпоредби. (2016). Наличен в: <https://kik-info.com/normativna-baza/nss/0X2135501599/>, последно посетен на 23.02.2024 г.; Общи положения за изготвянето и представянето на финансови отчети. (2001). Наличен в: <https://audit-bg.com/wp-content/uploads/2016/02/Obshti-Polojenia.pdf>, последно посетен на 23.02.2024 г.

ИКОНОМИЧЕСКИТЕ И ПАРИЧНИ СЪЮЗИ В ЕВРОПА И АЗИЯ

доц. д-р Ирена Николова
департамент „Икономика“
Нов български университет

Резюме. Икономическите съюзи са част от съвременната икономика, а създаването на парични съюзи дава възможност за задълбочаване на интеграцията. Целта на доклада е да се разгледат някои от предизвикателствата пред Европейският икономически и паричен съюз (еврозона) и Азиатската парична интеграция.

Ключови думи: Европейски съюз, еврозона, АСЕАН, азиатска икономическа интеграция

ECONOMIC AND MONETARY UNIONS IN EUROPE AND ASIA

Assoc. Prof. Dr. Irena Nikolova
Department of Economics
New Bulgarian University

Abstract. Economic unions are part of the contemporary economy, and the emergence of monetary unions is an opportunity to deepen integration. The purpose of the paper is to review some of the challenges of the European Monetary union (euro area) and for the Asian monetary integration.

Keywords: European Union, euroarea, ASEAN, Asian economic integration

След блокирането на Световната търговска организация преди повече от петнадесет години, отделните държави търсят възможности за сътрудничество, чрез което да преодолеят ограниченията пред бизнеса. Така двустранните търговски споразумения нараснаха и продължава да се работи върху подписването на нови.

Наред с това, отделните държави се обединяват в регионални общности и съюзи, като по този начин се задълбочава интеграцията между тях. Парич-

ната интеграция се счита, че е етапът, при който икономиките са сближили своето икономическо развитие и могат да продължат процесите на финансов и парична интеграция.

Евروزоната е паричният съюз, който се разглежда като пример за останалите подобни инициативи, особено в страните от Азия, а еврото се разглежда като стабилна валута, която е преодоляла продължителен период на синхронизиране на политиките [5]. Причината за това е, че степента на икономическа и парична интеграция е по-висока в Европа в сравнение с останалите части на света.

В настоящият доклад се разглеждат някои от предизвикателствата пред Европейският икономически и паричен съюз (евروزона) и Азиатската парична интеграция, като се търси тяхното съпоставяне.

Трите основни предизвикателства, които се разглеждат в настоящия доклад, са:

- Хомогенност/ разлики в икономическото развитие на отделните държави в даден съюз;
- Отражението на финансовите и икономическите кризи и предприетите действия спрямо това;
- Влиянието на дигиталните (цифрови) валути.

Разбира се, освен посочените, пред отделните икономически съюзи стоят редица проблеми за разрешаване и предизвикателства за преодоляване.

1. ЕВРОПЕЙСКИЯТ ИКОНОМИЧЕСКИ И ПАРИЧЕН СЪЮЗ (ЕВРОЗОНАТА)

Европейската интеграция е резултат от продължителен период на работа в различни области още от 50-те години на 20 век, като формално това започва със създаването на Европейската общност за въглища и стомана, а след това и на Европейската икономическа общност. Въвеждането на единната валута през 1999 г. е също продължение на дейността на Европейската валутна система от 70-те години на 20 век и процеса на икономическа и последователни стъпки към парична интеграция.

Евروزоната предполага хомогенна интеграция между отделните държави, което е свързано с преодоляване на различията в стандарта на живот и икономическото развитие. В случай на икономически и финансови дисбаланси и при наличие на външни кризи, влиянието върху еврото е негативно.

Предизвикателствата пред Европейският паричен съюз са значителни, но предвид съпоставянето с възможността за азиатски парични съюзи, могат

да се сведат да следните три основни:

Хомогенност/ разлики в икономическото развитие между отделните държави в Европейския съюз и еврозоната, и провеждането на единна парична политика. В еврозоната и Европейския съюз има държави, които са по-силно развити, като Германия, Франция, Италия, Испания, и държави, където жизненият стандарт се различава от останалата част, особено при Източно-европейските страни. Тези различия водят и до създаването на дисбаланси и затруднения в тяхното икономическо развитие.

Това създава възможност за развитие на „Европа на две или няколко скорости“, като в едната група страни са тези, които имат висок жизнен стандарт и икономически показатели, а в другата са страните, които догонват водещите икономики (периферни страни).

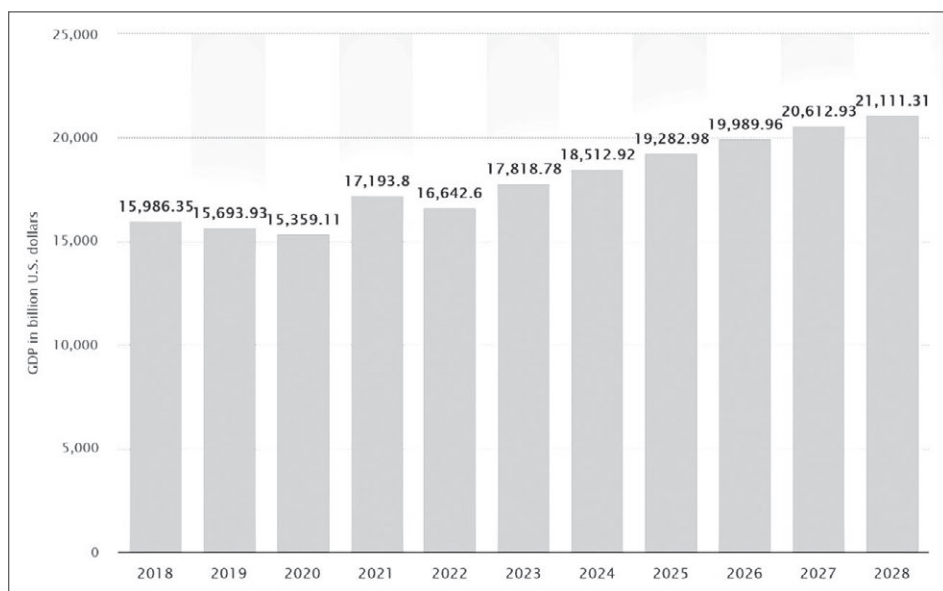
Противопоставянето между две и повече крайности в един общ икономически съюз създава дисбаланс при провеждане и прилагане на общите политики на ЕС (търговска, конкурентна и др.) и при формиране на единен субект на международната сцена. Така Европейският съюз трябва да отделя средства за страните в периферията, за да догонят водещите икономики, а от друга страна, трябва да се защитава позицията на международните пазари за стабилността на този съюз.

Именно това предизвикателство е основната критика към функционирането на Европейския съюз и еврозоната както според теорията за оптималните валутни зони, така и според преобладаващите противници на еврото.

Финансови и икономически кризи. След глобалната финансова и икономическа криза от 2007 г. се оказа, че за приелите еврото, поради различията в развитието и редица пропуски за прилагането на критериите от Маастрихт, както и управлението на външния държавен дълг, се формира още една криза – дълговата от 2010 г.

Тя засегна по различен начин отделните държави в еврозоната, но се отрази и върху повечето държави в Европейския съюз, които не са приели еврото. В резултат на това Европа доста дълго се възстановява от последвалата рецесия. Механизмите, приети за справяне с последната дългова криза, засега работят, като се очаква те да се справят и с други подобни кризи.

От фиг. 1 се вижда, че еврозоната се представя като едно цяло и пандемията от коронавирус единствено доведе до намаляване на БВП, както и при повечето държави в света. Очакванията са тенденцията на ръст в БВП да продължи и през следващите години.

Фиг. 1. БВП на еврозоната за периода 2018 г.-2028 г., в млрд. щ.д.

Източник: Статистика, www.statista.com

Въпросът за финансовата и икономическата политика на ниво отделни държави остава, т.е. ако не се съобразяват с общите мерки на паричната политика, отново може да се очакват нови кризи. Глобалната финансова и икономическа криза бе само поводът редица нерешени въпроси за еврозоната да бъдат поставени за разглеждане. Факт е, че изказванията на политици не бяха достатъчни, за да променят отношението спрямо еврото на международните пазари. Едва при решенията за създаване на Европейски фонд за финансова стабилност и Европейският финансов стабилизационен механизъм, а след това при тяхното преминаване в Европейски стабилизационен механизъм и предприемането на конкретни мерки за държавите в еврозоната, единната валута си възвърна доверието на инвеститорите [1].

Дигитални (цифрови) валути. Развитието на информационните и комуникационни технологии доведе до ръст в разплащанията и банковите операции с електронни (дигитални) парични средства. В същото време възникнаха и т.нар. „виртуални валути“, които все още не изпълняват всички функции на парите, за да се определят като парични средства и въпреки това техният брой и приложение се увеличава.

Очакваното внедряване на изкуствения интелект в практиката допъл-

нително е възможно да се отрази върху представянето на валутите на международните пазари, включително и върху еврото.

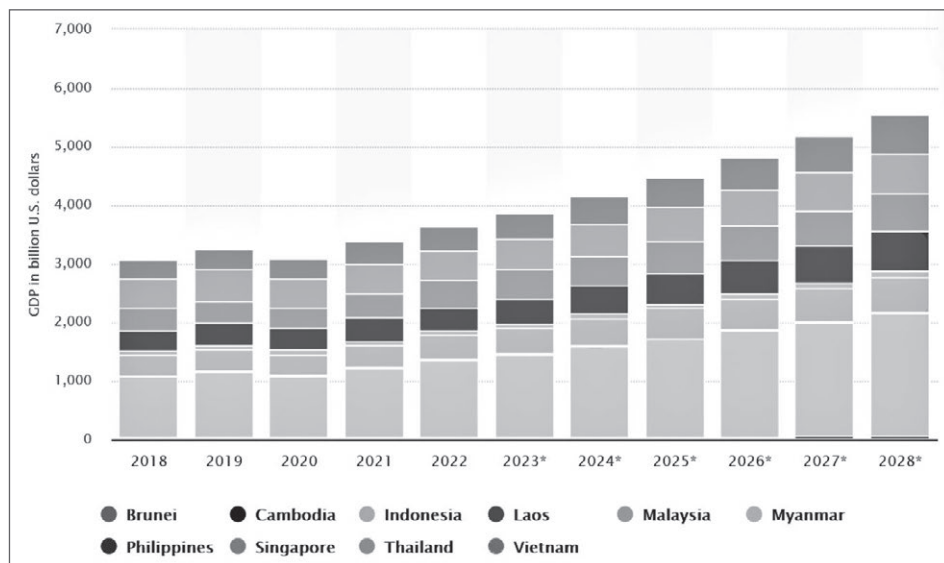
Съществуват институции, дори централни банки, които са склонни да участват на този пазар и да създават собствени виртуални валути. [1].

2. АЗИАТСКИЯТ ПАРИЧЕН СЪЮЗ

През последните години азиатските държави преминаха през сериозни промени като инфлация, рязка промяна на валутните курсове и динамично икономическо развитие, особено в Югоизточна Азия [3].

Хомогенност/ разлики в икономическото развитие между отделните държави в АСЕАН.

АСЕАН е организацията, която се занимава с икономическото сближаване на страните в Югоизточна Азия, като нейни членове са: Бруней, Камбоджа, Индонезия, Лаос, Малайзия, Мианмар, Филипините, Сингапур, Тайланд, Виетнам. Към тези десет държави се създават различни формати на организацията, като целта е да се разшири нейния обхват. Например, съществува формат „АСЕАН плюс три“, към който се включват още три държави със значително влияние върху търговията и финансовите потоци в региона. Тези три държави са Китай, Япония и Южна Корея [2].

Фиг. 2. БВП на държавите от АСЕАН за периода 2018 г.-2028 г., в млрд. щ.д.

Източник: Статистика, www.statista.com

Държавите от азиатската икономическа организация имат значителни различия в своето развитие. Въпреки това те работят доста активно за подобряване на взаимодействието помежду си и за организирането и поддържането на свободна зона за търговия. Областите на сътрудничеството са предимно насочени към търговията със стоки и услуги, като постепенно се задълбочава сътрудничеството и в областта на финансите и паричната политика.

Финансови и икономически кризи. Както и в Европа, така и в тази част на света кризите се отразяват върху икономическите процеси. На фиг. 2 е представен БВП по държави, участващи в АСЕАН. Както и при държавите от еврозоната, така и при държавите от АСЕАН, пандемията от коронавирус се отрази върху състоянието на БВП. След това се наблюдава възходяща тенденция, която се очаква да продължи и в следващите години.

Дигитални (цифрови) валути. По отношение на дигиталните валути в държавите от АСЕАН, както и различните формати към тази организация, се правят проучвания са тяхното въвеждане.

Стъпка напред в паричната интеграция на държавите от АСЕАН е създаването на Азиатската валутна единица (ACU/AMU – Asian currency unit/Asian monetary unit). Това е валутна кошница, чиято цел е да се улесни търговията между страните в АСЕАН, както и насърчаването на финансовите потоци.

Основните проблеми при поддържането на подобна валута са политическите и икономическите различия в този регион.

ИЗВОДИ

Съществуващият Европейски икономически и паричен съюз се счита, че е постигнал по-висока степен на интеграция в сравнение с АСЕАН и въвеждането на единна азиатска валута. Повечето изследователи като Р. Мъндел, К. Рогоф и др. посочват, че за постигането на една обща парична единица от повече държави е необходимо постигането на хомогенност при провеждането на икономическите политики.

Ако съществуват значителни разлики в икономическото и социалното развитие, то провеждането на паричната политика, а и на всички останали общи политики е затруднено и изисква допълнителни мерки за преодоляването им, тъй като рано или късно тези дисбаланси ще попречат на бъдещото функциониране на паричния съюз и на Европейския съюз като цяло.

Освен различията в отделните политики, икономическите и финансовите кризи, както и въвеждането на дигиталните валути са предизвикателства, които могат да променят начините на функциониране на действащите съюзи.

ИЗПОЛЗВАНИ ИЗТОЧНИЦИ

1. Николова, И. (2018). Валутният риск в икономиката: теоретични и практико-приложни измерения, Издателство на Нов български университет.
2. Association of Southeast Asian Nations (2024). <https://asean.org/>
3. Hafner, K. (2023). Monetary Union in Southeast Asia: an assessment of the optimum currency area theory, *World Economy Journal*, 2023; 00:1-13, DOI: 10.1111/twec.13539
4. Ogawa, E., Shimizu, J. (2011). Asian Monetary Unit and Monetary Cooperation in Asia. ADBI Working Paper 275. Tokyo: Asian Development Bank Institute. Available: <http://www.adbi.org/working-paper/2011/04/05/4501.asian.monetary.unit.cooperation.asia/>
5. Subramanian, M., Taghizadeh-Hesay, F., Kim, Ch. (2020). Creation and evolution of European economic and monetary union: Lessons for Asian economic integration, ADBI Working paper series, No. 1126, Asian Development Bank Institute (ADBI), Tokio.

ФИНАНСОВИТЕ ИЗМАМИ И ПРЕВЕНЦИЯТА СРЕЩУ ТЯХ

Гл. ас. д-р Пламен Илиев¹

Нов български университет, Департамент „Икономика“

Резюме. Финансовите измами за съжаление са отдавнашен спътник на икономиката и бизнеса по цял свят. Нашата страна не прави изключение от това „общо правило“ и също се срещат най-различни модели в тази посока. Финансовите измами намират отражение във финансовите отчети на компаниите, в обществените поръчки, в начислението и плащане на различните данъци и осигуровки, в провежданите одити, в усвояването на средства от европейски програми и фондове и т.н. Разбира се съществуват най-различни механизми за контрол относно тях, но тогава само се констатира извършените такива, като се налагат съответни санкции. Стремежа на всякъде е да се предприемат ефективни действия за предотвратяване извършването на измами и злоупотреби, или успешно да се прилага на всички нива превантивен контрол за превенция или максимално недопускане на такива действия, които ощетяват както отделните организации, така и публичните средства. В разработката се разглеждат различните видове измами, съответните контролни органи и възможните действия за превенция и недопускането им.

Ключови думи: финансови измами, злоупотреби, контрол, превенция

FINANCIAL FRAUDS AND PREVENTION AGAINST THEM

Ch. Assistant Dr. Plamen Iliev

New Bulgarian University, Department of Economics

Abstract. Unfortunately, financial fraud is a long-standing companion of the economy and business around the world. Our country is no exception to this „general rule“ and there are also various models in this direction.

¹ kaviplas@abv.bg / pkiliev@nbu.bg

Financial fraud is reflected in the financial statements of companies, in public procurement, in the calculation and payment of various taxes and insurances, in the conducted audits, in the absorption of funds from European programs and funds, etc. Of course, there are a variety of control mechanisms regarding them, but then only those committed are ascertained, and corresponding sanctions are imposed. The aspiration everywhere is to take effective actions to prevent the commission of fraud and abuse, or to successfully apply preventive control at all levels to prevent or maximally prevent such actions that damage both individual organizations and public funds. The development examines the different types of fraud, the relevant control bodies and the possible actions for their prevention and prevention.

Keywords: financial fraud, abuse, control, prevention

ВЪВЕДЕНИЕ

Измамата може да се приема като извършване на целенасочени човешки действия с умисъл, като лъжа, кражба, обир, плагиатство, конфликт на интереси, корупция, присвояване, подкуп, пране на пари, изнудване и други, с цел лично облагодетелстване и/или нанасяне за загуби, вреди и/или щети на друг.

Законодателя определя измамата по следния начин: „който с цел да набави за себе си или за друго имотна облага, възбуди или поддържа у някого заблуждение и с това причини нему или другиму имотна вреда“, се наказва за измама с лишаване от свобода... и „който със същата цел използва заблуждението, неопитността или неосведомеността на някого и с това причини нему или другиму имотна вреда“, се наказва с лишаване от свобода.[9]

ФИНАНСОВИ ИЗМАМИ

При финансова измама най-често имаме укриване, подправяне, изкривяване, избирателно и неточно оповестяване, спестяване и не оповестяване на определена икономическа информация, или като действие или бездействие, включително въвеждане в заблуждение (неправилно представяне на информацията), което съзнателно или поради небрежност подвежда или прави опит да подведе дадена страна с цел получаване на финансова или друга изгода или избягване на задължение.[1]

На практика финансовите измами могат да бъдат в различни области,

като:

- Парични
- Документни
- Счетоводни
- Данъчни
- Застрахователни
- Бизнес оценяване
- Компютърни – IT и т.н.

Финансовите измами често са резултат от воденето на т. нар. „креативно счетоводство“, което е сравнително нов метод и в буквален превод означава творческо счетоводство. Креативното счетоводство е манипулиране на финансови числа, обикновено в рамките на закона и счетоводните стандарти, но много извън или срещу техния дух и със сигурност без да осигурява „вярна и честна“ представа за финансовото състояние и финансовите резултати на дадена компания. То използва т.н. агресивни техники с цел създаване на по-висок или по-малък финансов резултат, по-висока доходност на акция и др. в зависимост от целите. То е „представяне на финансова информация по начин, който дава невярна идея, но не и в нарушение на закона.[4]

В научната литература това понятие се среща под различни наименования като „готвене по книга“, „агресивно счетоводство“, „масаж на цифрите“, „подреждане на витрината“ и др. Креативното счетоводство няма да загуби актуалност, защото винаги ще има хора, които да откриват начини за заобикаляне на установените правила.[4]

Най-общо направленията, в които могат да се окажат целево въздействие върху годишните финансови отчети, са следните:

- да се повлияе на финансовия резултат за отчетната година, като в зависимост от преследваните цели той се представи по-висок или по-нисък, отколкото е в действителност

- да се въздейства на балансовата структура с цел представяне на имущественото състояние на предприятието в по-благоприятна или по-неблагоприятна светлина от реалната.

Мотивите за представянето на предприятието в по-благоприятна светлина, чрез завишаване на финансовия резултат и изкривяване на имущественото и финансово състояние, най-често могат да са заради:

- Получаване на кредити при по-добри условия;
- Участие в тръжни процедури, особено за обществени поръчки;
- Привличане на инвеститори;
- Сключване на договори с контрагенти за участие в съвместни проекти;

- Атрактивност на акциите и привличане на акционери;
- Скриване на неправилни сделки и управленски решения, вкл. и с цел лично облагодетелстване на управители, счетоводители и др. длъжностни лица;

- Получаване на бонуси и премии от мениджмънта, свързани с изпълнението на фирмената стратегия и др.

Мотивите за счетоводни измами в обратна посока за намаление на финансовия резултат и по-неблагоприятно представяне на имущественото и финансово състояние, най-общо са заради:

- Плащане на по-малко данъци (корпоративен данък, данък върху дивиденди и др.);

- Ощетяване на акционери и съдружници, чрез плащане на по-малко дивиденди;

- Предстояща приватизация – например с цел приватизиране на предприятието на по-ниска цена;

- Оказване на влияние на борсовата цена и на търговията с акции на компанията на фондовата борса и др.[2-3]

В най-общия случай инициатор на тези манипулации е мениджмънта, като инструмента за това са лицата, водещи счетоводното обслужване на дружеството. Най-често това става със знанието и участието на собствениците, като в не редки случаи и със знанието на одитора, който заверява отчетите.

ДАНЪЧНИ ИЗМАМИ

Преди много години Бенджамин Франклин казва, че *„На този свят само смъртта и данъците са неизбежни“!*

И докато смъртта е сигурна, то за второто – данъците – може и да не е така, защото съществуват много начини и форми, това твърдение да бъде заобиколено (законно или незаконно), да се плащат данъци в намален размер или изобщо да не се плащат, като води до данъчните измами, като част от финансовите измами.[5]

В практиката се утвърдиха редица индикатори, които насочват към разкриване на данъчните измами. Ще посочим най-характерните от тях по специфични признаци:

- извършване на огромни по размер обороти на нови регистрирани фирми по ДДС за много кратък период;

- наличие на фирми, които извършват само продажби, без никакви покупки (в практиката това деяние е познато като „липсващ търговец“);

- съмнителни банкови операции – предимно разплащателни;

- наличие на търговски взаимоотношения между фирми регистрирани на един и същи адрес и водене на счетоводната отчетност на едно място.

Много са формите, средствата и източниците за данъчните измами. Една от тях е агресивното данъчно планиране. Това е законова форма (но в противовес с целта на данъчното законодателство) за създаване на данъчен модел, насочен към намаляване на данъчните задължения. Агресивното данъчно планиране става чрез използване на техническите аспекти и слабости на данъчната система на една държава от друга държава. [5]

Позната практика е, дадена компания да прехвърля печалбата си в страна с ниски данъчни ставки, където те нямат действителна икономическа дейност, познати като т.н. „данъчен рай“ (офшорни зони). Пример в това отношение са страни като: Естония с нулева данъчна ставка, Унгария с 9 %, Ирландия и Кипър с 12,5 %. Към тях може да включим и България, където данъчната ставка е от 10 % и е една от най-ниските в ЕС – 3-то място.

Друга вратичка за данъчни измами са:

- двойно приспадане на данъци – една и съща загуба да се приспада както в държавата източник, така и в държавата на придобиване;
- двойното данъчно облагане – доход, който не се облага в държавата източник, е освободен и в държавата на придобиване.

Данъчните измами най-често се извършват при облагане с данък добавена стойност (ДДС). И това е напълно логично, тъй като е най-големият приходиоизточник на бюджет.

Най-общо те са налице, когато:

- не се подават или се подават преднамерено данъчни декларации с невярна информация, с което се цели плащане на по-малък или не плащане на дължимия данък;
- съхранение на пари в чужди банки или регистриране на фирми в офшорни зони, без да се информира за това данъчната администрация, с цел да не се плаща данък;
- умело използване на пропуски в законодателството и нормативните документи;
- участие в добре познати данъчни схеми за извършване на данъчни измами.

Различаваме условно две основни групи данъчни измами:

- укриване на данъци и избягване на данъчно облагане – става чрез подаване на неверни данъчни декларации или не подаване на такива, липса на счетоводна документация, пропуски в законодателството и прочие;
- източване на ДДС – чрез фирми-фантоми и други измамни форми за

неправилно възстановяване или приспадане на данъчен кредит.

Най-характерните данъчни измами с ДДС са свързани с:

1. Фиктивен износ – характерно за този начин на данъчна измама е, че стоките за износ се изнасят само по документи, а в същото време остават в страната и се реализират на вътрешния пазар.

2. Верига от фантоми (пощенски кутии) – при тази форма на данъчни измами действа верига от няколко фирми, извършващи сделки. Една от тях акумулира данъчните задължения, а всички останали само ползват правото си на данъчен кредит и възстановяване на ДДС.

3. Интернет измами с ДДС – едни от най-новите данъчни измами. Характерно за тях е, че схемата е в сферата на рекламата и се осъществява в световните компютърни мрежи. Обикновено се извършва от офшорни фирми, като се продават авторски права с включен ДДС. Те се извършват няколко пъти на нереално високи цени, които са трудно доказуеми от длъжностните органи (чрез Банери). Всички купувачи по веригата си възстановяват дължимия данък. В същото време фирмата, която е в началото на схемата, не внася дължимия данък.

4. Каруселен тип измама – в този случай измамата се извършва в повече от една държава – членка на ЕС. Най-често срещаният вариант е, когато фирмите са три. Първата А е прехвърлящ (липсващ) търговец, втората В е буфер (посредник), а третата С – ползвател (придобиващ). Фирмата А придобива стоката от друга държава, като я продава в страната си, без да плаща данък.

5. Схемa „Вярно куче“ – е добре позната на данъчните служители и широко разпространена и използвана от данъкоплатците. В нея участниците са фирма, която има да възстановява ДДС, и фирми, които имат да внасят ДДС. Фирмата, която има да възстановява ДДС, може да поиска ефективно да си го възстанови, но може и да не го поиска, а да предпочете през следващите три месеца да го приспада от облагаемите доставки, които извършва. Тя предпочита варианта да си „продава“ вземането срещу определена комисиона. От друга страна, фирмите, които имат да внасят ДДС, предпочитат да си „купуват“ задължения.[7]

ПРЕВЕНЦИЯ СРЕЩУ ИЗМАМИТЕ

Разбира се съществуват най-различни механизми за контрол върху измамите, но най-често само се констатира вече извършените такива, като се налагат съответни санкции.

Стремежа навсякъде е да се предприемат ефективни действия за предотвратяване извършването на измами и злоупотреби, или успешно да се при-

лага на всички нива превантивен контрол за превенцията или максимално недопускане на такива действия, които ощетяват както отделните организации, така и публичните средства.

Или с други думи казано превенцията или превантивния контрол трябва да се прилага спрямо условията или средата, които предполагат извършването на измами, за да се предотврати тяхното проявление.

В по-голяма част превенцията е задължение на отделните ръководители на съответните организации, най-вече чрез правилно създаване и прилагане на среда на контрол, идентифициране и управление на съответните рискове и прилагане на съответните контролни дейности.

Разкриването и превенцията на финансовите измами и престъпления, свързани с финансовите отчети на предприятията, освен от съответните ръководители, трябва да е и от страна на независимите одитори, което е изключително важно действие както за запазване на добрия имидж на предприятието пред обществото, така и за потребителите на информация от неговите финансови отчети.

Те трябва да проявяват професионален скептицизъм при осъществяване на независим финансов одит на финансовите отчети на предприятията, за да съдействат за ефективното идентифициране на измами, които могат да доведат до съществени неправилни отчитания във финансовия отчет.

Основните **начини за разкриване и превенция** на финансовите измами и престъпления, свързани с финансовите отчети на предприятията, от страна на регистрираните одитори, са следните:

- Одиторите следва да съберат достатъчно доказателства, за да могат да обосноват своите заключения относно наличието на финансови измами;

- Одиторите следва да съберат уместни и надеждни одитни доказателства, които да спомагат да се отговори на конкретната одитна цел или конкретното твърдение за наличие на финансови измами и престъпления в одитираното предприятие;

- Одиторите следва да обръщат специално внимание на риска от не разкриване на съществени неточности, отклонения и несъответствия, произтичащи от измама или от грешка. Измамата може да е свързана със сложни и внимателно организирани схеми, създадени, за да я прикрият, като например фалшификация, преднамерен пропуск за отчитане на сделки или преднамерено направени изявления за въвеждане на одитора в заблуждение;

- Одиторите следва да обръщат специално внимание на одиторския риск да не могат да разкрият съществени неточности, отклонения и несъот-

ветствия, произтичащи от измама, извършена от ръководството на предприятието;

- Одиторите следва да отчитат факта, че одиторските процедури, които са ефективни за разкриване на грешка, може да не са подходящи в контекста на идентифицирания риск от съществени неточности, отклонения и несъответствия, дължащи се на измама;

- Одиторите следва да обръщат специално внимание на рисковете от измама при одита;

- Одиторите трябва да разработят специални одиторски процедури за разкриване на съществени неточности, отклонения и несъответствия, дължащи се на измама и т.н.[6]

В заключение по отношение на измамите и злоупотребите, много по-ефективен е превантивния контрол върху условията и средата даващи възможности за извършването им, отколкото последващия такъв, който само констатира извършени такива, без да може да повлияе върху тях, независимо от санкциониращия си характер.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Динев Д. – Икономическите измами, част 1, АПИИ, гр. София, 2006 г.
2. Илиев Пл. – Вътрешен одит и измами; Годишник Икономика и бизнес-2017 Департамент Икономика НБУ, Електронно изд.
3. Илиев Пл. – ИКОНОМИЧЕСКИ ИЗМАМИ И ЗЛОУПОТРЕБИ, И ПРЕВЕНЦИЯ СРЕЩУ ТЯХ, Научен електронен архив НБУ, 2020г.
4. Йонкова, Б. – Креативното счетоводство и ролята на независимия финансов одит, годишник ИДЕС, София, 2011.
5. Лондев, А., Измами чрез финансови отчети и данъчни спекулации, сп. Политика и сигурност, ВУСИ, Пловдив, бр. 1, 2023 г.
6. Начкова М. – Финансовите измами и престъпления свързани с финансовите отчети на предприятията, Годишник ИДЕС 2020
7. Петев Б. Данъчните измами, заплаха за сигурността-Народностопански актив 4/2020 Свищов
8. <https://www.microfinance-bg.com/>
9. <https://izmami.start.bg/> Наказателен кодекс

ИНФЛАЦИЯТА – МЕТОДИЧЕСКИ АСПЕКТИ НА НЕЙНОТО ИЗМЕРВАНЕ

Д-р Емил Калчев

*Департамент „Икономика“, Нов български университет
Обединена българска банка*

Резюме. Високата инфлация и усилията на централните банки за нейното овладяване се превърна в централен макроикономически проблем на нашето съвремие. В този контекст настойчиво се поставя въпросът за измерването на инфлацията. Върху методическите измерения на този проблем се концентрира настоящата статия. В нея е скицирани последствията от високата инфлация и усилията за овладяването ѝ, след което е направен обзор на индексите на Националния статистически институт (НСИ), измерващи динамиката на цените у нас. Изложена е концепцията за брутен вътрешен продукт (БВП) от страна на предлагането и търсенето, след което е очертан принципа за изчисляване на дефлаторите – статистически измерители на инфлацията в рамките на БВП, рядко прилагани в практиката на макроикономическите анализи. Въз основа на детайлно сравнение между ценовите индекси и дефлаторите на БВП (ядро на статията) логично се достига до нейните централни изводи – въпреки че за аспекти икономически изследвания ценовите индекси са твърде полезни, те са в значителна степен непригодни като база за макроикономически анализи, за разлика от дефлаторите на БВП, които са методически хомогенни и сравними, което ги превръща в солидна фундамент за макроикономически изследвания.

Ключови думи: инфлация, БВП, дефлатор.

INFLATION – METHODOLOGICAL ASPECTS OF ITS MEASUREMENT

Emil Kalchev, PhD

*Department of Economics, New Bulgarian University
United Bulgarian Bank*

Abstract. High inflation and the efforts of central banks to control it has become a central macroeconomic problem of our time. In this context,

the question of measuring inflation is strongly raised. The present article focuses on the methodological dimensions of this problem. It outlines the consequences of high inflation and the efforts to control it, after which an overview of the indices of the National Statistical Institute (NSI) measuring the dynamics of prices in our country is made. The concept of gross domestic product (GDP) from the supply and demand side is presented, after which the principle for calculating deflators – statistical measures of inflation within GDP, rarely applied in the practice of macroeconomic analysis – is outlined. On the basis of a detailed comparison between price indices and GDP deflators (core of the article), one logically reaches its central conclusions – although for aspect economic studies price indices are very useful, they are largely unsuitable as a basis for macroeconomic analyses, for unlike GDP deflators, which are methodologically homogeneous and comparable, making them a solid foundation for macroeconomic research.

Keywords: inflation, GDP, deflator.

ИКОНОМИЧЕСКИ КОНТЕКСТ

Централен проблем на глобалната икономика в периода от 2021 г. до 2023 г. бе бързият, устойчив и всеобхватен ръст на цените – инфлацията. Тя доведе до спад в покупателната способност на парите, измени съществуващите ценови съотношения в икономиката и направи бизнес-средата далеч по-непредвидима. Обезценявайки силно спестяванията и доходите и повишавайки значително несигурността, инфлацията предизвика сериозни промени в обема и структурата на потреблението и инвестициите. С това тя оказва пряко влияние върху интензивността и насоките на икономическата активност, както и доведе до специфични процеси на глобално преразпределение на богатството. В отговор на тези негативни въздействия върху икономиката и обществото централните банки затегнаха монетарната политика, повишавайки преди всичко цената на парите, което от своя страна повлия за свиване на потреблението, инвестициите, икономическата активност и т.н. Изобщо, инфлацията и борбата с нея изместиха траекторията на глобалната икономика, като тези процеси значително повлияха и българската икономика, която по специфичен начин се адаптира към тях.

ПРОБЛЕМ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Предвид тежестта на проблема с инфлацията, която атакува цените (сърцевината на пазарната икономика), сериозно се поставя въпросът за ней-

ното измерване. От отговора на този въпрос зависи достоверността, обхватът и дълбочината на (макро)икономическите анализи на инфлацията, както и нейното управление. А как се измерва инфлацията не е тривиален проблем, защото цените характеризират всички блага (стоки и услуги) и всички нива на добавена стойност, поради което са вероятно най-масовият и многообразен икономически феномен. Статистическото обхващане на всички цени е не само практически трудно, но и се сблъсква с ред методически проблеми, не всички от които имат еднозначни решения. Стандартно инфлацията се измерва посредством ценови индекси, базирани на т.нар. потребителски кошници или други ценови извадки, но тя може да се измерва и чрез дефлатора (дефлаторите) на БВП – метод, който много рядко се прилага в практиката. Върху методическите особености и оценяването на този метод за измерване на инфлацията се фокусира настоящата научна статия.¹

ЦЕНОВИ ИНДЕКСИ – ОБЗОР

Измерването на инфлацията стандартно се базира на ценови индекси, които отчитат промените в цените спрямо даден базов период. За българската икономика Националният статистически институт (НСИ) поддържа следните основни ценови индекси:

- Индекс на потребителските цени (2 индекса въз основа на две потребителски кошници – малка и голяма);
- Хармонизиран индекс на потребителските цени;
- Индекси на цени на производител в промишлеността (3 индекса – общ, за вътрешния и за международния пазар);
- Индекси на цени на производител в услугите (17 индекса за различни групи услуги);
- Индекс на цените в селското стопанство (5 индекса);
- Индекс на цените на жилища (3 индекса).
- Индекс на цените на вноса
- Индекс на цените на износа.

За измерване на **потребителската инфлация** се ползват т.нар. потребителски кошници, които са модели на потреблението на домакинствата, ус-

¹ Тук, на първо място, въпреки принципното поставяне на въпроса, анализът се концентрира върху методологията, използвана от Националния статистически институт (НСИ). Доколкото тя е универсализирана в рамките на ЕС, а и изобщо, поради това, че се базира на статистическата наука, изводите на статията имат общ характер. Второ, абстрахираме се от практическата организация и технология на фактическо събиране, оценяване, обобщаване и т.н. на данните от НСИ.

тановени статистически за минал период (за дадена страна или за ЕС). Всяка кошница представлява полином (функция), елементите на който са произведения от цените (променливи) на потребяваните блага и тяхното относителното тегло в общото потребление (сборът от всички относителни тегла е единица). Принципът на приложение на кошница за измерване на инфлацията се състои в отчитане значенията на функцията, резултат от промяната в цените между базов и текущ период. Теглата в кошницата остават постоянни (поне в рамките на годината). Всички текущи (по правило месечни) значения на тази функция формират индекса на потребителските цени (НСИ, 2023). За изчисляване на инфлацията се прилагат сравнения в проценти между стойностите на индекса, като стандартните сравнения са: месец към следващия месец, месец към същия месец м.г., месец към декември м.г. и средното на дванадесет месеца към средното от предходните дванадесет.

Индексите на **цени на производител в промишлеността** са месечни икономически показатели, измерващи средното изменение на цените на промишлените продукти на базата на постоянна извадка от групи продукти, произведени и продадени на вътрешния пазар или директно изнесени на международния пазар. Изчисляват се цените на продукти от добивната, преработващата промишленост и производството и разпределението на енергия и вода. При агрегирането на ценовите изменения от отделните групи продукти и пазари (вътрешен, износ) се използват тегла, базирани на обороти (НСИ, 2024).

Индексите на **цени на производител в услугите** са 17 различни ценови индекса, които измерват средното изменение на цените на произведениите и продадени услуги от производители-резиденти. Внесените услуги, т.е. предоставени от предприятия, регистрирани в други страни, не са в обсега на индексите. Наблюдаваните цени представляват приходите, получени от производител, които включват и субсидиите върху услугите, но не и данъците, начислени върху тях (ДДС). Наблюдават се предимно цените на услугите, предназначени за използване от бизнеса, а не толкова за потребление от населението, които са в обсега на индекса на потребителските цени. За образуване на тегла се използват приходите от продажби на наблюдаваните услуги през базисната година (НСИ, 2024а).

Индексите на цените в **селското стопанство** отчитат динамиката на цените на: селскостопанската продукция на производител, текущото потребление и стоките с инвестиционно предназначение (НСИ, 2008).

Индексите на **цените на жилища** са тримесечни показатели за изменението на пазарните цени на жилищата, съответно новопостроени и същест-

вуващи, закупени от домакинствата. Теглата представляват общата стойност на сделките с жилища, съответно за нови и съществуващи (НСИ, 2024б).

Изчисляването на индекси на средните **цени на износа и вноса** се извършва на тримесечие. При изчисляване на индексите средните единичните цени на всяка от стоките на най-ниско равнище, включени в т.нар. Каталог на стоките представители, се съпоставят със средните единични цени на същите стоки през предходната година, след което тези данни се агрегат в зависимост от съответните теглови коефициенти (НСИ, 2024в).

БВП И ДЕФЛАТОРИ

Специфичен метод за измерване на инфлацията, който допълва и разширява обхвата на ценовите индекси, е този, базиран на дефлатора на БВП, в т.ч. върху дефлаторите на неговите елементи. Тази методика се задава от концепцията за брутен вътрешен продукт.

Брутният вътрешен продукт се дефинира като всички стоки и услуги, произведени/доставени в една икономика за даден период и предназначени за крайно използване. Следователно цените на полуфабрикатите и междинните услуги, включени в цените на крайните продукти, не се вземат предвид, за да се избегне многократно броене. Не се отчитат директно и благата, създадени за лични нужди: „направи си сам“, градинарство, отглеждане на деца, гледане на възрастни хора вкъщи, доброволен труд в клубове по интереси и т.н. Те се оценяват статистически.

Въпреки че брутният вътрешен продукт е без съмнение най-популярният статистически индикатор, неразделна част и задължителен елемент на бюджетните и бизнес анализи и прогнози, политическите дискусии, международните сравнения и т.н., това само преди по-малко от 100 години съвсем не е било така. Тогава просто не имало такова едно число, което да обхваща в себе си съвкупния резултат от дейността, успех или неуспех, на всички икономически актьори в националната икономика. То е и база за измерване на прираст, т.е. чрез него се очертава траекторията за развитие във времето. Едно число, което същевременно е и централен инструмент и измерител на икономическото управление на една държава. Днес трудно можем да си представим света без концепцията за брутен вътрешен продукт. Съвсем заслужено БВП е признат за най-влиятелния статистически индикатор в човешката история и едно от най-значимите открития на 20 век (Landefeld, 2000).

Концепцията за БВП – едно число, което измерва резултата на националната икономика за отчетен период – и фактът, че той се изчислява по цени

на текущата и базова година, позволяват пресмятането на дефлатори както за БВП, така и за неговите компоненти. Те отразяват динамиката на цените, т.е. представляват измерители на общата инфлация в стопанството, както и на отделни негови елементи и аспекти.

За българската икономика НСИ изчислява БВП в абсолютна сума по: текущи цени, цени на миналата година, цени за 2015-та година (към момента), както и отчита промените във физическия му обем като индекс. По отношение на срочността: годишни и тримесечни данни. В тези разрези БВП се пресмята в две калкулации, еквивалентни като краен резултат: по производствения метод и като сума от разходите за крайно използване.

БВП по **производствения метод** се изчислява по отрасли:

брутна добавена стойност = брутна продукция – междинно потребление,
където

брутна продукция = нето постъпления от продажби + разходи за дълготрайни активи + изменение на запасите, а

междинното потребление включва стойността на всички стоки и услуги, трансформирани или изцяло изразходвани в процеса на производството.

Брутната добавена стойност по отраслите се сумира и към нея се добавят **корективи** (данъци – субсидии). Отраслите, по които се изчислява БВП по този метод, са: селско стопанство, индустрия, строителство, услуги (7 отделни групи) (НСИ, 2024г).

БВП по метода на **разходите за крайно използване** обхваща:

индивидуалното потребление на: домакинствата, правителството² и НТООД³

+ **колективното потребление** на правителството⁴

+ **бруто образуването на основен капитал**

+ **изменението на запасите**

+ **външно-търговското салдо** (внос – износ на стоки и услуги) (НСИ, 2024г).

Дефлаторите на годишна база в рамките на БВП принципно се из-

² Например безплатни услуги в областта на здравеопазването, социалното осигуряване, образованието, спорта, културата и изкуството.

³ НТООД – неправителствени организации, обслужващи домакинствата.

⁴ Колективното потребление се измерва с крайните разходи на правителството за колективни услуги, предоставени на обществото като цяло. Включват се фундаменталните научни изследвания, държавната администрация, отбраната и сигурността на страната и др.

числят по формулата:

$$\text{Дефлатор (\%)} = \Sigma (Q.P_T / Q.P_{T-1}) \cdot 100 - 100,$$

където:

Q количество стоки и услуги

P_T цени за текущ период (година, тримесечие)

P_{T-1} цени за предходната година.

Този подход важи за изчисляване дефлатора на БВП, както и тези на **отраслите, елементи**, които го изграждат (селско стопанство, индустрия строителство, услуги), в т.ч. и на неговите икономически **аспекти** (потребление, инвестиции, запаси, внос, износ).

Ценови индекси и дефлатори на БВП

Множеството ценови индекси, изчислявани от НСИ, дават информация за динамиката на цените на отделни области/страни на икономиката и на икономически браншове. Обобщено, това са цени на стоките и услугите за крайно потребление и за жилища на домакинствата, цени на производител (в индустрията, услугите и селското стопанство), цени на услугите за междинно потребление, цени на междинното потребление и инвестициите в селското стопанство.

Въпреки че ценово наблюдаваните **браншове** чрез индекси покриват обхвата на националната икономика (селско стопанство, индустрия, жилища и услуги), това е един механичен сбор, защото измерването промените в цените на тези браншове не почива върху обща икономическа логика или методология. Оттук и резултатите са несравними. Например, цените на продукцията в селското стопанство и индустрията са цени на производител и се различават от тези, които плащат домакинствата за покупка на нови и стари жилища, които са крайни. Принципно между тези двата типа цени седи веригата от посредници, различно третиране на субсидиите, данъците и т.н. Освен това цените на производител могат да са предназначени както за крайно, така и за междинно потребление. От трета страна, цените на производител в сектора на услугите, са цени за междинно потребление, подобно на тези за междинно потребление в селското стопанство, които не потребителите, а производителите плащат. От четвърта страна са цените на инвестициите в селското стопанство, които се различават от всички останали, и т.н.

По отношение на **аспектите** на икономическата дейност (потребление, инвестиции, запаси, износ, внос) индексът на потребителските цени обхваща само потреблението на домакинствата, но не и индивидуалното и колектив-

но потребление на правителството и НТООД (бел. под черта 3). Освен това динамиката на потребителските цени е различна в зависимост от заложената кошница при формирането на индекса – „голяма“ (НСИ, 2023а) или „малка“ (НСИ, 2023б). От друга страна, изследват се цените на инвестициите в селското стопанство, но не и тези в индустрията, строителството и услугите, които са многократно по-значими. Индекс на цените на запасите няма.⁵ Ценовата динамика на вноса и износа се отчитат въз основа на съответните индекси на средните цени, но отделно има индекс и на цените за износ на производителите в индустрията.

Въпросът колко процента е инфлацията в дадена икономика очевидно няма отговор в контекста на множеството (парциални) ценови индекси. Такъв отговор може да даде само дефлаторът на брутния вътрешен продукт, защото само БВП систематично и структурирано обхваща динамиката на всички браншове, както и на всички аспекти на икономиката в едно единно цяло. От своя страна дефлаторите на браншовете и аспектите на БВП позволяват да се оценят отделни елементи на общата инфлация по систематичен и съпоставим начин.

По-детайлно сравнение между индексите на цените и дефлаторите на БВП показва следното:

- Дефлаторът на БВП има (възможно) най-широк обхват – всички цени на потребителските стоки и услуги, инвестициите, запасите и износа.
- Потребителските кошници имат ограничен обхват – само цените на потребителските стоки и услуги, включени в тях. Тоест, има такива стоки и услуги, които не са включени – например създадените за лични нужди.
- Резултатите от прилагане на потребителски кошници се различават в зависимост от обхвата и конструкцията на кошниците. Същото принципно важи и за обхвата и конструкциите на извадките.
- Обратно, структурата БВП и неговите елементи и аспекти не е вариативна.
- Конструкциите на кошниците и извадките са фиксирани към минал период. Те не отразяват актуалното развитие, т.е. те имат ретроспективен и статичен характер.
- Дефлаторите на БВП, обратно, имат актуален и гъвкав характер – от-

⁵ Става въпрос за запасите, които предприятията в икономиката поддържат, а не за запасите от подземни богатства. За последните НСИ поддържа специална информация.

разяват точно това, което се е случило в отчетния период. Ако интерпретираме БВП като най-голямата кошница, то нейният обхват и структура (тегла), са резултат от фактически случилото се в изследвания, а не в минал период. Тук теглата са не са статични, а динамични.

- С други думи дефлаторите на БВП отразяват актуалните фактически промени в модела на потребление, инвестициите, управлението на запасите, във вноса и износа. А именно това е най-същественото, особено в периоди на бързи и значителни промени, какъвто е настоящият.
- Само дефлаторите на отделните браншове могат да отчетат по систематичен и сравним начин динамиката на ценовите отношения между отделните браншове в икономиката.
- Отново само дефлаторите на отделните аспекти на икономическата дейност (потребление, инвестиции, запаси, внос и износ) могат да отчетат по систематичен и сравним начин ценовите отношения между тях.

ИЗВОДИ

Инфлацията е ключов актуален проблем в глобалната и националната икономика, което сериозно поставя въпроса за методиката на нейното измерване. Без рефлексия върху методиката трудно може да се гарантира надеждност на икономическите анализи и изводи относно инфлацията. Въпреки повсеместното прилагане на потребителски кошници за формиране на ценови индекси, база за измерване на инфлацията, този метод сам по себе си има методически недостатъци. Те са свързани с обхвата на кошниците и теглата на отделните стоки и услуги в тях. Обхватът им е по правило ограничен, а теглата им имат статичен и ретроспективен характер. Изобщо, кошниците, въпреки конструирането им въз основа на ретроспективна статистика, са в значителна степен изкуствени конструкции, отразяващи само донякъде актуалното фактическо потребление на домакинствата. Нещо повече, прилагането им за измерване на инфлацията изобщо в икономиката, въпреки големия относителен дял на потреблението на домакинствата в БВП, е методически необосновано, независимо че повсеместно именно това е стандартният подход. В крайна сметка цените, плащани за стоки и услуги от домакинствата, са само част от цените в националните икономики, наред с цените, плащани от правителствата (и тези на НТООД), цените на инвестициите, запасите, вноса и износа. Последните не присъстват (директно и изцяло) в потребителските

кошници. Ценовите индекси, поддържани от Националния статистически институт, дават ценна информация не само за потребителските цени, но и за цени на производител, на елементи от междинното потребление, на някои инвестиции и т.н. На ниво продуктова група и бранш тези ценови индекси са много полезни. За макроикономически цели обаче те са в голяма степен непригодни, защото тяхното измерване не почива върху обща методология, а това ги прави в значителна степен несравними. Разбира се, те могат да служат за идентифициране на макроикономически тенденции, но строги макроикономически изводи на тяхна база са предварително „минирани“ от методически капани. За разлика от индексите дефлаторите на браншовете и аспектите на БВП са методически хомогенни и сравними, което ги превръща в солидна база за макроикономическите анализи и изследвания.

ИЗТОЧНИЦИ

1. Landefeld, J. S. (2000). GDP: One of the Great Inventions of the 20th Century. Bureau of Economic Analysis, SURVEY OF CURRENT BUSINESS, January 2000. https://fraser.stlouisfed.org/files/docs/publications/SCB/pages/2000-2004/35260_2000-2004.pdf Посетен на 29 март 2024.
2. НСИ (2008). Наръчник за статистика на цените в селското стопанство в ЕС. https://www.nsi.bg/sites/default/files/files/metadata/Agr_Handbook.pdf Посетен на 12 януари 2024.
3. НСИ (2023). Индекс на цените на потребителските цени, методология. (Актуализирана към януари 2023 година). https://www.nsi.bg/sites/default/files/files/metadata/CPI_methodology_2024-BG.pdf Посетен на 10 януари 2024.
4. НСИ (2023a). Потребителска кошница на НСИ. https://www.nsi.bg/sites/default/files/files/metadata/CPIBasket_2023-BG_pr.pdf Посетен на 29 март 2024.
5. НСИ (2023б). Малка потребителска кошница на НСИ за 2023 г. https://www.nsi.bg/sites/default/files/files/metadata/MK_SmallBasket_2023-BG_pr.pdf Посетен на 29 март 2024.
6. НСИ (2024). Индекси на цени на производител в промишлеността. https://www.nsi.bg/sites/default/files/files/metadata/IND_PPI_Methodology.pdf Посетен на 10 януари 2024.
7. НСИ (2024а). Индекси на цените на производител в услугите, методология. https://www.nsi.bg/sites/default/files/files/metadata/Services_Methodology_SPPI.pdf Посетен на 10 януари 2024.
8. НСИ, (2024б). Индекси на цени на жилища (ИЦЖ). <https://www.nsi.bg/bg/content/13026/индекси-на-цените-на-жилища-ицж-национално-ниво> Посетен на

20 февруари 2024.

9. НСИ (2024в). Методика за изчисляване индекси на цени на износа и вноса на стоки (индекс на средните цени). https://www.nsi.bg/sites/default/files/files/metadata/FTrade_2_Methodology.pdf Посетен на 24 февруари 2024.
10. НСИ (2024г). Методологически бележки БВП. Производствен метод – национално ниво, годишни данни. https://www.nsi.bg/sites/default/files/files/metadata/GDP_1.1.1_Methodology.pdf Посетен на 26 февруари 2024.
11. НСИ (2024д). Методологически бележки БВП. Метод на доходите – национално ниво, годишни данни. https://www.nsi.bg/sites/default/files/files/metadata/GDP_1.1.2_Methodology.pdf Посетен на 26 февруари 2024.

РОЛЯ НА ФИНТЕХ КОМПАНИИТЕ ПРИ ИНОВАЦИИТЕ ВЪВ ВГРАДЕНИ ФИНАНСИ – ВЪЗМОЖНОСТИ И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА

гл. ас. д-р Ралица Димитрова
Нов български университет

Резюме. Докладът разглежда бързо растящата тенденция на вградени финанси (embedded finance), отнасяща се до интеграцията на финансови услуги в нефинансови платформи и приложения. С разпространението на цифровите технологии и възхода на финтех компаниите, вграденото финансиране става все по-често преобладаващо в редица индустрии, включително електронната търговия, здравеопазване и транспорта. Разгледани са основните преимущества и предизвикателства при интегрирането на финансови услуги в нефинансови приложения и платформи. Представена е настоящата картина на финтех индустрията в България и готовността на бизнесите да интегрират вградени финанси.

Ключови думи: рисков капитал, финтех, вградени финанси, дигитални портфейли, предизвикателства.

ROLE OF FINTECH COMPANIES IN EMBEDDED FINANCE INNOVATION – OPPORTUNITIES AND CHALLENGES

Assist. Prof. Ralitsa Dimitrova, Ph.D.
New Bulgarian University

Abstract. The report examines the rapidly growing trend of embedded finance, which refers to the integration of financial services into non-financial platforms and applications. With the spread of digital technologies and the rise of fintech companies, embedded finance is becoming increasingly prevalent in a number of industries, including e-commerce, healthcare and transportation. The main advantages and challenges of integrating financial

services into non-financial applications and platforms are discussed. The current picture of the fintech industry in Bulgaria and the readiness of businesses to integrate embedded finance are presented.

Keywords: venture capital, fintech, embedded finance, digital wallets, challenges.

ВЪВЕДЕНИЕ

Финтех технологиите са катализатор за разрушителни иновации и растеж. Със своята гъвкавост и бързина, финтех компаниите са добре подготвени да се приспособят към много нови тенденции във финансовия сектор, включително вградени финанси (Embedded Finance), отворено банкиране, регтех и др. Те са склонни да лансират нови продукти и услуги много по-бързо от традиционните банки, със средно време за пускане на пазара от два до шест месеца, срещу 12 до 18 месеца за традиционните банки [9]. Броят на финтех компаниите, предлагащи банкови услуги, или така наречените „банки претенденти“ в Европа постоянно расте, като към февруари 2024 г., те наброяват 47, като тринадесет са достъпни за български граждани [10]. Конкуренцията, която те внасят помага за модернизирването на екосистемата на финансовия сектор и вече редица водещи европейски банки разчитат на различни финтех партньорства в широк спектър от области, особено в операциите и плащанията.

Традиционните финансови институции вече не притежават монопол върху предлагането на финансови услуги. Вместо това, компаниите, чиято основна дейност първоначално е била извън финансовата сфера възприемат вградени финанси – предлагане на финансови услуги като добавка и част от обичайното потребителско пътуване на техните платформи. Първоначално финансовите услуги бяха вградени в платформи за онлайн пазаруване или услуги. Постепенно тази практика намери бързо приложение и в други области като електронни търговци, BigTech компании, логистични и транспортни фирми, социални медии и др. Очакванията са, че глобалният пазар на вградените финанси ще нарасне от 264 млрд.щ.д. през 2021 г. до 606 млрд.щ.д. през 2025 г. [6].

Компаниите които прилагат вградени финанси имат редица предимства пред конкурентите си сред които: известна марка, която много клиенти познават от ежедневните си покупки; опростено потребителско пътуване, в което финансовите услуги могат да бъдат вградени лесно; афинитет към иновациите и дигиталната трансформация и др. Това позволява на тези нови

финансови приложения и платформи бързо да мащабират, активирайки широка клиентска база и да придобият конкурентно предимство пред традиционните доставчици на финансови услуги. Наблюденията от практиката обаче показват, че въпреки удобствата и бързината, бизнесите интегриращи вградени финанси все още трябва да работят, за да повишат сигурността, доверието и нивата на осведоменост сред потребителите.

ЕВОЛЮЦИЯ НА ФИНТЕХ СЕКТОРА

Съветът за финансова стабилност (FSB) определя финтех като „технологично активирана финансова иновация, която може да доведе до нови бизнес модели, приложения, процеси или продукти със свързан материален ефект върху финансовите пазари и институции и предоставянето на финансови услуги“ [7]. Броят на финтех компаниите расте непрекъснато в глобален мащаб, като към 2024 г. в Европа, Близкия Изток и Африка те наброяват 10 969, срещу 13 100 в Северна Америка и 5 886 в Азиатско-тихоокеанския регион [11].

Таблица № 1. Топ 10 индустрии на рискови инвестиции в Европа (2018-2023 г., млрд.д.).

Industry	2023	2022	2021	2020	2019	2018
Energy	\$12B	\$14B	\$11B	\$4B	\$3B	\$2B
Health	\$8B	\$13B	\$18B	\$10B	\$8B	\$7B
Transportation	\$8B	\$12B	\$14B	\$5B	\$5B	\$4B
Fintech	\$6B	\$24B	\$29B	\$10B	\$13B	\$6B
Enterprise Software	\$6B	\$19B	\$17B	\$7B	\$6B	\$4B
Food	\$3B	\$7B	\$11B	\$4B	\$4B	\$2B
Robotics	\$2B	\$2B	\$2B	\$705M	\$864M	\$744M
Security	\$2B	\$3B	\$3B	\$1B	\$1B	\$781M
Marketing	\$2B	\$5B	\$7B	\$3B	\$2B	\$2B
Real Estate	\$2B	\$4B	\$3B	\$2B	\$2B	\$1B

Източник: Dealroom.co, 2023.

Рисковите инвестиции във финтех в Европа нарастват бързо след Covid-19 пандемията и днес секторът представлява най-голямата категория инвестиции в рисков капитал, получавайки 20% от цялото финансиране на

рисков капитал в Европа (Таблица №1). Това също повлия на оценките на стартиращите финтех компании, като към момента има повече от 40 компании еднорози в Европа, които са достигнали стойност от 1 млрд. щ.д. Въпреки това, Европа все още изостава от други географски региони, тъй като представлява само 17% от глобалната кумулативна оценка на финтех индустрията. [8].

Промените в технологиите, регулациите, очакванията на клиентите и макроикономиката трансформираха финансовите услуги през последните няколко десетилетия. Свидетели сме на четири етапа в еволюцията на финтех сектора, в които една или повече тенденции излизат на преден план [2].

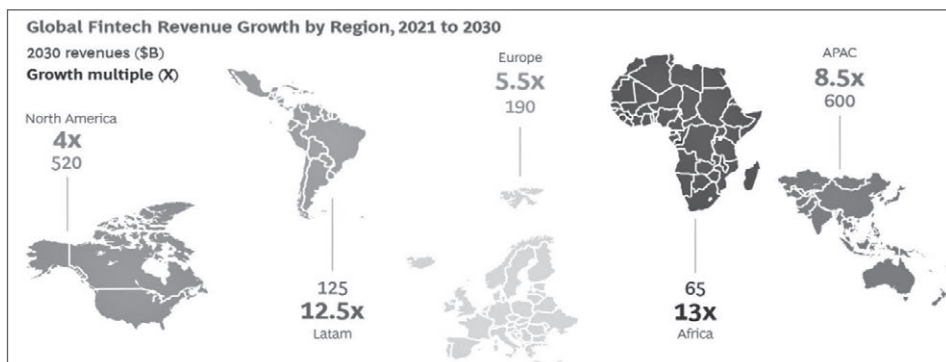
Първа фаза: Дигитална трансформация (1998–2008 г.). С нарастващата употреба на устройства с интернет, финансовите услуги станаха цифрови за първи път. Това бе сериозно предизвикателство за наследените системи на националните и регионалните финансови институции. Дигитализацията предложи по-голямо удобство и достъпност на потребителите, елиминирайки болезнените точки в процеса. Онлайн банкирането, кредитирането и електронната търговия (особено чрез пазари като Amazon и eBay) постепенно станаха основни. Онлайн плащанията (с играчи като PayPal) се очертаха като най-голямата област на иновации, разстройвайки индустрията на транзакционно банкиране.

Втора фаза: Бум на социалните медии (2009–2014 г.). След финансовата криза от 2008 г., на фона на засилен регулаторен контрол и променящо се поведение на потребителите, изчакващото поведение на действащите банки отвори вратата за финтех технологиите. Кредитният бум и бързите иновации в мобилните устройства и облачни технологии позволиха на потребителите да имат достъп до финансови услуги в реално време, осигурявайки хипер растеж на иновативните участници на пазара. Преднамереният фокус върху потребителското изживяване/потребителския интерфейс и въвеждането на интерфейс за програмиране на приложения (API) елиминираха много „точ-ки на триене“ както по време на процеса на включване, така и по-късно при дигиталното пътуване на клиента. Социалните медии и анализите на данни започнаха да играят ключова роля, позволявайки на компаниите да събират детайлна информация. Успехът на финтех компаниите нарасна чрез предоставяне на първокласни дигитални решения с висока степен на персонализация.

Трета фаза: Мащабиране (2015–2021 г.). Финтех индустрията се разрасна бързо заедно с широката употреба на смартфон устройства и бума на електронни бизнес модели по време на пандемията от COVID-19. Потребителите вече очакват финансовите услуги да бъдат достъпни онлайн 24 часа в денонощието. Финансови технологии като Square, Stripe и някои необанки например Revolut, Monese, Curve и др. придобиха широка клиентска база. Финансовите технологии се разраснаха благодарение на разширен клиентски достъп до финансови услуги посредством вградени финанси, нови канали за генериране на търсене, актуализирано потребителско изживяване/потребителски интерфейс и намалени разходи. На фона на ниски лихвени проценти и лесен достъп до капитал, оценките на финтех компаниите скочиха, както и размера на индустрията. Секторът преживя засилена конкуренция за пазарен дял и вълна от сделки по сливания и придобивания.

Четвърта фаза: Поглед напред (2022 г. и по настоящем). Наблюдаваме по-активна регулаторна среда, проправяща пътя за подкрепящи инвестиции в инфраструктура и отключваща иновации в части от света, които все още се стремят да разширят финансовото включване на населението. Очакванията са за нови технологични дисруптивни иновации, като генериращ изкуствен интелект и технология на разпределените регистри (DLT), при която транзакциите и техните подробности се записват на няколко места едновременно. Първоначалната конкуренция в сектора на финансови услуги посредством вградени финанси, постепенно прераства във форми на сътрудничество между традиционните банки и финтех компаниите, или очакванията са много банки да приемат ролята на фасилитатори на вградените финанси чрез банкиране като услуга (BaaS), по примера на Solarisbank и Goldman Sachs.

Двигателите, оформящи финтех пространството се представят различно в различните региони на света, което води до различни нива на зрялост, определени главно от разликите в достъпа до финансиране, човешки капитал, регулаторните позиции и възприемането на технологии (Фигура №1). Очакванията са глобалният пазар на финтех да продължи да бележи съществен растеж, като Азиатско-тихоокеанският регион, исторически недостатъчно проникнат пазар, е на път да се превърне в топ финтех пазар в света до 2030 г., (с 27 % прогнозиран темп на растеж на приходите), следван от регионалната експанзия в Европа (21%) и иновационен център Северна Америка (с 17% прогнозиран темп на растеж) [2].

Източник: BCG, 2023.

Фигура № 1. Очакван темп на растеж на приходите от финтех в света (2021-2030 г.)

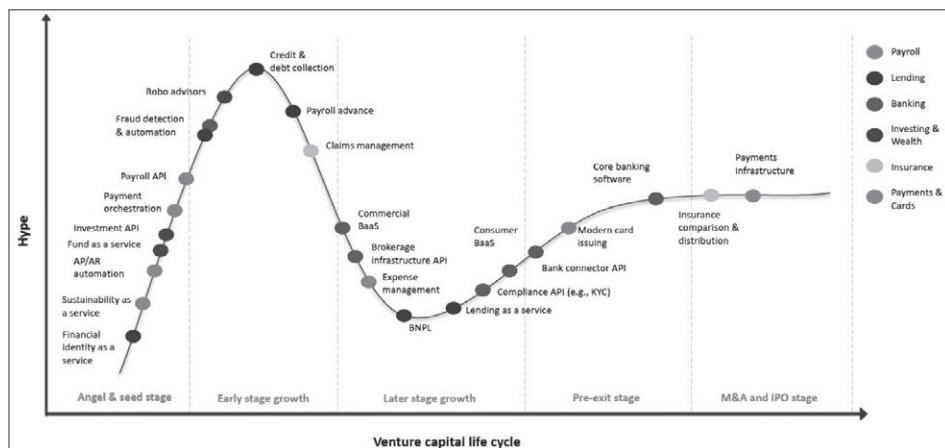
При проследяване на развитието на сектора, ставаме свидетели на това как той успешно оспорва няколко предположения, битувачи във финансовата индустрия повече от десетилетие. Като например това че: банките винаги ще притежават платежната инфраструктура и по този начин взаимоотношенията с клиентите; новите участници няма да влязат в сегмента на кредитирането, както направиха с плащанията и няма да кандидатстват за банкови лицензи. Можем да обобщим, че финтех индустрията доведе промяната във финансовия сектор и тя не е просто временен потребителски тренд.

ВГРАДЕНИ ФИНАНСИ – ПРЕДИМСТВА И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА

Вградените финанси се отнасят до интеграцията на финансови услуги и продукти в нефинансови платформи или приложения като уебсайтове за електронна търговия, социални медийни платформи или мобилни приложения. Тя позволява на клиентите да изпълняват финансови транзакции без проблемно в контекста от ежедневните си дейности, без да е необходимо да посещават финансова институция. Например, приложение за превози може да предложи платежна услуга, позволяваща на клиентите да плащат за техните пътувания през приложението, без да е необходимо преминаване към друга платежна платформа. По същия начин, платформата за електронна търговия може да предложи опции за кредитиране на клиенти на мястото на закупуване, което им позволява да плащат покупките си на вноски – „купи сега, плати после“ (BNPL – Buy now, pay later).

Освен тези рутинни действия, с които вече потребителите свикнаха

вградените финанси позволяват много по-комплексни финансови взаимодействия внедрени в процеса – като изплащане на заплати, кредитиране, застраховки, спестявания, инвестиции, дори ипотекы. Информация за жизнения цикъл на инвестициите в отделните подкатегории на вградените финанси е дадена във Фигура 2. Докато категории като плащания, банкиране и заемане се намират вече в зряла фаза на инвеститорски интерес, то приложението на вградени финанси при изплащане на заплати на служители и застраховане са на по-ранен инвестиционен етап.

Източник: Finch Capital, 2023.

Фигура № 2. Жизнен цикъл на рисковите инвестиции във вградени финанси

Вградените финанси се управляват от нарастващото търсене на удобни, бързи и персонализирани финансови услуги. На база прегледа на икономическата литература можем да разграничим следните **ключови предимства** на вградените финанси.

Първо, вграденото финансиране може да увеличи приходите за страните, участващи в споразумение за вградено финансиране. То позволява на бизнеса във всеки сектор да генерира нови парични потоци или да увеличи съществуващите си потоци. Чрез интегриране финансови услуги в съществуващи платформи, компаниите могат да подобрят изживяването на своите клиенти и да повишат лоялността им. Вградените финанси предоставят възможност на финансовите институции за достигане до нови клиенти и разширяване на техния бизнес отвъд традиционните банкови канали.

Второ, вградените финанси могат да направят всяка нефинансова компания доставчик на финансови услуги. С появата на вградени финансови

услуги, активирани чрез API, всяка нефинансова компания може да получи лиценз и необходимите регулаторни одобрения, необходими, за да стане доставчик на финансови услуги. Това означава, че банките вече няма да притежават монопола върху предоставянето на финансови услуги. Всички, както финансови, така и нефинансови компании, ще могат да предлагат финансови услуги.

Трето, вграденото финансиране води до по-добро изживяване при плащане. Вградените финанси имат потенциала да подобрят платежния опит на клиентите. Клиентите могат да се насладят на безпроблемно плащане, като използват API за плащане, предлаган в приложението или уебсайта на нефинансови компании, вместо да пренасочват клиентите към външни портали или да искат от клиентите да използват банково приложение, за да извършват плащания.

Четвърто, вградените финанси могат да помогнат за автоматизиране на счетоводния процес на бизнеса. Чрез вграждане на API за финансово счетоводство в процеса на плащане на нефинансови компании, тези компании ще могат безпроблемно да автоматизират своите финансови записи, да наблюдават входящите и изходящите потоци на плащания и незабавно да откриват измамни дейности.

Пето, вграденото финансиране може да генерира полезни потребителски данни, които да се използват за разбиране на потребителското поведение и модел на покупка. Вградените финансови услуги също могат да повишат конкурентоспособността на продуктите и услугите и да доведат до високо задържане на клиенти. Може също да помогне за укрепване на основния бизнес на финансовите институции и нефинансовите компании.

Наред с предимствата, новият тренд във финансите Embedded Finance идва с редица **предизвикателства** и може да бъде трудно изпълним, особено за компании, които нямат подходяща технологична инфраструктура. Сред ключовите предизвикателства можем да посочим следните три.

Първо, дейността предполага сериозни регулаторни изисквания, свързани със сигурността на данните. Бизнесът трябва да осигури определени стандарти за сигурност, да се придържа към регулациите против пране на пари (AML – Anti-Money Laundering) и познаване на клиента (KYC – Know Your Customer – идентификационна програма, клиентски дъ дилидънс (CDD) и текущ мониторинг. Тези разпоредби следва да се спазват, без да се прави компромис с бързото и безпроблемно потребителско изживяване. В тази връзка, едно ключово предизвикателство на вградените финанси е, че

вграждането на финансови услуги може да създаде неяснота относно това кой трябва да поеме отговорност за регулаторни нарушения. Например, когато поверителността на данните на клиентите е нарушена, може да бъде трудно да се каже коя страна е отговорна за нарушението на данните и коя страна трябва да бъде санкционирана. Трябва ли да бъдат санкционирани само финансовата институция, или разработчикът на API, доставчикът на API, или нефинансовата компания? Или всички страни, участващи във вградено финансово споразумение, трябва да бъдат санкционирани заедно? Регулаторите ще трябва да проведат серия от интервюта и разследвания, включително документация, за да определят кой е отговорен за нарушаването на поверителността на потребителските данни, те ще отделят много време и ресурси за провеждане на такова разследване и подобни усилия може да са ненужна загуба на време и ресурси.

Второ, предизвикателство са и сложните търговски отношения, които ще възникнат от приемането на вградени финансови услуги. Например, случаят с вграденото кредитиране. Когато нефинансова компания дава банкови заеми чрез своята платформа, проблемът, който възниква, е, че банката не познава кредитополучателя на вградените заеми. Това може да затрудни възстановяването на кредита за банката. Банката, чийто кредит е вграден в платформата на нефинансова компания, няма пряка връзка с крайния клиент. Друго измерение на проблема със сложните търговски отношения е, това че потребителите ще се ангажират с продукти или услуги от две отделни организации. Това може да създаде проблем за клиента, тъй като клиентите може да не знаят коя от двете организации е отговорна за различните части от изживяването при закупуване на продукта, както и да не знаят на коя организация да се оплачат, когато имат оплаквания относно конкретни части от финансов продукт или услуга.

Трето, налице е предизвикателство поради липсата на партньорство или технически проблеми със съвместимостта при интегриране на финансовите услуги в нефинансови платформи. Това може да ограничи съществено напредъка при интегриране на вграденото финансиране и да влоши конкурентоспособността на участниците. Финансовите институции може да имат причини да отказват партньорство с доставчици на API и нефинансови компании. Независимо от това, вграденото финансиране се нуждае от партньорство: партньорство с доставчици на API, партньорство с финансови институции, партньорство с крайния потребител и партньорство с регулаторите.

ФИНТЕХ СЕКТОРЪТ В БЪЛГАРИЯ

По данни на Българската финтех асоциация през 2022 г. в България оперират 156 финтех компании (в т.ч. 44 в подсектора на плащания, 18 кредитиране, 6 застраховане) [3]. Общите приходи на индустрията се увеличават и достигат 1,8 млрд. лв. през 2021 г., а броят на работещите във финтех сектора достигна исторически връх от 11 862 (като 44% от служителите са жени). През последните две години в българските малки и средни финтех предприятия са инвестирани над 10 млн.лв., което се равнява на 1/5 от всички български рискови инвестиции през 2021 г., пропорция близка до стойностите наблюдавани в Европа.

Докато в световен мащаб 1,7 милиарда възрастни остават без банкови услуги, финтех сектора помага финансовите услуги да се направят по-достъпни за нарастващ брой хора. При анализът на страните в Европа, България попада в групата на обществата предпочитатщи все още *кешови плащания*, наред с други страни представени в Таблица №2. Паричните плащания в България формират 74% от общия брой, едва 14 % от населението притежават кредитна карта, а 28 % не използват банкови услуги [5]. Това открива редица възможности за финтех компаниите, предлагането на дигитални портфейли и интегрирането на вградени финанси. Нагласите и потребителските навици на населението, обаче се променят особено в резултат на COVID-19 панде-

Таблица № 2. Европейски държави, предпочитатщи кешови плащания

European countries still reliant on cash			
	Credit Card owners	Cash-based payments	% Unbanked population
Bulgaria	14%	74%	28%
Romania	12%	9%	42%
Greece	12%	54%	14%
Portugal	34%	13%	8%
Czech Republic	25%	36%	19%
Hungary	13%	6%	25%
Slovakia	22%	32%	16%
Poland	17%	5%	13%
Italy	43%	4%	5%

Източник: EIT Digital, 2023.

мията и широкото разпространение на онлайн способи за плащания. Към 2023 г. необанката Revolut вече има 620 000 потребители в България, от общо 30 млн. глобални клиенти [1].

Положителна тенденция която следва да се отбележи в България е формирането на *екосистема от банки и финтех компании*, които си партнират (tbi и Onfido, Provenir, FintechOS; Българо-американска кредитна банка и Phyre). Някои банки създават свои собствени финтех лаборатории или дъщерни дружества, като Банка ДСК (Дигитална фабрика) и Първа инвестиционна банка (MyFin). Освен това мобилните оператори също разработват свои дигитални портфейли: A1 Wallet (съвместно с iCard и Phyre) и Pay by Vivacom (съвместно с Phyre). Интерес към вградени финанси имат и големи компании, например Еконт разработи собствен портфейла Ecoins за плащане на услуги, трансфер на средства и преводи към банкови сметки.

Вградените финанси са решение, към което все повече финтех компании посягат. Това става ясно от *ново проучване*, поръчано от платформата за разплащания Paysafe, част от ежегодния доклад „Изгубени в трансакциите“, в което участие взимат 14 515 потребители от Европа, Северна Америка и Латинска Америка (1000 от участвалите в анкетата са от България) [4]. Проучването показва ясна взаимовръзка между предимствата, които вградените плащания предоставят и желанието на потребителите за повече удобство при поръчка онлайн.

Една трета (33%) от респондентите са плащали поне веднъж с дигитален портфейл в последния месец. Голяма част от бизнеса разбира нуждата от въвеждане на облекчени методи за плащане и признава удобството, което дигиталните портфейли дават – от октомври 2021 г. до момента 61% от бизнесите вече са въвели дигитални портфейли като метод за плащане, а 26% планират да го направят до края на годината. От доклада става ясно, че налице е известен скептицизъм при придобиване на нови потребители поради съображения за сигурността и контрола. Едва 27% от потребителите споделят, че вградените плащания за тях са по-сигурни от традиционните плащания. Това предопределя необходимостта от инвестиции в сигурност на данните, управление на кредитния риск посредством скоринг модели и активна комуникационна стратегия на финтех компаниите.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Вградените финанси са една от най-горещите теми във финтех сектора днес. Благодарение на интегрирането на финансови услуги в нефинансови платформи и приложения, бизнесът вече има допълнителни възможности да предоставя на клиентите си удобни, безпроблемни и персонализирани финансови услуги. Ползите от вграденото финансиране включват подобрена удовлетвореност на клиентите, по-широк достъп до финансови услуги и повишена производителност и рентабилност за бизнеса. Съответствието с нормативните изисквания, поверителността на данните и рисковете за киберсигурността са някои от основните предизвикателства, които вградените финанси срещат по пътя към разширяване на пазара. Като цяло, вграденото финансиране има потенциала да разруши индустрията на традиционните финансови услуги, като предлага нови възможности за конкуренция, растеж и иновации.

Конкуренцията в сектора е изострена – традиционни финансови институции с техните присъщи предимства по отношение на мащаб, доверие и регулация; гъвкави финтех компании и банки претенденти; големи технологични компании опериращи с огромна клиентска база и алгоритми на изкуствен интелект позволяващи персонифицирани финансови решения. Банките могат да бъдат в крак с разрушителите, като инвестират в ключови области – BaaS (Banking-as-a-Service), вертикално/нишово банкиране, стимулиране на растежа на кредитирането посредством BNPL (Buy now, pay later) и още по-голямо сътрудничество с финтех компании. Предприемачите, регулаторите трябва да си сътрудничат, за да гарантират че тези вградени финансови решения са безопасни, сигурни и достъпни за всеки, като същевременно минимизират рисковете и предизвикателствата, свързани с тази нова тенденция.

ЛИТЕРАТУРА

1. Капитал. 2023. Бумът на дигиталните портфейли в България. Достъпен на: https://www.capital.bg/biznes/fintech/2023/07/28/4511275_finansov_telefon/, *последно посетен на 13.03.2024.*
2. Boston Consulting Group. 2023. Global Fintech 2023. Reimagining the Future of Finance. Достъпен на: <https://web-assets.bcg.com/66/7e/a36d7eab41e2b4b65c3e687a17f5/bcg-qed-global-fintech-report-2023-reimagining-the-future-of-finance-may-2023.pdf>, *последно посетен на 13.03.2024.*
3. Bulgarian Fintech Association. 2022. Annual FinTech Report 2022. Достъпен на: <https://fintechbulgaria.org/annual-fintech-report-2022/>, *последно посетен на 08.03.2024.*
4. Economic.bg. 2023. Вградените плащания – непозната територия за потребителите. Достъпен на: <https://www.economic.bg/bg/a/view/vgradenite-plashtanija-nepoznata-teritorija-za-potrebitelite>, *последно посетен на 06.03.2024.*
5. EIT Digital. 2023. FinTech Innovation: A Balancing Act Between Disruption and Regulation. Достъпен на: <https://www.eitdigital.eu/newsroom/events/2023/fintech-innovation-a-balancing-act-between-disruption-and-regulation/>, *последно посетен на 16.03.2024.*
6. EY. 2023. How banks are staking a claim in the embedded finance ecosystem. Достъпен на: https://www.ey.com/en_gl/insights/banking-capital-markets/how-banks-are-staking-a-claim-in-the-embedded-finance-ecosystem, *последно посетен на 11.03.2024.*
7. Financial Stability Board. 2023. Достъпен на: <https://www.fsb.org/work-of-the-fsb/financial-innovation-and-structural-change/FinTech/>, *последно посетен на 06.03.2024.*
8. Makers & Shapers. 2024. Fintech Innovation: A Balancing Act Between Disruption And Regulation. Достъпен на: <https://www.eitdigital.eu/newsroom/events/2023/fintech-innovation-a-balancing-act-between-disruption-and-regulation/>, *последно посетен на 06.03.2024.*
9. McKinsey & Company. 2022. Europe's fintech opportunity. Достъпен на: <https://www.mckinsey.com/industries/financial-services/our-insights/europes-fintech-opportunity>, *последно посетен на 09.03.2024.*
10. Neolista. 2024. Neobanks in Europe. Достъпен на: <https://neolista.com/countries/europe>, *последно посетен на 08.03.2024.*
11. Statista. 2024. Number of fintechs worldwide 2018-2024, by region. Достъпен на: <https://www.statista.com/statistics/893954/number-fintech-startups-by-region/>, *последно посетен на 06.03.2024.*

КУЛТУРНАТА ИНДУСТРИЯ И БИЗНЕСА С ПАРФЮМИ НА БЪЛГАРСКИЯ ПАЗАР

гл. ас. д-р Иво Ив. Велинов

Нов български университет

Резюме. Изследването има за цел да разгледа бизнеса с парфюми. То е организирано в три направления: луксозен продукт и потребител, оторизирана мрежа за селективна дистрибуция и географско разпределение. Проведените интервюта сред български потребители определят посоката за събиране на данни за бизнеса с парфюми в голям български град. Анализът на данни представя преглед на качествена типология на потребителски нагласи в областта на естетиката.

Ключови думи: лукс, ценности, магазин, криза, аромат

CULTURAL INDUSTRY AND PERFUMERY BUSINESS ON THE BULGARIAN MARKET

Chief Assist. Prof. Dr. Ivo Iv. Velinov

New Bulgarian University

Abstract. The research aims to examine the perfumery business. It is organised in three directions: luxury product and consumer, authorised selective distribution channel and geographical distribution. The conducted interviews among the Bulgarian consumers determine the direction of data collection for the perfumery business in a Bulgarian city. Data analysis presents a survey of the qualitative typology of the consumer expectations in the aesthetics.

Keywords: luxury, values, retail store, crisis, fragrance

ВЪВЕДЕНИЕ

Основната трудова дейност, с която е ангажирана парфюмерийната индустрия, е свързана с обработването на аромати и етерични масла в краен продукт — парфюм, одеколон, тоалетна вода. Тази дейност подпомага развитието на културата и духовността у потребителите относно подобряване на

индивидуалната естетика и емоционално отношение към миризми и аромати, наложили се в съвременното общество. Сегашността на парфюмерийната индустрия, дори и да използва като съставки смоли и животински секрети, е в опозиция с вчерашността на средновековната личност и нейната естетика за приятна миризма, придобита от течна композиция на сварени кученца. Средновековните монаси изглежда са били първите естети, които произвеждат ароматни течности с естествени съставки, включващи цветя, смоли, дървесина, плодове и балсами [4: 25-32].

За да говорим за бизнеса с парфюмни композиции обаче, ние трябва да направим кратък преглед на процеса за самото създаване на аромати. В този процес участват различни търговски дружества, които подпомагат изследователски проекти за разработването, създаването и внедряването на аромати в различни продукти. По този начин разглеждаме индустрия, свързана пряко с производство на аромати, които могат да бъдат обобщени и допълнително дебатираны в следните категории: ароматизанти за хранителни продукти, парфюмни композиции за парфюмерийната индустрия, ароматизирани препарати за битова химия, ароматизатори и ароматизирани свещи за бита¹. Следователно тази индустрия е желателно да бъде отграничавана от парфюмерийната индустрия.

Глобализираният икономически и културен растеж отново ни напомня за латинския произход на споделената ни „култура“. Етимологията на думата култура предполага, че участието на култивирания индивид в общата икономическа криза на парфюмерийната индустрия не протича еднозначно. Нещо повече, кризата в бизнеса с парфюмни композиции придобива динамични образователни скокове, а обговарянето на термина за култура насочва допълнително вниманието към диалектиката за свобода и детерминизъм, за промяна на финансовата стабилност в икономиките. В допълнение това изправя потребителите пред дейността на непознати институции и несигурни ситуации за преосмисляне на даденото и създаденото в културна среда [3; 5: 297-318]. Затова и културата, с която се коментират ключови за обществото философски проблеми, има задачата отново да разгледа културологичното поле на процесите за икономически растеж, защото културните ценности в обществото подпомагат индивида в неговия исторически преход при сегашната идея за криза.

Новите оптимистични стъпки в сегашността на бизнеса с парфюми се откриват в определящото значение на дигиталната култура, която отва-

¹ Специализирана информация за аромати и суровини на българския пазар, посетен на 23.02.2024, <https://mtrading-bg.com>.

ря нови хоризонти. Основната задача в динамичната реалност, свързана с производство на луксозни парфюми, има отново идеална цел: „безплатното“ разпространение на култура. При този процес стратегията за икономизиране на масовата култура предполага и въздействие върху повече потребители на култура при бизнеса с парфюми.

ПРОЦЕДУРА НА ИЗСЛЕДВАНЕ И ПОСТАВЕНИ ЦЕЛИ

Изследването е реализирано с помощта на студенти от общообразователния курс ООК288 „Икономика на културата“ през есенния семестър, 2023-2024 г. Получените резултати са обобщени и изведени в публичното пространство с културологичния подход [1; 6; 8] за обработване на количествени и качествени данни. За целите на това изследване анализът обобщава само качествени данни от проведеното изследване *in situ* в гр. София.

Изследователски въпроси

В идеята за композиране на луксозен парфюм присъства изначалното намерение да бъдат използвани естествени съставки. Естествените съставки изграждат комплексен, дълбок и траен аромат. Като се има предвид тази базисна характеристика на пазара с луксозни парфюми, поставените изследователски въпроси са организирани в парадигмата за осъществяване на качествен анализ относно остойностяването на този луксозен продукт сред потребителите. Въпросите са конструирани в основни сегментационни единици на потребителския пазар — географска, демографска, психографска и поведенческа сегментация.

Събиране на данни

В големи търговски обекти са проведени 30 интервюта в периода между декември, 2023 г. и януари, 2024 г. Всяко интервю е организирано в рамките на 15 минути сред потребители на парфюми в района на търговската зона на оторизирани физически магазини от международна парфюмерийна верига Douglas², която е водеща компания в Европа за търговия на дребно в областта на индустрията за красота³. Използвани са насочващи въпроси, с които да бъде намалена възможността за отговори с допълнителна лична нагласа

² Поставената задача е на научно-изследователско ниво. Изследването е независимо и не влияе върху официалните пазарни проучвания на „Парфюмери Дъглас България“ ООД — б.а.

³ Официална информация за търговска верига Douglas GmbH, посетен на 18.02.2024, <https://corporate.douglas.de/about-douglas/company-profile/?lang=en>.

извън поставените изследователски цели. С тях респондентите са въвеждани постепенно в основните теми на интервюто, като житейски периоди за покупка на парфюм, предварителни очаквания от продукта, предпочитани търговски марки, индивидуални потребителски параметри за тяхното остойностяване, потребителска спонтанност, емоция и асоциация, времева потребителска осъзнатост за покупка на парфюм.

Анализ на данни

За анализирането на потребителски нагласи при закупуване и/или употреба на луксозен парфюм е конструиран интерпретативен модел, който е извлечен от теоретичните хипотези на Greimas (1987), Floch (2001) и Пачев (2004). С помощта на този изследователски модел са разгледани наративите на потребителите, които допълват хипотезите за споделени потребителски ценности и очаквания, свързани с висококачествени парфюмерийни продукти. След анализирането на потребителски ценности се извежда идеята в публичното пространство за интерпретиране на следните потребителски групи:

1. Потребители, които се придържат към естетическите измерения в обществото;
2. Потребители, които се придържат към динамиката на ежедневно остойностяване на продукти и активират естетически измерения;
3. Ценители на творческите търсения и нови тенденции в парфюмерията.

Анализът на данните е допълнен и от факта, че процесът на закупуване и/или употреба на парфюм е предварително обмислено и поэтапно изграждащо се потребителско действие, чрез което потребителят се приобщава към идеята за култура, естетика и остойностяване на този луксозен продукт.

ХИПОТЕЗА, АНАЛИЗ И ИНТЕРПРЕТАЦИЯ НА БАЗАТА НА ЕСТЕТИКА И ОСТОЙНОСТЯВАНЕ НА ЛУКСОЗЕН ПРОДУКТ

След пандемията от COVID-19 повечето компании се фокусираха върху въвеждането на нови продукти, за да привлекат вниманието на потребителите. Водещи примери, известни и на българския потребител, представляват творческите решения на Acqua di Parma и Maison Francis Kurkdjian, част от LVMH Moët Hennessy Louis Vuitton SE, както и на Cartier, част от Richemont SA. Дори парфюмите да са позиционирани трайно в ежедневието на индивидите, то влошаващата се социална ситуация, породена от кризи в световен мащаб, играе ключова роля в потребителското търсене и кредитиране⁴. Голя-

⁴ Информация за „изплащане на вноски“ при закупуване на стоки и одобряване от-

ма част от световноизвестните търговски марки за парфюми изтеглят от българския пазар свои престижни продуктови линии, напр. CFEB Sisley⁵, Hermès International SA⁶, Maison Francis Kurkdjian⁷, поради намален, а в отделни случаи и липса на потребителски интерес.

Изначалната идея за купуване и/или употреба на луксозни продукти има специфично значение, което преминава отвъд конкретна, материална употреба на продукт от тази категория. Разбирането за такъв продукт „може да бъде образ в живота“ [1: 104], докато потреблението му е свързано с индивидуално поведение, ролеви модели, икономическо развитие и социална депривация. Икономическото развитие на дадено общество е свързано и с желанието на индивида за показно потребление. Онези, които участват в този процес, свързан с вкуса и удоволствието, изразяват възхищение, споделят идеята, запазват траен спомен от преживяното [6; 8]. За да разберем подобна ситуация на активиране на индивидуални чувства, то е необходимо да обвържем луксозния продукт с неговите абстрактни стойности, с конкретна „символична връзка“ [1: 33-36], отколкото с неговата разменна стойност.

Анализ и интерпретация на естетиката

Ако позиционираме България в хипотетичните полета с идеята за „развиващ се пазар“⁸ на бизнес с луксозни стоки, то желанието за притежаване на стоки от този сегмент нараства с увеличаването на разполагаемия доход. Възприемането на западния начин на живот динамизира развитието на пазара с луксозни парфюми, както и търсенето и предлагането на специализирана литература по тази тема. Някои от тях, по подобие на пътеводител за парфюми [2], въвеждат потребителите в естетическите измерения на „невидимия аксесоар“. Други [4] запознават с естетика, лечебно изкуство и „комерсиална проза“, с които обсебените от аромати индивиди създават произведения на изкуството и предизвикват разнообразие от чувства, попадат в полето на ес-

пускането на потребителски кредит, посетен на 10.03.2024, <https://douglas.bg/tbi-terms>.

⁵ Sisley Paris е френска компания за производство и дистрибуция на висококачествени парфюми и козметика, посетен на 05.03.2024, <https://www.sisley-paris.com/en-INT/company/entreprise.html>.

⁶ Официален сайт, посетен на 05.03.2024, <https://finance.hermes.com/en/>.

⁷ Официален сайт, посетен на 05.03.2024, <https://www.franciskurkdjian.com/int-en>.

⁸ Идеята за „развиващ се пазар“ е съобразена с българския жизнен стандарт, кредитиране на стоки и употреба на луксозни вещи за 2022-2024 г. Без да се навлиза в дълбочина на проблематиката анализът и хипотезите са съотнесени и към „Индекс на ООН за човешкото развитие“ — б.а.

стетическо преживяване и индивидуална критическа нагласа. Изследователската позиция на отделния потребител продължава с опознавателно критическо отношение към това изкуство, обхваща човешката култура и природа.

Floch (2001) следва фундаменталните трудове на изследователи от структуралната семиотика, разработва и прилага „абстрактен квадрат“ от идеи, който е приложим и в бизнеса за анализ на маркетингови стратегии. За целите на тази част от анализа са използвани „означаващи категории“⁹, с които са разгледани потребителите в естетически измерения. Така с абстрактните идеи на „квадрата“ за анализ и интерпретация ключовите параметри за естетика, потребители и парфюм са обобщени в четири идейни пространства за остойностяване. Разглеждайки основните две опозиции за анализ на потребители — едните, които оценяват парфюма като „функционален“ продукт, и, противопоставени на другите, които го оценяват като „основно средство“ за естетическо удоволствие, интерпретацията на естетиката се надгражда с допълнителни смислови измерения по отношение на потребителско ориентиране, оценяване, нагласа и избор на парфюм. Останалите две смислови опозиционни измерения на „квадрата“ са производни от анализа на тези две основни опозиции — за функционалност и естетически очаквания, като оформят заедно идеята за типологизиране на потребителите в четири категории, представени в следващия изследователски преглед.

При повечето анкетирани респонденти се открива само една основна полза за употреба на парфюм — желанието да *ухаят добре*. Като имаме предвид, че това е първоначалната фаза за последваща обмислена стъпка и закупуване на луксозен аромат, анализът на качествените данни очертава посоката за типологизиране на (1) потребители с „практическо остойностяване“ и базисна ориентация за употреба на аромат; (2) потребители, които се самоопределят с даден социален статус; (3) потребители с „критическо остойностяване“ относно съотношението: качество-цена; и (4) потребители, които проявяват емоционално и осмислено отношение, „лудическо остойностяване“, към определен производител на парфюми (търговска марка), но също така имат склонност и да импровизират с нови търговски наименования и

⁹ Според Floch [6: 117-120] основните четири абстрактни идеи за остойностяване на продукт, търговска марка, комуникации и др. са свързани с „практическо“, „утопическо“, „лудическо“ и „критическо“ остойностяване. Организираните схематично, абстрактните идеи често са употребявани в преведения на български език „базов семиотичен модел“ за остойностяване, а в специализирани курсове за студенти този модел е разглеждан като „семиотичен мапинг“ за анализ на потребителски стойности — б.а.

аромати от т. нар. нишова парфюмерия. Изхождайки от характеристиките за българския жизнен стандарт и специфичните идеи за териториалност в български реалии, за целите на това изследване е обърнато специално внимание на четвъртата група потребители, която включва възрастни и младежи. Нещо повече, тази група оформя хипотезата за „активирана естетика“. Останалите три групи, които са позиционирани в т. нар. „базов семиотичен модел“ за качествено типологизиране на български потребители, не представляват изследователски интерес. Това е така, защото при получените резултати не е установена количествена и качествена динамика в част от предварително заложените цели на това изследване — относно естетическите измерения при парфюмите и актуално разказване за ароматното въздействие чрез сетивата.

Анализ и интерпретация на активирана естетика

Продуктите на парфюмерийната индустрия продължават да бъдат съществена част от личната хигиена на индивидите. Основен отговор, даден по време на интервю, е за „използването на парфюми като средство за повишаване на увереността и самочувствието“. В допълнение, факторите, които обуславят динамиката в развитието на парфюмерийната индустрия, са обобщени от качествени анализи за култура и образование в (1) повишено търсене на луксозни аромати, (2) продуктова диверсификация, (3) по-добър стандарт на живот, (4) увеличаване на населението в големите градове.

Образованието и културата при анкетираното възрастно население — респонденти на възраст над 60 години, са двата основни фактора за определяне на луксозния парфюм като тяхна невидима „визитна картичка“. Голяма част от тези анкетирани рядко извършва промяна при избора си на конкретен парфюм. Тук, освен личностните емоционални наслаждания, водеща роля има и установеното качество на парфюма във времето, което е съизмеримо с десетилетия. Факторите време и пространство при тази изследвана група обговарят положителни потребителски нагласи и възторг, свързани с елегантен стил и респект към историята. Тези респонденти, които уважават аромат, уют на времето и придобил статута на класически, в същото време участват и в динамиката на ежедневното му остойностяване с активирани естетически критерии.

Агресивната реклама от страна на производителите провокира емоционалните нагласи у младежите, които често променят мнението си за определена търговска марка. Този опознавателен процес създава определена естетика, с която българските младежи коментират еуфорично парфюмите

чрез сетивата. В Encyclopaedia Britannica¹⁰ терминът еуфория¹¹ е определен като процес, при който се променя състоянието на ума за приемане и усещане на приятни, мощни социални сигнали. От гледна точка на психографската и поведенческа сегментация тази специфична характеристика е изключително полезна за изследване на потребителските нагласи на индивида, който попада в ситуация на съзнателна или несъзнателна комуникация в пазарни условия. Така в психологията¹² е известно, че базисните емоции, с които живеят потребителите, са породени от идеята за любов, щастие, тъга, тревога, радост. В своя психологически насочен творчески подход Calvin Klein¹³, любимецът на поколения млади хора, организира потребителите на парфюми в основни направления — знание, отношение и покупателна способност, и така той създава ароматна течност *Euphoria by Calvin Klein* (2005). Това е уникален ориенталски аромат, който е отличен с награда от *FiFi Award Fragrance Of The Year Women's Luxe 2006*¹⁴, но много често е определян като „нетраен“. Тази потребителска оценка, допълнена от заключението — „няма да повторя покупка, не си давайте парите за него!“, е послание, което е предавано и сред други млади анкетирани респонденти.

Хипотезите около подобно потребителско становище сред младежите оформят интерпретации за провокирани социални сигнали, свързани с емоция и мотивация за съзнателно и несъзнателно общуване чрез аромати. Тези сигнали за подобен вид общуване, повлияни от ефимерните младежки мисли и възприятия, предразполагат индивида за лесна адаптация в социална среда, за възприемане и интерпретиране на външни събития, обвързани с вътрешни мисловни процеси. Породените чувства свързват индивида с негови предишни спомени и образи [4].

Следвайки тези хипотетични постановки, интерпретациите стигат още по-далеч. Употребата на парфюма се разглежда през „лудическото остойносттаване“, което преминава отвъд „практическото остойносттаване“ [6], защото, като *произведение* на изкуството, парфюмът притежава потенциала да бъде

¹⁰ За допълнителна информация, посетен на 05.03.2024, <https://www.britannica.com/browse/Health-Medicine>.

¹¹ От гр. εὐφορία — б.а.

¹² От гр. ψυχή и λόγος — наука за душата — б.а.

¹³ Официален сайт, посетен на 05.03.2024, <https://www.calvinklein.bg>.

¹⁴ Събитието се провежда всяка година в Ню Йорк, САЩ, от 1973 г. и е известно като „Оскарите в парфюмерийната индустрия“ — б.а.

красив, отвратителен и скучен. Достатъчно е да бъде направен по-обстоятелствен анализ на получените резултати от потребителските нагласи за *Chanel N°5*, Chanel Inc.¹⁵, и дискусиите ще отворят изследователски полета за допълнителни хипотези, свързани с очарователното, неприятното и прозаично остойностено измерение при нагласите на потребителите в съвременното общество.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Настоящата криза при бизнеса с парфюми е възможност за преоткриване на културни перспективи, свързани с ценностни нагласи при употреба на парфюмна композиция. Резултатите от проведеното изследване са източник за допълнително сегментиране на бизнеса с парфюми и тяхната употреба в български реалии. От получените данни са оформени хипотези, с които е разгледан дискурса на потребителските нагласи. С представения културологичен анализ в областта на бизнеса с парфюми са обхванати основни модели, свързани с индивидуално поведение, икономическо развитие и социална депривация. Използваните теоретични идеи [3; 5; 7; 6; 1; 8] поетапно подкрепиха първоначално поставените изследователски подходи и благоприятстваха за оповестяване на основни резултати в публичното пространство, както следва:

1. Желанието на младежите да научават за естетиката на луксозните стоки подпомага растежа на пазара в световен мащаб. Живеенето на кредит не е въздържащ фактор за тяхното динамично потребление.
2. Активираната естетика за луксозни парфюми дебатира динамична надпревара за нови аромати на пазара, напр. Acqua di Parma¹⁶ отбелязва 2022 г. с нова ароматна течност на пазара — *Colonia C.L.U.B.* Буквеният израз C.L.U.B. е акроним, който въвежда потребителите в полето на знанието — „C for Community, L for Life, U for Unique, and B for Bond“.
3. Процесите на дигитализация благоприятстват бизнеса с емоционално потребление на луксозни парфюми в различни световни региони. Онлайн платформите активират емоционално състояние и са предизвикателство за индивидуалната естетика у потребителите.

¹⁵ Официален сайт, посетен на 10.02.2024, <https://www.chanel.com/bg/fragrance/women/c/7x1x1x30/n5/>.

¹⁶ Официален сайт, посетен на 05.03.2024, <https://www.acquadiparma.com/en/it/colonia-c.l.u.b./COLONIAC.L.U.B.EDC.html>.

Безконтактното разплащане улеснява реализирането на неосъзнати разходи и допълнително влияе върху продажбите.

За финал — парфюмерийната индустрия е развивана като част от световната икономика. В допълнение тя е и индустрия с *добавена стойност*, защото се ангажира с културата и образованието на индивидите и по този начин допринася за изследователска динамика в социалните науки.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Винсент, Л. *Легендарните марки*, Кръгзор, София, 2004.
2. Гарелова, К. *Парфюми в четири сезона*, Сиела Норма АД, София, 2012.
3. Игълтън, Т. *Идеята за култура*, Критика и хуманизъм, София, 2003.
4. Кевил, К. и М. Грийн. *Ароматерация*, Аратрон, София, 2008.
5. Пачев, Т. *Икономическа социология*, Тракия-М, София, 2004.
6. Floch, J.-M. *Semiotics, marketing and communication: Beneath the signs, the strategies*, Palgrave, New York, 2001.
7. Greimas, A. J. *On meaning: Selected writings in semiotic theory*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1987.
8. Lipovetsky, G. *The empire of fashion: Dressing modern democracy*, Princeton University Press, Princeton and Oxford, 1994.

УСТОЙЧИВИ ФИНАНСИ И НЯКОИ АСПЕКТИ НА ДЕФИНИРАНЕ НА СТОЙНОСТТА НА КОМПАНИИТЕ

Докторант Стефани Андреева

Нов български университет

Резюме. В доклада се разглеждат ключови аспекти на устойчивите финанси и ролята на ESG (екологични, социални и управленски) факторите при взимане на инвестиционни решения. Изследват се предизвикателствата пред анализаторите и инвеститорите свързани с отчитане влиянието на устойчивостта при оценяването на компаниите. Докладът разглежда и методологиите на ESG рейтинговите агенции, взаимовръзката между рейтинга и стойността на компанията, както и някои проблеми и възможности при използването му в процеса на оценяване.

Ключови думи: устойчиви финанси, инвестиции, оценяване, стойност, рейтинг

SUSTAINABLE FINANCE AND SOME ASPECTS OF COMPANY VALUATION

Stefani Andreeva, Ph.D. Student

Nfew Bulgarian University

Abstract. The report examines key aspects of sustainable finance and the role of ESG (environmental, social and governance) factors in investment decision-making. It explores the challenges for analysts and investors associated with considering the impact of sustainability when valuing companies. The report also discusses the methodologies of ESG valuation agencies, the relationship between valuation and company value, and some issues and opportunities in using it in the valuation process.

Keywords: sustainable finance, investment, valuation, value, rating

ВЪВЕДЕНИЕ

Устойчивите финанси са свързани с процеса на отчитане на екологични, социални и управленски фактори (ESG) при вземането на инвестиционни решения във финансовия сектор, водещи до по-дългосрочни инвестиции в устойчиви икономически дейности и проекти. Екологичните фактори касаят начина, по който една компания управлява ресурсите си и засягат проблеми свързани с климата, биоразнообразието, въглеродни емисии и други. Социалните фактори са свързани с отношенията между компанията и заинтересованите страни – клиенти и служители, а дори и обществото като цяло. Те включват развиването на човешкия капитал, разнообразието на служителите по пол, раса и религия, сигурността и защитата на данните, управление на персонала и др. Управленските фактори са свързани с корпоративното управление и включват бизнес етиката, както и интегрирането на останалите два фактора. По дефиниция тези фактори имат нефинансов характер, но тенденциите в последните години са свързани с това те да бъдат съобразявани при взимане на инвестиционни решения. Това до голяма степен е повлияно и от плана за действие на Европейската комисия, свързан с финансирането за устойчив растеж, който включва пренасочване на капиталовите потоци към икономика, ориентирана към устойчиво развитие [2]. С Регламент (ЕС) 2020/852 [1] за създаване на рамка за улесняване на устойчивите инвестиции Европейският съюз установява четири критерия, на които трябва да отговаря дадена икономическа дейност, за да бъде считана за екологично устойчива. Тези критерии включват: принос към една или повече от екологичните цели, определени в Регламента, без да се засягат съществено други екологични цели, провеждане на дейността в съответствие с минималните предпазни мерки, определени в Регламента и отговаряне на техническите критерии за проверка, установени от Европейската комисия в съответствие с Регламента [1]. Съобразяването с тези критерии е индикатор за устойчиво развитие на компаниите в дългосрочен план. Поставянето на акцент върху устойчивостта подлага инвеститорите пред предизвикателства свързани с оценката на влиянието ѝ върху финансовото представяне на компаниите и дефинирането на стойността им.

ESG ФАКТОРИТЕ В ОПРЕДЕЛЯНЕТО НА СТОЙНОСТТА НА КОМПАНИЯТА

В контекста на определянето на стойността на компаниите стои въпросът дали съобразяването с тези по същество нефинансови критерии, все пак може да има отражение върху финансовите резултати на предприятията и

по какъв начин устойчивостта може да влияе на оценката им. Имиджовият ефект може да има краткосрочен положителен ефект върху цените на акциите, но стойността в дългосрочен план се влияе основно от финансови показатели. Friedman (1970) твърди, че единствената социална отговорност на бизнеса е свързана с това да увеличава печалбите си като същевременно не нарушава правилата [10]. Това поставя въпроса дали съобразяването с критериите за ESG устойчивост помага или пречи на бизнеса да увеличи печалбите си, да се представя по-добре финансово и дали новите отговорности, пред които е изправен той, биха съвпаднали с тази, която Friedman посочва като единствена и основна. Мета анализ от 2021 г. изследва над 1000 публикации, публикувани между 2015 и 2020 г., които се фокусират върху връзката между ESG инвестициите и финансовите резултати [16]. Анализът показва, че 58% от статиите са установили положителна връзка, 8% – отрицателна, 13% – липса на връзка, а 21% – смесени резултати. Макар и над половината от публикациите да отчитат положителен ефект, то все пак мненията остават сравнително разнопосочни. Въпреки неединодушието в литературата мениджмънтът все пак предпочита да се съобразява с тези налагащи се тенденции и за това говори налагането в последните години на политики за възнаграждения на изпълнителните директори, които са обвързани с резултати, свързани с ESG [7]. Възниква въпросът дали мотивите са свързани пряко с това, че по-добрите ESG показатели, водят до по-добри финансови такива или са по-скоро свързани със страх от „канселиране“ на компанията и продуктите или услугите, които тя предоставя. Според проучване на PwC [15] 76% от инвеститорите се насочват към политика „ESG или нищо“ и заявяват намерението си да спрат инвестициите, които не са съобразени с тези критерии. Друго изследване [9] пък показва същите тенденции и при потребителите на стоки и услуги от поколение Z, като 92% от тях посочват, че биха предпочели да използват продукти на брандове, които подкрепят проблеми, свързани с ESG. По този начин нефинансовите критерии придобиват финансово изражение – с намаляването на търсенето на продукти на компанията, намалява и пазарният дял, който тя има в съответния сектор и това се отразява отрицателно върху приходите ѝ. С цел да бъде конкурентоспособна компанията би могла да намали цените на продуктите си, но пък от своя страна това ще има допълнително отрицателно влияние върху оперативния марж. За по-големите оперативни маржове на компаниите, които съобразяват дейността си с устойчивите практики, допринасят и спестените средства от евентуални глоби или съдебни спорове, което пък може да означава, че по този начин се намаляват рисковете, които са свързани с оперативната дейност на компанията.

В същото време преходът към екологично и отговорно управление понякога изисква големи инвестиции, които трябва да бъдат съпоставени с евентуалните икономически ползи. Някои автори [8] дори твърдят, че налагането на ESG политики в определени случаи може да доведе до намаляване на стойността и че инвестирането в „добри“ компании може да се изплати през преходни периоди, но обикновено води до по-ниска възвръщаемост в дългосрочен план. Освен това авторът ясно разграничава компании, при които ESG има положително влияние и такива, при които има отрицателно. Друг важен извод от това изследване е, че всъщност инвеститорите са много по-склонни да „накажат“ компаниите с лоши ESG резултати, отколкото да наградят тези, които се окачествяват като „добри“.

С цел да избягат от реномето на предприятия, които не се съобразяват с ESG факторите в своите икономически дейности и това да повлияе върху нагласите на инвеститорите спрямо тях, някои прибягват до фиктивно отчитане на своите практики свързани с отговорното и устойчиво управление. Така се появяват явления като така наречените „greenwashing“ и „impact washing“¹. Тези термини се използват, когато мениджмънтът представя своите усилия в посока ESG в по-положителна светлина от реалната. Това може да бъде постигнато на база твърдения, които не са подкрепени от числа или когато тези числа са манипулирани. „Greenwashing“-а допълнително затруднява инвеститорите при анализа на данните на компаниите и при разграничаването на истинските устойчиви практики от тези, които имат за цел единствено резултат върху имиджа и не биха имали дългосрочен ефект върху стойността. Поради това пред анализаторите и инвеститорите продължават да стоят предизвикателствата, свързани с качеството и наличността на информацията.

Приемането на влиянието на ESG факторите върху финансовото състояние на компанията не води до решение на проблема как точно те да бъдат приложени в процеса на оценяване. Измерването на качествени понятия като „устойчивост“ и „отговорност“ и остойностяването на влиянието им е трудно и субективно. Често самите ESG фактори са взаимосвързани като тези връзки понякога са и обратнопропорционални – подобряването на екологичен фактор може да повлияе лошо на социален такъв или обратното. Изборът на адекватни и приложими показатели създава затруднения при при-

¹ „greenwashing“ и „impact washing“ са понятия, които нямат конкретен превод на български език, но се свързват с фалшивата или подвеждаща информация, която компаниите предоставят във връзка с екологичната си ангажираност

лагането на моделите за определяне на стойността на компаниите. Освен това тежестта на отделните фактори варира спрямо индустрията, в която оперира дадена компания. Така например промишлеността най-често би изоставала по отношение на екологичните фактори в сравнение с технологичния сектор, но може да има по-добри социални и управленски показатели. Въпреки това някои индустрии като самолетостроене или нефтодобив, трудно биха могли да се съпоставят в ESG представянето си с индустриите, при които интересът към ESG практиките е по-голям и носи повече добавена стойност, изисквайки по-малко инвестиции като технологиите, банковото дело и др. По този начин може да се стигне до подценяване на компании от първия тип индустрии от страна на инвеститори, които показват високо ниво на ангажираност към ESG критериите и чиято насоченост е основно към „етичните инвестиции“. До това твърдение се достига и в изследване [4], в което авторите разработват индекс на зелените настроения, имащ за цел да оцени медийното отразяване на екологичните проблеми. Те откриват зависимост между поившаването на медийното внимание към екологичните въпроси и отрицателното въздействие върху възвръщаемостта на акциите в секторите на енергетиката, тъй като инвеститорите окачествяват тези подотрасли като „замърсители“ и така оценяват връзката между екологичните рискове и стойността по специфичен начин за отделните сектори. Поради това съвременните модели за оценка на компании, които трябва да прилагат ESG фактори, трябва да отразяват специфичността на индустриите и да бъдат конкретизирани според техните особености.

ESG РЕЙТИНГЪТ И ВЛИЯНИЕТО MU ВЪРХУ СТОЙНОСТТА НА КОМПАНИИТЕ

Съществуват агенции, които се занимават с изчисляване на рейтинг на база ESG критерии, който би могъл да служи за унификация в измерването на показателите и съпоставка на компаниите по отношение на тяхното представяне, като са разработени модификации на модела за ценообразуване на капиталовите активи (CAPM), при които той е адаптиран и към ESG, отразявайки рейтинга на някои от тези агенции [14]. Рейтинговите агенции са в помощ на инвеститорите, анализаторите и оценителите, тъй като дават решение за справяне с информационната асиметрия и със затрудненията, които предизвиква събирането и оценката на разнородните данни свързани с ESG.

Към момента различите агенции използват твърде различни methodologies и източници на данни за определянето на ESG рейтинга на компани-

ите. Някои от тях използват единствено публична информация (Thomson Reuter's ESG Score, FTSE Russel's ESG Rating), други работят на база запитвания към компаниите (S&P Global Ratings ESG Evaluation, CDP), а трети комбинират външни източници и вътрешни за компанията такива (Bloomberg ESG Disclosure Score, MSCI) [9]. Повечето анализи, извършвани от ESG рейтингови агенции, се основават на нефинансови данни. Това позволява повече свобода при избора на аспекти, области и категории и тези агенции често базират работата си на различни показатели и по-малко структурирани критерии за оценка. Поради това за тълкуването на тези данни са нужни задълбочени знания, за да бъде разбрана по-добре изследваната област и да се установи уместността на критериите. Освен това използването на данни, предоставяни директно от компаниите на база въпросници и запитвания, допълнително дава повод за съмнение относно качеството на използваната информация и отново поставя проблема за опит от страна на мениджмънта в „greenwashing“, поради което към нея също следва да се подхожда предпазливо.

Рейтинговите агенции се различават не само по източниците на информация, които ползват, но и по критериите, които считат, че са подходящи за измерване при определяне на рейтинга на дадена компания. Включването на твърде много критерии поставя и въпросът за уместност на някои от тях и съотносимостта им към дейностите на предприятия от различни сектори. Например, ESG данните на Bloomberg обхващат 120 екологични, социални и управленски показатели [8]. Друг проблем е, че оценяването на субективни фактори като третирането на служителите, влиянието върху околната среда и други, които са трудно измерими, може да доведе до съмнения за правдоподобността и прозрачността при процеса на определяне на рейтинга. Освен това са налице и предпоставки за спекулации и конфликт на интереси, тъй като някои агенции предоставят и консултации на компаниите как биха могли да повишат своя рейтинг [12].

Тези фундаментални разлики в методологиите на определяне на рейтинга, в обхвата на факторите, в източниците на информация, а дори и в скалите за измерване, могат да доведат до положение, в което една и съща компания има коренно различни показатели в отделните агенции, което се явява допълнително предизвикателство при разчитането на тези данни от страна на инвеститори, анализатори и оценители. Според изследване проведено през 2022 [3] ESG рейтингите показват едва 60% корелация, за разлика от кредитните – 99%. Така например през 2022 г. в Sustainalytics компанията

Chevron има рейтинг от 43.0 и е поставен в категорията с най-висок риск, но в MSCI същата компания е с рейтинг между 4.2 и 5.7, който според скалата на агенцията се определя като „средна“ категория риск [5]. С оглед на това, че ESG факторите и влиянието им изначално са субективни, разнообразието в методологиите може да има и положителен ефект, тъй като биха били полезни за различни видове потребители. Така например инвеститорите биха се интересували от едни критерии, докато клиентите от други. В контекста на определянето на стойността на компаниите би бил определящ този рейтинг, който е пряко свързан с финансовото представяне на компаниите.

ESG рейтингите на MSCI се фокусират върху излагането на компаниите на финансово значими ESG рискове [13]. Те предлагат и възможност за справка на теглата на отделните фактори в определянето на рейтинга за финансовата устойчивост и по този начин предоставят информация за своето тълкуване по въпросите свързани със съществеността им. Изследване на CFA Institute [6] показва, че несъществените ESG фактори не оказват влияние върху финансовите показатели и оценките, а само съществените от тях имат финансово въздействие в дългосрочен план – положително или отрицателно. По този начин оценката на съществеността е важна за включването на ESG фактори при определянето на стойността на компаниите. Така например справка в MSCI показва, че карбоновите емисии имат най-голяма тежест в сектора енергетика и най-малка в недвижимото имущество, докато социалните фактори свързани с развитието на човешкия капитал имат 19.5% тежест в сектора на информационните технологии и едва 0,3% в енергетиката. Управленските фактори са най-равно разпределени между отделните сектори и тежестите им варират от 33,1% до 45,5% [13].

Източник: MSCI [13]

Графика № 1. Карта на съществеността на ESG по индустрии

При разглеждането на ESG фактори, които се определят като съществени от финансова гледна точка, възниква въпросът дали допълнителното им прилагане в процеса на определяне на стойността на компаниите – било то в паричните потоци, чрез модификации на модела за ценообразуване на капиталовите активи или по друг начин, не би довело до двойното им отчитане. От една страна, ако една компания има по-висок рисков профил, който се дължи на по-лоши ESG показатели, то пазарът би следвало вече да е взел предвид този риск и допълнителното му отразяване, може да доведе до занижаване на стойността и подценяване на компанията. При доходния подход намаляване в очакванията за ръст на бъдещите парични потоци или на оперативния марж също може да доведе до двойно отчитане, тъй като клиентите на компанията може би вече са отразили по-лошите ESG показатели и допълнителни негативни корекции не са необходими.

Изследване от 2022 [11] все пак установява връзка между ESG рейтинга и стойността на компаниите. Според него подобрение с 10 пункта в ESG резултата за една компания е свързано с приблизително 1,8 пъти по-висока стойност на EV/EBITDA. От този анализ може да се направи заключение, че пазарът възнаграждава и отчита по-добрите ESG показатели. Въпреки това повечето автори [3, 8] не подкрепят това мнение и отчитат множеството проблеми, които възникват във връзка със слабата корелация между рейтингите, предоставяни от отделните агенции.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Отчитането на ESG рисковете играе все по-ключова роля при определяне на стойността на компаниите. В доклада са представени основните проблемни аспекти, които възникват в процеса на бизнес оценяването. Представена е връзката между ESG факторите и финансовото представяне на компаниите, както и са разгледани предизвикателствата пред инвеститорите, свързани с разчитането на информацията, свързана с устойчивостта и отчитането на специфичността на отделните индустрии. Разгледани са агенциите, които предоставят ESG рейтинг, потенциалното му използване в оценката и разнопосочните мнения в литературата по отношение на връзката му със стойността на компаниите. Ключов проблем при използването на ESG рейтинг от страна на инвеститори, анализатори и оценители остава липсата на прозрачност относно използваната информация, субективността на данните и слабата корелация между рейтинга, предоставян от отделните агенции. Възможни решения за постигане на по-голямо доверие към такъв

тип рейтинг, за да бъде полезен той за инвеститорите, са свързани с предоставяне на гаранции за прозрачност и обективност, както и въвеждането на по-строги регулаторни мерки и надзор, които да гарантират съответствие със стандарти за ESG оценка и да предотвратят злоупотреби или непрофесионално поведение от страна на рейтинговите агенции.

ЛИТЕРАТУРА

1. Регламент (ЕС) 2020/852 за създаване на рамка за улесняване на устойчивите инвестиции
2. Съобщение на Европейската Комисия (2018) План за действие: Финансиране за устойчив растеж
3. Berg F., J. Kolba'll and R. Rigobon (2022) Aggregate Confusion: The Divergence of ESG Ratings. *Review of Finance*. 26 (6), p. 1315–1344
4. Bessec M and J. Fouquau (2020) Green Sentiment in Financial Markets: A Global Warning, *Annals of Economics and Statistics*, GENES, issue 148, pages 29-64
5. Bitusky R. (2022) When agencies rate companies' ESG scores, what are they actually rating?, *Greenbiz*. Достъпен на: <https://www.greenbiz.com/article/when-agencies-rate-companies-esg-scores-what-are-they-actually-rating>, последно посетен на 19.3.2024
6. CFA Institute (2020) Future of Sustainability Investment Management From Ideas to Reality. Достъпен на: <https://www.cfainstitute.org/-/media/documents/survey/future-of-sustainability.ashx>, последно посетен на 21.3.2024.
7. Cohen S., I. Kadach, G. Ormazabal and S. Reichelstein (2023) Executive Compensation Tied to ESG Performance: International Evidence. *Journal of Accounting Research*. 61 (3), p. 805-853
8. Cornell B. and A. Damodaran (2020) Valuing ESG: Doing Good or Sounding Good?, *The Journal of Impact and ESG Investing* 1(1), p. 76-93
9. Deloitte, ESG Ratings: do they add value? How to get prepared? Достъпен на: <https://www2.deloitte.com/ce/en/pages/about-deloitte/articles/esg-ratings-do-they-add-value.html>, последно посетен на 21.3.2024.
10. Friedman M. (1970) The social responsibility of business is to increase its profitability, *The New York Times Magazine*
11. Heinzer I. and A. Mezzanzanica (2022) Does a company's ESG score have a measurable impact on its market value? Достъпен на: <https://www2.deloitte.com/ch/en/pages/financial-advisory/articles/does-a-company-ESG-score-have-a-measurable-impact-on-its-market-value.html>, последно посетен на 14.3.2024.

12. Kölbell J., F. Berg and R. Rigobon (2023) Rating the ESG rating agencies, Financial Times. Достъпен на: <https://www.ft.com/content/e9ea11a-31e0-4f60-9a65-b6883546e8da>, последно посетен на 15.3.2024.
13. MSCI, ESG Industry Materiality Map, достъпен на: <https://www.msci.com/our-solutions/esg-investing/esg-industry-materiality-map>, последно посетен на 24.3.2024.
14. Pedersen LH., S. Fitzgibbons and L. Pomorski (2021) Responsible investing: The ESG-efficient frontier. *Journal of Financial Economics*. 142 (2), p. 572-597.
15. PWC (2023), GPs' Global ESG Strategies: Disclosure Standards, Data Requirements and Strategic Options, Sustainable Finance Series. Достъпен на: <https://www.pwc.lu/en/sustainable-finance/docs/gp-global-esg-strategies.pdf>, последно посетен на 15.3.2024.
16. Whelan, T., T.V. Holt and C. Clark (2021) ESG and financial performance: Uncovering the relationship by aggregating evidence from 1,000 plus studies published between 2015-2020, NYU Stern Center for Sustainable Business, Rockefeller Asset Management

ИЗКУСТВЕНИЯТ ИНТЕЛЕКТ – КЛЮЧ ЗА ДИГИТАЛНА ТРАНСФОРМАЦИЯ НА ПУБЛИЧНИЯ СЕКТОР

Александър Радонов
Нов български университет

Резюме. Студията разглежда ключовото значение на изкуствения интелект (ИИ), като част от съвременните информационни и комуникационни технологии, за прехода към дигитално управление в публичния сектор. В държавите с утвърден модел на електронно управление ИИ активизира ангажираността на гражданите, а организациите от публичния сектор използват потенциала му за автоматизиране на рутинни задачи. Осигурява се по-добър достъп до предоставяне на услуги и анализ на огромни масиви от данни при вземане на информирани решения. Електронното управление, включително чрез приложения с интегриран ИИ, е без алтернатива за успешната дигитална трансформация в технологично напреднал публичен сектор. Това създава гаранция за прозрачност, ефективност и модернизирание на публичните услуги.

Ключови думи: изкуствен интелект, дигитална трансформация, публичен сектор, електронно управление

ARTIFICIAL INTELLIGENCE – A KEY TO DIGITAL TRANSFORMATION OF THE PUBLIC SECTOR

Alexander Radonov
New Bulgarian University

Abstract. The aim of this paper is to analyze the significance of the artificial intelligence (AI) which is a part of modern information and communication technologies for the digital management transition in the public sector. AI enables citizens engagement and public sector's routine tasks automatisation in countries with established e-governance model. Moreover, AI provides better access to public services and analysis of huge data sets in informed decision-

making. Nowadays, there is not an alternative of the e-governance (including applications with integrated AI) for the successful digital transformation in a technologically advanced public sector. This is a guarantee for transparency, efficiency and modernization of the public services.

Keywords: artificial intelligence, digital transformation, public sector, e-governance

„Проблемът с дефиниране на изкуствения интелект е същият като този за човешкия интелект – прекалено много определения и мнения, което прави мисията почти невъзможна“ [1]. Затова всеки принос в тази теория е необходим и полезен.

Изкуственият интелект (artificial intelligence, AI) като мултидисциплинарна област на изследване, която чрез съчетаване на компютърни науки, математика и когнитивна психология създава интелигентни агенти (intelligent agents), способни да имитират когнитивни функции, които могат да изпълняват задачи, изискващи човешка интелигентност, като решаване на проблеми, обучение, възприятие и разбиране на езика.

В основата си изкуственият интелект (ИИ) се стреми да копира и автоматизира сложни процеси на вземане на решения, позволявайки на машините да се адаптират към променящата се среда и да правят информиран избор. Областта обхваща разнообразна гама от техники и методологии с непрекъснат напредък, разширяващ границите на това, което системите за ИИ могат да постигнат [2], [3].

Официалното начало на ИИ като научна дисциплина датира от средата на XX век [4]. Основите на изследванията на ИИ се поставят с работата на британския математик и специалист по информационни технологии Алън Тюринг върху изчисленията и Тестът на Тюринг [5], представен през 1950 г. (тест за установяване дали една машина е интелигентна) [6]. През следващите десетилетия се развива символичен ИИ, фокусиран върху системи, които са базирани на правила и логически разсъждения.

През 80-те години ИИ се изправя пред период на разочарование, известен като „зимата на ИИ“ [7], когато високите очаквания се сблъскват с ограниченията на съществуващите технологии. Възобновяването на интереса към ИИ се случва в края на XX век, подхранвано от напредъка в машинното обучение (Machine learning) и наличието на огромни изчислителни ресурси [7], [8].

Машинното обучение е основно подполе на ИИ, което се фокусира

върху разработването на алгоритми, позволяващи на системите да научават модели и да правят прогнози или решения без изрично програмиране. Контролираното машинно обучение (Supervised learning) включва модели за обучение върху маркирани данни (изисква идентифициране на необработени данни и след това добавяне на един или повече етикети към тези данни с цел уточнение на техния контекст), докато неконтролираното обучение (Unsupervised learning) открива модели в немаркирани данни (метод на анализ на данни, при който изкуствената невронна мрежа търси прилики между различни входни данни). Подсиленото обучение (Reinforcement learning) позволява на управлявана от ИИ система да се учи чрез проба и грешка като използва обратна връзка за своите действия. Обратната връзка е или положителна, или отрицателна, сигнализирана като наказание или награда [9].

Вдъхновени от човешкия мозък, невронните мрежи (neural networks) са решаващ компонент на съвременния ИИ. Дълбокото обучение (Deep learning), подгрупа на машинното обучение, използва дълбоки невронни мрежи с множество слоеве (deep layers, дълбоки слоеве), за да научава сложни функции и обеми от данни, като конволюционните невронни мрежи (Convolutional Neural Networks) се отличават с разпознаването на изображения, докато повтарящите се невронни мрежи (Recurrent Neural Networks) са ефективни за последователни данни [10].

Освен това обработката на естествен език (Natural Language Processing) позволява на машините да разбират, интерпретират и генерират човешки език. Това поле обхваща задачи като речево разпознаване, езиков превод, анализ на настроението и разработване на чатбот [11]. Трансформиращите модели като BERT (Bidirectional Encoder Representations from Transformers), представен през 2018 г. от Google [12] и GPT (Generative Pre-training Transformer), стартиран през 2022 г. от OpenAI [13], направиха революция в обработката на естествен език чрез улавяне на контекстуални връзки в големи масиви от текстови данни.

Също така компютърното зрение (Computer Vision) дава възможност на машините да интерпретират и вземат решения въз основа на визуални данни. Разпознаване на обекти, класифициране на изображения и разпознаване на лица са примери за приложения в тази област. Напредъкът в дълбокото обучение значително подобрява точността на системите за компютърно зрение [14].

Изкуственият интелект играе решаваща роля и в роботиката като позволява на машините да възприемат околната среда, да вземат решения и да изпълняват определени действия. Роботизираните системи с възможности за

ИИ се използват в различни индустрии – от производство до здравеопазване.

Въпреки това, бързото развитие на ИИ поражда етични опасения и обществени последици. Въпроси като изместване на работа поради автоматизация и етично използване на ИИ в чувствителни сфери като здравеопазването и правосъдието, изискват особено внимание. В тази връзка изследователите и експертите работят активно за установяване на насоки и рамки, които да гарантират отговорното разработване и внедряване на ИИ технологии.

Бъдещето на ИИ крие обещаващи възможности и предизвикателства. Продължаващите изследвания в области като Обясним ИИ (Explainable AI, XAI) имат за цел да направят ИИ системите по-прозрачни и по-разбираеми. Интегрирането на ИИ с други нововъзникващи технологии като квантово изчисление (quantum computing) и крайно изчисление (edge computing) може да отключи нови потенциали.

Тъй като ИИ системите стават все по-сложни, дискусиите около ИИ етиката, поверителността и сигурността стават все по-важни. Постигането на баланс между иновациите и етичните съображения е от решаващо значение за гарантиране на отговорното развитие на ИИ.

Изкуственият интелект е динамична и постоянно развиваща се област, която продължава да предефинира връзката между човешкия интелект и машините. С продължаващи изследвания, интердисциплинарно сътрудничество и етични съображения ИИ ще може да осигури трансформация в различни аспекти от живота, предлагайки безпрецедентни възможности и предизвикателства.

Интегрирането на най-съвременните технологии прекроява традиционните парадигми в различни сектори, включително и в държавното и публично управление. Появата на ИИ се превърна в трансформираща сила, предлагаща безпрецедентни възможности за подобряване на ефективността, прозрачността и отзивчивостта на публичните администрации, а внедряването му е от ключово значение за дигиталната трансформация на публичния сектор.

Тъй като обществата преминават към превръщане в цифрово свързани субекти, търсенето на по-гъвкави и адаптивни модели на управление се повишава. Електронизираният публичен сектор, характеризиращ се с безпроблемната интеграция на електронни платформи в публичното управление, отбелязва значителен напредък. Въпреки това, за да бъдат задоволени нарастващите нужди на едно динамично и ориентирано към технологиите общество, е наложително да се използва потенциалът на ИИ като катализатор за последващи иновации в предоставянето на обществени услуги.

Конвергенцията на изкуствения интелект и електронното управление (е-управление, e-governance) представлява уникална възможност за преодоляване на традиционните бюрократични предизвикателства, проправяйки пътя към по-отзивчив и ориентиран към гражданите публичен сектор. Чрез използване на алгоритми за машинно обучение, обработка на естествен език и анализ на данни изкуственият интелект може да оптимизира процесите при вземане на решения, да рационализира предоставянето на услуги и да подобри цялостната ефективност на електронното управление. Изследването на потенциала на ИИ технологиите, които могат да бъдат интегрирани в публичния сектор, ще насърчи промяна в парадигмата към по-интелигентна, ефективна и отговорна рамка на управление.

На този фон е важно да се анализират критично последиците, предизвикателствата и ползите, свързани със симбиотичната връзка между ИИ и електронизирането на публичния сектор. Чрез анализ на успешни казуси, нововъзникващи най-добри практики и потенциални рискове могат да бъдат информирани представителите на публичния сектор, експертите, специалистите и заинтересованите страни относно оптималните пътища за овладяване на потенциала на ИИ за прекрояване на бъдещето на управлението.

На кръстопътя между технологичните иновации и публичната администрация е необходимо да се разкрие трансформиращото въздействие на ИИ върху публичния сектор. Изследвайки ползите от тази интеграция, може да се премине към по-ефективно, отзивчиво и приобщаващо управление, отговарящо на развиващите се нужди на цифровата ера.

Дигиталната революция прекроява структурите на управление в световен мащаб. Появата на електронизиран публичен сектор, характеризиращ се с дигитализацията на публичното управление, ще осигури основа за повишена ефективност и прозрачност. Следващата граница в тази еволюция обаче включва интегрирането на технологиите за ИИ. За целта следва да бъдат изследвани многостранните въздействия, предизвикателства и възможностите, свързани с внедряването на ИИ в публичното управление.

Преходът към електронизиран публичен сектор е от съществено значение за модернизиране на публичното управление, но нарастващите нужди на гражданите налагат по-интелигентен и адаптивен подход. Изкуственият интелект, със своя капацитет за машинно обучение, обработка на естествен език и анализ на данни, представлява безпрецедентна възможност за революция в начина, по който правителствата взаимодействат с гражданското общество.

Анализът на цялостно интегриране на ИИ в публичното управление ще даде възможност за оценка на неговото въздействие върху управлението,

предоставянето на услуги и ангажираността на гражданите.

Историческият преглед на еволюцията на електронизирания публичен сектор поставя началото на разбирането на текущото състояние на цифровото управление. Фокусът върху успешните внедрявания и поуките, научени от пионерите в областта, полагат основата за оценка на потенциалните ползи от интегрирането на ИИ.

За по-доброто разбиране на ИИ в управлението е важно да бъде направен преглед на съществуващата литература за ИИ приложения в управлението в световен мащаб и да бъде изследвано използването на ИИ в различни административни функции като вземане на решения, анализ на данни и предоставяне на услуги. Това ще създаде основа за разбиране на възможностите на ИИ за подобряване и оптимизиране на публичното управление.

Необходимо е проучването на предизвикателствата при интегриране на ИИ, включително проблемите, свързани с поверителността на данните и общественото доверие. Това ще даде насока за смекчаване на рисковете и осигуряване на отговорно използване на ИИ в публичния сектор.

Еволюцията на електронния публичен сектор, често употребяван синоним на електронно управление (e-governance), електронно правителство (e-government) или дигитално правителство (digital government), представлява трансформация от традиционните бюрократични структури към технологично напреднало и ориентирано към гражданите управление. Интегрирането на цифрови технологии играе важна роля в промяната на начина, по който правителствата взаимодействат с гражданите, предоставят услуги и управляват административни процеси.

Класифицирани са в хронологичен ред няколко ключови етапа в еволюцията на електронизирания публичен сектор и влиятелната роля на цифровите технологии.

Първият етап отбелязва появата на компютрите в правителствата. През 60-те години на миналия век правителствата започват да използват компютри за улеснение в административните задачи като ведомост и водене на записи [15].

Вторият етап отбелязва представянето на електронен обмен на данни отново през 60-те години на миналия век. Това позволява на различни структури да обменят данни по електронен път. Системата рационализира комуникацията и проправя път за по-ефективно споделяне на информация [16].

Третият етап отбелязва широкото навлизане на мобилните комуникации през 80-те години на XX век [17]. Правителствата започват да използват телекомуникационни мрежи за междуведомствена комуникация, поставяй-

ки основата за по-висока свързаност между структурите.

Четвъртият етап се характеризира с появата на електронното правителство. През 1990 г. термините „е-правителство“ и „е-управление“ придобиват известност, отразявайки приемането на електронни средства за предоставяне на услуги [18]. Ранните инициативи включват разпространение на основна информация чрез правителствени уебсайтове, отбелязвайки началните стъпки към ангажиране на гражданите онлайн.

Петият етап отбелязва „Ерата на Web 1.0“ – появата на информационни уебсайтове в края на 90-те години [19]. Правителствените уебсайтове служат предимно като информационни портали, които предлагат статично съдържание и основни услуги. Тази фаза се характеризира с ограничена интерактивност и транзакционни възможности.

Шестият етап отбелязва „Ерата на Web 2.0“ – двупосочна комуникация през 2004 година [19]. Напредъкът в уеб технологиите води до интерактивни платформи за участие, а правителствата започват да припознават социални медии, форуми и онлайн общности, за да ангажират гражданите в двупосочна комуникация.

Седмият етап се характеризира с т. нар. „мобилно правителство“ (m-government, м-правителство) през 2010 г. Разпространението на смартфони и мобилни приложения води до разширяване на услугите на електронното управление към мобилни платформи. Гражданите започват да получават достъп до услуги в движение с цел по-голямо удобство и достъпност [20].

Осмият етап включва инициативи за отворени правителствени данни отново през 2010 г. правителствата започват да публикуват масиви от данни на обществеността, насърчавайки прозрачността и давайки възможност на гражданите, бизнеса и изследователите да използват правителствена информация. Инициативите са насочени към повишаване на отчетността и насърчаване на иновациите [20].

Деветият етап е свързан с интегрирането на модерни технологии като изкуствения интелект, „интернет на нещата“ (internet of things), блокчейн (Blockchain). Интегрирането на ИИ в публичния сектор води до интелигентна автоматизация, анализ на данни и персонализирани услуги.

По отношение на „интернет на нещата“, правителствата започват да го използват за инициативи за „умни градове“ (smart cities), подобряване на инфраструктурата и оптимизиране на управлението на ресурсите [21].

Някои правителства проучват и блокчейн технологията, чрез която се осигуряват сигурни и прозрачни транзакции, особено в области като проверка на самоличността и удостоверяване на документи [22].

Последният и настоящ етап е ориентиран към публичните услуги. Фокусът се измества към създаване на ориентирани към гражданите услуги, които дават приоритет на потребителското изживяване. Персонализираните портали, решенията за цифрова идентичност и предсказуемите анализи допринасят за трансформацията към по-персонализиран и отзивчив електронизиран публичен сектор.

Предизвикателствата включват опасения относно сигурността на данните, поверителността и цифровото разделение. Възможностите се крият в използването на нововъзникващи технологии за подобро управление, ефективност и приобщаване. Тенденциите за в бъдеще включват продължаващ акцент върху интегрирането на ИИ за интелигентно вземане на решения и автоматизация; разширяване на инициативите за „умен град“ с повишена зависимост от „интернет на нещата“; подобрени мерки за киберсигурност за защита на цифровата правителствена инфраструктура.

Международното сътрудничество и платформите за споделяне на информация улесняват обмена на добри практики, насърчавайки глобалната общност, фокусирана върху напредъка на електронизирания публичен сектор.

Еволюцията на електронизирания публичен сектор е непрекъснат динамичен процес, задвижван от технологичния напредък, променящите се обществени очаквания и непрекъснатото търсене на по-ефективно и ориентирано към гражданите управление. Цифровите технологии несъмнено ще продължат да формират бъдещето на електронизирания публичен сектор, докато правителствата се справят със сложността на цифровата ера.

Необходимостта от повишена ефективност и адаптивност в управлението подчертава и потребността правителствата да се развиват и да реагират ефективно на динамичните предизвикателства на съвременния свят. Тази необходимост се обуславя от няколко фактора, първият от които е променящата се динамика на обществото. Обществата преминават през значителни промени, белязани от демографията, технологичния напредък и развиващите се културни норми. За да отговорят на разнообразните и сложни нужди на населението, правителствата следва да се адаптират бързо и ефективно към непрекъснато променящите се условия.

По отношение на технологичния напредък е важно да бъде отбелязано, че високият темп на иновациите променя начина, по който функционират обществата. Възприемането на цифровите технологии и използването им в управлението дава възможност за по-рационализирани процеси, подобро предоставяне на услуги и по-добра комуникация с гражданите.

Друг фактор е глобалната взаимосвързаност. В ерата на глобалната свързаност събитията и тенденциите в една част на света могат да имат дълбоки последици. Правителствата трябва да бъдат адаптивни и гъвкави, за да се справят с глобалните предизвикателства, независимо дали са икономически, екологични или свързани със здравеопазването.

Следващият фактор е свързан с очакванията на гражданите. Днес те имат по-високи очаквания за ефективни и отзивчиви публични услуги. С увеличен достъп до информация и цифрови инструменти гражданите очакват правителствата да предоставят услугите бързо, прозрачно и с подход, ориентиран към потребителя.

По отношение на икономическия натиск, а правителствата често са изправени пред такъв натиск, все по-наложително става оптимизирането на разпределението на ресурсите и намирането на икономически ефективни решения. Така подобрената ефективност ще им позволи да постигнат повече със съществуващите ресурси, насърчавайки устойчивото развитие.

Сложните политически въпроси следва да бъдат разгледани като следващ фактор. Управлението включва справянето с многостранни политически предизвикателства, включващи сфери като здравеопазване, култура, околна среда и др. Една адаптивна управленска рамка е от съществено значение за преодоляването на тези сложности и прилагане на ефективни политики.

Друг съществен фактор е управлението на кризи. Появата на неочаквани събития като природни бедствия, пандемии и геополитически кризи подчертава необходимостта правителствата да разполагат с адаптивни стратегии. Ефективните реакции при кризи изискват добре подготвени и гъвкави управленски структури.

Следващият фактор е глобалната конкуренция. Държавите са постоянно в конкуренция на световната сцена. Правителствата, които могат ефективно да се адаптират към изменящите се икономически рамки, технологичния напредък и геополитическите промени, са в по-добра позиция да поддържат и повишават своята конкурентоспособност.

По отношение на иновациите и предприемачеството като фактор, същите, за да бъдат насърчавани, е необходимо правителствата да създават среда, която да подкрепи тези начинания. Това изисква гъвкави политики и регулаторни рамки, които могат да се адаптират бързо към развиващите се технологии и бизнеса.

Следващият фактор е демократичното управление. В демократичните общества отзивчивостта към нуждите и предпочитанията на гражданите е от първостепенно значение. Ефективното и адаптивно управление е гаран-

ция за стабилността на демократичния процес и за отразяване на променящите се стремежи на населението.

Необходимостта от повишена ефективност и адаптивност в управлението произтича от развиващия се характер на обществата, въздействието на технологичния напредък и наложителното справяне със сложните предизвикателства. Правителствата, които дават приоритет на тези качества, са по-добре подготвени да отговорят на очакванията на своите граждани, да се ориентират в глобалната динамика и ефективно да управляват.

Следва да бъдат идентифицирани предизвикателствата, пред които е изправен електронизираният публичен сектор и ролята на интеграцията на ИИ в смекчаването им. Без да се ограничават до бюрократична неефективност, те могат да включват проблеми със сигурността на данните и трудности при адаптирането към бързо променящи се очаквания на гражданите.

Важно е да бъде оценено интегрирането на ИИ технологии и как то потенциално може да се справи с идентифицираните предизвикателства. Това включва разбиране как ИИ може да подобри ефективността, да автоматизира повтарящи се задачи, да подобри процесите при вземане на решения и да допринесе за по-адаптивен публичен сектор.

Разбирането на практическите аспекти на прилагането на ИИ решения в публичния сектор е от решаващо значение. Това включва проучване на потенциални пречки пред внедряването, етични съображения и капацитета на съществуващата инфраструктура и човешките ресурси за приспособяване на интегрирането на ИИ.

Необходимо е да бъдат оценени и по-широките последици от интегрирането на ИИ върху динамиката на управлението. Това включва анализ на потенциалните промени във взаимодействията между гражданите и правителството, ролята на държавните служители и цялостната структура на управление в контекста на подобрените технологични възможности.

Ясното формулиране на този проблем ще допринесе за разбирането на пресечната точка между електронизирания публичен сектор и интеграцията на ИИ, осигурявайки основа за информирано вземане на решения, формулиране на политики и напредък на цифровото управление.

За да бъдат разбрани предизвикателствата, пред които е изправен процесът по дигитална трансформация на публичния сектор чрез интегриране на ИИ, е необходимо да бъдат дефинирани основните цели.

Първата цел е да се идентифицират текущите предизвикателства чрез извършване на задълбочен преглед на литературата в областта. Важно е да бъде извършен и анализ, включващ примери на държави, в които са интегри-

рани ИИ технологиите в публичния сектор, за да бъде придобита представа за конкретните трудности, пред които са изправени различните държавни структури.

Втората цел е да бъде извършена оценка на потенциала на интегрирането на ИИ. В тази връзка е необходимо да бъде извършено проучване на възможностите на ИИ технологиите, включително машинно обучение, обработка на естествен език и анализ на данни; проучване на съществуващите ИИ приложения в други сектори; идентифициране на потенциални области в рамките на публичния сектор, където интегрирането на ИИ може да предложени значителни ползи.

Третата цел е да бъде извършена оценка на въздействието на ИИ върху ефективността и предоставянето на услуги. Затова е необходимо извършването на преглед на дейността по интегриране на ИИ, което може да подобри ефективността на бюрократичните процеси и вземането на решения и оценка на потенциалните подобрения в предоставянето на услуги посредством интегрирането на ИИ технологии.

Четвъртата цел е да бъде извършен анализ на бариерите пред внедряването на ИИ в публичния сектор. Това изисква проучване на потенциалните предизвикателства и бариери, които възпрепятстват успешното внедряване на ИИ в процесите по публично управление. Необходимо е да бъдат проучени и етичните съображения, свързани с интегрирането на ИИ, включително въпроси, свързани с прозрачност и отчетност.

Петата цел да бъде проучена готовността на човешките ресурси и инфраструктурната готовност за интегриране на ИИ. Това изисква оценка на готовността на служителите в публичния сектор за приемане и работа с ИИ технологии, както и оценка на съществуващата технологична инфраструктура, за да бъде определена нейната съвместимост и капацитет за поддържане на ИИ интеграция.

Шестата цел е да бъдат проучени промените в динамиката на управлението в резултат на интегриране на ИИ. За тази цел е необходимо да бъдат анализирани потенциалните промени във взаимодействията между гражданите, правителството и административните структури, както и последиците от ИИ във връзка с общественото доверие, прозрачността и отчетността в електронизирания публичен сектор.

Седмата цел е да бъдат предоставени препоръки за оптимална интеграция на ИИ. След като бъдат синтезирани констатациите ще могат да бъдат формулирани практически и приложими препоръки за представителите на публичния сектор, публичното управление и заинтересованите страни. В ре-

зультат на това ще може да бъде изготвена стратегическа рамка за интегриране на ИИ в електронизирания публичен сектор като се вземат предвид етични, технически и практически съображения.

Чрез постигането на тези специфични цели и задачи изследването ще допринесе за разбиране на ползите от въвеждането на ИИ технологии, чрез които да бъде достигната дигиталната трансформация на публичния сектор.

Значимостта на изследването се състои в дълбокото въздействие, което може да окаже върху ефективността на публичното управление и ангажираността на гражданите – два ключови компонента на съвременното управление.

Представата за последиците от интеграцията на ИИ в публичния сектор е от голямо значение поради редица причини, сред които е подобряването в ефективността на публичното управление. ИИ има потенциала да рационализира бюрократичните процеси, да автоматизира рутинните задачи и да оптимизира вземането на решения. Проучването на тези аспекти ще даде представа за това как ефективността на публичното управление може да бъде подобрена чрез ИИ.

Друга причина е мениджмънтът чрез управление на данни (Data management). Възможностите на ИИ за анализ на данни позволяват вземането на информирани решения въз основа на модели и тенденции. Възприемането на възможността на ИИ да допринесе за мениджмънт чрез управление на данни е от съществено значение за ефективното формулиране на политики.

Следващата причина е отзивчивото и адаптивно управление. ИИ системите могат да обработват огромни масиви от данни в реално време, улеснявайки бързото вземане на решения. Проучването на въздействието на ИИ върху отзивчивостта е от решаващо значение за правителствата, които се стремят да се адаптират бързо към променящите се обстоятелства, независимо дали при управление на кризи или при възникващи обществени нужди.

Освен това чрез персонализирани препоръки и адаптивни услуги ИИ може да се погрижи за индивидуалните нужди на гражданите. Анализирането на тези аспекти е важно за създаването на публични услуги, които да бъдат не само ефективни, но и съобразени с разнообразните изисквания на гражданите.

Друга причина е ангажираността и удовлетвореността на гражданите. В тази връзка ИИ може да подобри качеството и ефикасността на обществените услуги, допринасяйки за повишено удовлетворение на гражданите. Проучването на въздействието на ИИ върху предоставянето на услуги е изключително важно за представата как гражданите могат да се възползват от

по-рационални и достъпни публични услуги.

Също така чрез осигуряване на прозрачност в процесите на вземане на решения и разглеждане на етични съображения, ИИ може да допринесе за изграждане на доверие между гражданите и правителството. Разглеждането на тези аспекти е от решаващо значение за насърчаване на положителни отношения между правителството и гражданското общество.

По отношение на технологичните иновации и конкурентоспособността, представата за възможността на ИИ да насърчава иновациите в електронизирания публичен сектор е от голямо значение за създаване на екосистема, която привлича технологичния напредък. Държавите, които ефективно интегрират ИИ в своите публични сектори, могат да получат конкурентно предимство на глобалната сцена.

Цялостното разбиране на тези цели и причини ще допринесе за разработване на съответните политики и стратегии, които да използват потенциала и предимствата на ИИ и същевременно да се справят с предизвикателствата, гарантирайки отговорно управление в цифровата ера.

Бъдещето на електронизирания публичен сектор включва последващо интегриране на нововъзникващи технологии, в т.ч. ИИ, блокчейн и квантови изчисления (бързо развиваща се технология, която използва законите на квантовата механика за решаване на проблеми, твърде сложни за класическите компютри).

В тази връзка е необходимо анализирането на примери от държави, в които е реализирана успешна интеграция на ИИ в публичния сектор.

Инициативата „Smart Nation” на Република Сингапур е подходящ пример за успешна интеграция на ИИ в публичния сектор, особено в областта на управлението на трафика [23]. Градът-държава е внедрил усъвършенствани решения за ИИ и анализ на данни с цел оптимизиране на трафика, подобряване на безопасността на гражданите и цялостната градска мобилност. Алгоритмите, базирани на ИИ, анализират данни за трафика в реално време чрез сензори, камери и GPS устройства, за да коригират динамично времетраенето на пътните сигнали. По този начин значително се намаляват задръстванията и се подобрява ефективността на транспорта.

Освен това изкуственият интелект се използва за прогнозиране и идентифициране на потенциални проблеми в транспортната инфраструктура като дефектни светофари или необходимост от поддръжка на пътища. Това допринася за надеждността на транспортната система.

Инициативата включва и адаптивен контрол на трафика. Алгоритмите за машинно обучение непрекъснато се учат от моделите на трафика, коригират сигналите за трафик въз основа на исторически данни и данни в реал-

но време. По този начин се постига повишена адаптивност към променящите се условия на трафика, намаляване на закъсненията и подобряване на реакцията на системата за управление на трафика.

По отношение на динамичното планиране на маршрута за обществен транспорт алгоритмите на ИИ анализират данните за пътниците и условията на трафика за да оптимизират маршрутите в градския транспорт в реално време, което води до намаляване на времето за пътуване и подобряване на изживяването по време на път.

ИИ системите също така анализират трафика и данните за инциденти с цел оптимизиране на маршрутите за спешно реагиране по време на кризи. Така се осигурява бързата и ефективна реакция по време на извънредни ситуации, намаляване на времето за реакция и повишаване на безопасността на гражданите.

Сред основните фактори, които допринасят за успеха, са интегрирането на данни и сътрудничеството. Успешната интеграция разчита на различни източници на данни, в т.ч. сензори за трафик, камери за наблюдение и данни за градския транспорт. Сътрудничеството между държавните структури и партньорите от частния сектор улесняват използването на данните. ИИ системите анализират данните в реално време, за да вземат незабавни решения. Тази способност е от решаващо значение за динамичните настройки на времетраенето на светофарните сигнали и оптимизирането на реакциите по време на неизправност [23].

Правителството на Република Сингапур например демонстрира сериозна ангажираност към иновациите, създавайки благоприятна регулаторна среда за интегриране на ИИ. Ясните разпоредби и политики осигуряват етично използване на ИИ и изграждат обществено доверие в технологичното използване на масиви от данни.

Гражданите активно се ангажират чрез комуникационни кампании и обучения за ползите от ИИ в управлението на трафика. Обществената осведоменост и подкрепа са от решаваща роля за успешното внедряване на ИИ.

Този пример илюстрира успешното интегриране на ИИ в електронизирания публичен сектор, по-конкретно в управлението на трафика, като се характеризира с комбинация от напреднали технологии, публично-частни партньорства и подкрепяща регулаторна среда. Тези ключови фактори допринасят за положителните резултати, подобрявайки общата ефикасност на публичните услуги.

Няколко тенденции характеризират интегрирането на ИИ в публичния сектор, отразявайки непрекъсната еволюция в приемането на иновативни подходи и технологии. Правителствата все по-често използват анализи по-

средством ИИ, за да предвидят нуждите на гражданите и да планират услугите по-ефективно. Например, предвиждането на пикове в търсенето на конкретни услуги ще позволи оптимизираното им предоставяне и рационално разпределение на ресурсите.

Управлявани от ИИ, чатботовете и виртуалните асистенти се внедряват в порталите на публичния сектор с цел по-добро взаимодействие между гражданите. Тези асистенти предоставят отговори в реално време на запитвания, рационализират достъпа до информация и предлагат персонализирана помощ при навигиране в публичните услуги.

Очертавайки тези тенденции е важно да се отбележи машинното обучение, което се използва за откриване и предотвратяване на корупционни практики. Усъвършенстваните алгоритми могат да анализират модели и аномалии в транзакциите и така да подобрят сигурността в публичното управление.

Също така интегрирането на изкуствения интелект с технологиите за „интернет на нещата“ допринася за развитието на „умните градове“. ИИ анализира данни от взаимосвързани устройства, за да оптимизира градските услуги и да подобри ефективността на инфраструктурата и цялостното управление на града.

Интегрирането на ИИ се характеризира и с обработката на естествен език (ОЕЕ), чиято крайна цел е да чете, разбира и осмисля човешките езици. Тази обработка позволява на машините да разберат сложността и скритите значения в думите и изреченията. ОЕЕ приложенията се използват за ефективно управление на документи и извличане на информация, а някои правителства ги използват за обработка и анализ на огромни масиви от текстови данни, улеснявайки категоризирането на документи, извличане на информация и обобщаване на съдържание.

По отношение на прозрачността и сигурността блокчейн технологията притежава значителна роля в областта. В държавите с развит електронизиран публичен сектор някои правителства проучват интегрирането на ИИ с блокчейн технологията, за да осигурят сигурна обработка на данни, проверяеми транзакции и повишено доверие в управлението.

Освен това ИИ се използва все по-често в сценарии за управление на кризи предвид възможността да прогнозира и реагира по-ефективно на извънредни ситуации. За целта е необходимо да се внедряват алгоритми за анализиране на данни в реално време по време на кризи, оптимизиране на разпределението на ресурсите и времето за реагиране при спешни случаи.

Сред иновативните подходи следва да бъде посочен Обяснимият ИИ

(Explainable AI, XAI). Той представлява набор от процеси и методи, позволяващи на потребителите да разберат резултатите, създадени от алгоритми за машинно обучение [24]. В държавите с електронизиран публичен сектор правителствата все повече се фокусират върху Обяснимия ИИ, който осигурява прозрачност в процесите на вземане на решения в областта на ИИ. Той привежда ИИ приложенията в съответствие с етичните регулаторни стандарти и насърчава отговорната им употреба.

Изкуственият интелект Edge (Edge AI) от друга страна се отнася до внедряването на ИИ алгоритми и ИИ модели директно върху локални периферни устройства, което позволява обработка и анализ данни в реално време без постоянно разчитане на облачна инфраструктура и на централизирани сървъри [25].

Тези тенденции и иновативни подходи подчертават продължителната еволюция на интеграцията на ИИ в публичния сектор като правителствата активно търсят начини да използват ИИ технологиите за повишаване на ефективността в управлението и в предоставянето на услуги.

Студията е фокусирана върху положителните аспекти на изкуствения интелект и неговата интеграция за постигане на дигитална трансформация на публичния сектор. Възможно е по въпроса да има критика и други гледни точки, но те не са обект на настоящото изследване. Въпреки това, не бива да се пренебрегват предизвикателствата, свързани с етиката, неприкосновеността на личния живот и общественото възприятие. Цялостното въздействие зависи от способността и желанието на правителствата да се справят с тези предизвикателства, да прилагат отговорни ИИ практики и да поемат отговорност в употребата на ИИ като инструмент за приобщаващо, прозрачно и ориентирано към гражданите управление.

ЛИТЕРАТУРА

- Кордон, Артур. Перспективата изкуствен интелект. Катехон, 2023 г., с. 20.
- Ламб, Х., Леви, Д., Куигли, К. Изкуствен интелект., Книгомания, 2023 г., с. 10.
- Найденков, П. Изкуственият интелект във вашия бизнес. Анхир, 2023 г., с. 5.
- Ламб, Х., Леви, Д., Куигли, К. Изкуствен интелект., Книгомания, 2023 г., с. 9.
- Turing, A.M., 1950. Computing machinery and intelligence. *Mind* 59(236), p. 433-460.
- Ламб, Х., Леви, Д., Куигли, К. Изкуствен интелект., Книгомания, 2023 г., с. 130.
- Кордон, Артур. Перспективата изкуствен интелект. Катехон, 2023 г., с. 37.
- Кордон, Артур. Перспективата изкуствен интелект. Катехон, 2023 г., с. 38.

Кордон, Артур. Перспективата изкуствен интелект. Катехон, 2023 г., с. 108-112.

Кордон, Артур. Перспективата изкуствен интелект. Катехон, 2023 г., с. 72-76.

What is natural language processing? Официална интернет страница на IBM: <https://www.ibm.com/topics/natural-language-processing>

Devlin, J., Chang, Ming-Wei. Open Sourcing BERT: State-of-the-Art Pre-training for Natural Language Processing, Google Research, 2018. <https://blog.research.google/2018/11/open-sourcing-bert-state-of-art-pre.html>

Официална интернет страница на OpenAI. <https://openai.com/>

What is computer vision? Официална интернет страница на Microsoft Azure. <https://azure.microsoft.com/en-us/resources/cloud-computing-dictionary/what-is-computer-vision#object-classification>

A Brief History of the Internet. University System of Georgia. https://www.usg.edu/galileo/skills/unit07/internet07_02.phtml

History of EDI. The University of Texas at Austin. <https://www.laits.utexas.edu/~anorman/BUS.FOR/course.mat/Flores.Project/waisman/page2.1.html>

Cox, Cristopher. Introduction to mobile telecommunications. Cambridge University Press, 2009. <https://www.cambridge.org/core/books/abs/essentials-of-umts/introduction-to-mobile-telecommunications/D28D0F412D80C1778B96D58DAB4670DF>

Петева, И. Денчев, С. Е-Управление. Култура на информационната прозрачност. За буквите – О писменехъ, 2017 г., с. 136-137.

Choudhury, Nupur. World Wide Web and Its Journey from Web 1.0 to Web 4.0. (IJCSIT) International Journal of Computer Science and Information Technologies, Vol. 5 (6), 2014, 8096-8100. <https://ijcsit.com/docs/Volume%205/vol5issue06/ijcsit20140506265.pdf>

M-Government. Mobile Technologies for Responsive Governments and Connected Societies. Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD), p. 16-20. https://read.oecd-ilibrary.org/governance/m-government-mobile-technologies-for-responsive-governments-and-connected-societies_9789264118706-en#page18

What is Internet of Things? Официална интернет страница на IBM. <https://www.ibm.com/topics/internet-of-things>

What is Blockchain Technology? Официална интернет страница на IBM. <https://www.ibm.com/topics/blockchain>

Официална интернет страница на Smart Nation Group, част от кабинета на заместник министър-председателя на Република Сингапур. <https://www.smartnation.gov.sg/>

What is explainable AI? Официална интернет страница на IBM. <https://www.ibm.com/topics/explainable-ai>

What is edge AI? Официална интернет страница на IBM. <https://www.ibm.com/topics/edge-ai>

ГЛОБАЛИЗАЦИЯТА, ДИГИТАЛНИЯТ СВЯТ И ПОВИШЕНИТЕ ИЗИСКВАНИЯ ПРЕД ЧОВЕШКИЯ КАПИТАЛ В ТРАНСПОРТА

Нели Лалковска

редовен докторант – ВТУ „Тодор Каблешков“

Резюме. Статията анализира връзките глобализация – транспорт – дигитализация. Глобализацията е невъзможна без транспортно-комуникационни ресурси и трансгранична свързаност, трансфер на технологии и идеи. Разгледано е как енергийни, суровинни, продоволствени и екологични процеси въздействат върху транспорта и какъв е моделът, по който ЧР могат да бъдат подкрепени и развивани. Дигиталният свят предоставя неограничени възможности за учене, общуване, използване на нови платформи и приложения. За да направи Европа своя цифров и зелен преход, хората трябва да имат съответни компетентности. Това е свят на знания, но и на опасности. Цифрови парадигми водят до дълбоки трансформации за бизнеса – нови начини на работа и взаимоотношения между хора и роботизирани единици. Мениджърите предстои да внедрят ключови стратегии за преодоляване на пропастта между разработка и експлоатация и защита на данните. Работещите в транспорта ще са хора с високи умения, екологично мислене и поведение, направили своя цивилизационен избор за зелен и дигитален преход.

Ключови думи: глобализация, транспорт, дигитализация, изкуствен интелект, нови парадигми, технологични иноватори, автономно шофиране, човешки ресурси, преход

GLOBALISATION, THE DIGITAL WORLD, AND INCREASED DEMANDS ON HUMAN CAPITAL IN TRANSPORT

Neli Lalkovska

PhD student – Todor Kableshkov University of Transport

Abstract. The article analyses the links between globalisation – transport – digitalisation. Globalization is impossible without transport and communication resources and cross-border connectivity, transfer of technology and ideas. It discusses how energy, resource, food and environmental processes impact transport and what is the model by which HR can be supported and developed. The digital world provides unlimited opportunities for learning, communicating, using new platforms and applications. For Europe to make its digital and green transition, people need to have the relevant competences. It is a world of knowledge, but also of dangers. Digital paradigms are leading to profound transformations for businesses – new ways of working and relationships between people and robotic entities. Managers have yet to implement key strategies to bridge the gap between development and exploitation and data protection. The transport workforce will be high-skilled, environmentally minded and behavioural, having made their civilizational choices for a green and digital transition.

Key words: globalization, transportation, digitalization, artificial intelligence, new paradigms, technology innovators, autonomous driving, human resources, transition

Въведение. Глобализацията свързва локалните, регионалните, националните и континентални аспекти с глобалното измерение. Чрез нея се съществува движение на информация, капитали, стоки и хора. Без транспортно-комуникационните ресурси тя не може да съществува. В четвъртата фаза след 1989 г. икономиката е доминирана не от една държава, а от няколко, и от съюзи. Активизира се миграцията. Глобалността от научна гледна точка разглежда – енергийни, суровинни, продоволствени, екологични и др. проблеми.) Тя включва използване на английски, мигновени комуникации, от всяко място; световен паричен пазар; съвместно търсене на стоки; нахлуване на видеоигрите, тероризъм, епидемии, компютърни вируси, нарушаване на личната сигурност и др. Възможността всеки да представи мнението си е свобода, но и отговорност. [1]

Цели. Да се представят връзките между глобализацията, транспорта, дигитализацията; взаимосвързаността им и съвременното състояние, произтичащите проблеми и възможности; какво въздействие имат тези процеси върху хората, работещи в транспорта и какъв е моделът, по който могат да бъдат подкрепени и развивани.

ГЛОБАЛИЗАЦИЯТА И ТРАНСПОРТЪТ

С жп индустрията се разраства и стоманодобивната индустрия, необходимо е да се добиват и претопяват огромни количества стомана. Индустриите започват да работят извън държавните граници, разширяват се и стават взаимозависими от ресурси. Появата на технологии като железници, самолети, кораби и интернет позволява на хората да си взаимодействат бързо и надалеч. Колкото повече жп линии се строят, толкова повече стомана и работници са необходими. Чрез жп линиите компаниите лесно се разпростират. Свързаността между Европа – Америка и Азия се увеличава, тъй като нуждата от стомана и петрол нараства. Компаниите и технологиите са споделени между нациите и се създават повече индустрии. Глобализацията показва най-големите си ефекти в цифровата сфера, а не във физическата. Дори валутата и банковото дело преминават изцяло в цифровия свят. Тъй като цифровите икономики стават все по-разпространени, новите „железници“ на икономическия свят се изграждат в цифровата сфера. Голяма част от медии, новинарски източници и маркетингови екипи се базират върху цифрови платформи. Животът на повечето хора е потопен в компютъра или в телефона с безкрайния достъп до останалата част от света.

Положителните страни на глобализацията като достъп до стоки и икономически растеж нарастват, както и отрицателните въздействия като

дискриминация, войни и корупция. Войната в Интернет е за информация, достъп и влияние (например кибератаки). Глобализацията е била неконтролирана в миналото и е довела до много промени в социален план, което е факт и сега – появата на фалшиви новини, когато всичко е позволено. Въпреки цялата дезинформация съществуват и милиони медийни източници, които са надеждни и дават важна информация.

Навлизането на електрически автомобили, слънчеви панели, вятърни системи и други екологични алтернативни енергии се увеличи благодарение на този обмен на информация. Цифровата инфраструктура дава нови възможности за придвижване на активи и стоки и за сътрудничество с физическата инфраструктура на глобалното потребление. Това измерение на икономическата мобилност изисква ново разбиране и реакция. Цифровата сфера налага държавите да изградят икономики и структури, които да се адаптират към нови измерения.

„Развитието на производството, размяната или използването на частни стоки и неспецифични активи все повече ще се оформя и определя предимно от транснационални или глобални фактори и тенденции“ [2]. Капацитетът на националните правителства за изготвяне на политики и ефективността на прилагането им ще бъдат подкопани там, където структурата на стоките и активите е най-глобализирана или транснационализирана.» [3]

Индустриите се фокусират не само върху това, към което дигиталният свят се стреми в икономически, но и в социален план. Нациите с най-голям обхват чрез цифровия пазар не само за своите граждани, но и извън граница, заемат авторитетна позиция. Участието или контролът върху индустриите, които позволяват на хората да си взаимодействат и да се свързват, за да се глобализират в по-голяма степен помежду си, дава определено ниво на контрол. С този контрол държавите могат да злоупотребят, за да следят ежедневието на гражданите. Както показва историята, реакции и съпротива винаги е имало.

Концепцията за свободата е предизвикателство; нужда от промяна на политическата парадигма, за да се приеме в по-голяма степен минималната неприкосновеност на личния живот и по-голямо участие не само на правителствата, но и на гражданите в ежедневните дела.

Качеството на живот в целия свят се е увеличило значително през последните 200 години; изкуството и науките са се развили, а населението на се е увеличило драстично. Това би изглеждало като растеж. Но глобализацията може да има много сериозни отрицателни последици. Нужно е сътрудничество за решения на проблемите и по-добро бъдеще.

ДИГИТАЛИЗАЦИЯ И ГЛОБАЛИЗАЦИЯ. ИЗМЕРЕНИЯ

Дигиталният свят предоставя неограничени възможности хората да учат, да общуват, да създават и споделят съдържание; да откриват и използват нови платформи за социални медии и приложения. Това е свят на знания, но и на опасности. През септември 2020 г. е приет План за действие в областта на цифровото образование (2021-2027 г.). Целта му е да се преодолее цифровото разделение и да насърчи качествено и приобщаващо онлайн обучение. Той подпомага и образователните системи да развиват цифрови възможности чрез придобиване на инфраструктура и оборудване. За да направи Европа цифровия и зеления преход, хората трябва да имат съответните умения и компетенции – необходима предпоставка за живот и развитие. Справянето с огромната информация онлайн, разграничаването на факти от фалшива информация, защитата на личните данни, са трите най-важни умения и компетенции в областта на цифровите технологии. [4]

Европейската комисия прилага глобален подход към научните изследвания и иновациите – „Стратегия на Европа за международно сътрудничество в един променящ се свят“. Целта е ЕС да изпълнява водеща роля при новаторски решения за изграждането на екологосъобразни, цифрови и здрави общества. Асоциирането на държави извън ЕС към „Хоризонт Европа“ ще предложи възможности за участие. [5]

Създаване на нови цифрови парадигми води до дълбоки трансформации за обществата, бизнеса и хората. Дигитализацията помага да се създадат нови начини на работа и взаимоотношения между хората и с пълноценни роботизирани единици за създаване на стойност и бизнес, с Web3 и бизнес еко-системи от следващо поколение. [6] Данните, софтуерът, информационните и комуникационните технологии (ИКТ) променят естеството на стоките и услугите, и начина, по който фирмите взаимодействат с клиентите.

ГЛОБАЛИЗАЦИЯТА

Измеренията на съвременната глобализация са групирани в категории: **икономически, политически, социални, технологични и културни**.

Цифровите технологии вече са променили света, в който живеем – сега сме по-свързани отвсякога. Нашият цифров отпечатък прави достъпни по-големи количества данни, като повдига въпроси за неприкосновеността на личния живот, сигурността и идентичността.

Според Манфред Щегер, професор по глобални изследвания, глобализацията има четири основни измерения: икономическо, политическо, кул-

турно и екологично, като всяка категория има идеологически аспекти. [7]

Икономическата глобализация е разширяване на икономическите взаимоотношения – обхваща появата на нов световен ред, интернационализация на търговията и финансите, сила на транснационалните корпорации и повишена роля на международните институции. Политическата глобализация е активизирането на политическите взаимоотношения. Военната глобализация като част от политическата, е засилване на военната мощ. **Културната глобализация** е разширяване на културните потоци, ролята на медиите за формиране на идентичност и желания, глобализацията на езиците.

Екологичната глобализация включва нарастване на населението, достъп до храна, намаляване на биоразнообразието, пропастта между богатите и бедните, изменение на климата и глобалното замърсяване.

Елементите на икономическата глобализация са трансграничните потоци от стоки и услуги, капитали, хора, данни и идеи. Напредъкът в транспорта като въздушните и морските превози направи по-евтино превозването на стоки и хора през националните граници. [8]

Технологичната глобализация се характеризира с нарастваща скорост на разпространение на технологиите от развитите към развиващите се страни. Обменът на идеи, информация, стоки и услуги е възможен и благодарение на напредъка на комуникационните технологии и медиите.

Технологиите са един от основните фактори, създали глобализацията. Електронната поща и мобилните телефони доведоха до превръщането на света в едно цяло. Технологичният напредък намалява разходите за транспорт и комуникация и по този начин улеснява глобалното снабдяване със суровини и други ресурси. Патентованите технологии насърчават глобализацията, тъй като фирмата може да използва чужди пазари без голяма конкуренция. Глобализацията, която в своята същност е икономическа дейност, се влияе от много фактори – исторически, политически, ресурси и пазари, производство, индустриална организация и технологии. **Глобализацията намалява разходите** за производство и компаниите предлагат стоки на по-ниска цена и с по-голямо разнообразие, което за повишава жизнения стандарт. За бизнеса предимствата включват набиране на персонал в международен мащаб, специфични пазарни възможности и разпределяне на риска; увеличаване на търговията и инвестициите, стимулиране на икономическия растеж; засилена конкуренция. Основна характеристика е трансграничната свързаност – предприятията достигнат нови пазари, международни купувачи и увеличат приходите си; разпространение на знания и технологии; засилено сътрудничество. Икономическата глобализация включва търговията със стоки и услу-

ги, капиталовите потоци и търговията с активи (валута, акции), трансфера на технологии и идеи, както и международните потоци на работна ръка и миграцията. [9]

Негативните ефекти от глобализацията включват неравенство, повишена корупция, намаляване на суверенитета, изчезване на културната идентичност и влошаване на околната среда. Недостатъци на глобализацията за световните икономики са монополизация, структурна безработица, взаимозависимост и избягване на данъци. Глобализацията увеличава бедността, несигурността, фрагментацията на обществото и нарушава правата на човека. [10]

Четири фактора подпомагат процеса на глобализация, като установяват общи стандарти за търговски дейности: икономическа интеграция (регулаторните режими); производство; транспорт; транзакции. [11]

Връзката между информационните системи и глобализацията е двустранна. Все повече компании стават глобални и необходимостта от обмен на информация се увеличава, а това води до разработването на информационни системи, които да улеснят този обмен.

Спътниците, оптичните кабели и интернет правят споделянето на информация с хора в различни часови зони безпроблемно.

Рисковете пред европейската и световната икономика продължават. Нужни са иновативни решения на икономическите и социалните проблеми и промяна на модела за постигане на устойчив и приобщаващ растеж чрез зелен и енергиен преход и дигитализация на икономиките. [12]

ДИГИТАЛИЗАЦИЯТА И ТРАНСПОРТЪТ

Изкуственият интелект (ИИ) и машинното обучение (МО) са поредната революция, поглъщаща работни места и заливаща с двойно повече нови. Глобалното проучване на PwC за ИИ твърди, че до 2030 г. световната икономика ще отбележи ръст от 14% в БВП, което е увеличение от 15,7 трилиона долара. ИИ е когнитивна способност, подобна на човешката. Специфични алгоритми могат да учат или разбират отвъд казаното, ако им се предоставят данни и инструкции. МО е област на изкуствения интелект, която позволява на компютърна система да прогнозира и да взема решения, като извлича информация от структурирани данни. ИИ е по-широко понятие и присъства в различни приложения, които имитират човека, а МО подобрява способността им. [13]

Транспортната индустрия възприема технологичния напредък, като компютърната визия заема водещо място. Идентифицирането на пешеходци, самоуправляващите се автомобили и мониторингът на състоянието на

пътищата са примери за тяхното прилагане. **Технологията за автономно шофиране** разчита на тази технология. Компании активно работят върху надеждни механизми за компютърно наблюдение, които позволяват на системите за самостоятелно шофиране да функционират правилно. Автономните превозни средства се обучават с помощта на техники за обяснение, които включват описания. В автомобилите с автономно управление се използват модели за МО, базирани на невронни мрежи. Тези модели идентифицират и класифицират обекти като пешеходни пътеки, пътни знаци и др., и се учат от тях. Използвайки това обучение, те разработват програми за автономно управление на автомобилите. Значими технологични нововъведения в автомобилната индустрия са: автоматичните прозорци, адаптивният круиз контрол, електронното запалване. Данните за автомобила дават информация за управлението на автопарка, за прогнозна поддръжка, предупреждават съответните органи в случай на произшествие. Информацията за клиентите на автомобилите се използва за увеличаване на продажбите, подобряване на веригите за доставки и на дизайна на съвременните автомобили. [14]

В областта на човешките ресурси ИИ може да изясни причината зад определена кандидатура за работа. Системите, управлявани от ИИ са полезни, когато се изисква отчетност и надеждност.

Изкуствен интелект, машинно обучение и дълбоко обучение (ДО)
Виртуалните асистенти, роботите, които извършват операции, които пишат кодове и самоуправляващите се автомобили и камиони, са реалност. Подобно на човешкия мозък системите с ИИ развиват способността да рационализират и извършват действия, които имат най-голям шанс да постигнат определена цел. ИИ се фокусира върху изпълнението на три когнитивни умения – учене, разсъждаване и самокоригиране. Еволюцията на ИИ се смята за четвърта индустриална революция. Както първите три са променили хода на света, така и тази, задвижвана от ИИ, интернет на нещата и облак, със сигурност променя човечеството. Изкуствен общ интелект е, когато системите работят наравно с друг човек. Тесният ИИ не имитира човешката интелигентност, а симулира човешкото поведение въз основа на набор от параметри и входни данни. Изкуственият суперинтелект – самоосъзнаване и надминаване на човешката интелигентност и способности е най-голямата заплаха и технически проблем в дългосрочен план – съществуването на нещо радикално, свръхинтелигентно, и несъобразяването му с човешките ценности и намерения. Остава нерешен проблемът с безопасността.

Компютърната система може да имитира човешки действия, да извършва прогнози и да взема решения. Това става чрез МО – различни техники и

алгоритми карат компютъра да се учи. Дълбокото учене (ДО) може да се разглежда като еволюция на МО, което се вдъхновява от човешкия мозък; решава сложни проблеми, при които данните са огромни, разнообразни и неструктурирани. Моделите за ДО са изградени върху изкуствени невронни мрежи, които имитират начина, по който работи човешкият мозък.

ДИГИТАЛНИ ИЗМЕРЕНИЯ НА МОДЕРНИЯ МЕНИДЖМЪНТ В ТРАНСПОРТА

Технологични иноватори. Модели. Навлизането на технологията 5G носи значителни възможности и предизвикателства. ИТ директорите и мениджърите в транспорта трябва да подготвят своите организации за следващото поколение свързаност и да придобият задълбочено разбиране за потенциалното въздействие върху операциите – как 5G може да осигури по-високи скорости на предаване на данни, увеличен капацитет и поддръжка на масово внедряване на Интернет на нещата (ИН); да идентифицират конкретни случаи на употреба и сценарии, при които 5G може да донесе трансформационни ползи; оценка на готовността на инфраструктурата – необходими подобрения и модификации, за да се поддържа 5G свързаност, увеличаване на капацитета на мрежата, подобряване на безжичното покритие или внедряване на софтуерно дефинирани мрежи (SDN) и технологии за виртуализация на мрежовите функции (NFV). [15]

Бъдещето на труда все повече се влияе от автоматизацията, роботиката и ИИ. Докато мениджърите се ориентират в този променящ се пейзаж, могат да внедряват ключови стратегии за тези технологии в работната сила. ИТ директорите трябва да имат знания за технологиите за автоматизация, роботика и ИИ и за техните потенциални приложения; да насърчават културата на иновациите; служителите да проучват и приемат технологиите за автоматизация, роботика и ИИ; да осигурят необходимите ресурси, обучение и подкрепа, непрекъснато учене и усъвършенстване; да идентифицират подходящи случаи на използване, при които автоматизацията, роботиката или ИИ могат да рационализират операциите, да подобрят ефективността и вземането на решения; да започнат с процеси с нисък риск и голямо въздействие. [16]

Разширената реалност (PP) има потенциал да революционизира бизнес операциите. Мениджърите играят основна роля в разработването на стратегии и интегрирането на PP в различни аспекти. Ключови стратегии, които ИТ директорите трябва да вземат предвид при интегрирането на PP: визуализация на продукти, дистанционно подпомагане, обучение на служители, поддръжка и ремонт, полеви операции и ангажиране на клиенти; приоритизиране

не на случаите на употреба въз основа на тяхното потенциално въздействие, възвръщаемост на инвестициите и съответствие с бизнес целите [17]

Приложение в транспорта намира **и дронът** – снабден с камери, които заснемат изображения и видео по време на пътуването с цел сигурност.

Терминът **DevOps** (development&operations) означава набор от практики, които работят за автоматизиране и интегриране на процесите между разработка на софтуер и ИТ. DevOps преодолява пропастта между екипите по разработка и експлоатация. Познаването на културата, практиката и инструментите помага да се реагира по-добре на нуждите на клиентите и да се постигат цели, като се повишава доверието. [18]

Анализът на данни се отнася до различните процедури за извличане на ценна информация. Повечето организации са управлявани от данни, които могат да се категоризират и анализират, за да се използват максимално. С нарастващата нужда **от защита на данните** от неототоризиран достъп, киберсигурността се превръща в необходимост. При осъществяване на транспортна дейност много организации предават чувствителни данни по мрежи и на няколко устройства, поради което, за да се защити информацията за бизнеса и персонала, трябва да се полагат грижи за киберсигурността и за защита на данните.

Инструментите за управление на клиентския опит се предлагат с различни спецификации, базирани на техните ползи и видове работа с клиенти.

С появата на изчислителни облаци фирмите преминават към цифрови технологии, изоставяйки традиционните инфраструктури. Пазарът търпи бързи промени, които водят до големи трансформации, приемане на най-нови технологии, за да се рационализират различните операции.

Анализ на големи данни. Анализират се големи масиви от данни, за да се идентифицират различни сегменти от клиенти въз основа на тяхното финансово поведение, демографски данни, предпочитания и нужди. Това дава възможност за персонализирани продуктови предложения, препоръки и целеви маркетингови стратегии в транспорта. Анализът на големи данни помага да се идентифицират потенциални рискове и измамни дейности или да се оценят кредитоспособността на физически лица или предприятия.[19] Изминалата криза принуди много компании да преместят офисите си -това доведе до използване на облак от повече от половината предприятия и промени работния процес.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Изисквания пред човешкия капитал в транспорта стават много високи. МО и ИИ са на пазара. Бъдещето принадлежи на човешки ресурси, които се учат всеки ден, имат нагласата да мислят, да се адаптират и ориентират в непозната среда; подхождат с внимание към нови ИКТ екосистеми.

Традиционните професии ще се автоматизират, оптимизират и ще стават по-лесни за работа. Но ще дойдат длъжности като “отдалечен шофьор”, който асистира на автономно движещи се автомобили; “обучител на роботи”, който настройва и оптимизира системи; непознати професии, свързани със зелена енергия, климатични промени, нови технологии в транспорта. Комуникацията и взаимодействието между хора от международни екипи за изпълнение на сложни задачи ще са улеснени.

Ще пребиваваме в интелигентни градове със социална инфраструктура и автономни превозни средства, в интелигентни домове и офиси, с интелигентни уреди. Работещите в транспорта ще са хора с високи умения, екологично мислене и поведение, направили своя цивилизационен избор и готови за т.н. двоен – зелен и дигитален преход.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Людмил Георгиев, <https://nbu-rechnik.nbu.bg/bg/obsht-spisyk-na-ponqtiq-globalizaciq>, достъп на 27.07.2023.
- [2] Cerny, Philip G., стр. 621) <https://www.jstor.org/stable/2706920>
- [3] Cerny, Philip G. стр. 623) <https://www.jstor.org/stable/2706920>
- [4] Мария Габриел, <https://www.24chasa.bg/mneniya/article/9496734>) достъп на 27.07.2023.
- [5] Глобален подход на Европа в областта на иновациите: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/bg/ip_21_2465) достъп на 27.07.2023.
- [6] https://www.mckinsey.com/~media/mckinsey/business_functions/mckinsey_digital/our_insights/digital_globalization_the_new_era_of_global_flows/mgi_digital_globalization_executive_summary.ashx; <https://www.linkedin.com/pulse/foreseeing-next-four-years-digital-we-moving-towards-fifth-spilmont/> достъп на 27.07.2023.
- [7] Manfred Steger, https://dbpedia.org/page/Dimensions_of_globalization достъп на 27.07.2023.
- [8] <https://www.educba.com/globalization-examples/> достъп на 27.07.2023.
- [10] <https://nhglobalpartners.com/benefits-of-globalization/#:~:text=For businesses%2C the advantages of,inter-dependence and tax avoidance> достъп на 27.07.2023.
- [11] <https://transportgeography.org/contents/chapter1/transportation-and-commercial->

- geography/drivers-trade-globalization/ достъп на 27.07.2023.
- [12] **Конференция „Икономиката на XXI век“** <https://economics.nbu.bg/bg/konferencii> достъп на 27.07.2023.
- [13] <https://www.analyticsvidhya.com/blog/2023/05/emerging-trends-in-ai-and-machine-learning/> достъп на 27.07.2023.
- [14] <https://lnkd.in/gZhSep8X> достъп на 27.07.2023.
- [15] <https://lnkd.in/dApfxgr3> достъп на 27.07.2023.
- [16] <https://lnkd.in/gyqrrgSC> достъп на 27.07.2023.
- [17] <https://lnkd.in/g33FBQ-U> достъп на 27.07.2023.
- [18] <https://lnkd.in/gDj9i4M> достъп на 27.07.2023.
- [19] <https://lnkd.in/fADJSYz> достъп на 27.07.2023.

ТУРИЗЪМ И БИЗНЕС РАЗВИТИЕ

НОВИТЕ ИКОНОМИЧЕСКИ И СОЦИАЛНИ ИЗМЕРЕНИЯ НА ТУРИСТИЧЕСКАТА ИНДУСТРИЯ

NEW ECONOMIC AND SOCIAL DIMENSIONS OF TOURISM INDUSTRY

*Assooc. Prof. Irena Krilova Emilova, PhD,
New Bulgarian University*

Abstract. Economic uncertainty, personification of tourist service, individual tours and the place of luxury in the travel industry are just some of new trends in international tourism, in the last two-three years of tourism reconstruction, having economic dimensions. In addition, the influence of social media, changing tourists' expectations, increasing free time of business travelers in cities, the tourist responsibility are just some of social dimensions of the most visited destinations that is analyzed in this paper.

Keywords: Tourism, Economic Dimensions, Social Dimensions, Trends, Development

УВОД

Ще започнем с уточнението, че развитието на туристическия пазар в световен мащаб за 2023 година се основава на почти пълно възстановяване по основните икономически показатели, в сравнение с периода преди на-

стъпването на световната пандемия. В тази посока ще отбележим, че през изминалата година основните тенденции са свързани с реализиране на високи приходи от туристически пътувания и изцяло възстановяване на редица показатели с ясно отчитане на комплексен ръст на развитие на индустрията.

Настоящото изследване цели да анализира икономическите измерения на развитие на туристическата индустрия през последните години, както и социалното ѝ влияние, на база статистически данни и реални прогнози, чрез които да се изведат възможностите и да се очертаят бъдещите тенденции на развитие.

Според повечето специалисти и изследователи 2023 година приключи като една **много добра** година за развитието на туризма. В този аспект, по данни на европейските туристически и икономически организации е налице увеличаване на международните пристигания и съответно приходите от тях в световен мащаб (World Council for Travel and Tourism; World Tourism Organization).

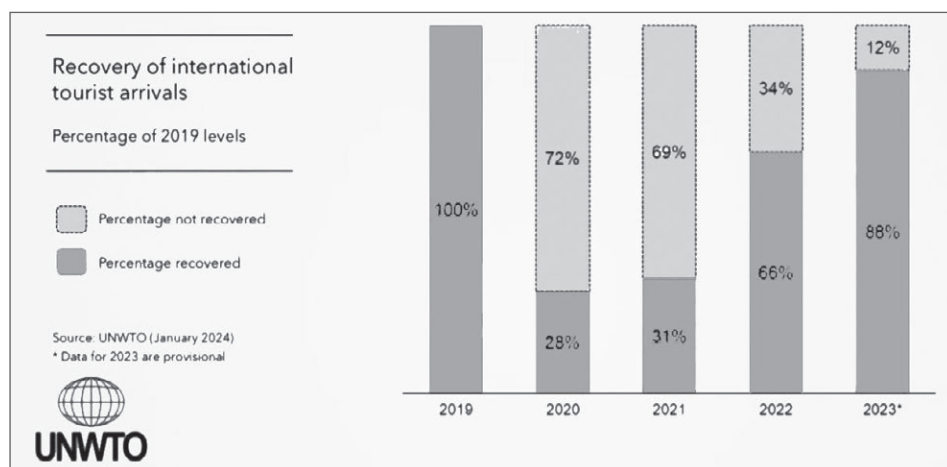
На следващо място ще маркираме факта, че общата икономическа несигурност, също оказва влияние върху вземането на решение за пътуване. Конфликтите в Украйна, както и в Израел, енергийната криза, повишаване цените на отделните услуги, са само част от щрихите на световната икономическа криза понастоящем. Също така политическите и военни действия предизвикат промяна и пренареждане на международните въздушни коридори и съответно линиите на авиокомпаниите, което създава трудности и в транспортния отрасъл.

Необходимо е да посочим, че за изминалата 2023 година **доверието** на пътниците по отношение на глобалния сектор на пътуванията се е подобрило. Ако сравним броя на заетите в туризма, с предходната година, то секторът има 12 милиона новооткрити работни места повече, което се доближава до нивата преди пандемията.

В контекста на реализирането на прогнозите в периода 2022-2023 година, се наблюдава тенденцията на **ръст** на туризма в глобалната икономика, което се изразява в размер на 5,9%, т.е. повече от очакваното ниво на среден годишен темп на растеж след световната пандемия. Секторът се очаква да генерира общо 126 млн. нови допълнителни работни места, съсредоточени предимно в Азиатско-тихоокеанския регион (64,8%), Китай (25,5%) и Индия (20,4%), (WTTC).

Все пак въпреки наличието на положителни тенденции на развитие на туристическия сектор в международен план, като цяло се очертават и **запла-**

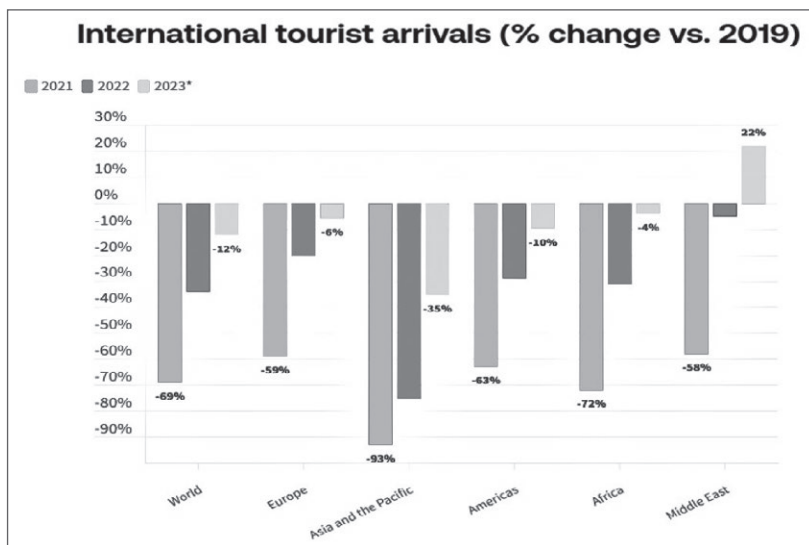
хи по отношение на възникнали рискове и отрицателни въздействия. Конфликтът в Украйна, както и в Израел, прекъсването на веригата на доставките като цяло са основание за нарастване цените на енергията, което естествено води до инфлация. Поради тази причина е важно да се посочи, че в областта на туристическите пазари е налице ефект на ограничения във въздушното пространство и нарастване цените на петрола, което е основание за увеличаване цените на транспортните билети, а това означава и по-скъпи туристически пътувания. От друга страна недостига на високо класифициран туристически персонал като цяло води до редица предизвикателства през отрасъла и възстановяването на индустрията на нивата преди световната пандемия.

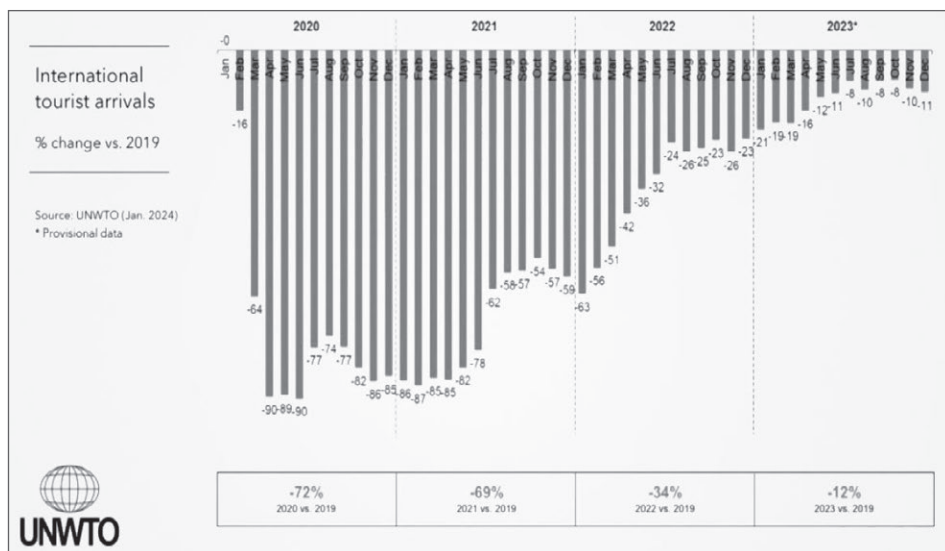
Фиг. 1. Нарастване на туристическите пристигания 2023-2019 г., източник: UNWTO

Важни **показатели** за анализиране състоянието на туристическия пазар в периодите 2019-2023 г. (фиг.1) и 2021-2023 г. (фиг.2) и очертаване тенденциите му на развитие са няколко, изследвани по-долу. На първо място ще разгледаме броя на туристическите пристигания по региони, посочени по-долу (фиг. 2).

Анализирайки международните туристически пристигания в света ще направим няколко заключения. Приблизително 1.286 милиарда международни туристи са регистрирани през 2023 г., което представлява увеличение с 34% спрямо 2022 г. Казано с други думи международният туризъм възстановява 88% от нивата си преди пандемията, като това е подкрепено от устойчиво туристическо търсене (фиг. 3).

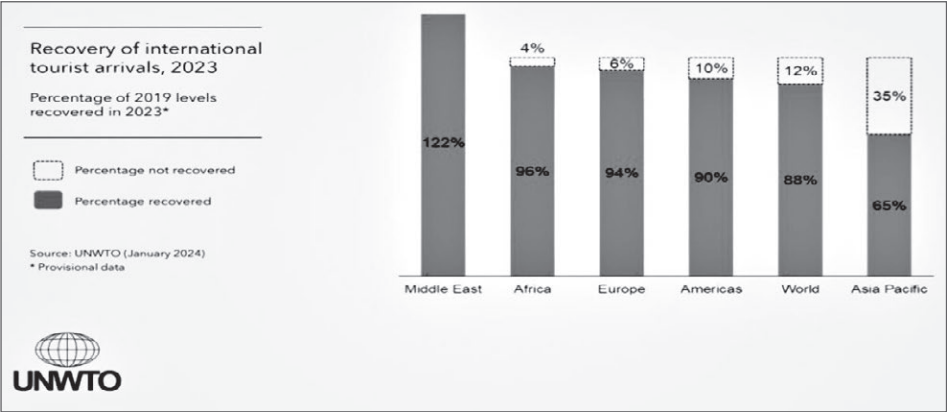

Фиг. 2. Брой туристически пристигания по региони, източник: UNWTO

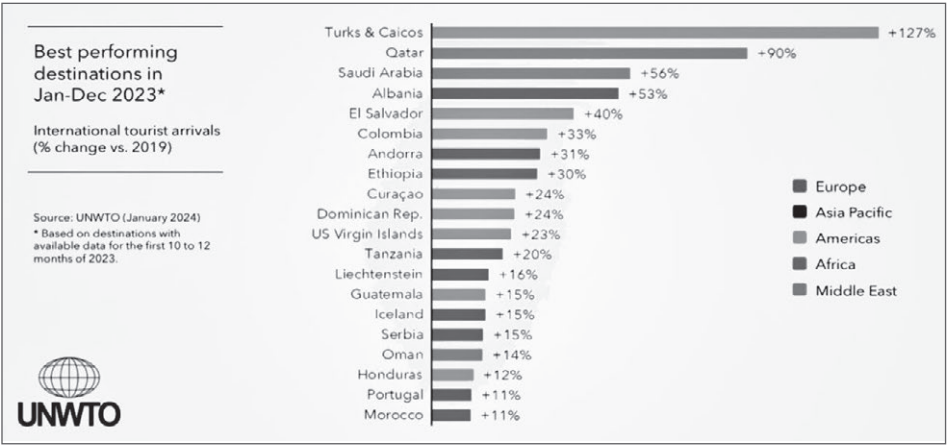
Фиг. 3. Ръст на туристическите пристигания 2020-2023 г, спрямо 2019 г., източник: UNWTO

По региони тази информация изглежда по този начин (фиг. 4). В интерес на анализа ще посочим, че Близкият изток отбелязва най-големия ръст на туристическите пристигания за разглежданите периоди.

Фиг. 4. Възстановяване на туризма по региони, източник: UNWTO

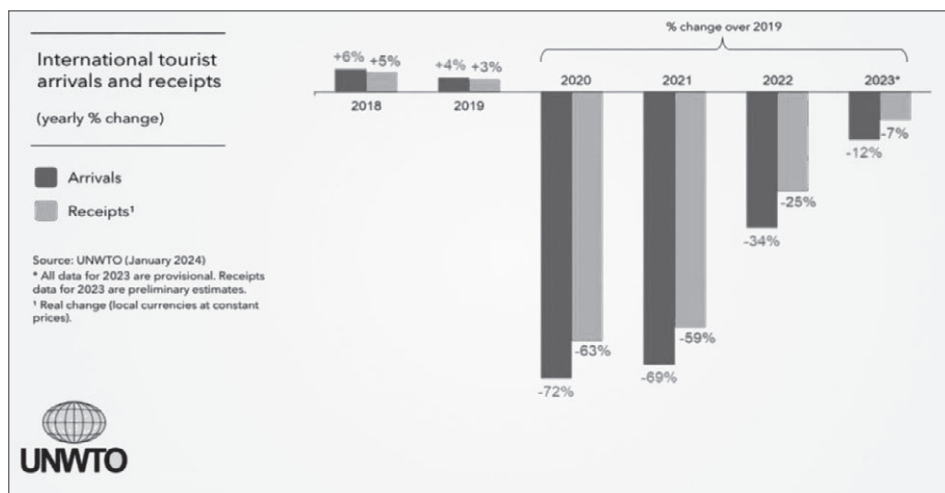
На следващо място се нарежда Африка и след нея Европа. Последен по възстановяване на туристическия отрасъл се нарежда Азиатско-тихоокеанския регион. Общо за целия свят процентът на възстановяване е 88% (фиг. 2, фиг. 4).

Фиг. 5. Най-посетените дестинации 2023 г., източник: UNWTO

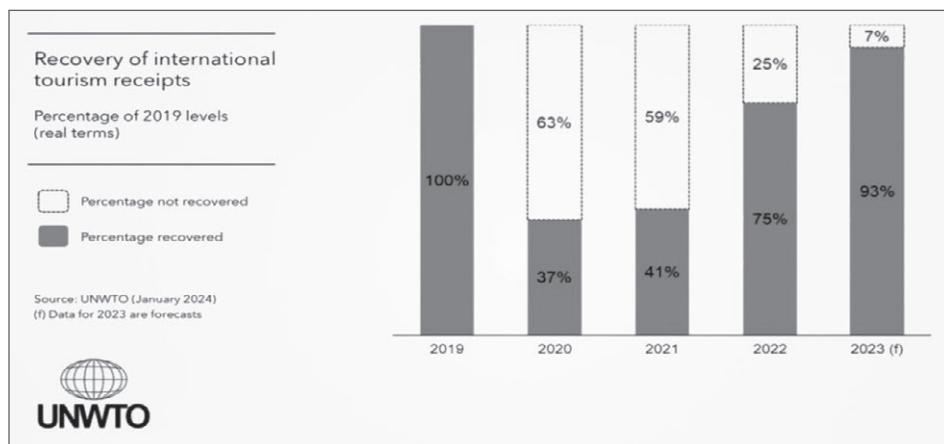
С голяма категоричност ще отбележим отново, че Близкият изток е на първо място по възстановяване, сравнено с другите региони по света, реализирайки ръст на пристиганията с повече от 22% на стойностите от 2019 г. като най-посещаваните дестинации са Катар (+90%) и Саудитска Арабия (+56%). Европа достига 94% от нивата преди пандемията за 2023 година, като най-посещаеми от региона са Албания (+56%), Андора (+31%), Исландия (+15%), Сърбия (+15%), Португалия (+11%) и Турция (+7%), фиг. 5.

За да продължим анализа по-нататък, ще посочим, че регион Африка се възстановява почти напълно с 96%. Най-желаните за посещение дестинации, отчитащи най-голям ръст са Етиопия (+30%), Танзания (+20%) и Мароко (+11%). Америка достига 90% от броя на туристическите пристигания, реализирани през 2023 г., сравнени с тези от 2019 година като най-висок процент на нарастване имат Сан Салвадор (+40%), Колумбия (+33%), Доминикана (+24%) и Кюрасао (+24%). Азия и Тихоокеанският регион достигат 65% от предпандемичните нива на туризма, с постепенно възстановяване от началото на 2023 г. Също така четирите подрегиона: Северна Африка (+5), Централна Америка (+5%), Южна Средиземноморска Европа (+1), Карибския басейн (+1%) през 2023 г. надхвърлят предпандемичните нива, фиг. 4 и фиг. 5.

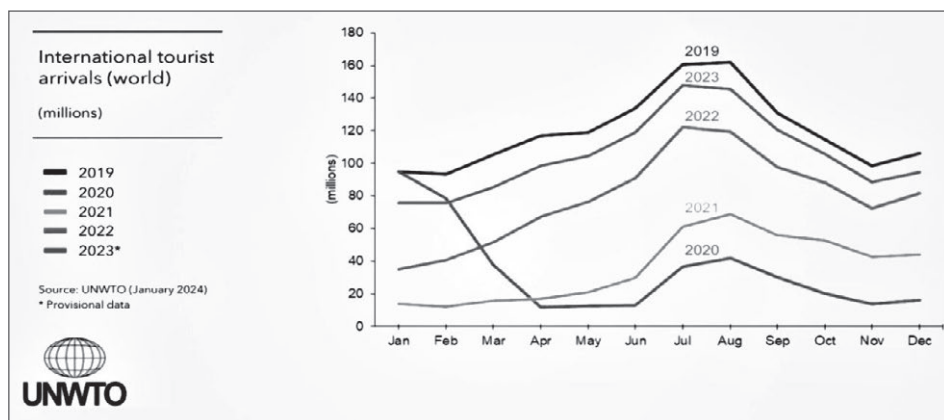

Фиг. 6. Ръст на международните туристически пристигания/ приходи от туризъм 2018-2023 г., източник: WTO

Следващият икономически показател, на който ще обърнем внимание за настоящето изследване са общите приходи от международния туризъм (вкл. пътническият транспорт). Тяхното числово изражение се равнява на 1,6 трилиона долара през 2023 г., което се отчита като почти 95% от приходите от туризъм в света през 2019 г. (1.7 трл долара), фиг. 6-8.

**Фиг. 7. Ръст на приходите от международен туризъм, 2019-2023 г.,
източник: UNWTO**

**Фиг. 8. Международни туристически пристигания, 2019-2023 г.,
източник: UNWTO**

Участието на туризма в световния брутен вътрешен продукт достига 3,3 трилиона долара през 2023 г. или това е дял от 3% от световния БВП, т.е. същото ниво като през 2019 г., като тук се включват както вътрешните така и международните пътувания.

Очаква се през 2024 г. туризмът да реализира ръст от 2% на туристическите пристигания, в сравнение с 2019 г. Положителната перспектива за сектора е отразена в най-новото проучване на **индекса на доверието** в туризма на UNWTO, като 67% от професионалистите в туризма посочват, че съществуват по-добри или много по-добри възможности за реализация през 2024 г. в сравнение с 2023 г.

Не можем да пренебрегнем и факта, че свободното движение на задържаното туристическо търсене, повишената въздушна свързаност и по-силното възстановяване на азиатските пазари и дестинации се очаква да бъдат добри индикатори за пълното възстановяване на света до края на 2024 г.

Също така ще направим обобщението, че се очаква туристите все повече да търсят добро съотношение качество/ цена или по-висока стойност за парите си и съответно да пътуват до по-близки дестинации, в отговор на високите цени и общите икономически предизвикателства, които създават известна несигурност.

Освен това е необходимо да насочим вниманието и върху **влиянieto на социалните медии** върху вземането на решение за потребление на туристическо пътуване, което обхваща вдъхновението на туриста, избора на дестинация и място за настаняване, активности, устойчиви пътувания, резервация и достигане до конкретното място. За голяма част от туристическите потребители завладяващото аудио-визуално изживяване на социалните медии представлява безценен източник на информация. Почти половината от анкетиранияте са направили планове за пътуване, вдъхновени от съдържанието, показано в социалните медии. Instagram е най-популярният източник на идеи за посещение на дестинации (40%), следван от Facebook (33%) и TikTok (25%), (Skyscanner). Някои туристи се насочват и към виртуални пътувания (Trip Moments), което позволява споделяне на снимки и препоръки между туристическите потребители. Около 35% от потребителите на приложението на Trip.com са ползвали Trip Moments през 2022 г. и почти една четвърт (22%) са били вдъхновени да направят резервация за пътуване в рамките на месец след разглеждане на платформата. На някои пазари тази тенденция стимулира нови маркетингови ниши. Освен това 41% от респондентите например заявяват, че биха похарчили повече за мечтани пътувания с цел релаксация

през 2022 г., в сравнение с 2019 г. Делът е дори по-висок сред респондентите в Австралия (50%) и Германия (44%). Данните от Tripadvisor подкрепят тези резултати за туристически пътувания с цел „релаксация“ или „създаване на спомени с приятели/ семейство“ сред основните причини за предприемане на пътуване през 2022 година (Skyscanner).

Интерес представлява и тенденцията на увеличаване дела на **бизнес пътуванията** в общия обем на международните туристически пътувания в света. Пътуването по работа е добър начин за откриване на нови места. Независимо дали става дума за бърза работна среща, конференция в близък град или продължително международно пътуване, деловият туризъм е възможност за запознаване с нови хора и дестинации, което иначе не би могло да се осъществи. Важна е и констатацията, че бизнес пътуванията имат потенциала да осигурят големи туристически потоци, изразходващи големи обеми от средства в дестинациите, през цялата година, което удължава туристическия сезон. Бизнес туристите отделят все повече време за допълнителни услуги и запознаване с дестинациите, заедно с извършването на работните им ангажименти. В тази връзка се наблюдава и увеличаване на т.нар. bleisure (от бизнес и свободно време) пътувания. Един на всеки шест респонденти е вероятно да предприеме подобен тип пътуване през 2023 г. (Skyscanner). Според изследванията глобалните разходи на туристите, съчетаващи работата с отдиха се удвоява в периода 2023-2027 г. – 150-360 млрд долара (Euromonitor). Все повече мениджъри подкрепят идеята за смесване на свободното време с командировки по време на пътуване (Trip.Biz), като средната продължителност на престоя е също нараснала от 11 на 14 дни през 2023 г. (ForwardKeys).

На последно място ще обърнем внимание на ясните намерения на туристическите потребители да участват в **устойчиви туристически пътувания**. Според проучването, което се разглежда, повече от половината туристи (59%) са избрали някаква форма на устойчиво пътуване през последните години; 69% от пътуващите активно (винаги или от време на време) търсят устойчиви опции за пътуване, а три четвърти (75%) са заявили желание да изберат подобни опции за бъдещо пътуване (Trip.com). Интересно е и друго проучване, според което 53% от пътуващите по работа заявяват, че са положили съзнателни усилия да участват в устойчиви практики по време на пътуванията си и техните усилия са в посока намаляване потреблението на вода в хотелите или ползване на собствени предмети и аксесоари за многократна употреба като четки за зъби, например (Trip.Biz).

Устойчивостта на туристическите пътувания не се отнася само до

климатичните условия. Пътуването оказва влияние и върху местните общности – потребителите избират да купуват местни продукти, когато пътуват и планират маршрутите на пътуване, включвайки дейности, подкрепящи местните икономики. Също така се наблюдава и нарастващ интерес към „кръговата икономика“, тъй като пътниците се опитват да намалят, повторно да използват и да рециклират предмети, потребявани по време на пътуване. Добър пример в подкрепа на съществуващата тенденция е образуването на Travalyst – алианс за устойчиво пътуване, с нестопанска цел, между най-големите посредници в туризма – Trip.com, Booking. com, Skyscanner, Tripadvisor и Visa като има за цел да предостави достоверна информация за устойчивост едновременно и туристите и туристическите фирми, за да могат да взимат по-добри решения.

В заключение ще посочим, че изминалата 2023 година се отчита като положителна година в развитието на туристическия сектор. Въпреки новите предизвикателства – икономическа нестабилност, геополитически рискове, недостиг на персонал и произтичащите от това ограничения на капацитета, не се наблюдава намаляване на желанието и мотивацията на туристическите потребители да пътуват. Това от своя страна води до ускоряване на старите, както и до появата на нови тенденции. По-конкретно те са: нарастване влиянието на социалните медии върху вземането на решение за пътуване, осигуряване на гъвкавост при резервации и плащане на пътуванията, комбиниране елементите на свободното време и отдиха в бизнес туризма, интерес към устойчивите пътувания. Разгледаните икономически и социални измерения на индустрията дават възможности на бизнеса да се приспособи към новите условия в посока генериране на автентични, запомнящи се туристически изживявания, с приоритет на устойчивия растеж на туризма.

ИСПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Deloitte, 2022, 'Global State of the Global Consumer Tracker'. <https://www2.deloitte.com/us/en/insights/industry/retail-distribution/consumer-behavior-trends-state-of-the-consumer-tracker.html>
2. Deloitte, 2022, 'Getting Back to Getaways: 2022 Deloitte summer travel survey'. <https://www2.deloitte.com/uk/en/insights/focus/transportation/summer-travel-survey-predictions.html>
3. Euromonitor International Travel 2023 edition
4. ForwardKeys, 2022, 'The 2022 Most Visited Destinations Report'. <https://forwardkeys.com/the-most-visited-destinations-2022-report-wtm/>
5. Skyscanner, <https://www.skyscanner.net/company-news/year-in-travel-2023>
6. Trip.com Group, 2022, 'Sustainable Travel Consumer Report 2022'. Available at: <https://www.trip.com/newsroom/sustainable-travel-consumer-report-from-trip-com-group-reveals-deeper-understanding-of-the-sustainable-trip-identifies-opportunities-for-travel-industry/>
7. Trip.Biz, 2021-2022, Corporate Travel Management White Paper. <https://www.trip.com/newsroom/trip-biz-white-paper-global-strategy/>
8. Travalyst: <https://travalyst.org/about/>
9. WTTC 2022 Economic Impact Research. <https://wttc.org/research/economic-impact>
10. WTTC Environmental & Social Research data. <https://wttc.org/Portals/0/Documents/Infographics/WTTC-Environmental-and-Social-Research-NovemberReveal-271122.pdf>
11. WTTC 2022 Cities Economic Impact Research. <https://research.wttc.org/cities-economic-impact>
12. UNWTO Tourism Barometer, <https://www.unwto.org/news/international-tourism-to-reach-pre-pandemic-levels-in-2024>

ТРАНСГРАНИЧНОТО СЪТРУДНИЧЕСТВО В ПОДКРЕПА НА РАЗВИТИЕТО НА ТУРИЗМА МЕЖДУ БЪЛГАРИЯ И СЪРБИЯ

Доц.д-р Теодора Ризова
Нов български университет

Резюме. Трансграничното сътрудничество в областта на туризма между България и Сърбия е област на взаимодействие между двете страни и има много измерения в създаване на нови интегративни туристически продукти, общо икономическо развитие на регионите реализирано чрез туристическите дейности и стопанските процеси, които засягат както търговията, така и индустрията в съответните региони. Стратегически насочени са дейностите, които ще създадат възможностите за развитие на нови брандове на основата на развитието на определени природни, исторически, културни или друг тип забележителности в българската и сръбската територия.

Ключови думи: трансгранично сътрудничество, стратегическо управление, туристически продукти

CROSS-BORDER COOPERATION IN SUPPORT OF TOURISM DEVELOPMENT BETWEEN BULGARIA AND SERBIA

Associate Professor PhD Teodora Rizova
New Bulgarian University

Abstract. Cross-border cooperation in the field of tourism between Bulgaria and Serbia is an area of interaction between the two countries and has many dimensions in creating new integrative tourism products, general economic development of the regions realized through tourism activities and economic processes that affect both trade and industry in the respective regions. The activities that will create opportunities for the development of new brands

based on the development of certain natural, historical, cultural or other types of landmarks in the Bulgarian and Serbian territory are strategically oriented.

Keywords: cross-border cooperation, strategic management, tourism products

1. ЗНАЧЕНИЕ НА ТРАНСГРАНИЧНОТО СЪТРУДНИЧЕСТВО В ОБЛАСТТА НА ТУРИЗМА МЕЖДУ БЪЛГАРИЯ И СЪРБИЯ

Трансграничното сътрудничество е област, която има много измерения като реализацията на планове в сферата на туристическата дейност е една от най-ефективните и ползотворни форми на това сътрудничество.

Значението на туризма в региона на Балканите е огромно като се вземат под внимание изключително богатата история, наличието на великолепни природни ресурси и липса на непреодолими пречки пред реализирането на взаимноизгодно сътрудничество между отделните страни.

Трансграничното сътрудничество е област, която има много измерения като реализацията на проекти в областта на туризма е сред основните и най-ефективни проявления на този вид сътрудничество.

За някои държави тази актуалност е още по-голяма като тук на първо място могат да се посочат такива държави като Република България и Република Сърбия.

Причината за тази по-висока степен на актуалност е в това, че и двете страни притежават значителен туристически потенциал, но за да се реализират пълните му възможности са необходими условия, които всяка от държавите поотделно би могла да реализира след значителен период от време и при изразходването на значителни средства.

При условие на взаимодействие между двете държави и създаване на необходимите условия от страна на публичното управление е възможна реализацията на проекти, които не само биха били полезни за всяка от страните, но биха позволили и реализирането на съществени конкурентни предимства позволяващи успешното конкуриране на България и Сърбия с такива Балкански, класически дестинации каквито са Турция и Гърция.

Трансграничното сътрудничество в областта на туризма трябва да се разглежда както в контекста на самият туристически бранш, така и значително по-широко като възможност от една страна бъде постигнато комплексно развитие на съответните региони, а от друга страна да бъдат преодолен

торическите „наслоения“, които съществуват в отношенията между България и Сърбия¹.

Комплексният характер на сътрудничеството в областта на туристическата дейност може да послужи като образец за взаимно изгодно и рационално сътрудничество между двете страни и в други области като това ще бъде в интерес и на двата народа.

Актуалността на трансграничното сътрудничество в сферата на туризма трябва да получи своята реализация в следните области:

- ново позициониране на съществуващите туристически продукти предлагани както от туристическите предприятия на едната, така и на другата страна;

- създаване на нови, интегративни туристически продукти, които да гарантират излизането на туристическия сектор в двете страни на качествено ново ниво при което да бъдат овладявани нови туристически пазари, както вътре в страните, така и извън тях;

- общо икономическо развитие на регионите реализирано чрез съпътстващите туристическата дейност стопански процеси, които засягат както търговията, така и индустрията в съответните региони.

В този процес водещо значение трябва да имат малките и средните предприятия, които с основание могат да бъдат определени като основа на благосъстоянието на населението;

- привличане на значително по-големи по обем и по-високи по качествени характеристики чуждестранни инвестиции.

За целта следва да бъдат използвани инвестиционните възможности както на отделните национални дружества, така и на тези, които са изградени на основата на трансграничното сътрудничество между двете страни;

- повишаване нивото на образование и благосъстояние на населението в регионите, които са задействани в програмите на трансграничния туризъм. Развитието на програмите предвижда реализирането не само на рекреационния туризъм, но и на други видове туристически дейности, които предполагат повишаване на квалификацията на привличаните в обслужването на туристите местни граждани;

- развитие на транспортната и комуникационна инфраструктура в съответните региони.

Туристическата дейност особено в нейната по-интензивна форма на-

¹ ИНТЕРПЕГ VI-A ИПП България – Сърбия 2021-2027. <https://www.mrrb.bg/bg/infrastruktura-br-i-programi/>

пълно естествено изисква и развитие на съответната транспортна инфраструктура².

В при граничните райони между България и Сърбия също така съществува необходимост от допълнителна транспортна инфраструктура, която да осигури безпрепятствения достъп до обектите на културния, селския и други видове туризъм.

Съществено значение на съвременния етап има и развитието на информационната инфраструктура. На практика без нея предлагането на съвременни туристически продукти би било ако не невъзможно, то поне силно ограничено.

Затова, важно значение в районите на трансграничното туристическо сътрудничество има развитието на комуникациите, високата степен на достъпност до ИНТЕРНЕТ при това не само за съответните туристически обекти, но и за населението на включените в проектите региони.

2. СЪВРЕМЕННО СЪСТОЯНИЕ НА ТРАНСГРАНИЧНОТО СЪТРУДНИЧЕСТВО В ОБЛАСТТА НА ТУРИЗМА МЕЖДУ РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ И РЕПУБЛИКА СЪРБИЯ

Създаденият проект за трансгранично сътрудничество предвижда участието на при граничните области на двете страни в процеса на разработване и реализиране на съвместни проекти, които да включат туристически предприятия от двете страни. Това е относително нов подход, който може да бъде реализиран при спазването на принципа на поетапност и постепенно включване на нови структури в съвместната работа по реализирането на съответния проект.

Важно значение за реализирането на трансграничното сътрудничество имат предварителните програми за развитието на туризма в двете страни. Понастоящем тези аспекти са залегнали в програмните документи на двете страни.

В качеството на основен програмен документ отнасящ се до развитието на туризма в Сърбия се разглежда Стратегията за развитието на туризма в Република Сърбия за периода 2016 – 2026 години³.

В частност, Стратегията предполага активното развитие на туристиче-

² Kasimoglu M. (ed.) Visions for Global Tourism Industry: Creating and Sustaining Competitive Strategies. InTeOp, 2012

³ СТРАТЕГИЈУ развоја туризма Републике Србије за период од 2016. до 2025. године. „Службени гласник РС“, број 98 од 8. децембра 2016.

ската дейност в Източна Сърбия. Съгласно териториалния план на Сърбия в регионите за развитие на туристическата дейност се включват общините Майданпек, Кладово, Бор, Неготин, Болевац, Зайчар, Сокобани и Княжевац.

Стратегията също така предвижда и развитието на спортно-туристически дейности и по-специално активна работа по създаване и развитие на велосипедна мрежа „ЕвроВело 6“, както и съответната свързваща инфраструктура.

Съществен елемент за развитието на дейностите е създаването на нови туристически продукти на база модернизирана и новосъздадена инфраструктура по река Дунав като в това се предвижда създаването на яхтени пристанища, яхтени терминали и посетителски центрове.

Системният подход прилаган в Стратегията на Република Сърбия се предвижда и съответното на развитието на туристическите обекти, усъвършенстване на местната стопанска и социална дейност.

По-специално развитие на местното земеделие и горско стопанство, селищната мрежа, обществените услуги, пътното движение, управлението на водите, както и адаптиране на съществуващите стопански дейности и тяхното интегриране в рамките на единен подход за развитието на съответните региони.

Предвижда се също така да се стимулира усъвършенстването и развитието на енергийните възможности както в рамките на националната енергийна система, така и на основата на реализиране на проекти свързани с локални енергийни източници, в това число и осигуряващи енергоснабдяването на отделни обекти.

Стратегията предполага и отделянето на сериозно внимание на усъвършенстването и активното развитие на комуникационните системи, които трябва да отговарят не само на моментните потребности на населението в регионите, но и да притежават достатъчен резерв на чиято основа да се реализират инвестиции в различни области от местната икономика и най-вече в сферата на модерния туризъм.

Съдържанието на Стратегията предполага, че на приоритетно развитие подлежат проекти свързани с реализирането на следните видове туризъм:

- културен туризъм;
- здравен (спа) туризъм;
- планински туризъм;
- природен туризъм;
- селски туризъм;
- както и специализирани форми на туризъм.

Въпреки широките възможности, които предоставя Стратегията, все още изпълнението и е относително слабо.

В някои области към момента то е около 25 % от поставените цели. Именно в това отношение могат да се търсят сериозни възможности за развитието на трансграничния туризъм, който да се основава не само на развитието на собствените възможности, но и на помощта от страна на туристически компании от България.

Основополагащ документ от страна на България, който по съдържание е относим към трансграничното сътрудничество е Стратегията за устойчиво развитие на туризма в България за периода 2014-2030 години⁴.

В частност, в Стратегията се предвижда развитието на туризма в Северозападна България и още по-конкретно развитието на туризма в област Видин.

В качеството на основни видове туристически дейности включени в обхвата на Стратегията са посочени културния и круизния туризъм.

Заедно с това се предвиждат и насоки за допълнителни туристически дейности, които подлежат на развитие и по-специално:

- културен и исторически туризъм;
- туризъм за речни круизи и свързани с това дейности;
- приключения и екотуризъм;
- градски забавления и шопинг туризъм;
- винен и кулинарен туризъм;
- религиозен и пилигримски туризъм.

За регион Стара планина, основните специализации включват планински и екотуризъм, а разширените включват:

- планинско колоездене и отдих;
- приключения и екотуризъм;
- културен и исторически туризъм, както и фестивален туризъм във връзка с провеждания в региона фестивал на изкуствата;
- селски туризъм;
- религиозен и пилигримски туризъм;
- планински ски туризъм.

Трябва да се отбележи, че въпреки дадените от Стратегията възможности, туристическата дейност в посочените региони има „зонален“ характер, който се изразява в наличието на определени туристически обекти, които

⁴ Национална стратегия за устойчиво развитие на туризма в Република България 2014-2030 г. Министерство на туризма на Република България, май, 2014 г.

разполагат със стара или много стара материално-техническа база и в повечето случаи не съответстват на съвременните изисквания към туристическите обекти.

На практика липсва цялостен, системен подход към развитието както на туристическата, така и на съпътстващите туризма дейности.

Като важен пример може да бъде посочена износената и крайно неподходяща за развитието на туристическа дейност транспортна и комуникационна инфраструктура. Това състояние на инфраструктурата прави туристическите обекти в регионите изолирани, трудно достъпни особено за чуждестранни туристи, както и крайно непривлекателни и слабо известни в туристическото информационно пространство.

Също така сериозен проблем пред развитието на туристическата дейност в тези региони на България е и липсата на достатъчно квалифициран персонал за реализирането на туристическата дейност.

Нещо повече, при запазване на днешното състояние на демографията и разпределението на трудовите ресурси на практика липсва перспектива за изменение на съществуващото състояние.

Общата рентабилност на туристическите продукти в региона е крайно ниска, което допълнително демотивира както българските, така и чуждестранните инвеститори.

В определена степен се получава „омагьосан кръг“ от който туристическия бизнес в региона трудно би могъл да излезе самостоятелно. Именно поради това, приоритетно значение има развитието на трансграничното сътрудничество със Сърбия и Румъния.

Именно създаването на нови продукти и бизнес модели може да се отрази върху ефективността на туристическата дейност в региона.

3. ПЕРСПЕКТИВНИ НАСОКИ ЗА ТРАНСГРАНИЧНОТО СЪТРУДНИЧЕСТВО МЕЖДУ БЪЛГАРИЯ И СЪРБИЯ В ОБЛАСТТА НА ТУРИСТИЧЕСКАТА ДЕЙНОСТ

3.1. Създаване на общи брандове в областта на туристическата дейност

Процеса на създаването на брандове (брандирането) се определя от теорията като комплекс от представи, мнения, асоциации, ценностни характеристики на продукта или услугата, които отличават продуктите или услугите на един предприемач от продуктите и услугите на другите предприемачи.

Често бранда се определя като „ментална обвивка“ на стоката или услугата⁵.

В туристическата дейност създаването на съответния бранд формира възприятието на туристите за определени дестинации, което възприятие е в основата на нагласите към цялостния туристически продукт. Тези нагласи могат да бъдат както положителни, така и отрицателни (към някои от елементите на туристическия продукт), но те трябва да диференцират съответната дестинация от останалите.

Един от много сериозните недостатъци в туристическата дейност в България, а в някои отношения и в Сърбия е относително слабия процес на брендиране на съответните дестинации, както и на предлаганите в рамките на съответния туристически продукт стоки и услуги.

При това туризма на двете страни трябва да се конкурира с достатъчно отдавна установените процеси на брендиране на туристическите дестинации на Гърция и Турция.

В тази връзка очевидно е, че самостоятелното изграждане на брандове на отделните туристически дестинации единствено в рамките само на една държава ще бъде достатъчно трудно, тъй като в този случай процеса на създаване на бранд трябва да бъде „наложен“ върху недиференцираното възприятие на туристическите дейности, което има място понастоящем поне в рамките на българския туризъм.

Следва да се отбележи и това, че при граничните райони на двете страни в миналото (макар и не толкова отдалечено) са били предназначавани преди всичко за вътрешен, а не за международен туризъм. Това обстоятелство се отразява по два начина върху процеса на създаване на туристически брандове в регионите.

От една страна това затруднява техническото създаване на подобни брандове, но от друга страна дава възможност при определена организация на дейността да се разкрие (и съответно да послужи за основа на създаването на брандове) потенциала на тези региони, които са достатъчно конкурентни на брандовете от Турция и Гърция.

Възможностите за развитие на нови брандове се основава на развитието на определени природни, исторически, културни или друг тип забележителности в българската и сръбската територия.

При условие, че това развитие се извършва от двете страни на границата, то може да бъде по-пълноценно като отразява цялостен природен или исторически комплекс.

⁵ McCabe Scott (ed.). The Routledge Handbook of Tourism Marketing. Routledge, 2014.

Формирането на съответен туристически бранд не е едномоментен акт, който да се изчерпва с регистрацията на определен търговски знак или марка. Неговото създаване и развитие изисква систематични усилия, както на туристическите предприятия от двете страни, така и на административните структури от двете страни. Именно комплексните усилия дават възможност да се получи комплексна оценка на съответната дестинация.

Комплексният характер се формира започвайки от сериозната реклама на съответната дестинация и завършвайки с впечатленията от административното обслужване по транспортните коридори на туристите.

В този смисъл обединяването на опита на туризма в двете страни е от съществено значение.

При това тези усилия не следва да имат чисто декларативен характер (както това понякога се случва), а да включват конкретни цели стоящи пред организациите и органите на участващите страни.

От началото на действията свързани с реализирането на нови брандове, както туристическите организации, така и другите участници в процеса трябва да бъдат наясно за онези ползи, които ще донесе създаването на нови туристически брандове на всеки един от тях.

Създаването на „менталната обвивка“ на туристическия продукт изисква информацията да бъде преподнесена на целевата аудитория във време в което тя е готова да я възприеме, по начин, който представителите на целевата аудитория считат за най-подходящ.

В противен случай информацията може да бъде както пропусната от целевата аудитория, така и да предизвика обратен ефект – загуба на интерес към съответната дестинация или туристически продукт.

За да не се случи нещо подобно, кампанията по формиране на бранда трябва да бъде адекватна на възприятията, ценностната система на представителите на целевата аудитория, а също така и да съответства на модела за преработка на информацията, който е характерен за конкретната целева група⁶.

Създаването на алгоритми, които да отговарят на тези изисквания могат да се създадат само от специалисти добре познаващи съответните целеви аудитории. Въпреки бързото развитие и повишаването на квалификацията в областта на туризма както в България, така и в Сърбия, все пак използването на потенциала на туристическите предприятия от двете страни е залог

⁶ Cudny Waldemar (ed.). Place Event Marketing in the Asia Pacific Region: Branding and Promotion in Cities. Routledge, 2021.

за значително по-големите възможности, които ще имат предприятията на трансграничното сътрудничество.

Днес информационното пространство е значително „по-широко“ като в него се включва и специфичната сфера на виртуална реалност, социалните медии и формирането на психологическа рамка чрез прилагането на широк диапазон от цифрови технически средства.

Напълно естествено това следва да се отчита при формирането на брандове в областта на туризма.

Съответно за реализирането на тази цел е необходимо привличането на „тесни“ специалисти реализиращи проекти в тази област.

Често, отделните туристически предприятия не са в състояние да си позволят подобна дейност като в този случай неопценима помощ може да им окажат формите на трансграничното сътрудничество.

При това при неговото осъществяване за участващите в него туристически фирми трябва да се определя режим на най-висока степен на организационна свобода.

3.2. Перспективни туристически продукти и възможности за тяхната реализация

Трансграничното сътрудничество може да се реализира на практика във всяка област на туристическата дейност.

Заедно с това при конкретния подход могат да се констатират някои области на туризма, които имат значително по-висока степен на вероятност за реализиране в сравнение с други. Това се определя от природо-географските и историческите особености на съответните местности.

В случая за развитието на трансграничното сътрудничество между Република България и Република Сърбия към категорията на такива области могат да бъдат отнесени:

– развитие на събитийно-исторически обекти на туристическа дейност. Това се предполага изхождайки както от богатата история на двете държави, така и на наличието на определени събития, които са имали място в граничните и при граничните региони на двете страни.

Особено значение може да има създаването на системно и завършен предметно-историческо обосноваване на конкретните места в които да се развива съответния исторически туризъм⁷.

⁷ Kaminski Jamie, Benson Angela (eds.). Contemporary Issues in Cultural Heritage Tourism. Routledge, 2017.

В качеството на допълнително основание за реализирането на туристическа дейност може да бъде организирането на съответните събития в региона, които да намерят отражение на териториите на двете страни.

Съществено значение има обвързването на туристическата дейност с определени обичаи, които бидейки близки по своето съдържание се различават в етнографски и специфично-културен характер в България и Сърбия.

Широтата на запознаване на туристите с такива културни феномени и културното многообразие на двете страни са допълнителен мотив за туристите.

Разбира се всичко това може да се реализира при подходяща информационна кампания, която да породи интерес в различни целеви групи потенциални туристи;

- маршрути за развитие на религиозен и пилигримски туризъм. Местностите, които се разглеждат като регион за реализиране на проектите за трансгранично сътрудничество изобилстват с религиозни обекти, както и притежават природни дадености от които туристите могат да се възползват за единение с природата и отдаване на религиозни дейности.

Маршрутите, които би следвало да се организират могат да представляват свързващи звена при посещенията на християнските забележителности в двете страни.

Паралелно с това, подобни маршрути биха представлявали съществен интерес за туристи интересуващи се от историята на двете страни, както и от лица, които биха искали да съчетаят религиозния или исторически аспект на тяхното пребиваване с определена спортна активност.

Реализацията на религиозните и пилигримски маршрути изисква не просто привличането на административни органи. Тя трябва да се осъществява в рамките на системно взаимодействие с двете църквите на двете страни.

Очевидно е, че реализирането на подобни маршрути ще бъде и в техен интерес.

Основна задача за реализирането на подобни проекти е да се намери съответен баланс между историко-културната страна и чисто конфесионалните елементи на религиозния и пилигримски туризъм;

- спортен и по-специално велосипеден туризъм.

Както вече бе посочено, много от програмите за развитие на регионите (особено от страна на Република Сърбия) са свързани с развитието на велосипедния туризъм и изграждането на транс европейските велосипедни маршрути.

Този елемент трябва да се подкрепи изцяло от българска страна като се

работи по съгласувани стандарти за изграждане на спортната инфраструктура на териториите на двете страни.

Реализацията на подобни проекти е свързана не само с подновяване и ремонт на съществуващата транспортна инфраструктура, но и с изграждането на необходимата за тази цел комуникационна и информационна инфраструктура в регионите на двете страни.

Разбира се, освен велосипедния спорт в региона могат да намерят място много от формите на спортния туризъм.

При възможност да бъде даден и определен национален колорит в областите на двете държави, това ще създаде допълнителни и крайно благоприятни условия за сериозното развитие на този вид туристическа дейност.

Разбира се, поне в обозримо бъдеще е сравнително слабо вероятно региона да разчита на провеждането на големи международни състезания. Но, това съвсем не изключва практикуване на национални спортове на двете страни в съответните региони, съчетаването на спортния туризъм с други видове туристически дейности.

Особено активно в региона могат да бъдат развивани туристически дейности свързани с планински туристически маршрути като това може да бъде самостоятелен вид спортно-туристическа дейност, а може да бъде съчетано с определени форми на национални спортове и игри на двете страни. Именно те при създаването на подходящи условия могат да бъдат основата върху която да се изградят туристически брандове основани на трансграничното сътрудничество между двете страни.

– развитие на селски туризъм.

За развитието на селския туризъм особено значение имат непокътността на природните комплекси, запазването на оригинални архитектурни и устройствени елементи в населените места включени в проектите за селски туризъм.

Регионите на двете страни предполагащи развитието на трансграничния туризъм притежават тези условия, а развитието на селския туризъм е по-скоро въпрос на организация.

От съществено значение за реализацията на този вид туристическа дейност е активното подпомагане на инициативите от страна на органите на местната администрация. Тези усилия трябва да бъдат концентрирани не само в намаляването на административната тежест, но и значително подпомагане на дейностите свързани с гарантирането на необходимия за реализирането на селския туризъм персонал.

Трябва да се има предвид, че при този вид туристическа дейност особе-

но значение има отношението, което получават туристите, а това на свой ред изисква добра професионална подготовка на персонала.

Спецификата на селския туризъм дава възможност много от елементите на туристическият продукт да бъдат брандирани като това допълнително може да повиши конкурентоспособността на съответната дестинация. Реализирането на този процес обаче изисква активно подпомагане от страна на специалисти в областта на историята, както и административно подпомагане на този вид туристическа дейност.

– кулинарен туризъм.

Националните традиции на България и на Сърбия в сферата на кулинарните традиции са достатъчно богати сами по себе си. Когато обаче те се разглеждат във взаимна обвързаност като част от един общ продукт на кулинарния туризъм, възможностите за пълноценна реализация стават още по-големи.

Националните кухни включват както общи за народите от региона ястия, така и специфични и самобитни такива специфични за всяка кухня. Това предполага широки възможности за предлагане на различни туристически продукти започвайки от посещение на определени заведения със специфична кухня и завършвайки с кулинарни обучения и провеждането на кулинарни конкурси на териториите на двете страни⁸.

Съществува висока степен на готовност за съчетаването на кулинарния със селския туризъм при което туристите ще имат възможност да се запознаят не само с вкусовите качества на отделните ястия и начините за тяхното приготвяне, но и с отглеждането на отделните съставни части на ястията, климатичните и другите природни особености, които съпровождат приготвянето им.

Също така изхождайки от културно-историческата обусловеност на националната кухня, кулинарния туризъм да се съчетава с историческия и религиозния туризъм. Тясната обвързаност на националната кулинария с историческите и природни особености позволява в дейността при предоставяне на услугите на кулинарния туризъм да бъдат включени туристически предприятия от най-различен размер – от големите туристически компании до малки локални предприятия. Сътрудничеството в тази област може да бъде особено ефективно при използването на принципа на трансграничното сътрудничество.

⁸ Frost Warwick, Laing Jennifer. *Gastronomy, Tourism and the Media*. Channel View Publications, 2016.

Сътрудничеството в областта на кулинарния туризъм може да има и значително по-широки размери. Интерес представлява не просто двустранното, но и общото регионално сътрудничество в тази област. При успешност на проектите между България и Сърбия към проектите в областта на кулинарния туризъм могат да бъдат включени и други страни от региона като по този начин туристите ще имат възможност да се запознаят с цялостната балканска кухня.

– круизен речен туризъм.

От изключително важно значение за развитието на трансграничния туризъм има речния круизен туризъм.

От неговото развитие са непосредствено заинтересовани и двете страни като този тип туристическа дейност може да се определи като най-благоприятна за развитието и на останалите видове туристическа дейност.

Неговото водещо значение се определя от няколко фактора.

На първо място трябва да се посочи, че речния круизен туризъм е сред най-ефективните по съотношение „брой туристи – логистични разходи“.

На практика няма друг транспортен механизъм, който да осигурява ниска себестойност, но заедно с това и достатъчно високо качество на предлаганата туристическа услуга.

На следващо място, круизния речен туризъм имайки самостоятелно значение заедно с това се отразява крайно благоприятно върху развитието на останалите видове туристическа дейност.

Така на основата на круизния туризъм своето развитие получават историческия, селския, религиозния и кулинарен туризъм.

Но, най-съществено значение речния круизен туризъм има за развитието на спортния туризъм. Това се определя както от обстоятелството, че съществува възможност за развитие на водните спортове в районите на круизния туризъм, така и от това, че транспортната ефективност предполага наличието на значително по-голям брой участници при осъществяването на мероприятия свързани с практиката на другите видове туристическа дейност⁹.

Трябва да се посочи, че круизния речен туризъм бидейки една от най-ефективните форми на туристическа дейност е и една от най-трудните за практическа реализация.

С основание може да се посочи, че практическата реализация на тази

⁹ Castanho Rui Alexandre, Couto Gualter, Santos Rossana (eds.) *Peripheral Territories, Tourism, and Regional Development*. ITeXLi, 2021.

форма на туризъм изисква максимална степен на координация на дейностите реализирани от различни институции.

На първо място това се отнася до изграждането на съответната инфраструктура без която реализирането на този тип е дейност е невъзможно.

Използването на съществуващата инфраструктура, както в България, така и в Сърбия очевидно може да бъде само частично. Със сигурност се налагат допълнителни и то значителни инвестиции в изграждането на модерни пристанищни комплекси, допълнително оборудване на спортно-технически съоръжения, гарантиране на безопасността на корабоплаването по река Дунав, както и съответни усилия за ненакърнимост на природната среда в процеса на изграждане на съответните съоръжения.

Освен това развитието на различни видове туристическа дейност изисква и изграждането на съответна сухопътна инфраструктура. Пристанищните комплекси трябва да бъдат свързани с останалата част от региона, както и да бъдат организирани възможности за относително бързо решаване на логистични проблеми свързани с реализирането на видове туризъм различен от круизния.

Не бива да се забравя и това, че реализирането на круизния, а и на другите видове туристическа дейност днес е възможно единствено при съответстващо развитие на информационната и комуникационната инфраструктура. Туристите трябва да имат достъп до всички видове комуникационни канали като заедно с това се отчита и допълнителната необходимост от съответните комуникации при извършването на круизна и спортна дейност в региона.

Тук, както и при транспортната инфраструктура предстои да се направи достатъчно много изхождайки от съвременното състояние на комуникациите в региона.

4. УСЛОВИЯ ЗА РАЗВИТИЕ И ПРЕЧКИ ПРЕД ТРАНСГРАНИЧНОТО СЪТРУДНИЧЕСТВО В ОБЛАСТТА НА ТУРИЗМА

Както вече посочих по-рано, развитието на трансграничното сътрудничество в сферата на туризма изисква комплексен подход, който трябва да засегне всички структури в определените региони като доведе в крайна сметка до качествена промяна не само в областта на туризма, но и в културното и икономическо развитие на съответните региони.

Едно от най-съществените условия за реализацията на този тип сътрудничество е комплексния характер да не бъде абстрактен, съществуващ единствено в плановете и програмите на държавните структури и органите

на местната власт. Той трябва да бъде конкретен, тоест да съдържа цели и задачи, които се отнасят както към сектора на туризма, така и към другите социални и икономически структури, които са непосредствено заинтересовани от развитието на туристическата дейност.

Реализирането на планове за развитието на транспортната и информационна инфраструктура не могат да се реализират без активната подкрепа на органите на публичната власт.

Но, тази помощ не може да има кампаниен характер, а да се реализира постоянно в продължителен период време¹⁰.

На свой ред това предполага активното създаване на публично-частни партньорства в сферата на туристическата дейност, които да се създават с достатъчен капитал, който да позволи реализирането на цялостния обем дейности, които се включват в разбирането на трансграничното сътрудничество в сферата на туризма.

В процеса на реализиране на трансграничното сътрудничество е възможно да възникнат редица противоречия в интересите на отделни стопански субекти от съответните региони.

Заедно с това тези противоречия могат да бъдат предварително предвидени и да се приемат адекватни мерки за тяхното преодоляване.

Най-често противоречията са свързани с накърняване интересите на някои от действащите в момента организации. Затова съществено значение има преодоляването им не толкова чрез средствата на административната принуда (макар че, очевидно и без този елемент те не могат да бъдат разрешени), а основно чрез създаване на заинтересованост в отделните организации при реализиране на съответните дейности.

Рисковете за реализация на трансграничното сътрудничество в областта на туризма могат да бъдат групирани в три основни групи.

Към първата група се отнасят рискове, които са породени от въздействието на външни фактори.

Към тази категория могат да се отнесат политическа, военна или социална нестабилност в региона. Този тип рискове могат съществено да ограничат както практическите стъпки по реализиране на проектите, така и да ограничат възможностите за инвестиции в региона, които са жизнено важни за реализиране на проектите. Появата на нестабилност в региона ще окаже и съществено влияние върху интереса на туристите към създаваните нови

¹⁰ Tsiotsou Rodoula H., Goldsmith Ronald E. Strategic Marketing in Tourism Services. Emerald Group Publishing, 2012.

туристически брандове.

Трябва да се вземе под внимание и възможностите за реализиране на проектите при появата на неблагоприятни външни фактори. Такива елементи трябва да се прогнозират още при стартирането на съответните проекти.

Съществуват и редица рискове, чиято природа произхожда от самите страни.

На първо място към тази категория рискове трябва да се отнесе неготовността на административните органи да се справят със задачите поставени за реализирането на проекти на трансграничното сътрудничество. Това може да бъде както липсата на административен капацитет, така и ниската степен на готовност на администрациите да реализират дейности по координацията на проектите.

Трябва да се вземе под внимание и липсата на достатъчно средства за реализиране на съответните проекти.

Към категорията на вътрешните рискове може да се отнесе и ниската степен на заинтересованост на месния социум в регионите. При такава нагласа проектите на трансгранично сътрудничество трудно биха намерили своята пълноценна реализация най-вече поради комплексния характер на дейностите.

Към третата група рискове могат да се отнесат погрешни стъпки при планирането и прогнозирането на формите в които ще се реализира сътрудничеството в сферата на туризма.

Ако действията имат едностранен характер и положителните ефекти се реализират единствено за предприятията от туристическия бизнес, то това бързо ще доведе до възникване на противоречия, които трудно биха намерили своето решение.

Заедно с това без да се акумулират положителни ефекти за региона не могат да бъдат формирани устойчиви брандове, които да бъдат конкурентноспособни за туристическия пазар.

ИЗПОЛЗВАНИ ИЗТОЧНИЦИ

1. Национална стратегия за устойчиво развитие на туризма в Република България 2014-2030 г. Министерство на туризма на Република България, май, 2014 г.
2. СТРАТЕГИЈУ развоја туризма Републике Србије за период од 2016. до 2025. године. „Службени гласник РС“, број 98 од 8. децембра 2016.
3. Castanho Rui Alexandre, Couto Gualter, Santos Rossana (eds.) *Peripheral Territories, Tourism, and Regional Development*. ITexLi, 2021.
4. Cudny Waldemar (ed.). *Place Event Marketing in the Asia Pacific Region: Branding and Promotion in Cities*. Routledge, 2021.
5. Frost Warwick, Laing Jennifer. *Gastronomy, Tourism and the Media*. Channel View Publications, 2016.
6. Kaminski Jamie, Benson Angela (eds.). *Contemporary Issues in Cultural Heritage Tourism*. Routledge, 2017.
7. Kasimoglu M. (ed.) *Visions for Global Tourism Industry: Creating and Sustaining Competitive Strategies*. InTeOp, 2012
8. McCabe Scott (ed.). *The Routledge Handbook of Tourism Marketing*. Routledge, 2014.
9. Tsotsou Rodoula H., Goldsmith Ronald E. *Strategic Marketing in Tourism Services*. Emerald Group Publishing, 2012.
10. ИНТЕРПРЕГ VI-A ИПП България – Србија 2021-2027. <https://www.mrrb.bg/bg/infrastruktura-br-i-programi/>

НОВИТЕ ПАРАДИГМИ В УПРАВЛЕНИЕТО НА ЧОВЕШКИЯ КАПИТАЛ В ТУРИЗМА

доц. д-р Милена Караулиева

Нов български университет

Резюме. Динамичното развитие на туристическата индустрия в световен мащаб отправя множество предизвикателства към мениджмънта на туристическия бизнес. Конкурентната среда налага първостепенна роля на човешкия капитал във фирмена среда с фокус върху неявните активи и неизчерпаемия потенциал като най-значим фактор за бизнес успех. В този контекст, настоящият доклад има за цел да анализира ролята на човешкия капитал в сферата на туризма и да открие нови парадигми в управлението на човешкия капитал, изискващи от своя страна необятен инструментариум от адекватни мотивиращи въздействия за активизиране на целенасочено, инициативно и съзидателно организационно поведение на заетите в туристическата индустрия.

Ключови думи: човешки капитал, организационен капитал, потребителски капитал, неяви активи, добавена стойност

NEW PARADIGMS OF HUMAN CAPITAL MANAGEMENT IN TOURISM

Associate Prof. PhD Milena Karailieva

New Bulgarian University

Abstract. Dynamic development of tourist industry worldwide lay ahead of the tourism business management a number of challenges. Competitive tourism surrounding defines the key role and new outlook of human capital with focus on intangible assets and inexhaustible potential as most important factor for business success. In this context, this paper examines the role of human capital in tourism and to outline the new paradigms of the human capital management, requiring expanse means of adequate

motivating impacts for activating straight-forwarding initiative, purposeful and constructive organizational behavior of the people occupied in tourism industry.

Keywords: human capital, organizational capital, client capital, intangible assets

УВОД

В условията на глобализация и дигитална трансформация в туристическата индустрия, човешкият капитал лежи в основата на създаването на стойност. **Новите реалности** индикират необходимост от промяна на парадигмата по отношение на начина, по който се мисли за управлението на човешкия капитал. В условията на модерната икономика, основана на знанието, неявните активи във все по-голяма степен се признават като фактори от критично значение за резултатите от работата и фирменото конкурентно предимство. Затова е необходимо да се вземе под внимание влиянието, което оказва тази променена **нова работна среда** и да се преразгледат традиционно използваните подходи в управлението на човешкия капитал. Бъдещето на туризма зависи от степента на овладяване инструментариума от познания за управлението на човешкия капитал. Добрите практики и успешни концепции за управление на този най-важен неявен фирмен актив е резултат от трансформацията от досегашната конфигурация за професиите в туризма към възприемането им като креативна и продуктивна дейност, свързана с активно бизнес партньорство, макропоглед върху развитието на туристическата фирма и стратегическото управление на човешкия капитал. Иновативните подходи към управлението на човешкия капитал изискват насочване на ресурси в неопределеното бъдеще. На заетите в сферата на туризма следва да се гледа като безценен **неявен фирмен актив**, който от своя страна се определя от потенциалните възможности на всеки служител, а крайният резултат зависи от управленското въздействие в тази насока. Успешната концепция за управление на човешкия капитал и нейната реализация на практика е съвместен акт на интелектуална сила и комплексни действия, свързани с разработване на множество алтернативи, систематизиране на обективни и субективни фактори, отчитане на рационални и ирационални предпоставки за вземане на решения – въпрос на правилен или погрешен избор или по-скоро въпрос на оцеляване.

ОБЩА РАМКА НА ПРОБЛЕМАТИКАТА

Глобалната конкурентна среда отправя множество предизвикателства към съвременните мениджъри в сферата на туристическия бизнес. Въпросите, свързани с управлението на човешкия капитал излизат „отвъд“ традиционното управление на персонала **човешки капитал** (трансформация на знания, компетенции, опит и потенциал), **човешки ресурси** (развитие на същностните характеристики, подходи и стратегии) и **човешки потенциал** (създаване на предпоставки за пълноценно развитие) – това са проблеми, ангажиращи времето и вниманието на всички мениджъри на туристически фирми, без значение в кой сектор развиват туристическа дейност, които трябва да поставят във фокуса на вниманието си управлението на човешкия капитал във фирмена среда като фактор от приоритетна значимост за висока конкурентоспособност. Копирането и заимстването на работещи модели за управление на конкурентоспособността също не са решение на проблема, тъй като непрекъснато се появяват новатори в бизнеса. Скоростната динамика на развитие във всички сектори на туризма поражда необходимостта от генериране на **нови модели на управление** в отговор на съвременните бизнес предизвикателства. Тези обстоятелства индикират необходимостта от **нови парадигми** за управлението на човешкия капитал в туризма, предвид предизвикателства пред мениджмънта, свързани с глобализацията на трудовите пазари, мобилността на заетите, мултиетническа структура на работната сила, промените в начина на трудов и социален живот на хората. Нараства потребността от моделиране на мисленето са посока адаптация към непрекъснатите трансформации в туризма и приоритетна значимост на човешкия капитал. Понастоящем успешният мениджмънт и лидерството в туризма са резултат от компетентността на служителите и се съсредоточава върху **нови измерения** човешкия капитал на и формулиране на бъдещи действия за увеличаване на добавената стойност, която се извлича заетите хора в сферата на туризма.

В този смисъл основните акценти и тематична насоченост са свързани с радикално **нов поглед** върху заетите в туризма с отчитане тенденциите в развитието на интелектуалния капитал, **нова роля** на човешкия капитал с фокус върху човешките измерения на туристическата услуга и трансформация от досегашния шаблон за професиите към възприемането им като креативна и продуктивна дейност, **нови компетенции** на мениджъри в туризма и **нови модели на управление** с акцент върху човешки, информационен и организационен капитал за постигане на синергичен ефект, **нови концепции** за управление на кариерното развитие и мобилността като индикатори за кон-

курентно предимство и **нови подходи, тактики и стратегии** за редуциране на текучеството в сферата на туризма и задържане на талантиви служители предвид предизвикателствата пред съвременния мениджмънт. Нарастващата конкуренция и състоянието на трудовия пазар насочват вниманието към търсене на **нови методи** подбор и оценка за човешкия капитал в туристическата фирма с цел повишаване продуктивността на трудовата дейност на заетите.

Всяка една организация наподобява **жив организъм** [1], който реагира на въздействието на средата, а в някои случаи и въздейства върху нея. С течение на времето и в резултат на натрупания опит организацията изгражда свой начин на работа, формира установени ежедневни практики и изгражда своя организационна култура и в организацията се формират идеология, виждане за света, установени практики и процедури за работа. Създават се традиции. Тези процеси са в основата на изграждане както на организационна памет, така и на системи за възприемане на нова информация и генериране на знания. Изградената ценностна система на организацията и възприетите практики успоредно с търсенето на **нови модели на поведение** оказват влияние върху ученето на отделните служители, като те предават натрупания организационен опит на следващите поколения служители, което прави всяка една фирма уникална и неповторима.

НОВИ ПАРАДИГМИ В УПРАВЛЕНИЕТО НА ЧОВЕШКИЯ КАПИТАЛ

В сравнение с други отрасли на икономиката, човешкият капитал в туризма е силно зависим от всеки един служител и тяхното организационно поведение и съответно управлението на професионалната кариера изисква реорганизация и радикална промяна в **парадигмите на управление**. За да се използва максимално човешкият капацитет и потенциал е необходимо да се отговори на кариерните очаквания, синхронизирайки планове и програмите за управлението и развитие на човешкия капитал със стратегическите бизнес цели. Следователно, в процеса на търсене на нови източници за конкурентоспособност в туризма се разкрива тясна връзка между висококачествени кадри и целите на управлението на човешкия капитал по пътя към постигане на конкурентно предимство чрез хората.

Отправна точка при формирането на **нов модел за управление на човешкия капитал** във фирмена среда са безспорно съществуващите базисни модели на управление, а тяхната поява е обусловена от необходимостта системен анализ на външната и вътрешна среда и фокусиране на усилията

в следните насоки: **туристически бизнес** (туризмът като „магнит“ за креативност), **креативност** (източник на конкурентно предимство в процеса на създаване на добавена стойност и психологическа ползност по веригата на производство и реализация на туристическия продукт), **талант** (развиване на мулти-умения в туризма), **иновация** (израз на човешката креативност и нестандартното мислене), **организационна компетентност** (способността на мениджърите да създават стойност по веригата, развивайки човешкия потенциал), **лидерство** (мениджърите-лидери могат да превърнат креативността в конкурентно предимство), **общуване** [2] (базов компонент на туристическата дейност и общо емоционално преживяване: **професионална комуникация, перцепция и интеракция**).

В случая организационната компетентност в контекста на човешкия капитал се разглежда в широк смисъл (интелигентност и способност за проактивно мислене и анализ) и в тесен смисъл (компетенции е равносилно на умения). За професионалистите тази трансформация означава придобиване на съвсем нови и различни мултифункционални умения – нови технологии, нови процеси, нови услуги и пр. новости, върху които мениджърите съсредоточават своите усилия. Определянето на нужните компетенции трябва да става отвън навътре, като очакванията на клиента се трансформират в изисквания към работоспособните служители на една фирма в бъдеще – **правилните умения на правилното място в правилното време**. Може да се каже, мениджмънтът е феномен, пронизващ всички сфери и структури на обществото, осъществяващ се на всички негови равнища и влияещ върху всичко и върху всеки. Също така е безусловен фактът, че в новите глобални условия се променят функциите и значението на лидерството, което е резултат от фокусиране на вниманието върху стратегии за увеличаване на **добавената стойност**, която се извлича от заетите хора в сферата на туризма и максимизиране потенциала на човешкия капитал чрез качествено **нови измерения** на човешкия капитал в следните насоки: инструмент за комуникация, база за дългосрочни фирмени стратегии, акцент върху ключови показатели и основа за бъдещ ръст. Тази необходимост от измерване на човешкия капитал се обуславя поради следните безспорни обстоятелства: *първо*, човешкият потенциал зависи от предпоставките; *второ*, интелектуалният капацитет търси стимули; *трето*, ефективността расте с инвестициите в човешкия капитал и *четвърто*, създадената мотивация генерира продуктивност. Въпросът за максимата „високо качество“ в туризма – онова неосезаемо качество, което създава **допълнителна добавена стойност** в процеса на неговото формиране обхваща визия, ценности, цели, стратегии, добри практики и въвеждане

и спазване на най-високите стандарти в туризма и концепции за мениджмънт. Очевидна е ролята и повишаващата се значимост на човешкия капитал и неоспоримата връзка между качеството на услугите и продуктивността на служителите. Капацитетът на човешкия капитал е **интегрална променлива величина** и туристическият бизнес става все по-зависим от неограничените възможности на човешкия капитал в процеса на производство и реализация на туристическия продукт, съвпадащи по време и място.

На практика **неявните активи** трудно могат да бъдат описани количествено и да бъдат формализирани, но оказват съществено влияние върху процеса на генериране на стойност, тъй като именно към тях се отнасят: **човешки капитал** (съвкупност от индивидуалните знания, умения, компетенции и качества, присъщи на работната сила – движеща сила за създаването на икономическо, социално и лично благополучие чрез по-висока продуктивност и качество на изпълнението и чрез постигане на стратегическите цели), **организационен капитал** (фирмен инструмент за интегриране на индивидуалните активи – човешки и информационни с материалните активи – физически и финансови за синхронизирана работа за постигане на стратегическите цели и **социален капитал** (система от целенасочени действия в насока споделяне на норми, ценности и общо разбиране сред индивидите, групите или обществата с цел коопериране в рамките на тези групи човешкия капитал). Взаимодействието между трите вида капитал е многокомпонентно и макар да прозвучи пресилено, че човешкият и социалният капитал са като „ключалка и ключ“ и от техните съвпадения, при които същността на човешкия потенциал се среща с определени условия, отключващи и дешифриращи видовете на неговото развитие. [3] От своя страна, основните **активи на човешкия капитал** обединяват: *интелектуален капитал* (образователен, познавателен, научен и иновационни компоненти, компетенции, производствени навици и опит), *капитал на мобилността* (миграция), *капитал на предприемаческата дейност* (конкурентоспособност), *здравен капитал* (емоционалното благополучие) и *други видове капитал* – капитал на отношенията, творчески капитал, културен капитал и т.н. Културният капитал е новата граница на конкурентното предимство. [4] От една страна, културата обхваща човешки знания, възпитание и обща култура, придобити устойчиви начини на мислене, практически умения и поведение, а от друга страна, обективирани човешки прояви, материални и социално-организационни постижения. Следователно човешкият капитал в контекста на културата е многоизмерно явление, тъй като притежава култура и морал, освен физическа сила и интелект, които са негова метаморфоза в други капиталови форми.

В контекста на гореизложеното може да се обобщи, че **управлението на човешкия капитал е интегриран подход за управление на хората като стратегически актив** от най-високо равнище, насочен към анализ, измерване и оценяване как политиката и практиките, свързани с хората, създават стойност за самата организация и за заинтересованите от нейната дейност страни. В действителност **управлението на неявните активи** е сериозно предизвикателство към съвременния мениджмънт и в този контекст основният акцент в управлението на човешкия капитал е максимизиране индивидуалния принос на всеки един служител за постигане на стратегическите цели, успоредно създавайки стойност за всички заинтересовани от бизнеса страни. В този смисъл за стратегически актив могат да се считат непосилните за имитация специфични ресурси и способности, способстващи за придобиване на конкурентно предимство.

Понастоящем, не е достатъчно условие да се инвестира във всеки един фирмен актив поотделно, а е необходимо да се постига на **синергичен ефект** и на база това взаимодействие произтича влиянието на едни активи върху други. От една страна, *потребителският капитал*, т. нар. външна структура (клиенти и способности на взаимодействие с клиентите, степен на удовлетворяване на техните потребности, клиенти, формиращи фирмения имидж, лоялност към фирмата и т.н) може да укрепва имиджа и да способства за привличане на нови потребители и да се трансформира във финансов посредствено взаимодействие със структурния и човешки капитал. От друга страна, *организационният капитал*, т. нар. вътрешна структура (отношения, фирмен имидж, управленски функции и прилагане на информационни и административни системи, нови методи на управление на знанието и пр.) с помощта на трансфер на знания понижава зависимостта на фирмата от човешкия капитал и компетентността на служителите способства за разработването на нови идеи и нови проекти. И в този смисъл организационният капитал се изгражда около **четири основни компонента**: *култура* (свеждане до знанието на всички служители мисията, визията и основните ценности, необходими за реализиране на стратегията), *лидерство* (наличие на квалифицирани мениджъри на всички нива, способни да мобилизират подчинените за постигане на стратегическите цели), *синхронизация* (постигане на индивидуалните цели на отделни служители, екипи и звена успоредно с допринасяне за постигането на генералните цели) *екипна дейност* (споделяне на знания със стратегически потенциал на всички равнища).

В действителност безброй мениджъри заявяват, че „хората са най-важният им актив“, но не могат просто да разберат как може да се превърне

тази визия в реалност. Основната причина се крие в отсъствието на подходяща система за измерване и редовно следене на резултатите, които се пораждат от „архитектурата“ [5] **на управление на човешкия капитал**. Чрез правилно разработена от стратегическа гл. т. архитектура на управление на човешкия капитал, мениджърите във фирмата могат да разберат как хората създават стойност и как да измерват процеса на създаване на стойност. С подходяща мисловна нагласа и инструменти за измерване, тази архитектура може да определи разликата между фирма, която върви след конкуренцията и такава, която я изпреварва. В основата на тази стратегическа роля на човешкия капитал стоят три основни критерии на **веригата на стойността**, изразяващи „архитектурата“ на човешкия капитал в организацията: *първо, функцията управление и развитие на човешкия капитал* (HR професионалистите и техните стратегически компетенции), *второ, системата за управление и развитие на кариерата* (стратегически синхронизираната политика и практики по управление на човешкия капитал и развитие на човешкия потенциал) и *трето, поведението на хората в организацията* (стратегически фокусираните компетенции, мотивация и свързаното с това поведение на хората). Тази нова глобална среда провокира предприемачите и мениджърите да осъзнаят, че квалифицираните специалисти в бъдеще ще диктуват условията на работодателите за това как, къде и кога да работят и *продуктивното поведение* е пряк резултат от ефективното управление на представянето на обслужващия персонал в туризма. Това е свързано с т. нар. **компетенции на поведението** – част от емоционалната интелигентност, които се разгръщат в рамките на контактите на работното място. В крайна сметка, управлението на човешкия капитал на фирмено ниво в туризма е отговорност на всички заинтересовани от конкурентоспособността, зависеща до голяма степен от пълноценното използване на заетите, въплътили в себе си човешкия капитал във фирмена среда.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Основните **изводи** са свързани с факта, че новите парадигми в управлението на човешкия капитал в сферата на туризма изискват **преосмисляне и препроектиране на фундаментални принципи на съществуващия бизнес модел** и непрекъснато търсене на нови отговори на следния важен въпрос: *Каква е формулата за успешно управление на най-ценния фирмен актив – човешкият капитал?* Естествено, че не съществува еднозначен отговор, нито общовалидна формула за успех, но на практика човешкият фактор е единственият, който може да промени конкурентна среда. Понастоящем

успешното управление на човешкия капитал е умело вътрешно управление и изпреварване на конкурентите в следните **стратегически насоки**: [6] ***първо**, управление в глобална конкурентна среда* (управление на промените в условията на глобализация, управление на тенденциите, управление на иновационната активност), ***второ**, управление в динамична организационна среда* (управление на организационната промяна, управление на трудовите отношения и развитие на фирмената култура, управление на професионалната квалификация на кадрите, управление на конфликтите и текучеството, управление на екипния потенциал) и ***трето**, необходимост от приложение на комплексен подход за анализ, измерване и оценка на човешкия капитал* (управление на човешкия капитал и развитие на неговия потенциал като основна ценност, управление на мотивационния заряд, управление на текучеството и задържането на талантиви служители, управление на таланти и развитие на потенциални лидери). Тези предизвикателства пред мениджмънта от своя страна изискват: *гъвкавост и адаптивност* (използване на възможностите, компетенциите и потенциала на хората и изграждане на организационни възможности, ускоряващи бързата адаптивност към глобалните промени), *разпознаване и реагиране на определени сигнали* (адекватно реагиране и дешифриране на сигнали, подадени от външната среда и бързо действие по отношение на новата информация) и *готовност за експериментирание* (откриване на нови подходи и технологии, по-специално във виртуална среда, за да се генерира, тества и да се репликира големият брой иновативни идеи по-бързо, с по-малки разходи и с по-малък риск). Следователно работоспособният служител в условията на глобална конкуренция в сферата на туризма е по-ценен от всякога, особено когато става въпрос за борба за таланти в т.нар. „човешката ера“ и е по-важно от всякога стратегическият мениджмънт да е насочен в близко бъдеще към търсене на нови измерения на човешкия капитал.

ИЗВОДИ

В обобщен вид, генералните изводи и идеи за нови измерения на човешкия капитал следва да се търсят в следните три направления:

Първо, генериране на нови знания и освобождаване от неработещи модели на управление на човешкия капитал: осъществяване на прецизно селектиране на кадри, изместване фокуса от административно управление на обслужващия персонал към управление на човешките отношения, ангажиране и мобилизиране на обслужващия персонал, внедряване на успешни концепции за управление на човешките, ренвестиране в човешките ресурси,

непрекъснато самоусъвършенстване на топ мениджмънта в посока придобиване на лидерски стил на работа и др.

Второ, иновации в развитието на човешкия потенциал: придаване значимост на фирмените взаимоотношения, преориентиране към развитието на човешкия потенциал като основна ценност, осигуряване на възможност индивидуалните цели на всеки подчинен да се впишат в общите фирмени, интегриране към културата на управление и внушаване на нагласа за принадлежност към туристическата фирма, оптимизиране на междуличностните отношения, създаване на стимулиращи мотивационни техники, провокиране на служителите към инициативност, оценяване индивидуалния принос на хората, въвеждане на иновативни системи за обучение и развитие, формиране на потенциална способност за привличане и задържане на качествени и талантиливи служители, развитие на потенциални лидери.

Трето, професионална и комуникационна компетентност: добрата комуникационна компетентност днес е едно от най-проблемните места в системата на специализираната подготовка на работните екипи в туризма. Добрите практики на професионалния мениджмънт в туристическата индустрия се базират на комбинативност и гравивност на лидерски умения и налагат *измерване и оценяване на компетентността* – какво се изисква и какво е налично и измерване на реалното влияние върху организационното развитие.

В заключение, следва да се отбележи, че **анализираните аспекти на човешкия капитал в туризма и визираните нови парадигми в управлението на човешкия капитал в никакъв случай не изчерпват широкия спектър от инструменти за анализ** на перспективите за неговото бъдещо развитие и проявление, тъй като човешкият капитал със своя скрит потенциал понастоящем все още е неразгадан и комплексен феномен, но по своя характер човешките знания представляват неизчерпаем ресурс, защото присъщите на човека творчески способности, въображение и способност за генериране на нови идеи са практически неограничени и предоставят възможност за постигане на конкурентно предимство и генериране на стойност.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Кабакчиева, Д. „Туризъм. Комуникация. Репутация“, Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“, 2019
2. Гълъбова, Л., „Управление на знанията. Интелектуален капитал“, EUT+ Academic Press, 2022
3. Панайотов, Д., „Човешкият капитал – концепция за смисъла и възможен индекс за личностно, организационно и обществено развитие“, Сборник доклади, Научно-практическа конференция „Човешкият капитал – методология, измерения и практики“, НБУ, 2018
4. Иванова, М., „Дигитализацията в управлението на човешките ресурси“, колективна монография, „Дигиталната трансформация в туризма“, „Авангард-Прима“, София, 2018
5. Рибов, М. и колектив М. Воденска, Д. Радойнова, Н. Кръстева, С. Милева, Т. Дъбева, М. Станкова, С. Иванов, М. Иванова, Т. Тончева, П. Иванова, М. Янева, Е. Великова, И. Емилова, Н. Цонев, Д. Вараджакова, Л. Гръчка, М. Караилиева, М. Иванова, М. Мишева, Св. Калейчев, „Дигиталната трансформация в туризма“, „Авангард-Прима“, София, 2018
6. Караилиева, М., „Човешкият капитал в туризма“, НБУ, 2018

SCIENTIFIC APPROACHES AND MODELS FOR THE DEVELOPMENT OF SUSTAINABLE ECO-FRIENDLY TOURISM

Msc. Nikolai Tashev
Assoc. Prof. Emil Kitchoukov
University of Forestry – Sofia

Abstract. The article examines various scientific approaches and theoretical models for the development of sustainable ecological tourism through various forms of alternative tourist supply. Modern scientific approaches for defining the concept of „sustainable tourism development“ in relation to the peculiarities of territorial development and sustainable tourist supply have been studied. Based on the research, an attempt was made to model the sustainable development of nature-oriented and ecological tourism through selected models of sustainable tourism. The prerequisites for building the model of sustainable tourism have been examined and analyzed, and an assessment has been made of the sustainability of the environmentally friendly alternative tourist offer. Some possibilities for increasing the competitiveness of the tourist product and the prospects for the alternative tourist offer are outlined.

Keywords: sustainable tourism, models, approaches

INTRODUCTION

In the modern world, with the development of transport, infrastructure and information globalization, the field of tourism is also dynamically changing, the development of sustainable ecological tourism is getting more and more relevant. The economic importance of income from tourism and its accompanying products and services has been growing continuously in recent years. This has given rise to a growing interest among entrepreneurs, also implying flexibility and sustainability of the tourism offer. Those characteristics could only be achieved with the help of the alternative forms of tourist offer, ensuring year-round employment, equal load on tourist sites and balanced development of the regions.

The territory of Bulgaria is particularly rich in diverse forest areas, but also has natural, historical, cultural, religious and other resources, necessary for the

successful organization and practice of various alternative forms of tourism and their combinations. This also creates a favorable climate for the creation of new and existing tourist products and also for the transformation from mass to sustainable development and practices.

SUSTAINABLE TOURISM – ESSENCE AND DEGREE OF STUDY

According to the World Tourism Organization (UNWTO), sustainable tourism is „Tourism that takes into account its current and future impacts on the economy, society and the environment and meets the needs of visitors, industry, nature and host communities“ [1].

One of the main aspects that current EU decisions emphasize is the need to reconcile tourism development and environmental protection. For this purpose, it is necessary to observe and promote through initiatives and specific financial instruments the quality of the natural environment in the tourist areas. Moreover, a number of measures adopted by the Union institutions in the field of ecology since the early 1980s also emphasize the need to combine tourism development and nature conservation [2]. Addressing carbon emissions is now a critical part of any credible sustainable tourism initiative, regardless of its overall goal. Reducing carbon emissions through retrofitting buildings, sustainable transport, offsetting initiatives or using renewable energy is part of any sustainable approach [3]. The competitiveness and sustainability of the tourism industry go hand in hand, as the quality of tourist destinations is strongly influenced by their natural and cultural environment and their integration into the local community. Long-term sustainability requires a balance between economic, socio-cultural and environmental sustainability. The need to reconcile economic growth and sustainable development also has an ethical dimension [4]. Europe, with its rich variety of historical monuments, spiritual objects and cities, is perhaps the best example of tourism oriented towards the preservation of cultural and historical heritage, it is not only the initiator of its preservation, but also provides funds for it. A significant part of the revenue from the cultural monuments and natural parks is reinvested to improve the environment. Tourism revenue can be used for the restoration of old buildings which are subsequently used for hotels [5].

Sustainable tourism is about optimal use of natural resources, supporting vital ecological processes and biological diversity. Respect for the cultural authenticity of the host community, its cultural heritage and traditional values is a main feature of this tourism and to contribute to the tolerant interaction between different cultures. The main goal of sustainable tourism is to ensure reliable, long-lasting economic

development, through a fair distribution of socio-economic benefits among the interested parties, while responsibly observing the principles of sustainable development and environmental protection.

The World Tourism Organization and the United Nations Environment Program in 2005 defined 12 main goals for sustainable tourism as follows:

1. Economic feasibility: to ensure the profitability and competitiveness of tourist destinations so that they can continue to develop and contribute benefits in the long term;
2. Local prosperity: to maximize the contribution of tourism to the economic well-being of the host destination and the share of profit that remains in the local community;
3. Quality of work: to increase the number and quality of local jobs created and supported by tourism, including the level of remuneration, conditions and work opportunities, for all, without discrimination based on gender, race, disability or otherwise;
4. Social justice: to seek broad and fair distribution of economic and social benefits of tourism in the host community, including improved opportunities, incomes and services available to the poor;
5. Visitor Satisfaction: to provide a safe, satisfying and meaningful visitor experience accessible to all without discrimination based on gender, race, disability or otherwise;
6. Local control: to involve and empower local communities in planning and decision-making for the management and future development of tourism in their region, in dialogue with other stakeholders;
7. Community well-being: to maintain and improve the quality of life in local communities, including social structures and access to resources, amenities and support systems, avoiding any form of social decline or exploitation;
8. Cultural richness: to respect and emphasize the historical heritage, authentic cultures, traditions and characteristics of the host communities;
9. Physical integrity: to maintain and enhance the quality of the landscape, both urban and rural, and to avoid material and visual degradation of the environment;
10. Biodiversity: to support the conservation of natural areas, habitats and wildlife and to minimize damage to them;
11. Efficient use of resources: to minimize the use of rare and non-renewable resources in the development and operation of tourism facilities and services;

12. Cleanliness of the environment: to minimize air, water and land pollution and the production of waste by tourism businesses and visitors [6].

It is necessary to mention, that sustainable tourism generates income. With a sustainable destination, revenue will increase because this type of destination attracts a different type of visitors. There is a special group of affluent travelers for whom it is important to take care of the planet and themselves. This group is described by the acronym „LOHAS“, which stands for Lifestyle of Health and Sustainability. People from this growing group are looking for sustainable destinations where their visit has a positive, not a negative, impact. These types of travelers are willing to pay a higher price for this and generally have a higher income to be able to afford it.

Sustainability-minded travelers are less price-sensitive and spend an average of about 50 percent more money during their stay. Resilient travelers often stay longer than standard travelers. They quite often spend one to two weeks in their chosen destinations, not just a few days as others do. In addition, people in this group travel more often with friends, which generates a higher number of visitors. They prefer to buy local products and support the local community, they seek the true essence of the local way of life. Not only do they love the local food, but they also love to see the farm where vegetables are produced, animals are raised, etc. [7].

SCIENTIFIC APPROACHES TO DEFINING THE CONCEPT OF „SUSTAINABLE TOURISM DEVELOPMENT“

The concept of sustainable tourism is based on the need to protect and rationally manage the natural environment and the resources it provides. In 1987, the World Commission on Environment and Development produced a report called *Our Common Future*, also known as the Brundtland Report. This document adopted the basic assumption, still valid today, that sustainable development „seeks to meet the needs and aspirations of the present without compromising the ability to meet those needs in the future“. In 1992, the United Nations Conference on Environment and Development (the so-called „Earth Summit“) was held in Rio de Janeiro. Agenda for the 21st century is a global plan of action necessary to achieve sustainable development and high quality of life [8],[9].

In addition to the broad and diverse discussion on the essence of sustainable tourism, represented by numerous publications, a number of institutional documents, declarative, explanatory or normative in nature, are devoted to the topic and collected in Table 1.

Table 1. Selected documents related to sustainable tourism

Document	Published by:	Year	Place of publication
<i>Charter for sustainable tourism</i>	World Conference on Sustainable Tourism	1995	Lanzarote, Canary Islands
<i>Tourism Industry Agenda 21: Towards Environmentally Sustainable Development</i>	WTTC, UNWTO, Earth Council	1995	Madrid
<i>Berlin Declaration</i>	International Conference on Biodiversity and Tourism	1997	Berlin
<i>Global Code of Ethics in Tourism</i>	UNWTO	1999	Santiago de Chile
<i>Encyclopedia of Ecotourism</i>	Weaver (ed.), CABI Publishing	2001	Oxon (UK) – New York (USA)
<i>Sustainable development of tourism. Conceptual definitions.</i>	UNWTO	2004	Madrid
<i>Global criteria for sustainable tourism</i>	World Conservation Congress (Rainforest Alliance, UNEP, UNWTO)	2008	Barcelona

SUSTAINABLE TOURISM CONCEPTS

In his book *Sustainable Tourism: A State-of-the-Art Review* [10], R. Butler provides an extensive review of definitions of sustainability in tourism. He argues that sustainable tourism can be viewed in two ways. From the point of view of the semantic dictionary, the characteristic of sustainability in tourism is seen as a guarantee of long-term market survival. This approach is closer to representatives of economic theory, emphasizing the problem of self-sustainability of tourism development [11]. The second point of view presented by Butler is much closer to the concept of sustainable development. It implies the use of sustainable tourism as a tool for the development of host destinations without violating the principles of sustainable development.

Bryan H. Farrell and Louise Twinning-Ward, in their article *Rethinking Tourism*, postulate a complete change in the methodological approach to sustainable studies and tourism in general. The authors sharply criticize what they consider to be the most common way of conducting research in the field of tourism. It is based on narrow specialization, linear reductionism, as well as determinism, presupposing the predictability of phenomena and the presence of cause and effect. According to them, such an approach cannot be sufficiently effective, due to the complexity and unpredictability of the behavior of tourism systems, as well as those that have an impact on tourism. Alternatively, they propose a new paradigm based on an interdisciplinary approach. It covers new fields such as ecosystem ecology, ecological economics, global change science and complexity theory. The authors introduce the concepts of a complete tourism system and complex adaptive tourism systems – CATS (Complex Adaptive Tourism Systems) [12].

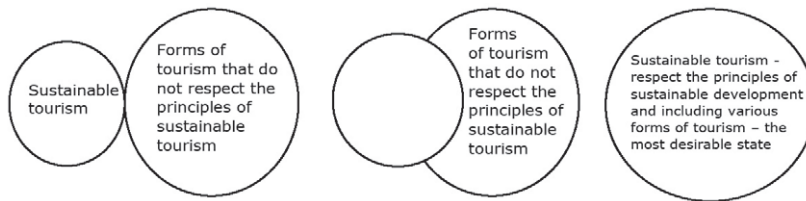

Figure 1. Sustainable tourism and other forms that do not respect its principles

In recent decades, the approach to the evaluation and the criteria by which one or another type of tourism is evaluated have changed. Today, whether ecological, alternative or mainstream, all types of tourism ideally strive to comply with the principles of sustainability. Graphically, the relationship and evolution from unsustainable to sustainable tourism is presented in Fig. 1 [13].

Models of the connections between sustainable and unsustainable (often recognizable as mass) tourism are also the subject of interest of other authors. D.A. Fennel [14] and D.B.Weaver [15] argue that there is no clear distinction to be made between sustainable and unsustainable forms of tourism. The first introduces degrees (stages) of sustainability in tourism according to its various aspects (transportation, accommodation, attractions, and products). The second claims that mass tourism (closer to unsustainable) is a kind of continuum of alternative (closer to sustainable) tourism, and for this reason they cannot be considered separately, as different categories.

Two conclusions can be drawn from the opinions of these authors. One perspective postulates that the principles of sustainable development should be

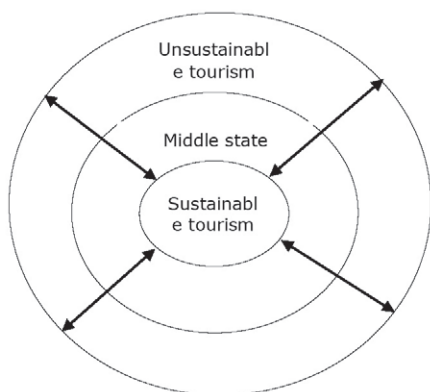

Figure 2. Sustainable and unsustainable tourism as a two-way changes continuum

taken into account to the maximum extent in all types of tourism (Fig. 1). In this case, we observe a case where tourism is developing in the desired direction of change from unsustainable to sustainable tourism. On the other hand, if we accept the view of D.B. Weaver for mass tourism as a continuum of alternative, the change from more sustainable to less sustainable tourism is an example of development in an undesirable direction. The two situations are depicted in Fig. 2.

Similar conclusions regarding the probability of occurrence of an undesirable direction of change can be made after the analysis of three theoretical models of tourism demonstrated in Table 2:

- of the Tourism Area Life Cycle (TALC) [16] by R.W. Butler;
- of the tourist space [17] by S. Liszewski;
- changes in the natural environment under the influence of tourism [18]. by D. Zareba.

Table 2. Comparison of the theoretical models for development of tourism by R. Butler, D. Zareba u S. Liszewski

Concept/ Stage	Tourist area life cycle (R. Butler, 1980)	Changes in the natural environment (D. Zareba, 2010)	Types of tourist space (S. Liszewski, 1995)
I	Research	Initial balance	Research
II	Introduction	Threat	Penetration
III	Development	Degradation	Colonization
IV	Consolidation and stagnation	New balance	Urbanization

The curve of dependencies arising between the number of tourists in a given reception area and time [16], the level of transformation of the tourist space [17] and the level of environmental devastation [18] are very similar. When analyzing the curve, 4 stages of changes can be distinguished in the direction from the initial

natural balance of the environment to a state of new balance – transformed and devastated nature (Fig. 3).

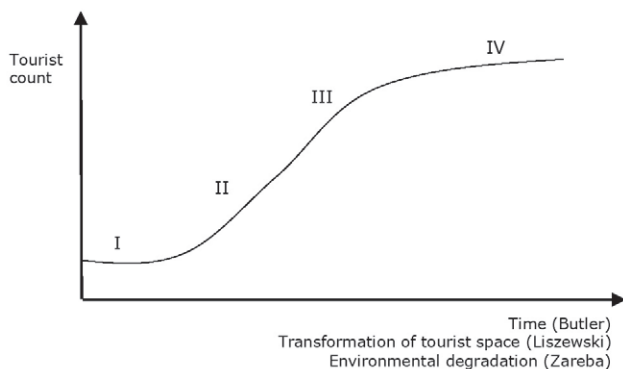

Figure 3. Function of tourism in time, spatial and environmental changes

Another model offering a concept of different stages of development of sustainable management in tourism in terms of environmental, socio-cultural and economic factors was proposed by C. Hunter [11]. This author distinguishes four options for the functioning of tourism within the framework of sustainable development (Table 3).

Table 3. Variants for the functioning of tourism in relation to sustainable development.

Option	Position of tourism	Position of sustainable development
1	Dominating tourism	Very weak
2	Tourism determined by product	Weak
3	Tourism determined by environmental issues	Strong
4	Minimalistic tourism	Very strong

The graph in this case represents a decreasing function affecting tourism and its relation to sustainable development (Fig. 4).

A multi-criteria approaches for evaluating the development of tourism in a given tourist area, destination or region are many and varied. They can be selected thematically and with varying degrees of detail according to the objectives and needs of the research. When it comes to tourism, and especially its sustainability,

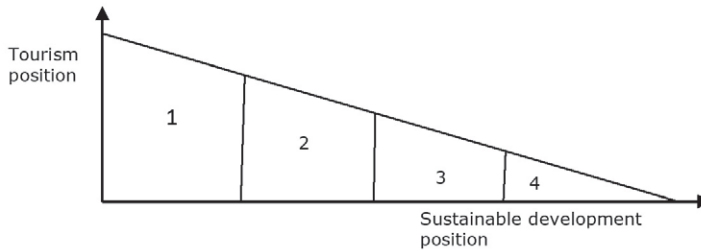

Figure 4. Variants for functioning of tourism related to sustainable development

the criteria can be divided into 4 main groups: environment, cultural heritage, economic benefits for the community and sustainable management. According to the Global Sustainable Tourism Council (GSTC), the main criteria for entering these categories are as follows:

- Environment;
- Cultural heritage;
- Economic benefits for the community;
- Sustainable management;
- Tourism strategy;
- Organization of tourism management;
- Monitoring;
- Adaptation to climate change;
- Infrastructure of tourist sites;
- Planning Regulation;
- Accessibility for all;
- Acquisition of properties;
- Degree of satisfaction of tourists;
- Sustainability Standards;
- Security;
- Response to crisis and emergency situations [20].

CONCLUSION

As can be seen from above, there are different models and approaches for assessing the state and sustainability of tourism and its development in a certain area. Some of them focus on the tourism component or the local community, others on the environmental impact. Other specific aspects and characteristics can be measured and evaluated using these approaches and models. What they all have in common is that they provide an opportunity to illustrate the position of a case

study in the conflict zone between sustainable development and short-term, profit-oriented mass tourism. Most often they give the picture for a certain moment and cannot be relied on as long-term and strategic.

The research carried out shows that a sustainable balance between the interests of all interested parties should be sought and, in the future, more emphasis should be placed on the development of sustainable forms of alternative tourist supply, which provides opportunities for an even load of places of residence and constant annual employment of the staff. Bulgaria's natural resources and cultural attractions offer great opportunities in this direction.

REFERENCES

1. Making Tourism More Sustainable – A Guide for Policy Makers, UNEP and UNWTO, 2005. 210 p.
https://www.academia.edu/42866338/UNEP_and_WTO_Making_Tourism_More_Sustainable_A_Guide_for_Policy_Makers
2. Busek, E., Gjoreska, A. 2010. The Danube Region: transformation and emergence. *Eastern Journal of European Studies*, 1 (1). pp. 1-12.
3. [Online] World Travel & Tourism Council, Addressing climate change is an increasing priority, 2016. <https://medium.com/@WTTC/sustainable-tourism-the-past-present-and-future-9abfad0ea035>
4. [Online] Официален уебсайт на Европейския съюз, Sustainable tourism. https://ec.europa.eu/growth/sectors/tourism/offer/sustainable_b
5. [Online] European Commission, Agenda for a sustainable and competitive European tourism, 2007.
6. [Online] Greentourism.eu, Sustainable tourism, 2020 Oldenbourg Wissenschaftsverlag, Florstadt. 461 p. (ISBN: 978-3-486217-28-5)
7. [Online] Team, Does sustainable tourism generate money?, 2017. <https://northflash.com/what-is-sustainable-tourism/>
8. Niezgoda, A. 2006. Obszar recepcji turystycznej w warunkach rozwoju zrównoważonego. Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu. 298 p.
9. Kowalczyk, A. (ed.) 2010. Turystyka zrównoważona, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa. 323 p.
10. Butler, R. W. 1999. Sustainable tourism: a state-of-the-art review. *Tourism Geographies* 1(1), 1999, 7-25. ISSN: 1461-6688 (Print) 1470-1340 (Online) Journal homepage: www.tandfonline.com/journals/rtxg20

11. Mika, M. 2008. Sposoby ograniczenia negatywnego wpływu turystyki, In: Turystyka, Kurek (ed.). Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa. pp. 471-482.
12. Farrel, B. H. & Twinning-Ward, L. 2004. Reconceptualization Tourism, *Annals of Tourism Research*. 31, 2. pp. 274-295.
13. Niezgoda, A. 2006. Obszar recepcji turystycznej w warunkach rozwoju zrównoważonego. Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu. 298 p.
14. Fennel, D. A. 1999. *Ecotourism. An Introduction*, Routledge, London–New York.
15. Fleischer, A. & Felsenstein, D. 2000. Support for rural tourism: Does it make a difference?, *Annals of Tourism research*. 27 (4), 315 p.
16. Weaver, D. B. 2001. Ecotourism in the context of other tourism types, In: *The encyclopedia of ecotourism*, Weaver (ed.), CABI Publishing, Oxon–New York. pp. 73-83.
17. Butler, R. W. 1980. The Concept of a Tourist Area Cycle of Evolution: Implication for the Managment of Resources, *The Canadian Geographer*, 25. pp. 151-170.
18. Liszewski, S. 1995. Przestrzeń turystyczna. Uniwersytet Łódzki. *Turyzm*, 5, 2: 87-103.
19. Zaręba D. 2010. *Ekoturystyka*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa wyd. III. 13.
20. Khosravi, F. & al. 2019. Multi-criteria Analysis for Rapid Strategic Environmental Assessment in Tourism Planning. *Journal of Environmental Assessment Policy and Management*. Vol. 21, № 4, pp. 1-20 World Scientific Publishing Europe Ltd.. DOI:10.1142/S14643332195001331950013-1

РОЛЯТА НА МЕЖДУНАРОДНИТЕ ЛЕТИЩА НА БЪЛГАРИЯ ЗА РАЗВИТИЕТО НА ТУРИЗМА В СТРАНАТА

Доц. д-р Галина Тодорова
ВВВУ „Г. Бенковски” Д. Митрополия

Резюме. Туризмът е основен икономически отрасъл на България, тясно свързан и зависим от въздушния транспорт на страната ни. За развитието и на двата отрасли е необходима прилежаща инфраструктура и това са нашите международни летища, които са и врата на страната ни при посрещане и изпращане на туристите. Целта на този труд е да изтъкне ролята на летищата за развитие на морския и планински туризъм на курортите в близост до международните летища.

Ключови думи: международни летища, туризъм, курорти, полети

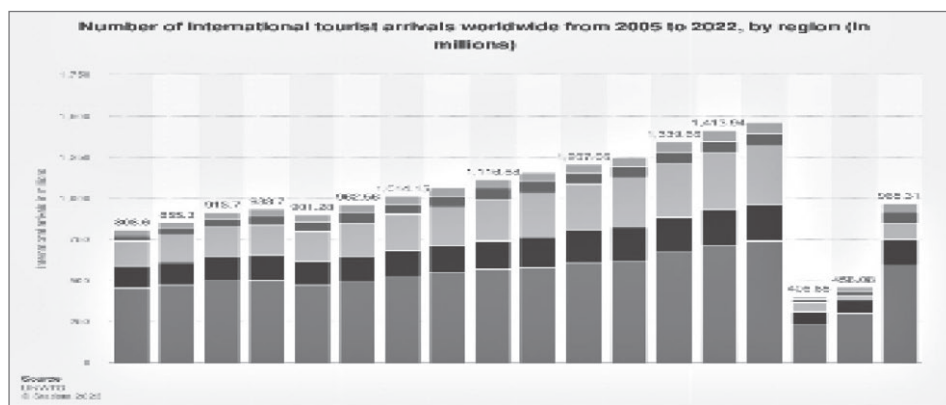
Abstract. Tourism is the main economic branch of Bulgaria, closely related and dependent on the air transport of our country. Adjacent infrastructure is necessary for the development of both branches and these are t, our international airports, which are also the gateway to our country when welcoming tourists. The purpose of this paper is to highlight the role of airports in the development of sea and mauntain tourism in resorts near international airports.

Keywords: international airports, tourism, resorts, flights

„Летището, всяко летище е сложен механизъм, и е трудно да го управляваш.”
Артър Хейли

Международният туризъм има различни функции – социална, икономическа, хуманитарна и медицинска, но всички те са тясно свързани с транспортния отрасъл при тяхното изпълнение. По своята същност транспортният отрасъл от повечето икономисти е определян като гръбнак на ико-

номиката. „Транспортът е стратегически сектор на икономиката на ЕС, който засяга пряко ежедневието на всички граждани на ЕС, а транспортните услуги осигуряват приблизително 11 млн. работни места.”[6] Без него не може да се развива туристическата индустрия. А самата „туристическа индустрия се определя като междустранов комплекс, който осигурява осъществяването на своята дейност чрез основните стопански субекти, включително чрез посредници (банки, застрахователни, транспортни компании, места за настаняване и хранене и др.), включва различни видове икономически дейности (финансови, маркетингови, информационни, застрахователни, банкови, транспортни, услуги за настаняване и хранене, здравеопазване и др.) с цел задоволяване на потребностите на потребителите (туристи) от отдих, развлечение, хранене, здраве и т.н.” Наред с това, според световната международна туристическа организация – „туризмът е производна на френската дума „tour” (разходка, пътуване) и представлява дейност на лица, чиято цел е да пътуват и да останат на места извън обичайната им среда за период от не повече от една последователна година с цел отдих и други цели.” Към настоящия момент в съвременния глобален свят, когато времето е ценно и стремежът за качествен живот е приоритет за повечето хора, основен свързващ и предпочитан транспорт за туризъм е въздушният. Все повече хора пътуват и това е видно от фиг. 1

Фиг.1. Брой международни посещения на туристи по света от 2005 г. до 2022 г., по региони (в милиони). Източник:<https://www.statista.com/statistics/186743/international-tourist-arrivals-worldwide-by-region-since-2010/>

Тази тенденция е присъща и за България и за да функционира въздушният транспорт е необходима прилежаща инфраструктура. У нас това е рег-

ламентирано с Наредба № 14 за летищата и летищното осигуряване, която включва[3]: летищната инфраструктура, маркиране и монтиране на светлини на допълнителна площадка за обръщане в края на пистата за излитане и кацане, на крайните участъци за безопасност, крайните участъци за спиране и автоматизирана система за визуално насочване при паркиране на самолет на местостоянка – A-VDGS и други технически изисквания определени от международните организации – ИКАО и EASA и хармонизирани от Главна дирекция „Гражданска въздухоплавателна администрация.“

Обект на този труд са международните летищата на България като обекти на инфраструктура за развитие на туризма в страната. Целта на изследването е да изследва ролята на международните летища на България за увеличаването на приходите от туризъм. Основната ни теза е, че международните летища на България са важен фактор за увеличаване на приходите от туризъм. Акцент е поставен на развитието на морския и планински туризъм на туристическите курорти в близост до международните летища. За целта основните задачи са сведени до разглеждането на два въпроса:

- Общ обзор на българските международни летища;
- Анализ на приходите и туристопотока в българските морски и планински курорти в близост до международните летища;

При изследването са използвани методите на статистиката, на синтез и анализ. Теоретичната основа на изследването бяха изследванията на учени в областта на туризма и въздушния транспорт, както и данни от официалните уебсайтове на национални и международни организации – НСИ, UNWTO, IATA, ICAO и други.

ОБЩ ОБЗОР НА БЪЛГАРСКИТЕ МЕЖДУНАРОДНИ ЛЕТИЩА

България е част от международния туризъм и процесите на глобализация оказват влияние на секторите туризъм и въздушен транспорт чрез посредничеството на международните летища на страната. По своята същност „летището е комплекс от структури, който включва летище, въздушен терминал, съоръжения, предназначени за приемане и изпращане на въздухоплавателни средства, обслужващи въздушния транспорт и разполагащи за тези цели с необходимото оборудване, авиационен персонал и други работници.”[2] У нас международните летища са пет на брой. Те са локализирани в София, Пловдив, Варна, Бургас и Горна Оряховица, а мотивите за посещение в страната ни са различни: екскурзия, почивка или развлечения (посещения на културни или исторически забележителности, спортни мероприятия и

други).

Капацитетът на летищата също е различен. Най-голямото летище у нас е летище София и единствено то е с два терминала. На територията им се обслужват заминаващи и пристигащи пътници от и до множество дестинации от целия свят. Ръстът на обслужените пътници от нашите международни летища непрекъснато се увеличава. (Виж Таб.1)

Таблица 1. Обслужени пътници на летищата за период 2020-2022

Показатели	2020	2021	2022
Пътници – брой	3874985	5276247	9075560
Кацнали	1929291	2627562	4510083
Излетели	1945694	2648685	4565477

Източник: НСИ

Високият ръст на пътниците се обяснява и с нормализиране на пандемичната криза след 2020 година и отпадане на мерките за ваксинация, както и с факторите за удовлетвореност на пътуващите и туристите. Известна е максимата, че един доволен турист разказва на 5 бъдещи потребители на услугата, а един недоволен на 15 души. Съдейки по отчета се наблюдава увеличение на пътуващите, дължащо се на: основно са отличните оферти от туроператорите и възможностите за почивка, от отличните климатични условия през зимата и лятото, от сравнително високата лична безопасност и сигурност, от гостоприемството на българските хотелиери и заведенията за хранене! От съществено значение е развитието и на летищната инфраструктура и цифровизацията на летищните операции. Тези предпоставки водят и до увеличаване на туристопотока като цяло у нас.

АНАЛИЗ НА ПРИХОДИТЕ И ТУРИСТОПОТОКА В БЪЛГАРСКИТЕ МОРСКИ И ПЛАНИНСКИ КУРОРТИ В БЛИЗОСТ ДО МЕЖДУНАРОДНИ ЛЕТИЩА

В нашите водещи курорти туристите пристигат за отдых от различни летища. Летище София обслужва над „79 дестинации в 32 страни и бяха осъществени с помощта на 36 различни авиокомпаниии.”[4]

В момента концесионер на летище София е „Соф Кънект”, които планират да го превърнат в 5-звездно регионално летище до 2028 година. Амбицията им е да инвестират над 1.2 млрд. лв. до края на договора им, плюс още над 1 млрд. лв. икономически и социални ползи от разширяването на

полетната ни мрежа и привличането на инвестиции на летището, което създава работни места за всички бизнеси, свързани с аерогарата, включително туризма. Летищата Варна и Бургас обслужват нашите морски курорти. Техен концесионер е „Фрапорт Туин Стар Еърпорт Мениджмънт“ до 2046 г. Очакванията за общия размер на инвестициите до този период и в двете летища да достигне до 413 млн. евро.[5]

Летище Пловдив обслужва планинските курорти. То тясно си сътрудничи със Сдружението на хотелиерите за възможностите и начините да се разкрият нови авиолинии до града. В тази инициатива участват девет общини – Пловдив, Чепеларе, Родопи, Сопот, Калояново, Куклен, Хисаря, Съединение и три юридически лица, частни дружества – Пампорово АД, Гранд хотел Пловдив, СНЦ Фонд Феникс. Тенденцията на увеличаване на пътуващите се отразява и на приходите от нощувки по курортите в близост до нашите международни летища, която е показана в таблица 2.

Таблица 2. Приходи от нощувки по курорти в близост до международни летища (лв)

Курорти	2018	2019	2020	2021	2022
Албена	92846058	88132187	25630067	43866202	38 280 231
Боровец	25167451	26934536	21145793	18947026	33 228 230
Златни пясъци	234720929	230463752	70638230	154949931	213 642 164
Пампорово	18625922	22566464	70638230	16946239	24 119 629
ММЦ – Приморско	3083548	2616767	20167911	2252559	3 412 077
Св. Константин и Елена	31505502	32683376	13441287	26473024	34 439 128
Слънчев бряг	299447871	313364278	77616333	196565239	339 606 693

Източник: НСИ

Така очертаната тенденция е добър ориентир и положителен пример за връзката на туристическата индустрия с развитието на въздушния транспорт и развитие на летищата в постоянно променящата се динамика на авиационната индустрия. Въпросът, който остава отворен за нас като туристическа и авиационна страна е как ще се справим с конкуренцията на останалите балканки летища, които генерират също не малко приходи от туризъм! Едно

от решенията е непрекъснато да се инвестира в развитието на кадри и инфраструктура и ако бъдат изпълнени инвестиционните намерения на концесионерите бихме могли да бъдем конкурентоспособни! Също не бива да се забравя, че летищата на България са нещо повече от врата на България и първо впечатление за страната. Те имат ключова роля в икономическото развитие на страната чрез развитие на транспортния и туристическия отрасъл. Чрез тях се подобрява свързаността на хората от различни дестинации от целия свят и се увеличават възможностите и перспективите за туристическия сектор на страната ни!

ЛИТЕРАТУРА

1. Л.В. Стахова, Основы туризма, Юрайт, Москва 2022.
2. Кропивенцева, С. А. Организация и обслуживание пассажирских и грузовых авиаперевозок: учеб. пособие / С. А. Кропивенцева. – Самара : Изд-во СГАУ, 2015.
3. Наредба №14 за летищата и летищното осигуряване
4. Дестинациите на летище София: Топ 10 на държави, градове и аерогари – <https://money.bg/economics/destinatiite-na-letishte-sofiya-top-10-na-darzhavi-gradove-i-aerogari.html>
5. Концесията на летищата Бургас и Варна е удължена до 2046 г. – <https://www.mediapool.bg/kontsesiyata-na-letishtata-burgas-i-varna-e-udalzhenado-2046-g-news340043.html>
6. Изграждане на успешен транспортен сектор на ЕС – какви са предизвикателствата? – <https://op.europa.eu/webpub/eca/landscape-review-transport/bg/>

ПРОУЧВАНЕ НА ДОБРИТЕ ПРАКТИКИ В БИЗНЕС ПЛАНИРАНЕТО НА ТУРИСТИЧЕСКИТЕ ОРГАНИЗАЦИИ

гл. ас. д-р Маргарита Мишева
Нов български университет

Резюме. Докладът има за цел да проучи някои от добрите практики и примери, приложими в бизнес планирането на туристическите организации в контекста на технологичните иновации и софтуерни решения. Имплементирането на различни технологични решения в стратегическото планиране може да подпомогне туристическите организации в запазването на конкурентоспособността им, в увеличаването потенциала им за растеж и в предлагането на продукти и услуги с висока потребителска стойност.

Ключови думи: планиране, туристически организации, технологични иновации

STUDY OF GOOD PRACTICES IN BUSINESS PLANNING OF TOURISM ORGANIZATIONS

Chief Assist. Margarita Misheva, PhD
New Bulgarian University

Abstract. This article aims to explore some of the good practices and examples applicable in the business planning of tourism organizations in the context of technological innovation and software solutions. The implementation of various technological solutions in strategic planning can assist tourism organizations in maintaining their competitiveness, in increasing their growth potential and in offering products and services with high consumer value.

Keywords: planning, tourism organizations, technological innovation

УВОД

Важността на бизнес планирането за туристическите организации е свързана с няколко основни елемента от пазарното им съществуване, сред които определянето на целите и стратегиите за развитие и растеж; идентифицирането на новите пазарни възможности и потенциални заплахи; разработване на маркетингови и финансови планове; прогнозиране на продажбите и по-ефективно управление на бюджетите; оценяване на рисковете; мониторинг на изпълнените цели и задачи; взимане на решения, базирани на анализи на данни; ангажиране на служителите и заявяване пред клиентите и др.

От съществено значение е да отбележим, че предприемаческата дейност в туризма преминава през няколко стадии и етапи, които обхващат различни аспекти на процеса на създаване и развитие на бизнеса. По-конкретно става въпрос за идеи и концепции, планиране, стартиране, растеж и развитие, стабилизация и устойчивост, иновации и приспособяване. Идеите и концепциите са свързани с идентифицирането на възможностите или потребностите на пазара, генерирането на идеи за продукти, услуги или бизнес модели, и оценката на изпълнимостта и потенциала на отделните идеи. При планирането, тази детайлизация намира израз в разработването на бизнес планове или стратегии за изпълнение на идеята, анализът на пазара и конкурентоспособността, и оценката на необходимите ресурси (финансови, човешки, материални и др.).

БИЗНЕС ПЛАНИРАНЕТО КАТО ИНСТРУМЕНТ ЗА СТРАТЕГИЧЕСКО РАЗВИТИЕ

Добре функциониращата система за бизнес планиране позволява да се планира и координира работата на всички структурни подразделения в организациите, включително и туристическите, с цел постигане на заложените стратегически цели. Подобна система повишава управленската ефективност, а бизнес плановете се превръщат в инструмент за мониторинг и оценяване на постигнатите резултати. Във формалния процес на планиране се различават три типа бизнес планове: проектен, стратегически и оперативен. В зависимост от поставените цели и разглежданото йерархично ниво могат да бъдат разработени следните бизнес планове: бизнес план на проект, стратегически фирмен бизнес план, бизнес план на филиал (обект от верига) и др.

Сред всички функции в управлението на организациите **централно място заема планирането**. Планирането разглеждаме като вид управленска дейност, прилагана за определяне на бъдещето на организацията, свързана

с поставянето на цели, избор на методи и подходи за постигането им, разработване на планове и разпределяне на необходимите ресурси.[5]

Планирането като процес предполага систематична подготовка и взимане на решения за формирането на бъдещето на организацията. Системата за планиране се характеризира със съвкупност от елементи (информация, организация на процеса и използвани процедури за планиране, поставяне на цели, взимане на решения, разпределяне на ресурси и т.н.), интегрирани в подредена структура. Системността в този случай означава, че в организацията се използва определена **процедура за планиране**, съществуват организационни рамки за планиране, осигурена е информационна база, налице е ясно определена „изходна продукция“ от плановия процес, а отделните планови решения се приемат в рамките на определена структура от цели и задачи. Използваните на практика **системи за планиране** могат да обхващат различни периоди от време, да се различават по срокове, точност, степен на детайлизация и координация, обект и предмет на планиране.

Освен това е важно да споменем, че плановете съдържат фиксирани задачи, определящи последователността, реда и сроковете за изпълнение на работата с цел постигане на поставените задачи, включването на необходимите ресурси и постигане на желаните резултати от дейността. Ето защо, може да кажем, че по своята същност, планирането и плановете като цяло определят маршрута на движение към поставените цели.[6]

МЯСТОТО НА ДИГИТАЛИЗАЦИЯТА В БИЗНЕС ПЛАНИРАНЕТО

Едва ли някой би оспорвал твърдението, че дигитализацията оказва значително влияние върху управлението на организациите и това е обяснимо, като се има предвид широкият спектър на оказваното влияние, намиращо израз в стратегическото планиране и визия, адаптацията и гъвкавостта, иновациите и развитието, управлението на ресурсите, клиентското обслужване, цялостното управление на веригата от доставки, повишеното управление на риска, иновациите, по-ефективното човешко управление на вътрешните процеси.

В структуриран вид, обсъжданото влияние на дигитализацията върху управлението намира израз в една по-широка интерпретация, включваща използването на стратегически инструменти, модели, технологии и др. В този смисъл организациите трябва да интегрират дигиталните технологии в стратегическото си планиране, като ги включват във визията си за бъдещето. От друга страна дигиталната трансформация позволява на туристическите ор-

ганизации да създадат по-гъвкави бизнес модели, които могат да се адаптират към бързо променящите се условия на пазара. Използването на технологии като изкуствен интелект, анализ на данни и интернет на нещата стимулира иновациите и способства за развитието на нови продукти и услуги.

Трябва да отбележим, че един устойчив план за икономическата дейност може да се изпълни по няколко начина, които са взаимнозаменяеми и не стават причина дейността да приема политиките на софтуерните и хардуерните разпространители. Освен това, трябва да се има предвид, че интернет световната технология и предпочитанията на потребителите се променят непрекъснато. **Една технология, която днес отговаря на стандартите и изискванията, утре вече може да не се използва. Планирането за една или две години напред не е възможно.** И това е обяснимо, като се има предвид, че упражняваната дейност трябва да се адаптира към очакванията на клиентите и към развиващите се интернет технологии.

Изминалите години показват недвусмислено, че динамичната природа на новите технологии изисква прилагането на различни подходи към стратегическото планиране. С използването на тези технологии сравнително лесно могат да бъдат проучени конкурентите. За това е необходимо съществуващите процеси да бъдат наблюдавани и анализирани, за да могат да бъдат адаптирани към промените в средата, предизвикани от въвеждането на новите бизнес модели. Опитът показва, че не малко от съществуващите процеси могат да бъдат организирани и разширени чрез новите технологии.

Така например, някои организации предлагат консултантски услуги в областта на електронната дейност. Характерното за тях е да поставят акцента в консултациите на стратегическото планиране и по-малко на техническите детайли. В зависимост от познанията на специалистите в организацията, която се нуждае от консултантски услуги, фирмата наета за тази цел може да поддържа електронната дейност през целия цикъл от планирането на нейното стартиране. Възможно е също така консултантската фирма да предаде проекта за електронната дейност на организацията и тя да довърши реализацията му на определен етап. Разбира се, ако организацията работи с партньор, който осъществява целия цикъл на проекта, той може да предложи и стратегия, в случай че възникнат проблеми.[4]

ДОБРИ ПРАКТИКИ В ПЛАНИРАНЕТО НА ТУРИСТИЧЕСКИТЕ ДЕЙНОСТИ

Пазарните проучвания и анализи са една от възможностите за имплементиране на технологичните решения за туристическите организации.

Анализът на пазарните сегменти позволява да се формира политика на налагане на конкретен бранд или туристическа организация като цяло, във всеки един от желаните и избрани сегменти, като за целта е необходимо оптимално планиране на стратегията за позициониране на предлаганите туристически продукти и услуги с цел получаване на най-добър резултат. Използването на информацията за това, какви предпочитания има един или друг постоянен гост например, позволява на туристическите организации да персонализират услугата, прилагайки адекватен индивидуален подход, подпомагащ разработването на специализирани допълнителни услуги и изживявания. Инструментите за планиране могат да подпомогнат цялостния процес по управление на отделите за маркетинг и продажби посредством максимална автоматизация на работните задачи, планиране на делови срещи, телефонни разговори и автоматично календарно разписание. Може да се предостави и възможност за планиране на заетостта на конферентните зали или изготвяне на менюта, което от своя страна спомага за по-продуктивното превеждане на различни събития не само в хотелиерския бизнес, но и в събитийния мениджмънт като цяло.[2]

За туристическите организации е от съществено значение и да идентифицират **потенциалните рискове**, разработвайки планове за действие при извънредни ситуации с цел свеждане до минимум тяхното въздействие. Това по-конкретно може да включва специализирано застраховане или разработване на планове за реагиране при кризи.

Поддържането на партньорствата и сътрудничества представлява друг подход в планирането на дейността на редица туристически организации. Формирането на успешни партньорства и си сътрудничество с други субекти в туристическата индустрия в лицето на авиокомпаниите, хотели, местни туристически фирми, браншови организации, регионални организации и др. позволява по-добро планиране и споделяне на ресурсите, предлагане на съвместни (по-изгодни) за туристите оферти и подобро обслужване на клиентите. Интерес в тази посока представлява маркетинговата туристическата организация Preferred Hotels & Resorts, представляваща повече от 650 независими хотела, курорти и резиденции в 85 държави, се отличава по своята същност от хотелиерските вериги с това, че обединява независими бизнес единици под формата на т.нар. "soft brand". Хотелите, част от подобна маркетингова асоциация, от една страна запазват своята независимост по отношение на оперативното управление и гъвкавост в планирането на бюджетите, а от друга получават необходимата подкрепа в планирането на своята стратегическа и тактическа маркетингова дейност от централните и регионалните

офиси на организацията. [1]

Доброто планиране е предпоставка за развитие на туризма във всички туристически дестинации. Определянето, обаче, на зони, подходящи за туризъм и **планирането на маршрути** е средство за постигане на устойчивото му развитие. В това направление съществен принос има употребата на **географски информационни системи**. Понятието географска информационна система (ГИС) най-често се свързва със създаване на карти. В действителност, картата е само един от начините за работа в ГИС среда и един от продуктите на ГИС. ГИС представлява съвкупност от компютърен софтуер и хардуер за създаване, съхраняване, обработка, анализ, визуализиране и споделяне на географска информация. Географските информационни системи съчетават пространственото местоположение на обектите с описателната информация за тях. Комбинирането и визуализирането на тези данни в слоеве подпомага по-доброто разбиране на събитията и взаимовръзките между обектите. Какви слоеве с информация ще бъдат съчетани, зависи от задачата, която трябва да се разреши чрез географската информационна система.

Географската информационна система се е доказала като полезна при формирането на туристически информационни системи; също и в определянето на ефекти от туризма върху околната среда; в използването на туристическите ресурси; и в определянето на места, подходящи за туризъм. Ефективността на ГИС зависи от цялостната оценка на ресурсите, точността на данните и обработката без допускане на пропуски. Географската информационна система намира приложение и при планирането в туризма. В туристическата индустрия ГИС се използва за предоставяне на дигитална картова основа за принтираните карти; дигитални файлове за интернет картографиране; дигитални файлове за мобилно картографиране; карти на забележителности; уебсайт с интерактивни карти. [3] Съществуват и **web услуги за маршрутизиране и оптимизиране на посещенията**, при които може да се въвежда списък с обектите за посещения с цел обхождане в най-подходящия ред. Така при планирането може да се предложи оптимален маршрут, с най-кратко време за пътуване, предвидими километри и час на посещенията, като по този начин се намалят разходите за транспорт.

Планирането на екологични инициативи и програми, на базата на резултатите от измервания на въглеродния отпечатък, придобива все по-голямо значение в управлението на туристическите обекти. Според Международната организация за устойчиво пътуване, пътуванията допринасят за около 8% от световните емисии на парникови газове, като почти половината (49%) от отпечатъка на индустрията идва само от транспорта. Чрез използ-

ването на екологични технологии и практики, организациите могат да намалят потреблението на енергия и ресурси. Правилното планиране включва използването на слънчева енергия и енергийно ефективни уреди и осветление, системи за управление на отпадъците, инсталиране на водоспестяващи устройства, влагане на устойчиви строителни материали и използване на биоразградими продукти.

Планирането на хотелската заетост е един от най-съществените елементи от цялостното управление на местата за настаняване. В последните години **специализираният хотелиерски софтуер**, предлаган под формата на различни продукти и услуги, набира все по-голяма популярност сред собствениците и мениджърите на хотели, особено сред по-малките такива. Някои от най-съществените предимства на тези продукти са свързани с:

- подобряване на преживяването на гостите - хотелът става по-достъпен и удобен, обслужването – по-бързо и качествено;
- проследяване на приходите в реално време, с генерирана база данни за профила на гостите, подмагаща маркетинга в насочването на усилията към потенциални клиенти и гости;
- ефективно управление на големи и малки хотели, хотелски вериги и хостели, спа комплекси и къщи за гости, дори болници за рехабилитация;
- автоматично генериране на мениджърски и статистически справки;
- улеснено управление на допълнителните услуги, предлагани от хотела – продажба на СПА услуги, мини бар, румсървис, паркинг и други. Някои продукти позволяват обслужването на цялостната дейност на хотела от една или повече фирми;
- опростяване на процеса по изготвяне на ежедневна отчетност към Министерството на вътрешните работи и системата за туристическа информация ЕСТИ на Министерство на туризма;
- автоматизирано начисляване на консумацията от заведенията в хотела по сметката на настанените гости чрез интеграция с останалите системи;
- оптимизиране обработката на лични данни чрез интеграция със системи за четене на данни от документи за самоличност;
- оптимизиране работата с туроператори чрез въвеждане на ваучери, аванси, изчисляване на проформа фактури, интеграция с процеса по резервиране и настаняване;
- интеграция със системи за електронни брави, автоматично експортиране към ERP системи, графици за смяна на бельо и консумативи и др.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Бизнес планирането служи като основен инструмент за стратегическо развитие, гарантирайки на организацията възможността да се ориентира в сложна пазарна среда. Като цяло, ефективното бизнес планиране е от съществено значение за всяка организация, която иска да постигне дългосрочен успех и устойчивост.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Ильина Е. Л., Тарасенко Э. В., Латкин Ал. Н., Валединская Е. Н., Русо М. А., Современные и инновационные методы управления маркетингом высокоразрядных гостиничных предприятий // Инновации и инвестиции. 2020. №5. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennye-i-innovatsionnye-metody-upravleniya-marketingom-vysokorazryadnyh-gostinichnyh-predpriyatiy> (дата обращения: 02.04.2024).
2. Казначеева А. А., Карташева О. А., Нуроянова А. В., Внедрение новых технологий обслуживания в гостиничном бизнесе // РППЭ. 2019. №3 (101). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vnedrenie-novyh-tehnologiy-obsluzhivaniya-v-gostinichnom-biznese> (дата обращения: 02.04.2024).
3. Пентиева С., Приложение на географски информационни системи в туризма, Управление и устойчиво развитие 4/2018 (71)
4. Рибов М., Дигиталните системи за управление на конкурентоспособността на продукта, <http://www.bkonk.bg/za-bkonk/reshenia/217-24-02-2023>, 31.03.2024 г.
5. Стрекалова Н.Д., Бизнес-планирование [Текст]: учебное пособие, Питер, 2010, 352 с.
6. Ступникова М. В., Бузмаков О. И., Перезолов А. Е. Бизнес-планирование как инструмент стратегического развития организации // Актуальные вопросы современной науки. 2010. №16.

КЛЮЧОВИ ФАКТОРИ ЗА ЕФЕКТИВНОСТ ЗА ПРИНОС КЪМ БВП ОТ ТУРИЗМА В СТОЛИЦИТЕ НА ЕВРОПЕЙСКИ СЪЮЗ – ОСНОВНИ, ДОПЪЛНИТЕЛНИ УСЛУГИ И ТРЕТИЧНИ ПРИХОДИ, ДАНЪЧНО ОБЛАГАНЕ

ас. д-р Виолета Донева

Резюме. Това проучване разглежда ключовите фактори за ефективност, които влияят на приноса на туризма към БВП в столиците на ЕС, като се фокусира върху три вида приходи: основни (преки разходи от туристи), спомагателни (разходи от свързани с туризма предприятия) и третични (разходи от правителството и неправителствени организации). Проучването анализира и влиянието на данъчното облагане върху приходите от туризъм и БВП. Методологията на изследването се основава на панелен анализ на данни, който позволява да се контролира ненаблюдаваната хетерогенност и ендогенно сред променливите. Проучването използва данни от 27 столици на ЕС за периода 2010-2023 г., получени от различни източници, като Евростат, Световна банка, Световен икономически форум и ОИСР. Използва се модел с фиксирани ефекти за оценка на ефектите от различни показатели, като туристически пристигания, капацитет за настаняване, качество на инфраструктурата, човешки капитал, иновации, конкурентоспособност и данъчни ставки. Резултатите показват, че основните приходи имат най-голям положителен ефект върху БВП, следвани от спомагателните и третичните приходи. Проучването също така установява, че данъчното облагане има отрицателен ефект върху приходите от туризъм и БВП, особено когато надвишава определен праг. Проучването предоставя политически последици и препоръки за увеличаване на приноса на туризма към БВП в столиците на ЕС.

Туризмът е ключов сектор в Европейския съюз (ЕС), който допринася значително за брутния вътрешен продукт (БВП) на неговите държави-членки, особено в столиците, където се концентрират културни, исторически и

социоикономически атракции. Това проучване има за цел да анализира ключовите фактори за успеха, които стимулират приноса на туризма към БВП в столиците на ЕС, разграничавайки между основни услуги (като настаняване и транспорт), допълнителни услуги (като хранене и напитки, развлечения), вторични приходи (включително сувенири, местни занаяти) и въздействието на данъчните политики.

Туристическите услуги, ще бъдат разгледани по следния начин:

- **Основни услуги:** Това са основните услуги, които туристите пряко консумират, включително настаняване, транспорт и атракции. Основните услуги са гръбнакът на туристическата индустрия, като пряко влияят на преживяванията и удовлетвореността на туристите.
- **Допълнителни услуги:** Те се отнасят до вторични услуги, които подобряват основния туристически опит, като търговия на дребно, хранене и напитки, и развлечения. Въпреки че не са основната причина за пътуване, допълнителните услуги значително допринасят за икономическото въздействие на туризма.
- **Третични приходи:** Този термин обхваща по-широките икономически ползи, произтичащи от туризма, включително развитието на инфраструктурата, ползите за веригата на доставки и възможностите за заетост извън непосредствения туристически сектор.
- **Данъчно облагане:** Данъците, свързани с туризма, включително добавената стойност на стоки и услуги (ДДС), данъците за настаняване и летищните такси, представляват значителен източник на приходи за местните и националните правителства.

Според анализа на Европейската комисия ЕС е най-посещаваният регион в света с приблизително 37 % от всички пристигащи чуждестранни туристи през 2019 г. Това прави туризма ключов икономически сектор в ЕС, като през 2019 г. е осигурил 9,9 % от брутния вътрешен продукт и 11,6 % от всички работни места. Туризмът е важен сектор за икономиката на ЕС, който допринася за заетостта, растежа и социалното сближаване. Според данни на Световния съвет за пътувания и туризъм (WTTC), през 2022 г. туризмът и свързаните с него отрасли са формирали БВП на стойност малко над 10 млрд. лв. в България, т.е. малко над 6% от общия БВП на страната.

Направено е изследване на данни за настаняването в различни европейски столици през 2023 година. Таблицата включва следните колони: държава, столица, луксозни хотели, бутикови хотели, Нискокатегорийни хотели, Хостели и Апартаменти под наем, Общ брой места за настаняване, Общ брой легла, Реализирани нощувки (2023).

Държава	Столица	Луксозни хотели	Бутикови хотели	Нискокатегорийни хотели	Хостели и Апартаменти под наем	Общ брой места за настаняване	Общ брой легла	Реализирани нощувки (2023)
Австрия	Виена	25	38	128	24	410	74410	14 050 570
Белгия	Брюксел	11	70	64	196	341	37000	746 813
България	София	14	41	252	254	571	21257	2 185 868
Великобритания	Лондон	312	168	756	96	1 332	88 800	28 900 000
Германия	Берлин	58	88	299	284	729	145051	26 500 000
Гърция	Атина	132	139	150	180	601	17994	35 100 000
Дания	Копенхаген	11	14	29	56	110	28 000	2 847 224
Ирландия	Дублин	10	61	63	20	154	47 480	10 900 000

Държа- ва	Столи- ца	Лук- созни хотели	Бу- тико- ви хотели	Ниско катего- рийни хотели	Хостели и Апар- таменти под наем	Общ брой места за наста- няване	Общ брой легла	Реализира- ни ношув- ки (2023)
Испания	Мад- рид	35	151	114	510	810	41 400	20 030 001
Италия	Рим	62	451	620	479	1612	89 600	9 920 000
Кипър	Нико- зия	12	8	36	6	62	4 100	820 000
Латвия	Рига	64	55	48	110	277	12 500	1 200 000
Литва	Вил- нюс	6	125	186	38	353	18 000	3 800 000
Люксем- бург	Люк- сем- бург	3	11	16	250	280	1 837	403 586
Малта	Валета	17	42	61	107	227	18 021	18 720 000
Нидер- ландия	Ам- стер- дам	32	137	229	79	497	91 775	9 000 000
Полша	Варша- ва	14	26	69	61	170	36 640	7 279 600
Порту- галия	Лиса- бон	20	297	608	157	1 082	45 130	15 144 848
Румъния	Буку- рец	12	142	191	63	408	38 000	3 200 000
Слова- кия	Бра- тисла- ва	12	65	67	52	196	18 560	2 850 000
Слове- ния	Лю- бляна	3	23	22	1750	1798	3 595	661 000
Унгария	Буда- пеща	21	303	516	254	1094	19 861	9 000 000
Финлан- дия	Хел- зинки	32	25	29	14	75	4 161	764 000
Фран- ция	Париж	106	490	836	192	1 624	86 736	39 638 000
Холан- дия	Ам- стер- дам	32	137	249	79	497	41 991	9 000 000

Държа- ва	Столи- ца	Лук- созни хотели	Бу- тико- ви хотели	Ниско катего- рийни хотели	Хостели и Апар- таменти под наем	Общ брой места за наста- няване	Общ брой легла	Реализира- ни нощув- ки (2023)
Хърва- тия	Загреб	20	14	63	9	106	1 074	1 100 000
Чехия	Прага	65	131	288	426	910	93 200	7 437 897
Швеция	Сток- холм	9	96	127	119	351	69 000	14 480 000

Таблица 1: систематизация на автора

Изводите от направеното подробно проучване на столиците на ес като дестинации са, че за около 30% от тях данните са събрани от повече от един източници, като дори за част от тях не съществува официална статистика, извън Eurostat и statista, които се позовават на национална статистика, проведена само за националната икономика. Друго ограничение е факта, че в някои държави няма национален регистър на базите за настаняване, а данните са публикувани от изследвания на неправителствени организации. Необходимо е да се отбележи, че разбирането за категоризация не е еднозначно за всички държави. За повечето носители на стандарт за категоризация са места за настаняване, които са част от световни, регионални или местни вериги.

Също така може да се направи извод, че не всички градове имат стратегия за развитие на туризма, въпреки че общият обем на пътуванията има възходящ тренд в Европа. Впечатление прави политиката на Рим в това отношение. Преди две години са приели политика за адаптация на туристическото предлагане на столицата към по-високи стандарти за качество, за да се избегне прекомерният туризъм, да се генерира печалба по устойчив начин, да се гарантира устойчивостта на материалното и нематериалното наследство на града, да се съчетаят нуждите на посетителите и жителите. Тя включва, освен стремежа към създаване на по-високо качество на основни туристически услуги, чрез привличане на повече инвестиции в луксозното хотелиерство, но също така и:

- **Туристически продукти:** преход от модел на предлагане „дестинация“ към модел на мотивация и преживяване, от логиката на териториалната тема към тази на продукта, в полза на обновен турист, който е информиран и може самостоятелно да организира всяка част от своята ваканция;

- **Инфраструктура** – определят действията за насърчаване на туристическата мобилност в Лацио, като се има предвид фактът, че нашите туристически дестинации, за да бъдат конкурентоспособни на националния и международния пазар, трябва да могат да се възползват от мрежа от дори цифрови инфраструктури, гарантиращи ефикасна мобилност;
- **Цифров туризъм:** за създаване на „икономика на споделянето“ или колаборативна икономика;
- **Приемане и човешки ресурси:** за развитие на организацията, информацията и приемането в регионалните туристически дестинации;
- **Промоция и комуникация:** за определяне на действия за организиране и изпълнение на интегриран маркетинг и създаване на икономии от мащаба;
- **Участническо управление:** за създаване на регионален обсерватория за туризъм, вътрешни комуникационни действия и действия за мониторинг и оценка на плана.

Съществува и друга интересна политика, провеждана от столицата на Словакия, която е насочила усилия в развитие изключително MICE туризъм, което предполага както на създаване на подходяща инфраструктура, така и използване на наличната, построена преди промените към демократично управление.

От друга страна приносът на туризма към БВП (брутен вътрешен продукт) на столиците на Европейския съюз варира значително между различните държави, като зависи от множество фактори, включително популярността на дестинацията, капацитета и инфраструктурата за настаняване, инвестициите в туристическия сектор и глобални икономически условия. Туризмът е особено важен за икономиките на някои европейски столици, където приносът му към БВП може да бъде значителен. Като цяло, градове като Париж, Рим и Атина разчитат силно на туризма поради техните богати културни и исторически наследства. В тези градове, приносът на туризма към местния БВП може да достигне до двуцифрени проценти.

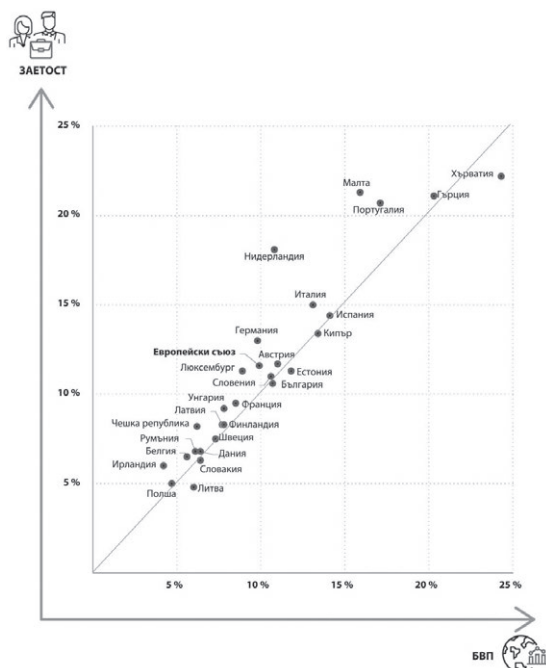
Важно е да се отбележи, че данните за приноса на туризма към БВП се променят годишно и могат значително да варират в зависимост от текущите икономически обстоятелства, политики в сферата на туризма и други външни фактори като здравни кризи (например пандемията COVID-19, която имаше значително въздействие върху глобалния туризъм).

За актуални и конкретни данни относно приноса на туризма към БВП

на отделните столици на Европейския съюз, бихте могли да консултирате официални статистически източници като Евростат или национални статистически служби на съответните държави.

Изследването на приноса на туризма към БВП на столиците в Европейския съюз разкрива, че туризмът директно генерира огромна добавена стойност в икономиките на различните държави. През 2019 г., преди пандемията да удари сектора, пряката брутна добавена стойност от туризма се оценява на приблизително 572 милиарда евро, или 5% от общата брутна добавена стойност в икономиката на ЕС. Сред държавите, за които са налични данни, най-високият дял на туризма в общата брутна добавена стойност се наблюдава в Хърватия (11%), Португалия (8%), Испания (7%), Италия (6%) и Австрия (5%). По абсолютен израз, най-високата пряка брутна добавена стойност от туризма се генерира в Германия (124 милиарда евро), последвана от Италия (100 милиарда евро) и Франция (87 милиарда евро) (European Commission).

Важно е да се обърне внимание и на корелацията между приноса на туризма към БВП и заетостта на туризма. Следващата графика изобразява тази корелация за държавите, членки на ЕС и, и Европейския съюз, като тя не представлява право пропорционално столиците, тъй като приноса на някои столици към БВП изпреварват, този на държавата, а други изостават.

Фигура: ЕСП въз основа на WTTC, „Economic Impact Reports 2021“.

Направен е опит за сравнение на основните ресурси, които генерират преживявания за туристите в столиците и имат принос към БВП, като данните са ограничени, тъй като не са представени всички столици, както и не са представени всички ресурси, за да се осигури база за сравнение.

Столица	Храна и Напитки	Търговски Услуги	Развлечения и Отдых	Културни Преживявания
Виена (Vienna)	Кафенета; традиционни австрийски ястия	Марияхилферщрасе; Нашмаркт	Държавна опера; Лунапарк Пратер	Дворец Шьонбрун; музеи на изкуствата
Брюксел (Brussels)	Белгийски шоколад; вафли	Авеню Луиз; Гран Плас	Атомиум; комикс фестивали	Мини-Европа; музей на изобразителните изкуства
София (Sofia)	Традиционни български ястия; баници	Витошка; Молове	Нощен живот; театри	Боянската църква; Национална галерия
Берлин (Berlin)	Немски специалитети; международна кухня	Курфюрстендам; берлински пазари	Клубове; културни фестивали	Берлинската стена; Островът на музеите
Атина (Athens)	Гръцка кухня; морски дарове	Ерму; Монастираки	Концерти; спортни събития	Акропол; културни работилници
Париж, Франция	Гурме кухня, бистра	Елисейски полета, Льо Маре	Нощен живот, Мулен Руж	Лувъра, обиколки на Айфеловата кула
Рим, Италия	Италианска кухня, джелато	Виа дел Корсо, Кампо де Фиори	Разглеждане на исторически места, градски площи	Турове на древни руини, готварски класове
Берлин, Германия	Германски ястия, интернационална кухня	Курфюрстендам, блошки пазари	Нощен живот, културни фестивали	парк Тиргартен Мемориал на Берлинската стена, Музейен остров
Мадрид, Испания	Тапас, испанска кухня	Гран Виа, пазарът Ел Растро	Нощен живот, фламенко шоута, спортни събития	Музеят Прадо, езикови и готварски класове
Лисабон, Португалия	Португалски ястия, пастел де ната	Квартал Чиадо, пазарът Фейра да Ладра	Нощен живот, музика фаду, спортни събития	Манастир Жеронимуш, културни турове

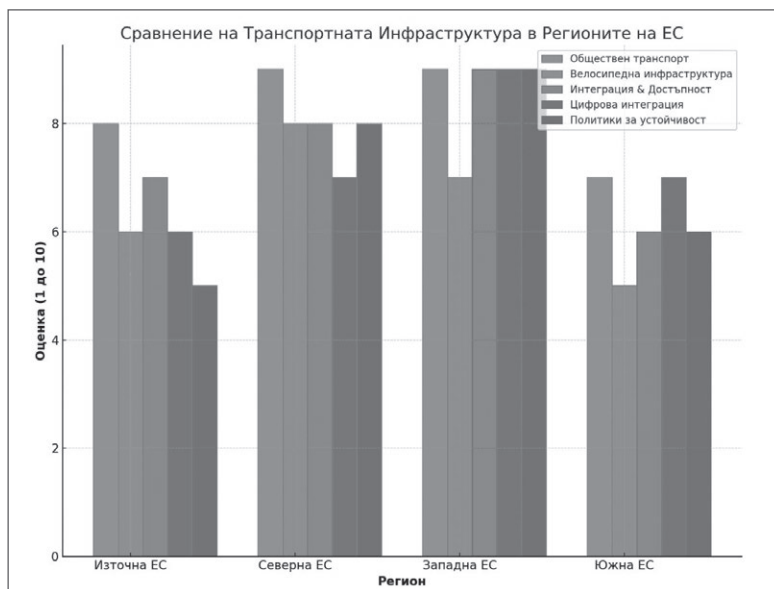
Копенхаген, Дания	Смьорребрьод, датски печива	Стрьогет, бутици на местни дизай- нери	Тиволи Гардънс, джаз фестивали	Замък Розенборг, викингски турове
Дъблин, Ирландия	Ирландско яхния, пъб храна	Улица Графтън, Темпъл Бар	Пъбове с жива музика, литера- турни обиколки на пъбове	Затвор Килмей- нам, Книгата на Келс в Колежа Тринити
Никозия, Кипър	Мезе, кипърско кафе	Улица Ледра, традиционни занаяти	Културни фести- вали, местни музикални събития	Венециански стени, византийски църкви
Рига, Лат- вия	Ръжен хляб, пушена риба	Централен пазар, магазини в стил ар нуво	Опера, балет, нощен живот в Стария град	Замък Рига, лат- вийска народна музика
Вилнюс, Литва	Цепелинай, заная- тчийско пиво	Проспект Гедиминас, местни бижута от кехлибар	Квартал Ужупис, театрални представления	Старият град Вилнюс, кула Гедиминас

Таблица 2: систематизация на автора

По отношение на ключовите фактори за ефективност е важно да се отбележи не само качественото настаняване, но също и разнообразието от транспортни възможности за туристите, както и представяне на ключови атракции и техния принос към привличането на посетители. Също така не бива да се подценява приноса на ролята на храненето, пазаруването и културните преживявания в допълнение към основните туристически услуги.

По отношение на транспортната инфраструктура в столиците, няма съществени разлики с малки изключения и основно в приоритетния начин на транспорти. Докато по-северозападните столици се стремят за адаптират градската си инфраструктура, като дадат преимущество на устойчивите практики и намаляване на вредните емисии от автомобилния транспорт, голяма част от източните столици изостават в това отношение, тъй като все още наваксват с развитие на градска инфраструктура. Впечатление правя и усилията за осигуряване на вело-трасета. В източна Европа още не съществува добре развита инфраструктура, Амстердам и Брюксел са създали инфраструктура, която дори е дала приоритет на този Вид транспорт. Разбира се Не всяка столица е подходяща предвид релефа си.

На графиката е направено сравнение:

Графика 1: систематизация на автора

Графиката по-горе сравнява различни аспекти на транспортната инфраструктура между източната, северната, западната и южната части на Европейския съюз. Тя представя пет ключови области: обществен транспорт, велосипедна инфраструктура, интеграция и достъпност, цифрова интеграция, и политики за устойчивост, оценени на скала от 1 до 10.

Западната част на ЕС има най-високи оценки почти във всяка категория, което може да отразява силно развитата транспортна инфраструктура в тези региони. Северната част следва непосредствено след това, с високи оценки особено в категориите за велосипедна инфраструктура и политики за устойчивост. Източната и южната части на ЕС имат по-ниски резултати, което може да отразява нуждата от допълнителни инвестиции и развитие в тези области.

Мащаба на приноса на инвестициите към нарастването на приноса на сектор туризъм към БВП: Инвестиции в инфраструктура, свързана с туризма: Инвестициите в транспорт, културни съоръжения и настаняване не само подобряват туристическото преживяване, но също така стимулират икономическото развитие, създавайки работни места и насърчавайки регионалното развитие. Европейската сметна палата е направила масивен анализ, по отношение на Европейските политики **за** подкрепа от ЕС за туризма – не-

обходимост от нова стратегическа ориентация и по-добър подход на финансиране, което води до решения за създаване на инструменти за финансиране в областта на туризма от страна на Европейската комисия, особено в периода след Covid -19.

По отношение на приноса на туризма към регионалното развитие, туризмът действа като катализатор за регионално развитие, особено в по-малко икономически развити райони. Като привлича посетители, тези региони се възползват от увеличените разходи на туристите, които подкрепят местните бизнеси и могат да доведат до подобрения в инфраструктурата. Това доказва, че приноса към БВП е в право-пропорционална зависимост с развитието на дестинациите, както и на развитието на обекти в интерес на туризма в регионите. Подхода на ЕС към развитието на туризма и на регионите е в създаване на регионални организации, които са структури, които спомагат развитието в този аспект. Въпреки че туризмът е значителен икономически двигател, той също така се сблъсква с предизвикателства свързани с устойчивостта, включително екологично унищожение и размиване на културата или невъзможност за опазването и.

Икономически предизвикателства като зависимост от туризма и настъпване на глобални кризи (например, пандемии) също представляват рискове. Във връзка с пагубната за туризма криза с Covid – 19, ЕК приема стратегия за подпомагане на превенция и ограничение на мащаба на негативните последици за сектора от подобни кризи. ЕС активно насърчава практиките на устойчив туризъм, за да се справи с тези предизвикателства.

Данъчното облагане в туризма е значим фактор, влияещ на приноса на туризма към БВП. То включва данъци върху туристическите услуги, настаняванията и други разходи, свързани с туризма. Балансът между генерирането на приходи чрез данъчно облагане и поддържането на привлекателна дестинация за туристи е критичен за устойчивото развитие на туризма. Ефективните политики за данъчно облагане на туризма могат да подкрепят обществените услуги и развитието на инфраструктурата, важни за туризма, докато прекомерното данъчно облагане може да отблъсне туристите и да намали конкурентоспособността.

В Европейския съюз, облагането в туристическия сектор обхваща широк спектър от данъци, такси и такси, които засягат различни аспекти на индустрията. Това включва както общи данъци, като данъка върху корпоративния доход (CIT) и данъка върху личния доход (PIT), така и специфични за туризма данъци като данъка върху добавената стойност (ДДС) върху

туристическите стоки и услуги, такси за престой и други конкретни такси, насочени към туристическия сектор.

Ставките на СІТ в ЕС значително варират, като се движат от толкова ниско като 9% в Унгария до толкова високо като 35.53% в Белгия, със средна ставка около 21%. Страните от Източна Европа обикновено имат по-ниски ставки на СІТ, между 9% и 21%, докато ставките обикновено са по-високи в Югоизточна и Западна Европа. Прилаганата ставка може да зависи от фактори като прагове на приходите, видове доходи, размер на компанията, продължителност на бизнеса и местоположение на бизнеса.

ДДС е основен непряк данък, който е от значение за туристическата индустрия, и е хармонизиран в голяма степен в целия ЕС. Ставките на ДДС върху туристическите стоки и услуги могат да бъдат намалени в много държави от ЕС, което влияе на цената на хотелското настаняване, културните услуги и други. Люксембург, например, прилага най-ниската ставка на ДДС от 17%, докато Унгария има най-високата от 27%. Различни изключения и нулеви ставки могат да се прилагат, особено за международните пътувания и някои вътрешни транспортни услуги.

За конкретни примери, данъчните ставки и **преки данъци** в някои европейски страни са както следва:

В Италия, годишният доходен данък варира от 23% за доходи до €15,000 до 43% за доходи над €75,000.

В Нидерландия, данъчните ставки върху доходите за 2023 г. варират от 36.93% за доходи до €73,031 до 49.50% за доходи над тази сума.

В Португалия, данъчните ставки варират от 14.5% за доходи до €7,091 до 48% за доходи над €80,640.

Таксите за престой, таксувани за краткосрочни престои в места за настаняване, варират широко в ЕС, както по ставка, така и по метод на прилагане. Тези такси се налагат предимно на местно или общинско ниво и могат да варират значително, от около 0,10 евро на нощувка в България до 7,50 евро на нощувка в Белгия. Спецификите на тези такси, включително изключенията и вариациите на ставките в зависимост от типа настаняване или местоположението, се определят локално.

Сложността и разнообразието на данъчните регулации в ЕС означават, че облагането може значително да влияе на конкурентоспособността и печалбата на туристическите бизнеси. Данъчните политики са критичен фактор за жизнеспособността на бизнеса в сектора. Отбелязва се, че данъците за

туризъм, особено когато са увеличени или въведени нови, могат да повлияят на конкурентоспособността. Ефективните, справедливи и ефикасни данъчни системи са жизненоважни, като трябва да се намери внимателен баланс, за да се гарантира, че данъците не обременяват прекомерно сектора или не отблъскват туризма.

Като цяло, ЕС се стреми към данъчна рамка, която поддържа растежа и устойчивостта на туристическата индустрия, балансирайки необходимостта от приходи с конкурентоспособността на сектора и опита на посетителите.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Туристическият сектор е крайъгълен камък на икономиката на ЕС, стимулиращ растеж, заетост и регионално развитие. Въпреки това, балансирането на икономическите ползи с устойчивостта и адресирането на бъдещи предизвикателства са съществени за неговия продължителен успех. Възникващи тенденции като екотуризъм, дигитализация и персонализирани пътувания оформят бъдещето на туризма в ЕС. Адаптирането към тези тенденции и адресирането на предизвикателства свързани с устойчивостта са от съществено значение за дългосрочното процъфтяване на сектора. Настоящото изследване има множество ограничения и представлява добра основа за развитие на последващо задълбочаване с цел извеждане на KPIs за създаване на добри практики за развитие на дестинациите. Основния принос на разработката е свързан с постигането на аргумент за установяването на фокус върху сектора, който представлява интерес на държавите във връзка с основния му принос пряко върху БВП, и особено в потенциала за реализация на чист износ.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Рибов, М. Туризмът в ерата на качеството, Тракия М, 2003г.
2. <https://op.europa.eu/webpub/eca/special-reports/eu-support-in-tourism-27-2021/bg/>
3. <https://b2b.wien.info/resource/blob/444812/16794e8d3c62daaf15542f0fdb376395/auslastung-2023-data.pdf#>
4. <https://statbel.fgov.be/en/themes/enterprises/tourist-accommodations>
5. <https://www.statista.com/statistics/1098471/number-of-hotel-beds-available-in-brussels-capital-region/>
6. https://www.visitsofia.bg/images/pdf/final-TC_2020.pdf

7. <https://travel.radicalstorage.com/hotel-industry-statistics/>
8. <https://www.ons.gov.uk/peoplepopulationandcommunity/housing/bulletins/shorttermletsthroughonlinecollaborativeeconomyplatformsuk/quarter3julytosept2023>
9. https://www.colliers.de/wp-content/uploads/2023/06/EN_Hotelmarktbericht_Berlin_2023_Colliers.pdf
10. <https://insete.gr/bi/athens-tourism-dashboard/?lang=en>
11. <https://www.dst.dk/en/Statistik/emner/erhvervsliv/overnatninger-og-rejser/hoteller-feriecentre-og-vandrerhjem>
12. https://www.failteireland.ie/FailteIreland/media/WebsiteStructure/Documents/3_Research_Insights/3_General_SurveysReports/Accommodation-Capacity-2019.pdf?ext=.pdf
13. https://www.madrid-destino.com/sites/default/files/2023-10/Anuario_Turismo_Madrid_2022_abril_en.pdf
14. https://assets.kpmg.com/content/dam/kpmg/cy/pdf/2019/Cyprus%20Hospitality%20Report_1st-edition_July-2019.pdf
15. <http://www.delta-check.com/en/hoteldata-reference-hotel-database-cyprus/>
16. <https://www.statista.com/statistics/413236/number-of-arrivals-spent-in-short-stay-accommodation-in-lithuania/>
17. <https://www.cbs.nl/en-gb/figures/detail/84040ENG>
18. https://www.booking.com/searchresults.bg.html?ss=Вилнюс&ssne=Вилнюс&ssne_untouched=Вилнюс&efdc=1&label=gog235jc-1BCAMoiAFCB3ZpbG5pdXNIM1gDaBeIAQGYAQO4AQfIAQ3YAAQHoAQGIAGGoAgO4AtL1vrAGwAIB0gIkMGNIjNiZWMTMzRlMS00N2MzLTlNzYtZWZmMzAwOTc3YT M52AIF4AIB&sid=ff2876800ecf63937cf3f09f3189f215&aid=356980&lang=bg&sb=1&src_elem=sb&src=city&dest_id=-2620663&dest_type=city&checkin=2024-11-01&checkout=2024-11-08&group_adults=2&no_rooms=1&group_children=1&age=0&sb_travel_purpose=leisure
19. <https://www.insee.fr/en/statistiques/7767794?geo=AAV2020-LUX#consulter>
20. <https://chronicle.lu/category/at-home/42719-2022-tourist-season-overnight-stays-in-luxembourg-up-53-over-1-year>
21. <https://valletta2018.org/wp-content/uploads/2019/03/Annual-Report-2018-Theme-4.pdf>
22. https://nso.gov.mt/wp-content/uploads/News2022_093.pdf
23. https://warszawa.stat.gov.pl/download/gfx/warszawa/en/defaultaktualnosci/807/14/9/1/turystyka_waw_2022_eng.pdf
24. <https://horwathhtl.com/wp-content/uploads/sites/2/2023/10/Portugal-Hotel-Chains-Report-2023-1.pdf>

25. <https://www.visitbratislava.com/wp-content/uploads/2021/03/Statistiky-rok-2020-1.pdf>
26. <https://www.visitljubljana.com/en/meetings/planning-an-event/accommodation-in-ljubljana/>
27. <https://www.stat.si/StatWeb/en/News/Index/11565>
28. https://www.colliers.com/-/media/files/emea/hungary/research/market-reports/2019/hotel_2019-h1_eng.ashx
29. https://pxdata.stat.fi/PxWeb/pxweb/en/StatFin/StatFin__matk/statfin_matk_pxt_117s.px/table/tableViewLayout1/
30. <https://www.statista.com/statistics/651034/hotel-overnight-stays-paris->
31. <https://www.statista.com/statistics/630596/number-of-hotels-in-greater-paris-by-hotel-rating/>
32. <https://www.cbs.nl/en-gb/figures/detail/84040ENG>
33. <https://www.statista.com/topics/7340/travel-and-tourism-in-croatia/>
34. <https://www.hotelchains.com/en/czech-republic/prague/>

УСЪВЪРШЕНСТВАНЕ НА СПЕЛЕОЛОЖКИЯ ТУРИЗЪМ В БЪЛГАРИЯ ЧРЕЗ УСТОЙЧИВИ И РАЗНООБРАЗНИ ПОДХОДИ

д-р Аделина Стоянова

Секция „Туризм“, Нов български университет

Резюме. Спелеоложкият туризъм като форма на екологичния, се характеризира със специфични мотиви и стремежи от страна на туристическите потребители към посещение, подробно изучаване, наблюдение или фотографско документиране на конкретни пещерни форми и образувания в поддържани за целта пещери. По света, пещерният туризъм се отличава с добре структурирани програми и индивидуално проектирани турове, отговарящи на нагласите и предпочитанията на посетителите. Постепенното въвеждане и усъвършенстване на устойчиви практики и разнообразни подходи допринасят за опазването на природните туристически ресурси в пещерите, за нарастване тяхната популярност, както и за подобряване на изживяването от посещението. Необходим е системен подход в управлението и прилагане на различни методи в предлагането на пещерен туризъм у нас.

Ключови думи: *спелеоложки туризъм, устойчиви практики, разнообразни подходи*

IMPROVING CAVE TOURISM IN BULGARIA THROUGH SUSTAINABLE AND DIVERSE APPROACHES

Adelina Stoyanova, PhD

Section „Tourism“, New Bulgarian University

Abstract. Cave tourism, as a form of ecotourism, is characterized by specific motives and aspirations on the part of tourist consumers to visit, thoroughly explore, observe, or photograph specific cave formations and features in caves maintained for this purpose. Worldwide, cave tourism features well-structured programs and individually designed tours that cater

to the attitudes and preferences of visitors. The gradual introduction and refinement of sustainable practices and various approaches contribute to the conservation of natural tourist resources in caves, increasing their popularity, and enhancing the visitor experience. A systematic approach is needed in the management and implementation of various methods in offering cave tourism in our country.

Keywords: *cave tourism, opportunities, sustainable practices, diverse approaches*

ΥΒΟΔ

Екологичният туризъм се характеризира с отговорен и устойчив подход при посещение на природни региони. Основната цел на този вид туризъм е да поддържа баланс между туристическите дейности и запазването на околната среда, като същевременно насърчава социалната отговорност и благосъстоянието на местната общност. В съответствие с дефиницията на Международния съюз за опазване на природата (IUCN), екологичният туризъм се стреми да предостави образователни и развлекателни изживявания за посетителите, като същевременно осигурява средства за запазване на природните ресурси [IUCN, <https://www.unep.org>].

Спелеоложният туризъм, наравно с пешеходно-планинския, орнитоложкия и флоралния, представляват конкретни форми на екологичен туризъм, които акцентират върху уникалните природни ресурси и биоразнообразието в съответните региони. Те не само подпомагат за запазването на екосистемите, но и предоставят възможност за образование и осъзнаване важността от опазването на природата.

Спелеоложният туризъм се развива в съответствие с нарастващата тенденция за природосъобразно пътуване. Той включва посещение или проникване в пещери, с или без професионална екипировка, с ориентация към изследването на подземни обекти и екосистеми [Михайлов, 2013]. Популярността му се увеличава сред тези туристически потребители, които проявяват интерес към геологията, спелеологията и природните образувания под земята.

Въпреки че спелеоложният туризъм не е еднозначно дефиниран, тъй като обхваща разнообразни видове подземни активности, включително обиколки на пещери, изследване на подземни реки и езера, той често се свързва с приключенски и образователни аспекти. Тази форма на екологичен туризъм предоставя възможност за уникални и незабравими изживявания, насочени към разширяване на знанията за подземния свят и екологията му. В допълне-

ние, ресурсите които той предлага, дават възможност и за разнообразяване на туристическата услуга посредством организация на различни мероприятия (например концерти, тиймбилдинг програми) в пещери.

Особеностите на спелеоложкия туризъм, са често свързани със своеобразието на условията за пребиваването под земята. Това от своя страна понякога води до предявяване на високи изисквания за физическата, техническата и психологическата подготовка на участниците, проникващи в пещерната среда [Кирилов, 2018].

В тази връзка, за предлагането на конкурентоспособен туристически продукт в сферата на спелеотуризма в България, е необходимо поетапното прилагане на устойчиви и разнообразни подходи за усъвършенстване и развитие на вече установените спелеоложки програми, предлагане на широка гама от добре планирани посещения; разработване на гъвкави и индивидуални програми за обезпечаване на специфични туристически интереси; организация на мероприятия в пещери; реновиране, изграждане и поддръжка на специализирана посетителска инфраструктура, както и поставяне на акцент върху образователните аспекти.

Понастоящем спелеоложният туризъм в България представлява малко позната и развита форма на екологичния туризъм. Въпреки това, чрез внедряване на устойчиви практики и координиране на усилията за разнообразяване на туристическия продукт, се открива възможност за разширяване на перспективите за усъвършенстването и популяризирането ѝ.

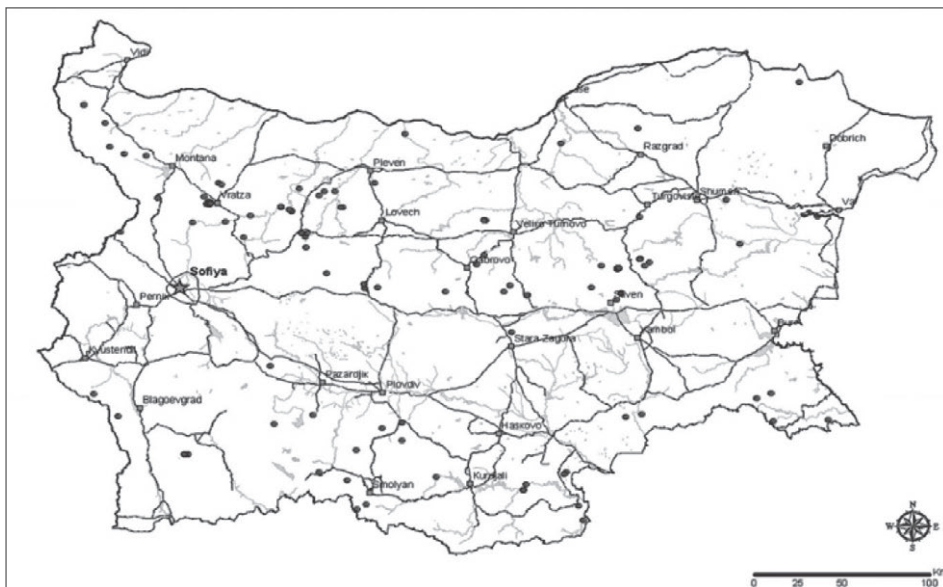
Обект на изследване е спелеоложният потенциал на България за развитие на спелеоложки туризъм, а **предмет** на изследването са устойчивите практики и разнообразни подходи, които могат да бъдат интегрирани у нас, с цел разнообразяване на туристическия продукт. **Целта** ще постигнем чрез анализ на спелеоложкия потенциал на България и конкретизиране на устойчиви практики и разнообразни подходи, приложими за спелеоложкия туризъм. **Задачите**, които си поставяме включват анализ на особеностите на спелеоложкия туризъм и неговото развитие, разглеждане на устойчивите практики и разнообразни подходи за усъвършенстване на туристическия продукт в други страни и изследване на възможностите и направленията за разработване и популяризиране на потенциални съвременни методологии за предлагане на спелеоложки туризъм у нас. **Методът** на изследването е теоретичният анализ (качествена и количествена обработка на емпирични данни). Използван е аналитичният подход, при който са обобщени и интерпретирани литературни данни.

ИСТОРИЧЕСКО РАЗВИТИЕ НА СПЕЛЕОЛОЖКИЯ ТУРИЗЪМ

Един от първите изследователи на пещерите в България, който набляга на тяхното културно и историческо значение е Рафаил Попов, посветил много от творческите си усилия за представяне на пещерите пред широката публика. През 1935-1940 г. той работи върху идеята за създаването на народни паркове в карстови региони край Мадара, Търново и Дряново, където пещерите да бъдат представени като ценни природни и културни феномени. Дейността на Р. Попов в тази насока подсказва бъдещи тенденции в опазването и представянето на миналото в неговия природен контекст и в укрепването на връзката между културата и туризма (установени почти половин век по-късно в Конвенциите на ЮНЕСКО от 1972 и 1998 г.) [Стаменова, 2001], [Стаменова, 2009].

В резултат на 80-годишна дейност на стотици пещерняци на територията на страната са проучени и изследвани около 6 000 пещери, а броят на пещерите, включени в категорията на природните забележителности е 123 (Фиг. 1). Повечето от тях имат важно научно, културно, естетическо и стопанско значение. В пещерите Сухи печ (Козарника), Бачо Киро, Темната дупка, Магурата и много други се намират най-старите следи на човешката култура в Европа; стотици български пещери са били използвани като светилища и обитатели с религиозно предназначение; обитават се от над 800 вида уникални пещерни животни; местообитание са на най-големите прилепни колонии в Европа; 40 пещери се използват за битово и стопанско водоснабдяване; открити са над 50 вида пещерни минерали; крият уникални пещерни образувания; 9 пещери у нас са благоустроени и посрещат хиляди туристи всяка година; 124 пещери, карстови образувания и извори са в списъка на националното геоложко наследство [Жалов, 2006].

От разгледаните туристически-атрактивни факти, отнасящи се за пещерите в България става ясно, че страната ни се отличава с изключителен природо-географски потенциал за развитие на спелеоложки туризъм в направленията – антропогенни ресурси (разглеждане на археологически находки от зората на човечеството), изучаване на религиозните аспекти за които са били използвани в миналото, спелеофауна (наблюдение и фотографско документиране на пещерни животински видове; ендемити), минераложка и геоложка стойност на пещерите (редки минерали), скални форми и пещерни образувания (първични, вторични и образувани във водна среда).

Фиг. 1. Карта на разположението на пещерите природни забележителности в България [И. Алексиев, К. Данаилов, А. Жалов и колектив]

УСТОЙЧИВИ ПРАКТИКИ И РАЗНООБРАЗНИ ПОДХОДИ ЗА ПРЕДЛАГАНЕ НА СПЕЛЕОЛОЖКИ ТУРИЗЪМ

Природогеографското разположение на България дава основание да се твърди, че туристическите услуги, свързани с практикуването на спелеоложки туризъм, могат да бъдат развивани в редица направления.

Специализирана екипировка и курсове

На първо място се подчертава необходимостта от внедряване на концепции, които позволяват на туристическите посетители да наемат специализирано оборудване за посещение на пещерни обекти и да участват в специализирани курсове. Тези подходи насочват вниманието на потребителите към атрактивността на пещерния туризъм, фокусирайки се върху изживяванията и приключенския му характер.

За проникването в пещерите е нужна съответна екипировка, определен минимум специализирани познания и квалифициран водач, в повечето случаи, тези обекти не са туристически и се стопанисват от местните спелео-клубове. Някои от тях предлагат и по-комплексен и диференциран туристически

продукт, включващ наем на екипировка, нощувка, храна и анимационна програма, представяща местния бит и обичаи, митове и легенди, свързани с пещерите. Добра практика в тази посока е посещението на пещерата Дяволското гърло до с. Триград. За съжаление, нормативната уредба, регламентираща туроператорската и турагентска дейност, не спомага за развитието на местни инициативи. Изискванията за стаж и образование облагодетелстват фирмите в големите градове, повечето от които предлагат продукти на масовия туризъм и включват пещерите като обекти, а не като цялостни програми със съответната специфика и автентичност на продукта [Михайлов, 2013].

Организация на специални мероприятия

На второ място се поставя възможността за организация на специални събития в пещерни условия. За целта е необходимо пещерите да бъдат специално пригодени и обезопасени, така че да предлагат на посетители си както естетическа наслада и разнообразие, така и образователна стойност и информираност за историята и текущото състояние на пещерните обекти, дом на специални мероприятия. Именно събитията имат потенциал да бъдат полезни в контекста на информирането на обществото относно стойността и ресурсите на пещерите, които са обекти на опазване.

Добър пример в това отношение е пещерата *Mammoth Cave*, САЩ, която е домакин на специални събития през цялата година, свързани с историята, културата и природните ресурси на пещерата. Някои от събитията включват: Вечер на прилепите (семинари, водени от учени в областта на прилепите, с цел запознаване на посетителите с фаунистичното разнообразие и ползите от опазване на прилепите); Месец на афроамериканската история (беседи, водени от рейнджъри, които се фокусират върху наследството от афроамериканската история); Пеещата пещера (музикални изпълнения); Международна седмица на тъмното небе (ежегодно събитие, което насърчава хората по целия свят да изключат светлините, да се насладят на нощното небе без светлинно замърсяване и да придобият осведоменост) [Mammoth Cave National Park, <https://www.nps.gov/macai/index.htm>].

Друг добър пример е пещерата *The Caverns*, разположената в окръг Грънди, Тенеси, която е световноизвестна дестинация за музика на живо в красиви природни условия над и под земята, предлагаща и пещерна система за практикуване на различни умения. В подземното музикално заведение *The Caverns*, гостите имат възможност да се насладят на праисторическата естествена акустика. През деня, посетителите имат възможност за пещерни обиколки с екскурзовод, а вечерно време пещерните зали се превръщат в

сцени на емблематични музикални представления [The Caverns, <https://www.thecaverns.com>].

България е била домакин на няколко подобни събития, включително Акустичен хоров концерт в пещерата Проходна, Фестивал „Музика в пещерата“ в пещерата Леденика, Тържествен пасхален благотворителен концерт „Мост на небесата“ в пещерата Божия мост, но е от значение да се насърчават както подобни по-мощни събития, които да привличат посетите заради развлекателната си стойност, така и да се поставя акцент върху информираността на публиката относно природните специфики на пещерите.

Организация на тимбилдинг програми

Посещенията на пещери и преодоляването на препятствия в тях е една от актуалните форми на приключенски туризъм и корпоративен тимбилдинг, насочен към затвърдяване и развитие на екипността в бизнеса. Ефектът от тези по същество организирани туристически пътувания е синергичен – освен рекреацията и познавателните, и развлекателни ползи, участниците в тях изграждат по-стабилни колегиални отношения, основани на доверие и уважение, на чувство, че можеш да разчиташ на другия [Михайлов, 2013].

Пригодените за свободно посещение пещери в България предоставят възможност за организация на тимбилдинг програми в пещерни условия, но остава въпросът за прилагане на индивидуален подход, съобразен с мисията и целите на бизнеса; придобиване на нови умения и проява на креативност по време на активностите, както и добре подготвени кадри в областта на спелеологията, обезпечаващи развлекателните ползи от посещението на пещерите.

В допълнение към тези три направления, е важно да се разгледа и включването на местната общност в дейностите свързани с предлагането на спелеоложки туризъм у нас. Местната общност представлява ценен човешки ресурс със специфични знания и умения, свързани с пещерните обекти, легендите и митовете, обичаите и практиките от миналото. Управлението на екскурзоводската дейност в рамките на спелеотуризма може да бъде осъществена от местни водачи, което да спомага на икономиката в района.

Накрая, но не и по отношение на значимост, се отбелязват възможностите за разработване на индивидуализиран продукт. Организациите, занимаващи се с предлагане на спелеоложки туризъм, често подценяват стойността и потенциала на индивидуализираните посещения на обекти за специфични интереси. Въпреки че тези услуги не са често търсени, те се характеризират с

по-висока цена и съответно, изискват по-голямо внимание към качеството и точността при изпълнението им.

РЕЗУЛТАТИ

В рамките на проучването на спелеоложкия потенциал в България, беше проведен теоретичен анализ, подкрепен от приложен аналитичен подход. Фокусът беше поставен върху прилагането на устойчиви практики и разнообразни подходи за усъвършенстване развитието на спелеоложкия туризъм у нас.

След проведеното изследване може да се направи заключението, че природогеографското разположение и богатство от спелеоложки обекти в България позиционират страната на водещо място по отношение на ресурсен потенциал за развитие на разнообразни програми за спелеоложки туризъм в няколко конкретни направления, а именно предлагане на специализирана екипировка, организиране на тиймбилдинг програми и на специални събития в пещери.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ И ИЗВОДИ

След направеното проучване, бяха анализирани резултатите и бяха изведени основни изводи.

България има огромен природогеографски потенциал за развитие на спелеоложки туризъм и възможност за усъвършенстване на предлагания туристически продукт. Във връзка с развитието на спелеоложки туризъм в страната, е необходимо последователно прилагане на следните устойчиви практики и разнообразни подходи:

- възможност за отдаване под наем или закупуване на екипировка (създаване на места за закупуване или наемане на специализирана екипировка; популяризиране на практиката за подновяване на екипировка, за да се намалят отпадъците);
- специализирани курсове и програми (предлагане на възможности за обучение и сертифициране в областта на спелеологията; разработване на програми за обучение на туристи за безопасно и отговорно посещение на пещери);
- гъвкави маршрути и комбиниране с други видове туризъм (създаване на пакети и програми, които обединяват спелеоложкото изживяване с други туристически атракции);
- поддръжка и достъпност на пещерите (изграждане на подходяща ин-

- фраструктура за лесен и безопасен достъп до пещерите);
- информационни табели (поставяне на информационни табели, които да осигуряват образователна информация за биологията и екологията на пещерите);
- организация на събития (организиране на концерти и тиймбилдинг програми, които да популяризират спелеоложкия туризъм и да имат образователна стойност);
- екскурзоводска дейност (подготовка на екскурзоводи и спелеолози, които са добре запознати с биологията и екологията на пещерите).

Въвеждането на тези устойчиви практики и разнообразни подходи може значително да подобри управлението на спелеоложкия туризъм в България, осигурявайки едновременно запазване на природната среда и удовлетворение на туристическите очаквания.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Жалов, А. „Опазване на карста и пещерите в България в: География 21“, Издание на Министерството на образованието, 1: 12-19, 2006 г.
2. Кирилов, С. „Спелеоложният туризъм – възможности за развитие в България“, изд. Пирински книжовни листи, Списание за туристика Благоевград, 2018 г.
3. Международен съюз за опазване на природата (IUCN), <https://www.unep.org>
4. Михайлов, М. „Устойчиво развитие на туризма“, изд. Планета 3, 2013 г.
5. Стаменова, М (2005) Рафаил Попов (1876-1940) – Идеи за представяне на пещерите в контекста на Българското историческо и културно наследство, – В: Сборник материали на Първата национална конференция за Природно и културно богатство в карста, София, 10-11 ноември 2000, Национален музей за Земята и хората, София, с. 176-181, 2005 г.
6. Стаменова, М., А. Жалов „За някои аспекти на опазването на пещерите като част от културното наследство в България“, Научен симпозиум „80 години организирана спелеология в България“ – 22 март 2009 г. – София
7. Mammoth Cave National Park, <https://www.nps.gov/macai/index.htm>
8. UNESCO Recommendation for the cultural politics of development, 1998
9. UNESCO Recommendation of protecting of the cultural and natural heritage on national level, 1972.

БАЛКАНИТЕ – ПО ПЪТЯ НА ЕВРОПЕИЗАЦИЯТА И ГЛОБАЛИЗАЦИЯТА

„СРЕЩИ, ПОСОКИ И НАПРАВЛЕНИЯ
НА СЪВРЕМЕННОТО ИЗКУСТВО
В ПЛЕНЕРИТЕ (ПАТРА (ГЪРЦИЯ),
ОРЯХОВО, РУДАРЦИ (БЪЛГАРИЯ))“

доц. д-р Ралица Мирчева
департамент „Изящни изкуства“
Нов български университет

Резюме. Настоящият доклад разглежда живописния пленер, като социално явление и влиянието му, което въздейства положително, не само върху участниците в него – художниците, но и върху зрителите, които стават свидетели на творческия процес и на финалните творчески резултати, показани в изложба в края на пленера. Тези събития носят със себе си нови творчески сили и заряд за нови творби и оригинални идеи в съвременното изкуство. По този начин изкуството играе сериозна социална роля, като творбите остават на мястото на създаването им и носят послание за автентичност.

Ключови думи: пленер, живопис, скулптура, съвременно изкуство, изложби

„MEETINGS, TRENDS AND DIRECTIONS OF CON-
TEMPORARY ART IN THE EN PLEIN AIRS (PATRA
(GREECE), ORYAKHOVO, RUDARTSI (BULGARIA))“

Assoc. Prof. PhD Ralitsa Mircheva

*Department of Fine Arts
New Bulgarian University*

Abstract. This report examines plein air painting as a social phenomenon and its influence, which has a positive effect not only on the participants in it – the artists, but also on the spectators who witness the creative process and the final creative results, shown in an exhibition at the end in the plein air. These events bring with them new creative forces and charge for new works and original ideas in contemporary art. In this way, art has a serious social role, with works remaining in the place of their creation and carrying a message of authenticity.

Keywords: plein air, painting, sculpture, contemporary art, exhibitions

Изкуството винаги е вълнувало хората, неговите цели, прояви и въздействието му върху обществото. Настоящият текст разглежда живописния пленер, като социално явление и влиянието му, което въздейства положително, не само върху участниците в него – художниците, но и върху зрителите, които стават свидетели на творческия процес и на финалните творчески резултати, показани в изложба в края на пленера.

Пленерът е среща на художници, поканени за определен период от време, в който рисуват на открито сред природата или в обособени ателиета, предоставени от организаторите. Изборът на място зависи от тях и идеята, която са подбрали да бъде претворена в творбите. Те се провеждат през цялата година, но най-често през лятото и есента, като след техния край, се организират изложби. Целта е насочена към популяризиране и развитие на изкуството на съвременните творци. Това са срещи на художници от всички точки на света, които обменят идеи помежду си, с цел опазване и разширяване на духовната култура.

Взаимовръзката, която се създава между художници – организатори – публика е от изключителна важност и много ползотворна за тях и по отделно като общности, и заедно, особени в края на пленера.

Друг важен елемент е обогатяването с впечатления на участниците – художници, с посещения и опознаване на интересни исторически забележителности в близост до мястото на провежданите пленери. Програмата е изготвена от организаторите, като част от нея е посветена на творческото събитие. Това разширява кръгзорът допълнително и често пъти творбите са посветени на пейзажния жанр, който отразява характерните местности около населеното място. Акцентът и идеята при провеждането на тези творчески срещи, са обмяната на различни живописни и приложни техники на създаване на творбите, впечатление от съвременното изкуство, разговори и дискусии, които провокират творческата атмосфера на това събитие.

Третият и не последен по важност момент от провеждането на пленерите, са последващите изложби, които се подреждат веднага в последния ден от престоят на художниците. Експозицията е, от особена важност и показва резултатите от този творчески престой и обмен между творците. Участват всички творби, които художниците са претворили през своя поглед в композиция, ритъм, живописни гами. Интерес предизвикват и подготвителните ескизи на различни варианти на проекта, от където започва творческата мисъл всеки живописец.

След като изложбата е готова, следва откриването и срещата на публиката с пленеристите и тяхното изкуство. Винаги възнуващи, тези срещи остават в съзнанието на двете страни, художниците, които са опознали и често заобичали този „нов“ за тях край, се срещат с местните хора, а от друга стана местните хора, с интерес виждат своя град през очите на творците – често оригинално претворен в съвременни идеи, а друг път реалистично нарисован.

Културната общност присъства и оценява събитието освен като гордост за града, също и като реклама за него, както и за събитие, което се посвещава винаги на младите хора, насочено в голяма степен към тях и запознаването и приобщаването им към още една сфера от културния живот в града. „Не по-маловажен аспект на изследване е влиянието на съвременното поколение. Една от съвременните тенденции за културата и влиянието ѝ върху маркетинга е свързана с младото поколение.“ [Димова, Н. 2023]

В този доклад са представени три пленера от опита ми на творец живописец – международни и национални, сред които **Патра (Гърция), Оряхово и Рударци (България)**, които най-добре илюстрират процеса на взаимодействие художник – организатор – публика.

В гр. Патра (Гърция) бе проведен Първи международен фестивал на из-

куството и науката, в периода 1-10 септември 2009 г., в който участваха 146 художници, сред които колеги от цяла Европа, Мексико, Чили, Япония, Китай и Австралия. Интересно е мястото, където се проведе пленера – винарна, ситуирана в гористите възвишения край град Патра. Всеки ден участниците бяхме транспортирани до там, където всеки можеше да избере място за работа – в закрити помещения, в които се прави виното или навън под красиви асми и каменни зидове на сгради в стар античен стил. Разнообразие имаше и в избора на материали – платна в размери от 200x200 см до 50/70 см, живописната техниката бе акрилни бои и оригинални авторски техники, с които някои от колегите, се бяха подготвили предварително като ръчноправена хартия и различни живописни триизмерни подложки.

В продължение на 10 дни, на участниците бяха предоставени многообразие от дейности, акцент, сред които бяха посещение на древногръцките антични градове Делфи и Олимпия. „Повечето от историческите паметници, останали от различни цивилизации и култури, са скулптурни произведения, оцелели поради трайността на бронза, камъка и керамиката.“ [Мирчев, М. 2015] Запознахме се с богатата история на световноизвестни градове, както и с емблематични скулптури като „Делфийския колесничар“ (Делфи), (477 г. пр.н.е.) бронзова фигура от ранния класически период. Тя е част от композиция с колесница и четири коня, от които са намерени само фрагменти. Друга световна гръцка класика направила ни силно впечатление, е мраморната статуя на „Хермес с младия Дионис“ (Олимпия), която датира от 343 пр.н.е. и се намира в Археологическия музей в Древна Олимпия, Гърция. Единствената оцеляла оригинална композиция на гръцкия скулптор Праксител, творил през IV пр. н. е.

Множеството срещи с гръцки автори на местната култура, бяха съпроводени и разнообразени в още един аспект и обогатен престоят ни от организаторите, което допълнително даде нови идеи за вдъхновение.

Разговори, различни академични школи и съвременни направления в изобразителното изкуство, бяха показани във финалната изложба в последния ден. На изложбата, на която присъстваха колеги от региона, общувахме помежду си творчески, което доведе до обогатяване на личната гледна точка на всеки един от участниците. „Изложбата показва експериментиране с цветовете, чувството за пространственост и създаването на почти триизмерни композиции“. [Кожухаров, Р., 2022]

Сред живописните картини, колеги от Мексико, Чили и Япония се представиха с оригинални пърформънси, които впечатлиха и разчупиха

творческата атмосфера с различен поглед на движение, форма и композиция на изява.

Творбите, с които се представих бяха 3 картини, с названия „Отражение“ 200x200 см, „Време“ 100x80 см и „Състояние“ 80x60 см в живописна техника акрил в съчетание с авторски триизмерни подложки. Акцент в картините ми, бе освен разнообразните композиции, богатите фактури и техника като монотипията (в случая, отпечатък върху платното). „Със знаковост се характеризират творбите, изчистени и наситени с дълбоко съдържание.“ [Мирчев, М, 2018]

Пленерът в „Оряхово“ проведен през м. юли 2019 г. е следващото събитие, което разглеждам като пример в този доклад. Той е организиран от Нейчо Савчев, местен жител и радетел на изобразителното изкуство, превърнал в традиция от няколко десетилетия тези творчески срещи. Канят се художници от различни страни и градове в България, които са свързани с общи арт идеи. Темата е река Дунав, която вдъхновява със светлината, меандрите, движението на водата и промяната на цветовете, изгрева и залеза на слънцето и луната. Срещата с различни колеги, беше интересен опит за споделяне на живописни техники и разговори на теми за изкуството.

Обогатяващо беше и посещението ни в Румъния, отсрещния бряг на реката, който привличаше нашето любопитство. С помощта на приятели от гр. Оряхово, които организираха посещение в гр. Крайова, родният край на Константин Бранкузи. Разгледахме Музеят на изкуствата в града, който е архитектурна забележителност, исторически паметник от 1907 г. и впечатлява с пищния и аристократичен интериор и екстериор. Основна атракция в музея е експозицията, посветена на световноизвестният скулптор Константин Брънкузи (1876-1957), показваща шест от ранните му скулптури, сред които, „Целувката“ (1907) и „Женски торс“ (1909). Другите изложби в музея показват разнообразие от творби на други румънски класици на скулптурата и живописа, сред които живописеца Корнелиу Баба (1906-1997) и др.

След края на пленера, изложбата, която представи творбите ни в тяхната завършеност и цялост, се проведе в галерия „Дико Илиев“ – гр. Оряхово, която е възстановената къща на големия наш композитор и диригент Дико Илиев (1898 – 1984).

Там представените от мен картини бяха на тема река Дунав и известния остров Есперанто, в декоративен стил и смесена авторска техника (акрил и колаж), които впечатлиха с оригинални идеи и творческо изпълнение. Платната бяха две в размер 50/70 см.

Третият Международния пленер по живопис „Арт студио Рударци“, бе 22 –рото по ред издание на събитието от създаването му до момента и бе проведен в творчески ателиета, организирани в с. Рударци през 4-11 октомври 2019 г. Организатори бяха Община Перник, художествена галерия „Любен Гайдаров“ и Представителство на СБХ – гр. Перник.

Участниците – живописци и графици от Италия, Босна и Херцеговина, Сърбия, Черна гора и България обогатиха срещата ни в различни творчески школи и доведе до интересни изводи за етапите на развитие в съвременното изкуство в наши дни. Творческата дейност на художниците, разшири международните контакти на базата на културното сътрудничество на страните – участници. Богатство от живописни техники – акварел, акрил и маслени бои, оригинални стилове, бяха съчетани с разговори и обмяна на опит и в този арт форум с голям интерес. Оригинални и любопитни не само за чуждестранните автори, но и за самите нас, българските участници, бяха посещенията предвидени от организаторите на Рилският манастир „Свети Иван Рилски“. Впечатлени от историята, архитектурния ансамбъл и стенописите му на един от най-значимите културни паметници на България, бяха всички художници. Есенните багри допълниха красотата на планината Рила и Рилската обител. Последваха посещения в музея към Рилския манастир, църковно-исторически музей, иконната галерия.

Друга посетена забележителност бе подземният минен музей в гр. Перник, който е уникален за Балканския полуостров, със запазените галерии на подземен рудник, с обща дължина 630 метра и 50 метра под земята.

Разбира се, не беше пропусната и възможността да се запознаем и разходим из природната забележителност Златните мостове. „Морените“ впечатлиха и вдъхновиха авторите от Сърбия и Италия да ги включат в картините си и претворят тази природна мощ в творбите си. Изложбата, проведена в гр. Перник, отново беше празник за всички участници, както и за гостите на града, тъй като събитието е основен акцент от културния календар на Общината.

Творбите представени от мен, бяха две платна в размер 100x80 см като претворих настъпващата есен и зима, в авторска техника с маслени бои. Акцентите в тях, бяха композирането, ритъмът на елементите и цветовете гами, в съчетание с оригинални техники и фактури.

В заключение всяко едно участие в пленер обогатява твореца с много интересна творческа информация. Тези събития носят със себе си нови творчески сили и заряд за нови творби и оригинални идеи в съвременното изкуство. „По този начин изкуството играе сериозна социална роля, като творбите остават на мястото на създаването им и носят послание за автентичност.“ [Мирчев, М, 2015] Те са следствие от постигнатите резултати, които са повод за достигане на нови образи, ново начало на цикъл творби, интересни техники за твореца, нови теми на размисъл за изкуството и бъдещи реализации на нови проекти на теми, свързани със съвременно изкуство.

Всичко това води до удовлетворение и задоволство от усилията, положени и от организаторите, които са неделима част от тези успешни мероприятия, които радват винаги и са своеобразен празник за зрителите и гостите на града, в който се провеждат пленерите.

ЛИТЕРАТУРА

1. Димова, Н., (2023, с. 251) Роля и влияние на културата върху маркетинга, Сборник доклади от VI международна научно-практическа конференция 2023, Социокултурните кодове на съвременното развитие, ISBN 978-954-383-148-7
2. Мирчев, М. (2015, с. 184), Основни аспекти и организация в преподаването по скулптура, В: Сборник „Мениджмънт и маркетинг в изкуството“, Университетско издателство „Паисий Хилендарски“, ISBN 978-619-202-131-3
3. Кожухаров, Р., (2022, с.88)Нови тенденции в дигиталното рисуване и изобразително изкуство – визии, вдъхновени вдъхновени от близко и далечно минало, В: Годишник на департамент Кино, реклама и шоубизнес 2022, Издателство, НБУ, ISSN 2535-1079 (online)
4. Мирчев, М., (2018, с.20), Скулптурата, монография ИК Гутенберг, ISBN 978-619-176-114-2
5. Мирчев, М. (2015, с. 179), Скулптурата в природна и градска среда, В: Сборник „Традиционни и иновативни културни и арт събития в природна и градска среда“, Издателство „За буквите – О писменехъ“, ISBN 978-619-185-201-7

**VII Международна научно-
практическа конференция**

**СЪВРЕМЕННИТЕ СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКИ
СИСТЕМИ: УПРАВЛЕНИЕ, ПЕРСПЕКТИВИ И
РЕШЕНИЯ**

СБОРНИК С НАУЧНИ ДОКЛАДИ

Българска, София 2024 г.

Първо издание

Съставители: *доц. д-р Ботьо Захаринов, доц. д-р Теодора Ризова*

Рецензенти: *проф. д-р Никола Колев, доц. д-р Александър Вълков*

Отговорен редактор: *доц. д-р Теодора Ризова*

Предпечатна подготовка: *АСКОНИ-ИЗДАТ*

ISBN 978-954-383-152-4

АСКОНИ-ИЗДАТ

София 1113, ул. „Акад. Георги Бончев“, бл. 25, БАН

тел.: 0899 150 136; e-mail: askoni@abv.bg

Цена 27 лв.

Uniwersytet
Jana Kochanowskiego
w Kielcach

МИТ УНИВЕРСИТЕТ

ИНУКС

НОВ
БЪЛГАРСКИ
УНИВЕРСИТЕТ

С ПОДКРЕПАТА НА ЦЕНТРАЛНИЯ ФОНД ЗА СТРАТЕГИЧЕСКО
РАЗВИТИЕ КЪМ НАСТОЯТЕЛСТВОТО НА НБУ.

Сборникът има достатъчно обемната и широкообхватна цел да събере съвременната култура, развитие на обществото, неговата икономика и формите на модерното развитие. Той представя докладите от VII Международна научно-практическа конференция

„СЪВРЕМЕННИТЕ СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКИ СИСТЕМИ: УПРАВЛЕНИЕ, ПЕРСПЕКТИВИ И РЕШЕНИЯ“

Разнообразието и промяната са показани в развитие и произтичащите от нея иновации и взаимодействия.

Научните статии и студии дават широк поглед на развитието на съвременните социално-икономически системи в контекста на времето, в което живеем и бъдещето, което изграждаме.

Съставители: доц. д-р Ботьо Захаринов, доц. д-р Теодора Ризова

Отговорен редактор: доц. д-р Теодора Ризова

Рецензенти: проф. д-р Никола Колев, доц. д-р Александър Вълков

9 789543 831524

АКСОНИ-ИЗДАТ

ISBN 978-954-383-152-4

Цена 27,00 лв.